

779

A HISTORY OF MODERN INDIA

PART II

MARATHA PERIOD⁷⁷⁹

VOL III

G. S. SARDESAT, B. A.

BARODA.

Printed and Published by Damodar Sawalaram Yande:
the Indu-Prakash Press, 388 Girgaon Road, Bombay.

1921.

विक्रीस तयारं.

रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई कृत

ऐतिहासिक पुस्तकें.

१ मुसलमानी रियासत	....	किं. रु. ४—०—०
२ मराठी रियासत (पूर्वार्ध)	....	,, ३—८—०
३ सदर मध्यविभाग १	....	,, २—१२—०
४ सदर मध्यविभाग २	....	,, ३—०—०
५ ब्रिटिश रियासत (पूर्वार्ध) नवी आवृत्ति छापत आहे.		
६ शालोपयोगी भारतवर्ष	....	,, १—०—०

बाहेरगांवच्या ग्राहकांस पोष्ट, प्याकिंग, व्ही. पी. खर्च वेगळा पडेल. पुस्तकें सर्व प्रसिद्ध बुकसेलरांकडे आणि बडोदें येथें रावपुऱ्यांत ' नरहरि पुस्तकालयांत ' विकत मिळतील. सर्व पत्रव्यवहार खालील पत्त्यावर करावा,

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी,
प्रिंटर्स, पब्लिशर्स, एजंट्स इत्यादि, ठाकुरदास, मुंबई.

श्रीसयाजी साहित्यमाला-पुष्प ६६ वें

[इतिहास-गुच्छ].

हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास

मराठी रियासत

मध्य-विभाग २

[स. १७४०-१७६१],

छत्रपति शाहू, पेशवा बाळाजी बाजीराव.

लेखक

गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए., बडोदे.

मुद्रक व प्रकाशक,

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

‘इंदुप्रकाश’ छा०, गिरगांवरोड, -मुंबई.

सन १९११.

किंमत तीन रुपये.

॥ श्री ॥

जाहिरात.

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याची अभिवृद्धि करण्याच्या सद्देतून श्रीमंत महाराजा साहेब सर सयाजीराव गायकवाड, सेना-खासखेल, समशेर-बहादूर, जी. सी. एम. आय्., जी. सी. आय्. ई., ह्यांनी कृपावंत होऊन दोन लक्षा रुपयांची जी रक्कम अनामत ठेविली आहे, तिच्या व्याजातून “ श्रीसयाजी-साहित्यमालेत ” विविध विषयांवर पुस्तके तयार करण्यांत येत असतात.

“हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास-मराठी रियासत-मध्यविभाग २” हे स्वतंत्र पुस्तक असून ते उक्त मालेतील “ इतिहास-गुच्छांत ” सादरसद्याचें शुभ म्हणून रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए. यांचेकडून तयार करवून प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

वित्ताधिकारी कचेरी,
बडोदे.
ता. २५-८-१९२१

ज पु जोशीपुत्रा,
भा. म.

आ. मे. मसानी.
वित्ताधिकारी, बडोदे.

प्रस्तावना.

मराठी रियासतीच्या मध्य विभागांत शाहूछत्रपतीची कारकीर्द मुख्य असून तीत स. १७०७ पासून १७६१ पर्यंतचा विषय येतो. पैकीं स. १७४० पर्यंतचा पहिल्या दोन पेशव्यांचा भाग या वर्षारंभी बाहेर आला. त्या पुढचा नानासाहेब पेशव्याचा भाग स. १७४० पासून १७६१ पर्यंतचा या पुस्तकांत प्रसिद्ध होत आहे. मराठ्यांचा इतिहास वनावाचे स्वरूपांत असल्यामुळे, आजपावेतो बाहेर आलेले कागदपत्र व चर्चा जमेस धरून, त्याच्या अनुरोधाने या कालांतील घडामोडींचे तपशीलवार वृत्तांत, निरनिराळीं प्रकरणे पाडून, या पुस्तकांत घेतले आहेत. एका पुस्तकास चार पांचशें पानांहून ज्यास्त पृष्ठे सोयीचीं नसल्यामुळे, उत्तर-हिंदुस्थानांतील कारभाराची हकीकत म्हणजे मुख्यतः पानिपत प्रकरण यांत येऊं शकलें नाहीं. अर्थात् स. १७५०-६१ पर्यंतचा उत्तरेतील कारभार व कित्येक ऐतिहासिक घटनांच्या हकीकती एबद्यांचा आणखी एक भाग लवकरच प्रसिद्ध होईल. आतां स. १७६१ पासून मराठ-शाहीच्या अखेरीचा उत्तरभाग शिल्लक राहतो, त्याचे काम चालू आहे. एवंच मराठी रियासतीचे

(१) पूर्वार्ध स. १७०७ पावेतो; (२) मध्यविभाग १, १७०७-१७४०; (३) मध्यविभाग २, १७४०-६१; (४) मध्यविभाग ३, पानिपत-प्रकरण, १७५०-६१; (५) उत्तर विभाग १७६१-अखेर, असे एकंदर पांच भाग होतील. प्रस्तुत वरच्यापैकीं हा तिसरा भाग बाचकांचे हार्ती देण्यांत येत आहे. एकंदर कामाचें स्वरूप पूर्वीच्या भागांत दर्शविल्याप्रमाणेच आहे.

शाहूछत्रपतीचा मृत्यु हा प्रसंग मराठशाहीच्या कारभारांत अनेक कारणांनीं क्रांतिकारक असल्यामुळे तत्संबंधीं व पेशव्यांच्या एकंदर राज्य-घोरणांसंबंधीं नानाप्रकारचे विपर्यास प्रचलित आहेत, त्यांतील ऐतिहासिक

त्य व खरे मर्म स्पष्टपणें कळावें म्हणून, त्या प्रसंगाचे पूर्वोत्तर भाग व त्याचे उपलब्ध कागदपत्र महत्वाचे वाटल्यावरून मुद्दाम विस्तारानें घेतले आहेत. निजामशाहीचे व्यवहार किंवा पेशवे ताराबाईचा लढा वगैरे फरणांतील कित्येक तपशील पाल्हाळिक व कंटाळवाणे वाटण्याचाही प्रभव आहे. वास्तविक या अज्ञात व अनभ्यस्त काळाचा संकलित इतिहास अद्यापि तयार व्हावयाचा असून, पेशवे, निजाम, फ्रेंच, इंग्रज, मसूरकर अशा अनेक सत्ताधीशांचा संबंध येणारे जे भाग आहेत त्यांत दरएक पक्षाचे उपलब्ध तपशील मराठी वाचकांस एकत्र मिळावे, आणि तत्संबंधी बहुमोल ऐतिहासिक कागद नुसते साधनग्रंथांत अप्रसिद्ध न राहतां, ते त्यांच्या नजरेस संगतवार यावे, असा उद्देश ठेविला आहे.

ह्या पुस्तकांत नानासाहेब पेशव्याच्या गुणदोषांचे उल्लेख ठिकठिकाणी आले आहेत, ते केवळ त्या त्या प्रसंगापुरते समजावयाचे आहेत त्याच्या समुचित कर्तृत्वाचा अंदाज योग्य अभिप्रायानिशी पानपत्रप्रकरणाचे अखेरीस देण्यांत येईल; त्याचे मृत्यूचे व कौटुंबिक तपशीलही त्याच ठिकाणी येतील.

अनेक विद्वान् गृहस्थांनीं पणद्वारा साहित्य पाठवून, सूचना व टीका करून, आणि नाना प्रकारें प्रोत्साहन देऊन मला जें साह्य केलें, त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. राष्ट्रीय इतिहासाचें हें अवघड काम अनेकांच्या साह्यानेच सिद्धीस जाणारें आहे. एकट्याचे हातून तें केव्हांही निर्दोष होणें शक्य नाही. वाचकांना यांत जे दोष दिसतील ते त्यांनीं कृपा करून मला अवश्य कळवावे. अशा प्रकारें या कामास यथाशक्ति हातभार लावण्याची पोषक बुद्धि वाचकवर्ग बाळगितील तरच तें निर्दोष होत जाईल.

बडोद्याच्या घाळाखात्यानें या पुस्तकासही उदार आभय दिला असून, त्याबद्दल अधिकाऱ्यांचे अभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

मुद्रक व प्रकाशक शेट दामोदर सावळाराम यंदे यांनीं मनापासून साह्य करून पुस्तक लवकर छापून काढिलें व रा. रा. विनायक सदाशिव वाकसकर यांनींही त्या कामी उत्साहपूर्वक मेहनत केली, त्याबद्दल जभयतांचे आभार मानणें जरूर आहे. माझ्या रियासतीचीं सर्व पुस्तकें आतां रा. रा. यंदे यांकडेच मिळतील.

बडोदे ता. २५-८-२१

गो. स. सरदेसाई.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण.	पृष्ठ.	प्रकरण.	पृष्ठ.
१५ नवीन पेशच्याचा उपक्रम १		१० जयपुरच्या गादीचा ...	
१ नानासाहेबाची पेशवाईवर		झगडा व शिंदे होळक- ...	
नेमणूक. १		राचा बेबनाव (१७४४-४५) ६५	
२ रोजनिशावरून निघणारा		१७ कर्नाटकांतील स्वाभ्या ७४	
मतलब १३		१ कर्नाटकचा पूर्ववृत्तांत ... ७४	
३ एकवीस वर्षांच्या कारभाराचें		२ कर्नाटकची दुसरी स्वारी	
सामान्य स्वरूप ... १६		व चंदासाहेबाची कैद ... ७९	
४ आरंभाचें शिक्षण व तयारी २२		३ कर्नाटकची तिसरी स्वारी...	
१६ नानासाहेबाच्या		बाबूजी नायकाची खट-...	
उत्तरेकडील स्वाभ्या २८		पट (१७४६ डिसेंबर ...	
१ सुरजमेलशाची २८		मे १७४७) ८७	
२ एदलाबादेस निजामाची		१८ शाहू छत्रपतीची अखेर १००	
भेट (जानेवारी १७४१) ३२		१ शाहूची वृद्धावस्था, दोन	
३ जयसिंगाची भेट ... ३३		राण्यांची मांडणें ... १००	
४ हिंदुस्थानांतील दुसरी		२ नानासाहेब पेशवाई- ...	
मोठी स्वारी, रघूजी ... } ३६		वरून भ्रष्ट (जानेवारी-	
भोसल्याशी बेबनाव ... }		एप्रिल १७४७) ... १०८	
५ पेशवा व रघूजी यांचा		३ अखेरच्या खटपटी ...	
युद्धप्रसंग (१७४२-४३) ४३		व पुढील व्यवस्था ... ११९	
६ ओर्छाचा पाडाव झांशीची		४ पुढील व्यवस्थेच्या ...	
स्थापना (१७४२) ... ४९		शक्याशक्यतेचा विचार १३०	
७ माळव्याच्या सुभेदाराची		५ रामराजाचें पूर्ववृत्त ... १४१	
प्राप्ति ... ५३		१९शाहू छत्रपतीची योग्यता १५५	
८ तीन वर्षांच्या उद्योगाचा		१ अंत्यक्रिया, सकवारबाई	
फकितार्थ ... ५५		सत्ता, (१९.१२-१७४९) १५५	
९ भेलशाची स्वारी व बुंदे...		२ रामराजाचें राज्यारोहण...	
लखंडची व्यवस्था ... ६१		(४-१-१७५०) ... १६२	

प्रकरण.	पृष्ठ.	प्रकरण.	पृष्ठ.
३ शाहूची योग्यता, ध्याप...		६ पुण्याच्या कारभारातील	
व कर्तव्यगारी १६७		भानगडी, रामचंद्रबाबा व	
४ तत्कालीन लेखकांचा अभिप्राय १७७		पुरंदरे. २५५	
१ विद्याभ्यास १७७		७ रामराजास सोडविण्याचे	
२ दिनचर्या १७७		प्रयत्न.... ... .. २६७	
३ कुटुंबपरिवार १७८		८ ताराबाईंशी पेशव्याचा	
४ लोभांतील मंडळी १८०		समेट (१७५१-५२) २७७	
५ स्वभाव व राज्यकारभार १८४		९ कोल्हापुरगादीसंबंधाने	
६ निष्कर्ष १८९		पेशव्याचे उद्देश. २८९	
५ शाहूनगराची स्थापना ... १९०		२१ दमाजी गायकवाड व पेशवा	
६ मराठाशाहीचे रूपान्तर, रा. खे		१ दाभाडे गायकवाडांचे गुज-	
यांची चिकित्सा... .. १९६		राथेतील तितसंबंध ... २९८	
७ मराठाशाहीचे रूपान्तर, रा.		२ दमाजीची पुण्यावर चाल	
राजवाड्यांची चिकित्सा २००		व कैद (१७५१) ... ३०५	
८ राजवाड्यांच्या विवेचनांतील		३ गायकवाड-पेशव्यांमध्ये	
दोष २०४		गुजराथची निमेषनिम	
९ पेशव्यांस प्रमुखपण येण्याचे		वांढणी. (फेब्रुवारी १७५२) ३१०	
कारण २०८		४ मराठाशाहीच्या उद्योगांत	
२० छ. रामराजा, ताराबाई,		दमाजीचा संविभाग, अम-	
व पेशवा. २१८		दाबाद व पानिपत. ... ३१४	
१ पुढील अकरा वर्षांच्या		५ दाभाडे सेनापतींची समाप्ति ३१९	
कारभाराचे स्वरूप व महत्त्व २१८		२२ निजामशाहीचा अपकर्ष.	
२ ताराबाई व पेशवा यांचा		(स. १७४८-१७६१) ३२६	
बेबनाव. २२६		१ निजामुल्मुल्क नासिरजंग	
३ मराठमंडळांतील सदोष		व मुजफरजंग यांचे मृत्यु. ३२६	
भावना, दाभाडे व अमात्य. २३५		२ रामदासपंताशी पेशव्यांचे	
४ सांगल्याची लढाई व		राजकारण. (स. १७५१)* ३३६	
व्यवस्था, रामचंद्र मल्हार		३ पेशवेनिजामाचा विघाड.	
(ऑगस्ट-नोव्हेंबर १७५०) २४५		(ऑक्टोबर १७५१) ३४१	
५ रामराजाची सातत्यावर कैद २५१			

प्रकरण.

पृष्ठ. प्रकरण.

पृष्ठ.

- ४ षोडनदीचें युद्ध व सिंग-
व्याचा तह (नोव्हेंबर-
जानेवारी १७५१-५२) ३४५
- ५ गाजीउद्दीनचा खून व
भालकीचा तह (नोव्हेंबर
१७५२) ... ३५२
- ६ निजामशाहींत पेशव्याचें
वर्चस्व ... ३५७
- ७ निजामशाहीतील प्रमुख
व्यक्ति, रुय्यद लष्कर व
शहानवाजखान ... ३६१
- ८ निजामाचे दुरवार्ति पेशवा
व फ्रेंच यांची स्वर्धा ... ३६८
- ९ सिंदखेडची मोहीम ... ३८०
- १० शहानवाजखान व हैदरजंग
यांचे खून ... ३८७
- ११ बुसीचें प्रयाण ... ३९०
- १२ मुजफरखान गारदी व
सदाशिवगावाचें खुनाचा
प्रयत्न. (ऑक्टो १७५९) ३९३
- १३ उदगीरची मोहीम,
(जाने.-मार्च १७६०) ३९७
- १४ दौलताबाद काबीज
(८ एप्रिल. स. १७६०) ४०५
- १५ पेशव्याची कर्नाटकांतील
करामत (१७५२-६०) ४०८
- १ कर्नाटकांतील सैन्या ... ४०८
- २ सावनूरचा पाडाव
(मे. १७५६) ४१४
- ३ श्रीरंगपट्टणचा वेढा. (मार्च
मे १७५७) ... ४१९
- ४ बळवंतराव मेहेंदळ्याचा
उद्योग. (मे. १७५७
फेब्रुवारी १७५८) ... ४२३
- ५ पटवर्धन व रास्ते यांची
कामगिरी. (स. १७५९) ४२६
- ६ पटवर्धन व बिर्नावाळे
यांची कामगिरी ... ४३०
- २४ आंगरे, इंग्रज व पश्चिम
किनारा ... ४३१
- १ आंगरे बंधू, तुळाजी व
मानाजी. (स. १७४९-५२) ४३१
- २ तुळाजी व पेशवे यांचा
वेरभाव. ... ४३९
- ३ आंगन्यांस बुडविण्याची
तयारी ... ४४१
- ४ सुवर्णदुर्ग काबीज.
(२२-४-१७५५) ... ४४९
- ५ विजयदुर्गचा पाडाव.
(१३ फेब्रुवारी १७५६) ४५३
- ६ विजयदुर्गसंबंधी पेशवे-
इंग्रजांचें मांडण. ... ४६०
- ७ तुळाजीची योग्यता, पेश-
व्याची अक्षम्य चक्री... ४६५
- ८ हवशापर मोहीम, उद्देरी
काबीज (२७ मे १७५६
फे. १७६०) ... ४६८
- ९ प्राइसची वकीलान व
राजकीय परिस्थिति ... ४७९

अनुक्रमिका.

प्रकरण.	पृष्ठ.	प्रकरण.	पृष्ठ.
२५ नागपुरकर भोसळे,		मराठवाडीचा विस्तार ...	
बंगाल व पेशवा.	४८३	(१७४८-५१) ...	४९०
१ बंगाल्याघरील स्वान्या व		३ रघूजीची अखेर, कोल्हाट	
भास्कररामाचा स्तन.		करांसी घरोबा ...	४९३
(स. १७४८) ...	४८३	४ जानोजी व मुघोजी यांचा	
२ खुनाचा वधप, बंगाल्यांत		बेवनाव. ...	४९७

वंशावळी व हस्ताक्षरे.

१ रामोजी शिर्के ...	१५७	५ गायकवाड. ...	३२५
२ रामराजा. ...	१७९	६ निजाम. ...	३२८
३ भुरके. ...	१९५	१ हस्ताक्षर नानासाहेब पेशवे. ९५	
४ वाढीकर सार्वत. ...	२१६	२ शाहूच्या सनदा १२७, १२८.	

शुद्धिपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध
पृ. १७९ ओळ ७ खालून, विहवाईच्या	सगुणाबाईच्या
पृ. २४५ ओळ ८ चे शेवटी म. रि. पृ. ७२४ पाहिजे.	
पृ. २८९ ओळ १ सालून, अमात्य	प्रतिनिधि.
पृ. २७५ ओळ ४, १७६१	१७५१.
पृ. २९८ ओळ ३ सालून, येईल	येईना.
पृ. ३०१ ओळ ६ सालून बळवंत	बसवंत.
पृ. ३०५ ओळ १८ बाजीरावाची	बाजीची
पृ. ३७४ व ३७५ ले. ४८३ व ४८४ खंड ३ चे समजावे.	
पृ. ३९५ ओळ १२ स्वारीच्यापुढे ' कर्नाटकांत ' वाचावे.	
पृ. ३९७ ओळ १४, सम ७७३०	१७६०
पृ. ४४९ ओळ १२ देवसूत	देवसूत.
पृ. ४६४ तुळजाबाई मृत्यु स. १७८७ भा. व. श. पृ. ७७.	

[illegible]

श्री.

मराठी रियासत

मध्यविभाग

१७४०-१७६१.

प्रकरण पंधरावें.

नवीन पेशव्याचा उपक्रम.

- १ नानासाहेबाची पेशवाईवर नेमणूक.
- २ रोजनिशांवरून निवणारा मतळव.
- ३ एकवीस वर्षांच्या कारभाराचें सामान्य स्वरूप.
- ४ आरंभीचें शिक्षण व तयारी.

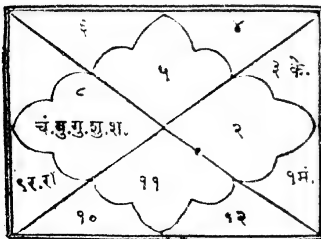
१. नानासाहेबाची पेशवाईवर नेमणूक (२५ जून स. १७४०).—
ता. २६ एप्रिल सन १७४० रोजी बाजीराव पेशवा राबॅरेनजीक नर्मदा-
कांठी मृत्यु पावला. त्या वेळीं त्याचा वडील मुलगा बाळाजी व बंधु चिमाजी.
आपा आणि महादार्जापत पुरंदरे, हे कुलाब्यास मानाजी आंगरे याचे
साह्यास गेलेले असून, तेथें त्यांस बाजीरावाचे मृत्यूची खबर से महिन्याचे
आरंभी कळली. पुढे तेथेंच क्रिया बगैरे आटोपून, त्यांनी सुतकाच्या
दिवसांतच आंगन्याचें प्रकरण मिटविलें. सफर महिना मुक्काम कुलाब्यास
होता. १५ मे ला सफर महिना संपला; आणि पुढे कुलाबा सोडून परत

१ इतिहासांत नानासाहेब, भाऊसाहेब, दादासाहेब अशीं प्रसिद्ध झालेलीं
टोपणनावें दाखल करण्यापेक्षां त्या त्या व्यक्तींचीं मूळचीं खरी नांवें देणें
प्रशस्त होय, आणि याच प्रकाराचा अवलंब यापूर्वी 'करण्यांत आला आहे, परंतु
बाळाजी, यानांवाचे दोन पेशवे असून, त्यांची भिन्नता नेहमी ध्यानांत राहण्यासाठीं
बाळाजी बाजीरावाचें विशेष प्रसिद्ध नांव नानासाहेब हें मुद्दाम स्वीकारिलें आहे.

निघाले, ते सोमवार ता. २६ मे रोजी रात्री पुण्यास दाखल झाले. ता. २८ मे रोजी पुण्याच्या देशमुख देशपांड्यांनी नानासाहेबास दुखवटा केला. इतक्यांत बाजीरावाचें लष्कर वऱ्हाडांतून परत आलें, त्याजबरोबर नानासाहेबाची मातुश्री काशीबाई स्वारीत होती, ती ता. ३ जून रोजी पुण्यास येऊन पोचली. त्याच सुमारास सातान्याहून शाहूकडून नारोराम मंत्री व जिवाजी खडेराव चिटणीस हे दोघे नानासाहेबास सातान्यास नेण्याकरितां मुद्दाम पुण्यास आले. त्यांसह नानासाहेब व चिमाजी ता. ५ जून रोजी पुणे सोडून निघाले, ते ता. १३ जून रोजी सातान्यास पोचले. त्यापुढें बाराव्या दिवशीं म्हणजे २५ जून रोजी बुधवारी आषाढ शु॥ १२ स सकाळीं दहा वाजतां नानासाहेबास पेशवाईचीं वस्त्रे सातारा येथें मिळालीं. त्याची खबर मातुश्री राधाबाईस पुण्यास दुसरेच दिवशीं आली, तेव्हां तेथें नौबद सुरू होऊन तोफांचे आवाज झाले. हलकारा आला, त्यास चांदीचें कडें व तिवट वक्षीस दिलें.

नानासाहेबाच्या कारभाराचें रहस्य व त्याची कर्तबगारी यांचा यथायोग्य अंदाज कळण्यासाठी, त्याचें पहिलें आयुष्य कोठें व कसें गेलें, हें ठोकळ मानानें पाहिलें पाहिजे. नानासाहेबाचा जन्म डिसेंबर १२ सन १७२१ चा आहे. त्याचें

२ बाळाजा व जीरावाचा जन्म छ २८ सफर ऊर्फ मार्गशीर्ष वद्य १३ सह १४ मू॥ सातें ता॥ नाणेमावळ येथें घटी ४१ पळें ५२ ज्येष्ठा नक्षत्र, प्रथम चरणीं झाला (कंडली रा. खं. २ पृ. ४६ वर आहे.)

रवि	चंद्र	मंगल	बुध	शुक्र
८	७	०	७	७
६	११	१५	२२	६
११	२७	५२	१४	२
शुक्र	शनि	राहु	केतु	लग्न
७	७	८	२	४
९	२१	२०	२२	२०
१३	५	५०	५०	४५

प्रथमचें आयुष्य बहुतेक चिमाजीआपा बरोबर सातान्यास व लहानमोठ्या स्वाभ्यांत गेलें. वयाचीं आठ वर्षे पुरीं होतांच म्हणजे ता. १० जानेवारी सन १७३० रोजीं त्याचें गोपिकाबाईशीं लग्न जालें. त्यानंतर नऊ वर्षांनीं ह्या बाईस ऋतु प्राप्त झाला. ही बातमी १८ जानेवारी स. १७४० त नानासाहेवास कळली; म्हणजे त्या वेळीं तो कोठें तरी स्वारींत होता. लग्नानंतर दहा वर्षांनीं ऋतुप्राप्ति झाली, यावरून लग्नांत तिचें वय पांचसहा वर्षांचें असावें. पुढें गोपिकाबाई बहुधा स्वारींत वगैरे शक्य तितकी नवऱ्याबरोबर जात असे. नानासाहेबाचें प्रथमचें आयुष्य बहुतेक सातारा येथें शाहूजवळ गेलें. सन १७३६ पासून पुढें तो इळूहळू चिमाजीआपाबरोबर बाहेर जाऊं लागला. सन १७३७ पासून दोन वर्षे तो शाहूबरोबर मिरजेचे स्वारींत होता. अर्थात् वसईच्या मोहिमेंत तो नव्हता. बाजीरावाबरोबर तो कधींच स्वारींत गेलेला नाही, यास कारण मस्तानी असावी ! बाजीरावाच्या मृत्यूपूर्वी थोडे दिवस रघुनाथरावाची मुंज व सदाशिवरावाचें लग्न हे समारंभ फेब्रुवारी १७४० त पुण्यास झाले, त्यास शाहू छत्रपति बाळाजीच्या आग्रहावरूनच मुद्दाम पुण्यास आला होता. म्हणजे पेशव्याच्या कुटुंबावर व विशेषतः नानासाहेबावर शाहूचा लोभ केवढा होता, हें यावरून दिसून येतें. शाहू छत्रपति पुण्यास आल्याचा हा एकच प्रसंग होय. बाजीराव त्या वेळीं स्वारींत असून दरील समारंभास हजर नव्हता. नानासाहेवास पेशवाई मिळाल्यावर सन १७४० चे ऑक्टोबरांत चिमाजीआपाची प्रकृति विशेष बिघडून ता. १७ दिसेंबर रोजीं तो मरण पावला. सारांश सन १७४० हें वयाचें एकुणिसावें वर्ष नानासाहेबाच्या आयुष्यांत मोठें क्रान्तिकारक समजलें पाहिजे. आठ महिन्यांच्या अवधींत घरांतले दोन पराक्रमी पुरुष नाहीसे झाले; आणि पेशवाई पद मिळून मराठशाहीच्या राज्यकारभाराचें ओझें त्याजवर येऊन पडलें. पेशवाईचीं वस्त्रे त्यास २५ जून रोजीं मिळाली, त्यानंतर तीन महिने पावेतो त्याचा मुक्काम सातान्यासच होता.

पुढें सातारा सोडून निघाला तो ११ ऑक्टोबरसि पुण्यास आला; व पुढील जुलै मास पावेतों सातान्यास गेला नाही.

नानासाहेबास पेशवाई मिळाली त्या सुमारास कोल्हापुरचा संभाजी शाहूचे भेटीस सातान्यास आला होता. या भेटीची थोडी हकीकत का. सं. प. या. ले. ४२९ च्या शेवटच्या कलमांत असून, याच प्रसंगी, शाहूच्या पश्चात् संभाजीने गादीवर बसवें, असा बारा कलमांचा गुप्त करार संभाजी व नानासाहेब यांचा झाला, तोही वरील पुस्तकाच्या ले. ४२८ त दाखल आहे. २ जून १७४० ला 'संभाजी राजे जेजुरीस आले,' [ना. सा. रो. ले. १९३], आणि सोमवार ता. ३० मार्च स. १७४१ रोजी 'महाराज रा. संभाजी राजे आज्ञा घेऊन कोल्हापुरी आपल्या स्थळास गेले.' (शा. म. रो. ले. १७८). इहिदे आर्बैन रौद्री नाम संवत्सरे म्हणजे जून १७४० च्या पुढचे महिने, आणि नानासाहेब सातान्यास होता असे महिने जुलई ते सप्टेंबर. करारांतील कलमांच्या झोंकावरून तो ठराव नानासाहेबास पेशवाई प्राप्त झाल्यानंतरच झाला असला पाहिजे असे दिसते. कारण नानासाहेब पेशवा नसता तर संभाजीने असा करार बहुधा केला नसता. कराराचा मतलब कोल्हापुर-सातारा गादी एक करण्याचा होता. नानासाहेबाच्या पेशवेगिरीचें पहिलें मोठें कारस्थान म्हणजे हा करार होय. दुहीच्या योगानें राज्याचें होणारें नुकसान नानासाहेबास कळून चुकलें असून, बाजीरावाच्या पराक्रमास यश न येण्याचें तें एक मुख्य कारण होतें. ही गोष्ट नानासाहेब व चिमाजी-आपा यांनी ताडून तिचा परिहार करण्याचा हा उपाय, अधिकार हातीं येतांच त्यांनी तात्काळ स्वीकारला. संभाजी शाहूस भेटण्यासाठी सातान्यास आला. प्रतिनिधीने नानासाहेबाची बाजू सांवरून धरिली; आणि नानासाहेबानें संभाजीशी हा गुप्त करार केला. तो शाहूच्या परोक्ष झाला असला पाहिजे; कारण त्यास या कराराची खबर कळती तर नानासाहेबावर लगेच त्याची इतराजी झाली असती. संभाजीने आपल्या

पश्चात् सातारच्या गादीवर बसणें शाहूस कधींच पसंत नव्हतें, आणि बाहेरून कितीही गोडी दिसली तरी भाऊबंदकीचा अंतर्दुर्भाव फार दिवसांचा वैरभाव, शाहूच्या मनांतून साफ बाहीसा होणें शक्य नव्हतें. मात्र दोन राज्यांचें एक राज्य करण्याची नानासाहेबाची कल्पना राष्ट्र-हिताची व मुत्सद्देगिरीची दिसते. शाहूला संतान नव्हतें. राज्याची वृद्धि होत होती तरी नानाप्रकारच्या अडचणीही होत्या. शाहूच्या हयाती-पर्यंत मराठी राज्याचें गाडें कसेबसे चालेल; परंतु पुढें काय ? हा प्रश्न धूर्त मुत्सद्यांच्या दृष्टीपुढें डोकावत होता. अशा स्थितीत शाहूच्या पश्चात् संभाजीस सातारची गादी देऊन राज्यव्यवस्था मजबूत करावी अशी कल्पना निघाली, आणि त्याप्रमाणें स. १७४० च्या भेटीत नानासाहेबानें संभाजीशीं त्याजबद्दलची वाटाघाट करून ले. ४२८ चा कागद बाळाजी व चिमाजीआपांनीं संभाजीस लिहून दिला. त्यांतील मतलब, 'सातारचें राज्य स्वामीचें, आणि एकछत्री शिक्का महाराजांचा (संभाजीचा) चालावा. शाहू महाराजांचा जीवात्मा आहे, तों बाह्यात्कारी आम्ही त्यांचे सेवक, परंतु अंतर्दुर्भाव स्वामीचे, शाहू महाराज यांनीं कैलासवास केल्यावर दोन्ही राज्यें स्वामीचीं आणि आम्ही सेवक स्वामीचे. स्वामीच्या आज्ञे-प्रमाणें वर्तणूक करूं, अशी शपथ दिली होती. त्याप्रमाणें दोन्ही राज्ये एक करून एकछत्री स्वामीचा शिक्का चालावा; आणि आम्ही शाहू महाराज यांचे कारकिर्दीप्रमाणें सेवा करून असावें, हें प्रमाण. यासी अंतर करणार नाही. अशी विनंति सेवकांनीं शाहू महाराज असते समयीं किल्ले सातारच्या मुकामी केली होती.' शाहूच्या मृत्यूपूर्वी नऊ वर्षे पेशव्यांनीं हा ठराव संभाजीशीं केला होता; आणि शाहूच्या मृत्यूनंतर तो पुनः पेशव्यानें ताजा करून दिला. पुढें रामराजाची स्थापना होऊन हें कारस्थान संपलें, तेव्हां हा तह पाळण्याची पेशव्यांस जरूर राहिली नाही, हें उघड आहे; परंतु स. १७४० च्या संभाजीच्या भेटीत हा महत्त्वाचा उपक्रम पेशव्यांनीं सुरू केला होता; आणि त्या वेळीं त्यांचे

राज्याच्या हिताचा उत्तम मार्ग असा तोच वाळू, असें यावरून निष्पन्न होतें. सुरळीत राज्यव्यवस्थेस विरोध करणारीं जितकीं प्रकरणें मिटवितां येतील तितकीं मिटवावीं, अशी नानासाहेबाची सामान्य पद्धत असून, तदनुसार त्यानें संभाजी व जिजाबाई यांजबरोबर सख्य राखिलें होतें; आणि पुढेही हा तह मोडल्याबद्दल संभाजीनें पेशव्यास दोष दिलेला नाही. यावरून ' बाह्यात्कारी त्यांचे सेवक ' हें कपटवाक्य लिहून देण्यांत पेशव्यानें शाहूशीं राजद्रोह केला, असा वाद कित्येकांनीं माजविला आहे, त्यांत अर्थ नाही. या तहानें शाहूचें कांहीं एक नुकसान नव्हतें; आणि वास्तविक मरणसमयीं शाहूनें रामराजाऐवजीं संभाजीसच सातान्यास आणण्याची व्यवस्था केली असती, तर ती राज्याच्या दृष्टीनें ज्यास्त फायदेशीर झाली असती. या गोष्टीचा विचार पुढे यथास्थळीं येणारच आहे. प्रस्तुत हें प्रकरण सांगण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, अठरा वर्षांच्या नानासाहेबानें पेशवाई प्राप्त होतांच एवढें मोठे कारस्थान अंगावर घेतलें, आणि बापाच्या मृत्यूबद्दल शोक करित न बसतां, जरूर तो राज्याचा उद्योग क्षपाट्यानें पुढें चालविला.

नानासाहेबास पेशवाईपद न देतां तें बाबूजी नाईक बारामतीकरास द्यावें, अशी खटपट बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर रघूजी भोसल्यानें केली. स. १७४० त रघूजी कर्नाटकचे स्वारींत असतां तिकडेच बाजीरावाच्या मृत्यूची खबर त्यास समजली. त्याबरोबर स्वारीचें काम अर्धेंच टाकून तो लगेच पेशवाईच्या खटपटीसाठीं उतावळीनें सातान्यास आला. बाबूजी नाईक पैसेवाला होता; आणि त्याच्या कर्जाची फेड बाजीरावाकडून वेळेवर न झाल्यामुळे, आतसंबंध असतांही, त्याचें व नानासाहेबाचें वांकडें आलें होतें. रघूजी भोसल्याचें व पेशव्याचें सूत कधींच नव्हतें; आणि बाजीरावाच्या घराण्यांतून पेशवाईपद निघेल तर आपल्या पक्षास पुष्टि येईल, आणि कदाचित् तेणेंकरून पुढेमागे आपल्या मुलास सातारची गादी मिळण्यास मदत होईल, अशी

रघूजीची भावना असावी. काहीं असलें तरी ह्या त्याच्या खटपटीस यश आलें नाहीं, आणि फारसा अवघिही मिळाला नाहीं. डफ म्हणतो, बाळाजीस पेशवाईची वल्लें स. १७४० च्या ऑगस्टांत मिळालीं. तें खरें असतें तर त्या खटपटीस दोन तीन महिने तरी अवकाश मिळाला असें म्हणतां आलें असतें; पण शाहूनें २५ जूनलाच म्हणजे बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर बरोबर दोन महिन्यांनीं बाळाजीस वल्लें दिलीं. [ना. रो. १. १३३]. बाळाजीस सातान्यास आणण्यासाठीं एक शेंणवाई नारोराम मंत्री व एक प्रभु जिवाजी खंडो ह्या आपल्या विश्वासांतील इसमांस शाहूनें पुण्यास पाठविलें, तें त्यास पेशवाई देण्याचा निश्चय करूनच शाहूनें पाठविलें असलें पाहिजे. सातान्यास आल्यावर नानासाहेबास पेशवाई मिळेपावेतो बाराच दिवस गेले. ह्या बारा दिवसांत थोडीबहुत खटपट झाली असेल, परंतु डफनें त्याचें अवडंबर माजविलें आहे, तितकें महत्त्व त्या प्रश्नास त्या वेळीं आलें नसावें. प्रतिनिधि रघूजीस अनुकूल नव्हता, आणि नानासाहेबानें त्यास अगोदरच सर्वस्वी आपलासा करून घेतला होता, हें का. सं. प. या. ले. ४२९ वरून सिद्ध होतें. वास्तविक नानासाहेबाचा गोड व विचारी स्वभाव आणि कर्तबगारी यांजविषयीं तत्कालीन एकूण एक प्रमुख व्यक्तीचें एकमत होतें. रघुजीसारख्या एखाद्या उपद्रव्यापी इसमाची गोष्ट सोडली तर ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर, सर्व सरदार व मुत्सद्दी, नानासाहेबास अनुकूल होते; आणि वाढत्या राज्याचें ओक्षें छत्रपतीच्या उतारवयांत आंगावर घेण्यास तत्कालीन मंडळींत कोणी लायक असेल, तर तो हा तरुण व होतकरू नानासाहेब होय, अशी सर्वांची खात्री होती. शाहूची तर त्याजवर बालंबाल मर्जी होती. बापानें व आजानें विलक्षण करामत करून मराठ्यांच्या उद्योगास विशिष्ट दिशा लाविली होती. ते उद्योग तडीस नेण्याचें सामर्थ्य दुसऱ्या कोणाचेही अंगी नाहीं, हें समजूनच त्यास पेशवाई देण्यांत शाहूनें फारसे आढवेढे घेतलेले दिसत नाहींत. नेहमींच्या ओघानेंच हा प्रकार सुलभ रीतीनें पार पडला. बाजीरावास पेशवाई

मिळतांना व पुनः या प्रसंगी, निष्कारण वाद उपस्थित करून, मित्यांची दोषळ चूक करण्यांत 'डफ'च्या मनांतील कुत्सित बुद्धि मात्र व्यक्त होते. सामान्यतः दरएक प्रसंगाची मिति प्रथम नक्की करून मग त्याचें वर्णन करावयाचें, हा जो इतिहास लिहिण्याचा सर्वमान्य मार्ग तो 'डफ'ने यथायोग्य स्वीकारिलेला दिसत नाही.

शाहू छत्रपतीचा स्वभाव व कर्तबगारी यांचा विचार पुढें स्वतंत्र कळमांत करावयाचा आहे. नानासाहेबास पेशवाई पद देण्यांत त्याने मोठी चूक केली, आणि तेणेंकरून त्याने आपल्या वंशजांचे हातपाय कायमचे बांधून घेतले, असा शाहूवर कित्येकांचा आक्षेप आहे. उलट पक्षां काळ व परिस्थिति पाहून शक्य तितकी चांगलीच व्यवस्था शाहूनें करून ठेविली, असें दुसऱ्या पक्षाचें प्रतिपादन आहे. शाहूच्या अंगी कांहीं कांहीं विशिष्ट गुणांची कमतरता असली, तरी त्यास मनुष्याची पारख होती; किंबहुना, प्रत्येकाची योग्यता ओळखून, त्याजकडून योग्य ती कामगिरी घेऊन राज्याचा परिपोष करणें, हेंच काम शाहूनें चांगलें केलें, असें म्हणतां येईल. महाराष्ट्रायांच्या अंगी अठराव्या शतकाच्या न्हास-काळांत जितका म्हणून कर्तृत्वसमुच्चय होता, तितक्याचा शाहूनें उपयोग करून दाखविला. यापेक्षां व्यास्त करामत करून मराठशाहीचें स्वातंत्र्य त्यानें चिरंतन करून ठेविलें नाहीं, याजबद्दल एकट्या शाहूस किंवा अमुक एका विशिष्ट व्यक्तीस जबाबदार धरतां येत नाहीं. त्याजबद्दल सर्व राष्ट्र जबाबदार आहे. नानासाहेबासारख्या तरुणाच्या हातांत राज्यसूत्रें देण्यांत शाहूनें चांगलीच योजकता दाखविली, असें म्हणावें लागतें. राज्यकारभार अंगावर घेऊन तो सुरळीतपणें चालविण्यास तत्कालीन मंडळींत दुसरा इसम तितका लायक नव्हता, हें परिणामावरूनही सहज दिसून येतें. बारामतीकर बाबूजी नायकांत नानासाहेबाची कर्तबगारी निःसंशय नव्हती. प्रतिनिधींना तर आपले स्वतःचे व्यवहार सुद्धां सांभाळण्याची ताकद नव्हती. रघूजी भोसले किंवा

इतर सरदार व्यक्तिः कितीही शूर व कर्तृत्ववान असले तरी पेशवेगिरीचें काम अंगावर घेण्यास ते स्वतःच आपणांस लायक समजत नव्हते. नाहीं तर बाबूजी नायकास पेशवेगिरी देण्याऐवजी ती आपणांसच द्यावी अशी मागणी रघूजीनें केली असती. शिवाय वयोवृद्धत्वांत कितीही शहाणपण असलें तरी राज्यकारभारांतील अनेक प्रसंगांत तडकाफडकीनें कामें करण्याचें सामर्थ्य तारुण्यांतच असतें. जगाच्या इतिहासांत ज्यांनीं म्हणून विशेष कर्तृत्व दाखविलें आहे, ते बहुधा तरुणच होते; आणि अशा तरुण पुरुषाच्या हातांत शाहूनें राज्यकारभाराचीं सूत्रें दिलीं, म्हणूनच मराठशाहीचें आयुष्य पन्नास पाऊणशें वर्षें तरी वाढलें. नाहीं तर १७५७ तील प्लासीबरोबर मराठशाहीचीही पानिपतच्या पूर्वीच प्लासी झाली असती. इंग्रजांचे तत्कालीन लेख वाचले आणि त्यांचे कावे मनांत आणिले, म्हणजे मद्रास किंवा बंगालप्रमाणें १७५७ च्याच सुमारास सातान्यासही इंग्रजशाही झाली नाहीं, याचें श्रेय मुख्य राज्यचालकांसच दिलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत दुसरी कोणती व्यक्ति त्या वेळीं जास्त कर्तृत्ववान होती, हें पेशव्यांच्या आक्षेपकांनींच दाखविलें पाहिजे.

बाकी नानासाहेबास विरोध करणारे पुष्कळ लोक असल्यामुळें त्याच्या अडचणी वाढून तेणेंकरून राज्याचें नुकसान होईल, हें सुद्धा शाहूच्या इतकें दुसरा कोणी जाणत नव्हता. गोविंदराव चिंशिसाची म्हणून शाहू छत्रपतीची एक बखर भारतवर्षाच्या दुसऱ्या भागांत छापलेली आहे, तींत नानासाहेबास पेशवाई देण्याचे वेळची हकीकत आहे, ती शब्दशः खरी नसली तरी वस्तुतः खरी दिसते. ती हकीकत अशीः—(पृष्ठ ७६).

‘बाजीराव बळाळ पेशवे वैशाख शु॥ १३ स कैलासवासी झाले. महाराजांला फार वाईट वाटलें. तीन दिवस चौघडा बंद होता. कवेरी नाहीं. उदास मर्जा राहिली. नंतर बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासा० यांस पेशवाईचीं वळे दिली. मोठा समारंभ झाला. संपूर्ण दरखदार व सरदार लहान थोर यांस वळे सरकारांतून दिली. पेशव्यांचे तैनातीस होते त्यांस

महाराजांनीं सांगितलें कीं, बाजीराव लहान वय होऊन आपले उमेदीत दहा पांच सरकारच्या कामगिन्या यश संपादून केल्या. सरकारांत द्रव्यही मिळवून आणून दिलें. प्रतारणा ठेविली नाही. बाळाजीपंत लहान हुशार आहे. सर्व यथास्थित चालेल. परंतु सर्वास माझे एक मागणें आहे, तें देतों म्हणून कबूल कराल तर बोलतों, म्हणून सर्वास विचारिलें. ते समयी विनंति केली की, महाराजांस मागावयाजोगी वस्तु आम्हांजवळ काय आहे, आणि न देऊं तर आमचें जन्म व्यर्थ; आज्ञा होईल त्याप्रमाणें शरीरसुद्धां देण्यास राजी आहों. आज्ञा मात्र झाली पाहिजे. चाकरींत अंतर होणार नाही. असें ऐकल्यावर महाराजांनीं उत्तर केलें, आतां तुमचे म्हटल्यावर बोलतों, देतों होय म्हणून उत्तर केलें. ते समयी महाराज सांगूं लागले कीं, बाळाजीपंत लहान आहे, मसलत उभी करील, जाईल, हडपणा करील, पत घेतली असें होऊं न देतां, याजला सांभाळून, मसलतीस एकदील होऊन, याचा लौकिक होईल असें तुम्ही करून दाखवा, हें मागणें आहे. म्हणतां सर्वांनीं मुजरा करून, महाराजांचें लक्ष यांचे ठिकाणीं आणि आम्ही हरामखोरी करूं तरी ईश्वर आम्हांस महाराजांचे घरीं अन्न न देवो, असें बोलून पायावर शपथ-हात ठेवून बोलले. महाराज संतोषी झाले, निरोप दिल्या. '

नानासाहेबास पेशवाईचीं वस्त्रें ता. २५ जून १७४० रोजीं मिळालीं, त्यांची यादी उपलब्ध आहे. [शा. म. रो. ले. ११२; ना. सा. रो. पु. १-१३३; रा. खं. ६ पृ. ३५, पुरंदरे रोजनिशी]. शाहूनें बाळाजीस दिलेल्या वस्त्रांची किंमत रुपये २३०, चिमाजीस दिलेल्यांची रुपये २०० व याशिवाय प्रत्येकास मोत्यांचा तुरा एक (किंमत २०० रु. असावी), व निमचा आणि कट्यार साधो इतके जिन्नस होते. विरूबाईनेंही उभय-तांस आणखी निराळीं वस्त्रें दिलीं, त्यांची किं. नानासा०स रु. ११० व आपास रुपये १०० अशी होती. त्याच प्रसंगीं महादाजी अंबाजी पुरंदरे यास पेशव्यांची मुतालकी करार करून देण्यांत आली, [शा. म. रो.

ले. ११३]. मुतालिक म्हणजे, धन्याचे ऐवजी महाराजांजवळ राहून काम करणारा कारभारी. नानासाहेबे कारभारी निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे होते. शाहूच्या हयातीपर्यंत मुतालिकास सातान्यास राहवे लागत होतें. पुढे रामराजाचे कारकीर्दीत छत्रपतीचा दाब नाहींसा झाल्यावर मुतालिकाचेंही प्रयोजन राहिलें नाहीं, फक्त कारभार्याची जरूर राहिली. नानासाहेबाचे कारभारी येणेंप्रमाणें झाले, (का. सं. प. या. ले. ४४०):—

स. १७४०-५० महादाजी पुरंदरे; १७५०-५३ रामचंद्र बाबा व सदाशिवराव; १७५०-६० सदाशिवराव; १७६०-६१ नीलकंठ म. पुरंदरे. पेशवाईचीं वखें दिल्यावर शाहूनें नवीन पेशव्यास मुकासे गांव एकंदर ३० निरनिराळ्या ठिकाणीं नेमून दिले. त्यांची यादी शा. म. रो. ले. ११४ वर आहे. हे गांव निरनिराळ्या सरदारांच्या ताब्यांतले होते. सबब ते पेशव्यांकडे बिनतक्रार चालविण्याबद्दल शाहूनें रघूजी भोसले, फत्तेसिंग भोसले व दुसरे कित्येक सरदार यांस त्याच समयीं ताकीदपत्रें पाठविली.

पेशवाईचीं वखें देतांना शाहूनें बाळाजीस आज्ञा केली कीं, 'बाजीरावांनीं थोरले बाळाजीपंत यांचे मार्गे बहुत सेवा निष्ठेनें करून मोठमोठीं कायें करून दाखविलीं. शेवटीं इराणीचें पारिपत्य करून बादशाही स्थापावी, म्हणोन रवाना केले. तेथें आयुष्य थोडें झालें. त्यास त्यांचे पुत्र तुम्ही, पातशाही रक्षून हिंदुस्थान सर्व आपलें करावें, ऐसा बेत त्याहीं केला तो सिद्धीस तुम्हीं न्यावा. अटकेपार घोडे चालवावे, ऐशी आज्ञा करून पुण्यास जावयास निरोप दिल्या, [शा. म. च. पृ. ७७-७८]. बाजीरावास जी अडचण आरंभीं पडली तीच नानासाहेबी पडली. वीस वर्षांच्या तरुण मुलानें मोठमोठ्या वृद्ध व अनुभवी मंडळीला आपल्या ताब्यांत ठेवावयाचें होतें. पेशवा कितीही हुशार असला तरी, हा एवढासा पोर आम्हांस काय शिकवणार, अशी सामान्यतः प्रत्येक प्रमुख इसमांची समजूत होणें, हा मनुष्यस्वभाव आहे, आणि तसाच थोडासा प्रकार नानासाहेबासंबंधानें, प्रतिनिधि, फत्तेसिंग भोसले, दमाजी गाय-

कवाड, रघूजी भोसले, बाबूजीनाईक वगैरे कित्येक मंडळींचा झाला. या मंडळींस कक्षांत ठेवणें नानास०स कांहीं काळपावेतों बरेंच जड गेलें. स. १७८४ त पिट्ट हंग्लंडचा मुख्य प्रधान झाला, त्या वेळीं त्याचेंही वय अगदीं लहान २३ वर्षाचें होतें; परंतु सतत वीस वर्षे प्रधानकी चालवून त्यानें नेपोलियनचे विरुद्ध हंग्लंडची बाजू उत्कृष्ट संभाळिली, ही तुळना याठिकाणीं सहज मनांत येते.

स. १७२० त बाजीरावास पेशवाईचा कारभार सांगतांना व पुढें वीस वर्षांनीं नानासाहेबास तें काम देतांना शाहूचे विचार पुष्कळ अंशीं भिन्न असावे. दोन्ही प्रसंग वेगळ्या स्वरूपाचे होते. पूर्वीं शाहू उमेदीत होता, तर आतां उतार बयांत होता. बाजीरावासंबंधानें शाहू नेहमीं साशंक असे, तसा तो नानासाहेबासंबंधानें नव्हता. नानासाहेबास तो केवळ पुत्र समजे. पेशवाई देतांना बाजीरावास शाहूनें जी कामगिरी सांगितली होती, ती त्यानें बरीच तडीस नेऊन राज्याची वृद्धि केली. तेव्हां त्याही-पेक्षां कांहीं तरी ज्यास्त करामत नानासाहेब करील, अशी शाहूची अपेक्षा होती व ती वावगी नव्हती.

‘ नंतर वऱ्हाडप्रांत हिंदुस्थान पाहून यावें, असा विचार करून महाराजांची आज्ञा घेऊन गेले. खंडण्या घेतल्या. हिंदुस्थानांत जाऊन पोंचतात तों, गोविंदपंत बुंदेले सामोरे आले आणि द्रव्यही दिलें. लोकांस हुशारी आली. कुच दरकुच कोठें राजेरजवाडे यांनीं भेजवानीस ठेवून घेतलें तरी राहणें. पूर्वीं बाजीरावाची जरब होती. कामदार तेच वागवणार, फौजी लोक सर्व हुशार, कांहीं आयास पडला नाहीं. स्वारी करून उजनीस आले. ’ (भा. व.,-शा. म. ब. पृ. ७६). सारांश, बाजीरावानें केलेल्या उद्योगाची तड पोंचविण्यास नानासाहेबाची किती जरूर होती, आणि शाहूनें ही योजना दूरवर विचार करून कां केली, याचा उलगडा बरीलसारख्या उल्लेखांवरून होऊं लागतो.

२. रोजनिशांवरून 'निघणारा मतलब.— चिमाजीआपा, महा-
दोबा पुरंदरे वगैरेंच्या खटपटीने नानासाहेबास पेशवाईची वल्ल मिळाली,
परंतु हा पहिला समारंभ उरकल्याबरोबर हजारों तऱ्हेच्या अडचणी
नानासाहेबापुढे उभ्या राहिल्या. पहिली मोठी अडचण म्हणजे पेशाची.
बाजीराव तर कर्जांने गांजून त्यांतच शेवटी मरण पावला. त्याचें देणें
सुमारें चौदा लाखांचें होतें. नानासाहेबाची रोजनिशी, भाग २ ले. २५४
यांत स. १७४० पासून १७६१ पावेतो पेशव्यांच्या कर्जांचे आंकडे व
सावकारांची नांवनिशी दिलेली आहे, त्यांत १७४० चे आंकडे आहेत
ते बाजीरावाच्या कर्जांचे समजले पाहिजेत. त्यांची बेरीज सुमारें साडे-
चवदा लाख होते; आणि एकंदर सावकार तीस असामी होते. सर्वांत
ज्यास्ती कर्ज रघुनाथभट पटवर्धनाचें तीन लक्ष व ब्रह्मदेवस्वामीचें एक लक्ष
पांच हजार होतें. बाबूजी नाइकाच्या नांवासमोर छत्तीस हजारांचा
आंकडा आहे. या कर्जास व्याजाचा दर दरमहा दरशेंकडा एक रुपया-
पासून अडीच रुपयेपर्यंत लाविलेला आहे. बाबूजी नाइकास पेशवाई न
मिळाल्यामुळे त्याने कर्जाबद्दल जोराचा तगादा चालविला. यामुळे पेश-
व्यास बहुत संकट प्राप्त झालें, त्या संकटांतून महादाजी पुरंदर्याने
पेशव्याची मुक्तता केली. (रा. पे. श. पृ. ९२). अर्थात् प्रथम नाना-
साहेब पाठीमागचे एकेक व्यवहार संपवून पैसा वसूल करण्याच्या उद्योगास
लागला. त्याच्या अमदानीत पुढे जे जे कांहीं ठराव, तद्द झाले त्यांत
बहुधा रोख पैसा देण्याचें कलम आहे. ' स. १७४१ चे मार्च महिन्यांत
त्रिचनापल्ली मराठ्यांचे हातीं लागून चंदासाहेबास कैद करून त्यांनीं
सातान्यास आणिलें, तेव्हां मुराराव घोरपळ्यास त्रिचनापल्लीस ठेवून त्यानें
दरसाल वीस हजार रुपये पेशव्यास देत जावे, असा ठराव झाला. तसेंच
नानासाहेबानें महाराजांस आपली गरिबी दाखवून, फिरंगी लोकाकडील साष्टी,
वसई वगैरे मुलूख सर केलेला होता, त्याची सनद करून घेतली; आणि
गुजराथ खेरीज करून नर्मदेच्या उत्तरेकडील मुलखाची खंडणी जी याव.

याची त्याचाही वसूल पेशव्यानेच करावा,*अशी सनद महाराजांकडून घेतली.* गायकवाडाचें मन विषडप्यास हें एक आणखी कारण झालें असावें.

दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील द्रव्यनद्यांचे प्रवाहांची धार मध्ये न जिरतां महाराष्ट्रांत सतत आणून सोडावयाची, हा उद्देश नानासाहेबाच्या आरंभीच्या कारभारांत मुख्यतः दृष्टीस पडतो. नानासाहेबाच्या रोजनिशा व दुसऱ्या भागाच्या शेवटी दिलेले त्याच्या स्वारीचे मुकाम, हे नीट वाचल्यावर, त्याच्या राज्यकारभाराचें रहस्य बरेंच मनांत उतरतें. बाजीरावानें केलेल्या व्यवहारांची तड पांचविणें, आणि मुलखाची व वसुलाची व्यवस्था लावून देणें, एवढेच दोन उद्देश आरंभी नानासाहेबाच्या मनांत होते. यांतूनच तिसरा उद्देश हिंदुस्थानभर हिंदुपदपातशाही स्थापन करावयाची हा उपस्थित झाला. यापूर्वी मराठे सरदारांनी हिंदुस्थानच्या दक्षिणोत्तर व पूर्वपश्चिम बहुतेक सर्व भागांत संचार केलेला होता; परंतु त्या उद्योगास व्यवस्थित कारभाराचें स्वरूप आलें नव्हतें. तें स्वरूप आणून हिंदुपदपातशाहीचा शिवाजीचा हेतु पार पाडावयाचा, असा नानासाहेबाचा उपक्रम होता. एका प्रांताची व्यवस्था लावतांना आणि त्या प्रांताच्या सरहद्दीचा बंदोबस्त करतांना त्यापलीकडील प्रांताशीं नानासाहेबाचा संबंध जडत गेला, तेणेंकरून नवीन शत्रुमित्र उत्पन्न झाले. बारकाईने पाहिलें असतां, पुढें इंग्रजांच्या राज्याची वृद्धि याच धोरणानें झालेली आहे. प्रयाग, काशी, बंगाल, बहार इत्यादि दूरदूरचे मुख्य हस्तगत करण्याचा उद्योग नानासाहेबानें चालू केला, यावरून हिंदुपदपातशाहीची संस्थापना करण्याचा हेतु नानासाहेबाच्या ठिकाणी स्पष्ट दिसतो, तितका बाजीरावांत दिसत नाही.

* पे. श. राजवाडे संड २ पृ. ९२. या पुस्तकांतिल काहीं काहीं मजकूर अँट डफचें निव्वळ भाषांतर आहे.

रोजनिशीवरून उषड दिष्टतें कीं, आरंभीं कांहीं वर्षें नानासाहेब सारखा हिंडत होता. चार दोन दिवसांपेक्षां त्याचा ज्यास्त मुकाम सहसा एके ठिकाणीं झालेला दिसत नाहीं. लग्न, कार्य, जन्म, मृत्यु इत्यादि प्रसंगांची आडकाठी मनांत न आणतां तो सारखा अहोरात्र राज्याच्या कामांत निमग्न असे. हल्लींच्या शांततेच्या काळांत त्या वेळच्या उद्योगाची कल्पना यथायोग्य होऊं शकणार नाहीं. रोज नवीन काम, नवीन स्वारी, नवीन उपक्रम व नवीन अडचणी आणि त्यांचें निरसन करण्याचे उपाय, अशा कष्टमय राष्ट्रीय दंगलींत लहानापासून थोरापर्यंत प्रत्येकाचें आयुष्य त्या वेळीं भिजत होतें. उदयोन्मुख राष्ट्राची भावना अशाच प्रकारची असून ती नानासाहेबाच्या रोजनिशीवरून व्यक्त होत.

स्वारीचे मुकाम पाहिले म्हणजे, पुणें, नाशिक, नगर, कोंकण इत्यादि भागांत नानासाहेबाचा संचार एकसारखा चालू असलेला दिसतो. हा प्रदेश म्हणजे पेशव्याच्या खास अमलाखाली व देखरेखेखाली होता. दूरदूरच्या प्रांतांत जिकडे सरदार वावरत तिकडे पेशव्याचें पाहणें फारसे नसे; परंतु पुण्याच्या कक्षेंतील ह्या स्वकीय प्रदेशांतच पेशव्याचें कौशल्य विशेष दिसून येत होतें. वसूल वेळच्या वेळीं करणें, तंटें तोडणें, फौजेंत चांगल्या लोकांची भरती करणें, देवस्थानें वगैरे लोकोपयोगी कामें तडीस नेणें, या गोष्टीत अहोरात्र मन घालून पेशवा आपला उद्योग करीत असे. सारांश, त्यास फुरसत अशी फारशी मिळतच नसे.

नानासा०ची रोजनिशी १-१० येथें दोन सरदारांस पटणे (बहार) प्रांतीं रवाना करून तेथें त्यांस सरंजाम, खेरीज बाबती, व सरदेशमुखी ता. १६-११-१७४३ रोजीं नानासाहेबानें पुण्यांत असतां नेमून दिल्या, त्यांत “ रेवा दक्षिणतीरास स्वराज्य, रेवा उत्तरतीर जहागीर व मोकासा; प्रयाग व पटणे प्रांतीं जहागीर व मोकासा; तुलेंच भागीरथीपार उत्तर तीरीं जबरदस्ती पोंडोचेल तेथवर मुख्य सोडवणें,—जहागीर व मोकासा. वरप्रमाणें सरंजाम दिल्ला असे. कुलबाव कुलकानू आकार होईल त्यापैकी

दरसदे रुपये ३५, बावती सखेशमुखीचा ऐकज, २ पोतशरी, एकूण सद-
तीस रुपये काढून, हुजुरुन कमाविसदार पाठविले आहेत, त्यांजवळ
पावती करणें. वरकड ऐवज राहिला, तो फौजेवरी गणती घेऊन, गणती-
बरहुकूम दामांशाहीनें वांटून घेत जाणें. ” अशा प्रकारचे कागद पुष्कळ
आहेत, त्यांवरून वरील उद्देशाची भावना स्पष्ट होते. सर्व सरदारांचे
उद्योगास मध्यवर्ती नियंत्रण लावून सुयंत्रित राज्यकारभाराचा पाया नानासा०
नें अशा रीतीनें घातलेला आहे. यास ज्या सरदारांनीं किंवा कारमान्यांनीं
विरोध दाखविला, त्यांस काबूत आणण्यास पेशव्यानें कमी केलें नाहीं.
सदाशिवराव, रघुनाथराव, पुरंदरे, अंताजी माणकेश्वर वगैरे मंडळीशीं
नानासा० चे खटके उडाले, त्यांचें बीज नानासाहेबाच्या या प्रयत्नांत आहे.

३. एकवीस वर्षांच्या कारभाराचें सामान्य स्वरूप.—ता. २५
जून १७४० पासून २३ जून १७६१ पर्यंत बरोबर एकवीस वर्षें नाना-
साहेबांनं पेशवाईचा कारभार केला. त्या कारभाराचे मुख्य दोन भाग
पडतात. पहिला ९ वर्षांचा डिसेंबर १७४९त शाहूच्या मृत्यूपर्यंतचा;
आणि दुसरा शाहूच्या मृत्यूपासून अखेरपर्यंत १२ वर्षांचा. या दोन भागांचें
स्थूल स्वरूप अगदीं भिन्न आहे. पहिल्या नऊ वर्षांत नानासाहेब केवळ
शाहूचा हस्तक होता, पुढील बारा वर्षांत नांवांनं पेशवा पण राज्यकारभा-
रांत तो संपूर्ण मुखत्यार होता. पैकीं सन १७५०-५१-५२ हीं पहिलीं
तीन सालें रामराजाची परीक्षा करण्यांत गेली; आणि त्याच्या अंगीं कर्तृत्व
नाहीं, अशी खात्री होतांच राज्यकारभाराचें जोखीम स्वतःच आपल्या
अकलेनें चालविण्याचा निश्चय करून तदनुसार नऊ वर्षें पावेतो नाना-
साहेबांनं राज्याचा उद्योग अभ्रान्त केला. शाहू जिवंत असंपर्यंत सालोसाल
सातान्यास जाऊन आपल्या कामाचा झाडा देणें, सरदारांचीं कारस्थानें
ब मर्जी साभाळणें, आणि विरुद्ध पक्षाच्या खटपटींवर नजर ठेवणें, हीं
कामें नानासाहेबास करावीं लागत. या पहिल्या भागांतील नानासाहेबाच्या
स्वान्या एकंदर खाली लिहिल्याप्रमाणें:—

१ सुरंज भेलशाची—२३ नोव्हेंबर १७४०—७ जुलई १७४१. जानेवारीत एदलाबादेस निजामाची भेट, मे महिन्यांत धवलपुर येथें सवाई जयसिंगाची व जून महिन्यांत ग्वालेरीस शिंदेहोळकरांची भेट. परत आल्यावर बाबूजी नायकास पुण्यांतून घालवून दिले.

२ माळवा, प्रयाग, बंगालची—१८ डिसेंबर १७४१—३० जुलई १७४२. माळव्याच्या सनदांची प्राप्ति, रघूजी व अलिबर्दीखान यांचे तह.

३ भेलशाची—२० नोव्हेंबर १७४४—१ ऑगस्ट १७४५. या स्वा-
रीचे अखेरीस राणोजी शिंद्याचा मृत्यु, १९-७-१७४५. (खं. २५. १०२).

४ कर्नाटकची पहिली स्वारी—प्रदाशिवराव व सखाराम बापू यांची, ५ डिसेंबर १७४६—एप्रिल १७४७.

५ नेवाईची स्वारी (जयपुरहद्दोत)—१० डिसेंबर १७४७—९ जुलई १७४८ पावेतो. मार्चात नासिरजंग व रामदासपंत यांच्याशी लढाई, व आसुंबरीचा तह. ६ मे माघवसिंगाची भेट उज्जैन येथें. २१ मे निजाम-मुल्मुल्काचा मृत्यु व-शणपुर येथें.

६ सातान्यास मुक्काम, छत्रपतींचे निधनप्रसंगी—२१ ऑगस्ट १७४९—२१ मे १७५०. शिंदे होळकर सुद्धा पौज्यंद बरोबर होते.

उत्तर भागांतील कारभार निराळ्या स्वरूपाच असल्यामुळे त्यांतील स्वान्यांची हकीकत पुढे स्वतंत्रतेने सांगण्यांत येईल.

१ नानासाहेबाच्या स्वान्यांचे व हालचालींचे काल कागदपत्रांवरून बरोबर ठरविता येतात. रा. राजवाड्यांनी पहिल्या संडाच्या प्रस्तावनेत त्याच्या व सरदागांच्या हालचालींचे तक्तें स. १७५० पासून ६१ पर्यंतचे दिले असून, शिवाय त्याच्या रोजनिशीच्या दुसऱ्या भागाचे शेवटीं दाजीरावाचे व नाना-साहेबाचे मुक्काम तारीखवार दिलेले आहेत. रा. सं. ६ चे आरंभी पुढल्यांची रोजनिशी छापली आहे, तिचा तर अनेक व्यवहारांचें रहस्य कळण्यास फारच उपयोग होतो. मात्र ह्या शेवटच्या दोन साधनांत स. १७४३-४८ पावेतो पंच सहा वर्षांचा खंड आहे, तो इतर साधनांनी भरून काढला पाहिजे. ह्या कारकिर्दीच्या नाना शक्यतेच्या उपलब्ध असून, शिवाय का. सं. प. १५ ले. ४९२ व ३३२ ह्यांत काहीं प्रसंगांचे काल व उल्लेख आहेत. या सर्वांचा उपयोग या हकीकती रचतांना केला आहे.

युद्धकलेसंबंधाने नानासाहेबाचा प्रकार बाजीरावाहून अगदी निराळा होता. बाजीराव स्वतःफौजेच्या हालचाली व युद्धप्रसंग करी, तसा प्रकार नानासाहेबाने कधी केला नाही. तो केवळ मुत्सद्दी होता. बाजीराव एकदां एका उद्योगाचे पाठीस लागला, म्हणजे त्याचे इतर ठिकाणचे मुत्सद्दी व्यवहार बहुतेक बंदच पडत; परंतु नानासाहेबाचा प्रकार वेगळा होता. 'सरदारीने काम करावे, जातीनिशी जायां होऊं नये,' हें त्याचें धोरण अनेक पत्रांत व्यक्त झालें आहे. नानासाहेब स्वतः जरी स्वारींत गेला तरी तो जातीने युद्धप्रसंग करीत नसे. मागे तळावर राहून तो सर्वांवर मुत्सद्देगिरीची देखरेख ठेवी. तह वगैरे ठरविणे, खंडण्या घेणे, हिशेब तोडणे, हे प्रकार तो स्वतः करी. त्याचा जनानखाना बहुधा बरोबर असे. स्वारींत जनानखाना नेण्याचा प्रकार त्यानेच मुख्यतः घातला; आणि तोच प्रकार पुढें वाढत जाऊन पान-पतावर विशेष जाचक झाला. नानासाहेब उत्कृष्ट कलमबहादूर होता. त्याचे उलट बाजीराव तलवारबहादूर असून नानासाहेबाइतका तो लिहिण्यांत व हिशेबांत परिपूर्ण नव्हता. नानासाहेबाचा पत्रव्यवहार व इतर कागदपत्रांचा प्रचंड संचय उपलब्ध आहे, तसा बाजीरावाचा नाही. युद्धाचें फल तहांत असतें, या नत्वाचा पूर्ण फायदा जसा नानासाहेब घेई, तसा पूर्वी कोणी घेतलेला दिसत नाही. शिवाय नानासाहेब कोठेही असला तरी सब ठिकाणचे व्यवहार तो स्वतः उलगडी. श्रीरंगपट्टणास राहून दिल्लीचा कारभार करी, किंवा बुंदेलखंडांतून कर्नाटकच्या कारभाराची उस्तवारी ठेवी. मिलाजी जाधवास लिहिलेली नानासाहेबाची स्वदस्तुरची कित्येक पत्रे उपलब्ध झाली, ती पाहतां नानासाहेब बांका कारकून व सणसणित लेखक होता; स्वहस्तानें हजारों कागद खरडून तो सर्वांवर आपली छाप बसवी आणि कामाचा पार आणीत असे. या दृष्टीने नानासाहेबाच्या राज्यकारभारास जें महत्त्व आहे तें वास्तविक त्याच्या स्वान्यास नाही. पहिल्या नऊ वर्षांच्या या कारभारांत नानासाहेबाच्या उद्योगाचे दोन विशिष्ट भाग निदर्शनास येतात. बाजीरावाचा वीस.

वर्षाचा उद्योग सर्व विसकळीत होता, कोणत्याही एका प्रकरणाची पूर्ण तड लागली नव्हती. सगळ्या झालेला प्रकार ध्यानांत घेऊन शक्य त्या रीतीनें एक एका प्रकरणाची तड याविषयांत नानासाहेबाचीं आरंभीचीं ३४ वर्षे गेलीं. बाजीरावाच्या छत्रीची वगैरे व्यवस्था लावणें, [ना. सा. रो. ले. १३४, १३५, १३८] वसईकडील नवीन प्रदेश ताब्यांत आला, त्याची स्थिर-स्थावर करून, त्या प्रकरणांत ज्यांनीं ज्यांनीं उद्योगें केले त्यांचा यथायोग्य परामर्श घेणें, आणि मागचे हिशेब पुरे करून वसईकडील नवीन प्रदेशाची आबादानी धर्मस्थापना, व राज्यव्यवस्था यांची तड लावणें, हें अगदीं पहिलें काम नानासाहेबास करावें लागलें. हें काम इतर कामांबरोबर पहिलीं तीन चार वर्षे व पुढेंही प्रसंगोपात्त चालूच होतें. मुसलमानी धर्माप्रमाणें काजीपणाच्या वतनाची व्यवस्थाही नानासाहेबानें लाविलेली आहे. (ना० रो. पु. १ ले. २, ४, ५, ९, ११, १२; रा. खं. ३ ले. १३०, ५५४ इत्यादि, आणि खं. ६ ले. १८४) बाजीरावाच्या मृत्युनें उत्तरहिंदुस्थानांत एकदम थोडी बहुत चळवळ उडाली. आतां पुढे मराठ्यांचे उद्योग कसे चालणार, त्याचें नियमन करण्याचें सामर्थ्य कोणांत आहे, दुसरा एखादा नवीनच पेशवा होऊन मराठ्यांच्या कारभारास निराळीच दिशा लागते कीं काय, अशी बरीच चळविचल बाजीराव भेल्याबरोबर बाहेर उडाली; व पुढील कारस्थानांकरितां अनेक सरदार आपापलीं कामें तशींच सोडून साताऱ्यास जमा होऊं लागले. त्या सर्वांची स्थिरस्थावर करून बाजीरावाचे उद्योग तडोस राखविणें, बाजीराव मरण पावल्यानें कारभारांत कांहीं एक बदल न होतां, उलट बाजीरावाहून जास्त वस्ताद असा इसम मराठ्यांच्या कारभारावर आरूढ झाला आहे, अशी लोकांची खात्री पटविणें, हें अगदीं पहिल्याप्रथमच नानासाहेबाच्या उपक्रमाचें प्रधान अंग होतें. त्यामुळे स. १७४०-४१, स. १७४२-४३, व स. १७४४-४५ अशा लागोपाठ तीन मोठ्या स्वान्या नानासाहेबानें केल्या, आणि शत्रुभिन्नांवर आपली छाप सर्वत्र

बसविली. या पहिल्या तीन स्वान्यांतले त्याचे मुक्काम रोजनिर्शात व शकावलीत दिलेले पाहिले म्हणजे त्याच्या तडफेचे आश्चर्य वाटते, आणि त्याच्या हिमतीच्या उद्योगासंबंधाने कौतुक उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाही. दररोज त्याचा प्रवास व उद्योग चालू असलेला दिसतो. तसाच कामानिमित्त चार दोन दिवस मुक्काम झाला तर झाला, नाही तर सारखा फिरत राहून माहिती मिळवीत व व्यवस्था लावीत, तीनचार वर्षे तो अव्याहत फिरतीवर होता. सन १७४१ च्या जुलैत बावूजी नाईकास त्याने पुण्यांतून घालवून दिले, तेव्हापासून पुढे कंक वषे त्याने नायकाचा पिच्छा सोडिला नाही. नायकाचे अंगी कर्तृत्व नव्हते, आणि 'द्रव्येण सर्वे वशाः' या न्यायाने पैशाच्या जोरावर आपण पराक्रम करू शकूं, अशी त्याची खोटी समजूत होती तो भित्रा, पण खटपटी होता, आणि अंतस्थ खटपटीने नानासाहेबाचे पाय मागे ओढण्यास काम करणारा नव्हता. नानासाहेबाशी उघड सामना करण्याची त्यास छाती नव्हती; आणि लवकरच तो त्याजपुढे नम्र झाला. तरी संधि येताच तो पेशव्याच्या विरुद्ध पक्षांत सामील होत असे. नायकाचे हे एक उदाहरण केवळ मासल्यासारखे आहे; परंतु अशी लहान मोठ्या माणसांची शकडो प्रकरणे नानासाहेबास तडीस लावावी लागली. रामचंद्रबाबा शेणवई, महादोबा पुरंदरे, यमाजी शिवदेव, रघूजी व दमाजी, सचिव वगैरे अनेक गृहस्थ एकमेकांच्या चुरशीने अगर अकलेच्या धम्वेडीने नानासाहेबाशी विरोध करित; तेव्हा प्रसंग पडेल त्याप्रमाणे वागून उद्धवलेले प्रकरण मिटविणे नानासाहेबास भाग पडे. स्वभावतः नानासाहेबाचा कल तडजोडीचा होता. होतां होई तो एकदम तटकन् कोणास तोटावयाचे नाही, सत्तेख्याने कार्यभाग साधेल तर मुद्दाम उघड वर किंवा तीव्ररणा धारण करावयाचा नाही; अशी त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति होती. वेळेवर पडते घेण्यास तो लाजत नसे, आणि नेहमी विचारपूर्वक शांत वृत्तीने राहून हळूहळू भिन्न स्वभावाच्या व्यक्तींना व शत्रुभिन्नाना त्याने आपल्या कवजांत आणिले. बापूजी नाईक तर अखरीस नानासाहेबाचे भजनी होता.

पहिल्या नऊ वर्षांतील कारभाराची एक दिशा येथवर दाखविऊ. परंतु त्याची दुसरी एक बाजू तितकीच महत्त्वाची होती. छत्रपतीची मर्जी कायम राखणे हें त्याचें दुसरें मुख्य काम होतें. कारण नानाप्रकारच्या चहाड्या करून नानासाहेबास छत्रपतीच्या मर्जीतून कमी करण्याचे अनेकांचे प्रयत्न एकसारखे चालूच होत. या प्रकारावर नजर ठेवून भावी घडामोडीत त्यास आपला शस्त्र कायम ठेवावयाचा होता. शाहूचे वार्षिक्य वाढत होतें. त्यास मूल होण्याची आशा नव्हती, दोघा राण्यांचा झगडा होता. अशा स्थितीत निरनिराळे मुत्सद्दी व सरदार आपआपला मतलब साधण्यासाठीं टपलेले होते. या अडचणी टाळण्यासाठींच संभाजीश्री गुप्त तह करून शक्य तेवढी पुढची नवृद्ध अंतःस्थपणें नानासाहेबानें करून ठेविली होती, परंतु ती अमलांत येण्यास अनेक विघ्न होती. सर्व हालचाली डोळ्यात तेल घालून तो पाहत होता; आणि शाहूच्या पश्चात् जो प्रकार घडला त्यावरून परिस्थितीला कवजात ठेवून राज्यकारभार हाकण्याची जी हातोटी नानासाहेबानें व्यक्त केली, तीच त्याच्या मुत्सद्देगिरीची साक्ष होय.

ज्याप्रमाणें नानासाहेब लहानपणीं स्वतः सातान्यास राहून राज्यकारभारांतील घडामोडींचें व कारस्थानांचें निरीक्षण करीत होता, त्याचप्रमाणें सदाशिवराव, रघुनाथराव व जनार्दनपंत यांनीही सातान्यास जाऊन येऊन राहण्याचा प्रघात नानासाहेबाचे विचारानें ठेविला. तेणेंकरून राजधानीतील कारस्थानांची कच्ची बातमी नानासाहेबास मिळें; आणि आपल्या कुटुंबांतील कोणीना कोणी सदैव छत्रपतीपाशीं आदें, असें सर्वांच्या दृष्टी-स्पत्तीस येई. अशा प्रकारें सदाशिवराव व रघुनाथराव दोघेही लवकरच जबाबदारीनें व्यवहार उलगडण्यात व हाताखालच्या लोकांस धाकांत ठेवण्यांत थोडेबहुत कुशल झाले. स. १७४६ त वयाच्या सोळाव्या वर्षी सदाशिवरावानें पहिली स्वतंत्र स्वारी कर्नाटकांत केली. तदुत्तर स्वतः नानासाहेबानें स्वारीत जाण्याचा प्रघात हळू हळू सोडून दिला. शाहूच्या मृत्यूनंतर जरी तो स्वतः कित्येक वेळां कर्नाटकांत गेला, तरी उत्तरेत

रघुनाथराव व दक्षिणेंत सदाशिवराव अशी डाव्या उजव्या हाताप्रमाणें दोघांच्या कार्यक्षेत्राची योजना करून नानासाहेबानें एकंदर मध्यवर्ती कारभार स्वतःचे हातांत ठेवून चालविला.

स. १७४६ पासून पुढें तीन चार वर्षे सर्वच मुत्सद्यांचें लक्ष शाहूच्या उतार वयामुळे भावी व्यवस्थेकडे लागलें. ता. १४ डिसेंबर १७४९ रोजी शाहूल्लभपति मरण पावला; आणि ४ जानेवारी १७५० रोजी राम-राजा गादीवर आला. तेव्हांपासून स. १७६१ च्या २३ जून रोजी पेशवा नानासाहेब मरण पावला, तो पावेतो जो बारा वर्षांचा काळ गेला, त्याचें स्वरूप सर्वथा भिन्न असून तें पुढें यथास्थलीं दर्शविण्यांत येईल.

४. आरंभीचें शिक्षण व तयारी—लहानपणीं चुलता चिमाजीआपा, व कारभारी अंबाजी पुरंदरे यांचीच दीक्षा नानासाहेबास सर्वथैव होती. बाजीरावाजवळ तो फारसा कधीं नव्हताच. त्याचा बहुतेक काळ शाहू-महाराजांपाशीं सातान्यास चिटणीस, प्रतिनिधि वगैरे दरबारी मंडळींच्या सहवासांत गेला. लिहितां वाचतां येऊन थोडेंबहुत समजूं लागतांच अंबाजीपंत पुरंदरे त्याच्याच होतून सर्व कामें घेऊं लागला. अंबाजी-पंताचा मुलगा महादोबा व पुतण्या नाना पुरंदरे हेही नानासाहेबास सर्व गोष्टी समजावून देत. पेशवे व पुरंदरे या दोन घराण्यांचा ऋणानुबंध अत्यंत जिव्हाळ्याचा होता. सदाशिवरावानें महिपत त्रिंबक ऊर्फ बजाबा पुरंदरे यास लिहिलेलें खालील पत्र तत्कालीन शिक्षणाचें निदर्शक आहे. 'तुम्हांकडील पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तरी वरचेवर सविस्तर वर्तमान लिहीत जाणें. आम्ही मजल दरमजल नर्मदापार झालों. पुढेंही दरकूच जात असों. षोड्यावर बसणें व लिहिणें पढणें चांगलें करणें. तीर्थरूप बोळावतीळ तेव्हां पुण्यास जात जाणें. फार खेळत न जाणें. बरीं अबई मायेनें रागें भरणार नाही. लाडके व्हाल तें कामचें नाही. चांगलें लिहिणें, पढणें, षोड्यावर बसणें करणें. ८ २ रमजान हे आर्शाबाद. [का. सं. प या. १७१]. पोनपतचे मोहिमेस जातान

ता. १९ एप्रील स. १७६० शेजीं हें पत्र लिहिलेलें आहे. मोडी बालबोध वाचन, हिशेब, संस्कृत पढणें, घोळ्यावर बसणें, हे त्या वेळच्या शिक्षणाचे मुख्य विषय होते, असें यावरून दिसतें.

बाहेरच्या व्यवहारांत जसे पुरंदरे, तशी घरच्या व्यवहारांत नाना-साहेबाची आजी राधाबाई. हिची दीक्षा व जरब मोठी सक्त होती. पेशवे स्वारींत असल्यावर पुण्यांतील बहुतेक कारभार ही बाई मोठ्या हुशारीनें चालवी. मुलांचें संगोपन व शिक्षण, देवतार्चन व तत्संबंधीं कृत्यें, ब्राह्मणभोजन, दानें, लग्नकार्ये इत्यादि नानाप्रकारच व्यवहार राधाबाई पाहत असून तिच्या आज्ञेबाहेर कुटुंबांतील स्त्रीपुरुष कोणीही वागत नसत. पर्वतीसारख्या मंदिरांचीं कामें, बक्षिसे, इत्यादि बाबतींतही तिचाच विचार मंडळी घेत. सदाशिवराव, रघुनाथराव व जनोबा या मुलांना लहान-पणची शिक्षा या बाईची होती. बाजीराव व मस्तानी यांचा प्रकार पाहून नानासाहेबास पुढें कांहीं छंद लागू नये, म्हणून त्याजबरोबर गोपिकाबाईस स्वारींत पाठविण्याचा प्रघात बहुधा राधाबाईनेंच पाडिला असावा. कारण स्वारींत बायका बरोबर नेण्याचा हा रिवाज नानासाहेबाचे वेळेसच वाढला.

तत्कालीन गृहशिक्षणाचा यथायोग्य अंदाज करतां येईल असें दुसरें एक महत्वाचें पत्र नानासाहेबानें ता. ९ जुलई १७४२ त रघुनाथरावास लिहिलेलें आहे तें येणेंप्रमाणें. त्या वेळीं रघुनाथराव आठ वर्षांचा म्हणजे सदाशिवरावाहून बरोबर चार वर्षांनीं लहान होता. जनार्दनपंत त्याच्याहून वर्ष सवा वर्षांनीं लहान. “ चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यासी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद, उपरी, विशेष. येथून जाते समयी जें सुचलें तें तुम्हांस सांगितलें आहे, त्याचें स्मरण निरंतर मनांत असूं देत जाणें. रघुवंश, विदुरनीति, चाणाक्ष, व जें तुम्हांस येत असेल, त्याची नेमपूर्वक चिंतनिका करून, थोडेंबहुत शास्त्री यांजवळ नित्य म्हणत जाणें. विराटपर्वपासून पुढें भारत रिकामपणीं वाचीत जाणें. केवळ घोडी फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, कैली, बेरीज, बराबर करावयाचा सराव बहुत करणें.

चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुतप्रकारें रक्षण करीत जाणें. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावें. बहुत करून भाऊबरोबरच जेवीत जाणें. घोडी वेगळी बांधीत न जाणें. क्षुद्र मनुष्यांशीं सहवास कोणे प्रकारेही न करणें. मातुश्रां बाई (राधाबाई), ताई (काशीताई), अनुबाई यांसी एका दीं दिवशीं अर्धघटकाभर जाऊन बसत जाणें. शरीरप्रकृत नीट नाही. यास्तव औषध कांहीं नेमंकरून घेत जाणें. भाऊसमागमें घोडी फेरावयास जात जाणें. सातारियास जर जावयाची आज्ञा केली तर चिमणगिरि गंगाधर-भटास, भाऊ जवळ विनंति करून, बरोबर दिल्लेतर घेऊन जाणें. सातारियास गेलियावर दोही बाईंकडे विना बोलविल्यावांचून, अथवा गोविंदराव यांनीं आपणहून सांगितल्यांचून, न जाणें. कालानुरूप, वयास उचित, योग्य वेष करीत असवें. देवपूजा थोडी परंतु एकांतीं, न बोलतां करात जाणें. इतकेंही नेमंकरून करावें, आणि गर्व न करावा. निरंतर साधन-वृत्तीनें वडिलांची आज्ञा प्रसन्नतेने मानावी. सावध वर्तावें. सर्व जें मनें-करून समजेल तें समजावें. वडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यधर्मे असलिया फार उपयोग आहे [-always desirous to learn]. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामही करून पढतात. ते हरएक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुम्ही त्यांस मान्य पुरुष कसे व्हाल ! विशेष काय लिहिणें. येथील वर्तमान तर उदेपुराजवळ पंचविसा दिवसांत पावलों. श्रीकृपेनें मेहेनत करून दिल्लीचे सुमारे जात आहों. जसें पुढील वर्तमान होत जाईल, तैसी योजना होईल. हे आशीर्वाद [राजवाडे खं. १ पृ. ९६]. या पत्रावरून नानासाहेब, सदाशिवराव व रघुनाथराव यांच्या स्वभावाचा बराच अंदाज करितां येतो. नानासाहेबाच्या या पत्रांतील सूचना पुष्कळ अंशीं सहेतुक दिसतात. रघुनाथराव लहानपणींच छांदिष्ट, वडील माणसांचे सल्ल्यानें न वागणारा, विशेष अध्ययन वगैरे न करितां एकटाच कोठें तरी घोडे फिरवीत क्षुद्र माणसांच्या संगतींत राहणारा; व जेवणासही पंक्तीस न येणारा, असा असून, परभारें शाहूच्या राण्यांस

बगैरे भेटून खटपटी करणारा असावा. त्यास ताळ्यावर आणण्याविषयी नानासाहेबांस मोठी चिंता वाटत असावी. भाऊचें तर तो मुळीच ऐकत नसे. भाऊची लहानपणची हुशारी राघोबाहून अगदी वेगळ्या तऱ्हेची होती. बारा वर्षांचे वयांतच भाऊवर मोठमोठी कामे सोंपून नानासाहेब निर्घास्त असे. 'पोराचें लक्षण पाळण्यांत,' या न्यायानें पेशवाईतील या तीन प्रसिद्ध पुरुषांचे पुढील आयुःक्रम कसे बनणार हें या पत्रांतील मजकुरावरून अजमावतां येतें. चांगलें घोड्यावर बसतां येणें या पलीकडे राघोबाच्या अंगी दुसरा कोणताही गुण उत्पन्न झाला नाही; आणि या घोड्यावरील चपळाईचा उपयोग त्यानें अखेरपर्यंत भरपूर केलाही. बारा वर्षांचे वयांत सदाशिवराव तर मोठी हुशारी दाखवीतच होता, परंतु रघुनाथरावाचा धाकटा भाऊ जनार्दनपंत हा अल्पवयांत सुलक्षणी होता. रघुनाथाच्या हातून पुढें चांगली कामगिरी होईल कीं नाही, याबद्दल नानासाहेबांस लहानपणीच धास्ती वाटत असावी, असें पत्रांत दिसत.

कुटुंबावर घरांतील कर्त्या स्त्रियांचा दाब, महाभारतापैकी युद्धप्रकरणीं भागाचें अध्ययन, गोविंदराव चिटणीसाशीं पेशव्यांचा घरोबा, या बाबतींत. ही वरील पत्रांत ओघानें नमूद झालेल्या गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत. पेशव्यांच्या राज्यपराक्रमाचा बराचसा भाग वरांल योग्य गृहशिक्षणानें त्या त्या पुरुषांच्या अंगी उद्भवला, असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीत, अशी गृहशिक्षा त्या वेळच्या इतर घराण्यांत कितीशी होती, याचा विचार ज्याच्या न्यानें करावा. आठ नऊ वर्षांच्या वयांत मुलांचें अध्ययन त्या वेळीं किती होत असे, याचीही कल्पना वरील पत्रावरून करितां येते.

तथापि पुस्तकी विद्येपेक्षां प्रत्यक्ष अनुभवावर त्या वेळच्या शिक्षणाची मुख्य भिस्त होती. अशा प्रत्यक्ष व्यवहारांत वावरून नानासाहेबांची लायकी उत्पन्न झाली. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर थोडक्याच अवधीत शाहूचें मन त्यानें सर्वस्वी आपल्यावर बसवून घेतलें. शाहू त्याला केवळ आपल्या पुत्राप्रमाणे मानूं लागला. [का. सं. प. या. ४२९]. दहा

अकरा वर्षांच्या वयापासून तो राज्याच्या कामांत लक्ष घालूं लागला. त्याचें अगदीं आरंभाचें पत्र उपलब्ध आहे (६-५५) त्याची तारीख मार्च २० स. १७३१ ही आहे, म्हणजे त्या वेळीं त्याचें वय १० वर्षांचें होतें. लहानपणापासून मुलांस नानाप्रकारच्या कामांत अनुभव देण्याचा प्रघात पेशवाईत जारी होता. सदाशिवराव, रघुनाथराव, जनार्दनपंत, विश्वासराव, माधवराव इत्यादि मुलांनीं बारा चौदा वयाचे असतां स्वारीत जाणें, जबाबदारीनें पत्रांचे जबाब लिहिणें, पंचायती तोडणें इत्यादि कामें केलेलीं दिसतात. अंबाजी पुरंदर्याचा अनुभव व इभ्रत महाराष्ट्रांत मोठी असून शाहूजवळ त्याचें वजन चांगलें होतें. बाजीरावाचा किंवा चिमाजीचा वरचढपणा शाहूस दुःसह होऊं लागला; म्हणजे अंबाजीचे मार्फत चार गोष्टी सांगून शाहू त्यांस मार्गावर आणीत असे. बाजीरावाच्या स्वान्यांची व उद्योगाची माहिती, नानासाहेबास चांगली होती. एकंदरीत त्या वेळच्या मानानें त्याचें शिक्षण योग्य व परिपूर्ण झालेलें होतें. यामुळेच त्याची कारकीर्दही विशेष वाखाणण्यासारखी झाली. संस्कृत भाषा यास चांगली समजत होती, असें दिसतें. गोपिकाबाईनें सवाई माधवरावास केलेला उपदेश (का. सं. प. या. ४५२) व माधवराव अनंत वेदांती याची शिकवण (६-४३६) इत्यादि कागदांवरून त्या वेळच्या ब्राह्मणांच्या अंतर्बाह्य शिक्षणाची अटकळ करता येते. विशेषतः पेशव्यांचे घराण्यांतील शिक्षणाची दक्षता हल्लींच्या काळांतही फारशी आढळून येत नाही. रामायणमहाभारतांतले निवडक भाग, विदुरनीति, भगवद्गीता, स्तोत्रपाठ, शिवाय कथापुराणें या गोष्टींचा अभ्यास नानासाहेबनें चांगला केलेला होता.

पण नानासाहेबाचा सर्वांत मोठा गुण म्हणजे राज्याच्या हिशेबाचें परिपूर्ण ज्ञान हा होय; प्रांतोप्रांतीचे हिशेब मागवून पैशाची देवघेव व्यवस्थित ठेवण्यांत नानासाहेब फार कुशल होता, आणि सदाशिवराव तर या कामांत नानासाहेबाहूनही वरचढ होता. या दोघांस हिशेबाचें

शिक्षण बहुधा रामचंद्रबाबाकडून मिळालें असावें. अशा शिक्षणाचा मिठा, शांत व अष्टपैलू स्वभावाची जोड मिळाल्यामुळे लहानमोठ्यांवर नानासाहेबाची छाप लोंकर बसली.

गृहशिक्षण व बाहेरचा अनुभव यासंबंधानें पेशव्यांच्या घराण्याची दक्षता इतर घराण्यांत त्या वेळीसुद्धां फारच थोडी दिसून येत होती. सखारामबापू, नानाफडणीस, हरिपंत फडके, परशुरामभाऊ पटवर्धन इत्यादि उत्तरकालीन पुरुष पेशव्यांच्याच तालमेल तयार झालेले होते. प्रतिनिधि सचिव, वगैरे देशस्थ मंडळींत किंवा दाभाडे आंगरे, पवार, शिंदे, होळकर इत्यादि मराठेमंडळींत पेशव्यांची शिक्षा पाळली जात नव्हती. बुद्धिमत्ता, उद्योग, शिस्त, नियमितता इत्यादि गुण कोंकणांतील लोकांत हल्लीं दिसतात, त्याप्रमाणेंच त्या वेळींही अगून कुटुंबांतील चालक बाया पुरुष या गुणांचें संगोपन काळजीपूर्वक करीत असत. तितका प्रकार मराठ्यांचा किंवा देशस्थ ब्राम्हणांचा नव्हता; मात्र कित्येक बाया गृहशिक्षेंत मोठ्या नामांकित झाल्या. दीपाबाई, जिजाबाई, येसूबाई, इत्यादि बायांच्या दस्तऐवुळेंच भोसल्यांच्या घराण्यांत मालोजीपासून शाहूपर्यंत पांच पिढ्या कर्तृत्ववान निघाल्या. मराठे सरदारांस कामापुरतें लिहितां वाचतां येत असे; परंतु एकंदरीत कारकुनीपेशाचें काम ते हलकें समजत, आणि त्यासाठीं कोणी तरी कुशल लेखक आपल्या पदरीं बाळगीत. परंतु पुष्कळदां या कारभार्यांचा डोईजडपणा घन्यास दुःसह होत असे. जयाप्पा शिंदे व रामचंद्र बाबा, होळकर व चंद्रचूड, फत्तेसिंग भोसले, व आपाजीराम गाडगीळ, यांचा बेबनाव असल्याचें प्रसिद्ध आहे. उलट पक्षी नागपूरकर भोसले व कोल्हटकर या दोन घराण्यांचा सेव्यसेवकभाव पुष्कळ काळपर्यंत निर्वेध चालला. परंतु कित्येक मराठ्यांच्या किंवा अष्टप्रधानांच्या घराण्यांत एखाद दुसऱ्या पिढीतच पराक्रम संपुष्टांत आल्यामुळे त्यांचा ऱ्हास झाला. अंगांत लायकी असलेलीं घराणीं टिकलीं, आणि नालायकी असलेलीं लयास गेलीं. तात्पर्यार्थ असा की, शिंदेहोळकरांसारखे अग्रसिद्ध पुरुष

संधि मिळतांच उंदयास आले. उलट पक्षां बहुतेक अष्टप्रधान संधि असूनही मार्गे पडले. राज्य हें करील त्याचें आहे, हा प्रकार सर्वासच लागू पडतो; आणि तो नानासाहेबाच्या उद्योगांत बराचसा व्यक्त होतो. १९ साव्या वर्षी राज्याची जोखीम त्याचे अंगावर आली, तत्पूर्वी व त्यानंतर त्याचा उद्योग मरेपर्यंत अव्याहत चालला होता. या दृष्टीने ज्यास्त विवेचनासाठी हे सूचक विचार येथे मुद्दाम दर्शविले आहेत.

प्रकरण सोळावें.

नानासाहेबाच्या उत्तरेकडील स्वान्या.

१७४०-१७४८.

- १ सुरजभेलशाची (नोव्हेंबर १७४०-जुलई ४१).
- २ एदलावादेस निजामाची भेट (जानेवारी १७४१).
- ३ जयसिंगाची भेट (११ मे १७४१).
- ४ हिंदुस्थानांतील दुसरी मोठी स्वारी, { (डिसेंबर १७४१-
रघूजी भोसल्याशी बेबनाव. } जून १७४३).
- ५ पेशवा व रघूजी यांचा युद्धप्रसंग (स. १७४२-४३).
- ६ ओर्लाचा पाडाव, झांशीची स्थापना (१७४२).
- ७ मालव्याच्या सुभेदारीची प्राप्ति.
- ८ तीन वर्षांच्या उद्योगाचा फलितार्थ.
- ९ भेलशाची स्वारी व बुंदेलखंडची व्यवस्था (स १७४४-४५)
- १० जयपुरच्या गादीचा झगडा व शिंदेहोळकरांचा बेबनाव.
१. सुरजभेलशाची स्वारी, (२३ नोव्हेंबर १७४०,-७. जुलई १७४१).-स. १७३८ त बाजीरावानें उत्तर हिंदुस्थानांत केलेल्या उद्योगाची सफलता अद्यापि झाली नव्हती. नादीरशहाच्या स्वारीने बादशहाची

त्रेधा उडाली, आणि निजाम दिल्लीस बसून मराठ्यांचे राज्यवृद्धीस अडथळा आणू लागला. तेव्हां निजामाच्या मार्फत पुढील उद्योग चालीस लावणें, आणि पुढें माळवा बुंदेलखंडांत जाऊन जयसिंग वगैरे मंडळीच्या मार्फत दिल्लीचें कारस्थान पुरें करणें, हीं पेशव्यास दोन कामें मुख्यतः करावयाचीं होतीं. नानासाहेब कधीं उत्तरेत गेलेला नव्हता. तिकडील देश व व्यवस्था कशी आहे, आपले सरदार कोण कोठे आहेत, त्यांची लायकी काय आहे, कोणकोणत्या परराज्यांशीं आपले संबंध जडलेले आहेत, या गोष्टी प्रत्यक्ष जाऊन पाहव्या, स्वतः तिकडील स्थितीचा व राजकारणांचा अनुभव घ्यावा, बाजीरावाच्या अकालीं मृत्युने लोकांत झालेली चलबिचल दूर करून, बाजीरावाचा मुलगा मराठ्यांचा कारभार करण्यास किती लायक आहे, याची खात्री लोकांत पटवावी याकरितां, सातान्यास एकंदर गोष्टींची छत्रपतीशीं वाटाघाट करून नानासाहेबानें ही पहिली स्वारी उत्तर हिंदुस्थानांत केली. बाजीरावास करार केलेली माळव्याची सुभेदारी त्यास प्रथम पदरांत पाडून घ्यावयाची होती.

स. १७४० च्या आरंभीं बाजीराव व चिमाजीआपा उत्तरेच्या स्वारीस गेलेले पाहतांच, संभाजी आंगन्यानें एकाएकी मानाजीवर चाल केली. ही बातमी नानासाहेबास पुण्यास कळतांच त्यानें स्वतः लगेच मानाजीस मदत पाठविली. इतक्यांत चिमाजी स्वारीतून परत आला, त्यानें नानासाहेबासच प्रथम कुलाव्यास ताबडतोब रवाना केलें; आणि मागाहून थोड्या वेळानें आपणही तिकडे गेला. यावरून बापाच्या मृत्युप्रसंगीं नानासाहेब स्वतःच्या जबाबदारीवर राज्याचीं कामें करूं लागला होता, हें निर्विवाद आहे. सातान्यास सर्व व्यवहारांची व्यवस्था लावून तो बाहेरच्या उद्योगास निघाला. इतक्यांत चिमाजीची प्रकृति विशेष भिषडली. ता. ३१ ऑक्टोबर १७४० रोजीं भांववडे देथून चिमाजी पुण्यास परत आला आणि तो आसन्नमरण असतांच नानासाहेब स्वारीत गेला. मार्च १७ डिसेंबर रोजीं चिमाजी पुण्यास मरण पावला. तरी नानासाहेबाचे उद्योगांत खळ

मंडला नाही. यावरून त्याचे वैर्य व कर्तव्यनिष्ठा हे गुण तेव्हांपासूनच निदर्शनास येतात. ता. १४ जानेवारी १७४१ च्या पत्रांत तो ब्रह्मद्रस्वामीस लिहितो. 'ती. आपांनी कैलासवास केला, हें वर्तमान स्वामींनी ऐकलेंच असेल. मोठा घातच झाला. ती. राव यांनी कैलासवास केल्यास आठ महिने न झाले तो श्रीने हा प्रसंग धडविला. होणार बलवंत श्रीश्चेलस उपाय काय ! चरण-रजावरील महाराजांची कृपा आहेच, त्या कृपेमुळें कल्याणच होईल. नबाब निजामुल्लूक याचा व नासरजंगाचा कलह निर्माण झाला होता, त्यास आझी साहित्य निजामुल्लूक याचें केलें. यावरून नासरजंग फकीर झाले. तदुत्तर निजामाची भेट झाली. बहुमान आदर फारच केला. सर्व प्रताप स्वामींचे कृपेचा आहे. स्वामीवांचून आम्हांस दैवत नाही. कळावें. [का. स. प. या. ले. ४९]. या पत्रांत पुढील राज्यकारभाराची उमेद व्यक्त होते. ता. ७ जानेवारीपासून १३ जानेवारीपावेतो एदलाबाद^१ येथे निजामाची भेट घेऊन त्याने पुष्कळ कार्ये निर्वाहांत आणिली.

साताऱ्यास असतांच उत्तरेकडील कारस्थानें समजून घेण्याकरितां नाना साहेबानें महादेवभट हिंगणे दिव्दीचा चक्रील यास ताबडतोब दक्षिणेंत बोलाविलें, त्याप्रमाणें ता. २० ऑगष्ट रोजी हिंगणे वार्हेनेच नाशका आला, (६-१४६), आणि पुढें पुण्यास त्याची व पेशव्याची भेट झाली बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर शिंदेहोळकरही दक्षिणेंत आले असून, त्याज बरोबर रामचंद्र मल्हार होता. (६. पु. रो. पृ. २८, ४७). शिंद्यास मुकाम स. १७३९ पासूनच इकडे होता. ७ जुलई १७४० रोजी पिलास जाधव बुंदेलखंडच्या स्वारीतून पुण्यास आला. बाजीरावानें आबजी कव यास अंतर्पेदांत पुढें पाठविलें होतें, तोही बहुधा परत आला. म्हण बाजीराव मरण पावतांच पुढें काय मानगडी होतात, त्यांजवर नजर ठेवण करितां ही सर्व मंडळी दक्षिणेंत जमली. शिंदे होळकरांचा व पिला जाधवाचा ओढा पेशव्याकडे होता. रघुजीचें कारस्थान सिद्धीस जात

^१ हैद्राबादचे राज्यांत ईशान्य दिशेस वऱ्हाडचे आग्नेयीस.

बाबूजी नायकास पेशवेगिरी मिळती तर, दुहीचा मोठाच प्रसंग राज्यांव उत्पन्न झाला असता, असें यावरून वाटतें. पेशवाईपद मिळून एका धार्ष्टीतून नानासाहेब मोकळा होतांच, सरदारांच्या विचारानें व छत्रपतींच्या हुकुमानें त्यानें पुढील उद्योग हातीं घेतला. प्रत्यक्ष वाटाघाट काय झाली, तें समजण्यास मार्ग नाही. मुख्यतः बाजोरावाचा हिंदुपद पादशाहीचा उद्योग तडीस न्यावा, असा सर्वांचा विचार ठरला, असें पुढील उपक्रमावरून दिसतें.

‘निजामानें बहुतसा उपद्रथाप मांडून बाजीरावास मावळ्याचा सुभा देण्याची कवळी फेटाळून, उलट बादशहाकरवीं अजीमुल्लाखानास माळव्याची सुभेदारी सांगून, वल्ले देऊन रवाना केलें. त्याजबरोबर १५ हजार जव्यत फौज होती. ही बातमी महादेवभट हिंगण्यानें होळकरास ६ जुलई १७४० च्या पत्रांत कळविली (६-१४५), त्यास मल्हाररावानें खालील सणसणीत जबाब पाठविला. ‘प्रस्तुत अजीमुल्लाखान येणार, त्यास माळवाप्रांतीं आपली छावणी असती तरी या दिवसांत ते इकडे यावयाचें नांव न घेते; तथापि आम्ही देशास आलों म्हणून काय झालें ! याउपरी सेनेसहवर्तमान त्या प्रांतास सत्वरींच येऊं. अविधांस बरे वजेनें नतीजा पाठविला जाईल; कोणी लबाडी करतांल तेही आपल्या गुणेंच फजिती पावतील, चिंता काय आहे ! श्री नानास्वामीस पेशवाईचीं वल्ले आपाढ शु. १२ स झालीं. सत्वरच पुण्यास येतील.’ (६-१४५). बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर निजामानें कसे खेळ आरभिले, आणि बाबूजी नाइकास पेशवेगिरी मिळाली तर बाजीरावाचा उद्योग कसा निष्फळ झाला असता, ह्याची यावरून कल्पना होते. नाइकास उत्तरहिंदुस्थानची माहिती नव्हती, त्याच्या मार्फत उत्तरेकडील कारभारांत मुखत्यारी मिळवावी, एवढाच रघूजीचा उद्देश होता. म्हणजे पेशवे व शिंदेहोळकर यांचा नकशा मोडून आपलें वर्चस्व मराठ्याहोत असावें, असा रघूजीचा धाट असून, बाजीरावास पेशवाई मिळतांना

प्रतिनिधीने त्यास अडथळा केला, त्याचीच ही एकप्रकारे पुनरावृत्ति होती. मात्र शाहूच्या योजकतेने दोनही प्रसंग पेशव्याच्या बाजूने निभावले. उत्तरेतील सरदारांचे अभिप्राय समजून घेऊन, मराठाशाहीची वृद्धि करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे नानासाहेबास पेशवाई देणे हाच होय, अशा विचाराने शाहूने ही नेमणूक करून, राज्यकारभारांत क्रान्ति होऊं दिली नाही. उत्तरेत स्वाभ्या करून सर्व जम बसविण्याचे प्रोत्साहन शाहूनेच नानासाहेबास दिले असले पाहिजे. म्हणूनच, नानासाहेबास पेशवाई मिळाली, आतां निजामास तेव्हांच नरम करूं, असें वरील पत्रांत होळकर उमेदीने लिहितो.

दक्षिणेंत निजामाचा मुलगा नासिरजंग यानें बापावर उठून बंडाळी चालविली, तेव्हां दिल्लीत वर्डाल मुलगा गर्जीउद्दीन यास बादशहाकडून अमीरुलउमराव पद देववून निजामानें दिल्लीत ठेविलें; आणि स. १७४० च्या अखेरीपूर्वी निजाम स्वतः दक्षिणेंत आला नासिरजंगाचा पाडाव त्यास करावयाचा असल्यामुळे मराठ्यांशीं गोडीनें वागण्याचा त्याचा घाट होता उलट पक्षीं निजामास नृप ठेवून त्याचे मार्फत माळव्याची सुभेदारी कायम करून घ्यावी, असा पेशव्याचा घाट होता. या एकमेकांच्या हेतूंच घाटाघाट सातान्यास होऊन पेशवा उत्तरेच्या स्वारीस निघाला.

२ एदलावादची भेट, (जानेवारी ता. ७-१३ स. १७४१).- पिलाजी जाधव यास निजामाकडे पुढें पाठवून पेशव्याच्या भेटीची एकंदर बोलाचालाची व्यवस्था आगाऊ करण्यांत आली होती. मुख्य मागण्या एका अर्जाच्या रूपानें बादशहाकडे पाठविण्यांत आल्या, त्या पुं स. १७४३ त सनदांच्या रूपानें कायम झाल्या; आणि तूर्त पंधरा लाख रुपये पेशव्यास मिळाले, (डफ्). सुभेगिरी मात्र या वेळीं मिळाली नाई शिष्टाई करण्याकरितां पिलाजी जाधव पुढें गेला. निजामानें स्पष्ट जबाब दिला नाहीं. त्यानें असें कळविलें की 'माळव्याची सुभेदारी बादशहा आम्हांस दिली आहे; परंतु पेशवे आमच्या हुकमतींत वागतील त

आझी त्यांस माळव्याची नाकवी देऊं [रा. श. पु. १०]. सवालजबाब-
झास्यावर पेशव्यानें वऱ्हाडांत जाऊन पूर्णानंदीचे कांठीं एदळावाद येथें
निजामाची भेट घेतली. उमयतांच्या अनेक भेटी व भेजवाऱ्या बगैरे झाल्या.
परंतु माळव्याच्या सुभेदाराचा मुख्य मुद्दा उलगडला नाहीं. मात्र पंधरा
लाख पावेतो पैशाची प्राप्ति होऊन तितक्यापुरतें पेशव्याचें ओक्षें हलकें
झालें. निजामाची भेट झाल्यावर पेशवा पुढें माळव्यांत गेला. इकडून
आनंदराव सुमंत यास शाहूनें २७ मार्च १७४१ रोजीं निजामाकडे रवाना
केलें. हा सुमंत सर्वेक्षी पेशव्याचे तंत्रानें वागत नसल्यामुळें, दुसरी कांहीं
बोलाचाली शाहूकडून निजामाकडे चालली असावी असें दिसतें. पेश-
व्यानें मात्र निजामाचा डाव चांगलाच ओळखिला. लष्करी जोर दाख-
विण्याशिवाय निजाम काय किंवा बादशहा काय, गोड गोष्टींनीं पूर्वांचे
करार पुरे करून देणार नाहींत, अशी पक्की गांठ त्यानें आपल्या मनाशीं
बांधिली, आणि तोच उद्योग पुढील वर्ष दोन वर्षांत त्यानें नेटानें चालविला.

निजामाची भेट आटोपल्यावर नानासाहेब माळव्यांत उतरला, त्या
पूर्वांच म्हणजे ५ जानेवारीस किल्ले धार महारराव होळकरानें काबीज
केल्याचें वर्तमान आलें. २७ जानेवारीस नेमाळपैकीं बांडें (?) फत्ते
झाल्याचें वर्तमान त्रिंबक हरि सुभेदाराकडून आलें. दोन महिने लढाई
चालवून देवरांचें (?) ठाणें ८ मार्च रोजीं आवजी कवड्यानें हस्तगत
केलें. यावरून माळव्याची सुभेगिरी न दिव्याबद्दल भरपूर वचपा बादशाही
मुलखावर काढण्याच्या पेशव्यानें उद्योग आरंभिला, असें दिसतें.

३. जयसिंगाची भेट, (११ मे स. १७४१).—बाजीरावानें
सवाई जयसिंगाशीं चांगलेंच संघान ठेवून हिंगण्याचे मार्फत दिल्लीचीं कार-
स्थानें निकडीनें चालविलीं होती. बाजीराव व जयसिंग झांचा स्नेह
जसल्यामुळें निजामासही मराठ्यांचे विरुद्ध वामण्याची छापी होत नसे.
जोधपुर व उदेपुर या राज्यांवर चौथाईचा भंमल मराठ्यांनीं यापूर्वीच सुरू

केळा होता. जयसिंगाशी स्नेह असल्यामुळे त्याच्या बाटेस ते गेले नाहीत. ह्या कामगिन्या मल्हारराव होळकर करीत असे. स. १७४१ च्या ता. १६ फेब्रुवारीस पेशवा हिंगण्यास लिहितो, 'तुम्हांस येथून निरोप दिल्यानंतर जाऊन पोंचण्यास दिवसगत बहुत लागली. बरे, जाले ते जाले. सवाईने तुम्हांस मल्हाररावांकडे रवाना केले असेल. नसले केले तर बत्तम झाले. मल्हाररावांस लिहिले तैसें लिहून पाठविले आहे. ते उपद्रव करणार नाहीत. तुम्हीं उत्तम प्रकारे सवाईशी बोलून सत्वर कार्य होय ऐसें करणे. दिवस गेले. चालढकळीवर घालून चार दिवस गेले म्हणजे आगोट समीप आली. लांबणीवर गोष्ट पडते. आम्हांस तों सर्व प्रकारे सवाईजीचा भरंवसा. कर्जावेगळे आम्हांस त्यांनीं करावे. पातशहापासोन जे साधेल ते साधून आम्हांस द्यावे. आपणापासून उत्तम प्रकारे रयात करावी, हे त्यांचे वडीलपणास ये समयी विहित आहे. बहुमानावरच मजकूर असला तर तसेंच लिहून पाठविणे. (६-१४६, १५१). यावरून जयसिंगासही पैशाबद्दल होळकराने निकड लाविली होती; आणि नानासाहेबाने ह्या स्वारीत जोराची पद्धति सर्वत्रच स्वीकारिली होती हे उघड होतें. नंतर ता. ११ मे १७४१ रोजी धवलपुर येथे जयसिंग व नानासाहेब यांची भेट झाली. त्यांत एकमेकांनीं एकमेकांस साह्य करावे, सहा महिन्यांचे आंत जयसिंगाने माळव्याची सनद बादशहाकडून मिळवून द्यावी, अशा कित्येक औपचारिक गोष्टीपलीकडे क्यास्त कांहीं निष्पन्न झाले नाही. [रा. श. पृ. ९१]. मुख्य गोष्ट सवाईजींनीं जे राजकारण केले, ते सिद्दीस न्यावे, उभयपक्षी स्नेह करून द्यावा, [६-१५२] अशीच केवळ बोलणी झाली. एकंदरीत फलितार्थ न होतां जून महिन्यांत प्लास्सीस शिंदेहोळकरांच्या भेटी घेऊन नानासाहेब परत आला. निदान बाबुजी नाइकाची फेड करण्या पुरता द्रव्यसंग्रह नानाने स्वारीतून आणला असला पाहिजे. कारण परत येतांच जुलाई महिन्यांत बाबूजीब पेशव्याने

पुण्यांतून घाळवून दिलें, असां शकावलींत उल्लेख आहे. नायकांस पुण्यांत वाढा बांधून देऊन त्यांचें वास्तव्य पेशव्यांनींच तेथें केलें होतें. नानाला हें नेहमींच शुक्लकाष्ठ पुण्यांत आपल्या शेजारी नको होतें. तो नानाप्रकारच्या खटपटी करी, म्हणून त्यास पेशव्यानें कायमचाच पुण्यांतून काढून दिला. अर्थात् तो लगेच उचळपणें पेशव्याच्या विरुद्ध पक्षांत सामील झाला; आणि पुढील साळांत इमाजी गाथकवाड व रघुजी भोसले यांच्या कच्छपीं राहून त्यांजबरोबर त्यानें माळव्यावर स्वारी केली, आणि या स्वारीतील कर्तबगारीबद्दल त्यास शाहूनें बाराभतीस नवीन जहागीर दिली. या जहागिरींत स. १७४१ सालीं वाढा बांधून नाईक बाराभतीस राहूं लागला. तेणेंकरून पुण्यांत त्याचें महत्त्व राहिलें नाहीं.

सिरोझभेलशाची स्वारी आटोपून आल्यावर नानासाहेब १५ जुलै ते २९ सेप्टेंबर पावेतों दोन तीन महिने जाऊन साताऱ्यास राहिला. त्या वेळीं गोपिकाबाई व सदाशिवराव हीं बरोबर होती. यापूर्वीही सदाशिवराव, रघुनाथराव, व जनोबा हे तिघे मुळगे महिना दोन महिन्यांनीं वारंवार साताऱ्यास जाऊन छत्रपतींस भेटून संधान राखूं लागले होते. ही सर्व राधाबाईची योजना होती; आणि साताऱ्यास पेशव्याचे पक्षात् काय काय कारस्थानें होत, त्यांची खडानखडा माहिती पुण्यास येत असे. वरील स्वारींत दुसरा कांहीं विशेष फायदा झाला नसला तरी पैशाची प्राप्ति नानासाहेबास बरीच झाली. तेणेंकरून मागील कर्ज फेडून पुढील उद्योग नेटानें चालविण्यास त्यास सामर्थ्य आलें. शिंदे, होळकर बगैरे मंडळीस

१. स्वाऱ्यांच्या व इतर इकीगती देताना बहुधा सर्व लक्षानमोठ्या विधानांस कांहीं तरी आधार आहे. तीन शकावल्या, पुरंदर्याची रोजनिशी (सं० ६), शाहूची व नानासाहेबांच्या रोजनिशी, का. सं. प. या. तील मित्र्या व बखरींतील उल्लेख बगैरे एकत्र गोठवून या इकीगती तयार केलेल्या आहेत. सर्वच आधार दाखविणें स्वल्प नाहीं. अम्बासकांच्या सोर्यांसाठीं जरूर तितके आधार ठिकठिकाणीं दाखविले आहेत.

हातांत घेतलेल्या कामास जोर आला; आणि बाजीरावाच्या मृत्यूने मराठ्यांची बाजू खचली नाही, अशी लोकांची खात्री झाली. या खात्रीमुळेच निजामाने पुढील पांच सात वर्षांच्या आपल्या हयातीत मराठ्यांशी तत्त्रि विरोध धारण केला नाही.

४. उत्तर हिंदुस्थानांत दुसरी मोठी स्वारी, रघूजी भोसल्याशी बेवनाव.—(डिसेंबर स. १७४१-जून १७४३). पहिल्या स्वारीतील काय काय गोष्टी पेशव्याने शाहूस सांगितल्या व पुढचे कोणते बेत त्याने ठरविले हे समजण्यास मार्ग नाही. पुढील घडलेल्या प्रकारांवरूनच ह्या बेतांचे अनुमान केले पाहिजे. पाठीमागे लष्करी जोर असल्याशिवाय तिकडचे राज्यव्यवहार उलगाडणे शक्य नाही, यासाठी स्वकीय व परकीय बंडखोरांस जोराने दाखून भापले उद्योग सिद्दीस नेले पाहिजेत, अशी खातरी नानासाहेबाची झाली; आणि ती गोष्ट करण्यास त्याने शाहूची संमति मिळविली. या बेताची शिंदेहोळकर, हिंगणे व गोर्धेइपंत बुंदेळे यांच्याशी वाटाघाट करून नानासाहेबाने पुढील तजवीज योजिली. विशेषतः माळव्याच्या पलीकडे बुंदेलखंड व भगेलखंड या प्रांतांत आपला पाया मजबूत केल्याशिवाय दिल्लीस शह बसणारा नव्हता एक उद्योग हाती घेतल्यावर त्यास अडचणी येऊन कार्यक्षेत्र कसे वाढत जाते, ही गोष्ट यावरून निदर्शनास येते. प्रयाग, काशी, अंतर्वेद, रजपुताना व बंगालविहार इत्यादी क्षेत्रांवर नजर पुरविण्यास बुंदेलखंडचा पाया मजबूत करणे अवश्य झाले; आणि हाच पुढील स्वारीचा मुख्य उद्देश होता. गढा, मंडळा, ओर्छा, झांझी, दमो, सागर, ललितपूर एवढ्या भागांत नानासाहेबाने जाऊन तळ दिला. येथून बुंदेळे राजांस नरम करून बादशहाकडून माळवा प्रांत घ्यावयाचा, हा पेशव्याचा मुख्य उद्देश होता. या उद्योगांत नानासाहेबास रघूजी भोसळे हा नवीन प्रतिस्पर्धी उत्पन्न झाला. पेशवाईची व्यवस्था रघूजीच्या मनाप्रमाणे न झाल्यामुळे पूर्वेच्या बाजूने पेशव्यास अडविण्याची तयारी रघूजीने केली. अर्थात् मुख्य

उद्येस्मन्नबरोबर रघूजीला नरम करणें ओघास आलें. उत्तरेस प्रयाग व पूर्वेस बंगाल इत्यादि भागांत रघूजीचा संचार होऊन इतर सरदारांशी त्याचे काढके उडूं लागत. दुसरा एक उद्देश या स्वारीत पेशव्याचा असा होता की, काशी, प्रयाग, गया वगैरे हिंदूंची पवित्र स्थळे बादशहाचे हातून सोडवून आपल्या कबजांत आणवी, असा स. १७१७ तच बाद-शहाशी करार झाला होता, त्याप्रमाणें तीं स्थळे सोडविण्याचें काम नाना-साहेबास करावयाचें होतें; आणि त्यासाठीं मुत्सद्देगिरीच्या पाठोमागे लष्करी जोर त्यानें भरपूर ठेविला. या स्वारीत तो दीड वर्ष बाहेर होता. शिंदेहोळकरांशिवाय पिलाजी जावव, महादोबा पुरंदरे, बापूजी भीमराव रेठरेकर, पटवर्धन वगैरे किरयेक त्याचे जिन्हाळ्याचे इसम बरोबर होते. प्रथम गोपिकाबाई बरोबर होती. परंतु खानदेशांत आल्यावर तिला दोन तीन महिने गेलेले दिसतांच सदाशिवरावाबरोबर तिला परत पाठवून दिलें. ती पुढें जुलईत प्रसूत होऊन मुलगा झाला, तो विश्वासराव होय. आतां प्रथम रघूजीचा उपक्रम सांगूं.

स. १७३७-३८ सालीं माळव्यांत जाऊन बाजीरावानें निजामावर मोठी स्वारी केली, तेव्हां झाडून सैन्या मराठे सरदारांस त्याचे साहाय्य जाण्याविषयीं शाहूनें हुकूम काढिले होते. हुकमाप्रमाणें यशवंतराव बाभाडे व रघूजी भोसले हे गेले नाहीत. उलट रघूजीनें वऱ्हाडांतून अलाहबादपर्यंत स्वतंत्र स्वारी करून पुष्कळ लूट आणिली. या त्याच्या उद्दामपणाबद्दल त्यास शासन करण्याचा विचार शाहूशीं ठरवून, बाजीराव स. १७३९ त त्याजवर चालून जाणार होता. इतक्यांत नादीरशहा आल्याची गडबड उडून तो दक्षिणेवर येतो अशीही बातमी आल्यामुळे, त्या तयारीस बाजीराव लागला, आणि रघूजीच्या पारिपत्याचें काम तसेंच राहून पुढें लवकरच बाजीराव मरण पावला

रघूजी भोसले जोरदार असून मूळपासूनच मरोठमंडळाशीं फटकून राहत असे. वसुलाचा पैसा तर सहसा पाठवितच नसे. 'तुम्हांस

ऐवजाविषयी वरचेवर आज्ञापत्रे पाठविळीं असतां, तुम्हीं निकाल करून पाठविळा नाही. दोळेझांकी करून दिवस घाळविल्यानें परिणाम लागतो असें नाही. यास्तव हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी सालगुदस्त व सालमजकूरचे ऐवजाचा निर्वाह करून सितापीनें पाठविणें. ही गोष्ट तुम्हांपासून होत नाही तर स्वामी विचार करणें तो करितील, मग तुम्हांस विचार भारी पडेल. हें जाणून वर्तणूक करणें. ' (शा. म. रो. १६४, ता. १२. ९. १७३५ व ले. १६६-१६७). 'तुम्हांस दर्शनास येणें म्हणून दोन चार आज्ञापत्रे सादर केलीं असतां यावयाचा विचार केला नाही, यावरून अपूर्व वाटतें. हुजूर यावया अनमान करितां हे गोष्टी कार्याची नाही. तुम्हांस कित्येक प्रयोजन प्रसंगाची आज्ञा कर्तव्य आहे. तरी जे क्षणीं पत्र पावेल, ते क्षणीं स्वार होऊन टाकोटाक स्वामिसंनिध येणें. ' (सदर ले. १६५ ता. १२. ९. १७३५). यावरून प्रत्यक्ष शाहू महाराजांसही रघूजी किती जुमानीत होता हें उघड दिसतें. मराठमंडळांत फूट पाडण्यांत जी मंडळी अग्रेसर होती, त्यांत रघूजी भोसले पहिला समजला पाहिजे. याचेंच अनुकरण उत्तर पेशवाईत दुसऱ्या कित्येक सरदारानीं केलें. आंगरेही बहुधा पेशव्यांचे विरुद्धच असत. परंतु त्यांचे घरांत फूट असल्यामुळे, फुटीचा फायदा घेऊन व शेवटीं इंग्रजांची सुद्धां मदत घेऊन पेशव्यानें आंगऱ्यांस दाबांत ठेविलें. तशी रघूजीच्या घरांत त्या वेळीं पट नव्हती. तो स्वतः कर्तृत्ववान व फौजबद होता. कर्नाटकांत व बंगाल्यांत स्वान्या करून त्यानें जवळ द्रव्यसंचय चांगला केला. कोन्देराम व भास्करराम व शाहूनें त्याजकडे नेमून दिलेली अनेक मंडळी चांगली हुशार होती. शिवाय त्याचा प्रदेश वऱ्हाड नागपुर प्रांत मध्यवर्ती मदारापासून एका बाजूस होता. त्यामुळे रघूजीस जेरीस आणणें पेशव्यास अवघड गेलें. बाबूजी नाईक, गायकवाड, प्रतिनिधि व ताराबाई अशीं कित्येक माणसें पेशव्याचे विरुद्ध असत, त्यांजशीं रघूजीचें नेहमीं संघान असे. शाहूच्या राणीचें त्यास पाठबळ होतें. ' अशा संघानामुळे

शाहूलाही रघूजीविरुद्ध कांहीं करितां आलें नाहीं. अर्थात् शाहूच्या हयातीत रघूजीचा बंदोबस्त पेशव्याचे हातून झाला नाहीं. राज्याची जोखीम अंगावर असल्यावर असा बंडखोरपणा चालूं देणें राज्यचालकास शक्य नसतें. बंडखोरास शासन करून ताच्यावर आणिलें पाहिजे, अथवा कारभार सोडला पाहिजे, हें चतुर व तडफ असणाऱ्या राज्यकर्त्याचें धोरण बाजीराव जाणत होता, तसें नानासाहेबही जाणत होता; आणि त्याच धोरणाचा अवलंब करून व शाहूस बाजूस ठेवून, परभारें रघूजीचा बंदोबस्त करण्याचा निश्चय पेशव्यानें आपल्या मनाशीं केला. बाळाजीस पेशवाई न मिळावी, अशी उघड खटपट रघूजीनें केली, हें नानासाहेब विसरणारा नव्हता. उघड मैदानांत रघूजीस केव्हां तरी गांठून फौजेच्या जोरावर त्यास वठणीस आणल्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. सन १७४१ च्या अखेरीस नानासाहेबानें उत्तर हिंदुस्थानांत दुसरी जंगी स्वारी केली, त्या वेळीं त्यानें आपली तयारीही तशाच बेतानें केली होती, मात्र आपल्या उद्देशाचा मागमूस त्यानें फारसा बाहेर लागूं दिला नाहीं. जसा प्रसंग बनेल तशी तोड काढण्याचा त्याचा संकल्प असावा.

स. १७३५ पासून पुढील दोन तीन वर्षांत वऱ्हाड गोंडवण वगैरे प्रांतांत आपला जम बसून रघूजीनें नागपुरास आपलें वास्तव्य केलें. 'रघूजीबोवा शिपाई दोस्त, एक पैसा जवळ न ठेवितां तमाम फौजेस खर्चास देऊन, फौजेस रजावंतीनें ठेवीत होते. अडचणीचे प्रसंगास कोणीही शब्द टाकिल्यास माघारे घेत नव्हते. कुच मुक्काम कोणासच कळवूं नये. हरवक्त म्हणत असार्थे, राम करील तें खरें. जवामर्दी जातीनें करावी. ऐषआराम बिलकूल नाहीं. घोड्यावरच भाकर खावी. याप्रमाणें चालधारणा ठेवून होते.' (ना. भो. व. पृ. ३८). कर्नाटकची स्वारी यशस्वी करून ता. २६ मार्च १७४१ रोजी त्रिचनापल्लीस चंदा-साहेबास कैद करून घेऊन रघूजी स. १७४१ चे जून महिन्यांत साता-न्यास आला. ता. २७ जून रोजी शाहूची व त्याची भेट झाली. (पुरं. रो.

पृ. ४४). झालेले वर्तमान त्याने छत्रपतीस निवेदन केले, तेव्हां राजर्षींनी बहुत खुशी मानून सेनासहबास बहुमान वल्ले देऊन गौरव केला. ' (सदर पृ. ४०). तेथून परत नागपुरास आल्यावर साल अखेर त्याने भास्कररामाची खानगी बंगाल्यावर केली.

रघूजीने नानासहबास अडविण्याचा उपक्रम सुरू केला, तेव्हां डभ-ईच्या स्वारीपूर्वी बाजीराव-दामाळ्यांची जशी चुरस वाढली तशाच प्रकारचा विरोध या वेळीं नानासहबास व रघूजी यांजमध्यें सुरू झाला. दोन पक्ष निकरावर येऊन राजकारण विघटन लागत, तेव्हां त्यांस ताळ्यावर आणण्याचा शाहूचा मार्ग ठरलेला होता. दोघांमही परभरें झुंझावयास लावून एकाचा पाडाव झाल्यावर मग शिष्टाचाराच्या गोष्टी सांगून त्यांची समजूत काढणें. हीच पद्धत प्रस्तुत प्रसंगी शाहूने स्वीकारिली. रघूजीला बन्हाडांत खाना केले, त्याचे अगोदरच शाहूने पेशव्यामही उत्तरेच्या स्वारीस पाठविले होते. ' तुम्हीं प्रथम स्वारीस जातां, बहुत सावधतेनें, बहुत दूरवर, मोठे मसळतीस न गुंततां, स्वारी करून परत लौकर यावें. यावरून पुण्यास निघून जाऊन फौजेस नालबंदी, एकसाली, आगाऊ तयारी दरबेजमीस देऊन, पुढें रोजपूरे, आठवडे व दुमाही ऐसे बांधून, सरदार व एकांडे व शिलेदार व सरंजामी यांस घोडे माणूस व पोटागी पुरावयाजोगे, ऐसे करून, दरमहाचे दरमहा पावावे ऐधें करून देऊन, गारद व पायदळ व तोफखाना, फौज व सरंजामी लोक, याप्रमाणें तयारी करून सुमूहूर्ते हिंदुस्थान प्रांती स्वारीस निघाले. बरोबर शिंदेहोळकर व पवार व पिठाजी जाधव ऐसे सरदार फौजेसुद्धां घेतले. कारभारी महादाजी अंबाजी पुरंदरे घेतले. खानदेश बन्हाणपुराहून माळवे प्रांती जाऊन सर्व संस्थानांच्या खंडण्या घेतल्या, आणि छावणी करून एक वर्ष राहिलें. ' [६-१५५, १५६, शा. म. व. पृ. ७८].

या स्वारींत पेशव्याचा व रघूजीचा संबंध कसा आला त्याचे आणि उभयतांमधील व्यवहारांचे न्यायान्याय निर्विवाद ठरविण्याजोगे आचार

प्रकरण १६ वे] नानासाहेबाच्या उत्तरेकडील स्वाऱ्या. १४१

उपलब्ध नाहीत. मिळालेले कागदांवरून शक्य तेवढी जुळवणी केली असून तीत दोष असणे शक्य आहे. प्रथमतः या दोषांचे मुकाम कोठे कसे झाले ते दाखवितो.

१ दिसेंबर स. १७४१ रोजी पुणे सोडून नानासाहेब ता. १८ रोजी लोहगांवांस आला. त्यापुढील १७४२ चे मुकाम.

जानेवारी-खानदेश

भोसल्याच्या हाक्याळी.

फेब्रुवारी-नेमाड, माळवा

जानेवारी फेब्रुवारी-भास्करपंताची

मार्च एप्रिल-गढा मंडळा

बंगाल्यावर चाल, बरदान पावेतो.

मे ऑगस्ट दमो, सागर, कलितपुर
बगैरे बुंदेखंडांतील प्रदेश.

मार्च एप्रिल-खटवा.

पावसाळा जुलै ते ऑगस्ट-खटवा

उन्हाळ्यांत दमाजी गायकवाड व येथे, तेथून हुगळी, मेदिनीपुर, बालासोर
बाबूजी नाईक यांची रघूजीच्या व राजमहाल हे प्रांत काबीज.
चिथवणीवरून माळव्यावर स्वारी

सप्टेंबर-(दसरा ता. २८ रोजी)

सप्टेंबर ऑक्टोबर-खेचीवाडा, नवरात्रांत अलिबर्दीचा हल्ला व
अहीरवाडा, भेदार परगणे खुटवाद. भास्करपंताची वाताहत,

(ना. सा. रो. २ पृ. २४२)

ऑक्टोबर-रघूजीकडून मदत जा-

या ठिकाणी १९. १०. १०४२ रोजी प्यापूर्वीच पंताचे नागपुरास प्रत्यागमन
भोसले व पेशवे यांची लढाई नंतर माळव्यांत पेशव्याची व
स. १७४३ भोसल्यांची लढाई.

जानेवारी-यमुनाकांठ प्रयाग.

फेब्रुवारी-काशी गया (२४ मार्च) गयेस जाताना रघूजी नानासाहेबा-
मार्च-मूर्शिदाबाद, खरगपुर, बीरभूम. बरोबर होता, असा उल्लेख आहे.

एप्रिल, मे-अलिबर्दीची भेट, मार्च
३१ ते एप्रिल ८ पावेतो.

(रा. श. खं. २ पृ. ९८)

जुलई भोसले सातान्यास.

छोटानागपुर प्रांतांतून पुनरपि ३१ ऑगस्ट-९ एप्टेंबर पावेतो
गया व मिर्झापुर. पेशवा व रघूजी यांचा समेट शाहूने
बून-पुणे व सातारा. सातान्यास करून दिला.

नेमाळ माळव्यांत लतरल्यावर नानासाहेबाने प्रथम गढामंडळाकडे
कूच केले, आणि मार्च एप्रिलांत ती ठिकाणे काबीज केली. तीं हल्लीं
जवळपुर जिल्ह्यांत आहेत. नर्मदा नदी पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वहात येत
असतां मंडळाजवळ एकदम मोठें वांक्ण घेऊन उत्तरेस गढापर्यंत सुमारे
४० मैल वहात जाऊन तेथून पुनः पश्चिमवादिनी होते. सबब हीं दोन
नाक्याचीं मजबूत स्थले, बहुधा रघूजी भोसल्यावर नजर ठेवण्याकरितां
पेशव्याने घेतलीं. नंतर पश्चिमेस वळून नानासाहेब अहिरवाडा, खेचीवाडा,
बुंदेरखंड या भागांत आपल्या जम दसवीत ओर्छा ऊ० बोडसें हें मध्यम
स्थल धरून तेथें वर्षअखेर राहिला. पर्जन्यकाळीं बाहेर छावणी केल्याचा
मराठयांचा हा पहिलाच प्रसंग होय. याच कारणास्तव विनमोसमेवर पेश-
वाने स्वारी केल्याबद्दल डफचे विधान आहे. नानासाहेबाने लढवय्या
नसतां हा प्रकार केला, याचें लोकांस आश्चर्य घाटलें असावें. उन्हाळ्यांत
बाबूजी नायकास घेऊन दमाजीने गुजरायांतून माळव्यावर स्वारी केली,
तिचा उद्देश रघूजीच्या डावास मदत करण्याचा होता. पेशवा उत्तरेत
येतांच त्यास पायबंद देण्याचा रघूजीचा घाट असून, पश्चिमेकडून गायक-
वाडाने व पूर्वेकडून आपण स्वतः पेशव्यास अडवावें, असा बेत होता;
परंतु तो साधला नाहीं. पूर्वेच्या बाजूस पेशवे व भोसले यांचें कार्यक्षेत्र
निश्चित झालेलें नव्हतें. नागपुर-जवळपुर पासून प्रयागपर्यंतच्या रेषेच्या
पूर्वेस पेशव्याने पाऊल ठेवूं नये, तो भाग आपलें कार्यक्षेत्र होय, अशी
रघूजीची समजूत होती; आणि छत्रपतीकडून त्या प्रदेशाच्या सनदाही

१. ख. १७४३ पासून १७४९ पावेतोच्या झाल्चालीसंबंधानें, पुरंदरे
रोजनिर्ज्ञात (खं. ६) व नाना सा. रो पु. २ यांत एक मोठा त्रुट आहे. एकच
संद दोनही ठिकाणी का पडावा !!

त्यास मिळाल्या होत्या. उलट पक्षी हा त्याचा हेतु हाणून पाडण्याचाच पेशव्याचा उद्देश असल्यामुळे त्याने मुद्दाम पुढील वर्षी काशी, गया, मूर्शिदाबाद पावेतो स्वारी करून आपला शह बंगाल्यांत मुद्दाम बसविला.

नानासाहेबाची माळव्यांतील मजबुती पाहून गायकवाडाने विशेष लढाईचा प्रसंग न आणितां मागे पाय घेतला. बहुधा मल्हारराव होळकरानेच त्यास रेटून मागे घालविले असावे. या समयी धारचा यशवंतराव पवार नानासाहेबास शरण आला. त्रिवकराव दाभाडयास मदत केल्यापासून, पवाराकडे धारचा अधिकार नव्हता स. १७४१ च्या जानेवारीत होळकराने पेशव्याचे हुकुमाने धार काबीज केले, तेव्हा पेशव्याच्या हुकमतीत चालण्याचे पत्करून पवाराने स. १७४२ च्या पावसाळ्यांत नानासाहेबाची भेट घेतली. तेव्हा पेशव्याने त्यास आपल्या तर्फेने धारेस कायम करून गुजराथेतून गायकवाडाने पुनः माळव्यावर येऊं नये, असा बंदोबस्त केला; कारण गुजराथ व माळवा यांचे दरम्यान वाटेवर धार आहे. अशा सामोपचाराच्या मुत्सद्देगिरीने या तरुण पेशव्याने आपली छाप इळूइळू चहूंकडे बसविली.

५ पेशवा व रघूजी यांचा युद्ध प्रसंग, (स. १७४१-४३).— स. १७४१ च्या अखेरीस नानासाहेबाने जी मोठी स्वारी हाती घेतली, त्याच वेळी रघूजी भोसल्यानेही आपली सर्व तजवीज जोराने केली. भास्करपंत नागपुरास तयारीने होताच. तितक्यांत स. १७४१ च्या पावसाळ्यांत कर्नाटक स्वारीचा झाडा शाहू देऊन रघूजी नागपुरास आला; आणि इकडे मीरहबीबने मूर्शिदाबादेहून मदत मागितल्यावरून रघूजीने भास्करपंतास बंगाल्यांत पाठविले. तो प्रकार पुढे बंगालच्या स्थान्यांत सांगण्यांत येईल. स. १७४२ चे जानेवारीपासून सेप्टेंबर अखेर भास्करपंत बंगाल्यांत होता. दसऱ्याचे सुमारास अलिबर्दीखानाने भास्करपंताचा मोड केल्यावर तो परत आला; आणि लुगेच ओक्टोबर महिन्यांत रघूजीने पेशव्यावर चाल केली. ही गोष्ट निकरावर येण्याचे आणखी एक कारण बादशहाकडून झाले ते असे.

भास्करपंताने मुर्शिदाबादेवर चाल केली, त्याच सुमारास बादशहाचे मजद्वार बसुळीसाठी अलिबर्दीकडे आले; तेव्हां अलिबर्दीने त्यांस पत्नी सर्व हस्तीकत कळवून, मराठ्यांचा पाडाव करण्यासाठी बादशहाची दस निष्कामीने मागितली. ताबडतोब मदत न आल्यास बंगाल प्रांत छत्रा गेला म्हणून समजा, असेही त्याने बजाविले. पेशव्याचे व त्याचे वैमनस्य आहे, हें जाणून अलिबर्दीने पेशव्याकडेही मदत मागितली; आणि त्याच्या खर्चासाठी म्हणून कांही रकम पाठवून दिली. (तु ती रकम अयोध्येच्या वजिराने मध्येच लांबविली असे दिसते. बादशहाने बंगालची स्थिति ओळखून अलिबर्दीचे मदतीस जाण्याचा क्रम अयोध्येच्या सफदरजंगस पाठविला; आणि मोसल्याचा बंदोबस्त करण्याबद्दल पेशव्यासही कळविले; त्याची खात्री पठविण्याकरितां म्हणून लजीमाबाद ऊर्फ पाठणा येथील चौथार्हची रक्कम पेशव्यास देण्याचा हुकूम अलिबर्दीवर पाठविला; आणि माळव्याच्या सुभेगिरीची सनदही ताबडतोब पाठविण्याचे कबूल केले. ही कारस्थाने बाळाजीने निरनिराळ्या किलांमार्फत जाग्यावर बसून सिद्ध केली. त्याची दृष्टि चहूंकडे सारस्त्री फेरत होती. परभारें मदतीची मागणी आली ही गोष्ट त्याच्या पध्यावर आली. इतक्यांत भास्करपंत पराभव पावून परत आल्यावर रघूजीने पेशव्यावर चाल केली. अथवा रघूजी नजीक आलेला पाहून त्याजवर पेशव्याने दुसऱ्या आडमार्गाने येऊन पाठलाग करून साबान महिन्यांत हिंदी लढाई कसबाजावळ येथे दिली. नंतर छ ३० साबान रोजी (छ. १९ ऑक्टोबर १७४२) मडाले परगणा छटाव येथे लढाई झाली त्यांत पेशव्याने रघूजीचा अगदी मोड केला. नंतर रघूजीने पेशव्या-

१. जावळ व मडाले यांचा तपास लागला नाही. मुक्कामाचे यादींत १० साबान रोजी नानासाहेबाचा मुक्काम मेदार परगणा सुटवाड येथे आहे. (जो. रो. २ पृ. १४९). मदीर, मदीरा, मदीरा झणून ग्वाल्हेरचा 'हद्दोत ठेकाण आहे, तेच हें बहुधा असावे.

कडे वकील पाठवून बोलणें कळविलें की, तुम्ही राज्यरीतीप्रमाणें ज वर्तणूक करितां ती फार उपयोगी आहे, असें मला कळतें. अशी मनाच निर्मळता दाखविण्यावर पेशव्यांनींही बंगालप्रांत रघूजीकडे ठेवणें बसेबस आहे, असें मनांत आणून रघूजीशीं सल्ला करून भेटून त्यास आपसे बरोबर नेऊं (रा. श. पृ. ९४)'

या लढाई संबंधानें शा. म. व. पृ. ७८ वर उल्लेख आहे तो असा 'रघूजी भोसले यांनीं कटक जगन्नाथ घेऊन पुढें हिंदुस्थान अयोध्येपर्यंत स्वारी करितात, खंडण्या घेतात, हें पाहून हिंदुस्थानप्रांत आपणाकरे स्वारीस महाराजांनीं नेमून दिला आहे, झणून त्या प्रांतीं पेशवे निघून गेले. भोसल्यांचें झणणें कीं 'तुझांस जेथपर्यंत साधेल, ध्याल तें तुझें ध्यावें, आझांस जेथपर्यंत साधेल तें आझी घेऊं. ऐशी बोलणीं पडली, उभयतांही त्या प्रांते चालोन गेले. त्यांत कटकट वाढली, लढाई जाली. ते समान होऊन उभयतां सरोन राहिले. आपसांत कलह करणें नीट नव्हें, उभयतांनीं महाराजांस लिहावें, तेथून आज्ञा होईल त्याप्रमाणें चालावें, ऐसें ठरोन पत्रें लिहिळीं. त्यावरून महाराजांनीं लिहिलें जे, तुम्हीं आपणांतच कलह वाढविला ही गोष्ट चांगली केली नाही. उभयतांही हुजूर यावें. उभयतांचीं बोलणीं ऐकून घेऊन, प्रांत व हद्द नेमून देऊं त्याप्रमाणे हद्दीनें खंडण्या घेत जाव्या. यावरून प्रधानपंत निघोन आले.' ह एकंदर प्रकरणाचा गोष्टवारा तपशिलानें तंतोतंत नसला तरी वस्तुतः बराच बिनचूक दिसतो. पेशवा सर्व राज्यकारभाराचा मुख्य, त्याच्या आज्ञेत सर्व सरदारांनीं चालावें, स्वतंत्रतेनें वागूं नये, हा जो बाजीराव. दाभाडयांच्या तंत्र्याचा मुद्दा, तोच याही प्रसंगी होता. नानासाहेबानें आपल्या सामर्थ्याची थोडकी चुणूक दाखवून पुढें सामोपचारानें प्रकरण

१. रा. राजवाडयांच्या शकावळीतील पुष्कळभाग मार्मिक व उपयुक्त आहेत तर कित्येक भाग केवळ ग्रँट डफच्या विधानाचे तर्जुमे आहेत. ही इकीकत तर्जुमा दिसते.

मटवें घेऊन, रघूजीशीं समेट केला. यांस त्याचीं मुत्सद्देगिरी बाजीरावाहून
 ारचढ दिसते. तथापि स. १७४३ त ही धुसपूस मिटळी नव्हती. रघूजी पेशव्या-
 ारोवर गयेपर्यंत गेळा, असा उल्लेख आहे. कदाचित् पेशव्याचा पाठलाग
 ऋीत त्याचे मागोमाग गेळा. पेशव्यानें अलिबर्दीचा पक्ष घेतला असून भोसले
 तर उषडपणें अलिबर्दीवर उठला होता, (रा. श. पृ. ९८). स. १७४३
 च्या आरंभीच बुंदेलखंड सोडून पेशवा प्रयागवरून काशीगया वगैरे क्षेत्रें
 करीत मार्चांत खाली बंगास्यांत उतरला. लोकांच्या पिकांस धक्का लागूं
 नये, म्हणून त्यानें मोठा लेहमरस्ते मुद्दाम टाळिले. बंगास्याच्या लोकांस
 पेशव्याच्या या स्वारीनें मोठीच धास्ती पडली. ता. ३१ मार्च रोजी पेश-
 व्यानें अलिबर्दीखानाची भेट घेऊन पूर्वीचा सर्व पैका चुकता करण्यावि-
 षयीं तगादा लाविळा. वास्तविक रघूजीचा बंदोबस्त करण्यासाठीच पेशवा
 या वेळीं अलिबर्दीकडे आला होता; परंतु तो येण्यापूर्वीच भास्करपंतास
 खानानें मार्गे फिरविलें असल्यामुळे, त्यास पेशव्याच्या मदतीची आतां
 बरूर नव्हती. इतक्यांत रघूजी व भास्करपंत यांनी पुनः कांही तरी नेट
 खानास लावला असावा; कारण (छोटानागपुर प्रांतांत ?) पंचायत
 अथवा पंचोट येथे पेशव्यानें भोसल्याचा पुनरपि समाचार घेतल्याचा
 उल्लेख ग्रंथ डफ करतो. पेशवा रामचंद्रबावास लिहितो, ' श्रीकृपे बंगा-
 लियास जाणें होऊन रकारनामकास हतवीर्य केळें. सर्वावर दबाब विशिष्ट
 पडला; कां की हे म्हणतील तदनुरूप करतील. महाबतजंगापासून व
 सार्वभौपासून चार टके प्राप्त होणें ते जाइलेच. रकारपूर्वकांनीं बंगाल प्रांतें
 बाऊन ठावणी केली. आपली शक्ति सामर्थ्य दाखविणें ते त्या लोकांस
 दाखविळें. आमच्या फौजेनें जावें, त्यास प्रतीकार करावा, हे सार्वभौमाची
 वासना आहे. ' (रा. व. पारसनीसकडून).

असे प्रकार होऊन एक प्रकरणाचा निकाल लागण्यापूर्वीच सातान्यास
 लष्करपतीची प्रकृति बिघडल्याचें वर्तमान पेशव्याकडे आलें, तेव्हां मे महि-
 न्यांत परत फिरून काशीच्या मार्गानें प्रयागवरून पेशवा बुंदेलखंडांतून

माळग्यांस आळा; आणि तेथील सुभेगिरीच्या सनदांची व्यवस्था घाई-
घाईने लावून स. १७४३ जून महिन्यांत पुण्यास येऊन सातान्यास गेला.
तेथे शाहूची प्रकृति बरी झालेली त्यास आढळली. शाहू या आरसांतील
तंट्याचा सर्व प्रकार समजल्यावर त्याने रघूजीस ताबडतोब आपल्या
भेटीस सातान्यास बोलाविले. त्या संबंधाने रघूजी कोन्हेररामास साता-
न्यास लिहिलो. ' आम्ही बंगालियाहून नागपुरास आल्याबरोबर सविस्तर
वर्तमान लेहून पत्रे रवाना केली आहेत. त्यावर तुमचे पत्र व महाराजांची
आज्ञापत्रे सादर जाली. तेथे आज्ञा की दर्शनास येणे. त्यास आम्ही सत्स-
मयीच स्वार व्हावयाचा विचार केला होता; परंतु भास्करराव यांस बंगा-
ल्यांत ठेविले होते, त्यांचा मार्ग लक्षित होतो. प्रस्तुत फौजेसहवर्तमान,
ज्या मागे पेशव्यांची फौज आली, त्याच मार्गे एकदां मजलीचे अंतरे
आले. त्यांची फौज माळग्यांतून आल्यावर मशारनिव्हे मजल दरमजल
शिवनीछापेरियावरून आम्हांपाशी आले. भेटी जाव्या. याउपरी गुंता नाही.
मजल दरमजल स्वामीचे सेवेसी येऊन पोचतो. १७ जुलई स. १७४३.
[३-२१७]. यावरून पेशव्यांच्या हालचालीवर नजर ठेवीत भोसले
त्याचे मागोमाग बंगाल्यांतून आले.

रघूजी व नानासाहेब यांच्या ह्या स्वारीसंबंधाने कांहीं मजेदार हकीकत
खालील पत्रांत आहे.

' नानासाहेब फौजेसुद्धा प्रयागकाशीगयेस गेले. रघूजी भोसले आले,
असे वर्तमान येतांच, पहाटचे कूच होऊन श्रीविष्णुदावर पिंडदान
करून पूर्वेस कुंडावर तीन कोस मुक्कामास गेले. तेथे मुक्काम दहापर्यंत
आले. अठाविरदीशी राजकारण होतें. त्यांनी कराराप्रमाणे पंचवीस लक्ष
रुपये दिले. भोसलेकडील बोलगे पिलाजी जाधव याचे मार्फतीचे होते.
सहा हजार फौज सुद्धा रघूजी भोसले यांनी भास्करपंढास मरुसुदाबादेस अठा-
विरदीवर रवाना केले. तेव्हां भीमतांनी पिलाजी जाधवास आज्ञा केली
की, अठाविरदीवर फौज भोसलेनी पाठविली, तरी आम्हांस चाबून जावे

लागेछ, कलाविशदीची कुमक करूं, याप्रमाणें त्यांनी त्यांस लिहिलें. परंतु मोसले बेकेनांत. जवळ मोसले आले ऐसें वर्तमान येतांच श्रीमंत चालून गेले. गयेपासून अजमासैं चार पांच गांवांवर मोसलेस गांठिलें. तोंच देऊन उभा राहिला नाहीं. पळून रघूजी गेला. फौज पाठीस लागली. हत्ती घोडे सलतनत कांहींशी लुटून आणिली. नंतर लष्कर मागती श्रीकाशी क्षेत्रानजक दक्षिणतीरास मुकाम चालमजलीचा करून धरणे पेरणेचे घाटानें लष्कर माघारें आलें. श्रीमंत महाराजांजवळ मराठे लोकांनी नानाप्रकारें, 'ब्राह्मण माजले, मोसलेस लुटलें, म्हणाले. महाराजांनीं दोन दिवस ऐकोन उत्तर केलें. माझे ब्राह्मणांनीं लाथा मारिल्या तरी पुरवेळ, परंतु त्यांची सावली लागत नाहीं. मद्यप्राशन करून दौलत बुडविलें.' म्हणोन उत्तर महाराजांनीं केलें. ' [ऐ. ले. सं. भा. ८ ले. ३२९२]. स. १७४० त रघूजीनें जुमास कडून दारूच्या बाटल्या घेऊन स्वारीचें काम बिघडविलें, हा प्रकार शाहूच्या कानावर गेल्यावरून त्यानें वरील उद्गार काढले असावे.

सातान्यास आल्यावर समेटाचे बोलण्यास पेशव्यानें फारसें ओडून आणलें नाहीं. प्रतिनिधीचा कारभारी यमाजी शिवदेव पेशव्याचे विरुद्ध वागत असून, दमाजी गायकवाडही गुजराथेकडून सातान्याकडे येत होता. अशा स्थितीत ता. ३१ ऑगस्ट पासून ता. ९ सप्टेंबर पावेतो शाहूनें उयभतांची हद्द ठरवून करार लिहून घेतले ते भा. व. पु. १ ले प. या. ले ४६-४८ वर दाखल आहेत.

१ पेशव्यांनीं पूर्वी संपादिलेला मोकासा व जहागिरी; कोंकण व माळवा प्रांताचा कारभार; आगरा, प्रवाग व अजमीर प्रांताची खंडणी, पाटणाप्रांतांतील तीन ठाळुके, कर्नाटकाच्या जमपैकी वीस हजारांचे वर रघूजीच्या हद्दीस पेशव्यास दिलेले इनाम गांव, इतक्या बाबती पेशव्याच्या कळबाच्या, त्यास इतरांनीं हरकत करूं नये.

१. आपतांना चुकी होऊन पुढपाळ असा शब्द पडला आहे, परंतु मुळीच चुकीचें शब्द आहे, असें रा. शिरे कळवितात.

२ लखनौ, बहार व पैनर्बगाळ, तसेंच बन्हाडपासून कटकपर्यंतचा प्रदेश एवढ्या भागांतील खंडणीचे वगैरे सर्व हक्क रघूजीने घ्यावे, त्यास पेशव्याने किंवा इतरांनी हरकत करूं नये.

याप्रमाणें हद्दीनें राहून, कोणी कोणाशीं खटला करूं नये. त्या प्रांतीं सरकारांत पेशकशी घेण्याचे सुद्धां ठराव करून दिले; आणि उभयतांचें सव्य करून एकमेकांस भेजवान्या करविल्या; उभयतांनीं विकल्प ठेवूं नये, ऐसे पायांवर हात ठेवून घेतले; सरकारांत उभयतांनीं भेजवान्या केल्या; ठरावाचे ऐवज दिले; आणि महाराजांनीं उभयतांस भेजवानी बहुमान देऊन निरोप दिला. (शा. म. ब. पृ. ७९)

६ ओच्छांचा पाडाव, झांशीची स्थापना, (स. १७४२).—

माळवा व बुंदेलखंड हे दोन प्रांत दिल्लीच्या हमरस्त्यावर आहेत. हिंदुपदपातशाहीच्या स्थापनेची हांव मराठे सरदारांनीं आरंभापासून चारण केली होती, या गोष्टीचा मुख्य पुरावा म्हणजे ह्या दोन प्रांतांचें स्वामित्व बाजीज करण्याकडे मराठेसरदारांनीं व विशेषतः बाजीराव पेशव्यानें प्रथम लक्ष दिलें; किंबहुना, बाजीरावच्या एकंदर राज्यकारभाराचें हें सारच होय, असें झटणें तरी चालेल. शिंदेहोळकरांनीं माळव्यांत उद्योग चालू केल्यावर पुढें लवकरच संधि येतांच बाजीराव स्वतः बुंदेलखंडांत उतरला; आणि सन १७३४ त त्यानें छत्रसालापासून कांहीं प्रांत मिळवून तेथें मराठ्यांची सत्ता कायमपणें स्थापिली. ' बाजीरावाचे वेळेस छत्रसाल राजाशी बुंदेलखंडचे राज्यापैकी एक विभाग ठराव जाहाला होता; परंतु प्रत्यक्ष विभाग झाला नाहीं. तेथून कोणी सरदार येऊन सालीना सहा लक्षप्रमाणें पांचसतवर्षांची खंडणी वसूल करीत असे. याप्रमाणें बहिवाट चालली असतां संवत् १७९९ चे सालीं (स. १७४२) नानासाहेब पेशव्याचे अंमलांत खंडणी वसूल होण्याकरितां महार कुण्व व राणोजी शिंदे असे उभयतां सरदार आले. झांशीस मुकाम झाला. राणी बुंदेले ओच्छांचे

कर यांनी छाप घालून उभयतांचीं डोक्यां कापून नेलीं; फौज माघारी परत गेली; हे वर्तमान पुण्यास जाहीर झाल्यावर तेथून नारोशंकर राजे-बहादर यांची खानगी फौजे सुद्धां झाली. झांशीस येण्याचे अगोदर स. १८०० त ओर्छास येऊन कांहीं लढाई नमूद जाहली. राजे ओर्छेकर यांस कैद करून ओर्छांत गाढवाचा हल फिरवून खोडून टाकिले. त्या दिवसापासून ओर्छा उजाड जाहले. परंतु पुनः त्यांनी आबाद केले. राजास शृंखलाबंधन करून किल्ल्याचे बुरुजावर कैद करून ठेविले. सर्वत्र श्रीमंतांचा अंमल झाला; परंतु बदअंमली राहिली. नंतर राजाशी एक विभाग पूर्वी ठरला त्यांत झांशीची जागा मराठ्यांस आली. डोक्यां कापणी बद्दल मल्हार कृष्ण यांस बरवासागर, खेरीज राणोजी शिंदे यांस ओर्छाचे राज्यांतून देवविली गेली. नारोशंकरांनी बखुवी बंदोबस्त ठेविला. संवत् १८१३ (सन् १७५६) सालीं नारोशंकर देशीं खाना झाले. नंतर महादाजीपंत अस्त्यारसुभा होऊन आले. त्यांनी खंडेरावापार्शी तलाव बांधिला आहे. ते संवत् १८१७ (सन् १७६०) पावेतो राहिले. तेही दक्षिणेस गेले. संवत् १८१८ चे सालीं बाबुराव केन्देर सुभा होऊन आले, ते संवत् १८२२ पावेतो राहिले; परंतु राजेबहादरांचे पेश्यां कमी दस्त राहिला. १८२३ चे सालीं विश्वासराव लक्ष्मण आले, ते संवत् १८२६ कार्तिकमास राहिले. त्यांचे वेळेस बिलकुळ बदअंमली जाहली. मुख्य बेचिराख जाहला. नंतर रघुनाथराव हरि जुन्नर सुभ्याचे कामावर होते, मोठे शूर, पराक्रमी, तरवारबहादर, यशस्वी नारो शंकराप्रमाणे, त्यांस बोलावणे होऊन झांशी सुभ्याचीं वज्रे होऊन खाना जाहले. संवत् १८२७ चे सालांत [सन् १७७०] सुभेदार फौजसुद्धां येऊन नारोशंकराप्रमाणे राजा ओर्छाचे पारिपत्य करून कैद करून झांशीचे किल्ल्याचे बुरुजांत ठेविले. ते दिवसापासून ओर्छा उजाड जाहले, ते अद्याप पावेतो

आहे. सं. १८५२ चे साली शिवराम हरीचे नांवें सुभ्याची मंजुरी आण. वून सुभेदारांनी जळसमाध घेतली. [भा. व. पुस्तक १ लें झांशीच्या सुभ्याची माहिती. पृ. ६-७; Holcomb's, History of Zanshi]

झांशीच्या सुभ्याची ही थोडक्यांत हकीकत आहे. स. १७४२ त नारोशंकरास नानासाहेबानें ओऱ्छावर पाठवून तें शहर जिंकिलें. वास्तविक स. १७४२-४३ च्या पेशव्याच्या स्वारीचें केंद्रस्थान ओऱ्छा हेंच असून तेथें त्याचा मुकाम वर्षसहा महिने होता. मराठ्यांच्या कागदांवर हें नांव वोडसा असे लिहिलेलें आहे. ओऱ्छा शहर नारो शंकरानें धुळीस भिळविण्यावर, तेथील राजानें दक्षिणें ५० मैलांवर तेहरी येथें नवीन राजधानी केली, तें राज्य अद्यापि चाललें आहे. मराठ्यांनी आपलें ठाणें झांशीस ठेविलें.

ज्या जागेवर हल्ली झांशीचा किल्ला आहे, त्या ठिकाणी पूर्वी बळवंतनगर नांवाचें लहान गांव होतें. तेथें ओऱ्छाचा राजा वीरसिंहदेव यानें एक किल्ला बांधिला. नारोशंकर बुंदेलखंडांत आला, त्यानें हा किल्ला ताब्यांत घेऊन तेथें आपलें वास्तव्य केलें, आणि किल्ल्यास लागून नवीन शहर त्यानेच वसविलें तें हल्लीचें झांशी शहर होय. नारोशंकरानें ओऱ्छाच्या लोकांकडून जवरीनें झांशी शहरांत वस्ती करविली; आणि दक्षिणेंतूनही पुष्कळ नवीन कुटुंबे आणून झांशीची वसाहत केली. गंगायमुनांच्या मधील सुपीक दुआबांत जाण्याचा हमरस्ता झांशीवरून असल्यामुळें थोड्याच अवधीत झांशीचा व्यापार वाढून तें शहर फार सघन झालें. नानासाहेबानें हिंदुस्थानांतलं म्हणजे मुख्यतः दुआबांतील द्रव्येच दक्षिणेंत वळविण्याचा जो विचार केला, त्यासाठी त्यानें दीड वर्ष पावेतो मोठी स्वारी उत्तरेत देऊन मुख्य वास्तव्य ओऱ्छासच केलें. ह्यापाचा संकल्प तडीस नेण्यास मुळानें किती तयार दाखविली, तें यावरून कळून येतें. मात्र बुंदे-
स्थांशीं झगडतांना काय प्रयास पडले, त्याची प्रतीति खालील पत्रावरून येते.

ओन्हेकर बुंदेस्यांनीं मराठ्यांस कसा प्रास दिव्हा; आणि मल्हार कृष्ण वगैरे कित्येक मंडळीस कसें कापून काढिले, याची खालील हकीकत महादाजी गोविंद हिंगण्यानें दिल्लीहून आपल्या मुलास दक्षिणेंत लिहिली आहे. हे पत्र ता. १६ एप्रिल १७४४ चें आहे. ' इतके दिवस तों रघोजीच्या भेटीकरितां, व गयेहून स्वार जास्यावर (म्हा. स. १७४३ च्या उन्हाळ्यांत) कितीका शहरों शहरींच्या जागा मारिल्या; व खंडण्या बेतल्या. कितीका भल्या माणसांनीं कविले सुद्धां जोहार केले. वेग-
ळिया गढीशीं झुंज केलें. यास्तव जनामध्यें विरुद्धताच भासली, (म्हणजे बादशहाचे नोकर होऊन पुनः पेशव्याची फौज बादशाहीवर उठते हा विरोध). सर्वभौमासही लोकांनीं नानाप्रकारें विरुद्धच जाणविलें. इतक्यांत समाचार आला कीं, महाबतजंगाशीं व श्रीमंत स्वामींशीं भेटी झाल्या. स्नेह शपथपूर्वक झाला. श्रीमंतांही खजिन्याचीही ताकीद केली; व रकारनाम-
काचे (रघूजी भोसल्याचे ?) पारिपत्यासही सिद्धता केली आहे. ऐसें वर्तमान आल्यावर पातशहास व बजिरास कांहींक भरोसा आला आहे कीं, बाळाजीराव एकनिष्ठ आहेत, रघूजीस तंबी करतील. जे कोणी अन्य विचार भासवीत होते, ते फजित पावले. ईश्वरह्छेनें रकारनामकाचें परिपत्य जालें असेल, इतकेंच वर्तमान आलें.'

' चिरंजीव दामोदरजनीं चांदोरीचें वर्तमान लिहिलें तें पत्र व जिनस तुम्हापाशीं पाठविलें आहे. ओन्हेकरानें मल्हार कृष्णास दगा-
करून मारिलें. नागो महादेव व अंताजी कृष्ण वगैरे दहा पांच ब्राह्मण व शे सबाधें माणूस बारगीर पोरगे व चाकर, नफर, कूळ कापून काढिले. मालमत्ता लुटली. शीशीस वेढा घातला आहे. पर्वतावर जोडो दत्ताजी आहे. तो तोफा सोडितो, परंतु बाहेरून कुमक पोचत नाही. गोविंदराव सखोबीच्या पत्रांत परिच्छिन्न लिहिलें आहे कीं, मल्हार-
पंताचा पुत्र व जांबई दोनही मुलें ओन्हेकातच ह्मेतीं, त्यांस जिवें मारिलें. कोणाही राबानें असा घास व दगा श्रीमंतांचे लोकांशीं केला

नव्हता, ऐसा ओळखें करानें केला. एक झांझीच्या पर्वतासुळें हतकें झालें. त्याचें पारिपत्य करणार श्रीमंत समर्थ आहेत. हें वर्तमान मातुःभीस कळूं दिवळें नाहीं. महार कृष्ण, अर्ये प्राणें लेकराबाळांसहित स्वामी-कार्यावर मारला गेला. ' [रा. खंड ६ ले. १९९ पु. २७५].

७. बादशहाकडून माळव्याचे सुभ्यावर पेशव्याची नेमणूक.- लफ्फरी जोर पाठीमार्गे असल्याशिवाय माळव्याची सुभेदारी, केवळ जयसिंगाच्या किंवा निजामुल्लुखच्या मध्यस्थीनें मिळणें शक्य नाहीं, ती हिसकावूनच घेतली पाहिजे, अशी नानासाहेबानें मनार्थी गांठ बांधून स. १७४२-४३ त उत्तरेत आल्याबरोबर सरदारांच्या मार्फत बुंदेलखंड, माळवा व बंगालपावेतोंच्या प्रदेशांत जिकडे तिकडे त्यानें जो धुमाकूळ उठवून दिला, तेणेंकरून पेशव्याची समजूत काढणें बादशहास अपरिहार्य झालें. एकंदर बादशाही मुळखावर मराठ्यांस चौथार्डचा हक देण्याचें बादशहानें बचन दिलें; आणि पेशव्यासाठीं एक भला मोठा मौल्यवान पोषाख पाठवून दिला. लेखी सनद मात्र महंमदशहाच्या कारकीर्दीत मिळाली नाहीं, ती पुढें १७५० त मिळाली. तोंपावेतो योड्या बहुत रोख रकमाच पेशव्याकडे पाठावेण्याचा क्रम बादशहानें ठेविला होता. पेशवा-भोसल्यांचें भांडण कोणत्या थरास जातें, तें बादशहा पहात होता; आणि त्यांत पेशव्यास हार खावी लागली असती तर बादशहाचाही तितका जोर वाढला असता. परंतु सन १७४३ च्या उन्हाळ्यांत भोसल्याचा पराजय होऊन उत्तरहिंदुस्थानांत थेट पूर्वपश्चिमपावेतो पेशव्याची छाप चांगलीच बसलेली पाहून ज्यास्त चालढकल करण्याची बादशहाची सोय राहिली नाहीं. तेव्हां त्यानें माळव्याच्या सुभेदारीची सनद पेशव्यास दिली; मात्र परकीयास सुभेदारी दिली असा अपवाद आपणांवर येईल, तो टाळण्यासाठीं बादशहाचे समजुतीखातर शहाजादा अहमद याच्या नांवानें सुभेदारी करून पेशव्यास त्याचा दुय्यम म्हणून नेमावें, अशी शकल जयसिंग व निजाम यांनीं काढिली, आणि नाहीं होव करतां,

शेवटी मिळाले तेवढेंच पुष्कळ, अशा तडबोटीच्या भाषांने पेशव्याने तो प्रकार कबूल केला. तदनुसार बादशहानें समदा आपल्या सहीशिक्या-निशीं दिलीहून जुळई ता. ४ रोजीं स्वाना केल्या, त्या सातान्यास स. १७४३ च्या ऑगस्ट ता. २० रोजीं दाखल झाल्या. सनदांत बाळाजी बरोबर चिमाजीचें नांव घातलें आहे, यावरून त्या चिमाजीअप्पा ह्यात अस्तांच तयार झाल्या होत्या, त्या तशाच पाठीमागून पुण्या करून स. १७४३ त पाठविण्यांत आल्या. या सनदांचें स्वरूप नेहमींच असें असतें कीं, ज्यास सनद द्यावयाची त्यानें इतक्या इतक्या बाबतींबद्दल बादशहाकडे अर्ज करावयाचा, आणि बादशहानें मेहेरबानी करून त्या मागण्या मंजूर करावयाच्या. सनदांचा मतलब माल्कमनें दिला आहे, तो असा:—

१ मराठ्यांनीं माळवाप्रांत सोडून दुसऱ्या प्रांतांवर स्वान्या करूं नयेत.

२ इतर प्रांतांत मराठे सरदार गेश्यास त्यांचा बंदोबस्त पेशव्यांनीं करावा.

३ पेशव्यांनीं पांचशें स्वारांनिशीं आपला एक सरदार बादशहाचे खाकरीस ठेवावा.

४ बादशहानें हल्लीं दिलेल्या ऐबजाबाहेर पुनः ज्यास्त मागणी पेशव्यानें करूं नये.

५ बादशहास जरूर लागेल तेव्हां चार हजार मराठी फौज त्याचे मदतीस पेशव्यांनीं पाठवावी. ज्यास्त फौज घेतल्यास त्याचा खर्च बादशाहींतून मिळावा.

६ बादशहानीं दिलेलीं इनामे, जहागिरी, धर्मादाय वगैरे पेशव्यांनीं बरोबस्त मुनासब चालविले पाहिजेत.

७ जमीनदार लोकांकडून कर वगैरे घेणें ते ठरलेल्या शिरक्याबाहेर घेऊं नयेत.

या शर्तींवर पेशव्यास माळव्याची नाबब मुमेदारी देण्यांत येत आहे.

या करारास राणोजी शिंदे, महारजी होळकर, यशवंतराव पवार व पिलाजी जाधव यांनी जामीनदार म्हणून ता. २१ एप्रिल १७४३ रोजी कबुलायत लिहून दिली की, बाळाजीरावाने करार न पाळिल्यास आम्ही त्याची नेकरी सोडून देऊ. ही कबुलायत लिहून गेल्यावर मग बादशहाने सनदा तयार करून पाठवून दिल्या. एका चोरास जामीन दुसरा चोर अशा प्रकारची वरील जामीनकीची यद्वा डफने उडाविली आहे, तिचे विवेचन करण्याचे प्रयोजन नाही.

८. तीन वर्षांच्या कारभाराचा फलितार्थ.—वरील विवेचना. वरून या तीन वर्षांच्या कारभारांत पेशव्याने केवढी तडफ दाखविली, आणि किती भानगडीचीं प्रकरणे तडजोडीच्या युक्तीनें विल्हेस लाविली, याची कल्पना होईल. तूर्त आले तेवढे पदरांत पाडून पुढे सवडीनुसार जास्त मिळविण्याची सोय त्यानें करून ठेविली. बादशहा, निजाम, रजपूत राजे, बुंदेले वगैरे परकीय सत्ताधीशांवर युक्तीच्या वाटेनें आपला शह पेशव्यानें बसविला, इतकेंच नाही, तर प्रतिनिधि, रघूजी, दमाजी वगैरे स्वकीय विरोधकांवर त्यानें आपली लाप एवढी बसविली, कीं प्रत्यक्ष शाहूस सुद्धां राज्याचा गाढा चाळविण्यास या तरुण पेशव्याइतका दुसरा लायक इसम कोणी दिसेनासा झाला. हळू हळू दरबारांतील लहान थोर पुरुष पेशव्याच्या तंत्राने वागू लागले. बाजीरावाचे कर्ज फेडून पुढे खर्चास लागणारा पैसा घरांत येऊं लागला, यामुळे पुढील सहा वर्षांत शाहूच्या वार्षिक्यानें दरबारांत भावी व्यवस्थेबद्दल जे घोटाळे उपस्थित झाले, त्यांचे निरसन करून सर्व कारभार आपले कबजांत घेण्याचे सामर्थ्य पेशव्यास आले. मात्र पहिल्या दोन तीन स्वान्यांतील तडफ व उत्साह शाहूच्या पश्चात् पेशव्यानें कायम ठेविला नाही.

राजकीय उलाढाली करतांना धार्मिक बाबतींतही नानासोहेबाने विशिष्ट उपक्रम सुरू केला. बाजीरावाने द्यांत लक्ष घातले नव्हते. आपण प्रदेश लुटण्याकरितां आलों नसून आपली तीर्थरथले मुसलमानांचे हातून सोडविणे,

हे आम्ही आपले कर्तव्य समजतो, अशा प्रकारचा प्रयाग काशीकडील लोकांचा समब करण्याचा विशेष उद्योग या वेळीं नानासाहेबाने केला. यांत त्याचे राज्यकौशल्य दिसून येते. दरएक तीर्थाचे ठिकाणीं त्यानें सर्व विधी यथासांग केले; तेथील देवब्राह्मणांची पूजा व संभावना केली. त्यांच्या तक्रारी ऐकून घेतल्या; आणि स्वतःविषयीं एकप्रकारचा पूज्यभाव लोकांचे ठिकाणी उत्पन्न केला. प्रयाग, काशी वगैरे पवित्र ठिकाणें अयोध्येच्या नवाबाचे हातांतून सोडवून आपल्या कबजांत घ्यावी, अशी नानासा. ची मोठी इच्छा होती, आणि अनेक पत्रांत ती त्यानें वारंवार आरल्या सरदारांस कळविली आहे. नानासाहेब फौजेसह काशीकडे आला, तेव्हां अयोध्येचा नबाब सफ्तरांग याने काशीतील ब्राह्मणांस दहशत घातकी की, तुम्ही आपले ब्राह्मण राजास परत फिरवा, नाही तर तुम्हां सर्वांस घाटवून मुसलमान करूं. त्यावरून नारायण दीक्षितास पुढें करून काशीकर ब्राह्मण नानासाहेबाकडे अर्ज करण्याकरितां आले. तेव्हां 'ब्राह्मणांस माझ्यामुळे त्रास होत असेल, तर मी काशेस येत नाही, मात्र मला गंगास्नान घडावें' हे ऐकून ब्राह्मणांनीं नानास एकटयासच आरल्या मेळ्यांत घेऊन स्नान बालून परत पाठविलें. नंतर पेशवा परभारें फौज घेऊन परत गयेस गेला, अशी आख्यायिका वर्णिलेली आहे, तीत काय तथ्य असेल तें असो.

नानासाहेबाची धार्मिक प्रवृत्ति बाजीरावाहून विशेष बळवत् होती. बाजीराव केवळ शिपाई गडी. सर्व बाजूंचीं संधानें त्यास सावत नसत. पण नानासाहेब धूर्त होता; ब्रह्मेन्द्रस्वामी, हिंगणे, पाटणकर, दीक्षित इत्यादिकांकडे गौरवांची पत्रे पाठवून परभारें आपला बोज व कीर्ति वाढावी, अशी त्याची पद्धत होती. पेशवाईपद मिळाल्यावर त्यानें नारायण दीक्षित यास २९ सप्टेंबर १७४० चें पत्र लिहिलें, त्यांत खालील मंत्र-कूर आहे, (का. सं. पू. या. ले. ११).

‘ स्वामीचे आशीर्वादाचा सर्व आमचा विचार आहे, दुसरे देवउ आम्ही जाणत नाही. संसर्गदोषाचा परिहार करावा, याविषयीं

आज्ञा, तर अवश्य स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे वर्तणूक करूं. [संसर्ग दोष कसचा ! मस्तानीचा तर नव्हे !] कोणी मंत्रशाली भेटतील, आणि अनुष्ठान करा म्हणतील, तर ते गोष्ट न करणें. कोणाचा मंत्र न घेवें, शिवपूजन व विष्णुपूजन व गायत्रीजप व वेदोक्त अनुष्ठानें करीत जाणें, म्हणून लिहिलें, तर आज्ञेप्रमाणें करीत जाऊं. स्वघर्मे करून आचरण करणें, कोणी दुराचरण असतील त्यांस शासन करणें, म्हणून लिहिलें त्याप्रमाणेंच वर्तणूक करूं. बालकांचें कल्याण इच्छावें हें माताभितरांस सांगावें लागतें, असें नाहीं. पुढेंही आम्ही लेकरें स्वामीचीं आह्वांत; आमचें कल्याण व आमची बुद्धि उत्तम कामाच्या ठायीं लागून दिवसेंदिवस यशाची अभिवृद्धि होय, ऐसा आशीर्वाद स्वामी देतीलच, यांत संशय नाहीं. स्वामीकडे खर्चास खाना करवितों, त्या ऐवजाचा अंगीकार करावा, माझा सर्वथा पाठवूं नये. तेथूनच ब्राह्मण योजून रामेश्वरास अकरा कावडी खाना कराव्या. त्यास पैका पडेल तो पाठवून देऊं. राज्यप्राप्तीकरितां पूर्वी अष्टावीस लक्ष दुर्वा वाहिल्या आहेत. बाकी बहात्तर लक्ष राहिल्या, त्या वासुदेव दीक्षित वाहतील. स्वामीची कृपा पाहिजे. ही विज्ञापना. '

यानंतर २४ डिसेंबर १७४१ रोजी लिहिलेले नारायण दीक्षिताचें पत्र नानासाहेबास आलें (का. सं. प. या. ले. २६) त्यांतलि मजकूरः—

‘ तुमच्याविषयी आपण जे ईश्वराची प्रार्थना करावयाची ते करीतच आहों. तुम्ही म्हणाल लोभामुळे करतां तर ईश्वर जाणे. कै. बाळाजीपंतां पासून आमचें त्यांचें चालत आलें. त्यापेक्षां तुमच्या तीर्थरूपांची निग्र आमचे स्थळीं असे. तीर्थरूपांसारखें आम्हांस मानीत असत, त्यापेक्षां तुमचें नांव उत्कृष्ट व्हावें, ऐसा ईश्वर आम्हांस दृष्टांत दिला आहे. तुम्ही कारभाराविषयी अत्यंत सावध राहणें. कोणे गोष्टीची चिंता न करणें. तुमच्या पित्यापेक्षां तुम्हांवर ममता अधिक आहे. ईश्वरगुजवळ प्रार्थना करितों ते यांचें उत्कृष्ट चालो. आणखी काय लिहावें ! येथें वैशाखमासी पंचप-
नवाजांचें लक्षभोजन करावयाचा प्रारंभ करून मग कार्तिकमासापर्यंत

बांचलो तर एकवेळ त्या प्रांतास सिंहरथास गोदारनान करुन, उत्तम वृक्षभोजन गौदातीरी वरुन सर्वांच्या भेटी देऊन यावें, असा मानस आहे, हे आशीर्वाद. '

नानासाहेबाच्या कारकीर्दीत उत्तरोत्तर मराठ्यांची सद्दी बौरांत येत चालली, तसतसा ब्राह्मणभोजनें देवतार्चनें वगैरे बाबतींसही, वरच्या-पत्रांत वर्णित्याप्रमाणें, हळू हळू उत येत गेला, हें उत्तरोत्तर व्यक्त होत जाईल. रामाजी नारायण कोरहटकराचाही बाणा वरच्यासारखाच साधु. शूचीचा असतां त्याचे मुलगे कोन्हेर व भात्करराम, हे पेशव्याचे सर्वस्वी उलट राहून रघूजीस सामील राहिले, हें एक आश्चर्य होय.

खं. ६ ले. १५४-१६४ चे कागद वरील स्वारीतील उद्योगावर प्रकाश पाडणारे असून ले. १६० विशेष महत्वाचा आहे. नानासाहेबाचा रसिक व रंगेल स्वभाव, त्याची उमेद, व माहिती मिळविण्याची हौस, या गोष्टी त्यांत व्यक्त होत असून, शिवाय नानासाहेबानेंच हें पत्र बनविलें असेल तर त्यावरून त्याच्या विद्वत्तेचाही अंदाज होतो. तें पत्र येणेंप्रमाणें:-

चि. रा. नाना (पुरंदरे) प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक आशीर्वाद उपरी. या प्रांती प्राचीन हिंदु राजे सर्व संस्कृतप्रवीण, वेश्यामद्यादिकांचा अति अनादर. सातां पिढ्यांचे भीमत्. सातां नृत्यगीतवाद्यतपस्विप्रवीण. स्वजातीय अनेक स्त्रिया प्रवीण त्यांसी रत; किंचित् जितेंद्रियही आहेत. नर्माची रीत; देवब्राह्मणांची विशेष मर्यादा व शोभा; जिचे अवलोकनमात्रे अधर्मिष्टास धर्मरति उत्पन्न होणार. गाणार कम्पतम स्वर, वर्यावर्ज्यादिक शास्त्रप्रमाणरीतीनें गाणार; वेदशास्त्र किंचित् जाण. तात; त्यांत जे मुख्य ते तों पाहिलेच नाहीत; जे मुख्य ते निरापेक्ष; सर्वार्हिसमृद्धि; त्यांचे द्विप्यवर्ग अनेक; प्रयत्नें आणून विद्यादृष्टीनें पाहतां आर्हिश्रेष्ठ स्वदेशज; रथूहृदहीनें पाहतां मात्र अरमणीय; बाग, फुलें, कमळें इत्यादि शोभा जे महप्रयत्नें लहानशी करावी त्याचींस्तों गणना नाही. ज्यांचें तेज पाहतांना असं वाटतें कीं, यांची प्रार्थना करुन स्वदेशास न्यावें.

परंतु ते विदेशभूमि जाणून, प्रार्थना केली असतां नयेत. इकडील नद्या अमृतोपम, बहुत जनांस स्वजलप्रदानें समृद्धिर्बत करितात; व पांथांस आनंद व राज्यास द्रव्यवृद्धि करितात. ज्यांचे सहचारे वोढ्याची उपमाही आम-
च्या राक्षसस्वभाव नद्यांस नये. उत्तर प्रांतांतील सर्व मनुष्य शुभ्र, त्यांत एक रामचंद्र व कृष्णजी श्याम त्यांचें वर्णन करितात. देशी एक ईश्वर भ्रमयुक्त झाले, इकडील सर्वही नीळांबुदसंभ्रम; परंतु धर्मरूपे पाहतां जे हंसोपम; सर्वही मर्यादशील; आयापेक्षां व्यय थोडा; अधर्मापेक्षां धर्म फार; शैव-मध्व-लिंगधर्ते सर्वही स्वमताभिमानित. शौर्यधर्माविषयीं, नायमारा-
व्यतिरिक्त, सर्वही युक्तियोद्धे. हे सर्व तुम्हांसहवर्तमान पाहें. उचित असतां अनेक शोभा टाकून, एक स्वल्पशोभा अंगीकारून गेलां, हे उत्तम न केले ! पुढें तरी स्वकीयागमनेंकरून या प्रांतांचें अवलोकन करणें उचित असे. तुम्हांसहवर्तमान इकडे येणें झालिया, उर्वरित शृंगारसाधनें प्रयत्नपूर्वक पाहण्यांत येईल. राज्यकार्य प्रसंग विचार करितां भगीरथसमान कैलास-
वासीयांनीं उत्तरेहून दक्षण पावेतो सुवर्णनदीप्रवाह चोवीस वर्षे वाहविला. त्यांचे आशीर्वादे अलीकडेही निरंतर वर्धमान वाहत असतां, देशाधिकारी सेनामुख्य व अकृत्रिमास पूर्ण त्या नदीनें संतुष्ट केले. एक तृष्णा मात्र त्या सुवर्णवोधानें वर्धमान केली. दक्षण देशांतून सुवर्णनदी मागे (स. १७२५-२६) रघूजी फत्तेसिंग बावांनीं आणिली, परंतु जागां जागां जिरली. मध्यें बहुत दिवस दक्षिण नदी न वाहिली. भीड्छेनें या वर्षीही कालानुरूप द्रव्यनदी उत्तमच या सैन्यांत आहे, परंतु पुण्याकडे जातां रुक्ष देश फार आहे, याजमुळे सर्व जिरून जाईल. एकदां उत्तरे-
कडील सुवर्णनदी व दक्षिणेची नदी दोहींचा संगम सागरकूपसमान पुणें या स्थळीं, मध्यें न जिरतां, पूरयुक्त योग घडणें, तेव्हां ऋणोद्धार भमसार्यक दहलोक परलोकीं उत्तम होईल. भागीरथी सागरासाठीं उत्पन्न, परंतु विश्वाते उद्धार करिते; तशी या काळीं हे उत्तरदक्षिणनदी वाहते, बहुत जनांस उपकारक होते. सर्वही नद्या जलोवें समुद्रास जातात,

एक कावेरी मात्र बहुत लोकांनी आले उपयोगास आणिली. तशी हे द्रव्यनदी मुख्य कार्य थोडे, व गौणजनकार्य मात्र बहुत करते. हा न्याय अन्याय, हा विचार साक्षी दृष्टिवंत असतील त्यांनी विचारून पुण्यांतील रुग्णता दूर होय, व मध्ये कार्याकारण जिरे ऐसे करणें, हे योग्य असे. बहुत काय लिहिणें ? हे आशीर्वाद. ”

उत्तर व दक्षण हिंदुस्थान याठिकाणीं स्वान्या करून महाराष्ट्राचें दैन्य मरून काढणें व कर्ज वारणें, हे हेतु नानासाहेबांनं वर दाखविले आहेत. बाजीरावासारखा नानासाहेब पैशाच्या अडचणीत राहिला नाही. उत्तर-हिंदुस्थानांतील बादशाही आदब व मिजास प्राहून मराठ्यांचा दांडगेपणा नानासाहेबांचे नजरेत आला; आणि थोडी बहुत शृंगाररसाचीही स्यास गोडी लागली. लेखांक १७० त (खं. ६). नानासाहेबांनं हिंगण्या-कडून ‘ दोन पोरी, खुबसुरत दहा दहा वर्षांच्या, हिंदू, शुद्ध, जरूर खरेदी करून पाठवाव्या, ’ म्हणून ११ जून १७४३ त आज्ञा केली. स. १७५५ तील एका पत्रांत खालील मजकूर आहे. ‘ श्रीमंत स्वामीची फर्मास दिल्लीहून आणिली. चार हजार रुपये खर्च केले. पांच पोरी उत्तम आणविली. त्यांत दोन तीन जे स्वामीचे खुशीस येईल ते देऊं. तलास बहुत केला. ’ (खं. ३ ले. १५६). यावरून नानासाहेबास शृंगाररसाची गोडी लागून राज्यसूत्रें सर्वस्वी हातीं आल्यावर हा नाद त्याचा बराच वाढत गेला असवा, असें म्हणतां येतें. या बाबतीत नानासाहेबाविषयी गोपिकाबाईंचे मनांत बहुधा मत्सर वाटत असवा, अशी अटकळ होते. बाजीराव-मस्तानीचा प्रकार सर्वान्या मनांत ताजा होता, तसा प्रकार नानासाहेबांचा होऊं नये; म्हणून आरंभापासून राधाबाई वगैरे बळीळ माणसें स्वारीत बायको बरोबर नेण्याचा नानासाहेबास आग्रह करीत असावी. कदाचित् आपलें वर्तन निर्दोष दिसावें; म्हणून अथवा आपल्या स्नेहत्वाचा बभ्रा होऊं नये म्हणून, नानासाहेब आपण होऊन आपल्या तरुण बायकोस बरोबर घेत असवा. स्वारीत बायकां नेण्याचा प्रघात

अशा रीतीने रुढ झाला. दीड वर्षांच्या या स्वारीतील एक सामाजिक परिणाम, एवढ्याच पुरता या गोष्टीचा येथे उल्लेख केला आहे. बाकी अशा रीतीने सालोसाल महाराष्ट्रातील हजारों लोक उत्तरेत संचार करून लागण्यामुळे आचारविचारांत व राहणीत उत्तरेचे प्रकार महाराष्ट्रांत शिरून सामाजिक बाबतीत इकडे मोठेच फरक पडत गेले, आणि खुद्द पेशवाही सैन्य झाला, हे पुढे योग्य स्थली सांगण्यांत येईल.

९. भेलशाची स्वारी बुंदेलखंडाची व्यवस्था, (१७४४-४५):— सन १७४४ त नानासाहेबाने बाहेर मोठी स्वारी केली नाही. पुण्याचे आसपास व कोंकण आणि सातारा एवढ्या टापूंत त्याचे लक्ष होते. ता. २० नोव्हेंबर १७४४ पासून १ ऑगस्ट १७४५ पावेतो उत्तर हिंदुस्थानांत त्याने स्वारी केली, त्यास भेलशाची स्वारी म्हणतात. तारीख २२ मार्च रोजी भेलसा हस्तगत झाले; आणि भोपाळचा फैजमहंमदखान याजबरोबर पिलाजी जाधवाने तह केला. त्याचे मुळसापैकी मिमे वांटणीचे संबंध महाल भेलसेपैकी तालुके १५॥ पेशव्यांस मिळाले [भा. व. शकावलि पृ. २०]. भेलशाच्या या स्वारीसंबंधाने खालील उल्लेख दामोदर महादेव हिंगण्याचे पत्रांत आहे. हे पत्र २३ जून स. १७४५ त भेलशाच्या लष्करांतून लिहिलेले आहे [रा. खं ६ के. १७४]. ‘आम्ही पादशाही लष्करांतून सार्वभौमापासून रुकसत जाहलों. रुकसतीचे समर्थी भीमंतांस हत्ती, घोडा, खिलत, जवाहीर व फर्मान इनायत केला; व आम्हांस हत्ती, खिलत व मोत्यांचा चौकडा देऊन रुकसत केले. तेथून दिल्लीस येऊन ती. बापूची आज्ञा घेऊन लष्करांत आलों. भीमंतांची बुंदेलखंडांत भेट झाली. पादशाही इनायत घेऊन बहुत सूप जाहले. तदनंतर बुंदेस्यांची मामळत करून देशाकडे कूच केले. मनळ दरमजल देशास येतात. आम्हीही समागमें देशास येतो. स्त्री. बापू पादशाहापाशी

१. या त्वाची नद्धल रा. भालेशव म्वाल्हेरचे याजकडून पाहण्यास मिळाली त्यांत त्वाची तारीख २।३।१७४५ आहे.

आहेत. पादशहाची व सर्व अमीरांची कृपा विशेष आहे. येथेही श्रीमं-
तांची व सरदारांची कृपा बहुत आहे. ' या पकीकडे या भेलशाच्या
स्वारीची हकीगत उपलब्ध नाही. मात्र या स्वारीत नानासाहेबाने माळ-
व्यांत नवीन प्रदेश पुष्कळ हस्तगत केला; आणि तेथील वसुळाची वगैरे
व्यवस्था लावून दिली. परगण्यांची नांवे व ते कोणत्या सरदारांच्या ताब्यांत
दिले, त्याची नांविनिष्ठी ना. रो. ११८ [ता. २७-१-१७४५], ले.
२० व २१ [२४-३-१७४५], ले. २२ [ता. २१-६-१७४५]
यांत दिलेली आहे, ती माळव्यांतील व्यवस्था समजण्याचे उपयोगी
पडेल. तसेंच यारमहंमद रोहिल्याबरोबर तह सदर ले. २०२ (ता.
३१-१-१७४१), दतियाची व्यवस्था ले. २०३ (ता. १८-१-
१७४३), चंदेरीची व्यवस्था ले. २०४ (ता. २-४-१७४५), राजे
सभासिंगाबरोबर करार ले. २०५ (ता. २१-६-१७४५) इत्यादि व्यवहार
माळवासबंधीच असून ते नानासाहेबाने पूर्वीच्या एक दोन स्वाभ्यांत उलगडले,
असे त्या मित्यांवरून दिसते. स. १७४४ च्या फेब्रुवारीत पेशव्यांचा
वकील महादेवभट हिंगणें दिल्लीत मारला गेला, हें पुढें त्या घराण्याचे
हकीकतीत सांगण्यांत येईल ता. १ ऑगस्ट स. १७४५ रोजी भेलशाच्या
स्वारीहून पुण्यास येऊन लगेच नानासाहेब साताव्यास गेला. याच
संघीस म्हणजे १९ जुलई सन १७४५ रोजी सुजालपुर जवळ
राणोजी शिंदे वारला, आणि त्याचा कारभार बघील मुलगा जयाप्पा
शिंदे पाहू लागला. राणोजीची बायको मीबाबाई श्रीगोंद्यास होती,
तिच्याकडे व मुलांस पेशव्यांनी दुखबटा पाठविला. राणोजी वारला त्या
जागेस पुढें राणोगंज हें नांव देण्यांत आलें.

स. १७४६-४७ या साली साताव्यास फिरून व्यास्त भानगडी सुरू
झाल्या; आणि या दोनही सालांत नानासाहेबाने दूरच्या प्रदेशांत स्वारी
केली नाही. ही दोन वर्षे फुकट गेल्याबद्दल त्याने विषाद दर्शविला आहे.

स. १७४६ त इक्षिणेंत असतांच नानासाहेबांनी बुंदेलखंडांतील अनेक प्रांतांची व प्रभांतीची व्यवस्था ठरवून दिली. त्या व्यवस्थेसंबंधानें खालील लेखांक महत्त्वाचे आहेत.

का. सं. प. या. पैकीं.	ना. सा. रो. पु. १ पैकीं.
ले. ९९ ता. १०-४-१७४६.	ले. २०६ ता. ५-१०-१७४६.
ले. ६९ ता. ७-६-१७४६.	ले. २७ ता. १५-१२-१७४६.
ले. ७४ ता. ८-६-१७४६.	ले. २८ ता. २-१-१७४७.
ले. ६२ ता. १७-७-१७४६.	ले. २०७ ता. २०-१-१७४७.
ले. ९७ ता. २२-१०-१७४६.	ले. २०८ ता. ३०-४-१७४८.
ले. ५१ ता. २४-१०-१७४६.	
ले. ९५ ता. २८-१०-१७४६.	

‘राजे अर्जुनसिंग धंधेरे यांचे वडील लेक बुंदेल्यांस मिलोन यांच कनिष्ठ पुत्रांनीं झुंज केले. दोन तीन माहिने लढाई झाली. नाइकाज देखोन यांचे कनिष्ठ पुत्रांनीं जोहार करून आपण लढून मेला. मग बुंदेल्यांचा आसरा यांचे वडील पुत्रांनीं घेतला. भेलशाचे स्वारीस [स. १७४५] अर्जुनसिंगाचे ज्येष्ठ पुत्रांनीं भेटोस येऊन नजर कबूल करावयाचें राजकारण लाविलें; परंतु अर्जुनसिंगास त्यांनीं भेट दिली नाहीं. आतां ते भेटोचा पैगाम तुम्हांशीं करतील, तर तुम्हीं कबूल न करणें. अर्जुनसिंगाचे हातून येऊन भेटतील, जागे खालीं करून यांचे हवालें करतील, तरी भेट घेणें. अर्जुनसिंग आमचे पदरचे, यांची स्थापना करूं, ऐसे आमचें वचन गुंतलें आहे. याचा ज्येष्ठ लेक फंद-फितुराची गोष्ट सांगेल त्याजवरि सर्वथा न जाणें, (का. सं. प. या. ९५) अशी ही बुंदेल्यांची मूल भानगढ होती.

‘राजे अर्जुनसिंग हे बंगाल्याचे सालीं हुजूर आले, त्या तागायत हुजूरच आहेंत. हे हुजूर आले म्हणून त्यांची जागा त्यांचे पश्चात् राजे सम्रासिंग यांनीं घेतली. तेथें त्यांचा कुंवर कामास आला. त्यास हे

हुजूर आले होते की, पुढे कांहीं राज्य आपल्या जिमें करून द्यावें, भ्रम-
साहस करावें, कृपा संपादन घ्यावी, हे उमेद एकीकडेच राहून, त्यांची
जागा होती ती जाऊन रहावयास स्थळ नाही, ऐसें जाळें. ते तों एक-
निष्ठा धरून बसले आहेत. पेशास आमचे विचारें ऐसें आहे, जे,
यांणी आपल्या बऱ्याकारणें कष्ट धरिला, चार वर्षे जालीं, यांची
दाद न लागे. येविशीं यंदां सभासिंग याजकडील तह सरकारचा होणें,
तो बाहल्यावर सदरहूप्रमाणें याची जागा यास द्यावयाचा करार करून
त्याचे जिमें करावी. जास्ती उपसर्ग लागीं न द्यावा. याउपरी यांचें काम
लांबणीवर न घालणें.' असें पत्र वर ले. ९९ चें नानासाहेबानें शिंदेहोळ-
करांस लिहिलें. पत्र जयाजी शिंद्याचे नांवचें असल्यामुळें राणोजीच्या
मृत्यूचा काळ जुलई १७४५ दिला आहे, तो बरोबर आहे. याच सुमा-
रास शिंदेहोळकरांनीं बुंदेलखंडांतील जैतपुरचें मजबूद ठाणें काबीज
केल्याचें वर्तमान शिंदेहोळकरांकडून आल्यावर त्यांस नानासा. नें वरील
ले. ६९ चें पत्र लिहिलें. ' बुंदेल्यांनीं जैतपुरास तोफा, जेजाला, बर्कदाज,
दारुगोळा वगैरे सामान विपुल ठेविलें होतें. रेवर्णीतून हमेशा झुंजत.
आपलेकडील हजार माणूस मेले, चार हजार जखमी जाले. तथापि
सुरंगानीं भिताळ पडलें, तेणेंकरून अजीब किल्ला फत्ते केला, म्हणोन
विस्तारें लिहिलें तें श्रवण होऊन संतोष जाहला. जैतपुर बांकी जागा.
बाजे सरदारांनीं व लोकांनीं भ्रमसाहस करून फत्ते केली. शाबास तुमची
व शाबास लोकांची. मोठी गोष्ट जाहली. तुम्हांसारखे उमदेसरदार इरेस
पडल्यावर जैतपुरची कथा काय । याहूनही विकट जागा इस्तगत कराल.
याउपरी तिकडील कर्तव्य मनसुबा उल्लेख पुरःसर लिहीत जाणें.' शिंदे
होळकरादि सरदारांकडून यथायोग्य कामें घेऊन राज्याची वृद्धि ना. सा.
कधी करीत होता, हे या पत्रावरून दिसून येतें. पुढें बुंदेल्यांची तह होऊन
जैतपुर जगताराब बुंदेल्याचे स्वाधीन करण्यांत आलें; आणि तेथील महाकांची
बांटणी व अवस्था गोविंद बल्लाळ व लक्ष्मण शंकर बांधमर्जे नानासा

हेवानें करून दिली [रोज. १-२७ व २८] बुंदेले राजांनी कस्य कडाईचा मारा केला; आणि शिंदेहोळकरांनी त्यांस कसे वठणीस आणले, याचें वर्णन वरील ले. ७४ त आहे, तें वाचण्यालायक आहे. बुंदेस्त्यांशीं करावयाचा तह नानासाहेवानें रामचंद्रबाबास लिहून पाठविला; परंतु तो तह बुंदेल्यांनीं मान्य केला, की त्यांचा पुढें झुजण्याचाच विचार आहे, याचा खुलासा नानासाहेवानें सातान्याहून ता. १७ जुलैस विचारला [का. सं. प. या. ६२]. बुंदेलखंडचें हें प्रकरण सातान्यास राहूनच नांना उलगडीत होता. यासंबंधाचीं नानासाहेबाचीं बरीं चर्ची पत्रें रामचंद्रबाबास लिहिलेलीं रा. ब. पारसनिस याचे संग्रहीं आहेत.

दातिया येथील बुंदेल्यांनीं असाच वारंवार त्रास दिला असतां त्यांस फौजेच्या जोरावर नरम आणण्याविषयीं नानासाहेवानें रामचंद्र बाबास ता. २२ आक्टोबर १७४६ रोजीं मोठें मुसद्दीघोरणाचें पत्र लिहिलें, [का. सं. प. या. ले. ९७], तें वाचून हिंदुस्थानांतील इंग्रजांच्या राजनीतीची आठवण होते; आणि नानासाहेबाची पद्धत मराठ्यांस जिकऱ्याच्या गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड वेल्सलीच्या पद्धतीसारखीच त्वरेची व जोरदार होती, असें वाटूं लागले. अर्जुनसिंगाची पुनः त्याचे जागीं स्थापना करण्यासंबंधाने नानासाहेबानें वर शिंदेहोळकरास लिहिलें, त्याप्रमाणें तजवीज न झाल्यामुळें, मुद्दाम अमृतगव शंकर यास नानासाहेबानें अर्जुनसिंगाचे परेवर देऊन, रामचंद्रबाबास २४ आक्टोबरचें पत्र लिहिलें. [का. सं. प. या. ले. ५१]. ' हें सांगतांलें तदनु रूप जुने जाग्यावर स्थापना करून सर्वप्रकारें चालवणे. सारांश, आम्ही बंगाल्यास गेलों, ते सालीं बुंदेल्यांनीं याजगासून जागा घेतली, ती यांची यांचे हवालीं करणें, जाणजे '. बुंदेल्यांचे प्रकरणाचा उल्लेख पुढें वारंवार येणार आहे.

१०. जयपुरच्या गादीचा झगडा, व शिंदेहोळकराचा बेवनाव (स. १७४७-४८).—स. १७४३ त जयपूरचा राजा सवई जयसिंग मरण पावला. त्यास मुळगे दोन, वडील ईश्वरसिंग व धाकटा माधवसिंग.

माधवसिंग मेवाडच्या राजकन्येच्या पोटी झालेला असल्यामुळे, पूर्वीच्या ठरावानुसार त्याचाच हक्क राज्यावर होता; परंतु जयसिंग असतांनाच मेवाडच्या राज्याने आपल्या राज्यांतील रामपुरा परगणा माधवसिंगास देऊन, या जहागिरीच्या बदल्यांत त्याने मेवाडच्या राज्यांत नोकरी करावी, अशी व्यवस्था जयसिंगाचे विद्यमानेच करून ठेविली होती. या व्यवस्थेप्रमाणे ईश्वरसिंगास जयपुरची गादी मिळाली; आणि माधवसिंग मेवाडांत जगसिंगाजवळ राहिला. तीन वर्षे ईश्वरसिंगाने राज्य केल्यावर मेवाडच्या जगसिंगाने माधवसिंगाचा पक्ष घेऊन ईश्वरसिंगाशी युद्ध सुरू केले. तेव्हां जयापा शिंदे व मल्हारराव होळकर माळव्यांत होते, त्यांस ईश्वरसिंगाने आपल्या मदतीस बोळाविले. त्यांनी पेशव्याशी वाटाघाट करून पेशव्या आशेने ही कामगिरी अंगावर घेतली. 'सवाई जयसिंग कैलासवासी झाल्यावर, राणोजीनी पातशहास पैगाम केला जे, क्रोध रुपये आम्ही देतो. माधोसिंगास राज्य होय, त्यावरून पातशहानी कबूल करून उमदे लोकांस मसलत पुसली, सर्वांस पसंत पडली. इतक्यांत पंतप्रधानांही ईश्वरसिंगासच राज्य द्यावे, म्हणोन तजवीज लिहिली, त्यावरून पातशहानी मंजूर केले. [६-३५७]. या संवधाने जयापाचा कारभारी रामचंद्रबाबा यास पेशवा लिहिले, 'राणाजीकडील बकील येथे आले आहेत, माधोसिंगाचा मजकूर बोलतात, त्यांत मुख्यार्थ हाच की, ईश्वरसिंगाने माधोसिंगास चौवीस लक्षांचे जागा द्यावयाचे करार केले, त्यावर सरदारानी कारभार बिघडून दिल्यामुळे माधोसिंगाचे काम खराब झाले. दोघेही सवाईजीचे पुत्र. ईश्वरसिंगांनी राज्य करावे; आणि माधोसिंग नाढायक आहे असे नाही. परंतु ईश्वरसिंगांनी चौवीस लक्षांची जागा देण्याचा करार केला, ती द्यावी, आम्ही स्वामीस (पेशव्यांस) नजर करणे ती करूं, म्हणोन राणाजीचे बकील बोलतात. तर या गोष्टीचा विचार तुमचे मते काय तो लिहून पाठविजे. आमच्या विचारें ईश्वरसिंगांनी कराराप्रमाणे माधोसिंगास जागा द्यावी, आणि माधोसिंगापासून

राय, पंधरा, वस्की याहून विशेष, बेथवर साबेल, तेथवर साधावी. यांत तुमच्या पोस्त विचार लिहून पाठविणें. ईश्वरसिंगानें चोविसांची जहागीर कबूल केली होती, परंतु तुम्हीं त्वरेनें जाऊन ईश्वरसिंगाचें मनोभीष्ट सिद्धीस नेले; आणि माघोसिंगास तीन लाखांवर समजाविला, तर ही गोष्ट निरंतर चिंताकारीच आहे. सांप्रत राणाजीचे वकील पंधरा लाखांची नजर कबूल करितात, तर कराराप्रमाणें ईश्वरसिंगास सांगून चोविसांची जागा देववावी. यांत दोनही साधतात. छ ६ रबिलाबल. संदर्भावरून हें पत्र ७. ३. १७४७ चें दिसतें. [रा. व. पारसर्नास संग्रह]. यावरून शिंदे होळकरांनीं प्रथम ईश्वरसिंगाचा पक्ष घेऊन माघवसिंगाचा पराभव केला; आणि त्यास केवळ तीन लाखांवर समजाविलें. त्यानंतर जगसिंगानें पेशव्यांकडे वकील पाठवून, आपणास त्यांची मदत मागितली; आणि पेशव्या लोभास्तव ईश्वरसिंगाचा पक्ष सोडून माघवसिंगास मदत करावी, असें पेशवा सरदारांस सुचवीत आहे.

रामचंद्रबाबा शिंद्याजवळ असून त्या बाजूचा कारभार, पेशवा, बाबांच्या विचारेच उलगाडीत होता. शिंदे होळकरांनीं प्रथम ईश्वरसिंगास साहाय्य करून राजमहाल येथें माघवसिंग व राणा जगसिंग यांचा पराभव केला, [स. १७४७ चा आरंभ]. या लढाईत कोटा व बुंदी येथील राजे माघवसिंगाचे बाजूनें लढले. तेव्हां या दोन राजांची खोड मोडण्याकरितां ईश्वरसिंगानें जयापाची फौज मदतीस आणून कोट्यास वेढा घातला. कोट्याचा जालीमसिंग मोठ्या निकरानें लढला. या प्रसंगीं जयापाचा एक हात गोळी लागून जायां झाला. तथापि त्याच्या फौजेपुढें जालोमासिंगाचा निभाव लागला नाही. त्यानें जयापास मोठा दंड देऊन वाटेस लाविलें. सारांश, जिकडून पैसा मिळेल, तिकडेच विनदिकत मदत करण्याचा प्रघात शिंदेहोळकरांनीं व पेशव्यानें सुरू केला, यापुढें पूर्वीचा रजपूत-मराठ्यांचा प्रेमभाव उत्तरोत्तर बिबडत चालला.

जयापामें बुंदीकोट्यांतून मली मोठी रक्कम पैदा केली, तेव्हां होळकराचे तोंडास पाणी सुटलें. इतक्यांत 'पासष्ट लक्ष रुपये देतो, तुमची मंदेत आम्हांस द्या,' असें माधवसिंगानें कळवितांच तीं गोष्ट होळकरानें मान्य करून ईश्वरसिंगावर चाल केली. हा प्रकार रामचंद्रबाबास बिलकूल आवडला नाही. तो पेशव्यास लिहितो. 'माधवसिंगाचें राजकारण लटकें, त्यांत जीव नाही, पैका प्राप्त होणें नाही. स्वामींनीं ईश्वरसिंगाचा अभिमान धरिला ऐसें लोकांत जालें, त्यास आतां हे गोष्ट विरुद्ध आहे. आम्ही चाकर लोक, आज्ञांकित असों.' असें रामचंद्रबाबा पेशव्यास निक्षून लिहीत असतां, होळकराचे शिरजोरपणापुढें पेशव्यास मान वांकवावी लागे. वरील पत्रास पेशव्यांचें उत्तर. 'राणाजींनीं मोगलाई अमिरांकडे राजकारण करून मल्हारजीकडे प्रेश केला, एताद्विषयीं मल्हारबांनीं आम्हांस बहुतां प्रकारें लिहिलें कीं, राजकारण खरेंखुरें आहे. उभयतांची समजावीस होऊन कल्लू टुटतो. स्वामीस पैका मिळतो, म्हणून कित्येक आग्रहपुरःसर लिहिलें आहे. मल्हारबास या गोष्टीचा पुर्ता अभिमान आहे. तुम्हांस (म्हणजे पर्यायानें जयाप्यास) कोणे गोष्टीचा अभिमान आहे, ऐसें नाही. तुम्ही सेवा निष्ठायुक्त करीत आलेत. ज्यांत खावंदाची मर्जी, हित व नक्ष तेंच केलें. तन्मुळेंच सर्वही उत्तम प्रकारें दिसोन स्वामिसेवा घडत गेली. संप्रत मल्हारबा अभिमानी, तुम्ही ईश्वरसिंगाचाच पक्ष धरल्यास, तुमची त्यांची ऐक्यता चालणार नाही. ते द्वैत दाखवितो. आजपर्यंतचा ऐक्यभाव विथर दिसेल. हिंदुस्थानांत दुर्लौकिक होऊन कार्यनाश होऊं शकतो; उमदे उमदे मनसुव्यास अंतर पडून, कित्येक फितवे अंग्रेज लोकांस बोटें घालावयास जागा होणार, ऐसें चित्तांत येतें. त्यास तुम्ही येबिशीं दुगाग्रह न करतां, फूट न दिसतां, मल्हारबाचा मनोदय रक्षून, संपादित्या. यशाची अभिवृद्धि होय तें करणें. आमच्या विचारें तुम्ही उभयतां ऐक्यरूप मनसुबा करीत आलां, तदनुरूपच चालावें. त्यास विपर्यास नसावा, हेंच सर्वात्मना आमच्या चित्तांत आहे.

विस्तार लिहिण्यास कारण हेंच कीं, दुराग्रह मल्हारबाचा, नाहीं करीत म्हटल्यानें वाईट मानतील. तुम्हांपासून जावयाचा आग्रह धरतील. दुसरे, पंधरा लाख राणाजी देणार असें असतां, दुराग्रह केळिया उत्तम दिसत नाहीं. यास्तव ज्याप्रकारें लौकिक फटकळ, ग्रहकलहाचा न होतां, कार्ये करणें. [बहुधा मार्च १७४७, चें. रा. ब. पारसनिष्ठ संग्रह, अप्रकाशित.] यावरून मल्हाररावाचा स्वभाव फूट पाडण्याकडे असून त्यामुळे पुढें कामें कशीं बिघडत गेलीं हें दिसून येईल.

स. १७४७ त रजपुतांच्या या भानगडी व शिंदेहोळकरांच्या रदबदली इतक्या बिकट झाल्या कीं, खुद्द पेशव्याला हिंदुस्थानांत जावें लागलें. ही त्याची तिकडे चवथी व शेवटची स्वारी होय. जयपुरचे राज्यांत नेवार्ई प्रांतांत पेशव्याचा मुककाम झाल्यामुळे हीस नेवार्ईची स्वारी म्हणतात. ता. १०-१२-१७४७ रोजी पेशवा पुण्याहून निघाला तो ता. ९-७-१७४८ रोजी परत आला. एप्रिल माहेन्यांत पेशव्याची व माधवसिंगाची भेट झाली. माधवसिंगाचा पक्ष पेशव्यानें उचललेला पाहून ईश्वरसिंगानें तडजोड केली, आणि त्यास नेवार्ईसुद्धां चार महाल देण्याचें कबूल केलें. बाबत नजर माधोसिंह सवाई जयसिंहाचे कनिष्ठ पुत्र यास ईश्वरसिंहाकडून चार महाल देविले. भाऊपणाचा हिस्सा जावयाचा करार केला. नजर करार रु. दहा लाख. सदरहू रुपयांची निशा मल्हारजी होळकरांनीं करून ३० एप्रिल १७४८ चें पत्र लेहून दिलें. दुसरे दिवशीं ईश्वरसिंहाकडून ३ लाख रुपये पेशवेसरकाराकरितां व २५ हजार महांदाजी अंबाजी पुरंदरे यांजकरितां नजर म्हणून घेण्याचा करार केला. [ना. रो. मा. १-ले. २०८]. परंतु पेशव्यानें केलेला वरील ठराव ईश्वरसिंगानें पाळला नाही, तेव्हां होळकरांनीं त्यास नरम केलें; व करार पुरा करून घेतला. (१०. ८. १७४८, ख. ६-१९०, १९१, ५८१). 'राजे ईश्वरसिंग यांणीं लटक्री रदबदल दोन महिने लावून आपल्या फौज तमाक मेळवून युद्धप्रसंग कराचा, ऐक त्यांचा विचार देखोन, रा. गंगाधरपंत

(चंद्रचूड) यांजबरोबर फौज देऊन फागईच्या मुक्कामीहून जैपुरास रवाना केलें. आषाढ वा। २ स शहराभोवतालच्या वाळ्या होत्या त्या जाळून, फौजेनें दोन कोस अलीकडे येऊन मुक्काम केला. त्याजवर राजे ईश्वरसिंग चालून आले. चार घटका युद्ध जालें. आपल्या कडील $\times \times \times$ कामास आला; आणखी चांगलें माणूस त्याजकडील शें दीडशें ठार जालें; दोन तीनशें जखमी जालें. माघारे परतून जैपुराचेजारी नेऊन घातले. त्या उपरी राजे ईश्वरसिंग तमाम फौजेसुद्धां बाहेर निघाले आम्हीही तयार होऊन गेलों. चार घटका युद्ध झालें. त्यांनीं संकट जाणून रा. केशवदास सख्खाबद्दल आम्हाकडे पाठविला. बुंदी सोडून देतो, माघोसिंगाचे चारही परगणे निखालस खाली करून देतो, ऐसा करार कबूल केला. ' होळकराच्या जबरदस्तीनें ईश्वरसिंगास उत्तरोत्तर इतका जाच होऊं लागला कीं, ' जिणें असद्य होऊन ईश्वरसिंगें विष भक्षिलें. मेले. राज्य माघोसिंगास दिलें. ' (१२-१-१७५१,—खं. ३-१६३). माघवसिंगाचा पक्षपाती मेवाडचा जगत्सिंगही पुढें स. १७५२ त मरण पावला; नंतर त्याचा मुलगा प्रतापसिंह यानें स. १७५५ पावेतो व प्रतापसिंहाचा मुलगा राजसिंह यानें १७६२ पावेतो उदेपुरास राज्य केलें. मेवाडच्या राज्यांतून बाळोसाळ मराठ्यांस खंडणी मिळत होती. त्या राज्याचा रामपुरा परगणा माघवसिंगास मिळाला होता, तो त्यानें होळकरास मदतीसाठीं लावून दिला, तो अद्यापि होळकरांकडे आहे.

रजपुतांच्या ह्या भानगडीत मराठ्यांनीं वर सांगितलेली घरसोड केल्यामुळे, त्यांचा तिकडे दुर्लोकिक झाला. पैशाच्या लोभानें वचनें मोडून पाहिजे त्या पक्षास मराठे मिळतात, हा प्रकार रजपुतांस आवडला नाही; आणि पूर्वी मराठ्यांबद्दल त्यांचा आदर होता, तो लयास गेला. जबाब्या छिन्नास ही घरसोड विकूल पसंत नव्हती. परंतु या खटपटींत रामचंद्रबाबा, होळकरास मिळाफी आहे, अशी जबापाची समजूत होऊन, पुढें त्यानें ह्मणून वेद्यव्याचे मार्फत रामचंद्रबाबास आपल्या कारभारांतून काढून टाकिलें. या सर्व परिणामांचा संबंध पुढें पानिपत प्रकरणी येणार आहे.

शाहू छत्रपतीला कर्बू शालें होतें, तें पेशव्यांचे हातून फिटेंना. त्याच्या फेडीसाठी शाहूने त्यास तगादा लाविला. तेव्हां नानासोहेब रामचंद्रबाबास बारावार पैशाबद्दल लिहीत असे. अर्थात् द्रव्यप्राप्तीची लक्षांढ उपस्थित झाली असतां ती बायां जाऊं घावबाचीं नाहींत, असा शिंदेहोळकरांचा उपक्रम हिंदुस्थानांत चाखू झाला; आणि याच उपक्रमांत त्या दोघां सरदारांचें सडकून वांकडें येऊन त्याचा कळस पुढें पानपतावर झाला. पेशव्याला या गैर प्रकाराबद्दल अत्यंत खूबखूब वाटत होती; आणि त्यासंबंधाचें खालील पत्र पेशव्यानें रामचंद्रबाबास लिहिलेलें फार महत्त्वाचें आहे. 'तुमचा व म्हणजे होळकराचा परस्पर पेंच वाढला आहे, म्हणोन वर्तमान बहुतां मुखें ऐकिलें जातें. ऐशास आपले घरांत सरदारांत काडीमात्र द्वैतभाव नसावा, हा उत्तम पक्ष आहे. तथापि घर आहे तेथें बोलीचाली आहेच, परंतु परस्पर रूष्टता कोणी बाळगीत नव्हेते. सर्वही एकचित्तें करून ज्यांत घन्याचें हित व नश्व तोच मनसुबा करीत गेले. श्रीकृपें व बडिलांचे पुण्येंकरून जें ज्यांणीं चित्तांत आणिलें तें सिद्धीतें पावत गेलें. यथावह कमें तुम्हीच संपादिलीं. नश्व लौकिक म्हणावा तसा कोकोत्तर जाला. पुढेंही तुम्ही स्वामिसेवेस चुकतां असा अर्थ नाही. सर्व प्रकारें या दौलतीचे तुम्ही स्तंभच आहां. उन्नित मनसुबा असेल तो करितां, व करालच, संदेह नाही. परंतु घरांत घरभेद सर्वस्वी नसावा. यामागे तुमचें सांगणें म्हणजेबांनीं केलें, त्यांचा मनोभाव तुम्ही सिद्धीस नेला. म्हणोवच उत्तम शोभा जाहली. एकतत्त्वी फौज, एकदील. कोणाचाही बुद्धिभेद चालला नाही. प्रस्तुत तुमची परस्पर रूष्टता याकरितां, या राज्यांत काय, मोगळाईत काय, उमद्या उमद्यांचे घरीं मन माने तैद्या चर्चा करितात. आमचें कोणास सुख आहे ऐसें नाही. परंतु बडिलांचे तपोबळें आमचो फौज भारी, सरदार एकदील, मंद, कसें, अस्मानही कडाडलें तरी आपल्या मर्दानगीस, हिंमतीस अंतर करणार नाहींत; व केलें नाही. म्हांच्या मर्दुमी व दिलेदारीची तारीफ सर्वही करितात. सांप्रत म्हा-

रवा इंदुरासच राहून राणाजीच्या भेटीस जाणार, तुम्ही देशास येणार म्हणोन तत्त्वतां ऐकतो. तर ते तिकडे राहिले, तुम्ही एकटे इकडे आल्यास लोकांत कसे दिसेल ! उमदे लोक चर्चा करितात, आमच्या सरदारीत फूट पडावी, आपली कारीगारी चालावी हे इच्छितात, तेच घडू शकेल. रघूजी भोसले व बाबूजी नाईक औरंगाबादेस जाऊन नबाब आसफजाची भेट घेतली. आम्हांकडील विपरीतार्थाच्या गोष्टी सांगतात. नबाब करू तो सकत नाही; परंतु त्यांचे मनोरंजकेसाठी अनुमोदन देतात, गोड बोलतात. रा. स्वामीस कर्ज झाले आहे, ते परिहार झाले पाहिजे, याज करितां मन माने तो पैका मागतात. त्यांच्या सांगितल्याप्रमाणे आमचे वस्तू कबूल करवत नाही. यास्तव परम विमनस्कतेच्या गोष्टी घरांत बाहेर बोलतात. येणेकरूनही लोकांस सुखावह वाटोन, मन माने त्या चर्चा करितात. नबाबआसफजाचा विचार दगाबाजीचा, एकास पळ म्हणावे, एकास पाठीस लाग म्हणावे. हा त्याचा विचार तुम्ही जाणतच आहां. त्यास कांही चमत्कार दाखवावा, विचारावरी आणावे येविशींचा विचार करावा. दुसरे राजर्भीच्या कर्जाच्या विचारास तुम्ही असले पाहिजे. तुझांस येणेविशीं वारंवार लिहिले, परंतु अद्याप येणे जाले नाही. भेटी होऊन विचार करून आश्विनकार्तिकांत मनसुबा कर्तव्य तो करावा. सारांश, तुम्ही उभयतांनी यावे, घरचे बाहेरचे मनसुबे उचित दिसतील तेसे तुम्हां सर्वांच्या विचारें करावे, असा विचार आहे. तरी मल्हारबांस उत्तम प्रकारें सांगून त्यांस घेऊन येणे. ते इकडे न यावयाचे हरप्रकारें पर्याय लावतील; तथापि बहुतां प्रकारें प्रसन्न करून खामखा घेऊन यावेच यावे. उभयतां एक जागां जालियावर त्यांच्या चित्तांतील कलुषता दूर करून पूर्ववत् प्रमाणे तुम्ही ते वर्ता. दरम्यान विकृतभाव नव्हे, ऐसाच विचार देशाच्या दयेकरून होईल, चिंता नाही. मुख्य गोष्ट, आमच्या सरदारांस परस्पर फूट व्हावी, आमचा पक्ष हलका दिसावा, (पुढील एक बंद गहाळ). दुसरा पैच राजर्भी आम्हांपासून पंधरा वीस

(लास) कर्जाऊ इच्छितात, ते प्राप्त न होत, याजमुळे कष्टी. योरले वाड्यांतील पेंच निरंतर वृद्धीसच पावत आहे. मानाजी आंगन्याचा किल्ला खापरगड घेतला, यामुळे धाकटे वाड्यांतील कृपा होती तीही इतराज. इतकेही पेंच, घरकलह नसतील तर, भीकूपेने उलगडू शकतो. सबब हरप्रकारे मल्हारबांस समजावून स्वकार्यसाधनेसाठी घेऊन यावे. घरी दोन वर्षे फौज बसली. कर्ज नवे दहा पंधरा झाले. यंदां स्वारीस जावयास योग्यता, राजश्रींनी निरोप दिला याजमुळे, झाली. सत्वर सर्वांनी एक जागां होऊन तमाम डोल पाडावे. हे अर्थ तुम्हांस लिहिणे लागतात ऐस नाही. सर्व तुम्ही करून म्हातारे जालां. सारांश, बाहेर वाईट न दिसे, घरकलहामुळे दौलतेची उचित कार्यास अटकाव न पडे ती योजना जेणेकरून होय, ते सत्वर करून त्यांस समजावून घेऊन यावे. तुम्हीही निखालस जन्माचे सोबती आहांत. विस्तारें काय लिहिणें हे विनंति. तुम्ही मल्हारबांच्या चित्तांतील किलिमिष दूर करून त्यांस घेऊन अतित्वरेने यावे.'

हें विस्तृत व अप्रकाशित पत्र रा. व. पारसनीस यांचे संग्रहांतील आहे. यावरून रामचंद्रबाबावर पेशव्याची केवढी भिस्त होती, गृहकलहांपासून राज्याचे नुकसान किती होतें, नानासाहेबांच्या अडचणी कशा होत्या, आणि दूरवर शांत वृत्ति ठेवून तो आपली निभावणूक कशी करीत होता, हें दिसून येतें. सर्वच पत्र स्वयंस्फूर्तीने लिहिलेले आहे. शाहूच्या कर्जाची भानगड स. १७४७ च्या आरंभाची असून, त्या सालच्या १२ एप्रिलास शाहूने बाळाजीस बाहेर जाण्यास निरोप दिला, त्यापूर्वी दोन वर्षे बाळाजी घरच्या पेचांत अडकून पडलेला होता. स. १७४७ च्या पावसाळ्यांतलें हें वरचें पत्र असावें. कारण आश्विन कार्तिकांत बाहेर जाण्याची तयारी त्यानें सुचविली आहे. त्याप्रमाणें पेशवा पुढें नेवाह्या स्वारीस गेला. शिंदेहोळकरांचे वैमनस्य ही नानासाहेबांच्या कारभारांतली एक विशिष्ट आपत्ति होती. तिची जाणीव असूनही निरसन बात्र त्यास करतां माळें नाही; म्हणून त्याचे कारभाराचा शेवट कसा बिपरीत झाला, हें पुढें परिणमत प्रकरणीं दिसून येईल.

प्रकरण सतरावे.

कर्नाटकांतील स्वाऱ्या.

- १ कर्नाटकचा पूर्ववृत्तान्त. २ कर्नाटकची दुसरी स्वारी,
व चंदासाहेबाची कैद. (जानेवारी १७४०—मे १७४१),
- ३ कर्नाटकची तिसरी स्वारी, बाबूजी नायकाची खटपट,
(१७४६ डिसेंबर—मे १७४७).

१ कर्नाटकचा पूर्ववृत्तान्त.—कर्नाटक शब्दाची व्याप्ति आणि सत-
राव्या व अठराव्या शतकांतील निरनिराळ्या सत्ताधीशांचे त्या प्रांतांतील
इतिहासबंध यांचें स्पष्ट व खुलासेवार विवेचन रा. खेर यांनीं ऐ. के. सं. व्या
द्वितीय भागांत केले आहे, तितकी सुव्यवस्थित हकीकत दुसऱ्या कोठेही
उपलब्ध नाही; सबब तिचाच कारणापुरता अनुवाद या ठिकाणीं करणें
बऱ्हर आहे. शिवाय रा. खेर यांनीं मेहेनत करून केलेले विवेचन नुसतें
साधनग्रंथांत राहणें योग्य नसून मराठ्यांच्या सामान्य इतिहासांत तें
अंतर्भूत झालें पाहिजे.

कर्नाटक म्हणजे कन्नड किंवा कानडी भाषेच्या व्याप्तीचा प्रदेश. सामा-
न्यतः कृष्णा नदीच्या दक्षिणेस या प्रदेशाची सुरुवात होते. हिंदुस्थानच्या
द्विपकल्पांत पूर्वेस व पश्चिमेस पर्वतांच्या रांगा असून पश्चिमेच्या रांगेस
सह्याद्रि म्हणतात, तसें पूर्वेकडील रांगेस 'वाळेघाट' म्हणत. वाळेघां-
टाच्याखातील पूर्वेसमुद्राकडील पट्टीस पार्सनघाट अशी संज्ञा होती. मद्रास
इलाक्यांत चार भाषा चालतात. उत्तरेस तैलंगी भाषेच्या प्रदेशास तैलंगण,
दक्षिणेस तामीळ भाषेच्या प्रदेशास द्रवीड देश, आणि पश्चिमेस बांदा-
खातील प्रदेशास मलबार अशा संज्ञा आहेत. हे तीन प्रदेश सोडून
अथळा भाग तो कर्नाटक. अर्थात् बेळगांव, चारवाड, चिजापुर आणि

हैदराबाद पैकी गुलबर्गा हे जिस्हेही कर्नाटकचेच भाग होत. प्राचीन काळीं दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रबळ हिंदु राजें चालू होती, त्या वेळीं जमाबंदीच्या कामावर ठिकठिकाणी अंमलदार नेमण्यांत आले, ते, तीं राज्ये नष्ट झाल्यावरही आपली वंशपरंपरागत वतने सांभाळून राहिले, आणि त्यास पाळेगार म्हणजे संस्थानिक ही संज्ञा प्राप्त झाली. या पाळेगारांपैकींच कांहींना देसाई असे म्हणण्याचा प्रघात पडला. महाराष्ट्रांतही असे देसाई अगर देशमुख होतेच, परंतु शिवाजीचें राज्य स्थापन झाल्यापासून या देशमुखांची सत्ता नष्ट होत गेली. कर्नाटकांतही पाळेगार व देसाई बांधवोबर मराठ्यांचे वारंवार झगडे झाले; परंतु त्यांचा समूळ इच्छेद पुढे हैदर व टिपू यांनीं केला. महाराष्ट्रांतच औरंगजेबास जबरदस्त आडकाठी झाल्यामुळे, मुसलमानांची सत्ता आखिल कर्नाटकावर कधींच स्थापली गेली नाही. हे पाळेगारच बहुतेक प्रदेशावर अंमल गाजवीत, आणि तसाच कोणी शत्रु चालून आला तर तेवढ्या वेळेपुरते ते त्यास शरण जाऊन खंडणी वगैरे देत. आपसांतही त्यांचे झगडे बहुधा एकसारखे चालत.

शहाजी व त्याचा मुलगा शिवाजी यांनीं कर्नाटकांत मराठ्यांची सत्ता प्रथम स्थापन केली. त्यांनीं जुन्या किल्ल्यांचा उद्धार करून कित्येक नवीन बांधिले. औरंगजेबानें कांहीं भागांवर आपली सत्ता बसविली. दक्षिणेंत मोगलांच्या सत्तेखालील प्रदेशाचे सहा सुभे पुष्कळ दिवसांपासून पाडलेले होते, ते खानदेश, वन्हाड, औरंगाबाद, बेदर, हैदराबाद किंवा गोवळकोंडें, व बिजापुर हे होत. पैकीं शेवटच्या दोन सुभ्यांचा विस्तार फार मोठा होता, कारण मोगलांनीं कर्नाटकांत जितका प्रदेश जिंकला, तितक्या सगळ्याचा समावेश हैदराबाद व बिजापुर या दोन सुभ्यांत ते करीत गेले; आणि एकास हैदराबाद कर्नाटक व दुसऱ्यास बिजापुर कर्नाटक अशीं नांवें त्यांनीं दिलीं. निजामुसुल्कनें स्वतंत्र पंथ काढिला, तेव्हां या सहा सुभ्यांचें राज्य त्याच्या ताब्यांत गेलें. सुभ्यांचे हाताखालीं मुल्की व फौजदारी कामाकरितां बादशहानें ठिकठिकाणीं आपले अधिकारी नेमि-

केले होते, तेच पुढे बलाढ्य होऊन आपणांस नबाब म्हणवू लागले. कर्नाटकांत असे पांच नबाब अठराव्या शतकांत विशेष सामर्थ्यवान होते, ते अर्काट, शिरें, कडपें, कर्नूर व सावनूर या ठिकाणचे होते. अर्काटच्या नबाबांचे राज्य कर्नाटक बालेघांटावर होतें, विजापुरच्या राजांकडून शहाजीस कर्नाटकांत जाहागीर होती, तिचा समावेश शिन्ध्यांचे हद्दीत होत होता. शिरें, होसकोटें, कोलार, बाळापुर व बंगळूर हे पांच परगणे शहाजीच्या जहागिरीचे होते. सावनूरच्या नबाबांचे राज्य बरेंच विस्तृत असून, त्याचा अंमल बहुतेक कृष्णा व तुंगभद्रा या दोन नद्यांमधील टापूवर होता. याशिवाय आणखी कित्येक लहान मोठी संस्थाने कर्नाटकांत बहुधा स्वतंत्रसारखीच होती, तीं म्हैसूर बिदनूर, चित्रदुर्ग, हरपनहळ्ळी, अनागोंदी व रायदुर्ग हीं होत. पैकीं कर्नाटकाच्या दक्षिणार्धांत म्हैसूरचे राज्य असून बाकीची उत्तरार्धांत होती. त्यांत बिदनूर हें पश्चिम घाटाच्या सरहद्दीवर बरेंच मोठे संस्थान होतें. घांटाच्या खाळीं सोंधें संस्थान होतें, त्याचाही थोडा बहुत अंमल घांटावर होता. निजाम स्वतंत्र झाला, तेव्हां तंजावरचे संस्थान व घोरपड्यांनीं स्थापिलेले गुन्तीचे संस्थान हीं दोन मराठ्यांचीं संस्थाने कर्नाटकांत होती. गुन्तीकराच्याच ताब्यांत गजेंद्रगड व सोंडूर हे किल्ले होते. गुन्तीचा मुरारराव हा फार पराक्रमी असून, पंनास वर्षे पावेतो, कर्नाटकांतील निरनिराळ्या अंमलदारांस त्याची दहशत असे. सारांश, पेशवाईच्या वेळेस मुसलमान, मराठी व कानडी-अशा तीन निरनिराळ्या सत्ताधीशांचे कर्नाटकांत प्राबल्य असून, त्या सर्वांचे आपआपसांत झगडे सुरू होते.

सय्यदांच्या वेळेस स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या तीन बाबतींच्या सनदा मराठ्यांस मिळाल्या, त्यांत कर्नाटकांतील प्रदेशाचा अंतर्भाव बादशहाने स्वराज्यांत केला नाही, त्यामुळे तंजावरचे राज्य इतर संस्थानांप्रमाणे मोगलांच्या जहागीरदारांत गणले जाऊं लागले; याचा अर्थ इतर संस्थानांप्रमाणे तंजावरच्या राज्यांतूनही चौथाई सरदेशमुखी वसूल करण्याचा

हक्क सातारकर छत्रपतीस प्राप्त झाला. मोगलाई सहा सुभ्यांचा वसूल त्या वेळीं कागदावर अठरा कोटि रुपये दाखविला जात असे; आणि त्याजवर चौथाई सरदेशमुखीचा ऐवज दरसाल सुमारे सहा कोटी रुपये होतो. परंतु हें सर्व उत्पन्न नांवाचें होतें. मराठ्यांनीं जबरदस्तीनें मिळेल तेवढें घ्यावें, आणि मोगलांनीं राखवेल तितकें राखावें, अशांतलाच हा सर्व प्रकार होता. मात्र या हक्कांच्या वसुलीकरितां मराठ्यांस सर्व दिशांस संचार करण्याची संधि मिळाली. यामुळे चमत्कार असा झाला की, कित्येक दूरदूरचे प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यांत येऊन, पुण्याच्या नजीकचे कांहीं प्रदेश कबजांत येण्यास फार काल लागला. त्रिचनापल्ली स. १७४१ त मराठ्यांनीं घेतली, तर त्रिंबकचा किला स. १७५२ त घेतला. स. १७५८ त त्यांचा अंमल लाहोरांत वसला, तर अहमदनगर हातीं येण्यास स. १७५९ साल लागलें. कर्नाटकांत मराठ्यांनीं पहिली स्वारी स. १७२६ त केली, त्याची हकीकत मागे बाजीरावाचे भागांत आली आहे. त्यापुढे शाहूच्या हयातींत कर्नाटकच्या दोन स्वाऱ्या झाल्या. कर्नाटकची दुसरी स्वारी स. १७४० चा आरंभ-१७४१ च्या मे पावेतो. तिसरी स्वारी स. १७४६ डिसेंबर-१७४७ मे. हीच सदाशिवभाऊची पहिली स्वारी. पानपतचें संकट मराठ्यावर आलें नसतें, तर हैदराचा उदय झाला नसता, आणि त्यांच्या भावी इतिहासास निपाळेंच रूप प्राप्त झालें असते. वास्तविक कर्नाटकांतला कार्यभाग वरील दोन स्वाऱ्यांनीं संपला नाहीं या सर्वांत पहिली म्हणजे स. १७४० ची स्वारी महत्त्वाची असून त्याची तपशीलवार हकीकत त्रि रि. पृ. ४७१ वर दिलेली आहे, ती संदर्भासाठीं येथें ध्यानांत ठेविली पाहिजे. स. १७४० चे आरंभी बाजीराव नासिरजंगावर चालून गेला, त्याच वेळीं फत्तेसिंग व रघूजी भोसल, प्रतिनिधि वगैरे सरदार कर्नाटकांत शिरले. या स्वारीत गुर्जीकर मुरारराव घोरपडे आपल्या सर्व फौजेसह मदतीस आला होता. तो सेनापतिपद मागत होता, परंतु तें त्यास न देतां तुंगभद्रेचे काहीं परगणे देऊन शाहूनें त्यास वश केलें.

कर्नाटकांतील राज्यव्यवस्थेचे घोटाले नीट समजून घेतल्याशिवाय या स्वारीचें रहस्य कळत नाही. मोगल बादशाहीच्या या पद्धत्या काळास प्रांतिक अंमलदार स्वातंत्र्य धारण करूं लागले. अर्काट येथें नबाब दोस्त-अली कारभार करीत असून त्याचा जावई चंदासाहेब हा हुशार व खटपटी असून फ्रेंचांच्या मदतीने प्रबळ होऊं लागला होता. त्याने त्रिचनापल्लीचें राज्य जिंकून तेथें आपलें वास्तव्य फार मजबुतीनें केलें, (स. १७३६), आणि तंजावरचें राज्य जिंकून तेथीं घशांत टाकण्याचा उपक्रम सुरू केला. तंजावरचें मराठी राज्य व्यंकोर्जाच्या वेळेपासून स्वतंत्र असून त्याचा सातार-कर छत्रपतीशी स्नेहभाव असे. तंजावरास स. १७४० त राजा प्रतापसिंह गादीवर बसला. त्यापूर्वीच्या तेथील भानगडी इतिहाससंग्रहांतील 'तंजावरचें सत्तधराणें' या सधराखाली पहावयास मिळतील. चंदासाहेब आपणास निर्मूल करणार, असें पाहून प्रतापसिंहानें शाहूमहाराजांकडे मदतीची विनवणी केली; आणि हें एक कारण ही स्वारी हातीं येण्यास विशेष झालें. तंजावरच्या गादीबद्दल महाराष्ट्रांत अत्यंत आदर होता, आणि शाहूला तर आपल्या या घराण्याबद्दल अतिशय कळकळ वाटत होती. अर्थात् निजाम, सीरी, बंगश इत्यादिकांचा पाडाव करण्यांत शाहूनें जो निग्रह दाखविला, त्याहून किती तरी जास्त उत्कंठा कर्नाटकांतील वडिलार्जित उद्योग शाहूदाराखण्याबद्दल शाहूला वाटत होती. त्याचे सरदार सर्वत्र विजय संपादूं लागले, तेव्हां तंजावरच्या कामासंबंधानें ही त्याची चिंता दुणावली. सन १७३७ पासून कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा शाहूचा व मराठमंडळाचा विचार चालू होता. प्रथम बाजीरावाचीच नेमणूक या कामावर शाहूनें केली होती. परंतु वसईचें प्रकरण व नादीरशहाची दिल्लीवर स्वारी, या दोन कारणांनीं मराठ्यांस कर्नाटकांत येण्यास फावळें नाहीं. नाहीं तर बाळाभीविश्वनाथानें मिळविलेल्या सनदांचा अंमल यापूर्वीच मराठ्यांनीं केला असता. कारण दक्षिणच्या सहा सुभ्यांत कर्नाटकचा अंतर्भाव होता, हें जर सांगितलें आहे. स. १७४० त मुद्दां बाजीराव स्वतः कर्नाटकावर

वेऊं शकला असता; परंतु दक्षिणच्या बाजूस आपण लक्ष घालावयाच नाही, असा त्याचा नियम असून, प्रतिनिधि, रघूजी भोसले वगैरे सर-दारांशी जुटीने बागण्याकडे त्याचा कल नव्हता. अर्थात् कर्नाटकच्या ह्या स्वारीची सर्व भिस्त रघूजी भोसले व मुगलराव घोरपडे यांवर होती.

शाहू महाराजांनी मिरजेवर स्वारी केली, त्याच वेळेस कर्नाटकच्या या स्वारीचा उद्भव झाला. त्याचा हुकूम रघूजी भोसले यास झाला की, 'चंदावरास फत्तेसिंग राजे भोसले यांची खानगी आहे, त्यासमागमें हमराद होऊन फौज सुद्धां जाऊन सरकारचे भाऊसंद आहेत, त्यांजला चंदासाहेबाचा उपद्रव होऊन परागंदा झाले, याजकरितां शत्रूंचें पारिपत्य घडवें.' सरकारची आज्ञा शिरसा वंद्य करून चंदावरास जाण्याकरितां वन्हाडास आले, ते वेळेस देवगड प्रांती येऊन रघूजीनें फौजेचा बंदोबस्त तुळजोराम याजकडेस नेमिला. हा तुळजोराम यमाजी शिवदेवाच्या कुटुंबापैकी असून शाहूनें रघूजी जवळ नेमिलेला होता. वन्हाडांतील बंदोबस्त करून रघूजी स्वतः नांदेडास मुकाम करून हैदराबादचे जिल्ह्यांतून चालले. याप्रमाणें फसली सन ११५१ चे साली [स. १७४१] त चंदावरास फत्तेसिंग राजे भोसले यांजला सामील झाले. [ना. भो. व. पृ. ११]. यावरून या स्वारीची व्यवस्था प्रथम फत्तेसिंगाकडे असून, रघूजीची नेमणूक मागाहून झाली असें होतें.

१ कर्नाटकची दुसरी स्वारी, (जानेवारी १७४० मे-१७४१), चंदासाहेब कैदः—रघूजी आशेप्रमाणें ताबडतोब आला नाही. खालील खरमरीत पत्र त्यास शाहूनें लिहिलेलें आहे. 'कर्नाटक प्रांती व हिंदुस्थानांत शत्रूनें कर्बशा आरंभिला, त्याचा बंदोबस्त पंतप्रधान यांनीं हिंदुस्थानांत करविलाच. कर्नाटकांत तुम्हीं बराबर मातबर फौज घेऊन सामील व्हावें म्हणून लिहिलें होतें. त्याचें उत्तर आपल्या प्रांतांतील बंदोबस्तास गुंतल्या आहेत, म्हणून तपशिलें लिहिलें, तें कळेलें. ऐशास, तुम्हीं मातबर सरदार तपशिलें लावून

लिहितां ! काय म्हणावें ! स्वामीचे हातपाय तुम्हीं, आजपयेंत तुम्हींच राख्य राखिलें, व पुढेंही तुम्हांवरीच भिस्त. चिरंजिवांनीं (फत्तेसिंहबाबा) तरी जाऊन लढाईस सुरुवात केली. तुम्हीं मातबर सरदार-सत्वर जाऊन कामें करावी. ' (रा. खं. ६ ले. १४९)^१

स. १७४० च्या एप्रिल महिन्यांत मराठ्यांची ही जंगी फौज अर्काट प्रांतांत येऊन दाखल झाली. कडाप्पा व अर्काट या जिस्झ्यांच्या दरम्यान दमलचेरीचा घाट आहे तेथे मराठ्यांस अडवून धरण्याकरितां नवाब दोस्त-अली आपल्या फौजेनिशीं चालून गेला. प्रथम मराठ्यांनीं सामोपचारानें बोलणी केली, परंतु नवाबकडून त्यांचीं उडवाउडवीचीं उत्तरे आलेलीं पाहून, मराठ्यांच्या दहा हजार स्वारांनीं ता. ९ मे १७४० रोजीं आड-मार्गानें येऊन नवाबाच्या फौजेस वळसा घातला. तेव्हां पुढें उभयतांचा झूझूझू सामना होऊन मराठ्यांनीं उत्कृष्ट लढाई केली. उभय पक्षांच्या बंदुका व तोफा यांचा सणसणाट चालला. अखेरीस युद्धांत खुद्द नवाब दोस्त-अली, त्याचा धाकटा मुलगा हसनअली आणि कित्येक नामांकित सरदार पतन पावले, आणि दिवाण मीरआसद यास मराठ्यांनीं कैद करून घेतलें, तेथें करून नवाबाच्या फौजेची दाणादाण होऊन, मराठ्यांना मोठाच जय मिळाला. ही दमलचेरीची लढाई ता. २० मे स. १७४० रोजीं झाली.

नवाबाच्या या पराभवानें कर्नाटकांत निरनिराळे मनोरथ बांधणाऱ्या केक व्यक्तींचे डोंळे साफ उबडले. मराठ्यांच्या शौर्याची छाप एकदम बिकडेतिकडे बसली. मराठे आतां सर्व हिंदुस्थान पादाक्रांत केल्याशिवाय राहत नाहीत, असें लोकांस वाटूं लागले. नवाबाचा मुलगा सफ्दरअली बापाच्या मदतीस त्वरेनें येत होता, तो हें पराभवाचें वर्तमान येकून स्वसं-रक्षणासाठीं बेलोरच्या हिस्त्यांत गेला. चेदासाहेबाच्या मनांत कपट अस-

१ या पत्राचा काळ पौष शके १९६२ दिलेला आहे, त्याजबिपयीं शंका येते.

२ पारखनीस इ. सं. तं नाराचें घराणें

स्वाभुळें तोही नवाबाच्या मदतीस न येतां त्रिचनापल्लीस राहिला. माघ त्यानें व सफ्दरअलीनें मयत नवाबाचें कुटुंब, उभयतांची बायकाभुळें व एकरं जडजवाहीर मराठ्यांच्या हातांत पडूं नये म्हणून पांदिचेरीस फ्रेंचांचे आभयास पाठवून दिलें, (२५ मे) तेथील गव्हर्नर डुमास यानें थोडा वेळ विचार करून त्यांस आभय दिला. कारण त्यासही मराठ्यांची भीतिच होती. इकडे मराठ्यांनीं नवाबाची राजधानी अर्काट काबीज केली, पण नवाबाची सर्व संपत्ति पांदिचेरीस गेल्यामुळें त्यांची निराशा झाली. त्यानंतर रघूजीनें डुमास यास घाक दाखविणारें पत्र लिहिलें, तें पत्र व त्यास डुमासनें दिलेला बाणेदार जबाब पाहण्यालायक आहेत. (त्रि. रि. पृ. ४७३-४७६). डुमासनें रघूजीस कांहीं दारूच्या बाटल्या नजर पाठविल्या, त्या रघूजीच्या बायकोस इतक्या आवडल्या कीं, त्यानें आणखी बाटल्यांची मागणी केली, आणि त्या मिळतांच रघूजीचा वैरभाव विरघळून त्यास पुढें लवकरच तडजोडीचें स्वरूप प्राप्त झालें. ही इकीकत बहुधा शाहूला कळली असावी; म्हणूनच दारूच्या पायीं राज्य बुडविलें असें उद्गार पुढें एकदा शाहूनें काढलेले आहेत.

स. १७४० च्या या मे महिन्यांत बाजीरावाच्या अकाली मृत्यूची बातमी हिंदुस्थानभर पसरली. अर्थात् स्वारीचें काम तसेंच टाकून पेशवाईवर कोणाची स्थापना करावयाची त्या खटपटीसाठीं आपल्या फौजेचा तळ बंगळोर नजीक शिवगांव येथें ठेवून रघूजी लगबगीनें सातान्यास आला. तेथें त्याची खटपट सिद्धीस न आतां नानासाहेब पेशवाईची वखें जून महिन्यांत मिळालीं आणि रघूजी लगेच, म्हणजे बहुधा जुलैत, बाबूजी-नाईक यास बरोबर घेऊन परत कर्नाटकांत गेला. तिकडे आतां पुष्कळ भानगडी उपस्थित झाल्या, चंदासाहेब कर्नाटकची नवाबगिरी मिळवूं पहात होता, त्यास दोस्त अली मेल्यामुळें एक प्रकारचें समाधानच वाटलें. अर्थात् सफ्दरअलीस नवाबगिरी मिळविण्यास मराठ्यांची आर्खें करावी

कागळी. हें बोलणें दिवाण मीरआसद याच्या मार्फत चालू झालें. वाढाघाट होऊन मीरआसद यास रघूजीनें बंधमुक्त केलें, आणि सफ्दरअलीशीं गुप्त सह केला. या तहांत त्रिचनापल्ली काबीज करून चंदाखानास पकडवें; सफ्दरअलीच्या शत्रूंचें मराठ्यांनीं निर्मूलन करावें आणि याबद्दल एक कोट रुपये नबाबानें मराठ्यांस हाश्याहाप्त्यांनीं द्यावे, असा ठराव होता. हा तह केल्यानें तंजावरचे राजास मदत करण्याची मराठ्यांस सोय झाली. हा तह ता. १६ नोव्हेंबर १७४० रोजीं झाला. [इ. सं.— तंजावर प्रकरण.]

या गुप्त सहाची बातमी चंदासाहेबाच्या द्वारे फ्रेंच गव्हर्नर दुमास यास कळली, तेव्हां त्यानें मराठ्यांशीं लढण्याची जंगी तयारी केली. कवाडती फौज तयार करण्याचा हिंदुस्थानांत हा पहिला प्रसंग होय. इकडे मराठ्यांनीं ही अंगावर घेतलेली जबाबदारी पूर्ण करण्याकरितां कडेकोट इलाज चालू केले. त्यांनीं तिकडच्या राजांचें व पाळेगारांचें साह्य मिळविलें. तंजावरचा राजा प्रतापसिंह याचीच या कामीं मुख्य मदत होती. प्रतापसिंहाचे वकील तिमोजी रंगनाथ व गंगापा यांनीं या संबंधानें रघूजीशीं तह केला तो इ. सं. त दिला आहे. पंधरा लक्ष रुपये नजर द्यावे; त्रिचनापल्ली घ्यावी, चंदाखानास काढावा.' ता. ६ जिल्काद [जानेवारी १६, १७४१]. शाहूमहाराजाचे मनांत तंजावरचे राज्याचें तिकडे स्वास्थ्य करून द्यावयाचें फार दिवस होतें. परंतु दुसऱ्या अनेक प्रकरणांमुळें हा वेळ पोवतो त्यास तशी सवड झाली नाही, ती आतां या वेळीं झाली.

या तहानें तंजावरचें सैन्य मराठ्यांच्या मदतीस येऊन सर्व संयुक्त सैन्यानें डिसेंबर महिन्यांत त्रिचनापल्लीस वेढा दिला. हें प्राचीन ठिकाण चंदासाहेबाच्या हातांत राहूं नये; म्हणून सर्व हिंदु वीरांनीं मोठ्या वीरश्रीस चढून त्या वेळीं निकराचें युद्ध केलें. चंदासाहेब किल्ल्यांतून मोठ्या हिंयानें

१. ३ लक्ष राजर्षींस, २ लक्ष मातुर्षींस, २ लक्ष उभयतां सरदार, ४ लक्ष फौजेचे सत्तांस.

कडत होता. परंतु त्याजवळची सामुग्री संपत आल्यामुळे, फार दिवस टक्कर देणें त्यास. अशक्य वाटूं लागलें; आणि किल्ला स्वाधीन करण्या-विषयीं त्यानें मराठ्यांशीं बोलणें चालू केले. चंदासाहेबानें आपला भाऊ बडासाहेब यास मदुरेहून निर्वाणीच्या वेळीं आपल्या मदतीस बोलाविलें. त्याप्रमाणें बडासाहेब मदतीस येत असतां त्यास मराठ्यांनीं युद्धांत गांठून ठार मारिलें, आणि त्याची फौज कापून काढिली. तेव्हां निरुपाय होऊन ता. २६ मार्च स. १७४१ रोजीं चंदासाहेबानें किल्ला मराठ्यांचे स्वाधीन केला, तो कर्णाजी शिंदे यानें काबीज केला. [रा. घ. पृ ९९]. चंदासा०चीं बायकामुलें पांदिचिरींत होती फक्त वडील मुलगा व तो स्वतः रघूजीचे हातांत सांपडला. दोघांच्या सुटकेबद्दल आठ लक्ष रुपये त्यानें देऊं केले. परंतु रघूजीनें तें कबूल न करितां मुलासह त्यास कैद करून मोठ्या बंदोबस्तानें सातान्यास रवाना केलें. तेथें सात वर्षे ते दोघे मराठ्यांच्या कैदेत होते.

‘जागजागीं खंडण्या घेऊन चंदासाहेबाच्या फौजेचीं लढाया मातबर घेण्यांत आल्या. आपलेकडील फत्ते होऊन चंदासाहेबास घरून कैद केलें. फौजेंत लूटही मनस्वी आली. चांगली जागा हस्तगत करून राजश्रीचे भाऊबंद परागंदा झाले होते, ते आपले स्वस्थळास स्थापित केले. दोन वर्षे स्वारीस लागली. सातान्यास राजदर्शनास आले. चंदासाहेबास हुजूर पोंचतून झालें वर्तमान राजश्रीस निवेदन केलें. भाऊबंद स्थळास कायम केले हें ऐकून बहुत खुषी मानून सेनासाहेबास बहुमानवर्ने देऊन गौरव केला. सातान्या-हून वन्हाडांत येते वेळेस राजश्रींनीं सरदेशमुखीची व मोकाशाची, गोंडवण झाडी तहत कटकची, माफी करून दिली. ’ [ना. भो. व. पृ. ३९-४१].

या पराक्रमानें मराठ्यांच्या शौर्याची कीर्ति देशभर होऊन त्याचा दरा-राही सर्वत्र चांगला बसला. वेढ्याच्या प्रसंगीं मुख्य मेहनत मुरारराव चाचि असल्यामुळे रघूजीनें त्यासच त्रिचनापल्लीचा सुभेदार नेमून तेथील सर्व व्यवस्था त्याच्या ताब्यांत दिली. आपल्या शेजारचा प्रबळ शत्रु चंदासाहेब

याप्रमाणें रसातळास मिळालेला पाहून तंजावरच्या प्रतापसिंहास मोठा संतोष झाला, आणि त्यानें सर्व मराठा सरदारांस चांगली बक्षिसे दिली. चंदासाहेब दूर झाल्यानें प्रतापसिंहास आपल्या राज्यांत विशेष स्वस्थता मिळूं लागली. रघूजी भोसल्याचें युद्धकौशल्य व मुत्सद्दी शहाणपण हे गुण या स्वारीत चांगलें निदर्शनास येऊन, त्यामुळें शाहूचें मन त्याजवर प्रसन्न झालें; आणि मराठमंडळांत त्याची योग्यता विशेष वाढली. ता. २७ जून स. १७४१ रोजी रघूजी व फत्तोसिंग भोसले कर्नाटकच्या स्वारीतून परत सातान्यास आले (पुरं. रोज. पृ ४४ रा. खं. ६). त्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं नानासा. पेशवेही उत्तरेच्या स्वारीतून सातान्यास परत आला.

नादीरशहाच्या स्वारीनें उपस्थित झालेल्या आयाताची निरवानिरव झाल्यावर निजाम दक्षिणेंत येण्यास मोकळा झाला. येण्यापूर्वी त्यानें आपला वडील मुलगा गाजीउद्दीन याजकडे मीरबक्षीचें म्हणजे सेनापतीचें काम देवविलें, त्यामुळें बादशाहीतून इतःपर त्यास दक्षिणेंत त्रास होण्याचा संभव राहिला नाही. नासिरजंगानें बंडावा केल्याचें ऐकून स. १७४१ च्या आरंभीच निजाम दक्षिणेंत आल्याचें मागें सांगितलें आहे. त्या सालच्या जानेवारीत नानासाहेबाची व निजामाची भेट एदलाबाद येथें झाली. या भेटी होत असतांच रघूजी भोसले व मुरारराव घोरपडे त्रिचनापल्लीस वेढा घालून बसले होते. पुढें त्रिचनापल्ली मराठ्यांच्या हस्तगत झाली, तंजावरच्या राज्याची स्थिरस्थावर होऊन कर्नाटकांत मराठ्यांचा जम बसला, आणि महत्त्वाकांक्षी चंदासाहेबास सातारच्या किल्ल्यांत बंदीवास प्राप्त झाला, या गोष्टींनीं निजामाच्या मनास मोठी उद्विग्नता प्राप्त झाली; आणि मराठे या प्रकारें निव्वर झालेले पाहून त्यास आस्ती वाटूं लागली. त्यानें आपल्या मुलाचा बंडावा स्वयंकरच मोडला (जुलई १७४१). रघूजी व पेशवा यांजमध्यें वेढ्यां वाढविण्याचेही त्यानें प्रयत्न केले, परंतु पुढील एक दोन वर्षांत नानासाहेबाची हिंदुस्थानांत भरभराट होऊन भोसल्याचें व त्याचें सख्ख शाहूनें करून दिलें.

येणेकरून शाहूच्या ऐश्वर्याचा कळस होऊन मराठ्यांचा वचक सर्वत्र बसला. सबब प्रथम कर्नाटक प्रांत जिंकून तेथील मराठ्यांची सत्ता उठाविण्याचा उद्योग निजामाने आरंभिला. कर्नाटकचा प्रदेश औरंगजेवाने जिकिलेला असून तो दक्षिणच्या सहा मुभ्याखाली मोडतो, या सबबीवर निजामाने अर्काटच्या नबाबापासून खंडणीची मागणी केली. ही खंडणी दोस्त अलीच्या वेळेपासून दिलेली नव्हती; आणि नबाब आपणास निजामाचे अंकित समजत नसल्यामुळे त्यास खंडणी देण्याची चुकवाचुकव करीत असत. उलट खंडणी देण्याच्या निमित्ताने सफ्दरअलीने लोकांपासून पुष्कळ पैसा जमविला होता, त्या कारणाने अप्रिय झालेल्या सफ्दरअलीचा मूर्तजाअलीने खून केला [आक्टोबर १७४२], आणि आपणच अर्काटच्या नबाबाचे पद स्वीकारिले. या बंडाळीचा फायदा घेऊन निजामाने मोठी फौज बरोबर घेऊन कर्नाटकावर स्वारी केली. स. १७४३ च्या जानेवारीत तो गोवळकोंड्याहून निघाला, आणि मार्च महिन्यांत अर्काटला पोचला. ही प्रचंड स्वारी आल्याबरोबर सर्व बंडखोर जागव्याजागी बसले. अर्काट येथे अन्वरुद्दीन यास बंदोबस्तास ठेवून निजाम त्रिचनापल्लीवर आला; आणि ते ठिकाण त्याने आपल्या स्वाधीन करण्याविषयी मुराररावास कळविले. मुराररावाने निजामाशी लढण्याचा प्रसंग आणिक्षा नाही. गुत्तीचे राज्य निजामाने मुराररावाकडे कायम केले, आणि बरीच मोठी रक्कम भरून त्याने मुराररावाकडून त्रिचनापल्ली घेऊन त्यास परत गुत्तीस पाठविले. याप्रमाणे तमाम कर्नाटकची नवीन व्यवस्था करून निजाम परत गोवळकोंड्यास आला. त्याच्या मुलीचा मुलगा हिदायत मोह-दीनखान ऊ. मुफ्फरजंग याजला कर्नाटक बाळाघाटचा कारभार आणि अदोनी येथे जहागीर देऊन त्यास विजापुरास ठेवून दिले.

त्रिचनापल्ली हातची जाऊन निजामाने तिकडे आपला शह बसविला. याजबद्दल शाहूसुद्धा मराठे सरदारांस मोठे वाईट वाटले. परंतु त्याजबद्दल त्यांच्या हातून एकदम कांहीं बंदोबस्त होणे शक्य नव्हते. स. १७४३ त

पेशवा हिंदुस्थानांत, व रघूजी भोसले बंगाल्यांत गुंतले होते. तथापि शाहूने कर्नाटकच्या बंदोबस्ताचे दुसरे इलाज चालविले. त्याने घारराव पाटणकरास २ मे १७४३ रोजी लिहिलेल्या पत्रांत खालील मजकूर आहे. 'महाराजांची आज्ञा घेऊन स्वार जाहलां, ते, रा. हिंदुराव घोरपडे ममलकतमदार यांची भेट घेतली, पुढे त्रिचनापल्लीकडे जाण्याचा विचार आहे म्हणून लिहिलें, पेशास, नबाब निजामुल्लुकक त्रिचनापल्लीस जाऊन बैसला आहे, तेथील उपराज्यास जावयाची आज्ञा घोरपडे यांस केली आहे. ते फौजेसहवर्तमान जातील. त्यां समागमें तुम्ही फौजेसह जाणें.' [शा. म. रो. ७३]. यावरून मुरारराव घोरपड्यास पुनः त्रिचनापल्लीवर जाण्याची आज्ञा शाहूने लगेच केली असें दिसतें. पण पेशवे व रघूजी भोसले या दोघांच्याच अंगी अशा मोठ्या कामगिरीवर जाण्याची ताकद होती; आणि ते दोघे बाहेर गुंतले असल्यामुळे जाग्यावर फत्तेसिंग भोसले व बाबूजी नाइकासारखी पराक्रमहीन परंतु द्रव्यलोभी मंडळी एवढीच कायती होती; त्यांच्या हातून स्वतंत्र कामगिरी तडीस जाणें शक्य नव्हतें. मुरारराव घोरपडे पराक्रमी होता, परंतु छत्रपतींकडून स्वतंत्र फौज आल्या-शिवाय स्वतःच्या हिंमतीवर मोठें साहस अंगावर घेण्याचा त्याचा कधींच हरादा नव्हता. तो आपणास मराठमंडळापैकीं समजत नसे, परंतु चंद्रसेन बाघबाप्रमाणें छत्रपतींशीं त्याचा वैरभावही नव्हता. आपला स्वतंत्र पंथ कायम ठेवून परभारें होणाऱ्या फायद्यासाठीं एखादी नवीन कामगिरी तो अंगावर घेई हतकेंच. तशी त्याची भावना नसती तर निजामाशीं मुकाट्यानें सलोखा ठेवून त्रिचनापल्ली सोडून तो आलाच नसता. तंजावरची व अर्काटच्या नबाबाची मदत घेऊन निजामाशीं लढणें त्यास शक्य होतें; परंतु एवढा खडाटोप करून शेवटीं लढ्यांश कांहीं विशेष नाही, अशी स्थिति होण्या-शिवां, सावधगिरीनें आपला बचाव व स्वार्थ साधण्याचें मुराररावाचें धर्मोच परिपाठ असे; व अखेरपर्यंत तो त्यानें पाळला.

फत्तेसिंग मोसल्यासंबंधाने एका लेखकाने मोठे मार्मिक उद्गार काढिले आहेत. तो म्हणतो 'फत्तेसिंगबाबांस घरी राहिल्याने काय सुख नाही, ते बाहेर निघोन हैराण व्हावे!' अर्थात् स. १७४३ च्या उन्हाळ्यांत त्रिचनापल्लीसंबंधाने शाहूचा जीव तिळतिळ तुटत असताही, त्याचा उपाय त्याचे हातून घडला नाही. इतक्यांत त्याच मे महिन्यांत शाहूची प्रकृति अतिशय बिघडली; आणि महाराज आतां या दुखण्यांतून निभावत नाहीत, अशी लोकांस काळजी पडली. त्यासाठी पेशवा बाळाजी हिंदुस्थानांतले काम हातचे टाकून घावत सातान्यास आला. १० मे पासून २० जून पर्यंत शाहूची प्रकृति हैराण होती. पुढे तो बरा झाला तो पेशवा रघूजीचे वितुष्ट विकोपास गेलेले त्यास आढळले, त्याची तडजोड करण्यांत दोन तीन महिने गेले, आणि अशा रीतीने कर्नाटकच्या मोहिमेचे काम मार्गे पडत गेले.

३. कर्नाटकची तिसरी स्वारी, बाबूजीनायकाची खटपट, (१७४६ डिसेंबर-मे १७४७).—ही गोष्ट मार्गे पडण्यास कांही अंशी बाबूजी नाइकाची खटपट कारण झाली. नानासाहेबाने त्यास पुण्यांतून काढून लावल्यापासून तो मनांत जळफळत फत्तेसिंग व रघूजी यांच्या कन्डपीं असे; आणि शाहूच्या राण्यांच्या वगैरे मार्फत आंतून खटपटी करी. स. १७४१ च्या कर्नाटक स्वारीत रघूजी मोसल्याबरोबर तो असल्याने, त्या वेळी जी द्रव्याची अपरिमित प्राप्ति सरदारांस झाली, त्याच्या योगाने नायकाचे तोंडास पाणी सुटले. रघूजीच्या वगैरे शिफारसीने त्याने शाहूपासून बरामतीस नवीन जहागीर मिळवून तेथे नवीन वाडे बांधून आपल्या कुटुंबाचे वास्तव्य केले; आणि एवढापासून कर्नाटकाचा सुभा आपल्या नांफने करून घेण्याचा उद्योग त्याने आरंभिल्ल. या उद्योगास पेशव्याचे पाठबळ नव्हते, उलट विरोधक होता. नुसत्या साबका-रीचा उद्योग नाइक करता तर त्यांत पेशव्यास वैषम्य नव्हते, परंतु पेशव्याचे विरुद्ध शाहूच्या दरबारी चाळलेल्या खटपटीत तो सामील असे. ही

गोष्ट पेशव्यानें दुर्लक्ष करण्यासारखी नव्हती. ज्यानें राज्याचें जोखीम अंगावर घेतलें, त्यास विरुद्ध पक्षाचा पाडाव व स्वपक्षाचें पोषण करणें ओषानेंच प्राप्त होतें. या कारणास्तव नायकाची खटपट विफल करण्याचा पेशव्याचा उद्योग असून, नायकास कर्नाटकांत राहूं दिलें तर रघूजीचें पारटें जड होऊन राज्याची जोखीम सांभाळणें आपणास तितकें अवघड जाईल, असा नानासाहेबास पेंच होता. उलट पक्षां सावकारीपलीकडे ज्यास्त उद्योग राज्यांत करून दाखवावयाची हाव नायकास असून, कर्नाटकाशिवाय इतर क्षेत्र त्यास सोयीचें व सुलभ नव्हतें, म्हणून कर्नाटकचा सुभा मिळविण्याची नायकाची खटपट; आणि हा उपक्रम हाणून पाडण्याची पेशव्यांची खटपट, अशा दोन खटपटी दोन चार वर्षे सातान्यास जोरांनें चालू झाल्या. अर्थात् केवळ व्यक्तींच्या न्यायान्यायाच्या दृष्टीनें या भानगडीकडे न पाहतां, दोनही पक्षांच्या हेतूंकडे लक्ष ठेवून राज्याची सोय पाहिली पाहिजे. अनेक पक्ष व अनेक भानगडी यांजमुळे कर्नाटकचा हा प्रश्न शाहूच्या हयातींत पेशव्याचे हातून सुटला नाही. पुढें सातारच्या भानगडींतून मोकळे झाल्यावर स. १७५३ त पेशव्यांनीं कर्नाटकची कामगिरी अंगावर घेतली आणि लागोपाठ तिकडे अनेक स्वान्या करून सर्व प्रदेशावर आपला शह बसविला. मात्र पानपतावरील अरिष्टांमुळे कर्नाटकांतील हा उद्योग फुकट जाऊन, हैदराबादीस पुढें घेण्यास बाब सांपडला.

कर्नाटकासंबंधानें पेशवे व नाइक यांजमधील प्रस्तुतच्या तंत्यावर प्रकाश पाडणारे कागद थोडेच आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

का. सं. प. बा. ले.

६८ ता. ६-५-१७४७. ७७ ता. २१-२-१७४७.

७८ ता. २२-२-१७४७. ७९ ता. २-६-१७४५.

८२ ता. २९-८-१७४६. रा. खंड ३ ले. ३११ ऑगस्ट

१७४६ नंतर लवकरच.

हे कागद कालानुक्रमानेंच वाचले पाहिजेत, ले. ७९ हा नानासाहेब स्वारीत असतां त्यास सदाशिवरावानें लिहिलेलें पत्र आहे. ' नानासाहेब स. १७४५ त भेलशाचे स्वारीत होता. त्यानंतर दोन तीन वर्षे त्यानें स्वारी केलेली नाही. या पत्रांत सदाशिवराव लिहितो, ' बाबूजी नाइकास रा. स्वामींनीं कर्नाटकचा मामला मुकासा सांगून गौरव केला. आबाजी नाईक स्वामीच्या दर्शनास गेले होते, त्यांस ५ जमादिलावली [२६ मे १७४५] बहुमान देऊन आबूराव किताब देऊन निरोप दिव्हा. ' यासंबंधानें शा. म. चे बखरींतील हकीकत विस्तृत व विश्वसनीय दिसते ती अशी, ' येसाजी व कुसाजी भोसले हे सफारचे लेकावळे यांस शिरोळ बगैरे सुभा सांगितला; आणि पुढें बाबूजी नाईक याजकडे कर्नाटक सुभा, त्यांत त्रिचनापल्ली व श्रीरंगपट्टण हुजूर ठेविलें ते खेरीजकरून, आदबानी बगैरे सारे महाल कर्नाटकचे, त्यांत निंमे बाबूजीनाईक, व येसाजी कुसाजी भोसले निमेंत, शिबंदी (महाल मजकूर) खर्च, व निंमे सरकार रसद, मोकासा बाबती, स्वराज्य अंमल, - त्याचे सात लक्ष सपये रसद घेऊन भोसले यांचे कारभारी यांनीं व तुम्हीं [नायकांनीं] एक विचारें चालवें, ऐसें करून रवाना केले. ' हा ठराव वर सांगितल्याप्रमाणें स. १७४५ चे मे महिन्यांत झाला. ' कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधील मुलखाच्या चौथ सरदेशमुखीची मामलत या ठरावानें बाबूजीस मिळाली, तो मुख्य सावनूरकर नबाब अब्दूल मजीदखान याच्या ताब्यांत होता. त्या प्रांतीं कित्तर, नवळगुंद, शिरहल्ली, हावनूर व डंबळ येथील देसाई फार प्रबळ होते. ते देसाई व सावनूरकर नबाब बाबूजी नाइकाच्या अंमल बसूं

टीपः—१ या पत्राची ता. रा. आठवये यांनीं ३०-४-१७४८ ठरविली आहे. या वेळीं ही नानासाहेब स्वारीत होता ही गोष्ट सरी, परंतु ले. ७७ त नाईक स्वामीच्या निरोप घेऊन गेले, असें विधान असल्यामुळे ले. ७९ त्याचे पूर्वीचाच असला पाहिजे. तारखेच्या फेरफारामुळे मतलबान्त किंवा विवेचनांत तफावत पडत नाही.

देईनात. उभयपक्षी झगडाझगड चालू होती, तीत बाबूजी नाईक फौजेच्या खर्चाखार्जी अगदीं जेरीस आला. [खरे-ऐ. ले. सं. पृ. ६४९]. ' बाबूजी नाईक कर्नाटक प्रांती गेले. तेथें संस्थानिकांशीं कटकट वाढून लढाई पडली. शिबंदी टेवणें आली. लढाईत मोठे झाला, लुटले गेले. शिबंदीचा पेंच अंगावर आला. त्यांचीं धरणीं बसली. त्याजबरोबर निघोन सातारां आले, आणि महाराजांस विनंति केली जे, शिबंदी व कर्माचा पेंच आला, यांत अबरू व आण रहात नाहीं. यास्तब सरकारांतून पांच सात लक्ष रुपये देऊन पेंच वारावा. तेव्हां महाराजांनीं आज्ञा केली जे, ' तुम्ही करणें सरकार आशेनें करावें. लेहून आज्ञा न्यावी. ज्या संस्थानिकांनीं फिसाद केली, त्यांचें पारिपत्य करण्यास येथून फौज सरदार खाना केले असते. तुम्ही फौज व शिबंदी हुकमाखेरीज कां वाढविली; आणि संस्थानिकांनीं महाराजांचे सुभ्यास मोडलें हा बदनक्ष कां करून घेतला ! जाली ती गोष्ट बरी जाली. दुसरा सुभा नेमून त्याजपासोन तोड करवितां येईल.' तेव्हां सुभ्याची घालमेल होते या वीरश्रीस चढून आग्रह करून, महाराजांनीं पेंच वारावा बोलू लागले; आणि अविचारें सोमल खाउन विषप्रलय केला. महाराजांस प्रातःकाळीं समजलें. आपला हात लावून दूध पाठविलें, दूध पाजलें, त्यानें सोमल उतरला. नंतर महाराज जाऊन बहुत विवेक सांगितला, आणि गवगवा जाला, त्याचा बंदोबस्त कराविला. कर्नाटक सुभा यशवंतराव पोतनिसाकडे सांगून रसदभरणा वगैरे करून नाइकांच्या पेंचाच्याही तोडी काढविण्या. ' [शा. म. च. पृ. ८२]. हा प्रकार बहुधा स. १७४५-४६ चा आहे. सा. २७-११-१७४६ रोजी पेशवा रामचंद्रबाबास लिहितो. ' दर्शनास बाबूजी नाईक आले. भेटी जहाजी. संभाजी महाराजांचे सोंघे, बिदनूर इ. ताळुक्यांस उपद्रव न द्यावा, येविशीं नाइकांशीं संभाजी महाराजांचे गळ्यावर हात ठेविण. संभाजी महाराज पांच सहा महिने अडले होते. स्वामींनीं आज्ञांस जामीन द्यावयास आज्ञा केली. आम्ही जहाजी. नाइकांनीं येथील ताळतंत्र आठ

रोज पाहिलें. उपरांतिक स्वामीच्या दारीं बैसोन उपोषणें करितात. धाकटी-बाई रदबदल करितात. उपास केल्यामुळें राजश्री स्वामी सन्मोघ जहाले. मारनिव्हेची अब्रू राहिली नाही. त्यांचे मध्यस्थास वारंवार शिरपाव होत गेला; व अद्यापि होतात. राजश्रीची मर्जी फारच कूट आहे. नाईक प्राक्तनवान साहसी आहेत, ईश्वरें काय परिणाम नेमिला असेल नकळे. '

[पारसनीस-सं.] अशींच आणखी या वेळचीं कांहीं पत्रें उपलब्ध आहेत.

नाईक परत आल्यावर पुढें कर्नाटकाची व्यवस्था काय करावयाची हा विचार चालला, तेव्हां त्यांत पेशव्यांस विशेष लक्ष घालावें लागलें, आणि सन १७४६ च्या अखेरीस भाऊसाहेबास कर्नाटकांत खाना करण्यांत आलें. स. १७४६ च्या पावसाळ्यांत सातान्यास या प्रभाच्या भानगडी चालल्या त्यांचें वर्णन का. सं. प. या. ले. ८२ त आहे. नाईक कच खाऊन परत आल्यामुळें कर्नाटकांत कोणास पाठवावें, याचा विचार चालला. फत्तेसिंग भोसले, रघूजी भोसले व बाबूजी नाईक वगैरेंस कर्नाटकांत पेशव्यांनीं लक्ष घालूं नये, असें वाटत होतें; आणि हा विरुद्ध पक्ष बरचढ होऊं देणें पेशव्यांस इष्ट नव्हतें. नायकानें सकवारबाईजवळून कर्ज घेतलेलें होतें, तें उगविण्यासाठीं नायकासच कर्नाटकांत पाठवावें, असा तिचा आग्रह होता. रघूजी धाकटेबाईचे म्ह० सगुणाबाईचे पक्षींचा, अशा खटपटींत पेशव्यांस आपला कार्यभाग करावयाचा होता. या निरानेराळ्या पक्षांची मीमांसा पेशव्यांचे वकिलानें ले. ८२ त केली आहे. ' फत्तेसिंग-बाबांचा कारभार आहे तो आपण जाणतांच. त्यांचें सर्व साहित्य आपण केलें पाहिजे. आपण साहित्य कां करावें, त्यांची त्यांस हरकार आहे कीं नाही, असें आपण म्हणाल तर, त्यांस घरी राहिल्यानें काय सुख नाही, तें बाहेर निघोन हिराण व्हावें ! फत्तेसिंगबाबांनीं आपला अवलंब केल्यास तीन वर्षे झाली, परंतु फलादेश उत्कर्षेंकरून जाला नाही, हें त्यांचें टेपर आपल्यावर आहे. 'सबब यांस बाईस काढिल्यानें त्यांचें टेपर दूर होऊन त्यांत आपलाही कार्यभाग आहे. रघूजी संबंधानें पाहिलें तर, स्वामीचा

भाब आबाजी नायकास पुढें करून रघूजीस आंत घालावा, असा आहे. हा घडल्यास, फत्तेसिंगबाबासही आंत घालण्याचा उद्योग आपण अवश्य केला पाहिजे. कारण आबाजी नाईक रघूजीचेच स्वाधीन, सबब कर्नाटक स्वाचे घरास जाऊं देणें उचित नाही. यास्तव जरूर पाय धरून ओढावें. थोरले बाईचें व महाराजांचें असें दोघांचें कर्ज नाईकाकडे, तो ऐवज आपण (पेशव्यांनीं) घावा, म्हणजे आझी नाइकास घेऊन कर्नाटकांत जातो, असें फत्तेसिंगबाबा म्हणतील. ' अशा भानगडी स. १७४६ च्या पावसाळ्यांत चाललेल्या होत्या. नाईक एकदां कर्नाटकांत जाऊन परत आला होता. त्याजला शाहूचा व सकवारबाईचा तगादा कर्जाबद्दल होता. तेव्हां पेशव्यांनीं नाइकास मुद्दाम खराब केलें असें म्हणतां येत नाही. फक्त नाइकास हाताशी धरून रघूजीनें वरचढ होऊं नये, इतकाच पेशव्याचा उद्योग होता. 'कर्नाटकचे मामलियाचा अद्याप एकही निर्णय झाला नाही. त्यास हा काळ यत्नास अंतर जालें नाही. पुढें यत्नांत राहून कार्य करून घेत असों.' असें कोन्हेराम याच वेळेच्या सुमारास म्ह० आगस्ट स. १७४६ त रघूजी भोसल्यास लिहितो. [खं. ३ ले. २११]. म्हणजे रघूजीनें वऱ्हाडांत राहून सातान्यास ही खटपट चालविली होती. 'ही कमाविशी सदाशिवराव भाऊंच्या नांवें करून देऊन तूं हिजवरचा आपला हक्क सोड, म्हणजे आम्ही सर्व यथास्थित बंदोबस्त करूं, ' असें पेशव्यांनीं नाइकास पुष्कळ वेळां सांगून पाहिलें, पण तो तें म्हणणें ऐकेना ! शेवटीं अधिक उपेक्षा करावी, तर उत्तर कर्नाटक अगदींच हातांतून बाईल, असें समजून पेशव्यानें ता. ५ डिसेंबर स. १७४६ रोजी सदाशिवरावास कर्नाटकांत रवाना केलें. सदाशिवरावाचें वय या वेळीं सतरा वर्षांचें असून त्याची ही पहिलीच स्वारी, म्हणून सल्लामसलत देण्याकरितां महादाजीपंत पुरंदरे व त्याचे पदरचा हुशार कारकून सखारामबाप्पू बोकीळ यास पेशव्यानें सदाशिवरावाच्या बरोबर दिलें.

पेशव्यानें पिलाजी जाधवास लिहिलेली १८ पत्रें बडोद्यांतील त्यांचे वंशजाकडून उपलब्ध झालीं असून ती ऑक्टोबर १७४६ पासून एप्रिल १७४७च्या दरम्यानची आहेत. त्यांतील कित्येकांत कर्नाटकच्या प्रकरणाचे उल्लेख आहेत. ता. १ डिसेंबर १७४३ रोजीं नानासा. पिलाजी जाधवास लिहितो. ‘ रा. संभाजीमहाराजांचा तालुका सोंधें व बिकनूर व साधनूर बंकापुर वगैरे हीं संस्थानें स्वामीनें आमच्या स्वाधीन केलीं, तिकडे रा. बाबूजी नाईक यांणीं तालुक्यांत न जावें, ऐसा करार केला आहे. त्यास सदरू तालुक्यांचा पैका आला पाहिजे. विनाफौज ते लोक सुप्रयुक्तीनें पैका देतील न देतील, हा अर्थ तुम्हांस न कळेसा नाही. यास्तव तिकडे फौज गेली पाहिजे. दुसरे, सावताशीं फिरंग्यांनीं कलह मांडला आहे. सावतांचीं दोन तीन ठाणीं फिरंग्यानें घेतलीं. सावंत पहिल्यापासून पदरचे. त्यांणीं चाकरी केली त्याचें साहित्य करावें जरूर आहे. यास्तव फौज खाना करावयाची तजवीज केली आहे. चिरंजीव राजश्री सदोबा यास निरोप देऊन त्या प्रांते खाना करावा ऐसा विचार केला. दोघौ रोजांत राजश्री स्वामींचा निरोप होईल. चिरंजीव कधीं स्वारीस गेले नाहीत. यास्तव तुम्हांस जावें लागेल. तुम्हाविना दुसरे कोणीं जावें ! तुम्ही यांजबा- राबर असल्या आम्ही निश्चित असों. फौजेसह तुम्ही व यांणीं नरसिसर- स्वती या जागां जावें. दोघहुं संस्थानचा निर्गम करून घेगे तो घ्यावा तिकडे सावतावर फिरंगियांनें हाट केली; तरी तिकडे दोन हजार फौज, पाठविणें तिकडे पाठवून, त्यांचेही साहित्य करावें. सारांश, तुम्हांबरोबर पथक आहेत, ती वसईस पाठवावीं; तुम्ही आम्हे समस्य पथकांनिशीं सिद्ध असणें. चिरंजिवांस रा. स्वामींचा निरोप होजांच तुम्हांस लेहून पाठवूं ते समर्थीं तुम्हीं स्वार होऊन अतिसत्वर येगे. जाणिजे. छ २८ जिल्काद सु० सवां आर्बेनमया व आलफ.’ यावरून नाइकाचा तंटो थोडा बहुत मिट- वून नानासाहेबांनें सदाशिवरावास कर्नाटकांत पाठीविण्याची शाहूची पर- खानगी भिळविली होती. शाहूस पेंच फार होते; आणि निरनिराळ्या

पक्षांमध्ये त्याच्या मनाचा निश्चय होत नव्हता. याच वेळेस सांवतास मर्त करण्यासाठीं फिरंग्यांवर स्वारी करण्याचा बेत ठरला, त्याचा उल्लेख बरील पत्रांत असून, शा. म. रो. अं. ७४-७५ यांतही आहे. संभाजी-शाहूचा तह घडवून आणणाऱ्या बाबाजी प्रभूचा मुलगा रामचंद्र प्रभु यास त्या बाजूचा सुभा सांगून पाठविण्यांत आले होते. त्याचा पुढे निर्गम काय झाला ते कळण्यास साधन नाही.

बरील पत्र लिहिल्यानंतर ता. ५ डिसेंबर रोजी सदाशिवराव कर्नाटकचे स्वारीस निघून गेला. त्यानंतर ता. ९ डिसेंबर रोजी पिलाजी जाधवास नानासाहेबाने पत्र लिहिलें त्यांत 'दरबारचा विचार तर नाईक अद्यापि उपास करीत आहेत. परंतु कांहीं निकाल जाहला नाही. पुढे काय होईल पाहवें,' असा मजकूर आहे. त्याच तारखेच्या पुरवणी-पत्रांत 'रेडी'च्या हल्ल्याचें वर्णन करून नानासाहेब लिहितो, फिरंगियांस ओढा बसवावयासाठीं चिरंजीव भाऊस बाहेर काढिलें; आपणास पूर्वी लिहिलें होतें की, आपणास भाऊसमागमें जावें लागेल. परंतु आपण येसमयीं वसईस असले पाहिजे. तुम्हांसाखे सलाबतीचे सरदार असल्यानें गर्नाम येऊं पावणार नाही. तुम्हीं वसईस जाऊन शंकराजींरंतास सांगून बंदोबस्त लढाईचा करावा. आरमाराची मिळकत थोडी व खर्च फार आहे, यास्तव आरमार जवळच ठेवावें, म्हणजे आरनाळ्यांत लोक उत्तम राहतील. सारांश, तुम्ही सर्व घावदाव मनांत आणून बंदोबस्त करविणें.' यावरून कोंकणांतही लढाई या वेळीं चालू होती जव्हार-करासबंधानेही जाधवांकडील पत्रांत मजकूर आहे. अर्थात् कोंकणची स्वस्थता चिमाजीच्या वेळेपासून आतांपर्यंत झाली नव्हती; आणि पोर्तुगीस लोक त्रास देतच होते, हे उघड आहे.

यानंतर ता. २४ मार्च १७४७ रोजी नानासाहेबाने पिलाजीस पत्र लिहिलें, आणि त्यास तीबडतोच आपल्या भेटीस बोलाविलें. 'दरबारच्या कारभाराचे कित्येक पेंचपाच आहेत व नवाबाकडील वर्तमान आले आहे

त्याचा विचार केला पाहिजे. खामखा तुम्ही याबयाचें करणें, येथें येऊन भेटून जाणें. सांप्रत नाइकाची भेट जाली. पुढें नवाब सावनूर बिदनूरचे खेलेजाणार, सहजांत भाऊवर शह पडणार, नाईकही समागमें आहेत, यापेचाचा प्रतीकार जरूर केला पाहिजे. विना तुम्ही आल्या वांचून होत नाही. भाऊ नवे स्वारीस गेले, त्यामध्ये लौकिक एक प्रकारें आह-
लिया उत्तम नाही. दरवारी किरकोळ नफ्याचे इच्छेनें थोरले बाडियांतून क्रोधवृद्धि केली आहे. कित्येक अर्थ पत्रीं लिहतां येत नाहींत. तुमची वाट पहात बसलों आहे. विशेष काय लिहिणें, 'या वेळचे पेंच व भानगडी व नानासाहेबाच्या विवंचना व पिलाजीची भेट या गोष्टी खुलासेवार सम-
जण्यास साधन नाहीं याबद्दल खेद वाटतो.

नायकाचे भानगडीचा निकाल बरेच वर्षे झाला नाही. नानासाहेब साताभ्यास राहून त्यास विरोध करित होता. त्यानें ता. २१ फेब्रुवारी १७४७ रोजी खालील पत्र रामचंद्रबाबास लिहिलें आहे. 'बाबूजी नाईक यांनीं कर्नाटक प्रांती न जावें. गेले तरी धुडावून काढावे, याजकरितां चिरंजिवांची खानगी कर्नाटक प्रांती केली. प्रस्तुत नाईक यांनीं राजश्री स्वामीस दोन लाख रुपये रोख द्यावे ऐसें केलें होतें, ते रोख निशा केली. बाकी राहिले ऐवजाचे हसे करून याद रा. येसाजी भोसले यांजगशी दिली; व बेदनूरचा साडेतीन लक्षांचा फतवा होता, तो मानिल्लेजवळ देऊन निरोप घेऊन गेले. पुढें नवाबास भेटून नवाब म्हणतील तें द्यावें, आणि तेवढ्यावरी ठाकूरकी वाढवून कर्नाटक प्रांती जावें ऐसें आहे. नवाबाचा विचार पाहतां दोहीं दगडीवर हात आहेत. नाइकाची प्रतीक्षा करित आहेत; व आमची फौज सोंबेबिदनूर प्रांतिं गेली आहे, त्यांसही पैका न मिळावा याही उद्योगांत आहेत. श्री-
इच्छेनें इतक्याही गोष्टीचें निराकरण होऊन उत्तमच हाईल कांहीं फिकीर आहे ऐसें नाही. मनसब्याचे मजकूर किरकाळ फार आहेत, पत्रीं काय द्याहावे, श्रीकृपेनें दर्शनोत्तर कळतील.' याचे दुसरेच दिवशी पुनः

खालील पत्र नानासाहेबानें रामचंद्रबाबास लिहिलें. ' चिरंजीव भाऊ निरोप घेऊन गेल्यावर किचूर ठाणें नारायणराव घोरपड्याचें गेलें होतें, तें घेऊन दिलें. पुढें मजल दर मजल सोंघियाचे लगत्यांत गेले आहेत. सावनूरकरांचा तह रद्द होणें तो होत आहे. सोंघेकरी यांची रदबदल लागली आहे. बिदनुरास वकील गेले आहेत. फिरंगियांवरी दबाब असे. जयराम सावंत घेऊन भेटले आहेत. तेही आपले साहित्याच्या गोष्टी बोलतात कीं रेडी वगैरे फिरंगियानें घेतले आहेत त्यांस तंबी पोहोचावून द्यावी, आपली स्थापना करावी. फिरंगी आपली बोली बोलतात कीं सावंत आम्ही समजोन घेऊ, तुम्ही त्याचा पक्ष न घरावा. या प्रकारचें वर्तमान आहे. पहातां अर्धी फिरंगी बेइमान त्यांचें पारिपत्य करावें, तरी बे समयी बनत नाही. दोनही अलग अलग राखिले आहेत. कांकी सावनूरचा दार मदार करणें तो करून घेऊन, सोंघेकरांची ही मामलियत चुकवून बिदनूरकरांकडे जावें, तेथील मामलियत विल्हेस लावून खबरदार होऊन राखावें. सारे पठाण एकवट करावे, नाईक आले तरी त्यांस धुडावून द्यावें. ऐसा विचार असे. ' या पत्रांवरून नानासा०ची व्यग्रता व निरनिराळ्या ठिकाणीं चाललेल्या मोहिमा यांची कल्पना होते.

यानंतर आणखी एक पत्र ता. ६ मे १७४७ चें नानासा. नें रामचंद्र-बाबास लिहिलें त्यांत सदाशिवरावानें काय काय कामें केलीं हैं सांगितल्यावर तो म्हणतो, ' नाईक नासरजंगाचे आभयानें ते प्रांतीं छावणी करून बिदनूर प्रांतीं उत्पात करणार व करतील. सांप्रत बरसाद जवळ आला, पुढे काय होतें पहावें. ' [का. सं. प. या. ६८].

सदाशिवरावाची कर्नाटकांत खानगी झाल्यावर कृष्णापार होऊन प्रथमच जानेवारी महिन्यांत त्यानें आजरे येथे लढाई मारिली. त्यानंतर तुंग-भद्रेपर्यंत स्वारी करून सावनूरकर नबाब व देसाई व पुंडपळगेर यांस पादाक्रान्त केलें; आणि त्या नबाबापासून पाछापुर, किचूर, वरसगड, ओकाक, यादबाड, बागळकोट, बदामी, नवलगुंद, डंभीळ, अनीगिरि,

तोरगळ, हस्याळ, हरिहर, वसवापट्टण वगैरे एकंदर छत्तीस परगणे काबीज केले. म्हणजे या प्रांतांवरचा वारसा नबाबानें छेळी सोडून दिला. इतकेंच; सर्व प्रांत मराठ्यांचे ताब्यांत कायमपणें येण्यास त्यांस आणखी कैक स्वाभ्या कराव्या लागल्या. येणें प्रमाणें शिवाजीच्या वेळच्या स्वराज्याचा बराच भाग पुनरपि मराठ्यांचे स्वराज्यांत आला.' (ऐ. छे. सं.) मार्च महिन्यांत मायनहल्ली ऊर्फ महादेवपुर येथें लढाई झाली. नंतर ३० मार्च रोजी (भा. व. श.) मुरारराव घोरपड्याची व सदाशिवरावाची भेट झाली, परंतु घोरपडे स्वारीत सामील झाल्याचें दिसत नाहीं. वहादुरभिंडा घेऊन सदाशिवराव मार्चांत परत फिरला. या वेळीं नानासाहेब साताऱ्यास होता आणि शाहूची स्वाजवर इतराजी होऊन कांहीं दिवस त्याचें प्रधानपद सुद्धां काढून घेण्यांत आलें होतें. शेवटीं ता. १३ एप्रिल स. १७४७ रोजी निरोपाची वखे घेऊन बाळाजी साताऱ्याहून निघाला तो तेथून पंढरपुरास जाऊन ता. ९ मे ला जेजुरीस आला, तेथें सदाशिवराव कर्नाटकांतून आलेला त्यास भेटला; आणि नंतर उभयतां पुण्यास आले. पेशवा लिहितो, 'कर्नाटकचा मन-सुबा गुदस्तां केला. परंतु तिकडे जाऊन गवत मात्र भक्षावें, प्राप्ति थोडी, खर्च फार,' (रा. व. पारसनीस संग्रह). कांहीं काळानें मागून नाईकही परत आला असावा. त्याच्या हातून विशेष कांहीं निष्पन्न झाल्याचें दिसून येत नाहीं.

कर्नाटकसंबंधी नाईकपेशव्यांचा तंटो एवढ्यानेच मिटला नाहीं. शाहूच्या मृत्यूनंतरही तो कैक वर्षे चालू होता. शेवटीं नानासाहेबानें स्वतःच्या मुखत्यारीनें कर्नाटकांत वारंवार मोठमोठ्या फौजा पाठवून तिकडील बंदोबस्त केला. कर्नाटकच्या या स्वाभ्यांचें प्रचंड स्वरूप लक्षांत आणताना इकाचा तिकडे निभाव मुळींच लागला नसता, अशी सद्बज खात्री झाल्याशिवाय राहत नाहीं.

वर दिलेल्या एकंदर पत्रांवरून नाईक व नानासाहेब यांच्या मधील तंट्याची बरीच अटकळ करितां येते. राज्यांतील चार प्रमुख सरदार निर

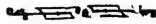
निश्चया दिव्यानी ओढाताण करूं लागल्यावर, तत्काळ निश्चयानें हुकूम करून हो अंमलांत आणण्याचें मनोबल शाहूच्या ठिकाणीं मूळचेंच फारसें नव्हतें. म्हणूनच बाजीराव व बाभाडे, रघूजी व नानासाहेब, यांचीं प्रकरणें किन्हेपास जाऊन एकाच घन्याच्या फौजांस आपसांत लढण्याचे प्रसंग आले. नाईक व नानासाहेब यांचें प्रकरण तरी याच स्वकपाचें होतें. निश्चून हुकूम करून या तंट्याचा निकाल शाहू करतां आला असता. तसें न केल्या-मुळे कैफ वें अय्यवस्था माजून राहिली. तशांत जी काय तडजोडीची शक्ति शाहूंत होती, ती आतां वयोमानानें लोपून गेली होती. 'आमची सत्ता गेली,' हे त्याचे स्वतःचे उद्गार सर्वथैव खरे होते. शिवाय नानासाहेबानें घन्याचें अवसान ओळखून, परिस्थितिरूप अश्वावर आरोहण करून, स्वाजला अ.पल्या कबजांत ठेवण्याचा निश्चय केला होता. अशाच स्थितींत बहुधा शाहूची परवानगी नसतांही नानासा.नें सदाशिवरावास कर्नाटकांत रवाना केलें; आणि तिकडे अस्पावधीत आपला शह बसविला. पैशाचीही बरीच प्राप्ति त्यास या उद्योगांत झाली असली पाहिजे. सदाशिवरावास पहिला बहुमोल अनुभव मिळून त्याचें कर्तृत्व झळकूं लागलें, आणि पुढील कारभारांत नानासा.स त्याचें उत्कृष्ट पाठबळ मिळालें. नाइकास हाणून पाडण्याचा प्रश्न व्यक्तीचा नसून राज्याचा होता. नाईक निजामास वगैरे मिळून राज्याचे शत्रूस परांत आणीत होता. दरबारांत बज-बज पुरी माजली होती, तेव्हां न्यायान्यायाची परवा बाजूस ठेवून, अंगा-मरील राज्याचें जोखीम पार पाडण्याकरितां नायकाचा पाडाव करणें नानासा.स अपरिहार्य झालें. बाकीचे सर्व सरदार केवळ आपापल्या मतलबापुरते झटत; एकंदर राज्याचें कल्याण कसें साधेल, याचा विचार त्यांस नव्हें. नानासाहेबास मतलब नव्हता असें नाहीं, परंतु स्वतःच्या कल्पने. प्रमाणें मुख्य प्रधानकीचें कर्तव्य तो निश्चून बजावीत होता. निदान वेळाप्यावरच सर्व दोष लादण्याइतका सबळ पुरावा या प्रकरणांत उपलब्ध नाही. दख्खन तो आपला शह एकंदर मराठेमंडळीवर बसवीत

चालका होता. प्रत्यक्ष शाहूच मुळां न जुमानतां स्वतःच्या जबाबदारीवर राज्यकारभार चालविण्याचा उपक्रम त्यानें आरंभिला, आणि इतउत्तर या उपक्रमाचीं अनेक उदाहरणें पुढील कारमारांत दिसून येतील. अह. चणीच्या प्रसंगीं राज्याची जोखीम सांभाळणारांस आढमार्ग अवलंबावा लागतो, असें इतिहासांत नेहमीं दिसून येतें.

कर्नाटक-प्रकरणाचा उत्तरभाग पुढें यथावकाश देण्यांत येईल. नाईक व पेशवे यांजमधील वर सांगितलेल्या संट्यास पक्षांधतेमुळे महाराष्ट्रांत कैक वर्षे भवास्तव महत्त्व प्राप्त झालें आहे. या व्यक्तिविषयक वादाचें महा-राष्ट्राच्या इतिहासांत मुळीच महत्त्व नाहीं म्हटलें तरी चालेल. रा. पांगारकरांनीं मोरोपतचरित्रांत प्रथम हा वाद उगाच उपरिधत्त केला; आणि त्या चरित्रांत अत्यंत अप्रस्तुत व अत्यंत खोडसाळ असा एक अभिप्राय मानासाहेब पेशव्याविषयीं ठोकून दिला, त्यामुळे पाध्ये व पेशवे, आणि जोशी व पेशवे, या दोन वादांनीं ऐतिहासिक सत्य लोपून जाऊन पक्षभेदांस मात्र निष्कारण प्रखरता आली होती. कोटांचा निकाल म्हणून रा. भी. वि. आठव्या यांनीं केसरींत या नाईकपेशव्याचे वादाचा खुलासेवार वृत्तान्त दिला आहे. [केसरी, १७ मे पासून ९ ऑगस्ट स. १९१० पावेतोचे अंक]. या वादांत पुराव्याचे म्हणून जे कागद दिलेले आहेत, त्यांपैकी शाहूच्या मृत्यूनंतरच्या कागदांस विशेष महत्त्व नाहीं. शाहूच्या मृत्यूनंतर तारा-वाई, दामाडे, प्रतिनिधि इत्यादिकांच्या पक्षांत नाईक सामील झाला, परंतु तो पक्षही पेशव्यानें हळू हळू मोडून काढिला. स्वतःचा मतळव साधण्यासाठीं पेशव्या जोरावर पाहिजे त्या पक्षास मिळण्याची नाइकास खोड होती, एवढ्यासाठीं त्यास मोडून काढणें नानासाहेबास भाग पडलें. हा प्रश्न व्यक्तीचा नसून राज्यकारभाराचा होता, हें या वादांत सदैव ध्यानांत ठेविळें पाहिजे. नानासाहेबासंबंधानें प्रतिकूल ग्रह बनवून रा. पांगारकरांनीं बारामतीकरांचें प्रकरण लिहून, एका लहानशा उदाहरणावरून त्या पेशव्याच्या एकंदर राज्यकारभारावर जरूर नसतां अभिप्राय दिला, तो खयार्थ नाही.

प्रकरण अठरावें.

शाहूछत्रपतीची अखेर.

- १ शाहूची वृद्धावस्था, दोन राण्यांचीं भांडणें (१७४५-४८).
- २ नानासाहेब पेशवाईवरून भ्रष्ट (जानेवारी-एप्रिल १७४७).
- ३ अखेरच्या खटपटी व पुढील व्यवस्था.
- ४ पुढील व्यवस्थेच्या शक्याशक्यतेचा विचार.

५ रामराजाचे पूर्ववृत्त.

१ शाहूची वृद्धावस्था, दोन राण्यांचीं भांडणें, (१७४५-४७).— सन १७४३ पासून शाहूची प्रकृति बरीच ढांसळळी. म्हणजे त्या वेळीं त्याचे वय ६१ वर्षांचे होतें. त्या सालच्या उन्हाळ्यांत तारीख १३ मे पासून २० जून पावेतो त्याचा वाखा जोरांत असून त्याच कारणांमुळे नानासाहेबास प्रयागच्या स्वारीतून ताबडतोब सातान्यास यावे लागले. परंतु ही प्रकृति लवकरच निखालस बरी झाली. 'प्रथम दरबारास आले तेव्हां लोकांनीं सत्के व नजरा केल्या. (ता. २५-५-१७४४, शा. मे. रो. ले. ९१). सर्व लोकांस समाधान झालें. तरी पण हें दुखणें म्हणजे शाहूच्या अंतसमयाचे पूर्वचिन्ह होतें. यानंतर जरी आणखी सहा वर्षे शाहूची आयुष्यमर्यादा होती, तरी त्यास पुत्रसंतान नसल्यामुळे, त्याच्या मनास व तमाम मराठमंडळास मराठशाहीच्या भावी स्थितीसंबंधानें एव्हांपासूनच हळू हळू मोठी चिंता उत्पन्न झाली; आणि पुढील व्यवस्था ठरविण्याकडे सर्वांचें चित्त वेधलें गेलें. अर्थात् तितक्या मानानें पेशव्याचे व प्रमुख सरदारांचे महाराष्ट्राबाहेरील उद्योग दिले पडूं लागले. एकंदरीत स. १७४३-४४ पासून शाहूच्या मृत्यूनंतर एक दोन वर्षे पावेतो मराठे सरदारांचें व्यवधान राजधानीतील अंतर्व्यवहारांकडे असून, दुसऱ्या घडामोडींतून वऱ्याच अंशी निवृत्त झालें. प्रत्यक्ष नानासाहेबाचे मन

शाहूच्या अस्वास्थ्यामुळे व राजधानीतील खटपटीमुळे द्विधा होऊन, प्रयागच्या स्वारीत जी त्याच्या हिंमतीने जोराची भरारी मारिली, ती पुढे नऊ बहा वर्षे पावेतो, पुष्कळ नरम झाली. स. १७५२-५३ पासून पुढे माघ पुनः त्याच्या परराष्ट्रीय उद्योगास जोराचें भरतें आलें. बा इष्टीनें स. १७४३ पासून ५२ पर्यंतचीं वर्षे बाह्य व्यवहारांत मराठ्यांशींच्या पिछेहाटीचीं गणलीं पाहिजेत.

बाजीराव व नानासाहेब यांच्या परिस्थितीत पुष्कळ अंतर होतें. बाजीरावाच्या वेळेस शाहूची प्रकृति चांगली असून राज्याचीं कामें त्याच्याच हुकमानें सर्व होत असत, परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें स. १७४६ पासून राज्याच्या बाहेरच्या काळजीबरोबर शाहूच्या प्रकृतीची व पुढील बडामोडीची जबरदस्त चिंता नानासाहेबाचे पाठीमागे लागली. शाहूची दांसळलेली प्रकृति, त्याच्या राण्यांचीं मांडणें, ताराबाईंचीं कारस्थानें व सरदारांचे कावे, इत्यादि कारणांनीं नानासाहेबाचे मनास अशीं कांहीं जबरदस्त व्यग्रता उत्पन्न झाली, कीं दुसरा एखादा लेचापेचा गृहस्थ या अडचणींतून निभावूं शकला नसता. परंतु नानासाहेबास जसे जबरदस्त प्रतिस्पर्धी होते, तसेच पुरंदरे, शिंदे, होळकर, चिटणीस वगैरे कित्येक त्याच्या जिवास जीव देणारे स्नेहीही होते, त्यांच्या साहाय्यानें व अंगच्या धूर्ततेनें नानासाहेबानें सर्व अडचणींचें निरसन करून, एकंदर कारभार यशस्वी करून कसा दाखविला, हें समजून येण्यासाठीं प्रथम शाहूमहाराजांच्या दरबारांतील भानगडींचें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे.

स. १७४६ हें वर्ष नानासा० नें बहुतेक साताऱ्यासच काढिलें. त्या वेळेची हवाळ त्यानें रामचंद्रबाबास कळविली ती येणेंप्रमाणें:—

‘दरबारचा मजकूर विस्तारानें सरदारांस लिहिळा आहे त्यावरून कळेळ. आमचा गुंता आजपर्यंत दरबारांत व्हावयास कारण, रा. स्वामींचें सरकार कर्जदार झालें; महाकचे (राण्यांचे) खर्च अनिवार, निव्व कथळे. यास्तव राजांनीं आपले कारभार्यांस ताफीद करून बंदोबस्त करतात.

वरण्याच कारभारांत राजश्री स्वामी दंग आहेत. त्यांहीं होऊन आम्हांस विरोध द्यावा, तर ते आपले कारभारांत निमग्न. आम्ही विनंति करावी तर, त्यांची मर्जी दिवक पाहून आज पावेतो चर्चा न केली. राहत राहत गोष्ट राहिली. आम्ही निरोपाच्या विचारांत आहों. रा. स्वामींची मर्जी पाहून, निरोप घेऊं, परंतु यंदां येणें आमचें तिकडे होतें असा विचार नाही. निरोपासच किती दिवस जागतील तें न कळले. निरोप घेऊन पुण्यास आल्यावर, कोंकणचा वगैरे कारभार करणें लगेक. तुम्हांस कळावयाकरितां लिहिलें आहे' [ता. २१ ऑक्टोबर स. १७४३, - का. सं प. या. ले. ७३]. यामुळे नानासाहेबाची माळवा बुंदेलखंडांत जाण्याची इच्छा असून, शाहूच्या प्रकृतीमुळे तो साताप्यास अडकून पडला. 'नानासा० आपल्या जमकून दूर गेला, तर मागे आपलें येथें कसें होईक, याची विवंचना शाहूस मोठी होती. कर्जाचा जाच होता. अशा स्थितीत एकदा नानासा०च कायतो शाहूचा आधार होता. निदान नानाच एकदा हरपक प्रसंग निभावून नेणारा आहे, दुसरा तसा इसम आपले जवळ नाही, अशी शाहूची त्या वेळी पूर्ण भावना झाली होती. बरील पत्रानंतर दोन महिन्यांनीं झालील पत्र नानासा०नें रामचंद्रबाबास लिहिलें.

‘हरवारचें वर्तमान व राजश्री श्रीपतराव निवर्तकियाचा अर्थ पहिला तुम्हांस लिहिलाच आहे. श्रीपतरावाचे बंधु रा. जगजीवनराव परशुराम बांजवरी रा. स्वामींनीं कृपा करून पौष वद्य १ देस (ता. १७ डिसेंबर १७४६) प्रतिनिधिपद दिलें. वज्रें व हत्ती बहुमान दिव्हा. वरकडही त्यांचे समागमीं मुताळिक व राजश्री कृष्णाजी परशुराम यांचे पुत्र दोघे बांजवरी वज्रें दिली. रा. उदाजी चव्हाण येथेंच आहेत. अद्याप कांहीं बोली-वळही नाही. सारांश, उभयतां महाकचें (राण्याचें) अति प्राबल्य झालें आहे. त्याचा विस्तार कोठवरी लिहावा ! आम्ही युक्ति करून, रेटणें हें रेटणें. कांहीं ऐकावें लागतें. कांहीं करून देतो म्हणतो. या रीतीचा बोवाळ विचार आहे. रा. रघुजी भोसळे वऱ्हाडांतून माहूर प्रांते आले.

त्यांच्या विचारां आमच्या मुळांसात पांशदाणे व्यावे देसा विचार आहे. जागांजागांहून महालकरी यांची पत्रे येतात. मद्यारनिष्ठे सौ स्नेहयुक्ति भावभक्तीची पत्रे पाठवितात. तथापि त्यांचा प्रकार कपटी आहे, तो कुन्ही जणतय आहां. आम्हीही कागदोपत्री स्नेहयुक्तच लिहीत असतो. वेळे येजार ऐसेही वर्तमान आहे. पुढे होईल वर्तमान ते लिहिले जाईल. [१७ डिसेंबर स. १७४६ नंतरचे, का. सं. प. या. के. ६७].

स. १७४६ ता. २५ नोव्हेंबर रोजी श्रीपतराव प्रतिनिधि सातापुर्ण मरण पावला. त्यावर शाहूचा अत्यंत लोम होता आणि आपला पुत्र, व फार दिवसांचा घरोब्याचा सोबती निघून गेल्यामुळे शाहूच पराकाष्ठेचे दुःख होऊन आपलीही आतां इहलोकची यात्रा संपली असे वाटू लागले. प्रतिनिधीची स्त्री राधाबाई परमपतिव्रता होती. तिने सहगमन केले. महाराजांनी आपल्या वाङ्मयांत बाईस आणून वस्त्राभरणे देऊन मोठ्या समारंभाने दानधर्मसहित सरकारांतून देऊन व्यवस्था लाविली. (भा. व. पु. २, शा. म. व.) ' प्रतिनिधीस राव असे स्वमुखे म्हणत होते. निम्न सरकारदर्शनास येत. एक दिवशी आले नाहीत. म्हणोन महाराजांची स्वारी त्यांचे वाङ्मयांत गेली. तीन ठक्ष खर्च करून महाराजांचे राज्यास एक अन्नछत्र घालावे, त्याची याद करीत प्रतिनिधि बसले होते. महाराज येतांच त्यांचे हातांत प्रतिनिधीने याद दिली. महाराजांनी पाहून ती याद पाहून टाकिली आणि कांही एक उत्तर न देतां परत वाङ्मयांत गेले. प्रतिनिधीला अचंबा वाटला आणि पुनः दर्शनास गेले, तेव्हां जमा माणितली. त्यावर महाराज बोलले, तीन ठक्षांची थोडकी याद केली म्हणून पाहून टाकिली आणि अठरा ठक्षांची नवीन याद करून माझी येथे अन्नछत्र घालण्यासाठी नऊलाख व स्वतः प्रतिनिधीस नऊलाख अशी सनद करून दिली. ' (म. इ., बसाल १ ला. ७). श्रीपतरावाक मूळ नऊत्यामुळे त्याचा धाकटा भाऊ जगजीवनराव ऊर्फ दादोबा यास शाहूने प्रतिनिधिपद दिले (१७ डिसेंबर १७४६), आणि यमाजी शिवदेव

वास त्याचा मुतालिक नेमिले. या यमाजी शिवदेवानें पुढें पेशव्यांशीं मोठा विरोध केला.

गंगाधर स्वामी चाफळकर सन १७३४ ता. २६ नोव्हेंबर रोजीं कातारा मुक्कामी समाप्त झाले, त्यास पुत्र लक्ष्मणबाबा ते मठाधिपति झाले, त्यासमयीं तंडे झाले ते मिटविण्यासाठीं स्वतः महाराज रामनवमीचे उत्सवास चाफळास गेले; तेथील बखेडा मोडून एक मुक्काम करून, छळिताचा प्रसाद घेऊन स्वारी परत आली. नारो राममंत्रीही स. १७४६ च्याच सुमारे वारले. जिवाजी खंडेराव चिटणीस ता. ६ जानेवारी स. १७४१ त वारला (शा. म. व. पृ. ८३, व पुरंदरे रो. खं. ६, पौष बा ७). अशा रीतीनें संबंध जुनी पिढी हळूहळू नाहीशी होऊन शाहूस मोठी उदासीनता प्राप्त झाली. दोघां बायकांचे भांडणाचा विकोप कळ-सास पोचला.

मदारी म्हणून महाराजांचा एक आवडता हत्ती होता. सर्वकाळ मस्तीत असूनही कोणास हजा करीत नसे. ऐसें दौलतीत केवळ रतनच होतें. तो रात्रीस सुटून बाहेर जाऊन शनवारांत विहीर होती, तीत पडून मेला. बाजमुळे बहुत खिल झाले. या उपरी आमचा पुढें काळ विपर्यास येईल. वार्षिक्य आले, संतान नाही, संभाजीराजे आहेत तेही बुद्ध झाले त्यांसही संतान नाही, म्हणून बहुत यागी झाले. विरुबाईस शरीरी पीडा झाली. ती वारली (शके १६६१ स. १७३९. विरुबाईच्या मृत्यूचा निश्चित काळ मिळत नाही.) उभयतां राण्या त्यांचे आशेंत चाळाव्या असें होतें. विरुबाई वारल्यावर थोरली घनीण सकवारबाई उग्र प्रकृतीची होती, ती महाराजांपासून सरंजाम व नेमणूक करून घेऊन वागूं लागली. धाकटी घनीण सगुणाबाई यांजकडेही सरंजाम नेमणूक केली ती महाराजांचे आशेंस व मजीनें वागूं लागली. परंतु थोरली घनीण बहुत नाजूक यामुळे आग्रह करणें पडूं लागलें. एकीकडे दिलें तें दुसरीकडे पाहिजे, ऐसे आग्रह

पडले. गांवांतील शहरांतील मनसुबी व फियादी यांच्या हिमायती पडू लागल्या. गांवखंडणी, अमळ पाहिजे तेथे पाठवावा, वतने विकत घ्यावी, ऐसें होऊं लागले. यावरून महाराज बहुत उदास झाले. प्रधानपंतांस आणवून दोहीकडे गांवनेमणूक करून, खर्च पाहून कसून देऊन, शहरांत फियाद किंवा वतन घेणे, अंमल पाठविणे, कांहीं एक कारभार, दोही बाळ्यांकडून होऊं नये, कोणाची भीड मनसुबी करूं नये, ऐशी यादी प्रधान यांजपासोन लिहून आपले खास दस्तुर करून, निक्षून दोहीकडे ताकीद केली. ते मान्य दोहीकडे करविले. एक दिवस एक महालांत भोजन, एक दिवस एकीकडे ऐसें केले. (शा. म. च. पृ. ८८). हे तंटे तोडण्याच्या हेतूने शाहूने दोनही बाळ्यांनी वर्तणूक करण्याची याद तयार केली ती येणेंप्रमाणें:—

१ उभयतांनीं इनसाफ करूं नये; २ नक्त गांव, परगणा, जमीन जें स्वामीनीं देणें तें उभयतांस बरोबर द्यावें; ३ जो सरंजाम, सरकारचे सनदे-खेरीज, उभयतांनीं धरिला असेल, स्वराज्यांतील व परराज्यांतील, तो सोडावा; ४ गांव, खेडे, परगणे, जिद्देदारांकडील, मोकासदाराकडील, खासगीकडील, स्वराज्यांत, परराज्यांत, रोखे करूं नये; ५ सरंजाम गांवखेडे परगणा जमीन धरूं नये; ६ कोणाचे वतन देशमुखी पाटिलकी घेऊं नये; ७ व्यास देणें बाळ्यांत, नजर, गांव, खेडे, तें उभयतांस बरोबर द्यावें; ८ पेठ शाहू-नगर येथील कज्या मनास आणूं नये; ९ कोणाचे कर्ज कोणाकडे असेल, तो फियाद आला तरी, त्यांत चित्त घालूं नये; १० जागाजागांची जकातीची परगण्यांची कमावीस करूं नये. ' सदरहूप्रमाणें उभयतांनीं मान्य केळीबास स्वामी निरंतर संतोषी आहेत. येणेंप्रमाणें चालावें. करार. (मा. व. पु. १, ऐ. प. या. के. ४१).

‘ सौ. श्रीमंत सगुणाबाईसाहेब बांस सरंजाम जिद्दहा त्याची याद—सुक सन खंमस आबैद मया व आलफ् (स. १७४५-४६). पुर्वे व जुजर प्रांत खेरीज करून, खानदेश गंगथळी बगैरे प्रांतांस, रुपये दहा हजार,

तनखा कमाल व. पंचरा हजायांचे द्यावे. मोक्षासदावती, सरदेशमुखी मिळोन तनखाचे गांव नेमून द्यावे. (भा. व. १, पे. प. या. के. ४४). लेखांक ४१ स. १७४६ च्या असावा.

दोघी बायकांच्या कलहांत शाहूची केशा कशी उडत असे त्यांचे वर्णन एका पत्रांत मोठे गमतीदार दिलेले आहे ते असे. हे पत्र सातान्या-हून महादोषा पुरंदर्याने पेशव्यास लिहिलेले, बहुधा स. १७४६ च्या अखेरीचे असावे. ' सांप्रत राजाभी स्वामीची प्रकृत तरी तिसरे प्रहरा-पक्षून अंग मोडून येत असते. पोटावर बिन्याच्या फुल्या घातल्या आहेत. एवढी असतां, दोनही बाड्यांतील निस्य एक दुसरा कबिया ठेबलेलाच आहे. कबिया असा जालिबास असे घाबरे होतात की गर्भगलित. हेच मरण लोकर देखील तरी उत्तम म्हणतात. शरीरास उपास करावयाची उपेक्षा करतात. हे गोष्ट फटकळ. दोही बाड्यातून तुमचे (पेशव्याचे ?) इंगित समजावे, आणि तदनुसार बर्तणूक करावी, हे तरी त्यांचे ध्येनांत येत नाही; आणि साहेब तरी कोणाचे ऐकत नाहीत. म्हणोन यथावंत-राय (महादेव पोतनीस) एक दोन वेळ बोलले व गोविंदरावही बोलले. परंतु कांहीं सुद्धां जबाब दिल्या नाही. याउपरी वांचून काय करणें आहे म्हणतात. बुधवारी प्रातःकाळी नागोजीराव केशवराव दरबारी होते. राघोरामाचे लोकांनी घोणवी कर्जदार होता, त्यास पैक्याकरितां मारला. त्याचा कबिया दरबारास आला. तो फैसल झाल्यावर राजाभीनीं म्हणें, ' हाच कबिया देवडीवर जाता आणि आपाजी रघुनाथ यांस नेऊन मारते तर कसे होते ! माझे बळावर कोन्ही जाऊं नये. आमची सत्ता उडाली. स्वामित्व दोही बाड्यांत आहे. तीं जीं करतील ते आमचे वस्तु नको म्हणवत नाही. कासार व पराकाचा कबिया उप-स्थित केला आहे. बाकी हरताळ पाडिसात ते माझ्याने सांगवत नाही. बाकी बघेरे आज उठोन गेले, तेव्हां कबूल करील. सदा (कबियाचे शिषा-सामान) मिळोनासा झाला तरी, मजपुस्तें तरी माझ्या बायकांकडून मजकूर

जेऊं घालतील ते पुरवले. परंतु बायकांशी कजिया माझ्याने होत नाही. गजराबाईची नांदणूक उत्तम व्हावी, आपण पहावी, हा आपला संकल्प होता. परंतु थोरले धनिनीचे मर्जीस्तव जावाई आदिकरून बाड्यांत तंबी दिली की नाही ! मग बरकड कळतच आहे. या उपरी माझे वस्तु कांहीं होत नाही, म्हणून बहुतच भाषण केले. सांगश इतकाच की, बाड्यांतील मजकुराविषयी राजाच्याने तिलप्राय बोलवत नाही. ती जे म्हणतात ते हे बरे म्हणतात. या प्रकारचा मजकूर शाळा आहे. याच समयांत या दोहों तिहीं दिवसांत गोसावी व साहुकार येरझारा घालू लागले आहेत. आमची दिवाळी निभावयास आली, याउपरी पैसा पाहिजे, म्हणोन तगादा करितात. आज उद्यांच येऊन बसले तरी फजितीस कारण, म्हणोन राजर्षींनी धोसरा घेतला आहे. हाच मजकूर दोनही बाड्यांत ऐकतो. दुश्मिनें दिसतात. बाड्यांत कोणता परिणाम कसा लागेल ते पाहवें. सविस्तर स्वामीस कळावें म्हणोन लिहिले आहे. [भा. व. पु. १. ऐ. प. या. ले. ६२].

वरील पत्रांत उल्लेखिलेली गजराबाई शाहूमहाराजांची मुलगी (बहुधा सगुणाबाईची). ' संतानवृद्धि झाली नाही म्हणून लग्नसमारंभ मोठा करावा ऐसो मनांत येऊन लग्नाचा निश्चय दहा लक्ष रुपये खर्चावसें करून, भरजरी मंडप व साहित्य कारखाने तर्तूद करून, अष्टप्रधान व सरदार, नामी संस्थानी व मांडलिक राजे बोळावून अपूर्व समारंभ केला. उभयतां राण्या दोहीकडे बसवून पुण्याहवाचनादि आपण केले. मंडपास मजकूर जाली, ते केवळ इद्रभुवनाहुनही अधिक. [शा. म. च. पृ. ९०]. ' सौभाग्यादि संपन्न गजराबाई बांडे यांसी इनाम धारादत्त व वंशपरंपरेनें परगणा नंठुरबार व परगणे सुळतानपुर, सुभे खानदेश पकीं गावें आहेत. '

१. ही खनद ता. १२ ऑगस्ट स. १७४६ ची आहे, त्यावरून वरील पत्र यानंतरचें असावें, कमण १७४७ च्या १३ एप्रिलास नानासाहेब सातारा सोडून बाहेर गेला.

वरील पत्रावरून शाहूची परिस्थिति, त्याची निराशा, त्याचे कर्जाचा बोजा आणि दरबारांतील एकंदर अस्वस्थता इत्यादि प्रकार फार चांगले व्यक्त होतात.

२. नानासाहेबाची पेशवाईवरून थोडेदिवस भ्रष्टता, (१७४७). अशा स्थितीत भावीराज्यव्यवस्थेसंबंधाने मंडळीचीं मनं चिंताक्रान्त होऊन नानाप्रकारच्या खटपटीं सुरू झाल्या. हळूहळू शाहूच्या मनावर पेशव्याचा पगडा ज्यास्त बसत चाळलेला दिसत असून तो हाणून पाडण्याकरितां खटपट करणारा दुसरा एक पक्ष होता. रघूजी-भोसले, राणी सक्कारबाई, प्रातिनिधींत विशेष कर्तव्य नव्हतें तरी त्याचा सुताळीक यमाजी शिवदेव आणि त्यांचे पश्चात् दाभाडे गायकवाडादि कित्येक सरदार हे सर्व पेशव्याचे विरुद्ध असून, ते वेळीं अवेळीं शाहूचें मन पेशव्याबद्दल कलुषित करण्याविषयीं टपलेले असत. रघूजीच्या सांशक वृत्तिसंबंधाने वर स्वतः नानासाहेबानेंच एका पत्रांत उल्लेख केला आहे. स. १७४५ च्या ऑगस्ट पासून पुढें दोन वर्षे नानासाहेब कांठ कोठें न जातां पुणें सातान्याचे बाजूसच होता. ता. ५ डिसेंबर १७४६ रोजीं सदाशिवरावाची पहिली मोठी स्वारी कर्नाटकांत झाली, तिकडील त्याचे पराक्रम उत्सुकतेनें ऐकत स. १७४७ च्या आरंभी नानासाहेब सातान्यास होता. ता. १३ एप्रिल रोजीं निरोपाचीं वज्रं घेऊन तो निघाला, तो पंढरपुरास जाऊन ९ मे ला जेजुरीस आला तेथें सदाशिवराव कर्नाटक स्वारीतून परत येऊन नानासाहेबास भेटला. पुढें उभयतां २४ मेला पुण्यास आले. जून महिन्यांत येउरास तुलादान वगैरे होऊन सेप्टेंबरांत सिद्धटेकास जाऊन, रस्त्यानें जानोजी निंबाळकरास भेटून पेशवा परत पुण्यास आला. २५ ऑक्टोबराला नारो आपाजी (तुळशी बागवाळे ?) यास पुणे मुम्याची दिवाणगिरी सांगितली; आणि शिंदेहोळकर दक्षिणेंत आले होते त्यांस भेटून उत्तरहिन्दुस्थानांत व्याप्यास निरोप दिले. नंतर १० डिसेंबर सन १७४७ पासून ९ जुलै १७४८ पावेतो,

पेशवा स्वतः उत्तरहिन्दुस्थानचे स्वारीस गेळा, त्यास नेवार्हची स्वारी झाल्यात. याच स्वारीत रामचंद्रबाबाचा व जयापाचा बेबनाव होऊन पुढे त्यावरून सदाशिवरावांचे व पेशव्यांचेही थोडेसे बिघडले. सन १७४८ त २५ ऑगस्ट पासून १४ सप्टेंबर पावेतो नानासाहेब सातान्यास होता. आपण जवळ राहिल्याने शाहूला मोकळेपणाने व्यवस्था करता येत नाही, शाहून्या मनावर दडपण पडले, ते न पडावे व शाहूने वाटेक ती व्यवस्था निर्भीडपणे करावी ह्या हेतूने बहुधा नानासाहेब बराच दूर राहत असे. अतंस्थरीतीने सातान्यास त्याने सर्व बंदोबस्त ठेविला होता. परंतु तेथील भानगडीत आपण प्रत्यक्ष हात न घालतां काय होतें तें पाहत तो स्वतः बराच दूर राहिला. शिवाय त्यास बाहेर कामही पुष्कळ होतें. नाना बेफाम झाला आहे, तो नेहमी व्यसनानांत दंग असतो, प्रत्यक्ष शाहूसही तो आतां जुमानणार नाही, अशी विरुद्ध पक्षांने सातान्यास ओरड करून शाहूचे मन कळुषित केलें. तेव्हां खऱ्याखोट्याची परीक्षा शाहूने पाहिली, तीत हे आरोप खोटे ठरले. बहुधा स. १७४६ एकदां पांचसात हजार फौज घेऊन नानासाहेब सातान्यास गेळा आणि शाहूची भेट झाल्यावर डेन्यांत राहिला. तेव्हां अकस्मात् चिटणीस यांस बोलावून महाराजांनी आज्ञा केली की, प्रधान यांस चिठी लिहावी जे, तुमचे प्रधानपद दूर केलें आहे, तरी शिके कटार व जरीपटका हुजरे पाठविले यांजबरोबर जामदारखान्यांत दाखल करणें. ' प्रधानपंतांनी चिठी वाचून, तसेच उठोन शिकेकटार व जरीपटका हुजरे यांचे स्वाधीन करून रवाना केले; आणि लष्करापासून दूर एक राबुटी घेऊन स्वयंपाक कराविला; आणि महाराजांस चिठी लिहिली की, सरकारी कारखाना व फौज सरकारची आहे ती कोणाचे हवाली करावी तें लिहून यावे, त्याप्रमाणें करून पायांपाशी दर्शनास येतो. ' त्यावरून 'सरकारकून म्हाठवितां तोंपर्यंत तेथेंच राहवें, ' असे सांगून पाठविलें. याप्रमाणें आठ दहा दिवस गुदरले. दुरू झाली. मुत्सद्दी मंडळींनी महाराजांस विचारिलें ' पुढे

विचार काय ! हिंदुस्थान प्रांती वगैरे हे बातमी गेली व जाईल. चहुंकडे सरदार यांचे विद्यमाने आहेत, त्यांत बखेडे होतील, यास्तव यांजवर कृपा करणें, किंवा दुसऱ्यास पद सांगून आधीं बंदोबस्त व्हावा. ' इकडे नानासाहेबांनं चिटणीस व मंत्री यांजपासोन विनंति करविळी कीं, आम्ही एका राहुटीनं बाहेर राहिलों, चरणापाशीं येण्याची आज्ञा व्हावी, किंवा दुसरी सेवा कांहीं सांगावी. ' तेव्हां उत्तर आलें, कीं ' नखर काय देतां बोलोंवें. ' यावर सांगून पाठविलें जे, आम्ही एकटे येथें आहों, सलतनत सरकारची सरकारास आली. घर व सर्व जें आहे तें सरकारांत नजर आहे, आणवावें. ' याजवर ' प्रधानपद दुसरीकडे सांगावयाचें, ' इतकेंच उत्तर केलें. नंतर एके दिवशीं अकस्मात् हुजरे बोळावणें पाठविले. बाळाजीपंत एकच खिजमतगारानिशीं येऊन मुजरे करून उभे राहिले; बोलले जे, ' पायां पाशीं कोणती सेवा सागणें ती आज्ञा होऊन पायांच्या वियोग मात्र न व्हावा. ' यावरून, हे एकनिष्ठ सेवक खरे, यांजपासोन कदापि अंतर पडावयाचें नाहीं. झणून सर्व प्रकारचे बहुमान आणवून प्रधानपद पुनः दिलें. यांणीं पायांवर मस्तक ठेविलें. बाजीरावाचे पुत्र, बाळाजी विश्वनाथाचे नातू खरे, तुमची सेवा व निष्ठा पाहून बहुत संतोषित जालों, असें बोलिले; आणि पोषाख जवाहीर वगैरे आणखी दिलें (शा. म. च. ८७-८८).

ही इकीगत केवळ अख्यायिका नसून ती खरी असल्याबद्दल पुरावा आहे. नानासाहेबासंबंधानें विरुद्ध पक्षांनं शाहूचें मन अति कलूषित केलें होते. विरुद्ध पक्षाची ही भीति अगदींच निराधार नव्हती. नानासाहेब पेशवाई पदावर राहिल तर, शाहूचे पक्षात्, दुसरा कोणीही राजा गादीवर आला, किंवा कोणतीही व्यवस्था झाली, तरी पेशव्याचे हातांत सर्व सत्ता व्यापार ही गोष्ट उघड उघड दिसत होती. अशा प्रसंगीं सामान्य जनसमूहाचे मनावर विचार पेशां विकाराचाच आसर ब्यास्त होत असतो. हा प्रश्न हुशारीचा किंवा कर्तबगारीचा नव्हता. सर्व सरदार व प्रधान अंघळी शाहूच्या आज्ञेस वागण्यास तत्पर होती, परंतु ती आज्ञाधारकता

त्यांनी पंचवीस वर्षांच्या पोरास काय म्हणून दाखवावी ! आद्यपर्वत पेशव्यांची विरोध करीत आल्यामुळे, पेशव्याकडेचं सगळी सत्ता आली, म्हणजे ते आपली वाट लाबल्याशिवाय राहणार नाहीत, अशी भीति राव्यांच्या व इतर मंडळींच्या मनांत निःसंशय बागव होती. या भीतीचा निरास होईल तितका करावा अशी त्यांनी मनापासून खटपट केली. शाहू कर्जाच्या पेचांत होता. पेशव्याने द्रव्यसंचय चांगला केला आहे, अशी सर्वांची समजूत होती. तेव्हां यांचे प्रधानपद दूर केलें म्हणजे सरकारास द्रव्य मिळून, पुढील व्यवस्था निराळी करतां येईल, असा या मंडळीचा धाट होता. बाळाजीराव उघड बंडाबा करील, शाहूचा हुकूमही धाव्यावर बसवील, अशी कदाचित् या मंडळींची अटकळ होती. परंतु नानासा० अत्यंत धूर्त; शाहूचा स्वभाव ओळखून मर्जी कशी राखावी, हें त्यासच उत्कृष्ट ठाऊक होतें. म्हणून त्यानें सर्वस्वी शरण आल्याचा भाव दाखविला. हा प्रकार बहुधा चार दोन दिवसांत आटप-केला नाही. मदिना दोन महिने तरी शाहूनें बाळाजीस कुचंबत ठेविलें असावें. मोठासा नजराणा पेऊन कर्ज तरी वारतां येईल अशी शाहूची अपेक्षा होती. आ. व. पु. १ ऐ. पत्रे यादींत के. ४५ हा कागद या भान-गडीच्या संबंधाचा आहे. नानासाहेबानें हें पत्र गोविंदराव चिटणिसाक लिहिलेलें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

‘ आशीर्वाद उपरी. रात्री राजश्री स्वामींची गांठ पडली नाही म्हणून क्किहिलें, ऐशियास ईश्वरी इच्छेस तुमचा इलाज काय ! याउपरी तरी खामखाय गांठ दुपारी घालून येणेंप्रमाणें विनंति करणें:—

क. १ दोनही महाळांतील गुंते फार कडून दूर केले. रोज नवे निघतात त्यांस माष आंमेंचा इलाज नाही. सांप्रत महाळांतील गुंता नाही. मोघम बोलले चाळडे असतील. वारूं. महाराज कर्जाचे मजकुराचा गुंता तो, महाराज सर्व विचार ध्यानांत आणून आज्ञा करतील त्याप्रमाणें बर्षणूक, जेथे अरूं तेथे करूं. हुजूर अवस्थास आज्ञा मान्य करूं, बाहेर

जेव्हास न करूं ही सबब होणार नाही. परंतु निभावे ऐशी आज्ञा केली पाहिजे. सांप्रत मनसबा होऊन खचित जाहला आहे. मनसब्याचा कळस रक्षण करावयाचे दिवस थोडे असतात. यास्तव दोहीं वाळ्यांत समजून खेवकास निरोप द्यावा. एका दो दिवसांत हा अर्थ उत्तम असे महाराजांनी कृपा करून करावे.

क. २ महाराजांचे कर्जाचा ठरक करावा तेव्हांच जावे, ऐशीच मर्जी असली तर पुण्यास न जातांच, इकडून फिरून सेवेशी येऊं. सावकाशीने महाराज कृपा करून पुण्यास व वसईस जावयास आज्ञा देतलि तेव्हां जाऊं. या मनसब्याचा डौल पंधरा दिवसां भलीकडे आहे. तेव्हां मालकास, ऐसा गुंता काढल्यानें, मनसबा नासतो. ये समयी महिना दोन महिन्यांचा निरोप द्यावा. फिरोन सावकाशी सुसुद्ध महाराजांनी देणें तर द्यावा.

क. ३ नायकांशी कज्जा करावयासी जातां, ऐसा संदेह, जनघातेंवरून, मनांत बाटला असला, तर त्याविशीं निशा करून घ्यावी. जो तालुका महाराजांनी नायकास करार केला, त्यांत त्यांनीं जावे. कज्जा करावा हे गोष्ट महाराजांचे हुकमावांचून सहसा होणार नाही.

क. ४ चिरंजीव भाऊ तिकडे गेले आहेत. नबाब ही तिकडे गेले म्हणजे गोव्याच्या शहास अंतर होऊन, आणखी किरकोळ गुंते तसेच असकून पडतील. तेव्हां त्याचा लौकीक एक प्रकारे होऊन येईल, हा अर्थ महाराजांनी ध्यानांत आणावा. सरकारांत भर करूं द्यावा, तो उगवला [=वसूल केला] पाहिजे. सर्वाही गोष्टींत आम्हांवर तोटा पडे असें करावे कीं नाव ! निदान येथून दो मजलीवर जाण्यास आज्ञा करावी. सर्व फौज व पिलाजी जाधव यांस चिरंजीवाकडे रवाना करितों; आणि सेवेशीं फिरोन येतों.

क. ५ महाराज निरोप देतात हा लौकिक जनांत जाहला. नबाबापावेतो बातमी जाईल. फिरोन दिव्हे ही वर्तमान जाईल. तेव्हां सर्व प्रकार आम्ही इसराजीत, हा लौकिक जाहला आहे, व बाकी राहिला आहे हाही होईल.

इतके प्रकार निखालसतेनें विनंति केली असतां महाराज ध्यानांत न आणीत तर ईश्वरें या दौलतीवर इतराजी केली अशी जाणावी. मग बाहेरील ही इज्जतीचा दरकार सोडून वसूं, सर्व मजकूर, वरस्या प्रमाणें विनंति करून उत्तर घेऊन येणें. '

या महत्त्वाच्या कागदानें शाहू व बाळाजी यांजमधील तेढीवर व तत्कालीन कारस्थानांवर चांगलाच प्रकाश पडतो. सदाशिवराव भाऊ कर्नाटकांत गेल्याचा यांत उल्लेख आहे. डिसेंबर स. १७४६ पासून मे १७४७ पावेतो सदाशिवराव कर्नाटकांत होता, अर्थात् हे पत्र व बाळाजीवरिल इतराजी सन १७४७ च्या पहिल्या दोन तीन महिन्यांतली आहे, हे निर्विवाद सिद्ध दोतें. तसेंच पेशव्याकडून शाहूनें प्रधानपद कांहीं दिवस काढिलें, ही केवळ आख्यायिका नसून, तो प्रकार खरोखरीचा होता; आणि बाळाजीस कारभारांतून समूळ काढून टाकण्याचा हा त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांचा शेवटचा प्रयत्न होता, याविषयीही संशय राहत नाही. राण्यांचीं भांडणें, बाबूजी नायकास पेशव्यानें दिलेला शह, व शाहूचें कर्ज एकदम वारण्याची पेशव्याची असमर्थता, या तीन मुख्य कारणांनीं शाहूचें मन बाळाजीवर रुष्ट झालें. त्यांत प्रतिस्पर्ध्यांनीं भर घातली; आणि निदान कांहीं दिवस बाळाजीस बाजूस ठेवून दुसऱ्या कोणाकडून कारभारांत जास्त सुधारणा होते कीं काय, हा प्रयोग शाहूनें एक वार करून पाहिला. खुंटी हालवून जास्त घट्ट केल्याप्रमाणेंच या प्रयोगाचा परिणाम झाला. मात्र बाळाजीचे कांहीं महिने मोठ्या विवंचनेंत फुकट गेले. शाहूची व त्याची भेट होत नव्हती; आणि दुसरी कांहीं व्यवस्थाही अमलांत येईना, अशा संदिग्धावस्थेंत व फिकिरांत नानासा० चे कांहीं दिवस गेले. 'दरबारचा मजकूर तर हा कालपर्यंत आमचा उलगडा झाला नाही. मोठा बखेडा घोरले महालक्षा आहे. तो गुंता कळेल त्या रीतीनें उरकावा या प्रयत्नांत आहों. प्रसंग अनिवार फार, यास्तव गुंता आहे,' असें पेशवा रामचंद्रबाबास लिहितो. [पारसनीस संग्रह]. मुख्य बाबत शाहूच्या कर्जाची होती.

आपण कर्ममुक्त होऊन मग मरावे, दुसऱ्याचे ऋणांत पुढील जन्मीं खितपत राहूं नये, अशी शाहूची निकड होती. बाळाजीनें उत्तर हिंदुस्थानांत बगेरे स्थाव्या करून पैसा जमविण्याची शिकस्त केळी; पण कर्म वारण्याइतकी उपज झाकी नाही. या कर्जाचीं दोन्ही राण्यांचाही संबंध असावा, आणि पेशव्याच्या हातून कर्म वारव नाहीं, उगाच वाबदे करून व पोकळ गप्पा सांगून पेशवा बेळ मारून नेत आहे, अशी दोन्ही राण्यांनीं शाहूची समजूत घातली. आपला काळ समीप येत चालला, सावकार दाराचीं धरणें घेऊन बसले, आतां पुढें निभाव कसा लागणार, याची विवंचना शाहूच कागळी; वरील लेखांक ६१ चें महादोषा पुरंदर्याचें पत्र या बेळचेंच असलें पाहिजे. त्यांत बाबूजी नायकासंबंधानें शाहूनें केलेली आज्ञा छुगाळून देऊन उलट बाळाजीनें त्याचा छळ चालविला, अशी वार्ता शाहूच्या कानावर गेली. तुमच्या बोल्यादेखत जर पेशवे तुमची अशी अवस्था करतात, तर तुमच्या पक्षात काय प्रकार होणार, अशी धास्ती मंडळीनीं शाहूस घातली. येणेंकरून शाहूचें मन फार संतप्त झालें. बाबूजी नायकाच्या प्रकरणानें शाहूच्या रोषांत भर घातली. शाहूचें मन गोंधळून गेलें. गोविंदराव चिटणिसाचें व पेशव्याचें सख्य होतें. निदान कोणत्याही पक्षांत स्वतः उचल न घेतां, प्रत्येक बाजूचें व इसमाचें म्हणणें निर्विकार मनानें महाराजां पुढें ठेवून अशी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें बरोबर बाहेर निकाळ देणें, हें काम गोविंदराव चिटणीस योग्य प्रकारें बजावीत होता. त्याबबरोबर पेशव्याची बळाचाळी रोबण्या राज चालू होती. तरी साफीचा जबाब पेशव्यास मिळना, तेव्हां कंटाळून जाऊन शेवटचें निश्चून बोलणें म्हणून वरील कलमें त्यानें गोविंदराव चिटणिसास किहिली. पेशव्याचा प्राप्तीकरितांच बहुधा सदाशिवराव भाऊस सकाराम बापूच्या स्वाधीन करून पेशव्यानें कर्नाटकांत रवाना केलें होतें. निदान शाहूचें समाधुन करण्याचा कांहीं तरी विशिष्ट मनसुबा पेशव्यानें रचिलेला असून, त्यास शाहूनें साताऱ्यास अडकवून ठेवल्यामुळे, ऐज यशः-प्राप्तीच्या वेळेस तो मनसुबा बिघडत चालला होता, म्हणून योवे दिवस

मला बाहेर जाऊं द्या, धक्य असेल अशी आज्ञा मला करा, अशीं आज्ञे वेशवा गोविंदराव चिटणिसाच्या मार्फत वरील कागदांत शाहू महाराजापाशीं करीत आहे. इतकेंही करून महाराज आपणास स्थापन करून ताबडतोब बंदीबस्त न करतां तर, ईश्वर या दौलतीवर इतराजी केली, म्हणजे शाहूच्या या कुत्यानें आजपर्यंत केलेला सर्व उद्योग फुकट जाऊन राज्याचें सर्वस्वी नुकसान झाल्याशिवाय राहणार नाही, अशी स्पष्ट धमकीही नानासाहेबानें या पत्रांत शाहूस दिलेली आहे. अलबत शाहूनें हें पत्र लक्षपूर्वक वाचून, पेशवा घडपड करतो त्यास हे लोक आडकाठ्या मात्र घालितात, परंतु दुसरी एखादी व्यवस्था सुचवून आपल्या अडचणींचा निरास करून राज्याचें ओझे अंगावर घेण्यास कोणी पुढें होत नाही, अशी शाहूची पक्की खात्री पटून, त्यानें बाळाजीस पुनः कारभारावर रुजू करून त्यास बाहेरच्या उद्योगावर पाठवून दिलें, तो प्रकार असा. शाहू कांहीं केस्या मनांतील तेढ सोडविना, तेव्हां घासून दबकावणीच्या शेवटचा उपाय म्हणून नानासाहेब तसाच बाहेर पडला. ता. २० मार्च रोजीं 'आम्हीं वडुयाहून कुच करून बुघास आलों, तुमची बाट येथें पाहत बसलों आहों,' असें तो पिळाजी जाधवास लिहितो. रुसून बाहेर पडल्यानें हा कांहीं तरी भलताच अर्थ करील असें जाणून, शाहूनें नानासाहेबास परत बोळावळें; आणि त्याच्या तंबूवर जाऊन त्यास बसों व निरोप दिला. वासबंधानें पिळाजी जाधवास नानासाहेबानें १५ एप्रिल १७४७ चें पत्र लिहिलें तें असे. 'राजश्री स्वामींचा निरोप आला नव्हता, याजकरितां २० स्वामींनीं माघारें बोळावून नेळें. या उपरी आमचे डेरिवास आले, त्यास बसों दिली. दुसरे दिवशीं छ १२ रविवारां रविवारी (१२-४-१७४७) राजश्री स्वामीनें हत्ती दिव्हा त्यास तुम्हांकडे....' केळें. आम्हांस खर्चाबद्दल सरंजाम द्यावा, वरकड सर्व मोघम ठेवून निरोप मात्र जाहळा. या उपरी तुम्हीही जाऊ. दरमजल येथें. भेटीनंतर सर्व

वर्तमान कळेल. पुढें विचार आचार बोकणें ते बोलून तुम्हांसही जावयास निरोप देऊं. तरी सत्वर यावें. तुम्हीं खटावेस येणें. जाणीजे. श्रीकृपेनें उत्तम प्रकारें रंग उतरला. बहुत काय लिहिणें. ' या प्रकारानें बाळाजीनें शाहूचें अवसान जोखलें, त्यास लगेच थोडेंसें निरंकुशत्व प्राप्त झालें, आणि या सत्तेच्या जोरावर ताबडतोब एकएका प्रकरणाचा निकाल कर-
ण्यास त्यानें सुरुवात केली.

नानासाहेब सातान्याहून निघाल्यावर लवकरच सदाशिवराव कर्नाटकचे स्वारीतून आला, तेव्हां शाहूच्या कर्जाची व्यवस्था कांहीं तरी त्यानें लाविली असवी. कारण यापुढें कर्जाच्या बाबतीचा उल्लेख आढळत नाही. शाहूची मजीं नानासाहेबावर पूर्वीहून ज्यास्त बसली. एवढाच काय तो आपला आधार असें समजून त्याजवर शाहूनें सर्व भार व कामें सोंपवून मरणापूर्वीं स्वस्थ चित्तानें शाहूनें राज्याची निरवानिरव केली; आणि पुनरपि विरोधकांच्या म्णण्याकडे त्यानें लक्ष दिलें नाही.

ता. १२ एप्रिल १७४७ रोजीं गुडी पाडव्या नंतर निरोपाचीं वस्त्रे घेऊन बाळाजी सातान्याहून निघाला तो पंढरपुरास जाऊन ९ मेला जेजुरीस सदाशिवरावास भेटून उभयतां ता. २४ मे रोजीं पुण्यास दाखल झाले. निरोपांचीं वस्त्रे घेतल्याचा वरील एकच प्रसंग शकावलीत नमूद आहे. त्यावरून आणि उत्तम प्रकारें रंग उतरला यावरून कांहीं दिवस तरी नानासाहेब स्थानभ्रष्ट झाला होता. विरोधकांनीं समोर आघात करून पाहिला तो सिद्धीस गेला नाही. तेव्हां पेशव्याच्या परोक्ष त्याच्या दानतीवर त्यांनीं आघात सुरू केला. हा आघात व त्याचें निरसन खालील पत्रांत दाखल आहे. नाना व तथा भाऊ पेशवे यांस पत्र मशहदा पुरंदरे याचें:—

‘पु. ती. नाना व तथा राजश्री भाऊ स्वामींचे सेवेशीं. विनंति. शेटी मलीक स्वामींकडून येथें आला त्याजबरोबर पत्र पाठविलें, तें पावलें. शेटीनें राजभोस वर्तमान सविस्तर स्वामींकडील सांगितलें. महाराजांनीं सर्व ऐकून आगती येकीकडे शेटीस नेऊन पुसिलें. त्यानें सांगितलें कीं, पेशवे मुखरूप

आहेत. काम कारभार पूर्ववत् प्रमाणेच होत आहे. आपल्या बंदोबस्तानें आहेत. ब्रह्मणांचे हात तोडिके, कलावंतिणी र॥खिस्या, दारू पितात, धुंद जाहले, म्हणून महाराजांनीं ऐकिलें होतें, परंतु सब शोष बारकाईनेंही घेतला व दिसानेही सर्व आळा. अगदीं बाष्कळ. नाना बहुत खबरदार आहेत. तेव्हां महाराज बोलले कीं लंवडीचे लोक भलतेंच सांगतात. सर्व लटकें. नाना खुशाल आहे कीं ? तेव्हां हा (शेटीमलीक) म्हणाला कीं खुशाल आहेत. महाराज बोलले, इतकेंच असलें म्हणजे जाहलें. नाना जिवानें खुशाल असला म्हणजे सर्व बरें आहे. लोकांचे आम्ही मजकूर कोठें मानतो. तूं सांगतोस हें खरें. बारांना वाईट नाना. माझा तेवढा माझा चाकर पदरीं माझे मातबर आहे. सुखरूप असला म्हणजे जाहलें. मग शेटी म्हणाला, कीं सुखरूप आहेत. हें वर्तमान शेटीनें येथें येऊन आम्हांजवळ सांगितलें. खरेंच आहे. परभारें शेटीनें जेव्हां राजभ्रजिवळ स्वामीचें पत्र दिव्हे, महाराजांनीं वाचलें, दरबारीं लोक फार होते, यास्तव शेटीला म्हणाले, इकडे ये. तुला वर्तमान पुसावयाचें आहे. असें सदरेस बोलून, पलीकडे शेटीला घेऊन गेले. वर्तमान पुशिलें. यानेंही सांगितलें. हेंही वर्तमान राजश्री गोविंदराव यांनीं सांगितलें कीं, नानाचें वर्तमान पुसावयाची शेटीस याप्रमाणें पुशिलें; व जावसालही उत्तम जाहला. आतां महाराजांचे निदर्शनास आलें. इतक्या उपरी राजश्री दरबारीं काय चर्चा करितात; व बाईजवळ काय करितात हेंही येक दो दिवशीं कळेल. तदुत्तर सेवेशीं लिहीन. [भा. व. पु. १, ले ६४]. गोविंदराव चिटणीस नानाची तरफदारी करतो, यावरून नानाविषयी त्याचे मनांत आदर होता, आणि त्याच्या कर्तव्यगारीची त्यास खात्री होती, हें उघड होतें. पुरंदरे कदाचित् पेशव्याचा पक्ष अंधश्रद्धेनें उचलून बरील, पण गोविंदराव चिटणिसास तसें करण्याचें प्रयोजन नव्हतें.^१

१. यासाठीच एक पत्र पेशव्याच्या नालस्तीचें वर्तमान—नारायणराव घोरपड्यानें नानासाहेबास लिहिलेलें रा. बासुदेव विष्णु जोशी सातारा यांकडून मिळालें आहे. यावरून जनवांति पेशव्यावर निंद्य आरोप होते एवढें खरें.

वरील पत्रांत उल्लेखिलेला शेटी मळीक उर्फ शेठ्याबा दाजी संकपाळ हा शाहूच्या मर्जीतला खिजमतगार विश्वासू व गुप्त कामगिरीवर पाठविला जात असे. केव्हाही व कोठेही जाऊन शाहूची गांठ घेण्यास त्यास प्रतिबंध नव्हता. (भा. व. पु. २ भा. म. व. पृ. ७९, ८३, ८५). अखेरच्या कुलुष्यांत राजी सकवारबाई शाहूची पेशवेचिटणिसांशी गांठ पडूं देईना, ती या शेठ्याजीचे मार्फत पडूं लागली.

पुण्यास कारभाराची व्यवस्था लावल्यावर स. १७४७ ता. १० डिसेंबर-पासून ९ जुलई १७४८ पावेतो पेशव्यानें उत्तर हिंदुस्थानांत चवथी स्वारी केली, त्यास नेवार्हची स्वारी झणतात. स. १७४८ च्या मार्च महिन्यांत नासिरजंग व रामदासपंत यांच्याशी पेशव्याची लढाई होऊन आसुंबरीचा सह झाला, त्याची हकीगत निजामाचे प्रकरणांत स्वतंत्र येईल. ता. २१ मे रोजी निजामुल्लुक मरण पावला; आणि निजामाकडील व बादशाही व्यवहारांस निराळें स्वरूप प्राप्त झालें. स. १७४८ च्या ऑगस्ट सेप्टेंबरांत नानासाहेब सातान्यास थोडे दिवस राहून परत पुण्याच्या बाजूस आला, तो फारसा दूर कोठें गेला नाही. सन १७४९ च्या मे महिन्यांत सातारा येथे शाहू महादाजी अंबाजीचे भेटीस त्याचे घरी गेला होता (ना. रो. १-१२१). त्या पुढच्या अधिक भाद्रपदांत झणजे आगस्ट महिन्यांत शाहूची प्रकृति विशेष विषडल्याची बातमी पेशव्यास कळली. तेव्हां हा अखेरचाच प्रसंग, असें जाणून मोठया फौजेनेंशीं खिंदेहोळकर व जनार्दनबाबासह ता. २१ ऑगस्ट रोजी पुणे सोडून जनासाहेब सातान्यास गेला, तो पुढे डिसेंबरांत शाहूचा अंत झाल्यावर पुढील साली रामराजाचे राज्यारोहण आटपून एप्रिल महिन्यांत पुण्यास आला. हकडे पुण्यांत सन १७४५ पासून दोन तीन वर्षे व पुढेही, सर्वोच्चें मंदिर, तुळादानें, येउरास कल्पलतादान व इतर दानधर्म इत्यादि प्रकार जोरानें चालू होते. अर्थात् पुढे अंगावर येणाऱ्या राज्यभाराची ही धार्मिक सवारी होती, असें दिसतें.

३. अखेरच्या खटपटी व पुढील व्यवस्था, (स. १७४९).—
मार्गशीर्ष वा, १ शुक्रवार शके १६७१, शुक्लनामसंवत्सर, ता. १९
डिसेंबर स. १७४९ रोजी सकाळी चार घटका दिवसास शाहूनगर येथील
रंगमहालच्या वाड्यांत शाहूछत्रपति मरण पावला. या गोष्टीने मराठ्यांचे
राज्यकारभारांत एक मोठी क्रान्ति घडून आली. शेवटच्या दहा पांच
वर्षांत शाहूची शक्ति क्षीण होऊन, हळू हळू राज्यकारभाराची सत्ता
पेशव्यांचे हातांत कधी जाऊ लागली त्याचे वर्णन येथपर्यंत करण्यांत
आलेच आहे. पेशव्यावरच आतां सर्व भार टाकून आपण मोकळे व्हाव-
याचें, असा बहुतेक निश्चय करून स. १७४७ च्या एप्रिलांत,
शाहूने बाळाजी बाजीरावास निरोपाची वज्र देऊन, बाहेर पाठविलें,
त्यानंतर सुमारे अडीच वर्षांनी शाहूचा अंत झाला. या अडीच
वर्षांत पुढील राज्यकारभारासंबंधानें नानाप्रकारची कारस्थाने घडून
आली, नानाप्रकारचे वेत व विचार झाले; आणि शेवटी रामराजास
गादीवर बसवून पेशव्यांनी राज्यकारभार चालवावा, असा स्वदस्तुरचा
दस्तऐवज पेशव्यांस करून देऊन, नंतर शाहूने आपला देह ठेविला.
'अधिक मासांत महाराजांस अनारोग्यता प्राप्त झाली,' म्ह० स. १७४९ च्या
आगस्टांत शाहूची प्रकृति विशेष बिघडली. सुमारे चार साडेचार
महिने शाहू आंशुण्यास खिळलेला होता. मधून मधून केव्हां थोडा
अम होत असे, परंतु सारखी बेशुद्धि अशी कधीच नव्हती, आणि
त्याला जी कांहीं व्यवस्था योग्य व शक्य वाटली ती त्याने साबकाश,
विचारपूर्वक व संपूर्ण शुद्धीवर असतां करून ठेविली, यासंबंधानें
उपलब्ध कागदपत्र वाचले म्हणजे मनांत यत्किंचित् संशय राहत नाही.
आज दीडशें पावणेदोनशें वर्षांनंतर आपण त्या प्रकरणाचा विचार करूं
लागलों, म्हणजे आजच्या परिस्थितीने व आवडीनिवडींनी आपलें मन
विकारवश होऊन आग्रहानें तत्कालीन घडामोडींविषयी आपण मळ-
मळतेच विचार प्रगट करितों; परंतु हा विषय तत्कालीन कागदपत्रांच्या

पुराव्यावर रचिला पाहिजे, त्यांत कल्पनाशक्तीवर भर देऊन उपयोगी नाही. म्हणून याप्रकारणासंबंधानें उपलब्ध लेख काय आहेत, त्यांचें प्रथम थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें पाहिजे.

शाहू महाराजांच्या दोन बखरी स्वतंत्र अशा उपलब्ध आहेत, पैकीं पहिली मल्हारामराव चिटणीसकृत सुसंगत नसली तरी, परिपूर्ण व त्या वेळचे कागदपत्र पाहून तयार केलेली आहे. ह्यांत शाहूच्या अंतःकाळचें प्रकरण शेवटीं आठ पानांत थोडक्यांत मुद्देसूद दिलेले असून, एकंदर परिस्थिति मनांत आणतां, तींच हकीकत भरवसेलायक वाटते. शाहूचें दुसरें चरित्र गोविंदराव चिटणीसचे नांवावर चाललेले भारतवर्षांत प्रसिद्ध झाले, त्यांत जरी पुष्कळशा भाकडकथा आहेत, तरी अखेरच्या भानगडीसंबंधानें यापासून पहिल्या चिटणीसी हकीकतीस दुजोरा येतो, विरोधभाव कोठेही येत नाही. या दोन चरित्रांखेरीज ठाण्याचे बखरींत पहिल्या रुमालांत शाहूची हकीकत बरीच विस्तृत दिलेली आहे, परंतु ती जितकी शाहूची योग्यता ठरविण्यास उपयोगी पडते, तितकी शेवटच्या षडामोडीसंबंधानें मुग्ध आहे. यांशिवाय भारतवर्ष माणिकांच्या पहिल्या वर्षीत अमात्यांची बखर छापलेली आहे, तींत रामराजांचे जन्मसंबर्धनाचा तपशील परिपूर्ण आहे. त्याच पुस्तकांतील प्रतिनिधींच्या बखरींतही थोड्यासा खुलासा आहे. शिवाय याच पुस्तकांच्या ऐ. प. या. ले. ४१, ४४, ४५, ५५, ५६, ५७, ५९, ६२, व ६४, हे कागद विशेष मुद्याचे आहेत. इतिहाससंग्रहांत पे. द. मा. ले. ४४ व ऐ. टि. भा. १ ले. ४२ चे कागद व शाहूने पेशव्यास लिहून दिलेले दोन दस्तैबजी लेख, महत्त्वाचे असून ते पुढें अस्सलच याबयाचे आहेत. राजवाड्यांच्या आठव्या खंडांतील पत्रे ले. १२६, १६९-१७१ व १८३-१८४ हे कागद अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. रा. राजवाड्यांच्या दुसऱ्या खंडांतील शकावळीत केवळ ग्रँट डफचा अनुवाद आहे. दुसऱ्या दोन शकावळींतील हकीकत अत्यंत शोटक आहे. राजवाड्यांच्या तिसऱ्या खंडांतील ले. १२७, १९५, २२८, व ३५० यांचा

थोडा बहुत उपयोग होईल. शाहूची, व नानासाहेबाची रोजनिशी, यांचाही कांहीसा उपयोग होतो. सारांश, इतक्या साहित्यावर भिस्त ठेवून आपणास या प्रकरणाचें सार काढावयाचें आहे. वरील साहित्यांतलं दरएक विधानाचा कालानुक्रम ठरविणें शक्य नाही.

पहिल्या तीनही बखरींतून खालील इकीकत प्रथम कारणापुरती देऊन मग त्याबद्दलची तफावत व विवेचन देणें रास्त होईल.

‘ शेवटीं शेवटीं पांच सहा वर्षे महाराजांची उदास वृत्ति झाली. सर्व काळ बहुतकरून अरण्यांतच असवें ऐसें झालें. पुढें वार्धक्य जालें. संतान नाही यांमुळे बहुत खिन्न जाले. संभाजीराजे आहेत तेही वृद्ध जाले. त्यांसही संतान नाही. पुढें राज्याची दशा काय होईल नकळे. मालोजीराजे यांचे कनिष्ठ बंधु विठोजी यांचे आठवे पुत्राचा वंश बहुत आहे व शरीफजी राजे शहाजी महाराजांचे बंधु यांचा वंश आहे. त्यांत चांगला मूल कोण, कोठें राजचिन्हें व बुद्धीकरून लक्षणें, शूर उदार व चतुर, धीर, ऐसे पाहणें, शोध करणेस लाविलें. परंतु थोरली राणी यांचे विचारें सिद्धान्त होऊन आला नाही. या प्रसंगीं धाकटी धनीण सगुणाबाई यांचे शरीरीं व्यथा निर्माण झाली. त्यास उपाय व अनुष्ठानें वगैरे लक्षावधि खर्च करविला, परंतु आरोग्य न होय. याजवरून बहुत उद्विग्न जाले. नंतर श्रीजे-जुरीस घेऊन जावें ऐसें ठरोन महाराजच घेऊन गेले. तेथेही अनुष्ठान प्रसंग, बहुत दानधर्म करविला. आयुर्दाय संपला, तेथेंच समाप्ति जाली. (ता. २५ ऑगस्ट १७४८). माहुलीस आणून दहन जालें.

चिटणिसाचा बाळाजीपंताचा घोरोबा फार चांगला. कोणतेही विषयी सरकार चाकरींत अंतर न करितां एक विचारें चालण्यामुळे कित्येकांनीं महाराजांस अनेक प्रकारें समजाविलें. परंतु महाराजांचा पूर्ण लोभ. चिटणिसाचा घोरोबा प्रधानपंत ठेवीत होते. न्यूनाधिक प्रपंचांतीळ राज्यघर-संबंधी सर्व गोविंदरायास अवधी पहांटे समजावून रायांचे विचारें होणें करणें तेही करीत असवें. गोविंदराव चिटणीस, यद्यंत महादेव पोतनीस

व राजाशाचे मुतालिक देवराव मेघश्याम लपाटे हे सर्वेव जवळ राहून कारभार करीत. राजकारण गोविंदरावाकडे. यशवंतराव व देवराव यांनी स्वर्चक्षेच पाहून कारभार करावा. थोरली घनीण सकवारबाई आशापाळन करेजे ते न करितां, आपणांस पाहिजे तो पुत्र व्यावयाचा, अशी राजकारणे प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव वगैरेशी निराळा जमाव राखणे इत्यादि चालविली. पुढे, संपादिले राज्यसंरक्षण कसे होईल म्हणून बहुत विचार होऊन पुनः सातान्यांत रहावयास जावयाचें नाहीं, श्रीकृष्णातीरीच वास करावयाचा, म्हणून माहुली व सातारा यांचे दरम्यान डेरे व छावणी छपर-बंदी करून राहिले. त्यास वनवासवाडी म्हणूं लागले; आणि भोसल्यांच्या घराण्यांतील चांगलीं मुले पाहण्यास आणून एक निश्चय करावा, ऐसें महा-राजांनी मनामध्ये धरिले. तों सकवारबाईचें व प्रतिनिधि वगैरेचें बोलणें निराळें पडलें. प्रधानपंत, चिटणीस, पौतनीस, देवराव वगैरेचें मत महा-राजांचे मनाप्रमाणें करावें ऐसें पडलें. त्यांत ताराबाई सातारा किस्त्यावर नजरकैदेत होती, त्यांनीं सांगून पाठविले. 'दुसरे मूळ कां पाहतां ? राज्यास घणी शिवाजीराजे, आपले पुत्र, त्यांस मूळ जाले, ते मीं गुप्तरूपे ठेविले असोन, दुसरे दत्तक कां करितां ? यावरून मुलें आणविलीं त्यांचा निश्चय कोणताच झाला नाहीं. अमुकच करावें असें सांगणेंस कोणासही सामर्थ्य न घडे. असें होतां महाराजांचे शरीरी ज्वराची व्यथा निर्माण झाली. तेव्हां बहुतच उदास वृत्ति धरिली. सर्वकाळ अध्यात्मचर्चा, पुराणभ्रवण, दान-धर्म, ऐसें व्रत चालविले. सर्व प्रधान समीप असावे, ऐसी आशा केली. 'वाउपरि बहुत दिवस राहवयाचें नाहीं, लौकरच समाप्तिकाळ आहे,' अशी चर्चा करूं लागले. तेव्हां सर्वोनी घेय करून विनंति केली जे, पुढे राज्य चालविण्याची आज्ञा सर्वास कशी ते जाळी पाहिजे.' त्यावरून उत्तर सांगितलें कीं, थोरली घनीण मनहवी, आपले चित्तांत येईल तोच मनसबा करितात,

१ देवराव मेघश्याम याचा जावई विठ्ठलराव हा आनंदराव सुमंताचा मुलगा. अर्थात हा देशस्थ ब्राह्मण [श. म. च. पृ. ७३].

तुम्हां सर्वांस घेऊन राज्य संभाळावें, ऐसे त्यांचे दैवी नाही. संभाजी राजे राज्याचे धनीच, परंतु इतके सर्वांस घेऊन राज्य संभाळावें ऐसे बुद्धिवैभव, आवरशक्ति नाही. याकरितां दत्तपुत्र घेणेंच प्राप्त. बाबजी महाराजांचा वंशविस्तार आहे, त्यांस ताराबाईसाहेबांचें म्हणणें मूल गुप्त रूपे ठेविला आहे, त्याचा उघडेपणीं शोध करून खरेच असल्यास दत्तक घेणें. अस्सल वंश असतां, बाहेरचा केल्यास पुढें निभावणेस कळह पडतील.' म्हणून आईसाहेबांपाशीं गोविंदरावास पाठवून सर्व मजकूर लेहून आणिला, त्यावर आपले हातें लिहून ठेविलें; आणि बावडेकर बाजीराव अमात्य बांस आणावयास आशा केली. त्यांची येण्याविषयीं खातरजमा न होय, ती यशवंतराव व गोविंदराव यांस पाठवून कराविली. त्यांस आणिलें. श्रीकृष्णोपनिषद् त्यांस विचारिलें. मूल आहे तें खरें आहे ऐशी खातरजमा जाहल्यावरून बोलले, 'तुम्हीं सर्वांनीं एक विचारें राहून आमचे मागें त्यास आणून मुलासच धनी करून, त्यांचे आज्ञेत चालून राज्य रक्षावें.' हें वर्तमान धनिणीस समजलें. त्यावरून बहुत रोषेंकरून निराळीं राजकारणें करूं लागली. त्यांचे मनांत आपणास ताराबाईचे आज्ञेत राहवें लागेल. यास्तव आपण 'दुसरा दत्तक घेऊं,' ऐशी बोलणीं पडलीं. त्यांच्या मनांत आपण मागें राहून दत्तक घेऊन दौलत चालवावी, त्यास, आपले आप्त मंडळीस कारभार सोंपून ही खरी मंडळी घरावी, कैद करावी, वाटेस लावावी, असा संकल्प करून, आपसांस मंडळी घेऊन ठायीं ठायीं खलबतें होऊं लागली. ताराबाईचा नाद खोटा आहे, हें सर्व ताराबाईचें योतांड आहे, अशी मसलत केली. यावरून महाराजांनीं बाळाजीपंत प्रधान यांजकडील कारकून व पाचवें स्वार व गोविंदराव चिटणीस यांजकडील कारकून विश्वास देऊन पानगांवीं रावाना केले. यावरून प्रधान, चिटणीस, देवराव व यशवंतराव यांजवर धनिणीचा रोष बहुत जाला. प्रतिनिधि व यमाजीपंत यांस विचारांत घेऊन, फौज जमाव करून करवीराहून संभाजी राजे यांणीं यावें, ऐसे

राजकारण केलें; आणि आपलेकडून पानगांवीं खंडेराव न्यायाधीश पाठवून ठेविले.^१ ताराबाईसाहेबांचा बंदोबस्त करावा, म्हणून किल्लेदार व गडकरी यांशीं राजकारण केलें. त्यांत महाराजांचे शरीरी व्यथा बहुत होत चालली. कारभार्यांचा प्रवेश महाराजांपर्यंत होऊं नये, ऐसा विचार बाई करूं लागली. त्या समयीं महाराजांनीं मनांत आणिलें, 'हा समय कठीण, सरदार आणविले ते येऊन पावत नाहीत. प्रधान यांजविरहित बलवान विचारवान कोणही नाही. त्यांस एकान्तीं बोलावून आपले हातची यादी लिहून गोविंदरावाचे विद्यमानें ठरवून दिली.'

यांतील कांहीं प्रकार बाहेर वनवासवाडींतच झालेला दिसतो. वाड्यांत न्याययाचे म्हणून आग्रह करून राणीसाहेब यांनीं महाराजांस रंगमहालांत नेलें; आणि वाड्यांत व बाहेर सर्व आपला बंदोबस्त करविला. संभाजी राजाकडील ब्राह्मण प्रतापगडावर अनुष्ठानास आले होते, त्यांस सकवारबाईनें हुकूम पाठवून किल्ल्याखालीं घालवून दिलें; आणि स्वामीस बरें वाटत नाहीं येविशीं श्रीस संकट घालून किती दिवसांत उतार पडेल तो विचारून प्रसाद व तीर्थ स्वामीस पाठवून देणें (खं. ३. ३५०-आगस्ट ३१. १७४९). स्वामीस बरें वाटत नाहीं सबब जागोजाग भिमा-शंकर, मोरेश्वर, थेऊर, जेजुरी, पुरंदर या ठिकाणीं ब्राह्मण अनुष्ठानास बसविले. ता. ५-९-१७४९ [ना. सा. रे १-१२२]. रंगमहालांत महाराजांजवळ चौकीपदारे ठेवून, प्रधान, चिटणीस, देवराव, व पोतनीस, यांचा प्रवेश परवानगीशिवाय होऊं नये, महाराजांजवळ आपली मंडळी असावी ऐसें केलें. प्रधान व चिटणीस यांस वाड्यांत येतां जातां दगा करावा, ऐसे विचार चालले. महाराजांचा मनोदय व आज्ञा सिद्धीस न्याययासाठीं कारभारी यांणीं आईसाहेबांपाशीं राजकारण राखिलें. किल्ल्या-

१. खंडेराव न्यायाधीशस शहादत पाठविलें. का. सं. पं. प्र. श. पृ. १०.

२. भारतवर्ष बक्षरकार म्हणतो, शाहूमहाराज सातारचे किल्ल्यावर आजारी होते, व तेथेंच मारले. पण हें खरें नाहीं.

वरील राजकारण व बंदोबस्त महादोबा पुरंदरे व गोविंदराव चिटणीस यांजपासोन करविले; आणि अस्सल मूल आहे तेच अधिकारी करावे ऐसा मनसोबा सिद्ध जाला. राणीसाहेबाचा मनसोबा, हे गोष्ट न घडावी, आपण पाहिजे तो मूल घ्यावा. ताराबाईचा बंदोबस्त राखून आपण राज्य-कारभार चालवावा, ऐसा चालला. गोविंदराव व प्रधानपंत यांनी हजार पांचशें निवडक लोक बरोबर घेऊन वाड्यांत जावें, ऐसें प्राप्त जाळें. हरप्रकारें यांस वाटेंत जिन्यांत दगा करावा, ऐसें राणीसाहेब करवूं लागली. महाराजापाशीं आग्रह करून बोलली, तेव्हां ' राजकारण करणार तुझे विश्वासु कोण आहेत ? शेवटाम कसें जाईल ? ' तेव्हां ' प्रतिनिधि यमाजीपंत व सेनापति (दाभाडे) आहेत, ' बोलली. ' ते लांब राहिले फौजेविना शेवटास जाणार नाही, त्यास विश्वासु असतील त्यांस फौज जमा करावयास सांगावें, ' असें महाराज बोलले. दादोबांस राणीसाहेबांनीं सांगितलें, ते सात आठ हजार जमा जाले. राणीसाहेबांनीं दमाजी गायकवाडास बोलाविलें. तो शूर व दैववानही आहे. मसलत सिद्धीस नेऊं, असा त्यांचा बेत जाला. गोविंदरायास कळलें. त्यांनीं मनांतच ठेविलें, आणि चार महिनेपर्यंत तमाम सरदार पागा वगैरे नामांकित बोलावून खासे खासे आगिले. प्रधानपंत यांसही आज्ञा झाली. त्यांनीं चोवीस तीस हजार जमाव केला. सर्वांचे घरोघरी गोविंदराव जातीनें एकटे जाऊन, महाराजांची आज्ञा त्यांस सांगावी. त्यांनीं उत्तर करावें कीं, महाराजांची आज्ञा आम्हांस शिरसामान्य, परंतु पेशवे यांची स्पर्धा करून दौलत संरक्षावयास आमच्यांत सामर्थ्य नाही. फौज व पैसा दोन पाहिजेत. त्यांत दैव अनुकूल पाहिजे. या गोष्टी आपणच मनांत आणून आम्हांस सांगावें, त्याप्रमाणें आम्ही करतो. याप्रमाणें एका एकाचे घरीं दोन चार वेळां सामार्थी गेले. प्रतिनिधि, सेनापति, सरलष्कर अक्कलकौटकर व बिंबाजी (?) भोसले, सेनासाहेब सुभा व सेनाधुरंधर आदिकरून यांचे घरीं दोन दिवसां एका दिवशीं आड जाऊन प्रहर

प्रारंभ बसोन बोलावें; परंतु कोणत्या हिम्या होऊन ' मी राज्य सांभाळतो, ' असे उत्तर न जाले. त्याजवर महाराजांनी नवरात्रांत (ऑक्टोबर सा. १ स. १७४९) गोविंदराव चिटणिसास बोळविले, तेथे जाऊन एकांती बसोन झाला मजकूर सर्व श्रुत केला, ' की मी विंवाजी (?) भोसळे व अकलकोटकरांस नानाप्रकारे उकटून बोललों, परंतु त्यांचे वस्तु आमचेही सामर्थ्य नाही, असे साफ उत्तर त्यांनी मला दिले. मी पराकाष्ठा करण्यांत बाकी ठेविली नाही. माझ्या मागे त्यांस बोलावून आणून विचारवें, नंतर जशी आज्ञा करावयाची असेल तशी करावी, त्याप्रमाणे चालेन. ' फत्तेसिंगबाबास विचारतां, ' मला राज्यभार चाळवणे आटोपणार नाही ' असे बोलले. महाराजांनी राणीसाहेबांस आमंत्रितके, राजपुत्र दत्तक घेऊन तुम्ही त्यांचे आज्ञेत चालून सर्व कारभारी यांचे विचारे चालावे. ' परंतु घडले नाही. गोविंदरावास बोळावून, त्यास आपल्या पक्षांत आणण्याबद्दल बाईने शिकस्त केली. इनामाच्या सनदा बागेर करून दिल्या; आणि बाहेर निघून जातांना त्याचा खून करावयाचा घाट घातला, त्यांत भूलचुकीने तुळाबाी खिजमतगार मारला गेला. गोविं. बराब सुटून घरी आले. आनंद झाला. प्रत्यक्ष रायास दगा केला. आतां एकचित्त होत नाही, अशी पेशव्याची खातरजमा झाली. दोन तीन वेळां महाराजांकडे पंतप्रधान मोठ्या बंदोबस्ताने गेले. बाईसाहेबांनी रघूबाी भोसळे यास जलद येण्याची पत्रे पाठविली. त्यांस सत्वर घेऊन बावे म्हणून बहिरव खंडेराव चिटणीस रवाना केले; परंतु समयास येऊन पोचले नाहीत. सेनापति व गायकवाड यांस पत्रे गेली. सेनापति व्यसनी झाले, आले नाहीत. यमाजीपंतांनी कित्याबर ताराबाईच्या बंदोबस्ताकडिस्तां बंधु अंताजी शिवदेव व काहीं लोक पाठविले; परंतु प्रधान व गोविं. बराब यांनी कित्याबे अधिकार्यांची, महाराजांचे आज्ञेने, राबकार व राखिले; आणि त्यांनी अंताजी शिवदेव व त्याचे लोक काढून दिले. राणीसाहेबांनी संभाजीराजे यांस फौजमुखां बावे, म्हणून लिहून पाठ-

भिन्ने. यावर महाराजांनी बापूजी शंभेराम यास पाठवून संभाजी-
कडीक कारभासी व किष्काबाई यांनी या खटल्यांत आपण पडून शेवटास
जावयाचें नाहीं, असें राजे यांनीं सांगितल्यावरून पुढें न येतां
माघारे गेले. महाराजांचे शरीरिं व्यथा बहुत जाळी. ' राज्यास धर्मी
पुत्र करून, सर्वांनीं आशेंत चालून, राज्य देवब्राह्मणांचें, हें एक विचारें
रखावें ' ; आणि पेशव्यास वजावळें कीं " आम्हीं देवब्राह्मणांस धर्मादास,
अग्रहार, व खैरखैरात, व ज्यांस, भाऊबंध व गोत्रज व आणखी इतर
कुणवी मराठे लोक वगैरे नाना जाती यांस, चाकरीबद्दल, व सरंजाम, व
जहागिरा, व गांव, जमिनी, वगैरे लोकांस आम्हीं इनाम देणगी दिली
आहे, ती तुम्हीं आमचे पाठीमागे चालवावी. कोणास अटकाव करूं नये.
आमच्या हातचे देणगीस बाध आणिल्यास व आम्हीं मान दिलेल्या
लोकांचा छळ वगैरे केल्यास तुम्हांकडे पेशवाई पद कायम राहणार नाहीं.'
याप्रमाणें सर्व मंडळीस सांगोन, भस्म लावून, रुद्राक्ष धारण करून, दर्मा-
सनावर पांढरी घोंगडी टाकोन, भीरामनाम व शिव हरहर असा अकरा
वेळ शब्दोच्चार करोन, प्राण आक्रमण करून, मिती मजकुरी, रंगमहालचे
बाळ्यांत शहर सातारा येथें शाहूमहाराज छत्रपति कैलासवासी शांत जाहले.
त्या वेळीं त्याचें वय ६७ वर्षें सात महिने होतें.'

शाहूने आपल्या पश्चात् मराठी राज्याचा कारभार कसा चालवा,
यासंबंधानें वर सांगितल्याप्रमाणें दोन कागद स्वदस्तुरचे निषनापूर्वीं
पेशव्यास किडून दिले, ते महत्त्वाचे असल्यामुळे अस्सल छायाचित्रासह
येथें देतो.

यादी नंबर १

रावमान या बाळाची प्रधान पंडित यास आज्ञा. तुम्ही फौज घरनें.

सर्वांस आशा केली त्यांच्या दैवी नाही. महाराजांस लिखिले जाळें नाही. बरे होत नाहीत. राज्यभार चालला पाहिजे, तर पुढें वंश बसवनें. कोला-पुरचें न करणें. चिटणिसास सर्व सांगितलें तसें करणें. वंश होईल त्याच्या आशेत चालून राजमंडळ चालवनें. चिटणीस स्वामीचे विश्वासू. त्याच्या तुमच्या विचारें राज्य राखनें. वंश होईल तो तुमची घालमेल करनार नाही. सुज्ञ असा.

यादी नं. २

राजमान राा बाळाजी पंडित प्रधान आशा जे. राज्यभार तुझी चालवाल हा भरवंसा स्वामीस आहे. पहिलें सांगितलें (त्याची) खातरजमा, ती चिटणिसांनीं आढळ केली. तुमचें मस्तकीं हात ठेविला आहे; वंश होईल तो तुमचें प्रधानपद चालवील. करील अंतर तर शपथ अमे. त्याचे आशेत चालून सेवा करणें. राज्य राखनें. बहुत काय लिहिलें. सुज्ञ असा.

या दोन यादी म्हणजे मराठाशाहीच्या सूत्रचालकत्वाची शाहूने पेश-व्यांस करून दिलेली सनद होय. आज पावेतों या यादी थोड्या बहुत चोटकरीतीनें अनेक ठिकाणीं छापण्यांत आल्या होत्या. परंतु त्यांचे अस्सल कागद पैदा करून ते इतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध केल्याबद्दल रा. यशवंत राजाराम गुप्ते यांचे आभार मानिले पाहिजेत. अस्सलच येथें प्रसिद्ध होत असल्यामुळे, वाचनाचे मतभेद असतील, ते ज्याचे त्यानें मज्जीप्रमाणें लावावे. या कागदांवर मिति नाही हें एक वैगुण्य आहे. तथापि दोनही कागद थोड्या दिवसांच्या अंतरानें शाहूने शेवटच्या आसन्न स्थि-

१. कित्येक मंडळी दुसरे वाचतात. परंतु त्याचा अर्थ बरोबर लागत नाही. दोन जाणत्या मंडळीचे हातांत अस्सल लेख ठेवून त्यांस तो बालबोधानें लिहून काढण्यास सांगितला असता त्यांनीं बरप्रमाणें लिहिला. लिखिलें जाळें नाही, म्हणजे आज पावेतों लिहून ठेवण्यास सधड झाली नाही, अणुणि आतां पुढें बरे होण्याची आशा नाही, असा अर्थ.

तीत किडिले आहेत. त्यांत प्रथम फौज आणून बंदोबस्त करण्याविषयी पेशव्यास आज्ञा आहे. इतर सरदार फौजा घेऊन वेळेवर येऊन पोचले नाहीत. चिटणीसास सांगितल्याप्रमाणे राज्यास नवीन घनी करून पेशव्यांनी सर्व कारभार करवा, कोल्हापुरचे संभाजीस सातारच्या गाडीवर आणू नये, अशी शाहूने आज्ञा केली. त्यानंतर पेशव्याचे संबंधाने शाहूचे मनांत, कदाचित् इतरांच्या सांगण्यावरून, संशय आला, तो संशय चिटणीसाने घालविला. वर दोन कागद चिटणीस व पेशवा यांच्या दरम्यानचे दिले आहेत, ते या संबंधाच्या भानगडीचे असू शकतील. पेशव्यासंबंधी शाहूची दिलसफाई झाली, आणि 'तुमचे मस्तकी हात ठेविला,' असा आशीर्वाद त्याने पेशव्यास मरणापूर्वी दिला.

पंतप्रतिनिधीच्या बखरीत खालील मजकूर आहे. [भा. व. पु. १.] 'शाहू महाराजांनी प्रतिनिधीस विचारलें. तुम्ही सर्व राज्याचा बंदोबस्त कराल कीं काय ? त्यांनीं विनंति केली कीं तीस हजार फौज जवळ आहे. नंतर पेशवे यास विचारिलें, त्यांनीं एक लक्ष फौज जवळ आहे; आणि हुकूम झाल्यास पाहिजे तितकी फौज जमा करूं; व आज्ञेप्रमाणे राज्याचा बंदोबस्त राखीन. त्यावरून राजांची मर्जी पेशव्यावर प्रसन्न होऊन, आपल्या पैजारा व निशाने व शिक्केकटार आपली, पेशवे यांचे तावीन करून, सर्व सरदार मानकरी यांशीं हुक्म केला कीं, पेशव्यांचे हुकुमांत सर्वांनीं चाळवें. कोणी फितवा केल्यास त्यांचे पारिपत्य पेशवे करितील. अशी आज्ञा केली.' शाहूच्या मृत्यूनंतर या हुकुमाचा पहिला अंमल प्रतिनिधीवरच झाला.

मृत्युपूर्वीच दत्तक घेऊन व्यवस्था करण्याची खटपट चालली होती असे खालील पत्रावरून दिसते. 'यि. वि. महाराजांनी योडासा संदेह धरिला आहे. याकरितां तुम्ही आतांच वर यावें, दत्तविधान करून येस नाही म्हणतात. याजकरितांच वर यावें. भोजन येथेंच होईल. वरकड मागून येतील. येथून चिठी पावल्यावर त्यांनीं यावें. तुम्ही

आतांच यावे, बरकड मंडळी आधीं बर येऊं नयेत. हे वि. मराठ्यांच्या बायकाही आधीं बर न्याव्या. हे वि.' [इ. सं. पे. द. मा. ३]. हें पत्र सातारा किल्ल्यावरून कोणी पेशव्यास लिहिलें असावें काय (१)

४. पुढील राज्यव्यवस्थेसंबंधानें शक्याशक्यतेचा विचार.— सामान्यतः शाहूच्या अंतकाळीं कसकशा हकीकती बनत गेल्या, हें बरील उताऱ्यांवरून बरेंच स्पष्ट होतें. त्यांत मुख्य सूचना व शक्याशक्यता काय होत्या, त्यांत कोणत्या पक्षाचे काय हेतु होते; आणि शेवटीं रामराजास आणून पेशव्यांनीं राज्य चालवावें, असा बंदोबस्त करून शाहू कसा मरण पावला, इत्यादि प्रकार विशद होतात. त्या वेळीं पुढील राज्यव्यवस्थेसंबंधानें खालील सूचना पुढें आलेल्या होत्या:—

१ छत्रपति संभाजी यास सातार्यास आणून राज्यपदावर बसविणें.

२ विठोजी किंवा शरीफजी यांचे वंशांतील भोसले किंवा तत्संबंधीं दुसरा लायक इसम दत्तक घेणें.

३ सकवारबाईनें आपल्या मर्जीप्रमाणें मुलगा दत्तक घेऊन राज्य चालविणें.

४ रामराजा गुप्त होता, त्यास राज्यावर आणवून कारभार चालविणें.

या चार योजनांसंबंधानें तीन चार पक्ष होते. शाहूला कांहीं तरी पुढील व्यवस्था ठरविणें अपरिहार्य होतें. पेशवा, चिटणीस व दुसरे कारभारी या सर्वांचा एक पक्ष असून, जें करणें तें एकमतानें शाहूची आज्ञा होईल तें करावें, अशा विचाराचा होता. दुसरा महत्त्वाचा पक्ष राणी सकवारबाईचा, त्यांत यमाजी शिवदेव मुख्य असून, रघूजी भोसले, दमाजी गायकवाड इत्यादिकांचा त्यांस थोडाबहुत मुग्ध पाठिंबा होता. वास्तविक हे लोक प्रसंग बनेल त्याप्रमाणें वागण्याच्या इराद्यानें दोन दगडींवर हात ठेवून होते. सकवारबाई किंवा यमाजी शिवदेव यांप्रमाणें त्यांनीं पेशव्याशीं उक्कड विरोध या वेळीं दाखविता नव्हता. चौथा पक्ष ताराबाईचा. तिला राज्यकारभार करण्याची मोठी हाब असून, त्या घोरणानें तिनें अगोदरपासूनच शाहूचे मन वळवून, पेशव्याशींही तूर्त सख्ख ठेविलें. शाहूची भित्त खर्वस्ती

पेशव्यावर आणि भरंवसा गोविंदराव चिटणिसावर होता. संभाजीस सातान्यास आणून दोनही राज्ये एक करावी, असा पूर्वी पेशव्याचा घाट होता, परंतु त्यासही संतान नसून वृद्धावस्थाच असल्यामुळे, पुनः दत्तकाचा प्रश्न लवकरच उद्भवणार. ताराबाई व सकवारबाई दोघीही संभाजीच्या विरुद्ध होत्या. आपला डाव सिद्धीस जात नाही, असें दिसतांच सकवारबाईनें कोल्हापुराहून संभाजीस सातान्यावर येण्यास भर दिली; परंतु ती केवळ तेवढ्या संकटापुरतीच होती. शिवाय संभाजीशीं शाहूचें फार दिवस वैर, मारेकरी घालण्यापर्यंतचे प्रसंग आलेले, आणखी त्याच्यांतही राज्यकारभाराची आवरशक्ति नाही, अशी शाहूची खात्री, तेव्हां संभाजीस सातान्यास आणून नये अशी निश्चून आज्ञा शाहूनें दिली. भोसले कुटुंबांतील अगदीं बाहेरचा इसम दत्तक घेण्याची कल्पना शाहूस आरंभी पसंत होती. परंतु त्यास सकवारबाई व ताराबाई दोघी विरुद्ध होत्या. कारण असा दत्तक घेतल्यानें या बायांचें महत्त्व कारभारांत राहिलें नसतें अर्थात् ताराबाईच्या हातांतला रामराजाचा डाव तिनें हलकेच सुसंघि पाहून बाहेर काढतांच, इतर पक्ष आपोआप मागे पडलें; आणि रामराजाच्या अस्सलपणाविषयी खात्री वगैरे करून घेण्यांत कांहीं काळ गेला. सकवारबाई व ताराबाई यांचें अत्यंत वांकडें. दोघीही कारस्थानी व महत्त्वाकांक्षी होत्या. सकवारबाईस सती घालविण्यांत सुद्धां, पेशवे किंवा इतर मंडळीपेक्षां, ताराबाईचा आग्रह विशेष होता, हें पुढें सांगावयाचेंच आहे. सकवारबाईची योजना अगदींच टाकाऊ नव्हती. तिचाही शाहूनें चांगला विचार केला. परंतु बळाबळाचा विचार करतां सकवारबाईच्या हातीं कारभार दिव्यास लगेच रणकंदन माजेल, आणि राज्यांत घोर अनर्थ होतील, असे विचार मनांत येऊन ताराबाईच्या रामराजाचीच सूचना शाहूनें पसंत केली. अस्सल वंश असतां, दुसरा कोणी भोसले कुलांतील इसम दत्तक घेतल्यास, हा अस्सलवंशी इसम तरी लढाई केल्याशिवाय थोडाच राहणार, अकस्मातनें शाहूनें रामराजाचाच विचार मनांत कायम केला. ताराबाईचें व

पेशव्याचें या वेळीं बरें होतें. इच्याच तंत्रानें चालण्यांत राज्याचें हित आहे आणि शाहूचाही ओढा रामराजाकडे आहे, असें पाहून पेशव्यानें शाहूच्या या योजनेचा स्वीकार केला, आणि ती पार पाडण्याचें जोखीम अंगावर घेतलें. शाहूस काय, किंवा पेशव्यास काय, नवीन राजा करण्यांत युद्ध-प्रसंग नको होता. सर्व व्यवस्था शांतपणानें पार पडावी, अशीच त्यांची मनापासून इच्छा होती. युद्धाची खुमखुम सकवारवाईस विशेष होती; आणि आपला हेतु सिद्धीस नेण्यासाठीं कितीही प्रयास पडले किंवा युद्ध-प्रसंग झाले, तरी ती डगमगणारी नव्हती. ही तिची प्रवृत्ति दावांत ठेवण्यास शाहूस मोठे प्रयास पडले. तसाच प्रसंग आल्यास बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं मोठी फौज जमविण्यास त्यानें पेशव्यास व सरदारांस आज्ञा केली. त्यामुळेच कदाचिन् रामराजामे ताबडतोब आणून त्यानें आपल्या देखत दत्तक घेतलें नाहीं. (पहा, रा. खं. ८-१८३). रामराजास राणी अपाय करील, आपल्या डोक्यादेखत राजधानींत युद्धप्रसंग माजेल, आणि आपणास मरणप्रसंगीं चित्तशांति मिळणार नाहीं, अशा भावनेनें, सर्व मंडळींत बलवान व हुशार असा जो पेशवा त्यास स्वहस्तानें पुढील व्यवस्थेचे लेख करून देऊन; आणि सर्वांनीं पेशव्यास मदत करावी, असें विनवून शाहूनें प्राण सोडिला. एवंच राणी सकवारवाईशिवाय इतर सर्व पक्षांस व मराठाशाहीच्या सर्व हितचिंतकांस शाहूचीच योजना संमत होती. पेशव्याचे हेतु खालील पत्रांत व्यक्त होतात. ताराबाईला मिळवून कारभार करावा, अशी पेशव्याची इच्छा होती. ता. १९ ऑगस्ट रोजी ताराबाईच्या कारमाऱ्यास त्यानें खालील पत्र लिहिलें:—

‘ येथील अर्धास निखालसतेस वाकफ होऊन गेलां. संप्रत तुम्हीं केलिया सर्व होतें. असें असतां विलंब संशय ठेविला हें अपूर्व दिसलें. याउपर दिनकर महर्देव यांस लिहिलें आहे, तें समजाऊन त्याप्रमाणें करणें. आमचे इतबारी प्रामाणिक जाणून तुम्हांस लिहिलें आहे. जेथेंकरून बाह्य-काहेषांचें मनोदयासिद्धि, आमचे ठायीं पहिल्यापेक्षां विशेष कृपा, राजभी

सची, लौकिक उत्तम, हे तीनही अर्थ करणें. इतकें किहिचें असतां न कराल तर ईश्वरइच्छा प्रमाण. (खं. ३-१२७ ता. १९-८-१७४९).

या एकंदर हकीकतीत पेशव्याची वागणूक सरळ दिसते. धूर्ततेनें बागून त्यानें आपली बाजू सांभाळिली, हा त्याचा दोष म्हणतां येत नाही, राज्यकारभार चालविणारानें दक्ष व धूर्त असलेंच पाहिजे. पेशव्याचा स्वतःचा म्हणून निराळा उद्देश नव्हता. चार चौबांचे संमतीनें शाहूनें जी आज्ञा केली ती वंय्र समजून तडीस नेण्यांत त्यानें कसूर केली नाही. रामराजाचे अंगीं कर्तृत्व नाही, हें त्यास आगाऊ ठाऊक असण्याचें कारण नव्हतें; आणि कर्तृत्ववान् राजा गादीवर असता तर, शाहूच्या हयातींत ज्याप्रमाणें बाजीरावानें करामत करून दाखविली, त्याप्रमाणें नानासाहेबांनीं केलें त्यापेक्षां कदाचित् जास्त कार्य करून दाखविलें असतें. शाहूच्या पश्चात् मराठ्यांचे गादीस लायक छत्रपति मिळाला नाही, हा प्रकार शोचनीय होय; परंतु त्याची जबाबदारी पेशव्यावर नाही. ' तारुण्य राजतेजयुक्त, प्राक्तनबाब आहेत' (इ. सं. ऐ. टि. भा. १ पृ. ६६) म्हणून हा कर्तृत्ववान निषेक अशीच त्याजविषयीं पेशव्याची भावना होती. पेशव्यानें आपल्या हातीं सत्ता यावी, म्हणून मुद्दाम नालायक इसम गादीवर आणिला, हा समज चुकीचा आहे. ' पेशवे व चिटणीस यांस हातांशीं धरून तूं बाग, त्यांत तुझें कल्याण आहे, ' असें शाहूनें राणीस परोपरी सांगितलें, परंतु तिचा आग्रह सुटला नाही. पेशवे व चिटणीस संगनमतानें बागत होते. राज्यांत दुफळी होऊं नये, सर्वांनीं एकजुटीनें वागावें, आणि जी कांहीं योजना शक्य व सर्वांच्या हिताची असेल, ती शाहूपासून ठरवून घ्यावी, अशी उभयतांची मनापासून इच्छा होती. तिच्या सिद्धयर्थ शाहूच्याच आज्ञेनें गोविंदराव चिटणीस सर्व सभासदांचे व मुत्सद्यांचे घरोघर सामर्थी हिडला. राज्याचें जोखीम अंगावर घेण्यास दुसरा कोण तयार आहे, कोणांत तशी ताकद आहे, आपसांत युद्ध माजल्यास बंदोबस्त कोण करू शकेल, इत्यादि गोष्टींची गोविंदरावानें निरनिराळ्या इसमांशीं भरपूर चर्चा

केली. पेशव्यांच्या हातीं कारभार घेण्यानें ब्राह्मणांचें माहात्म्य वाढेल, पेशव्यांच्या अरेराबीपणाबद्दल अनेक सरदारांची अगोदरपासूनच कुरकुर होती; आणि त्यांच्या समजुती घालण्यास शाहूस कसे नाकीं नव येत, हे सर्व गोविंदराव चिटणीस जाणत होता. पेशव्याबद्दल म्हणजे त्यांच्या मनांत विशिष्ट उमाळा होता, असा प्रकार बिलकूल नव्हता. पेशवे कारभारांत नसून दुसरा कोणी पराक्रमी इसम पुढें येता तर चिटणीसास हवाच होता. परंतु पेशव्याचें घोरण व शक्ति त्या वेळच्या मंडळींपैकीं एकांतही नव्हती. कोणासही राज्यभार अंगावर घेण्याचा ह्मिया होईना. शाहूचें आत्मलिंग फत्तेसिंग भोसळे यानेंही कानावर हात ठेविले, आणि कोणीही पुढें होऊन शाहूस तसें आश्वासन देईना. चिटणीस व पोतनीस हे दोघे व देवराव मेघव्याम देशस्थ ब्राह्मण, आनंदराव सुमंताचा व्याही, अर्थात् परंपरेनें पेशव्याचा विरोधी, हे शाहूच्या अंतरंगांतले मुख्य इसम होते; आणि पहिले दोघे प्रभु जातीचे असल्यामुळे तिकडूनही ब्राह्मण पेशव्यांबद्दल त्यांचे मनांत विशेष आदर असण्याचें कारण नव्हतें; परंतु ते राजनिष्ठ व राज्यहितैषी होते; आणि त्यांनीं सर्व साधकबाधक विचार करून एक मतानें पेशव्याचे हातीं राज्यकारभार देण्याची शाहूस भर दिली, बाबरून असें करण्यांतच राज्याचा फायदा आहे, अशी त्यांची व गोविंदराव चिटणीसाची भावना व्यक्त होते. गोविंदरावाच्या कुटुंबावर सकवार-बाईनें नाहीं नाही तीं संकटें आणण्याचा प्रयत्न केला, परंतु नानासाहेबानें त्याचीं मुळे माणसें पुण्यास नेऊन बंदोबस्तानें ठेविलीं; आणि सर्व प्रकारें चिटणीसाचा बचाव केला. [खं. ६-२४३].

रघूजी भोसळे व दमाजी गायकवाड हे दुसरे दोघेच सरदार त्या वेळीं बखनदार व पराक्रमी होते. त्यांस फौजा घेऊन शाहून बोलाविलेही होतें, परंतु ते वेळेवर आले नाहीत. अशा वेळीं राजधानींत येऊन जोखमांत पडण्यापेक्षां दूर राहूनच प्रसंग पडेळ त्याप्रमाणें वागण्याचा त्यांचा इरादा असेवा. रघूजी तर मुद्दाम आला नाही, असें दिसतें. खंड १ लेखांक

१९५ व २२८ ही रघूजीचीं पत्रें १७४९ च्या नोव्हेंबरांतलि आहेत. 'आम्हीं नांदेडनजीक गंगा उतरून आलों, पुढें तुळजापुरासनिघ येत असों. रा. विसाजी रघुनाथ व विसाजी गोविंद यांस खाना केले आहेत. सविस्तर अर्थ सांगतील त्याप्रमाणें ध्यानास आणून, रा० फत्तेसिंग बाबा यांसी फौजेसह तुळजापूर प्रातें शीघ्र घेऊन यावें, भेटी अंतीं योजिला मनसुबा होऊन येईल.' असें रघूजी कोन्हेरपंतास सातान्यास लिहितो. यावरून पाहतां रघूजी सातान्यास येण्याची उडवाउडव करित आहे, असा भास होतो. निदान आपण ही राजधानींतलि नवीन भानगड अंगावर घ्यावी, अशी त्याची मनोदेवता त्यास सांगत नव्हती, म्हणून त्यानें मन लावून या कामीं उद्योग केला नाहीं. शिवाय त्यानें आपला पंथ वऱ्हाड नागपुराकडे स्वतंत्र पाहिलेला असल्यामुळे, तेथून दूर अंतरावर सातान्याच्या नवीन भानगडी अंगावर घेणें रघूजीस जरूर नव्हतें. दमाजी गायकवाडाचाही असाच जम गुजरायेंत बसलेला होता. अर्थात् गायकवाड व भोसले यांचे हितसंबंध असे दूर असल्यामुळे त्यांस सातारचें प्रकरण अंगावर घेणें शक्य झालें नसतें, त्यामुळे पेशव्याचा कार्यभाग आयताच तितका सुलभ झाला. तथापि पुढील एक दोन वर्षांत या अनिष्ट स्थितीचा परिणाम पेशव्यासही भोवल्याशिवाय राहिला नाहीं. कदाचित् यमाजी शिवदेवाच्या सल्ल्यानें सकवारबाईनें निराळाच दत्तक घेऊन राज्यकारभार चालविला असता, आणि त्यास पेशव्याची मदत किंवा अनुमति नसती, तर सर्व मराठमंडळास ताब्यांत ठेवून राष्ट्रकार्य करवून घेण्याचें सामर्थ्य सकवारबाईत किंवा तिच्या पक्षाच्या मंडळींत नव्हतें. बाईची हुकमत मराठमंडळास खपली नसती. ताराबाईसारख्या पराक्रमी बाईची जर राज्यकारभारांत डाळ शिजली नाहीं, आणि आयुष्याचीं निदान चाळीस वर्षें तरी तिला बंदिवासांतच कंठावीं लागलीं, तर सकवारबाईचा जम आणि तो ताराबाई जिवंत असतां, कितीसा बसला असता, याची कल्पना सहज करतां येते. कोल्हापुरच्या संभाजीची क्रायको

जिवाबाई बरीच पराक्रमी होती; परंतु बायकोमनुष्य म्हणून पुरुष मुत्सद्दावर जिच्चें तेज पडलें नाहीं. सकवारबाई या दोर्घोपेक्षांही कमी दर्जाची होती. तिच्या बाजूचा प्रतिनिधि स्वतः कर्तृत्ववान नसून मुतालिकावर अवलंबून होता. भोसले, गायकवाड वगैरे सरदार मुद्दाम कलह उपस्थित करणारे नव्हते, आणि इतकें असून तिचा पक्ष प्रबळ झाला असता तर मरठ्याहीची लवकरच हतिश्री झाली असती, असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. सारांश, असलेल्या परिस्थितींत शक्य व हितकर अशीच व्यवस्था शाहूनें पूर्ण विचारांतीं केली, असें म्हणावें लागतें. दुसरी कोणती व्यवस्था जास्त श्रेयस्कर झाली असती हें दाखविण्याचें काम पेशव्यांच्या आक्षेपकांचें आहे.

सकवारबाईच्या मनांत आपल्या बहिणीचा मुलगा मुघोजी यास दत्तक घ्यावयाचें होतें, असें डफचें व शकावलीचें विधान आहे. (रा. खं. २ पृ. ७०). शाहूच्या अंतकाळची डफची हकीकत त्रोटक व धरसोडीची दिसते. त्याचे आधार काय ते समजण्यास मार्ग नाहीं. नागपुरचा रघूबी भोसले याचे मुळगे जानोजीबाबा व मुघोजी आपासा० असे होते. रघूजीस अनेक बायका होत्या. मरणसमयी तेरा बायकांनीं सहगमन केलें. [ना. भो. का. प. पृ. १२]. मुघोजीस दत्तक घेण्याचा शाहूचा विचार असावा. ना. भो. बखरीत खालीलप्रमाणें मुघोजीचा उल्लेख आहे ' रघूजीचे चिरंजीव मुघोजी देउरांत (वाईजवळ) होते, तेथून सातान्यास राजभीकडे येणें झालें. राजर्भीच्या धाकट्या राणीच्या (सगुणाबाईच्या) चुलतबहिणीचे लेक, सबब राजर्भीही लोभ विशेष करून होते. फत्तोसिंग भोसले व गोविंदराव चिटणीस यांजकडेस बहिवाट त्यावरून गोविंदराव चिटणीसांचे विद्यमानें विचार ठरला, व गावांतही झालें कीं राजर्भी साळीचे लेकास दत्तक घेतात. ताराबाई आईसाहेबांनीं ऐकून ' अस्तळ वंश असतां, बाहेरचा कां घ्यावा, ' असा निषेध केला. मग राजर्भींनीं दत्तक घेणें राखिलें. मुघोजी भोसले वय लहान, परंतु शहाणें फार. जिवास

खिन्नता फार केली. बापाची अनास्था, त्यांत सर्व मुत्सद्दी यांचे येथे येथे जाणे, म्हणून प्रातिनिधींनीं मुघोजीबोवांचें समाधान करून, पालखी वगैरे कांही स्वारांनिशीं बहुमानांनीं ठेविले. धाकटी राणी त्यांची मावशी; स्वामी शिकार घोडे फेरण्याचा शोक फार. पुढें त्यांची खानगी महाराजांनीं स्वारींत करून दिली. 'यावरून सकवारबाईंचा ओढा मुघोजीकडे असण्याचें कारण नव्हतें. कदाचित् मुघोजीसंबंधाची खटपट सगुणाबाईंची असावी,' परंतु सगुणाबाई वारल्यावर त्या उपक्रमाचा आधार तुटला. मुघोजी हा बापाचा नावबता होता, आणि त्यास सातारची गादी मिळवून देण्याची खटपट रघूजीनें केली नाहीं. चिटणिसी बखरीतील एकाही लेखांत मुघोजी व सकवारबाई यांचा आससंबंध असल्याचा उल्लेख नाहीं. सकवारबाईंच्या हातीं कारभार येता, तर ती कोणास दत्तक घेणार होती, याची स्पष्टता कोठेंच आढळत नाहीं. रघूजीचा मुलगा मुघोजी घ्यावा, अशीच तिची इच्छा असावी.

आपल्या पश्चात्तराएक बाबतीची स्थिति काय होणार, आणि ती चांमळी राहण्यासाठीं आपल्या देखत काय उपाययोजना करितां येईल, याची चर्चा व विचक्षणा शाहूनें सारखी चार वर्षे अगदीं पुणेपूर केली. इतकी चिकित्सा आज पावेतो बहुधा दुसऱ्या कोणत्याही राज्यकर्त्याच्या हयातींत झाली नसेल. शाहूनें अमक्याची भेट घेतली नाहीं, किंवा अमक्याचें ह्मणें त्याच्या कानांवर गेलें नाहीं, असें ह्मणण्यास कोणासच जागा नाहीं. तेव्हां शाहू सर्वस्वी नानासाहेबाचे मुठींत होता, आणि पेशव्यानें आपणास वाटेल तशी व्यवस्था आसन्नमरणस्थितींत शाहूचें मन वळवून त्याजकडून ठरवून घेतली, या म्हणण्यांत बिल्कूल तथ्य नाहीं. उलट या शेवटच्या चार वर्षांत पेशव्याच्या विरोधकांचाच पगडा शाहूवर विशेष होता. अर्थात् मराठमंडळाच्या ठिकाणीं जितकी अकल व शकल होती, तितक्याचा उपयोग करून शाहूनें सर्व प्रकारची पुनः पुनः वाटाघाट करून शक्य स्थित्यस्य शाहणपणानें व शांत विचारानें पुढील योजना ठरवून दिली.

वास्तविक पाहतां, स्वतःची अशी विशिष्ट योजना पेशव्यानें पुढें आणिलीच नाही. यांतच त्याचा धूर्तपणा व्यक्त होतो. कोणतीही योजना कागदावर किंवा वचनांनीं कितीही स्पष्ट रीतीनें आगाऊ ठरविलेली असली, तरी राज्यकारभारांत प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें शहाणपणानें वागून यश मिळविणें, हें काम युरोपांत काय किंवा आपल्याकडे काय, चालकांच्या योग्यतेवर व शहाणपणावर अवलंबून असतें. अर्थात् रामराजा येवो, संभाजी येवो, किंवा दुसरा कोणी राज्यावर येवो, राज्याची जोखीम अंगावर घेऊन कारभार करण्याचा नानासाहेबांचा निश्चय मूळपासून दिसतो; आणि तोच त्यानें अखेरपर्यंत चालविला, मग त्यास दृष्टिभेदानुरूप कोणी मुत्सद्देगिरी म्हणतील, किंवा कोणी आपमतलब म्हणतील. विरोध किंवा पक्ष झितके कमी असतील, तितकें राज्यकारभारांत यश जास्त येतें. एवढ्याच पुरता नानासाहेबांचा सकवारबाईशीं विरोध होता; आणि सकवारबाई सती गेली नसती, तर ताराबाईंचा व तिचा कलद जुंपून, तितक्यापुरतें पेशव्याचें काम त्यामुळें सुलभच झालें असतें असेंही म्हणतां येईल. सारांश, दुसरी कोणतीही व्यवस्था शाहूनें त्या वेळच्या स्थितींत ठरवून दिली असती, तरी मराठ्याहीचः पुढील कारभार, ज्यास्त यशस्वी झाला असता, असें झणतां येत नाहीं.

या अखेरच्या घालमेलींत पेशव्यानें स्वतः अंगावर घेऊन एखादा विशिष्ट पक्ष स्वीकारिला नाही. पेशव्याबद्दल बहुतेक सर्व पक्षांचीं मनें साशंक होती. अशा स्थितींत चिटणीस, पोतनीस वगैरे शाहूच्या मर्जीतील गृहस्थांशीं संगनमत राखून, शाहूची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें अंमलांत आणावयाचें, अशी त्यानें आपली तयारी ठेविली. आंतून सर्व खलबतांची व घडामोडींची बातः साखून, फौज, पैसा वगैरेची तजवीज त्यानें यथायोग्य ठेविली. शाहूजवळ गोविंदराव चिटणिसाचें माहात्म्य विशेष होतें. शिबजीचा जसा बाळाजी आवजी, तसा शाहूचा गोविंद खंडो. पुढील काळ पर्यंत हरेक प्रकारच्या आज्ञा व तजवीजी चिटणिसांमार्फतच कागदावर

वेत असल्यामुळे, ज्यांत चिटणिसाचा संबंध नाही, ती गोष्ट महाराजांस मंजूर नाही, असा पक्का समज कैक वर्षे मराठमंडळाचा झाला होता. जना-नखान्यांत त्याचा प्रवेश असे. बायकांस समजुतीच्या गोष्टी सांगणें, त्यांचें तेंटे तोडणें, नाजूक कामांचीं निरवानिरव करणें, हीं सगळीं प्रकरणें शाहू गोविंदरावाकडून तडीस नेई. एखाद्या प्रसंगीं काय करावें, याचा निर्णय होईना, म्हणजे आपल्या राण्यांच्या वगैरे समोर गोविंदरावास बोलावून, मुद्दाम त्याचा सल्ला विचारि, आणि निस्पृह व योग्य सल्ला दिल्याबद्दल त्यास शाबासकी देऊन त्याप्रमाणें निकाल देई. भारतवर्षातील बखरीत गोविंदरावाच्या कौशल्याच्या व निस्पृहपणाच्या अनेक गोष्टी वर्णिलेल्या आहेत, त्यांवरून त्याच्या चातुर्याची खात्री पटते. तेंटे वाढूं नयेत, सर्वांची एकवाक्यता व्हावी, राज्यलौकिक वृद्धिगत व्हावा, अशा बुद्धीनें सर्वांचीं कामें गोविंदराव करी; स्वतः पक्षाग्रह कधीं धारण करीत नसे. अशा गोविंदरावानें शाहूच्या अंतःसमयीं बाळाजी पेशव्याशीं एकमत करून शाहूच्या मार्फत पुढील व्यवस्था ठरवून घेतली, यावरून तत्कालीन परिस्थितींत राष्ट्रहिताचा त्यांस दिसलेला उत्तम मार्ग, तोच त्या उभयतांनीं स्वीकारिला असें म्हणावें लागतें. चिटणीस घराण्याचें व पेशव्याचें वांकडें असें कधींच नव्हतें. गोविंदराव चिटणीस शाहूच्या मृत्यूनंतर सुमारे पसतीस वर्षे जिवंत होता, एवढ्या मुदतींत पेशव्यांची राज्यनीति त्यास पसंत नसती तर त्यानें विरुद्ध बाजूनें कांहीं तरी हालचाल केली असती; ती त्यानें केली नाही, यावरून पेशव्यांची कृत्ये त्यास मानवलीं होती, असें म्हणावें लागतें. प्रस्तुत प्रकरणीं पेशवे व चिटणीस यांचा आपसांत कांहीं तरी ठराव झालेला होता. शाहूच्या मनांत पेशव्यासंबंधी कांहीं संशय आला असतां, त्याचें निरसन गोविंदरावानें केलेंलें दिसतें. खालील पत्र नानासाहेबानें चिटणि-सास लिहिलेंलें पहाः—

‘ रा. गोविंदराव गोसावी यांस आशीर्वाद उपरी. तुम्हांस स्वरूप खातर जमा केली असतां, स्वामी दिवत घेऊन लिहितात, त्यास

तुम्ही खातर जमा करावी. तुम्हांस अंतर दिलें तरी, वडिलांस व श्रीस सानणार नाही. पूर्वीपासून महाराजांचे कूपेस पात्र केलें, हें विस्मरण कसे होईल ! वचनाप्रमाणें घडेल. निखालसपत्र द्यावें, हे आशीर्वाद.' (भा. व. ऐ. प. या. ले. ५७) पत्रावर मिति नाही. कदाचित् तें पेशवेगिरी काढून घेतली त्यावेळचें असू शकेल. बाळाजी बाजीराव प्रधानानें चिटणिसास स्वदस्तुरची यादी करून दिली ती येणेंप्रमाणें:—[सदर ले. ५९]. ही यादी रामराजाचे वेळची दिसते.

यादी गोविंदरावाचें कार्य येणेंप्रमाणें आम्हीं करावें.

१ किल्लेकोटांस कर्ज दिलें असेल तें रुजवातीनें मनास आणून सर-कारांतून द्यावें. सरजाम व किल्ले द्यावयाचे करार केले आहेत ते ताकीद हवाली करावे. हे करार.

२ हातरोख्यामध्ये मजमुदार नवा दाखळा करूं इच्छितात, तो करूं देऊं नये. याचा कायदा शाहूमहाराजांचे वेळेस चालत आल्याप्रमाणें चालवावा. करार.

३ राज्यकारभाराचे कार्यासाठीं व मराठे राजापाशीं द्यावयाचे मजकुरा-साठी, जें ज्याशीं बोललें असाल, तें मनास आणून, योग्यायोग्य करून देऊन, गोविंदरावांचें वचन रक्षावें. करार.

४ राजश्रीचे मनांत यांचे (पेशव्यांचे) विशीं वाईट आलें असेल, तें सर्व दूर करून राजश्रींची यांची निखालसता, शपथपूर्वक करून द्यावी. करार.

गोविंदराव यांणी आम्हांशीं येणेंप्रमाणें वर्तावें.

१ आईसाहेबांचा लगाम मनापासून सोडून, सर्व प्रकारें आमचे राज-श्रीचे विचारांत यावें. जें कार्य आम्ही अवलंबूं, त्याचे प्रयत्नांत मनापासून असावें. अंतर करूं नये.

२ हरएक मजकुराची तोडजोड जें बोलणें तें निरवालसतेनें आपले जागां बोलावी. परंतु बाहेर जें करणें तें आमचे विचारास येईल तें करावें. [बरीक नंबर ४ चें कलम येथें पाहिजे असें वाटतें.]

हा कागद अत्यंत महत्त्वाचा दिसतो. चिटणीस व पेशवे यांनी एकमताने एकमेकांची कामे करून पुढील उपक्रम तडीस नेण्याचा हा ठराव आहे. याजवर मति नाही ही त्यास वैगुण्य आहे. उभयतांनी आपापलीं कलमे ' करार ' म्हणून कबूल केली आहेत. रा. व. साने कळवितात की,

‘ गोविंदराव चिटणिसाचा व पेशव्याचा ऋणानुबंध उत्तम तऱ्हेचा होता. सातान्याकडील सर्व कारभार पेशवे गोविंदरावाच्या सल्लामसलतीनेच करीत. पुढे ताराबाईने तंडा माजविला, तेव्हां गोविंदराव पेशव्यांचा मसलतदार असून त्यांच्या तर्पेनेच तो व त्याचा भाऊ बापूजी खंडो ताराबाईच्या विरुद्ध वागले. याबद्दल ताराबाईने पेशव्यांच्या इतर हस्तकांबरोबर चिटणिसांवरही ताशेरे झाडलेले आहेत. निदान नानासाहेबांच्या अखेरीपर्यंत तरी गोविंदरावाचा इतमाम चांगला चालत असे. माहिपतराव चिटणीस हा पेशव्यांचा चिटणीस असून तो नानासाहेबांच्या व सदाशिवरावांच्या अंतस्थ सल्लागारांपैकी एक होता, असे दाखले मिळतात. ’ एकंदरीत चिटणीस व पेशवे या दोन कुटुंबाचा घरोबा चांगला असे. मात्र गोविंदरावास, साम्राज्याच्या मसलतीत म्हणजे हिंदुस्थान, कर्नाटक वगैरे ठिकाणी व हैदराबादकडे, व मोगलांवर मोहिमा केल्या त्यांत पेशव्यांनी सल्लागार केले नव्हते. तसेच शाहूच्या मृत्यूनंतर पसतीस वर्षे जिवंत असलेल्या या पुरुषाचे उद्योग यात्किंचित् प्रसिद्ध असू नयेत, हेही एक गूढ आहे. शाहूच्या मृत्युसमयी गोविंदराव तरुणच म्हणजे चाळिशीचे आत होता.

शाहूच्या मृत्यूनंतर काय प्रकार घडला, ते सांगण्यापूर्वी रामराजाचे पूर्ववृत्त येथेच दिले पाहिजे, म्हणजे वरील विषयाची पूर्तता होईल.

५ रामराजाचे पूर्ववृत्त.—ताराबाईने ह्या आपल्या नातवाला आपल्याच नवऱ्याचे राजाराम हे नांव दिले. पुढे नवऱ्याचे नांवाचा उच्चार करावयाचा नसल्यामुळे, नांवांत थोडा फरक करून ती त्यास रामराजा असे म्हणू लागली. रामराजाची आरंभीची हकीकत त्याने गादीवर बसल्यावर भगवंतराव अमात्यास सनद करून दिली त्यांत व, ताराबाईने

किहिलेच्या कित्येक पत्रांत उपलब्ध आहे, तीच भरंवसेलायक समजली पाहिजे. भारतवर्षांत छापलेल्या अमात्यांचे बखरींत किंचित् ज्यास्त खुलासा आहे. तेव्हां त्या त्या कागदांतून उतारे घेऊन ती हकीकत देतो.

‘ शाहूमहाराजांस समाधान वाटेनासे झाले. त्या काळीं राज्यास अधि-
कारी कोणा नाही. यास्तव संभाजीमहाराजांस बोलावणें पाठविलें असतां
आले नाहीत, म्हणोन पांच चार मुलें आणून दत्तक घेणेचा बेत होऊन
मुघाजी भोसले नागपुरकर यास दत्तक घेणेचा निश्चय चिटणीस यांचे
बिचारें ठरला. तेव्हां मातुशी ताराबाईसाहेब यांनीं समाचारास येऊन
सांगितलें, जे तुम्हीं दत्तक मुलगा घेण्याचा निश्चय केला, त्यास आपला
वंश प्रत्यक्ष असतां परकी कां घ्यावा ? असें म्हणतांच महाराजांनीं उत्तर
केलें जे, मला मूल नाही; व आवासाहेब यांस मूल नाही, व आपल्यास
नातू जाहला होता तो वारला. तेव्हां प्रत्यक्ष कोणाचा ? असें म्हणतांच
आईसाहेबी उत्तर केलें जे, शिवाजी माझा पुत्र याचे पोटीं तिथी कन्या;
व भवानीबाई गरोदर असतां चिरंजिवाचा काळ जाहला. नंतर तीन
महिण्यांनीं प्रसूत जाहली. पुत्र जाहला. पन्हाळे मुकामी आवासाहेब यांनीं
पुत्र पाहून पुत्रावण करून मुलास जतन करा म्हणून सांगून गेले. नंतर
विपर्यास दिसें लागलें, म्हणून मूल वारलें असा बाहणा करून, किल्लेखाळीं
घालवून दिला. तो मूल थोर जाहला आहे, तो तुमचा आणावा, दुसरा
बेऊं नये, असें ऐकून महाराज बोलले जे. मूल वारलें जगप्रसिद्ध. आवा-
साहेबही मुलाकरितां मजपाशीं भमी जाहले व मलाही श्रम वाटला.
आपण वडील, आज्ञा करितां हैं मला प्रमाण वाटतें. परंतु लोकांची
आशी कशी होईल ! त्यावरून आईसाहेब बोलली कीं मी बायको
गळहाळ असें लोक म्हणतात. त्यास मूल वारल्याचा बहाणा करण्यास,
पारसनीस व बाकनीस व काकासाहेब भोसले जितीकर व भवानी-
बाई यांच्या बिचारें असें करावें असें ठरलें. परंतु मूल कोणाचे
स्वाधीन करावें ! त्या वेळेस त्यांनीं ठरविलें जे, खासगी चौकीचा

प्रकरण १८ वे] झाडूळत्रपसीची अखेर. चिनायक सुबराव १५५५.

परदेशी रजपूत (बाजीराम-खं. ८-१८४) विश्वास, त्याची बायको बाळंत जाइली. तिचें मूळ वारलें. तिचे स्तनीं दूध आहे. तो देशास जातो; म्हणोन त्याचे तलवेचा हिशेब करून निरोप द्यावा; आणि मूळ वारलें असा बाहणा करून त्याचे बायकोचे स्वाधीन करून किल्ले बावडे येथें जाऊन बाजीराव अमात्य यांजपाशीं राहून मुलास संरक्षण करून असावें, असें ठरवून, रजपूताचा हिशेब करून देऊन, उदर्क जातो असें, आबासाहेबसुद्धां कळवून दुसरे दिवशीं मुलास अफू ज्यास्त दिली. त्यामुळे चलनवलन राहिलें. दोनघटका रात्रीं मूळ वारलें म्हणोन रडारड होऊन, मूळ रजपूताचे बायकोचे स्वाधीन केलें. काकासाहेब यांनीं मूळ पुरावयास जातो म्हणोन बराबर जाऊन, खळगा उकरवून, त्यांत भाकर १ व कोंबडी २ घालून पुरवून, रजपूताचे घरीं मूळ पोचतें करून माघारे आले. दुसरे रोजीं रजपूत बायको मुलास किल्लेखालीं उतरून बावडेस जाऊन अमात्य यास जाहेल्ला वृत्तान्त सांगून, पांच वर्षे तेथे राहून मुलाचें संरक्षण अमात्यपंतांनीं केलें. हे वृत्त जिजाबाईस कळलें. चौकशी होणार हें आम्हांस व अमात्य यांस कळलें. यावरून खालीं कोंकणांत दोनवर्षे मुलासह रजपूत होता. नंतर रजपूत याची बायको बारली. नंतर रजपूतानें पानगांवीं कृष्णाबाई वडोल बहीण (दर्याबाई निंबाळकर) यांपाशीं [ता. २६ जानेवारी १७४५ नंतर] मुलास नेऊन ठेविलें. पुढे दोन वर्षांत तो रजपूत भेला. सांप्रत कृष्णाबाईजवळ मूळ पानगांवीं आहे. मूळ वारल्याचें जगप्रसिद्ध झालें. या प्रकारें मुलाचें संरक्षण केलें आहे. म्हणोन आईसाहेब यांनीं लिहून दिव्हे. त्यावरून महाराजांनीं विचारिलें जे, यापैकीं कोण मेळे व कोण आहेत ? आईसाहेबांनीं उत्तर केलें जे, बाजीराव अमात्य आहेत. तेव्हां महाराज बोलले कीं अमात्यांनीं येऊन माझे हातावर श्रीकृष्णचें उदक घाळावें; म्हणजे माझी खात्री होईल आणि तो मूळ राज्याचा धनी आहे, दुसरा मूळ दत्तक वेणेंचें कारण नाही. त्यावरून मगवंतराव रामचंद्र अमात्य ऊर्फ बाजीराव

यांस सातारेहून आशापत्र पाठवून घेऊन गेले. महाराजांस समाधान बहुतच वाटेनासैं जाळें. म्हणोन, अमात्य यांस आईसाहेबांनीं मुळाविषयींचा मजकूर सांगितला, तो महाराजांनीं अमात्यास सांगितला. अमात्य यांनीं मजकूर वास्तविक आहे, म्हणोन विनंति केली. तेव्हां शाहूमहाराजांनीं आशा केली जे, तुम्हीं कृष्णेचें उदक हातावर घालावें. अमात्य यांनीं मान्य केलें. आपल्यास समाधान नाहीं; सव्वध जगजीवन परशुराम प्रतिनिधि यांस बरोबर देऊन संगर्भी पाठविलें. अमात्य बांनीं हा मजकूर वास्तविक आहे, म्हणोन उदक प्रतिनिधि यांचे हातावर घातलें. हें वर्तमान तंवपावेतों गोविंदराव चिटणीस यांवांचून दुसरे कोणास माहीत नाहीं. ते समर्थी सकवारबाईस वर्तमान कळलें, तेव्हां प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव यांस धनीणसाहेब यांनीं नेऊन मसलत केली; आणि आईसाहेब यांचा नातू दत्तक घेऊं देऊं नये, करवीरकर यांचे घरीं राज्य जातें, या मसलतींत गोविंदराव चिटणीस आहेत, ते पेशवे यांचे लक्ष्मणें बागतात, यास्तव तुम्हीं सरकार लक्ष्मणें बागोन, रघूजी भोसले यांचा मूल मुधोजी आणोन दत्तक घ्यावा, दौलतीचें काम तुम्हीं चालवावें, असें ठरलें. हें वर्तमान महाराजांस कळलें. नाना पेशवे व महादेव पुरंदरे व गोविंद खंडेराव चिटणीस यांस बोलावून सविस्तर दौलतीचें वृत्त सांगोन, बायको वेडी जाहली, ही मसलत करूं नये, आईसाहेबांचा नातू आणावा, आम्हाचा काल समीप आला, यास्तव जलद मूल आणावा, असें सांगोन दौलतीचा बंदोबस्त प्रधानांचे हातें करविला. मूल आणावयास पाठवावें इतक्यांत महाराजांनीं कैलासवास केला. नंतर पेशव्यांनीं चिटणिसांस हाताखालें घेऊन, बाळ्याचा व शहराचा बंदोबस्त करून, दादोबा प्रतिनिधि ऊर्फ जगजीवनराव यांस व त्यांचे मुतालिक यमाजी शिवदेव यांस कैद करून, सकवारबाईसाहेबांचे शुई करंडा सदाशिव चिमणाजी यांनीं ठेविला. सकवारबाईसाहेब यांनीं कुंकू

१. हें सरें नाहीं. सदाशिव चिमणाजी मागून ६ दिवसांनीं २० डिसेंबर रोजीं पुण्याहून साताच्यास आला.

लावून घेऊन माहुलीसंगम कुष्णातीरी सहगमन केलें. नंतर पेशव्यांनीं पानगांवास बापूजी खंडेराव चिटणीस, धोंडो अनंत ऊर्फ दस्तुमराव वाकनीस, व पुरंदरे यांस पाठवून बराबर पांच हजार फौज दिली. तेथें जाऊन कुष्णाबाई निंबाळकर सुद्धां रामराजे यांस वयें नजीक सातारा येथें घेऊन आले. पेशवे सहवर्तमान मंडळी जाऊन दर्शन घेतलें. सुसुद्धें आईसाहेबांची भेट विधिपूर्वक करविली. नंतर शहरांत घेऊन आले. ते समयी सर्व मानकरी आसविषयी स्वजाती एक होऊन आईसाहेबांस विनंति केली, महाराज, आपण व अमात्य बाबडेकर मिळोन केलेलें आम्हांस माहीत नाही. श्रीकृष्णचे उदकावर हात ठेवावा; आणि राजारामसाहेबांस घेऊन एक ताटी भोजन करावें. म्हणजे सर्वांचो खात्री होईल. याप्रमाणें पेशवे यांचे विद्यमानें सर्वांची खात्री केली. नंतर व्रतबंध होऊन सिंहासनाधीश्वर व्हावें असें ठरलें. तेव्हां प्रतिनिधि पुरंदरावर कैदेत होते, त्यांस आणवावें म्हणोन; विनंति आईसाहेबांस केली जे, प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव हे राज्याच्या बख्खेला करणार, यास्तब दुसरेस पद देण्याविषयी हुकूम व्हावा. त्यावरून मातुभीची आज्ञा जे, तुमची मर्जी प्रतिनिधींस आणावयाची नाही, तर श्रीपतरावांनीं कुष्णाजीपंताचा पुत्र भवानराव आपल्यास दत्तक घेणेंस आणविला होता, त्या काळीं चिरंजिवांचा रुकार पडला नाही, सबब माघारे पाठविले, त्यास आणवून प्रतिनिधि पदाचीं वस्त्रे घावीं; म्हणोन आज्ञा जाहली. त्यावरून गोपाळ महादेव पेंढारकर विद्याळगढास पाठवून भवानरावास सातारेस घेऊन राजारामसाहेबांस शके १६७१ पौष शु॥८ स (४ जानेवारी १७५०) तत्कारूढ केलें. तेव्हां भवानराव यांस प्रतिनिधि पद देऊन नांव श्रीनिवासराव ठेविलें. यमाजी शिवदेव याचे पुतणे बासुदेव यास मुताकिनी दिली. दादोबाची मुटका होई पर्यंत हा भवानराव प्रतिनिधि होता. पिढीबाब कामें चालविण्याचें बाब किती खोल गेलें होतें हें या उदाहरणावरून स्पष्ट होतें. असो.

उपलब्ध हकीकतीत सर्वात व्यास्त तपस्वीबवार अशी ही हकीकत असल्यामुळे प्रथम दिली आहे. यांत भर आतां दुसऱ्या कागदांवरून घालून पूर्तता करतां येईल.

स. खं. ८ ले. १६९ त कांहीं ज्यास्त माहिती आहे, ती अशी हा ले. स. १७४५ त लिहिलेला नसून तो शाहूच्या मृत्यु पूर्वी योसे शिवस लिहिला असावा, असे रा. वा. वि. जोशी यांनी इ. स. त [पु. अं. १] प्रतिपादन केले आहे, तें सयुक्तिक दिसतें. या पत्रांत समस्त प्रधानांस व सरदारांस ताराबाई आज्ञा करते, आणि रामराजार आज्ञण्याचें कामीं साक्ष करण्यास सांगते. ताराबाई लिहिते. ' शिवाजीराजे यांसि संतान सौ. पार्वतीबाई यांसि दोघे पुत्र जाहळे. त्यांपैकी पहिला पुत्र कमळा. दुसरा पुत्र त्यासी देवी सगर्भ होती. प्रसूत झाली. त्याचा फे मोबदला करून हा मूळ देवीच्या स्वाधीन केला. पाळग्रहण करविलें सौ. भवानीबाई सगर्भ होती, त्यानंतर चिरंजिवास देवी येऊन कालवां समाप्त झाले. समागमें पार्वतीबाईनीं सहगमन केलें. त्यांचा पुत्र देवीच्या स्वाधीन केला तो अद्यापवर तिजपार्शी सुखरूप आहे. भवानीबाई पोटास होती, ती प्रसूत जाली, पुत्र जाला, तो संभाजीराजे व राजसबा यांनीं कपटबुद्धि करून मारिला. त्याउपरि उभयतां चिरंजिवांचा विवेक होऊन शाहूराजे यांजपार्शी आपणास राहवें लागले देवी व मूळ समागमेंच होती (कोठें ?), परंतु ते समर्पी यां स्वाधि पळवून समागमें आले. त्यानंतर शाहूराजे यांणी आपणा होन चार वेळां पृच्छा केली, पुढें वंशाचा विचार कैसा आहे. पं आपण अंत न देतां उडवाउडवी केली. त्यावरी उत्तर दिलें जे, गोळाचा तुम्ही पुत्र प्यावासा काय आहे, भीमहादेव तुम्हांस पुत्र देई एव्हांच त्वरा करावीशी नाहीं. त्याउपरी ते गोष्ट तशीच राहिली. चिरंजिवांचा मनोदय निःसंशय आपणास कळला नाहीं, ऐसे पाहोन झीकोन धनलोमें, राज्यकोमें विस्तर पडोन काळहरण केलें. समयपरतें उद्भव हं

ते समयी होईल हा भाव चिर्ची आणून, हा कालपर्यंत गुप्पच राहिलो. पुढे बुद्धापकाळ, देशकाल वर्तमान न कळे, मुलास सतरा अठरा वर्षे होत आली, मागे पुढे कोणी खरे लटकें म्हणतोल, याजकरितां बाळ्यांतील सूख राणोजी माने व शिवाजी खांदेकर यांजबरोबर पत्रे व वस्त्रे देऊन बाजीराव अमात्य घाहाणा आहे, त्याजकडेस पाठविलें, आणि येविशींची आज्ञा त्यास केली आहे. युक्तिप्रयुक्तीने हे आपणाजवळी आणवून तुम्हांस लिहून व सांगून पाठवितील त्याप्रमाणें, सर्व गोष्टींस साह्य होऊन कार्य करणें. यासी एकंदर हैगै न करणें. राजबीज खरें, हें राजभी उपाध्यांस व आपा प्रतिनिधि व चितो महादेव आदिकरून सर्वास दल आहे. यानंतर घाहूराजे यांणीं या गोष्टीची पृच्छा भगवंतरायांस वेगळे वाटेनें केली. रायांनीं इकडील आधारे उत्तरप्रत्युत्तर करणें तें केलेंच. चिरंजीवांनीं रायांसी आज्ञा केली जे, तुम्हीं याचा घोष जे युक्तीनें होईल ते प्रयुक्तीनें करणें. पेशासि तुम्हीं सर्वाहीं राव मशारनिव्हे यांचें सर्वविशीं मारण्य करून मुलास ठिकाणीं आणवणें, म्हणजे आज्ञा करणें ते केली गेली. लग्नमुहूर्ताचा प्रसंग होणें आहे, त्यास राजश्री संताजी मोहिते नागोजी घाटगे यांच्या समेतें पुढें करणें. '

रामराजा जन्मापासून अज्ञातवासां वाढला. त्यास मारण्यासाठीं प्रथम जिजाबाई व पुढे सकवारबाई ठरवल्या होत्या. परंतु तो कोठें आहे, हें ठाउक नसल्यामुळें त्यांचा उद्योग चालला नाही. एकदां तो बावडयास आहे, असा सुगावा लागल्यावरून जिजाबाई बावडयावर चालून गेली, पण त्या वेळीं रामराजा घाटाखाली पळवून लपवून ठेवण्यांत आल्यामुळें त्याचा जीव बचला. ताराबाई सातान्याहून केव्हां तरी गुप्त रूपे विश्वासू माणूस पाठवून त्याचा समाचार घेई. रामराजाची ही स्थिति ताराबाईनेंच शाहूकनपतीस कळवून त्याजकडे त्यांचे लक्ष वेधिलें. पुढें शाहूमहाराजाचा विचार, मराजास गादीवर आणण्याचा चालला आहे असें समजतांच, सकवारबाई व रामराजास नाहीसा करण्याची

कारस्थानें चालू केली. शाहूस तिचा स्वभाव ठाऊक असल्यामुळे त्यानें ताराबाईच्या कानांवर हीं कारस्थानें घालून तिला सावध केलें, तेव्हां गोविंद खंडेराव चिटणीस यास बावळ्यास पाठवून रामराजास तेथून काढून मोगलाईत पानगांवास, त्याची मावशी होती तिजकडे पाठविण्याची सज्जीज केली. यासंबंधानें ताराबाईनें खालील पत्र भगवंतराव अमात्यास लिहिलें. 'तुम्हांजवळ रामराजे आहेत अशी सकवारबाईस बातमी समजली आहे, म्हणून चिरंजीव शाहू बुवा यांनीं सूचना केली. त्यास रा. गोविंद खंडेराव चिटणीस यांचें व तुमचें बोलणें झालें, तें आम्हांस व शाहू बावांस सविस्तर सांगितलें. त्यास त्याणीं व तुम्हीं मनमुबा केला की, चिरंजिवास पानगांवीं चि. सौ. दर्याबाई निंबाळकर यांचे स्वाधीन करून तुम्ही महायात्रेस जावयाचे उद्देशानें निरोपास म्हणून यावें, तदनंतर जो विचार जाहला आहे, तो होईल. तेथें तूर्तकाळीं संचार फार जाहला त्यास इल्लीं राजभ्री भगवंतराव नरहरी पाठविले आहेत, व लखनपुर तर्फे पानगांवीं चिरंजिवास पाठवितों. बरकड चि. शाहूबावांनीं तुम्हांस वचन देऊन पत्रही तुम्हांस दिव्हे आहे. याजकरितां बहुत सावधपणें चिरंजिवाची रवानगी करणें. जाणजे. माहे मोहोरम सु।। खंमस आबैन मया व झालफ (जानेवारी १७४५). ' बरील पत्रांत उल्लेखिलेलें शाहूचें भगवंतराव अमात्यास पत्र गेलें तें असें. 'चि. रामराजे बावळ्यास तुम्हांजवळ आहेत; म्हणून काकीसाहेबांनीं स्वामीजवळ सांगितलें. त्यावरून आम्ही भगवंतराव नरहरी दत्तरदार दि।। मज्जू बांसी पाठविलें. त्यांनीं तुमची भेट घेऊन चिरंजिवास पाहून आले. सफल अर्थ कळविला त्याचें तुमचें बोलणें होऊन रा. शिवरामपंडित बांस गुप्तरूपे तुम्हीं येथें पाठविलें आहे. त्यास तीर्थस्वरूप मातुःश्री. साहेबांचे विद्यमानें रा. गोविंदराव चिटणीस याणें भेटोन दोन तीन वेळां त्यांशीं बोलणें ठरविलें. त्याप्रमाणें चिरंजिवास पानगांवास पाठवून यावें, तिकडेही सूचनेस भगवंतराव दत्तरदार पाठविले जातील. येथून तुम्हांकडे शिब-झमंपीडत यांसी व मग गोविंदराव यांसी पाठवावे, असें ठरलें आहे. त्यास

भागाहून पाठविले जातील. भगवंतराव दत्तरदार बांसी पानगावीहून नेहमी इकडे व तुम्हांकडे येण्यास जाण्यास आज्ञा केली आहे. सौ. वती शिवराम-पंताची स्त्री दुर्गाबाई यांणी रामराजास फार फार जपून संरक्षण केले, म्हणून कळले, त्यास दुर्गाबाईस साडीचोळीबद्दल कऱ्हाड येथील देवमुखीचे वसन स्वामीचे आहे, ते तिजला इनाम करून चालविले जाईल. कोणेविशी संशय न धरणे. स्वामी तुमचे ऊर्जित करतील. ' [ता. २६ जानेवारी १७४५]. (खं ८. १७० व १७१).

मृत्युपूर्वी रामराजास आणून आपल्या देखत राज्यावर बसवावा, असा झाडूचा विचार प्रथम असावा; परंतु सकवारबाई त्यास अपाय करील सव्य तूर्त आणू नये, असे थोडे दिवस पूर्वी चिटणिसाने किंवा पेशव्यांनी वगैरे ठरविले असावे, असे खालील पत्रावरून दिसते. हे पत्र स. १७४९ च्या नोव्हेंबर डिसेंबरांतले आहे. ' पाणगांवामध्ये राजा असे. तो निघोन सप्तक्रांशीस (साताऱ्यास) येत असे. त्यास हे वर्तमान आपणास विदित आहे की नाही कळत नाही. यावे यामध्ये उत्तम नाही. मातुभी सकवार-बाईचा मजकूर तर आपणास विदितच असे. ती चिंतितास जे, एक वेळ आपले हातीं यावा, मग ईश्वर आहे. महाराजांच्या चिंतांतीक शोध घ्यावा, तर तुम्हां समाधान नाही, यास्तव घनीण जवळ असे, बोळतां येत नाही. बरे जाहलेवर चिंतांतीक शोध करून ठिहून पाठवितो. तंवर उतावळी करून आणाल तर न आणणें. येथे आलेवर परिणाम बरा नाही. तुम्ही मुखरूप राहणें. राजभी बरे जाहलेवर आम्ही निरोप घेऊन येतो, मग आपले चित्तामध्ये जावयाचें असेल तर निरोप देऊ, परंतु तुम्ही तूर्त आहे घेसाच असो देणें. तुम्ही तेथेच राहणें. खर्चावेचाविशीं रा. जानोळी पवार यांस ठिहिले असे ते देतील. सकळ वर्तमान शिवाजीपंत (खांडे-कर-वर खं० ८-१८३ पहा) ठिहितील. पत्र फाडून टाकावें. ' हे पत्र गेल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं चिटणीसपेशव्यांनीं सकवारबाई झाडूजवळ आली, अशी संधि काढून, सकवारबाईची कारस्थाने झाडूच्या कानांवर

घातकी आणि त्याचा मनोदय विचारून घेतला. तेव्हांच शाहूने या विश्वा-
सांतीक मंडळीच्या साक्षाने रामराजांस तूर्त न आणितां, आपले पश्चात्
आणवा, असे ठरविले; आणि या आज्ञेस लेखी आचार असावा, म्हणून वर
दिलेल्या स्वहस्ताच्या दोन वादी मृत्यूपूर्वी कांही दिवस लिहून पेशव्यास दिव्या
असल्या पाहिजेत. अर्थात् त्या यादीही मृत्यूपर्यंत गुप्तच ठेविल्या अगव्या.
कदाचित् सकवारबाईंचे सतीजाणे शाहूनेच ठरविले असेल काय ?

स्वतः रामराजाने आपली पूर्वपीठिका, राज्यारोहणानंतर सुमारे दोन
माहिण्यांनी अमात्यास मज्मूची सनद देऊन शाहूने दिलेली वचने पूर्ण
केली त्यांत, संक्षेपाने दिली असून ती वाचण्यालायक आहे. ' पन्हाळ्यास
तीर्थरूप नजरबंद असतां आमचा जन्म झाला, ते काळीं वडिलांनीं
आम्हांस शिवरामपंत यांचे स्वाधीन केले. त्यांनीं पंधरा सोळा वर्षे पुत्रापेक्षांही
छोम करून संगोपन केले. तेथे बोभाट होऊं लागला, याबकरितां पान-
गांभी पोचविले. तेथे व तुळजापुरी हा काळपर्यंत अज्ञातवास क्रमिला.
हल्लीं आबासाहेब यांनीं सातारियाचे मुक्कामी आणून प्रगट करावयास
तुम्हांस (भगवंतराव) अमात्यास शिराज्याहून आणिले. तो त्यांचे शरीरीं
स्वस्थ नाही. आरोग्य झालियावरी प्रगट करावे, इतक्यांत कैलासवास
जाहला. हल्लीं मातुभीसाहेबी बाळाजीपंत प्रधान व गोविंदराव चिटणीस
यांस आज्ञा करून आम्हांस आणोन, सिंहासनारुढ करून लग्न केले. इ०.
[इ. सं. पे. इ. मा. ले. ४४].

भगवंतराव अमात्यास रामचंद्रपंताप्रमाणे राज्यकारभारांत प्रमुखपण
मिळविण्याची मोठी हाव होती, परंतु पेशव्यापुढे त्याचे कांहीच चालेना,
आणि रामराजा सर्वस्वी पेशव्याचेच तंत्राने चालूं लागला, तेव्हां त्रासून
भगवंतरावाने त्यास स्वतः धनीपण गाजविण्याचा ठासून उपदेश एका
पर्वांत केला आहे, त्यांत खालील वाक्ये आहेत. ' सहेबांस वावळ्यासी
नेळे, फारुणपोषण केले. दहा वास वर्षे जाहलीं, तेथे आम्हावरी राज्य
शंभूची इतकीच जाळी. सौ जिजाबाई चव्हेने आली. ते समयी घाली-

राम परदेशांनै व बायकोनै आम्हांस नकळत साहेबांस पळवून घाटाखाळीं नेळें, तेथून चौऱ्यायशींचे फेरे फिरत धिरठ्या घेत तुळजापुरास गेले. तेथे यांग आम्हांस लागला. नारोत्रीबाबा आराधी याचा सहवास झाला. तेथे राहणें जाळें. भीतुकाबाईनै दया केली. ते समयी साहेब पानगांवास आले. बाईचा सहवास जाला. मुलकांत पुकारा होऊन राजाशाहूपर्यंत चहूंकडे नांव गाजलें. यामुळें आम्ही बावडियाहून श्रीमंदरीचे यात्रेस आलों. साहेबांकडे पत्र लेहून मातुःभीचे आशेप्रमाणें भुजंग हुजरे व रा. एस ठाकुर व बहिरजी पडवळ वळें देऊन पाठविले. मुंजळप्र मातुभीमुळें साहेबांचें जाळें. आईसाहेबांमुळें राज्यपदावरी स्थापना जाहली, ती एकीकडे राहून साहेब दुसऱ्याचे मायेच गुंतले. धनलोभास मोह पावले. मातुभीची उपेक्षा केली, ही ईश्वरास न माने. येणेंकरून राज्यास अपाय आहे. साहेबांस राज्यपदावरी बसोन एक वर्ष जाळें. मातुःभी नळगेत ऐसा मोहो घालून दुष्टांनीं कपटविद्या करून मातापुत्रांस अंतर पाडिलें. राज्य म्हणजे बुद्धिवळाचा डाव आहे. बुद्धीकरून जिकिळा पाहिजे इ० [खं.८ले.१८४].

स. १७२६ च्या मार्च, एप्रिलांत बाप वारला, त्यापूर्वी थोडे दिवसांतला राजारामाचा जन्म. त्याची पाहिळी दोन तीन वर्षे पन्हाळ्यावर गेली. नंतर पंधरा सोळा वर्षे बावड्यास गेली. स. १७४५ च्या जानेवारी नंतर त्याची तुळजापुरावरून पानगांवास रवानगी झाली. म्हणजे राज्यारोहण समयी रामराजाचें वय तेवीस वर्षांचें असलें पाहिजे. जन्मापासून सर्व कारभार गुप्तपणाचाच असल्यामुळें प्रत्येक प्रसंग केव्हां घडला, हें सांगणें शक्य नाही; आणि याच कारणास्तव निरनिराळ्या लेखांत लेखकाच्या माहितीप्रमाणें तपशिलाची थोडीबहुत तफावत आहे. रामराजाचें अस्तित्व फारच थोड्यांस माहीत असल्यामुळें, राज्यारोहणाचे पूर्वी त्यास स्वतःचे ताटांस भोजनास घेऊन प्रमुख मराठमंडळ्याची खाशी ताराबाईस पटकावी लागली. ताराबाई मोठी कारस्थानी बायको, वाटेक तें उकट मुळट करण्यांत जागें पुढें पाहणारी नव्हे, अशी त्या वेळीं मुद्द्यां शाहूची व मसुड-

मंडळाची तिज्याबद्दल समजूत होती, म्हणूनच कुण्हेचें उदक घेऊन सत्य करणें किंवा एका ताटांत जेवून घांस देणें, इत्यादि प्रकारांनीं तिला लोकांची खात्री पटवावी लागली. इतकें करूनही पुढें नऊ वर्षांनीं आपल्या या कारस्थानापासून आपणास काहींच लभ्यांश न होतां पेशव्यांनींच सर्व कारभाराचा आटोप केला असें पाहून, रामराजा खोटा, ही वस्तु खरी नाहीं, असें बेषडक ताराबाईनें किहून दिलें, तो कागदही मौजेचा असल्यामुळे खऱ्या खोट्याच्या निर्णयासाठीं येथेंच देणें अवश्य आहे. पेशव्यांनीं व्यंकोजी नानाजी या समागमें ताराबाईशीं समेट करण्याची याद पाठवून दिली, तिला हें ताराबाईचें कळमवार उत्तर आहे.

१ “ चिरंजीव कैलासवासी जास्यावर साहेबांनीं आम्हांस खाबंद करून दिला. जे देव वडिलांनीं करून दिला, त्याची पूजा आम्ही करूं लागलों,” म्हणून अर्ज लिहिला, ऐशास याचा विचार तुम्हांसही कळून गेलाच आहे. प्रथम दिवशींच श्रीकोटेश्वरी साहेबांची स्वारी नेली, तेव्हां श्रीच्या देवाळ्यांत पुराणिक व गोपाळराव यादव व गोविंद खंडेराव व बापूजी खंडेराव चिटणीस यांच्या दुवर्गाच्या साहेबीत (१) तक्षणींच आज्ञा केली कीं, ‘ ही वस्तु खरी नाहीं. वंशास ढाग लागतो, तेव्हां दूर करणें; चौघांनीं अर्ज केला कीं आतां समय ‘ नाहीं ’ म्हणावयाचा नव्हे. घात होतो. याप्रमाणें साहेबांच्या (ताराबाईच्या) बुद्धीस भ्रंश करून तो समय या प्रकारें संपादिला. साहेबांचे मानसीं कित्येक क्षणींच तुम्हांस समक्ष बोलावून हे आज्ञा करावी, तों मध्यस्थ कारभारी यांचे चित्तीं कीं समक्षता होऊं न द्यावी हें मानस; त्यावर दुसरा प्रकार प्रायश्चित्त आरंभिलें, तेव्हां साहेबी आज्ञा निरोपिली कीं पुर्ता शोध होऊं द्या, मग हा विधि करणें. हेंही कोणाच्या चित्तास नये. तोही विधि केला. त्यानंतर मुंजीबंधन व शरीर-संबंधाच्या निकडी होऊं लागल्या. ते समयीही आज्ञा करीतच गेलों कीं, स्वरा कार्याची नाहीं. कार्यभाग न समजेत. ऐसी वर्तणूक करून अपभ्रंशी

१. कोटेश्वर हें सातारा जेथें शंकराचें प्रसिद्ध मंदिर शुक्रवार पेठेंस आहे.

पाडिकें. गोटपत आरंभिकी. तेव्हां साहेबी व रामाऊ मोसली यांनी एकंदर तट केला की, हें काय करतां ? ते वेळेस मराठे यांनी तरी विचार करावा, तर त्यांस ताकीद तुमची, सर्वांनी भिडेस्तव कर्दम केला. आतां तुम्हीं तो आशय धरून, खरें खोटें प्रत्ययास आणून द्यावें, ऐसा दुराग्रह करून, अभिमानांत पडून, हा पर्याय पुढें आणून विनंति लिहितां तर तुमचा या पक्षां अभिमान पूर्ण असला, मराठे निर्दोष खोटें ऐसे म्हणूं शकतात कीं काय ? तुम्हींच याचा विवेक चित्तांत आणून मोस- त्यांच्या वरदी राज्यास व वंशास डाग न लागो हें करावें ! हें तुम्हां मंत्रियांस उचित आहे. खामखा दुराग्रहच करून, येथील अमर्यादाच करावी, हाच निश्चय पुरता धरिला असला, तर बेरड महार मांग शहरांत घातले आहेत ते अन्योन्य वर्तणूक करितात, यांतच तुमची मातबर सेवकाची कीर्ति असली तर हेंही उत्तमच आहे. मार्गे पुढें जनास बोलावयास जालें जे सख्ताची मर्यादा ऐशी घडोन आली. साहेबांच्या मानसीं कीं वंशास डाग लागून राज्यभार करावा, हें किमपि घडणार नाही. इह लोक आणि परलोक उत्तम असेल तेंच व्हावें. मानवी देशास दुराग्रह नसावा. कोणतेही गोष्टीची शाश्वत नाही ऐसे चित्तांत आणून, उत्तम मार्ग असेल तो करावा, यांतच निर्दोष आहे. हा खोटासा परि- न्तिज तुमचे चित्तीं कळळाच आहे. इतःपर, संशय न घरणें. खरें आहे तेंच सर्वथा करावें, विलंबावर न टाकणें. छ ७ रमजान सुा समान खम- सेन मया व आळफ, ” (१५ मे १७५८, इ. सं.). या पत्रांत दुसरीं कळमें आहेत त्यांचा विचार ययास्थळीं होईल.

शाहूच्या मृत्यूनंतर मराठ्यांनीं रूपांतर झालें, त्यांतील न्यायान्याया- संबंधानें अद्यापि महाराष्ट्रांत तीव्र मतभेद चालू असल्यामुळे ह्या प्रकरणाचे उपलब्ध कागद मुद्दाम थोड्याशा विस्तारानें दिले आहेत, त्यांजवरून ज्यानें त्यानें आपलें मत बनवावें, हें बरें. राज्यव्यवस्थेसंबंधानें पेशव्याचे मनांत प्रथम कोल्हापुरच्या संभाजीराज गायी याची असें होतें. पुढें ती

गोष्ट शाहूस पसंत न होऊन भोसले कुळातील मुलें शाहू हुबहुं लागला, तेव्हा ताराबाईनेच रामराजाच्या अस्तित्वाची गोष्ट पुढें आणिली, आणि अनेक खटखटी करून कुण्हेची शपथ व खांस देणें घेणें वगैरे प्रकार होऊन अखेरीस त्यास गादीवर आणिलें. असें असतां वरील पत्रांत ताराबाई काय म्हणते पहा. स. १७५८ त रामराजा खोटा, वंशास डाग लागला, लोकांनीं तिच्या बुद्धीस अंश केला, असले शब्द ती लिहिते आणि पेशव्यास शिव्या-शाप देते. अशा स्थितीत न्यायान्यायाचा निर्णय ज्याचा त्यानेच करणें योग्य आहे. ताराबाईनें आपल्या वर्तणुकीनें मानवी स्वभावाचा एक अपूर्व मासला इतिहासांत कायमचा नमूद करून ठेविला आहे, यांत संशय नाही. ताराबाईनें पाठीमागून कांहीं म्हटलें तरी राख्यप्रोहण-प्रसंगीं सर्व मराठमंडळानें रामराजाच्या खरेपणाबद्दल तिच्याकडूनच आपली पूर्ण खात्री करून घेतली होती; आणि झालेला प्रकार नऊ वर्षांनंतर बदलणें शक्य नव्हतें.

एकंदरीत शाहूनें मृत्युपूर्वी, दत्तक पुत्र न घेतां, रामराजासच गादीचा वारस करावा हा पुष्कळ दिवस सनात घोळत असलेला विचार कायम करून, तदनुसार आपली इच्छा स्वहस्तलेखानें पेशव्यास ठरवून दिली. रामराजा गादीचा मालक झाल्यास ताराबाईच्या हातांत सर्व अधिकार जाऊन आपणास कैदेस राहवें लागेल, हें मोठें भय सकवारबाईस होतें. आपणास व संभानीस पुत्र नाही; व होण्याची आशा नाही, रामराजाची स्थापना केली तर त्यास संतति होऊन वंशपरंपरा कायम राहण्याचा संभव आहे; आणि गादीवर वास्तविक हक्कही त्याचाच आहे; त्यास एकीकडे सारून घुसराच कोणी दत्तक घ्यावा, तर आपण मेल्यानंतर रामराजास हातीं धरून कोणी बलिष्ठ सरदार अगर परकी सत्ताचीस राज्यांस बसेडा करतील, याजकरितां रामराजासच गादी द्यावी, असा शाहूचा विचार ठरला. विचाऱ्या रामराजाचे ग्रह मात्र त्यास मुळींच अनुकूल नव्हते, असें दिसतें. त्याचें पहिलें आयुष्य हाकविपसीत, व अज्ञातवासांत व पुढें गादीवर आस्थावर कैदेस गेलें. तो प्रकार पुढें सांगण्यास येईल.

प्रकरण एकुणिसावें.

शाहू छत्रपतीची योग्यता.

१. अंत्यक्रिया, सकवारवाई सती, (१५-१२-१७४९).

२. रामराजाचें रात्र्यारोहण (४-१-१७५०).

३. शाहूची योग्यता, व्याप व कर्तव्यगारी.

४. तत्कालीन लेखकांचा अभिप्राय:—

१ विद्याभ्यास, २ दिनचर्या, ३ कुटुंबपरिवार, ४ लोभांतील मंडळी, ५ स्वभाव, राज्यकारभार.

५. शाहूनगराची स्थापना.

६. मराठशाहीचें रूपान्तर, रा. खरे यांची चिकित्सा.

७. मराठशाहीचें रूपान्तर, रा. राजवाड्यांची चिकित्सा.

८. राजवाड्यांच्या विवेचनांतील दोष.

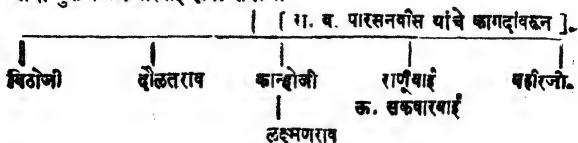
९. पेशव्यांस प्रमुखपण येण्याचें कारण.

१. शाहूची अंत्यक्रिया, राणी सकवारवाईचें सती जाणें.—
मार्गशीर्ष व॥ ३ भृगुवारी पुष्यनक्षत्र, शके १६७१ शुक्ल संवत्सरी सकाळीं चार घटका दिवसास विष्णुलोकवास केला. सर्व जनांस दुःख जाहजे. मनुष्यमात्र लहान थोर दासदासी पदरचे त्यांचा बाप, प्रतिपादनकर्ता, तें दुःख स्मरून क्लेश जाले, ते लिहावयास असमर्थता आली. कारण असा प्रभु दयावंत दुसरा जाला नाही. धन्याचे राज्यांत अपराधी झाला तरी, ' इत्यारें करून घ्या, ' परंतु ' मारा ' असा शब्द त्याचे मुखीं आला नाही. अजानुबाहु, आज्ञातशत्रु, पुत्र-मित्र-अरी एकरूप व्यवस्थेनीं बाग-वावयाचे. कोणास गैर भाषण केलें नाही, असा पुण्यश्लोक राजा निघन

पावला. ते समयी राव व पंत सर्व लहान थोर जाऊन बसले. एकच हाहाकार जाला, तेथे यांणी लोकांस किती समजावून सांगायोचें. अशा आकांती ताराबाई, रामारामसाहेबांची स्त्री, धाडूमहाराजांची चुळती, कैदेत ठेविली होती, ती पहावयास आली. परंतु रायानें (गोविंदराव चिटणिसानें) तितक्यांत त्यांजवळ जाऊन विनंती केली की, 'महाराज, आपण घनी, आणि हा प्रसंग पाहूं नये, असे सर्वांचे मनोदयांतून, याजकरितां विनंति करितों, तर आपण आपले ठिकाणी चलावें, तेथें आज्ञा करावी, जशी आज्ञा होईल, तसें करण्यास नीट पडेळ.' असें बोलून तेथें नेऊन बंदोबस्त केला आणि पुढें कसे करावें म्हणोन विचारिलें. त्याचें उत्तर त्यांनीं केलें की, 'सकवार राहिल्यास राज्याचा डोहाणा करील, राज्य बुडवील, कोणाचे पाय भुईस लागूं देणार नाही, याकरितां बरोबर राहील तर फार चांगलें, सहगमनाचा विचार कलेल तसा तिनें करावा, मग पुढें विचार करणें तो करावा, करवीराहून संभाजीस आणावयाचें सर्वांचे सल्लेस येणार नाही, आणि मीही सल्ला देत नाही. माझे सुनेचा मुलगा पानगावांस आहे त्यास आणून गादीवर बसवावा, दुसरे काय.' याप्रमाणें आज्ञा आल्यानंतर पंतांस (नानासाहेब) येऊन झालेला मजकूर (चिटणिसानें) सांगितला. नंतर प्रातिनिधि, अकलकोटकर, दामाडे, राजाज्ञा आदिकरून लहान थोर एक विचारें मनसोबा ठरला, कीं 'सकवार बाईसाहेबांस सती घालवावी, न जातील तर बळें न्यावी, महाराजांमाणें दुर्लोकिक बसेळा करितील; मग विचारी पडावें, नीट नाही, आतांच शेवट केला पाहिजे.' नंतर बाईचे भाऊ चांगळे थोर माणूस शहाणे होते, त्यांस बोळावून आणिलें आणि 'तुम्ही बाईस समजून सांगून समागमें जाण्याचा विचार ठरवा.' त्यावरून त्यांनीं जाऊन बाईस बाईदबरेपणांनीं परनिष्ठ सांगितलें कीं 'उद्यां या ब्राह्मणाधिवाय राज्यास आवर घालील, असा दुसरा सरदार लक्षा दिसत नाही. तूं उगाच मळत्याचे नादास लागून मागे राहशील तर, तांचे हरभरे भरडावे लागतील. यांत तुझा पुरुषार्थ नाही. आमचे कपाळास

आले तें मोरूं, पण तूं आपला लौकिक मिळवून आ, यांत फार चांगलें लोक म्हणतील.' असें पर्यायानें सांगितल्यावर उमेदवारी जी मनांत धरली ती खचली. बरें बोलली, म्हणोन त्याणीं रायास व पंतास येऊन सांगितलें, कीं सिद्धता करावी, गेली तर बरें, न गेली तर आम्हीं तिला नेतों. असें बोलल्या. नंतर सहगमनाची सिद्धता करून हळदकुंकूं वाणें दिली. गोप्रदानादि कित्येक प्रकारचे धर्म केले. रानश्रीच्या कानांतील कुण्यांची जोडी प्रसाद म्हणून सकवारबाईनें पेशव्यास दिली. [ना. सा. रो. १-१२४]; आणि दंडकडी जडाव जोडा १ महादाजी अंवाजीस दिला. [सदर. १२८]; यावरून ती पेशव्यावर लोभ ठेवून गेली असें दिसते. अनेक वाणें, घरोघरीं हळदकुंकूं, समारंभें करून, माहुलीस मोठ्या गजरांनीं दोन लाख मनुष्ये जमा झालीं. सहगमनविधि झाल्यानंतर सर्वांनीं स्नानें करून शहरांत येऊन दीपदर्शन घेऊन श्रीचे अवलोकनानें पुनीत होऊन घरोघरीं गेले. आईसाहेबांस जेवण घालून, राव, पंत, यमाजी शिवदेवही आले. नंतर घरीं जेवण झालें. सारे दिवसाचे उगोषित होते.' [गो. खं. चि. कृत शा. म. व.-भा. व. पु. २ पृ. ८५]. 'शाहूमहाराज छत्रपति कैलासवासीं यांत झाल्यावर त्यांची तिसरी छी राणूबाईसाहेब (माहेरचें नांव) ही रामोजी राजे शिकें यांची कन्या, यांचे पोटी पुत्र संतति नाही, म्हणून सहगमन संगम माहुली येथें सती गेली; व दोन

१. शाहूचा आई जिजाबाई ऊर्फ येसूबाई व त्याची बायको सकवारबाई या दोघी एकाच शिकें घराण्यांतल्या. या घराण्याची वंशावळ म. रि. पू. पृ. ६६३ वर दिली आहे. त्यांत कान्होनीचा मुलगा रामोजी दाखविला आहे त्या रामो जीची मुलगी सकवारबाई होय. रामोजी

नाटकशाळा बरोबर गेल्या. (का. सं. श.); पैकीं लक्ष्मीबाईंचे मुखने येसाजी व कुसाजी भोसळे होत. तिसरे दिवशीं दुसरी राख धाकळी सख्खली गेली, (इ. सं. पे. इ. मा. पृ. २), त्यांचें दहन करून नंतर प्रतिनिधि व अष्टप्रधान सर्व मिळोन त्यांचे नांवची पाषाणाची लिंगप्रतिमा साळोंका घडोन वेणाकृष्णा उभयसंगमी वाळूवर लिंग ठेवून त्याची प्राणप्रतिष्ठा करून, तेथें स्थापना केली.^१ त्याची पूजा अर्चा नैवेद्य सेवा-धारी मनुष्ये नेमून बंदोबस्त केला तो चाळत आहे. तेथें शाहूमहाराज छत्रपति अद्यापि आहेत. त्यांची मर्यादा जो कोणी ठेवील त्यास कदापि न्यून पडणार नाही. प्रथम पेशवे प्रधान हे श्रीकृष्णासंगमापलीकडे रुमाळानें हात बांधून पायउतारा होऊन, नगारे नौबती बंद करून तेथें शाहूमहाराज छत्रपति यांचें दर्शन घेऊन, नंतर सातारा येथें जी मुद्रा तकारूढ असेल, त्यांचे दर्शनास येत होते. मग विरूबाई मृत्यु पावली तिचें दहन संगममाहुली येथें केलें, व तिचे नांवाची पाषाणाची मूर्ति करून शाहूमहाराजांचे शेजारी बसविली. तिचें उत्तरकार्य फत्तेसिंग भोसळे अकलकोटकर यांचे हातून करविलें. ' [रुमाळ १ ला. पृ. १३४].

१ ' शाहूमहाराजांची ही प्रतिमा गुप्त साळी होती ती वेंकाजीराजे याणीं दुसरी नवीन घडवून प्राणप्रतिष्ठा करून स्थापन केली, ' (मराठी दसर रुमाळ १ ला-शेवटचे पृष्ठ). इल्लीं दोनही शालुंका ऊर्फ पाषाणप्रतिमा संगमावर आहेत. याके १७७५ सालीं रुण्णेत महापूर येऊन पहिली शालुंका वाडून गेली ती सांपडेना तेव्हां वेंकाजीराजांनीं दुसरी घडवून बसविली. नंतर पहिली वाळून सांपडली तीही, नवीन्या शेजारीच बसविण्यांत आली. म्हणून इल्लीं दोन शालुंका आहेत. तेथें बारा महिने प्रतिदिनशीं ठरीब वेळीं शोधडा बाजत असतो, त्यास सालीना १२०० ची नेमणूक आहे. छत्रपतींचे वंशजांकडून शाहूमहाराजांची पुण्यतिथि दरसाल पाळण्यांत येते, त्याजबद्दल नेमणूक रु. ३०० आहे. शालुंकांवर पैनागी वाळू दरसाल काडून जागा साफ करण्यांत येते. (बा. वि. जोशी).

गोविंद बळाल बाबे मार्फत महाराजांच्या खरिथ काशीस गंगेत बाहविल्या, त्यास खर्च रु. दहा हजार झाला (ना. सा. रो. १-१२९).

शाहूमहाराजांच्या चिटणिसी बखरीत कांहीं थोडा फरक तपशिलांत आहे. शाहूमहाराज यांणी वेचालीस वर्षे राज्याभिषेक यवनाचे नजरबंदीतून येऊन अप्रतिहत आशा पृथ्वीचे ठायीं करून, परमपुण्यश्लोक होत्सते कैलासवास केला. तो समय परमदारुण ! प्रधानपंत व गोविंदराव कारभारी व सरदार यांणी शहराची नाकेबंदी करून वाळ्याभोंवत्या व कारखान्यांस चौक्यापहारे याप्रमाणें करून, प्रधानपंत वगैरे गोविंदरावाचे याड्यांत येऊन बसले. राणी-साहेबांचे तीर्थरूप कुबराजी शिकें यांस बोलवून सांगितलें जे, 'बाईसाहेबांची मर्जी कशी आहे ? पुढें राज्यभार चालणें त्यास आम्हा सर्वास घेऊन, महाराजांची आज्ञा जाली आहे त्याप्रमाणें, राज्याचे अधिकारी करून करावयाचें आहे ! आम्ही सर्व आज्ञांकित, महाराज तेच बाईसाहेब आहेत, वी सहगमन करण्याचा संकल्प आहे ! हें विचारून यावें; आणि ' आपणांशीं बलेडा करणार कारभारी यांचा बंदोबस्त महाराजांचे आज्ञेनें करितों, ' म्हणून सांगून पाठविलें. आणि दादोबा प्रतिनिधि व यमाजीपंत व त्यांचे लोक यांभोवते आपले लोक पाठवून नजरबंद करविली. शिकें यांणी बाईसाहेबांस निरोप सांगितला. तेव्हां बाईसाहेबी विचार केला जे, ' सर्व प्रकारें बळवान प्रधानपंत व गोविंदराव व सर्व कारभारी होऊन तारा-बाईचे नातू राह्यावर बसविणें हें राजकारण सिद्ध जालें. तेच पुत्र घेऊन आपण राहवें तरी त्यांचे आज्ञेत चालून ताराबाईचे आज्ञेत चालावें, यांत शोभा राहवयाची नाही. याउपरी राहणें व्यर्थ आहे, ' म्हणोन सहगमन करण्याचा निश्चय केला, आणि साहित्य ठोक करायें म्हणून आज्ञा पाठविली. याप्रमाणें निरोप येतांच सात्काळ प्रतिनिधि व यमाजीपंत यांस बेटया घालून कैद केलें, आणि पुरंदर व कावतुई किल्ल्यावर रवाना

१ काहीं ठिकाणीं सिंहगड, लादेगड व अणकाई असें आहे. मागाहून निरनिराळ किल्ल्यावर त्यांची रवानगी झाली असावी.

केले. नंतर कारभारी व प्रधानपंत यांणीं दोन पाळच्या तयार करून बाडयांत गेले. सर्व कारखान्यांस कुळपें घालून बंदोबस्त केला आणि उभयतां पाळखीत सर्व राजोपचार वजें, जवाहीर अलंकार करून समारंभें गेले. अत्यंविधि यथाशास्त्र करणें तो केला. उत्तरकार्य मालोजी भोसले मुंगीकर याजपासेन चालतें केलें. उत्तरकार्याचा एकंदर खर्च ४५४१२ शाला. [इ. सं. पे. द. मा. पृ. १].

सकवारबाईला पेशव्यानें बळजबरीनें सती घालविलें, असें नीच कृत्य करण्यापेक्षां तिला उचडपणें फांशी दिलें असतें तर तें पुण्यायाला शोभलें तरी असतें, अशा आशयाचा अभिप्राय सकवारबाईच्या सतीजाण्यासंबंधानें गॅट डफ्नें नानासाहेब पेशव्यावर दिला असून, अद्यापिही कित्येक लोक या मताचे आहेत. याप्रकरणासंबंधानें खरा प्रकार काय शाला, त्याचें बरोबर आकलन व्हावें यासाठींच उपलब्ध हकीकती वर जरा विस्तारानें दिव्या आहेत. शिवाय ज्या दृष्टीनें याप्रकरणाचा निर्णय ठरवायचा, ती दृष्टि तत्काळीन घस्तुस्थिति पाहणारी असून दुराग्रहवृत्ति नसावी. गॅट डफ्नें खंडन करण्यांत आगा अडविण्याची जरूरच नाहीं. पाश्चात्यांस जितका सतीचा क्रिळस वाटतो, तितका तो हिंदूस वाटणें शक्य नाहीं. बाई सती गेल्यानें नानासाहेबाचें पुढील काम तितकें हलकें झालें, एवढ्यावरून केवळ स्वार्थबुद्धीनें त्यानें तिला चिडवून सती घालविलें असें मात्र नाहीं. आपण हिंदूच आहों; तरी पण तत्काळीन स्थितीशीं तादात्म्य करून या गोष्टीकडे पाहिल्याशिवाय तिचें रहस्य कळणार नाहीं. तथा दृष्टीनें पाहतां पुढील मुद्दे लक्षांत येतात.

(१) वर दिवलेल्या पुराव्यावरून पाहतां सकवारबाईस सती जाण्याचा निरोप पाठविण्यांत एकठा पेशवाच प्रमुख नसून, त्या वेळीं जमलेल्या सर्व प्रमुख मंडळीचा त्यांत भाग होता. किंबहुना त्यांत ताराबाईच अग्रेसर होती. सकवारबाईसही कदाचित् कारभार्यांचा ताबा पुरवला असता, परंतु ताराबाईचा पुरवणार नव्हता.

(२) ही चाल इल्लीं कितीही क्रूर व बेइगळ भासत असली, तरी ज्या वेळीं सर्वत्र प्रचलित होती. बहुधा सती जाणें हा निर्वास व न जाणें हा

अपवाद समजला जाई. न जाण्यास योग्य प्रापंचिक कारणे असतील तर गोष्ट निराळी. परवीं बिळा असे कांहीं कारण लागू नाही, तिची साहसिक प्रवृत्ति सती जाण्याकडे कोणी न सांगतांच होत असे.

(३) राजे लोकांच्या वैभवाचे व सत्कीर्तीचे वर्णन कर्तव्य असतां, त्यांच्या शवाबरोबर किती बायका व दासी सती गेल्या हेही मुद्दाम सांगण्यांत येई. कान्होजी आंगरे, रघूजी भोसले, प्रतिनिधि इत्यादिकांची उदाहरणे मागे ठिकाठिकाणी देण्यांत आलीच आहेत. तात्पर्य वैभवाचे व सुकीर्तीचे अनुमान करण्यास हे एक गमक मानण्यांत येई. हे विधान विशेषतः रत्नपुतान्यास सर्वथा लागू होतें. उदेपुर, जयपुर येथील राजांशी बरोबरी, किंबहुना, वरचढ करण्याची शाहूला होस होती. हिंदुचर्मासाठीं तूं काय केलेस, मीं काय केले, असा त्याचा जयसिंगाशीं वाद झालेला आहे.

(४) सकवारबाईच्या वयाला पंनासी उलटळी असावी. तिला मूळ बगैरे पाश कांहीं एक नव्हता. तिचा प्रपंच झालेला होता. शाहूला आतां दुसरी राणी सती जाणारी नव्हती. तेव्हां या राणीनें सती जाणें शाहूच्या लौकिकाला त्या काळीं साजेसें व जरूरही होतें.

(५) शाहूविषयीं नानासाहेबाची भक्ति निस्सीम होती. घनी मेस्त्यावर त्याच्या कीर्तीस कलंक लागेल अथवा कमीपणा येईल असें त्याच्या लीनें वर्तन करणें हे नानासाहेबासच काय, पण शाहूच्या कोणत्याही नोकरास रुचणारें नव्हतें. सती जाण्याचा निश्चय आगाऊ महिना दोन महिने सर्व राज्यांत जाहीर करून, आयत्या वेळीं आपण सती जात नाहीं असें सकवारबाईनें म्हणणें, जन्मभर सहचारिणीचे वैभव भोगून, नवऱ्यास परलोकीच्या प्रवासांत एकटाच सोडून, इहलोकीं केवळ बलेढे करण्याची होस पुरविण्याकरितां, शाहूच्या विधवेनें, जिला मूलबाळ नाहीं व जी वृद्ध झालेली, अशा लीनें सती न जाणें हे कोणासच त्या वेळीं पसंत पडण्यासारखें नव्हतें. कार्य साधण्यासाठीं कांगावा करण्याचे प्रकार आहेत त्यांतला सती जाण्याचा पुकारा करणें हा नाही. मृताविषयीं लोकांत जी पूज्यबुद्धि असते, तिच्या

असल्या कांगाव्यानें चक्का बसतो, त्यांचे मृताची वेष्टा केल्यावर होवें.
[य. वामुदेव शास्त्री वारे यांनीं मार्भिकपणानें हे मुद्दे कळविले आहेत].

सकवारवाई सती न जाती तर पुढील इतिहासाचा ओष जास्त यशस्वी झाला असता असे मानण्यास कांहीं कारण नाही.

२. रामराजाचें राज्यारोहण, (सन ४-१-१७५०).—शाहूच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्याच दिवशीं बार्शीपानगांवाहून रामराजास आणण्याकरितां मंडळी रवाना करण्यांत आली. पानगांवास अगोदरच रामराजाचा बंदोबस्त चांगला ठेवण्यांत आला होता. सर्व कारखाने व शागीर्दपेशा, हत्ती घोडे, जवाहीर, पोशाख व खजीना देऊन बापूजी खंडेराव चिटणिस व ताराबाईकडील चिंतो विनायक आणि नानासाहेबाचा फौजबंद सरदार लिंबाजी अनंत व इंद्रोजी कदम (व घोडो अनंत वाकनीस, महादोबा पुरंदरे-भा. व. १-अ. कै.) असे पानगांवीं जाऊन, खूण म्हणून मातुभीसाहेबांचे हातची आंगठी दाखवून (इ. सं) तुळजापुरचे गोंधळ्यास पांच चार हजार रुपये देऊन, निघोन येतां मार्गी दर्याबाई निंबाळकर फौज मुद्दां बरोबर घेतली. ता. २६ डिसेंबरास कृष्णाकांठी वडुथाजवळ आले. आईसाहेब शहरांत तेरा दिवस होती, त्यांची भेट बहुत दिवशांची म्हणून श्रीकृष्णा उत्तरींनीं शकुंतेश्वराचे देवालयां तिसरे प्रहरी घेतली. [ना. सा. रो. १-१२५]. सर्व लोक सामोरे जाऊन भेटले. शहरांत प्रवेश सुमुहूर्तानें व्हावा; म्हणून वडुथ आरलैनजीक मुकाम करून राखे राहिले. तेथे सर्व सरदार, लोक, प्रजा, यांच्या भेटी होऊन म्हसवे (बर्ये-भा. व. अ. ब.) मुकामी आले. इकड महाराज वारल्याची बासमी पुण्यास गेल्यावर सदाशिवराव २० डिसेंबरी पुण्याहून सातान्यास आला, आणि वडुथावर तिसरे प्रहरास महाराजांची भेट घेतली. गोड जेवण तेरावा सप्त्याहंतर, पौष शु॥ ८ गुरुवार, जानेवारी ता. ४ रोजी सातान्यास येण्यास मुहूर्त होता, त्या दिवशीं शहरांत दाखळ झाले, तेव्हां भीमंतांनी ८८९ रु. चा पोषाख महाराजांस केला. त्यांच दिवशीं अठरावे

चंद्रकेस राज्यास वैसवितें; आणि लोकांच्या नजरा खाल्या, (इ. सं. पे. द. मा. ले. ४). अ. २ जानेवारीस गोपिकाबाईने ताराबाईची भेट घेतली, त्या वेळी गोपिकाबाई, विश्वासराव, माधवराव यांस ४२५ रु. चे पोषाख ताराबाईने दिले. बरोबर महादजी शिंदे होता. [ना. सा. रो. ९-१३६]. अतः पौष मासांत होऊं शकला नाही, तो पुढें ६ रविळावली माघ. शु. ८ (फेब्रुवारी सा. ३ स. १७५०) रोजीं झाला. त्या दिवशीं मंडपास भेट लंबराची घातली. ११ रोजीं [८ फे०] मांडवास मुद्दस केला. पुढें यज्ञोपवीत दान, उपनयन, होम व ब्राह्मणभोजन हे सर्व विधी झाले. पुढें स्वामीचीं दोन लग्नें झालीं, बायकांचीं नावें दुर्गाबाई व साखराबाई ' [इ. सं. पे. द. मा. पृ. ३]. रामराजाचीं एकंदर तीन लग्नें झालीं. वडील स्त्री तुकाबाई नेवासकर मोहित्यांची, दुसरी जानकीबाई विंगकर मोहित्यांची, व तिसरी बराणजी मोहित्यांची सगुणाबाई, [भिडेकृत छत्र. व अष्ट. प्र. चा इ.]. थोरली धनीण दुर्गाबाईच होती असें दिसतें. [मृ. ८-१-१७७६]. नांवाचा भेद हा माहेरच्या नांवामुळे असेल.

शाहूच्या मृत्यूची व रामराजाच्या आरोहणाची हकीकत नानासा. पेश. व्याने ता. ४ जानेवारी रोजीं लगोलग पत्रें लिहून आपल्या सर्व सरदारांस कळविली, त्यांत खालील मजकूर आहे. ' कै. महाराज वर्तमान असतां, आम्हांस समीप बोलावून, स्वकीय सार्थकाविशीं व सलतनतेच्या बंदोबस्ताविशीं कित्येक प्रकारें सांगितलें. त्यावरून आगाऊ पंचवीस तीस हजार फौज जमा करून सातारा राहिलों. राजश्रींनीं परलोकसाधन करितांच, तमाम पुरेजात व कारखाने, व राजमंदिरी चौक्या ठेवून बंदोबस्त केला. राजश्रींस माहुलीसंगमी नेऊन यथोचित सार्थक केलें. रा. राजारामसाहेब पानगावीं होते, त्यांस आणावयाच्या विचारांत कै. महाराज होते. तेव्हां प्रसंग जाहलियावरी आणावयास फौज पाठविली. छ. २६ (ता. २६ डिसेंबर) मोहरमी आले. तमाम राज्यांतील सरदार, सरकारकून, अरकानी दौलतानी [राज्यान्वे आधारस्तंभ] समस्त लहानघोरी तसलीमात बजा-

विष्की. मोठा जल्लू जाहला. उमर वेवीस तेवीस वर्षांची, तारुण्य तेजयुक्त, आरोग्य. तदनुरूप किमपि ध्यंग न पडतां राज्याचा बंदोबस्त उत्तम रीतीने जाहला. उभयतां सरदार (शिंदे होळकर ?) माळवा प्रांते रवाना जाले. या पन्नास अमृतराव शंकर दिनकरराव, पेशव्याचा सरदार बंगाल्यांत होता, त्याने पाठविलेला जबाब पाहतां, नानासाहेबाचे धैर्य प्रसंगावधान व राज्यचतुर्य याबद्दल लोकांत कसा विश्वास होता ते दिसून येतें. ' कै. स्वामींच्या मनोमिष्टानुरूप रा. छत्रपतीस्वामींस पदाभिरूढ केले. राज्यभाराचा बंदोबस्त उत्तम रीतीने केला या गोष्टीचा कीर्तिघोष या दिशेस आगाऊ पंधरा दिवस प्रविष्ट जाहला. मित्रशत्रूस आल्हादखेद प्राप्त जाहला. रा. छत्रपतिस्वामीचे व आपले पदरी अगाध पुण्य, तन्मुळे किमपि व्यंग-पदार्थ न पडला. पूर्वी कै. बाजीरावसाहेब व आपासाहेब वर्तमान असतां, सेवकासमक्ष चर्चा केली कीं, राज्यांतील सेना व खावंडाचे चितवाती असते तरी, एक वेळ प्रजापाळण करून दाखवितां. त्यांस उभयतांचे मनोमिष्ट पूर्वपुण्ये स्वामींच्या पदरी आले. उत्तर, दक्षिण व पश्चिम तीन दिशांचा बंदोबस्त महाराजांच्या तेजप्रतापे सहजगतीने जाहलाच आहे. राहिली पूर्वदिशा येथील बंदोबस्त सेनासाहित्ये अथवा सामदाम दंडभेद करून, सेवकांस शत्रुमित्रांदेखत यशस्वी करून चरणाजवळ नेणे, हेही सगळी कीर्ति महाराजांची आहे. ' (इ. सं. ऐ. टि. भाग १ पृ. ६६). यावरून तीन पिढ्या राज्य चालविणाऱ्या पेशव्यांचा धाक व आत्मप्रत्यय चांगलाच व्यक्त होतो. स. १७४० त बाजीरावाचे मृत्युप्रसंगी व पुनः दहा वर्षांनी छत्रपतीचे मृत्युप्रसंगी आपीवाणीच्या वेळीं नानासाहेबाने दाखविलेले मनोबैर्य थोड्यांच्याच अंगी असतें.

पौष शु॥ ८ स समारंभ व्हावयाचा ते दिवशीं सर्व शहरांत गुड्यातोरणे उभीं केलीं. रस्त्यांत सडे व रांगोळ्या घालविल्या. घरोघरी सुवासिनी आरत्या घेऊन उभ्या केल्या. ' त्यांनीं लाझा व अक्षता उघळाव्यावे सांगितले. नगर देवतांच्या पूजा करण्यांत आल्या. नृत्यगायन, मंगलकाद्ये सिद्ध केलीं. सर्व

अष्टप्रधानांनी प्रातःकाळीच म्हसवें येथें जाऊन फौजेसह महाराजांची स्वारी निघाली. बाळाजीपंत प्रधान यांणी राजे यांस अंबारीत बसवून आपण स्ववाद्यांत रमाल उडविण्याचा हातीं घेऊन बसले. शंभुसिंग जाधव हे हत्तीच्या किलाव्यांत दुसरा रमाल हातीं घेऊन बसले, आणि शाहाजानें मंगलवाचें वाजवीत स्वारी निघाली. जिळीब वगैरे बहुत तर्तुदोंनी शहरांत आले. मार्गी देवांस दक्षणा, विष्टे, नारळ देऊन, राजवाड्यांत येऊन द्वारी सुवासिनी यांनीं पुढें कुंभ आरत्या, लिंबळोण केलें. गृहप्रवेश करून देवदर्शन घेऊन बसले. नंतर मंगलस्नान करवून राज्याभिषेकविधीस प्रारंभ कराविला. शांति होऊन सिंहासनारोहण मुहूर्त नेमिला होता, त्याप्रमाणें यथाशास्त्र विधिपूर्वक केलें. नांव राजाराम ठेविलें. ताराबाई व रामराजे यांनीं सर्वा-समक्ष एका ताटांत भोजन करून एकमेकांपासून घांस घेण्याचा समारंभ याच वेळीं प्रथम झाला. (रा. च.-चिटणीसकृत).

या वेळीं नवीन अष्टप्रधान नेमण्याची मानगड पेशव्यानें अंगावर घेतली नाही. अष्टप्रधान पूर्वी होते तसेच पुढें चालले. त्यांचे तनखे वगैरे पूर्वीचेच चालू असून स. १७४६-४७ च्या प्रधानांचीं नांवें व नेमणुका इतिहास-संग्रहांत दिलेले पाहण्यालायक आहेत. (पे. द. मा. ले. ११ पृ. २९५). सेनापति यशवंतराव व्यसनी; प्रसंगास आला नाही. सामोपचारानें किंवा चाकदपटशा दाखवून यशवंतरावास ताब्यावर आणण्याचे प्रयत्न शाहूनें होते तेवढे करून पाहिले, परंतु तो पुनरपि प्रत्यक्ष कामावर आला नाही, त्यामुळें सेनापतीचें गुजराथेंतळि कार्य गायकवाडानें आपल्या हातीं घेतलें. वास्तविक सर्व सेना एका मालकाची व त्याजवर सेनापति असा एकच असावयाचा, हा निर्बंध शाहूच्या वेळेपासून हळूहळू सुटत गेला. निरनि-राब्या प्रांतांत निरनिराळे सेनापति उपस्थित झाले, आणि त्यांजबरोबरच अमात्य, सचिव, न्यायाधीश इत्यादि प्रधानांचीं कामेही मुख्य राजधानीतून त्या त्या प्रधानांचे मार्फत न चालतां, प्रांतोप्रांतीं उपस्थित झालेल्या या नवीन सेनापतींनीं अथवा खरें म्हटलें म्हणजे या मांडविक राजांनीं आप-

त्याच कबजात घेतली. शाहूने बाहेरीक राज्याची दगदग अंगाबाहेर टाक-
 त्याचा व प्रातोप्राती पाठविलेल्या सेनानाथकांस संपूर्ण अधिकार दिल्याच
 हा परिणाम झाला. अर्थात् आनुवंशिक तत्त्व मराठ्यांचे अर्गी खिललेलें
 थोडा वेळ शिवाजीने दाबून ठेविलें होतें, पण तें शाहूच्या या टिकाईमुळें
 पुनः प्रबळ झालें; आणि शाहूने पेशव्याच्याच हवालीं सर्व राज्यकारभार
 केल्यामुळें, आपली जबाबदारी पार पाडण्याकस्ति, पेशव्यांनाही पूर्वीची
 अहमदशाहीप्रमाणे पद्धत एकवार बंद पडलेली पुनः चालू करितां आली
 नाहीं. तसें करण्याची त्यांस इच्छाही नव्हती; व फुरसतही नव्हती. अर्थात्
 अहमदशाहीप्रमाणे एकवार आपापली पिढीजाद वतनें सांवरून शाहूच्याच वेळेस
 घरी बसले, ते पुनः पुढें कारभारांत आले नाहींत. त्यांच्या वतनावर मात्र
 पेशव्यांचा डोळा होता, आणि कामें केल्याशिवाय वतनें उपभोगणाऱ्या
 अशा इसमांस वेळ आली म्हणजे नरम करण्याची संधि त्यांनीं वायां जाऊं
 दिली नाहीं. रामराजाचे राज्यारोहणास प्रतिनिधीची जरूर भासली, ती तो
 केवळ प्रधान होता म्हणून नव्हते, तर शाहूच्या हयातींत सात्तारच्या कार-
 भारीत प्रतिनिधीचें व्यक्तिशः माहात्म्य लोकांच्या निकट परिचयाचें
 झालेंलें होतें. शाहूच्या कोणत्याही दरबारी कृत्यांत प्रतिनिधीचा भाग नाहीं,
 असें होत नसे. पेशव्याबरोबर केवळ लोकसमजुतीस्तव व अनार्यास बघाजी.
 शिंदेदेवाचें प्रस्थ मोठण्यासाठी पेशव्यानें मोठी घाई करून आपल्या तर्फेचा
 नवीन प्रतिनिधि मबानराव पुढें आणिला. सचिव चिमणाजी नारयण
 ह्यात असून तो बहुधा या राज्यारोहणास हजर होताच. मंत्री
 चमणराव नासयब, सुमंत महिपतराव आनंदराव, न्यायाधीश काशीराव
 अमृत (होनाजी अजंताचा भाऊ) व त्याचा मुलगा खंडेराव काशी, पंडितराव
 वसुंधरा मुखलदे सर्व राज्याल्ले प्रसंगी हजर होते, असें समजण्यास
 हरकत नाहीं. चाप्रमाणे जोड प्रधानांची कडाणी झाली. राहतां राहिल
 एक अजमाव. रामचंद्रपंत अजमाव सातबाईस ठिकाल्यापासून स्वावर

शाहूचा अर्थात् विशेष रोष होता. भगवंतराव व त्याचे बंधु ताराबाईच्या पक्षांत होते, संभाजीच्या पक्षांत नव्हते. अर्थात् रामराजास लपवून त्याचे संवर्धन करण्यांत हे अमात्य प्रमुख असल्यामुळे, त्यांजवर संभाजीचाही मोठा रोष होता. मिळून ते दोनही राज्यांस अंतरले. पुढे ताराबाईच्या-मार्फत शाहूशी खटपट करून भगवंतरावाने अमात्यगिरी स. १७२८ स परत मिळविली, परंतु त्याजवर शाहूची कृपा झाली नाही. शाहूच्या शिफारसीने तो संभाजीकडे गेला, पण तिकडेही त्याचे जुळले नाही. शेवटी मराठमंडळास कंटाळून तो निजामाकडे जाण्याच्या बेतांत होता, इतक्यांत शाहू आजारी पडून रामराजास आणण्याची खटपट सुरू झाली, त्यांत भगवंतरावाची शाहूस मोठी गरज भासली. भगवंतरावाच्या खटपटीने शेवटी रामराजा गादीवर आला. अर्थात् त्या वेळी भगवंतरावास अमात्य-पद कायमचें मिळाले. [इ. स. पे. द. मा. ले. ४४]. दामोदर महादेव हिंगणे हा रामराजाचे राज्यारोहण-प्रसंगी निजामाकडील कांही कारस्थानासंबंधाने सातान्यास आलेला असून त्या प्रसंगास हजर होता.

रघूजी भोसले यांस महाराज असतांच फौजसुखां येण्याविषयी पत्रे गेली, परंतु येऊन पावले नाहीत. त्यांस जलद येऊन येण्यासाठी बहिरव खंडेराव चिटणीस रवाना केले, नागपुराहून निघाले होते; परंतु महाराज असेपर्यंत येऊन पावले नाहीत (रा. म. च.). अशा रीतीने शाहूच्या निधनानंतर मराठाशाहीत मोठे रूपांतर झाले, त्याचे वर्णन करूं लागण्यापूर्वी शाहूच्या योग्यतेचा अंदाज करण्यास हेंच स्थळ योग्य आहे.

३. शाहूछत्रपतीची योग्यता.—स. १७०७ त जरी शाहू मराठमंडळांत सामील झाला, तरी संभाजीच्या किंवा राजारामाच्या मृत्यूपासूनच त्याची ओळख महाराष्ट्रास असल्यामुळे अर्बे शतक पावेतो महाराष्ट्र, मराठमंडळ व महाराज शाहूछत्रपति यांचे पूर्ण वादास्पद होते.

व्याप व कर्तबगारी.—स. १७०७ पासून १७४९ पावेतो राज्य करून ज्याने मराठाशाहीचा हिंदुस्थानभर फैलाव केला, त्या शाहूच्या अंगी कितीही

दोष असले, तरी मराठी राज्यांत शिवाजीच्या खालोखाल त्याची योग्यता आहे. त्याने नशिवाचे खेळ जितके अनुभविले, तितके बहुधा दुसऱ्या कोणी अनुभविले नसतील. तथापि तो मोठा भाग्यशाली होता. त्याचा जन्म बघेश्वर व॥ ७ शके १६०४ म्हणजे माहे मे स. १६८२ चा असल्यामुळे, बाळपणी बापाबरोबर रानावनांतील मोहिमांत त्याचे दिवस गेले. बघाच्या आठव्या वर्षी मातुश्रीसह तो बादशहाच्या कैदेत पडला. तेथे त्याची सतरा वर्षे गेली. शिक्षण व अनुभव मिळविण्याचा या सतरा वर्षांचा उत्कृष्ट काळ बादशहाच्या जनानखान्यांत गेल्यामुळे, त्यास जगाचा अनुभव न मिळता, उलट त्याचा स्वभाव थोडाबहुत चैनी (easy-going) व कांही अंधी नेमळा बनला. त्यापुढे स. १७०७ पासून १७१४ पर्यंतची त्याची सहा सात वर्षे बरीच संकटांत व विपत्तींत गेली. या काळांत तो कधी खगमगला नाही; व कधी त्याने घेई खचू दिले नाही. पुढे बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यावर राज्याचा भार टाकतांच त्यास स्वस्थता प्राप्त झाली; आणि ती उत्तरोत्तर वाढतच गेली. म्हणूनच या घराब्यावर शाहूचा एवढा मोठा जेभ जडला. सद्दीचा जोर अनुकूल असल्याशिवाय, मनुष्याचे हातून पराक्रम घडत नाही, अशी समजूत त्या वेळी सार्वत्रिक असल्यामुळे, या दैवशाली कुटुंबास शाहूने हाताशी चरिले. बाजीरावाच्या कारकीर्दीची बीस वर्षे म्हणजे शाहूच्या भाग्याचा कळस होय. या काळांत शाहूचे अनेक सरदार सर्व देशभर लढून मराठ्यांचे राज्य वाढवीत होते; स्वकीय व परकीय सर्व छोक त्याची आज्ञा झेलीत होते; सर्व शत्रूंना त्याच्या नांवाचा दरारा वाढत होता; आणि हंमेशा कोणत्या तरी नवीन यशःप्राप्तीची बातमी वेळून त्याचे चित्त आनंदभराने खुलून जात होतें. या

१ टीप—मराठी रियासत पृ. ५५१ वर १६८० सब दिलेला चूक आहे. खरी जन्मतिथि पेशवा त. ७ गुरुवार शके १६०४, सुंमुनि संवत्सर, सुर्वोदवा-वासून पडिका ५४, विजमास व. १२, वसंतारका वसंत, रास कुंभ. [इ. सं. ये. इ. जा. पृ. १].

काळांत त्यानें अत्यंत उदार अंतःकरणानें व थोर मनानें सर्वांचा परा-
मर्ष घेतला. लोकांनीं केलेल्या कामगिरीचा त्यास योग्य मोबदला देऊन
व कुचराई करणारांस ठपका देऊन त्यानें सर्वांवर आपला वचक
कायम ठेविला. राज्याकारभार पाहण्यांत शाहू सदैव निमग्न असे.
स्वतः मोहिमांवर न गेल्यामुळे सरदारांवर तो जास्त दाब ठेवूं शकला
नाहीं, तत्राप त्याचीं असंख्य पत्रें पाहतां, राज्याचा व्याप त्यानें नेटानें
सहन केला हें कांहीं थोडें नव्हे. तंटेभांडणें, मारामान्या, खेळ, विदाग्या,
मेजवान्या, सरदारांच्या समजुती, परराज्यांतील वकिलांस जबाब, विवाहादि
समारंभ, आत व संबंधी बायापुरुषांचे व्यवहार, अशीं नानातऱ्हेचीं प्रकरणें
रोजच्या रोज विस्हेस लावून, शिवाय सरदारांस फौजा व पैसा पुरविणें,
त्यांच्या अडचणीचें निरसन करणें, सर्वास वेळेवर हुकूम व पत्रें पाठवून
एकवाक्यता करणें, अशीं हजारों कामें दररोज निघत, त्यांची अवस्था
त्यास लावावी लागे. जन्म, मृत्यु, खून, दावे, खटले, तक्रारी, जबापजय,
सरदारांचे रुखवे, अपघात वगैरे शेंकडों प्रकार नित्यधः घडत, त्यांचा
जेव्हांचे तेव्हां हुकूम देऊन निकाल त्यास लावावा लागे. सण, तेहवार,
दरबार, जन्मोत्सव, आत्तांच्या-सरदारांच्या-बायापुरुषांच्या वगैरे भेटी व
बोळणी, अशी किती लफडी शाहूचे पाठीवर होती याची कल्पनाच केळी
पाहिजे. व्याप वाढला तशीं कामें वाढलीं. शाहूचा हा व्याप केवढा होता
याची कल्पना गॉर्डनच्या वकिलातीची थोडो हकीकत फॉरेस्टच्या पुस्त-
कांत आहे, तिजवरूनही होईल. सरदारांच्या भेटी घेणें, समजुती काढणें,
त्यांच्या कामाचा झाला घेणें, जरब दाखविणें, शिक्षा करणें, बक्षीस देणें,
त्यांस पेशव्यांचे लगामी लावणें, हीं कामें शाहू चांगलीं करी. संनिध असतां
लोकांस त्याची दहशत व घाक मोठा वाटे. कोणीही त्याचा समोर अवमान
करीत नसे. शाहूचें अंतःकरण कोमल, दयार्द्र व पापभीरु होतें. पेशवे सुद्धां
त्याची मोठीं मनघरणी करून असत. उद्दाम किंवा धिरजोर सरदारांस तो
सुफीनें मळ आणी. नानासाहेब पेशव्यास त्यानें बोक बोक म्हणतां शरध

आणविलें. (भा. व. प. या. ले. ४५). शाहू स्वभावाचा मोकळा, निर्व्यसनी, व सदाचरणी असून, मोठा उदार, दीलदार व व्यवहारांत घोरणी होता. स्वतः नुकसान सोसून राज्याचें हित जोडणारा, तंटे मिटविणारा, परदुः-
खानें गर्हिवरणारा, परोपकारी व दाता असा हा शाहू छत्रपति मोठा माग्यशाली व अत्यंत लोकप्रिय राज्यकर्ता झाला. पेशवे व इतर शाहून
सारे सरदार मुलुखगिरीहून येतांच शाहूस भेटून आपल्या कामाचा शाडा
देत. कधी खोटे करावयाचें नाही, सत्य शोधून पारिपत्य करण्याविषयीं
वस्ताद, पक्षपात नाही, सवब शाहूच्या मर्जीविरुद्ध एखादा प्रसंग उरक-
ण्यास चिटणीस वगैरे मंडळीची श्रेया उडे. गोविंदराव चिटणीस सर्व
संधान ठेवी व युक्तीने पुष्कळ कामें उरकून टाकी. हा गोविंदराव यज-
मानाची मर्जी सांभाळून हरएक काम युक्तीने पार पाडण्यांत निष्णात
होता. कांहीं बाबतें न करतां तो लोकांचें काम सुरळीत करून देई.
पेशव्यांनीं गोविंदराव चिटणिसाचें संधान नेहमींच चांगलें राखिलें होतें.
अंतकाळीं शाहूचें चित्त अत्यंत उद्विग्न व अस्वस्थ होतें, तरी शाहूबद्दल
लोकांस अतोनात प्रेम्बुद्धि वाटत होती, आणि तशी ती अद्यापि वाटते.

शाहूची मान्यता सद्गृहस्थ या दृष्टीनें मोठी आहे त्यामानानें राज्यकर्ता म्हणून
थोडी गौण मानावी लागते. मुसलमानांचा पाडाव करून हिंदुपदपादशाही
स्थापन करावयाची हें मराठ्यांचें इतिकर्तव्य. परंतु शाहूला मोगलबादशाही
राखावयाची होती. ' रा. छत्रपति स्वामी ही बादशाही (आपल्याला)
इच्छित नाहीत, जीर्णोद्धार केल्यास संतोष मानितीळ. बादशाहीचा बंदो-
बस्त केल्यास लौकिक मोठा आहे, मोडून टाकल्यास लौकिक नाही. कसा
म्हणाल तर जीर्णोद्धार देशालयाचा केल्यास, नवीन छिंगाचे स्थापनेपेक्षां
अधिकोत्तर आहे. हजारां चोरपोर खातील, आणि पादशाही मोडल्याचें
जेव आपणाकडे. ' ० (त्र. स्वा. चं. पृ. ११९.) ही शाहूची भावना
मराठ्यांच्या कर्तव्यास सर्वत्र विरुद्ध होती. बाजीराव वगैरे प्रमुख सर-
दारांस शाहूचा या पद्धतीनेंच अभयदान देत होता. शाहूचें सुख ठेवून स्वतः

वागावें लागे. यामुळे त्यांचे पराक्रम थोडे विफल झाले. शाहूच्या हयातीत ही पद्धति बदलतां आली नाही, त्याच्या मृत्यूनंतर ती बदलली. नानासाहेब व सदाशिवराव यांच्या पुढील कारभाराचें तर तें मुख्य बीज असून, त्याचाच परिणाम पानपतचा संग्राम होय.

शाहूच्या कारभारांत दुसरा एक मुद्दा जाचक होता. 'जुनें मोडूं नये, नवें करूं नये,' (भा. व. पत्रें यादी ले. ६७-६९) हें शाहूचें तत्त्व धार्मिक बाबतींत प्रधान होतें, तसेंच बहुधा राजकीय बाबतींतही होतें. उद्योगानें व पराक्रमानें नवीन रचना करितां येते, अशी नवीन सुधारणा केली पाहिजे, तसें करणें आपलें कर्तव्य आहे, अशी ज्याची भावना नाही त्याचे हातून राज्याचा उद्योग होणें शक्य नसतें. याच तत्त्वावर शिवाजीचें व मोरे, घोरपडे वगैरे सरदारांचें धाकडें आलें. 'जुनें मोडूं नये, नवें करूं नये' असें जर शिवाजीस वाटतें तर त्याच्या हातून स्वराज्याचा प्रचंड उद्योग झाला नसता. शाहूनें स्वतः तर हें तत्त्व शक्य तितकें पाळलेंच, परंतु मरणसमयी पूर्वीचीं वतनें व प्रघात आहेत तसेच चालविण्याची सक्त परंतु अशक्य ताकीद त्यानें पेशव्यांस दिली. वाढत्या राज्यकारभारास असें बंधन सहन होणें शक्य नाही. या बंधनानें पेशव्यांचे हात निष्कारण आखडले गेले. बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, रघूजी भोसले वगैरे सरदार नवीन उद्योग करूं लागत, तेव्हां शाहूच्या पोटांत धस्स होई. कालमानानुसार राज्ययंत्र बदललें पाहिजे; जहागीरदार मोडवे, स्वतःची फौज ठेवावी, वसुलाची व्यवस्था करड्या नजरेनें अमलांत आणून द्रव्यबल वाढवावें, राष्ट्रोद्योगास विधास करणारांस कडक शासन करावें, अशी जी राज्यकारभारांत योजना पाहिजे आणि त्याबद्दल प्रसंगानुसार शाहूचे कारभारी सूचना करीत, तिच्या संबंधानें शाहू बहुधा चालढकळ करी. कोणासही दुखवावयाचें म्हणजे त्याच्या शिवावर येई. निरनिराळे लोक निरनिवाळे मतलब त्याजपुढें मीढीत, त्याजमुखें गोंधळून जाऊन त्याच्या भनाचा निश्चय होत नसे; आणि ते चालले आहे तें बरे आहे, अशा थरावर शेवटीं राज्यकारभार

येई. दूरदूरच्या ठिकाणी चाललेले सरदारांचे प्रचंड उद्योग त्यास फळत नसत. दूरदूरच्या प्रांतांतील भूगोलिक परिस्थिति सुद्धा त्यास समजून घेता येत नव्हती. सरदारांवर भार टाकून आपण साताऱ्यास स्वस्थ बसावयाचें, या त्याच्या चोरणामुळे बाजीराबासारखा पराक्रमी मोहरा फुकट गेला; आंगन्यासारख्या पराक्रमी पुढ्यांची वाताहत झाली; रघूजी भोसले, शिंदे व होळकर यांनी सर्व हिंदुस्थान ताबडतोब पादाक्रान्त केलें असतें, त्यांस योग्य पाठबळ मिळालें नाहीं; परराष्ट्रीय व्यवहारांस जोर आला नाहीं; राज्याची ठरीव पद्धति म्हणून कांहीं राहिली नाहीं; ज्यानें त्यानें आपल्या मर्जीप्रमाणें वर्तानें आणि स्वार्थ साधावा, असा प्रकार झाला. शाहूनें सर्व ठिकाणी फिरून स्वतः सर्व मोहिमा व व्यवस्था ठरविली पाहिजे होती,— म्हणजे सर्वांना एकाच कार्यभागान्या लगामी लाविलें पाहिजे होतें. तसा प्रकार झाला नाहीं. सुद्धांतील सर्वच व्यवहार नेहमीं फिरत असतात, स्थिर असें कांहीं नाहीं. परंतु यत्किंचित् नवीन फेरफार झाल्याबरोबर ज्यांचे हितास बाध येई ते मोठ्यानें गवगवा करूं लागत; आणि तो गवगवा दृष्टीस पडतांच शाहूचे बेत विरधळून जात. माणसाची योग्यता ओळखून आणि त्यांज- वर संपूर्ण मरंवसा टाकून ज्याच्या त्याच्या लायकीचा राष्ट्रकार्याकडे उपयोग करून घेणें हें शाहू जाणत होता. परंतु त्याचें मन प्रगतिपर नसल्यामुळे त्याच्या उद्योग कायम झाला नाहीं. हें काम करणारास आत्मप्रत्यय— म्हणजे स्वतःची धमक लागते. प्रसंगविशेषी एखाद्या डोईबड इसमास दूर करून त्याचें सर्व काम स्वतःच्या हातीं घ्यावें लागतें. हें शिवाजी वगैरे कित्येक राज्यकर्त्यांचें धाडसी कसब शाहूला नव्हतें.

शाहूची सर्व भिस्त शाब्दिक हुकमांवर होती. त्याची रोजनिशी याचळी म्हणजे त्या वेळच्या राज्यकारभारासंबंधानें यथायोग्य कल्पना करितां येते. सर्व महाराष्ट्रभर, कर्नाटकांत, गुजरायेंत व हिंदुस्थानांत संभारणाऱ्या मराठे सरदारांस हुकूम पाठवून आपल्या फौजा वेळून आमच्या मोहिमेवर जा, ते न जेव्हास त्यांस ठपका द्या, असा प्रकारची

पत्रे लिहितां लिहितां शाहूची पुरेवाट होई. सरदार मन मानेल तसें वर्तन करीत, हिशेब व वसूल पाठवीत नसत, आपसांत भांडत, लढत. त्यांच्या समजुती काढतां काढतां शाहूच्या नाकीं नव येत. राज्यव्यवस्थेची ही पद्धत सदोष आहे हें चार दोन वर्षांच्या अनुभवांने कोणासही कळून आलें असतें. बाजीरावासारखा सेनानायक जवळ असतां त्याजकडून फौजेची व्यवस्था बांधणें अशक्य नव्हतें. शाहू मोहिमा ठरविणार, पेशवे व सरदार त्या अमलांत आपणार, प्रत्यक्ष लढणारे लोक तिसऱ्याच्या हातांत, आणि खर्च तर ज्याचा त्यानें परभारें भागवावयाचा, असा हा बारभाईचा प्रकार सिद्धीस जावा कसा ! एकंदर मराठशाहीच्या कार-भारांतील पहिला ठळक दोष ही फौजेची अव्यवस्थित रचना होय. यासंबंधानें शिवाजीचा प्रकार अगदीं भिन्न होता. शाहूच्या पक्षांतील ठरीव वाक्य, हे 'स्वामिकार्य सिद्धीस पाववून स्वामीस संतोषवाचें हें उचित आहे.' अशा नुसत्या शब्दांस स्वतंत्र होऊं इच्छिणारे सरदार थोडीच भीक घालणार ! हुकूम अमान्य करणारांस कडक शासन केल्या-शिवाय राज्यकारभार सुरळीत चालत नाही. स. १७४१ त शाहू रघूजी भोसल्यास लिहितो, 'तुम्हीं बराबर मातबर फौज घेऊन सामील व्हावें म्हणून लिहिलें होतें, त्याचें उत्तर, 'आपल्या प्रांतांतील बंदोबस्तास गुंतलों आहें, म्हणून तपशिलें लिहिलें तें कळलें. ऐशास, तुम्हीं मातबर सरदार, राज्यभाराचा बंदोबस्त राखावा या अर्थी लिहिलें असतां, तपशिलें छावून लिहितां. काय म्हणावें ! स्वामीचे हातपाय तुम्ही. आजपर्यंत तुम्हींच राज्य रक्षिलें व पुढेही भिस्त तुम्हांवरच आहे. उचित म्हणाल तसें कराळ. बहुत लिहिणें तरी सुज्ञ असा.' (रा. खं० ६-१४९).

'तुम्हांस ऐवजाविषयी वरचेवरी आज्ञापत्रे पाठविलीं, परंतु तुम्हीं निकाल करून पाठविला नाही. डोळेझांकी करून दिवस घाळविले. त्यानें परिणाम लागणो ऐकें नाही. त्याउपर हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी साल-गुदस्त व सालमजकूरचे ऐवजाचा निर्वाह करून शिताबीनें पाठविणें. हे

गोष्टी तुम्हांपासून होत नाही तरी स्वामी विचार करणें तो करतील. मग तुम्हांस विचार भारी पडेल. हें जाणून वर्तणूक करणें.' (रोजनि० १६४). 'तुम्हांस दर्शनास येणें म्हणून दोन चार आज्ञापत्रें सादर केली असतां यावयाचा विचार केला नाही म्हणून अपूर्व वाटतें. सेवक लोकीं स्वामीची आज्ञा होईल तेणेंप्रमाणें वर्तावें हें उचित आहे. हुजूर यावया अनमान करतां हे गोष्टी कार्याची नाही. तरी जे क्षणीं पत्र पावेल ते क्षणीं स्वार होऊन टाकोटाक स्वामीसंनिध येणें. अतःपर दिवसगतीवरी न घालणें.' (रोजनि० १६५). अशाच मासल्याचें बाजीरावास पत्रः—'तुम्ही हुजूर येण्याची आज्ञा करून वरचेवरी पत्रें सादर झालीं असतां अद्यापि येण्याचा विचार दिसत नाही. ह्यावरून काय म्हणावें ! निष्ठेचें निदर्शन स्वामीस यावें, म्हणोन तुम्हांस वारंवार लिहिलें व भेटीसही येण्याची आज्ञा केली असतां, तुम्हांकडून आळस होऊन दिवस घालवितां. स्वामीसंनिध उभय पक्षांचे कळ राखून चालण्यास एक चांगला (इसम) योजावा म्हणून लिहिलें. त्याचाही विचार तुम्हींच करावयाचा तोही न घडला. याजमुळे कित्येक राख्यकारभारासंबंधी कामें तटलीं. तुमचेही प्रत्ययास येऊन, त्याचीं उत्तरे प्रत्युत्तरे तुम्हींच करतां त्यांची विस्मृति. हे कच्चे कपे वरचेवर लिहून तुम्हांस जागृत करण्याविषयीं स्वामीस आळस नाही. तुम्ही आज कराल, उद्यां कराल, म्हणोन कालहरणही हुजूरून होत नव्हतें. तुम्ही कळकळ घरून राख्यभारसंरक्षणार्थ सावधता करावयाची, हें सदैव पत्रां किती लिहावें ? कांही दिवस एकवेळ समक्ष झाल्याव्यतिरिक्त कोणतेंही कर्तव्य स्वामीस नाही. पुढें तुम्हांपासून घडतच नाही असा निश्चय जाल्या स्वामीस विचार करणें प्राप्त होईल. तो दिवस अवघड वाटेल. मग धावाधाव करूं लागाल. म्हणून वारंवार सुचवितों. तुमचे बडिलांनीं निष्ठा घरून चालल्या, कल्याण झालें न झालें हें तुम्हींच चित्तांत आणावें. जाणिजे.' (खं. ६-१६). हें पत्र सन १७२२ तलें आहे; आणि पुढें अशा मासल्याचीं पत्रें वारंवार घाहून बाजीरावास लिहिलेली आहेत. आंगरे, दामाडे (भा. व. प.

सा. ले. ७३), गायकवाड बगैरे मंडळीसही अशाच प्रकारचीं पत्रे लिहिलेलीं आहेत. पत्रांची भाषा जर इतकी कडक तर प्रत्यक्ष शाहूस केवढा राग व किती चीड आलेली असेल ह्याची कल्पना होते. एकतंत्री कारभार नसल्यामुळे असला प्रकार झाला, आणि जागेवर बसून शाहूस सूत्रे हालवावयाचीं असल्यामुळे एकतंत्री कारभाराची पद्धत शाहूस स्वीकारितां आली नाहीं. त्यांतल्या त्यांत सचिव, प्रतिनिधि, फत्तेसिंह भोसले बगैरे मंडळी शाहूचीं नम्र भावानें वागत, म्हणून त्यांजला लिहिलेलीं पत्रे वरच्या सारखीं रागाचीं नाहींत. शिवाय हे सरदार शाहूपासून दूर कचित्च जात असत. जाग्यावर बसून हे बाहेरच्यांच्या चहाड्या करीत; आणि शाहूसही जाग्यावरूनच हुकमत गाजवावयाची असल्यामुळे, असे दोन पक्ष दरबारांत त्यानें कायमचे ठेविले. स्वराज्यांत एकमेकांविरुद्ध असे दोन पक्ष कायम ठेविल्यानें राज्याचें भारी नुकसान होतें. मुसलमानांसारख्या परकीय राज्यकर्त्यांस राज्यांत असे दोन पक्ष ठेवणें जरी इष्ट असलें, तरी स्वराज्यास त्यापासून अपाय होतो. ह्याप्रमाणें शाहूच्या राज्यकारभाराचें मुख्य वैगुण्य होतें. एकंदरीत स्वतःच्या वजनानें जरी शाहूनें राज्यकारभार हांकिला, तरी राज्यकर्ता या नात्यानें त्याची योग्यता बरीच कमी मानावी लागेल.

शाहूच्या अंगी राज्यकर्त्याला लागणारे पुष्कळसे गुण होते. मात्र नेहमी मोहिमांवर फिरत राहिला असता तर सर्व गोष्टींचा निकाळ त्यास स्वतःच्या स्फूर्तीनें करितां आला असता. निदान बाजीराव, रघूजी सारख्या सरदारांनी त्यास प्रसंगवशात् दिली, रामेश्वर पावेतो एक दोन वेळां तरी फिरवून आणिणें पाहिजे होतें. स. १७१०-११ नंतर शाहू रणछेन्नावर केव्हांही अवतरला नाहीं. तरी सूत्रचालक या नात्यानें त्यानें आपली कामगिरी उत्तम रीतीनें बजाविली आहे. श्रीवर्धनकर पेशव्यांनी राष्ट्रवृद्धीचें जितकें काम केळें, तितकीच किंमत शाहूच्या धुरीणत्वाला दिली पाहिजे. नित्य राष्ट्रवृद्धि होत असतां महत्वाकांक्षी सरदारांना आर्सेत ठेवून त्यांच-

कडून काम घेणे सामान्य गोष्ट नव्हे. शाहू अत्यायुषी झाला असता तर राज्यवृद्धि होण्यास मोठी अडचण पडली असती. अशा एकंदर मुद्यांचा विचार करितां मराठ्यांही शिवाजीच्या खालोखाल शाहूची योग्यता होय असें बरं म्हटलें आहे.

शाहूछत्रपतींच्या कारभाराचा, त्या वेळच्या मुत्सद्यांचा व प्रचलित आख्यायिकांचा तत्कालीन दृष्टीनें विचार करितां असे दिसतें कीं, शाहूचें मराठा मंडळाशीं पूर्ण तादात्म्य झालेलें होतें. प्रतिनिधि, पेशवे, फत्तेसिंग व रघूजी भोंसले, साचिव, मंत्री, चिटणीस, रक्षा व दासदासी हीं सर्व एका कुटुंबांतल्याप्रमाणे सलग्गीनें वागत, एकमेकांशीं भिसळत, एकमेकांस साक्ष करित व परामर्श घेत. विशिष्ट मतलब व वैयक्तिक चढाओढ चालू असली तरी त्यास जातिद्वेषाचें हल्लींचें स्वरूप त्या वेळीं नव्हतें. भोजनाचे वेळीं पंगत निराळी होई; परंतु बाकीच्या प्रसंगीं स्वकीय राजाच्या विस्तृत छत्राखालीं सर्व असामी अनेक प्रसंगांत प्रेमानें भाग घेत. शाहूचें राज-मंडळ म्हणजे एक विश्वकुटुंब होतें. या कुटुंबाचें कर्तेपण पेशव्याकडे होतें, कर्त्या पुत्राप्रमाणें सर्व जबाबदारी अंगावर घेऊन पेशवा नानासाहेब अंतर्बाह्य व्यवहारांची व्यवस्था लावी. प्रधानांच्या व सरदारांच्या मुलामुलींचीं लमें, त्यांचीं माहेरसारे करणें, या गोष्टी स्वतःच्या कुटुंबाप्रमाणें शाहू करी. व्यंकटराव घोरपडे, बाळाजी विश्वनाथाचा जांवई म्हणून त्याजवर शाहूचाही जांबयासारखाच लोभ असे. शाहूचें राजमंडळ इतकें कांहीं एकजीव झालेलें होतें कीं, आपण निराळ्या जातीचे आहों, ही भावनाही कोणाच्या मनांत येत नसे. शाहूला पितृतुल्य मानून नानासाहेब पुढें शाहूच्या पादुकांची पूजा करित असे. कारण त्याच्याच आशीर्वादानें आपण यश झिळवूं, अशी त्याची पूर्ण भावना होती. अशा एकीच्या भावनेनें सर्व मराठमंडळ त्या वेळीं वर्तत होतें. याच भावनेनें मराठ्यांच्या अठरापगड-जासींनीं शेकडों रणांगणांवर व मोहिमांत शंभर वर्षे खांद्यासखांदी लावून राज्याचा उपयोग केला. दुसऱ्या बाजीरावाच्या नौदान कारभाच्या व

मितजेतुभावाच्या कडुवित इष्टीने ग्रॅंड आफने आपला ग्रंथ लिहिता, तेव्हांपासून जातिभेदाच्या प्रभास निराळें स्वरूप प्राप्त झालें, परंतु शाहूच्या वेळचा प्रकार भिन्न होता आणि पुढील राज्यकारभाराची शक्क तेवढी चांगली व्यवस्था आपण करून ठेविली, अशा भावनेनेच शाहूने आपला देह ठेविला, हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

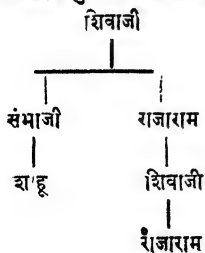
४. शाहू छत्रपतींसंबंधानें तत्कालीन अभिप्राय.—१ विद्याभ्यास. औरंगजेबानें शाहूच्या विद्याभ्यासाकरितां मराठी पंतोजी ठेवून शिवाय त्यास फारशीही चांगलें पढविलें होतें. ‘अक्षरओळख आंखटांक सम-जुतीपुरतें शिकविलें. नंतर काजी न्यायनिष्ठ असत, त्यांच्याकडे चार घटका मनसबा उलगडण्याचे संधीत पाठवावें. वादिप्रतिवादी विवाद कसे करितात, तो ऐकून काजी न्याय कोणत्या रीतीनें करून दोषांची समजूत करितो, तें ऐकवून आणावें. नंतर घोड्यावर हत्तीवर बसावयाचे चालगती सर्व अभ्यास करविला. महाराज सदा आनंदांत, कधीही मनास त्रास झुगुण नाही. कैफ अंमल यांजकडे दृष्टावलोकन करीत नव्हते.’ शुक्रजी म्हणून एक हिंदुस्थानी चतुर ब्राह्मण मनोरंजन करणारा होता, तो शाहू-बरोबर दक्षिणेंत आला.

२. दिनचर्या.—‘महाराज पुण्यश्लोक, राज्यभार कारभारी यांबवर सोंपवून नेमिल्या नेमाप्रमाणें काम करावें. जाजती हुकमाशिवाय करण्याचा ढजूर कोणाचा नाही. आपण जातीनें पांढरी तुमान व अंगांत कफनी, डोईचे केंस लांब सडक, उभे राहिले असतां गुढ्याखालीं कवणी-पर्यंत, कृष्णवर्ण, तेजस्वी, पालखीत बसून अगर घोड्यावर स्वार होऊन, दहाबारा खिजमसगार, व दहा पंचरा मनुष्ये जिळिबीचीं, पुढें दोन स्वार व मागे चिदणिशीकडील कारकूनसहित, पसलीस चाळीस मनुष्य वेऊन, अरण्यांतील शिकार करून तीन प्रहर, घटका दोन घटका अलीकडेपलीकडे, शिकार सावेळ तशा रीतीनें, बाळ्यांत येऊन आराम करून, औचास जाऊन, हस्तंपाद प्रक्षालन करून, भोजन करावें. नंतर कचेरीस

वर्षी. सिये प्रातःकाळापासोम जी ज्येष्ठ्या झाली असेल, ती विचारुन घेऊन, समष्ट येसीळ त्यांचे जावजबाब होऊन दिवटीसलाम मुजरा आल्यानंतर कचेरी बरखास्त करून, राजकारणी कामाचीं पत्रे पाहून, त्यांचे जबाब देणाविषयी आशा करावी; आणि महालीं मुक्कामी काम काजाचे पत्राचा डौल, दररोज पाचशें द्यावा, त्यांचा झाडा पाहून राहिलीं असतील त्यांसुद्धा पांचशें करून द्यावी, नंतर त्या कारभारीयारु रजा द्यावी; अथवा त्याचे लायक गाणे, नाच असल्यास बसवावें, अगर खुशीरंगीने बसेल तर निरोप द्यावा. या प्रकारे प्रत्येकीं प्रातःस्नानसंध्या पुराण पूजा करून स्वारीस जावें.' [भा. व. शा. म. ब. पृ. ४१.] महाराजांचे शरीरीं बालत्वापासोम सत्तर वर्षे वय होय तों दुखणें किंवा व्याधी कधीं झाली नाही. बहुत दृढ होते. वारा, उष्ण, पर्जन्य, उषडे, सर्व कळ अंगावर बहुत सोसणें, शिकारीत वगैरेही मस्तकीं पागोटें नाही, ऐसेही बहुत दिवस व्रत चाल्लें. विजार किंवा धोतर इतकें मात्र ध्यावें. शालजोडी पावोडी पुढें पालखींत असावी, (शा. म. च. पृ. ९३.) मराठी राज्याचा भाग्योदय व कळस शाहूच्या वेळीं परिपूर्ण झालेला दिसतो. कित्येक थोर गुगांत शाहू मोठा अर्द्धतीय पुरुष होऊन गेला. अशा राजपुरुषासंबंधानें तपशीलवार माहिती लिहून ठेवण्याचा संप्रदाय त्या वेळीं प्रायः नव्हता, तथापि त्याच्या उपलब्ध पत्रांवरून आणि बखरींतून जागोजाग आलेल्या आख्यायिका याजवरून शाहूच्या योग्यतेसंबंधानें अंदाज करणें शक्य आहे. बखरींतील माहितीचा विचार करून पाहिल्यानें पुष्कळ बोध होतो.

३. कुटुंबपरिवार.—मातुभिया दोवी, संभाजीच्या नाटकशाळा, व मदनसिंग इतकी मंडळी छुल्फिकारखानानें रायगडावर पकडली. जोत्याजी केसरकर, मोरोपंत सबनीस व उद्धव योगदेव राजाज्ञा हे, शाहू, बादशहाचे कैदेत असतां त्याजबरोबर होते. तेथे शाहूचीं दोन लग्नें झालीं. त्या दोन राण्या अंबिकाबाई व सावित्रीबाई; आणि विरूबाई रूखा होती. ही विरूबाई व एक राणी स. १७०७ त शाहूबरोबर दिल्लीस गेली. दिल्लीस

नेकेली ही संकळी बाळाजी विश्वनाथसो स. १७१९ त सोडवून आणिली. हुकूमेशाहूने आणखी दोन बायका केल्या, एक सकवारबाई व दुसरी सगुणाबाई. शिबाय लक्ष्मीबाई व धाकली सखू अशा दोन बाळग्याळा होत्या. [इ. सं. पे. द. मा. पृ. २]. अशा प्रकारे शाहूचा विलास होता. या जनानखान्याबाहेर त्याचे पाऊल पडल्याचा खात्रीलायक पुरावा नाही. त्यास मुली व मुलगे पुष्कळ झाले. मुलगे जगले नाहीत इतकेंच. सर्व जनानखान्यावर विरुबाईची हुकमत होती. येराजी व कुसाजी भोसले म्हणून महाराजांचे दोन लेकावळे होते, ते लक्ष्मीबाईचे मुलगे असवेत. त्यांस शिरोळसुभा महाराजांनी दिला; म्हणून त्यांस शिरोळकर म्हणत [रा. खं. २ पृ. ८७]. विरुबाई स. १७४० च्या सुमारास बारल्यावर कुटुंबांत फारच अव्यवस्था झाली सगुणाबाईची चुलत बहीण नागपूरकर रघूजी भोंसल्यास दिलेली असून या बहिणीच्या मुलास दत्तक घेणेचा शाहूचा एकवार विचार होता. रामराजा पुढे गादीवर आला, त्याचे दत्तविधान झालेले नव्हते. दत्तक देणारा व घेणारा कोणांच शिल्लक नव्हता. निपुत्रिक क्षत्रिय राजा मरण पावला तर ' मध्यग्रह दत्तक ' विधीने नवीन राजा दत्तक घेतां येतो, असे पृथ्वीचंद्रोदय, तोडरानंद वगैरे ग्रंथांत सांगितले असल्याचे कळते. रामराजाच्या राज्यारोहणप्रसंगी असा मध्यग्रह दत्तक विधी केला कीं काय ते कळत नाही; परंतु शाहूने स्वलेखाने पुतण्या राजारामाला आपला वारस नेमिले. (वा. वि. जोशी).

विरुबाईच्या पोटी शाहूला राजसबाई नांवाची मुलगी असून, भगानीबाई नांवाची तिची वडील बहीण असल्याचा उल्लेख आहे. ती तारळ्याचे शंकराजी महादिक यांस दिलेला होती. तिने सहगमन केले, व तिचे मुलगे दुर्गाजी व आबाजी भांडू लागले, तेव्हा शाहूने आबाजीस निराळें

इनाम तोडून दिलें. [इ. सं. ऐ. टि. भा. २ ले. ५; शा. म. रो. ले. २९४; व इ. सं. पे. द. मा. ले. ३ पृ. २५७]. गजराबाईं म्हणून आणखी एक मुलगी शाहूला असून ती बांडे यांजकडे दिलेली होती. [शा. म. रो. ले. ९२] बापाचे मृत्यूनंतर ती बांड्यांचे वडगांवास गेली. [ना. सा. रो. १. १३०].

४. लोमांतील मंडळी.—विरुबाई, जोत्याजी केसरकर, बसवंतराव कासुरडे, विठोजी खोजे, इंदोजी कदम सुपेकर, शेठ्या वाघजी संकपाळ, हुजरे मायाजी फडतरे, मेगोजी हुकेवारदार, अशा कित्येक मंडळींच्या मनोरंजक आख्यायिका भारतवर्षमासिकांत व ठाण्याच्या बखरींत दिल्या आहेत. सातारा व त्याच्या आसमंतांतील शाहूच्या वेळचीं स्मरणीय स्थळे आणि कृत्ये, तसेंच शाहूचा स्वभाव व जवळची मंडळी, यांसंबंधानें ठाण्याच्या बखरींत पृष्ठ ११९ पासून १३६ पावेतो मजकूर अवश्य वाचण्यालायक आहे. आपल्यावर झालेल्या उपकारांची फेड शाहू अत्यंत दक्षतेने व सदळ हातानें करीत असे. जोत्याजी केसरकर याचे पूर्वापकार स्मरून त्यास शाहूने मोठ्या योग्यतेस चढविलें. ‘बालपणापासून एकनिष्ठपणें त्यानें सेवा केली, व त्याची सेवा घेतली. सबब महाराज छत्रपती स्वामी त्यावर कृपाळू होऊन त्यास सरदेशमुखी बतनांचे बतनी गुमास्ते केलें, व १८ कारखान्यांवर अधिकार देऊन दरख नेमून दिले. जरीपटका त्यानें स्वारीबरोबर हत्तीवर पुढें धरावा; व शहर सातारा येथें वाड्यापुढें सरकारी होळी होईल तीस त्यांनीं पोळी बांधावी व पूजा करावी. याप्रमाणें मानपान करून दिले. दिहोडून आले, तेव्हां उतरले, तेथें केसरकर यांनीं गुरुवार पेठेची वसाहत केली, या पेठेची जकात माफ व कायदेकानू धरिरे त्याजकडे चाळवावे, जख्मीं राजपत्रें करून दिलीं. तुझीं आपलें लग्न करावें, अशी आज्ञा केली असतां केसरकरांनीं स्वामीस अर्ज केला कीं, माझे छातारपण, ऐझी वर्षाची उमर, आतां लग्न नको; परंतु महाराजांनीं ‘पुत्र होतील असा

आशीर्वाद दिल्यावरून त्यांनीं लग्न केलें. कांहीं दिवसांनीं त्यांना दोन पुत्र झाले. सांवताचे वाडीनजीक केसरी गांवाचे वतनदार म्हणून केसरकर नांव पडलें. ' बाजीराव व परसोबी भोसले, शेखमिरे, विसाबी नारायण जाखी, [इ. स. पे. द. मा. पृ. १०, ११, ११९]. आनंदराव सुमंत, बारामतीकर जोशी वगैरे आपणांस प्रसंगीं साह्य करणारांस त्यानें मोठ्या योग्यतेस चढविलें, अशीं आणखीं शेंकडों उदाहरणें आहेत [पहा शा. म. रो. ले. ९३-९४]. घाहाबीचें वृंदावन व मौजे वडू येथील संभाजीचें वृंदावन यांची व अशाच पूर्वजांच्या व कुटुंबीयांच्या आठवणींची बधायोग्य व्यवस्था शाहूनें बांधून दिली. (शा. म. रो. ले. ८७-८८). बिचिंबळेचे मोरयादेव, एकनाथ, तुकाराम, कल्याण गोसावी, नाशीक येथील पूर्णानंदस्वामी, मनसाराव उदासी, नानकपंथी व मुसलमान संत यांच्या समाधीच्या नेमणुका त्यानें बांधून दिल्या. [पे. द. मा. पृ. २३७, २४०, २५८]

शाहूमहाराजांविषयी पुष्कळ गोष्टी व आख्यायिका जर अद्यापि सांगण्यांत येतात, तर त्यांच्या हयातींत व मृत्यूनंतर कांहीं काळ पावेतो त्या पुष्कळच प्रचलित असल्या पाहिजेत, असें अनुमान होतें. आख्यायिका जरी अक्षरशः खऱ्या नसल्या, तरी तात्पर्याच्यानें त्यांत तथ्य असतें, आणि म्हणूनच एखाद्या ऐतिहासिक व्यक्तीच्या आख्यायिका म्हणजे तिचा स्वभाव ओळखण्याची मुख्य खूण, असें पाश्चात्य इतिहासकार समजतात. सारांश, इतिहासांत आख्यायिका कधीही त्याच्या समजू नयेत. एके प्रसंगीं कोणी सरदार (इंदोबी कदम !) आपलें व हाताखालच्या लोकांचीं शरीरे मोळवान दागदागिन्यांनीं सजवून मोठ्या पेट्टीनें शाहूचे भेटीस आला. महाराजांस हा प्रकार समजल्याबरोबर त्यांनीं आपल्या खंड्या कुंड्याचे अंगावर दागदागिने, पागोट्टी, शिरपेंच वगैरे चढवून त्यास दरबारांत बसविलें आणि आपण जवळ साधें कुडतें घालून बसले. त्या सरदारानें दरबारांत येऊन हा प्रकार पाहिल्यावर त्याचे मन खडू झालें आणि महाराजांची वाखाणणी

कसून रीतीप्रमाणे भेट घेऊन मिळून गेला. अशा रीतीने शाहूने सर्व लोकांस सावेपणाचा व संसारांतील खऱ्या रहस्याचा उत्कृष्ट घडा शिकविला. एकंदरीत इहलोकच्या संसारयात्रेचे खरे बीज शाहू चांगले जाणत असून, त्याचा प्रभाव पन्नास वर्षे पावेतो एकंदर मराठमंडळावर बिंबला होता. तसेच लोकांनी केलेली सेवा अगर कामगिरी याचा बदला यथायोग्य दिल्याशिवाय शाहू कधी राहत नसे. इ. स. पे. द. माहिती या पुस्तकांत इनामें वगैरे दिल्याचे इतके कागद छापलेले आहेत की, त्यांचा नुसता नामनिर्देशही करणे येथे शक्य नाही.

बाळाजी विश्वनाथ, रघूजी व फत्तेसिंग भोसले, प्रातिनिधि वगैरे अनेक मंडळीस शाहूने किती योग्यतेस चढविले, ते महेश्वर आहेच. आख्यायिकांवरून शाहूच्या स्वभावाची अटकळ होते. अशा गोष्टींत सुद्धा, अनीतीचा किंवा गाफीलपणाचा ध्वनि शाहूच्या संबधाने क्वचित् ऐकूं येतो. सर्वत्र त्याचा गौरवच आहे. बसवंतराव कासुरडे नांवाचा जातीचा वाणी विरूबाईजवळ होता. विरूबाईही त्याच्याच जातीची होती. ती दोघे एकमेकांचा अभिमान बाळगून बहिषभाऊ म्हणवीत. जनानखान्यांत राहण्यायोग्य असल्यामुळे बळवंतराव खोजे असे नांव त्यास पडले होते. विरूबाईला तो समुद्रस्नानास घेऊन गेला होता. जनानखान्यास दरुनीमहाल असे म्हणत, त्या ठिकाणी बसवंतरावाचा पहारा सक्त असे. त्याच्या दक्षतेची अनेक उदाहरणे घडून आल्यावरून शाहूने त्यास उदंड द्रव्य बघीस दिले. 'राजे मोठे पुण्यप्रत्तापी. पुण्यपुरुष, दानशूर, लहानघोरांस देणग्या देऊन कीर्ति जगविल्यात केली; राज्यांत सर्वांचा जीर्णोद्धार केला. प्रत्यक्ष शिवाचा अवतार. बसवंतरावाने पुष्कळ द्रव्य जमा केले, ते तो सरकारांत देऊं लागला; परंतु महाराजांनी त्यास दानधर्म करण्यास सांगितले. त्यावरून श्रीसंभुमहादेवाचे देवालय हेबाड-पेती सिंघणराजाच्या वेळचे होते, ते उकळून बारामतीहून दगड आणून देवालय नवीन बांधविले. पायथीचे कांस्याज्जलत 'चस्ती तत्पर बसवंतराव निरंतर,' अशीं अक्षरे कोरलेली आहेत. सत्सत्यांत बसवंतपुरा ८०

बसाप्पाची पेठ व बसाप्पाची वाडी त्याचे नांवाची आहे. फसले निव वेळे विरूबाईने बाग व विहीर बांधिली, त्यानजीक बसाप्पाने वाढा बांधिला. विरूबाईने परळी किल्ल्यावर रामदासाचे समाधीसमोर आपल्या नांवचे एक तुळशीवृंदावन बांधिले, आणि शंभुमहादेवास तिने एक दीपमाळ बांधिली. ' शंभुमहादेवाचा पुजारी शिवरामभट याजवर बसवंतरावाची मेहेरबानी होती. त्याजला तेथे राहाण्यास ठिकाण करून दिले. शाहूस मारण्या करितां मारेकरी आले होते; परंतु त्यांस महाराजांवर हात उचलण्याची छाती झाली नाही. त्यांस बक्षीस देऊन परत कोल्हापूरच्या संभाजीकडे पाठविले. कारण त्याजकडून ते आले होते. ज्या हुज्याने त्यांचा प्रवेश करविला, त्यास त्या मारेकऱ्यांकडून शाहूने ठार मारविले.

मायाजी फडतरे नांवाचा हुज्या हुशार व अकलवान असून शाहूच्या कृपेने मोठ्या योग्यतेस चढला होता. तसेंच भीनिवासराव प्रतिनिधि यांजवर महाराजांची फार मर्जी होती. त्यांस स्वतः ' राव ' अशी ते हाक मारीत. ते नित्य दर्शनास सरकारवाड्यांत येत. एके दिवशी त्यांस येण्यास उंचीर लागला, तेव्हां स्वतः महाराज त्यांच्या घरी भेटिस गेले. महाराजांस शिकारीचा नाद विशेष होता. पुष्कळदां शिकारीच्या नादांत एकटेच कोठें तरी भटकत जात, त्या वेळीं ज्यांचा त्यांस उपयोग पडे त्यांचा परामर्श ते स्मरणपूर्वक घेत. मेगोजी हुकेवारदार नांवाचा इसम बादशाही चालीप्रमाणे हमेशा हुका घेऊन स्वारीबरोबर फिरत असे. या मेगोजीवर शाहूची मोठी मेहेरबानी होती. महाराजांचा आवडता खंढ्या कुत्रा होता, त्याजला पोषाक व जडजवाहीर घालून ते दरबारांत जवळ बसवीत. या कुत्र्याचे थडगे संगमसाहुली येथे बांधलेले आहे. माहुलीजवळ एक पाणपोई लोकांस पिण्याचे पाणी मिळण्याकरितां ठेविलेली होती त्या जागेस पोईचा माळ म्हणत. बसाब महाराजांनी एके गेंडा बाळगलेला होता, तो ज्या माळावर बांधीत त्यास बेंड्याचा माळा म्हणत. तेथेच पुढे दामाजी माझकवाडाचा पेशव्याच्या फौजेने पराभव केला. फ्लेमिंग भोसले याज शाहू स्वतःच्या पुत्रप्रमाणे

मानी. त्यास राजपुत्र असे संबोधून लिहिण्यांत येई. त्यास शाहूने अकल कोटास स्वतंत्र जहागीर सोडून दिली.

५ स्वभाव व राज्यकारभार.—“मनुष्यमात्रांस कृपाममता लावून वेध लाविला. सर्वास वाटावे व्ही, आपले इतकी कृपा कोणावर नाही. तैनाता, नेमणुका, जमिनी, इनामें, ज्याच्यापासून ज्या कामांत उपबोग त्यांत एखादा अवगुण आहे, तरी युक्तीने झांकून तो त्याजपासून सोडवावा. गुण तितका प्रकट करून द्यावा, माणसे वाढवावी. याप्रमाणे राज्याची उदयकालवृद्धि व्हावी हें समजून, पूर्वी वडिलांनीं सर्व माणसें दुखविलीं, मारिलीं, कारखाने बुडविले, त्यायोगें राज्यनाश झाला, उग्रदंड ब्रह्महत्या झाल्यावरून देवब्राह्मणांचे ठायीं बहुत निष्ठा, यथास्थित संगोपन करून माणसांचा गुणग्रहणच बहुत केला. आपलेसे करून वेधास लाविले. प्रौढ माणसें सर्वकाल सहवासांत असावीं. त्यांच्या युक्ति व बुद्धि ऐकत असावे. सर्वांचा विचार विचारून कायें करीत असावे.” (शा. म. ब. चिटणीसकृत, पृष्ठ १९). ‘देवब्राह्मणांचें इनाम अग्रहार पूजा नैवेद्य नंदादीप पूर्वीक दिले ते चालवून जेथे नाही तेथे नवीन बंदोबस्त करून दिले. सेवक लोक बहुत निष्ठेनें आज्ञा तिलप्राय उल्लंघन न करितां महाराजांसी चालू लागले. जें कार्य ज्यास सांगितलें तो करावयाची गेला, तेथे त्यास यशच प्राप्त व्हावें. ज्यांनीं त्यांनीं राज्यवृद्धीस पावावें, हेंच करू लागले’ [सदर. पृ. ३२] “पूर्वी विसकळीत प्रसंगी चांगळीं माणसें, मातबर लोक परराज्यांत गेले, ते प्रयत्नानें आणून, सेवेत त्यांचे बंदोबस्त करून ठेविले. गोरगरीब फिरीदीस उमे राहिले असतो, स्वारीत पाळली उभी करून अगर मजालसीत ऐकून घेऊन समक्ष आज्ञा लागलीच सांगावी. न्यायप्रकरणाकडे सांगावयाचें असेल तें त्यांकडे सांगून पुनः ऐकून घ्यावें. गजकदार सुभेदार यांकडली असेल तें त्यांकडे सांगावें. बाजवी तें होऊन कोणास वावगा उपद्रव लागूं नये, असें केळें. उग्र दंड करायचा नाही. शिरःच्छेद करणें असतां अन्याय असल्यास

आणि बहुत विवेकें करून ठरव्यास कान्होजी आंगरे यांजकडे रवाना करावें. त्यानीं मारणें त्यांस मारावें ' (पृष्ठ ३३). शिरःच्छेदाची शिक्षा कुलाव्यावर कडेलोटानें होत असे, असें दिसतें.

“ शिकारीचा हव्यास राजधर्म होय. ते बहुत तरतूद सामान बाघा (वागुरा=जाळी) वगैरे असावें. त्या कारखान्यावर हजारों माणूस जळस्थळआकाशीं शिकारीचे तिन्ही प्रकार सिद्ध असावे. बाज, लगड, चित्ते, कुत्रे, जोडया, पायदाने वगैरे बाळगिले. त्यावर मल्हार प्रभु दरोगा केला. ” (पृ. ३३).

“ सातान्यास तख्त करून राहिले तेव्हांपासून राज्यकारभार सेवक लोकांपासून मोठ्या मसलती व युद्धप्रसंग मोठ्या फौजा पाठवून केले, मनःसव्यांत बहुतच चतुर, सर्व राज्य मोगलाईत गेलें होतें, तें मसलतीनें सोडविलें. सर्व लोक आज्ञेत वागवून नवीन मोठीं माणसें निर्माण केलीं, वाढविलीं. जुनीं माणसें अनुकूल झालीं त्यांचें चालविलें. शहाण्या पोक्त माणसांच्या मसलतीनें चालावें. विश्वासू सेवक लोकांचे हातें कामें घ्यावीं. लघु मनुष्य कैफी व्यसनी हुदारूबाज यांस समीप न ठेवितां मुत्सद्दी लोकांचे हातून कारभार चालविला. मराठे लोकांस शिपाईगिरीचे कामांत ठेविलें. उत्तरदेश सोडवून थोरले महाराजांचा उद्देश सिद्धीस नेला. पूर्वेस दक्षिणेस चतुःसमुद्र मर्यादा होऊन चहुं दिशेचें राज्य एक आज्ञा चालूं लागलें.

“ भ्रातृणमासांत ब्राह्मणांची वेदशास्त्रांत परीक्षा करून प्रथम दामाख्यांचे मार्फत सडेगांव येथे, व पुढें पुणें येथे, चार पांच लक्ष धर्म करावा, असे ठरविलें. दिगंत कीर्ति जाऊन विद्वान तपस्वी महापुरुष चहुं दिशेचे लक्षावधि येऊं लागले. जशी काशी तसे सातारा पुणें विद्यापीठच झालें. आज्ञा कोणी उल्लंघन न करावी, ऐसें सर्वभौम राज्य केलें. नीतिन्यायें करून प्रजेचें पाळन पोषण केलें. गरीब अनायाचे ठायीं बहुत दया करून त्यांचें दुःख परिहार करावें. रयतेस उपद्रव काढीमात्र नाही. पर्जन्यवृष्टि यथाकाल होऊन पृथ्वीनें धान्यपौक बहुत द्यावें ऐसें सुभिक्ष झालें.”

सातारा हे किल्ल्याचे नांव. शहराचे नांव शाहूनगर ठेवण्यांत आले. “ सर्व कारखाने किल्ला सातान्यावरी ठेवून वरतां वाढा बांधविला. शाहून-
तलाव म्हणून तळें केले. कांहीं लोक वरते, कांहीं खाली रहावे असे केले. खाली शाहूनगर त्यास व वाढत्यास पाणी खर्चास नाही; म्हणून यवतेश्वरा-
हून नहर बांधून आणिले.”

शाहू मोठा मनमिळाऊ होता. निःस्पृहता व क्षमा या गुणांच्या जोरावर त्याने आपला दरारा सर्व मराठमंडळावर बसविला. या दरा-
न्याच्या व वैभवाच्या दृष्टीनेच विचार केला तर उत्तर मराठशाहीत शाहूच्या बरोबरीचा दुसरा पुरुष झाला नाही. शत्रूंशी लढत असतांना सुद्धा कर्बी आग्रहाने एखाद्यास क्रूर शिक्षा केली, असा प्रकार झाला नाही. सर्वांस मम-
तेने वागवून त्याने आपल्या लुगामी लाविले. मनुष्य जोडावा कसा हें तो उत्कृष्ट जाणत असे, जणू काय बाराच्या विपरीत वर्तनाने राज्यावर काय परिणाम झाला, तो त्याच्या हृत्पटलावर सदैव कोरलेला होता. लोकांनी केलेले अपराध साफ विसरून तो त्यांस काम देई; आणि त्यांनी चांगले काम करून दाखवितांच त्यांस मोठमोठी इनामे व बक्षिसे देऊन नेहमी खूष ठेवी. केव्हां त्यांस जरब दाखवी, व केव्हां त्यांचीं आर्जवे करी. (भा. व. पु. १., प. या. ले. ३६, ३८; व रा. खं. ६, ले. १६, ८६ व ८९). त्याचे औदार्यही अप्रतिम होते. स्वतः साध्या वृत्तीने राहून दुस-
ऱ्यास सुखी व आनंदी पाहून त्यास कृतार्थता वाटत असे. बखरीतिल हफीकती वाचल्यावर वरच्या सारखा ठसा मनावर उठल्याशिवाय राहत नाही. प्रत्यक्ष मारेकऱ्यांनी येऊन हल्ला केला असतां, त्यांसही त्याजवर खल उगारण्याची छाती झाली नाही. ‘ कारभान्यांनी पाहिले तर तुम्हांस मार-
तिल. शत्रें ठेवून निघून जा कसे, ’ असे सांगून शाहूने त्यांस वाटेस लाविले. (भो. म. बखर, पृ. ६०.) ‘ याप्रमाणे अजातशत्रु महाराज, शत्रूसही घाताची इच्छा होऊं नये, ’ अशी शाहूची वृत्ति होती. शाहूच्या वेळेस मराठी राज्याचा फैलाव जितका बरीक गुणाने झाला, तितका

बहुधा सर्व मराठे सरदारांच्या शौर्यानेही झाला नसता. तो स्वतः मोठासफ मुत्सदी अगर कल्पक नव्हता, पण हे गुण ज्यांच्या ठिकाणी होते, त्यांस त्याने उपयोगांत आणिले. त्यास अन्यगुणपरीक्षा चांगली होती. रयतेच्या आवादानिकडे शाहूचें लक्ष नेहमीच विशेष असे. ओसाड प्रदेशाची वस्ती करणे, धामधुमीच्या प्रसंगी रयतेस सवलती देणे, वाढलेले धारे कमी करणे, नवीन धारेबंदी करून देणे, अशीं कामें शाहूने पुष्कळ केली आहेत. [इ.सं. पे. द. मा. पृ. २७५-२८६]. त्याच्या बहिणीचा नवरा शंकराजी महाडिक तारळेकर यानें आपल्या इनाम गावांस रयतेवर जुलूम केला, त्याचा निषेध करून जरब दिल्याबद्दलचें पत्र इ. सं. पे. रि. भा. २ पृ. २ येथें दिलें आहे. ' ऐसा वतनदारीचा पेशा नर्मदेपासून रामेश्वरपर्यंत नाही. रयत चोराची नव्हे, ' अशी झणझणीत वाक्यें त्यांत आहेत.

‘ पदे दूर केली किंवा नजर ठरविली, मुलखाच्या घालमेली केल्या असतां कोणही एक फंद किंवा आज्ञा उलंघन न करितां चालले. याप्रमाणें मोठे धारेनी व मनसब्यांनीं राज्य बहुत दिवस महाराजांनीं अकुंठित आज्ञा (absolute power) चालवून केलें. (शा. म. च. पृ. ८८).

शाहूला राज्याची दगदग आवडत नसे, हें म्हणणें खरें नाही. तो प्रत्यक्ष स्वारींत गेला नाही, व स्वसंरक्षणाची हमी त्यानें दुसऱ्याचे हातीं दिली, या मुत्सद्देगिरीच्या चुका म्हणतां येतील. परंतु जाग्यावर बसून सर्व कारभाराची व्यवस्था लावण्यांत तो यत्किंचित् हयगय किंवा आळस करीत नसे. व्यसनांत किंवा चैनीत निमग्न राहून कर्तव्य विसरला असें उदाहरण नाही. शाहूला क्षणाचीहि फुरसत नव्हती. रोजनिशींतील पत्रव्यवहार बारकाईनें वाचला म्हणजे त्याच्या उद्योगाची कमाल वाटते. रोज पांचशें कामांचा तो निकाल करी, असें जें बखरींत विधान आहे तें सामान्यतः खरें दिसतें. सर्व बारीकसारीक व्यवहारांची व तपशिलाची व्यवस्था तो स्वतः लावी. स्वतः सर्व सरदारांचा झाला व जाबसाल घेई. त्याची आज्ञा मोडण्याची छाती कोणास होत नसे. का गोष्टी तो अधिकाराच्या जोरावर करीत असे, असें नाही. राष्ट्राचा

मुख्य पुरुष या नात्याने तो सर्वांचा परामर्ष घेई. त्यांच्या सुखदुःखांत संविभागी होऊन, सण, उत्सव, मेजवान्या वगैरेंच्या निमित्ताने सर्वांचे हृदय समजून घेऊन सर्वांवर आपली छाप कायम ठेवी. बाजीरावास मुलगे झाले, त्यांचे पुत्रोत्सव झाले. दानधर्म वांटला, दिल्ला, महाराजांची स्वारी मेजवानीस गेली. सर्व लहानथोर मंडळी गेली होती; ' विश्वासराव जन्मास आला. साखरा वांटल्या. देकार ब्राह्मणांस दिले. मेजवान्या लहानथोरासहित, महाराजांस पूर्वी करून, केल्या. ' सर्व प्रमुख व्यक्तीसंबंधाने असाच परामर्ष शाहूकडून घेतला जात असे. लग्नादि प्रसंगाने सर्व सरदारांकडून महाराजांस मेजवान्या होत. शाहू असे प्रसंग मुद्दाम घडवून आणी. एवंच शाहू हा राष्ट्रहिताचा केवळ प्रचंड बलसंचय व तत्कालीन राष्ट्रोद्योगाचा मूर्तिमंत अवतार होता, यांत संशय नाही. शाहूच्या आगमनापासून अखेरीपावेतो त्याचा व मराठशाहीचा एकंदर उद्योग एकसमयावच्छेदाने मनांत आणला म्हणजे याच्यासारखा थंडा, मनमिळाऊ, रुआबदार व दयार्द्र राजा चाळीस बेचाळीस वर्षे पावेतो मराठशाहीस लाभला म्हणूनच मराठी राज्याची भरभराट झाली असे निःसंशय वाटू लागते. निरनिराळ्या प्रकृतीच्या शेंकडों इसमांस एका कार्याच्या लगामी लावून त्यांजकडून कामे घेणे, हे काम अत्यंत विकट असून ते शाहूहत्के चांगले सहसा कोणासही करतां आले नसते. विक्टोरिया महाराणीच्या कारभाराची आठवण शाहूचे उद्योग वाचतांना होते. सरदार रागावळे किंवा चिडले तर आपण न चिडतां त्यांची समजूत घालणे, आणि शांत वृत्तीने त्यांजवर आपली छाप बसविणे, हे काम सोपे नाही. चिमाजी आप्पास शाहू लिहितां, " तुम्ही विनंतीपत्र पाठविले तें प्रविष्ट जालें. लेखनार्थ अधरशः अवगत जाला. ' स्वामीनीं आमचे गळां नेहेमी चहुं लक्षांचा खर्च बांधला आहे; आणखी राऊत पाठवावयाची आज्ञा होते हेंच अपूर्व, हे किल्ले कोणाचे स्वाधीन करणे तें करावे, म्हणजे तळें बोसाळ्यास राऊत पाठविले आहेत तेच तिकडे रवाना करूं. ' म्हणोन विषादे लिहिले,

“ त्यास तुम्ही स्वामीचे अखत्यारी सेवक, राज्यातील स्थळे जतन करून राब्याभिवृद्धी करावी हाच तुमचा सेवाधर्म, त्याप्रमाणे तुम्हीही करीत आहां. पुढेही सर्वप्रकारे स्वामीस तुमचाच भरंवसा आहे. किल्ले कोणाचे स्वाधीन करावे, म्हणोन लिहितां हेच अपूर्व. तुम्हांसारखे कते सेवक स्वामीचे पदरी असतां, दुसरा जतन करणार कोण ! किल्ले कोट जतन करून स्वामीचें राज्य संरक्षण करावें, असेंच पद तुमचें आहे. सात किल्ले ते काय आहेत ! त्यांचें संरक्षण करून गनीमास शासन तुम्हांसच करावें लागतें. गोवळकोटाचे मसलतीस राऊत तुम्हांकडील आलेच पाहिजेत. पर्याये लिहिल्याने स्वामीची निष्ठा होत नाही. तुम्ही लोकीं असे लिहिले हें तुम्हांस उचित नाही. यास्तव हें आज्ञापत्र सादर केले आहे. तरी पत्रदर्शनी राउतांची खानगी करणें. याविषयी अंतर सहसा न करणें. सूझ असा.” [भा. व. प. या. ले. ३८.] आपला शह ठेवून वैतागलेल्या चिमाजीस घेतलेला मऊ चिमटा किती मार्मिक आहे !

बाजीरावास उत्तेजनार्थ लिहिलेले असेंच एक पत्र स्मरणीय आहे. “ रा. पिलाजी जाधवरावास स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे खाना केले; म्हणोन रा. मल्हारराव तुकदेव (पुरंदरे) यांस लिहिले तें त्यांनी स्वामीस विदित केले. त्यावरून स्वामी बहुत संतोष झाले. तुम्ही हुकूमबारादार सेवक. तुम्हांस स्वामीचे आज्ञेपेक्षां अधिकोत्तर काय आहे. जें स्वामीचें मानस तोच अर्थ तुम्ही सिद्धीस पाववाल हा स्वामीस भरंवसा आहे. स्वामि-कार्याचें यश तुमचेच विभागास आले आहे. जाधवरावास पाठविले, येणेकरून स्वामिकार्य सिद्धीस पावत आहेच, यांत संदेह नाही. याउपरी मशारनिव्हेस जलदीने स्वामीसंनिध पाठविणें. आम्हांस आगत, तें तुम्हांस आगत, जें स्वामिकार्य तेंच करितां. बहुत काय लिहिणें सूझ असा. ” [भा. व. प. या. ले. ३६]

६ निष्कर्ष-मानवी व्यवहार अपूर्ण असून ते सुद्धा सर्वेयव आपणास अवगत नसत्यामुळे कोणत्याही मुद्यासंबंधाने किंवा व्यक्तीसंबंधाने अशुद्ध

एक निश्चित मत आग्रहानें प्रतिपादन करणें केव्हांही विचारवंतांस मान्य होणारें नाही. शिवाय एकाच विषयाकडे भिन्न दृष्टीनें व भिन्न अनुभवानें पाहिल्यास, तोच विषय भिन्न दिसूं लागतो. उदाहरणार्थ, शाहूच्या गुण-दोषांसंबंधी कितीही विचार केला तरी त्या वेळची परिस्थिति, त्याच्या खऱ्या अडचणी इत्यादिकांची भरपूर माहिती आपणांस नाही. तेव्हां एका दृष्टीनें पाहतां, जितकें कांहीं राज्यहित करणें शक्य होतें तितकें त्यानें केलें. एकंदर मराठमंडळाच्या अंगीं जितका पराक्रम होता, तेवढ्याचा परिणाम त्यानें करून दाखविला. अशा अर्थानें झालें हेंच पुष्कळ, इतकें सुद्धां होणें अनेक कारणांनीं शक्य नव्हतें. शाहूच्या जागीं दुसरा कोणी असता, तर याहून कदाचित् वाईटच परिणाम झाला असता, असें समजून संतोष व्यक्त करणें जरूर आहे. बंगाल मद्रासप्रमाणें महाराष्ट्रभाग्याचा अंत अठराव्या शतकाच्या मध्याचे वेळीं न होतां, मराठाशाहीनें पानिपत खडबड्या-सारख्या युद्धांत पराक्रम गाजवून आणि आपलें नांव इतिहासांत अजरामर करून, इतरांहून पाऊणशें वर्षे ज्यास्त टिकाव धरिला, याचें पुष्कळसें श्रेय शाहूच्या शांत व प्रोत्साहक राज्यनीतीला दिलें पाहिजे. हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांची व राज्यांची अंतर्बाह्य अधोगति धूमधडाक्यानें चालली होती; परिस्थितीशीं टक्कर देऊन पांचशें वर्षांत क्वचित् एखादा शिवाजी निपजला. प्रचंड मोगल बादशाही उलथून पडून पाश्चात्यांची हळू हळू सरशी होत चालली होती. अशा संकटसमयीं अठराव्या शतकाच्या प्रथमार्धांत मराठी राज्यांत शाहूनें नवीन जोम उत्पन्न केला, आणि सर्व हिंदुस्थानभर मराठ्यांचे नांवाचा द्रारा बसविला, हा पराक्रम कांहीं लहान नव्हे. त्याच्या पक्षात् छत्रपतीच्या घराण्याचा बहुतेक अस्तच झाला, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

५. शाहू नगराची स्थापना—सातारा हें किल्ल्याचें नांव. धामधु-भीच्या काळांत मराठ्यांची राजधानी प्रथम किल्ल्यावर असे; परंतु वाढत्या राज्यकारभारास किल्ला फार गैरसोयीचा वाटूं लागल्यामुळे शाहूनें

किरल्याच्या उत्तरेकडील बायथ्याशी एक कहानसे शहर बसवून त्यास शाहू-नगर असे नांव दिले. त्यासच हल्ली सातारा असे म्हणतात. या शाहूनगराची रचना व त्यांतील भागांची नावे शाहूछत्रपतीच्या अमदानीची चांगली ओळख करून देतात. व्यक्ति, स्थळे, आख्यायिका इत्यादि राष्ट्रीय भावना जागृत करणाऱ्या गोष्टींचे स्मरण कायम ठेवणे, हे इतिहासाचे एक मुख्य काम असल्यामुळे, अर्धे शतकपर्यंत महाराष्ट्राशी एक-जीव झालेल्या या पुण्यविभूतीसंबंधाने मार्गे न आलेली अशी माहिती या स्वतंत्र कलमांत संकलित करण्याचा विचार आहे. त्यांत शाहूचे राजधानीचे शहर सातारा यास साहजिक महत्त्व आहे.

शाहूनगराची स्थापना सन १७२१ च्या सुमारास झाली असावी. शाहूच्या व पेशव्यांच्या आरंभी भेटी होत त्या रोजनिशीत नोंदलेल्या आहेत, त्यावरून त्याच्या रचनेचा थांग लागतो. इहिदे अशरीन मया व आलफ्च्या सफर महिन्यांत (स. १७२१) शाहूची भेट बाजीरावाने सातारा किल्ल्यावर घेतली. त्यानंतर सात आठ महिन्यांच्या भेटी माची किल्ले सातारा येथे झालेल्या आहेत. त्यापुढे इसने अशरीनच्या जिल्ह्याद महिन्यांत (सन १७२२) शाहूनगर नजीक किल्ले सातारा येथे बाजीरावाने शाहूची गांठ घेतली, असा उल्लेख आहे. अर्थात् स. १७२२ चे सुमारास शाहूनगरची स्थापना झाली. राजधानीतल्या या भेटी शाहू तख्तावर बसून घेई. (ना. सा. रो. भा. २ बाजीरावाचे मुकाम.)

शाहूची गादी प्रथम सातारा किल्ल्यावर राज्याभिषेक झाला तेथे होती, तेथून पुढे ती त्याने शाहूनगरांत माचीवर रंगमहालचा वाडा बांधून तेथे आणिली. तख्ताचे मागील बाजूस चौकांत विहीर होती त्यास तख्ताची विहीर असे म्हणतात. रंगमहालचा वाडा स. १८७४ त जळाला, त्याचा आतां अवशेष कांही नाही. जिला अदाळत म्हणतात, ती इमारत शाहूने बांधिली, त्या जागेत पेशवे उतरत आणि त्याच्या जवळच पुंदऱ्यांचा वाडा आहे. शाहूच्या वेळच्या व त्यानंतरच्या स्थितीत शहराची रचना व

मोठमोठ्या लोकांचे वाडे ह्यासंबंधाने पुष्कळच फेरफार झाला; आणि हल्लीची स्थिति तर त्याहूनही कांहीं वेगळीच आहे. ता. २० मार्च स. १७५१ रोजी होळीच्या रात्री शाहूनगरांत मोठी आग लागून पुष्कळसे वाडे जळाले. त्यांत पेशव्यांचा, पुरंदर्यांचा, गोविंदराव चिटणिसाचा, तसेच नारोराम मंत्री व दत्ताजीपंत वाकनीस ह्यांचा, असे वाडे एका रात्रीत जळाल्याचा उल्लेख पुरंदरे रोजनिर्घात आहे. [खं. ६-पु. रो. पृ. १०३]. यावरून पेशव्यांनी पुनः आपला वाडा जरूर नसल्यामुळे सातान्यास बांधलाच नाही असे दिसते. शहरांतील पेठांचीं नांवे सात वारांवरून ठेविलेलीं असून शिवाय रामाऊचा गोठ, यादव गोपाळपेठ, व्यंकटपुरा, चिमणपुरा, दुर्गापुरा, केशरकरपेठ, राजसपुरा, पंताचा गोठ, रघुनाथपुरा इत्यादि भाग ऐतिहासिक व्यक्तींवरून पडले आहेत. अदालतीच्या वाळ्यापलीकडे खतीबांचे घर व मशीद आहे. हे खतीब शाहूने आपल्याबरोबर आणून त्यांजला खुद्दा पदण्याचा अधिकार दिला. शाहूची सुटका होतांना त्यास जी सनद मिळाली तीत खालील मजकूर आहे. 'तुम्ही आमच्या निवडक सरदारांपैकीं उंच पदवीचे असून, मुसलमानी धर्माला नमून वागणारे आहां, म्हणून तुम्हांस तख्त ठेवण्याकरितां करजे हद्दींतील सातारचा किल्ला व हिंदुपदपातघहा व सरदेघमुख हे किताब देण्यांत आले आहेत. किताब देण्याचे कारण कीं तुम्ही शेबुनिसा बेगम यांस पोटाच्या पुत्राप्रमाणें होतां.' [हतवळणे-सातारा वर्णन पृ. १३]. या बेगमेच्या स्मरणाकरितां शाहूने हे खतीब व पंजे बरोबर आणिले. त्यांस तो आपल्या कुटुंबांतील माणसांप्रमाणें वागवून त्यांचा सर्व कच्चा खर्च चालवी. स्वतंत्र नेमणूक शाहू करून देत असतां ती खतीबांनीं घेतली नाही. त्यांचे घराणें सातान्यास नांदत आहे. माचीवर इफळ्यांच पागा, अक्कलकोटक्यांचा वाडा, मंत्र्यांचा बाडा, पिंगळ्यांचे घर, व शेख मिन्याची पागा वगैरे शाहूच्या वेळच्या स्थळांचे थोडेबहुत अवशेष आहेत. शेखमिरे हे आदिलशाहींत वार्हप्रांताचे सुभेदार असून शा

ज्याला तेव्हां सातारच्या किल्ल्यावर परशुराम त्रिबकाच्या हाताखाली होते. त्यांनी प्रतिनिधीस कैद करून किल्ला शाहूच्या स्वाधीन करून दिला म्हणून शाहूची त्यांजवर मर्जी बसून सातारच्याशी त्यांचा निकट संबंध जडला.

माचीच्या संबंधाने हल्लीचा प्रत्यक्ष प्रकार पाहिला असता त्या वेळची माची म्हणजे स्वप्रसुष्टिच होय, असे वाटल्याशिवाय राहात नाही. यवतेश्वराहून व महादऱ्याहून उत्तम पाणी आणून सातारच्यांत नळाच्या पाण्याची चांगली व्यवस्था शाहूमहाराजांच्या वेळेपासूनच करण्यांत आली होती. मंगळवारांत रामाऊचा गोठ म्हणून स्वतंत्र पेठ होती, तेथे नागपूरकर भोंसल्यांचा बाडा आहे. भोंसल्यांच्या घराण्यांत रामाऊ म्हणून झी होती, तिच्या नांवावरून वरील नांव पडलें. व्यंकटपुरा म्हणून दुसरा एक भाग आहे, तेथे इचलकरंजीकरांचे पूर्वज व्यंकटराव घोरण्ढे (बाळाजी विश्वनाथाचा जांवई) याची पागा असे, त्यावरून या पुऱ्याचें नांव पडलें. यांतच श्रीकृष्णेश्वरांचें प्रसिद्ध देऊळ आहे. तें बाजीरावाचा मामा कृष्णराव चासकर सातारच्यास मामलेदार होता, त्यानें शके १६४५ त. (स. १७२४) बांधिलें. हे देवालय शहरचे पश्चिमे टोंकास यवतेश्वराचे पायथ्यास आहे. देवालय बांधिलें तेव्हां त्या भागास सदाशिवपुरी असें नांव असून, पुढे पांच वर्षांनी व्यंकटराव घोरण्ढे त्या भागांत बाडा बांधून राहूं लागले, तेव्हांपासून त्यास व्यंकटपुरा हें नांव प्राप्त झालें.

१ या देवालयांत सालील शिलालेख गामान्याचें बाहेर दगडी स्तंभावर आहे.

‘ श्रीकृष्णेश्वर नामकं पशुपतोर्जितं शिवं नार्मदं

ज्योतिर्विष्कुलदपिकृष्णजमहादेवेन संस्थापितम् ।

स श्रीबाहुनूपात्सदाशिव इति प्राप्याभिधानं नवं

लिंगाग्रां कृतवान्सदाशिवपुरीमित्यूचिवान् चास्करः ॥

शके १६४५ शोमकृत संवत्सरे, माघ शुभा. त्रयोदशी सोमः ॥

कृष्णांजी जमीर्दनपंत ’

चिमणाजी दामोदर म्हणून शाहूचा सरदार असून त्याची पागा साता-
न्यास होती, त्या जागेस चिमणपुरा हें नांव मिळालें. विष्णु विश्वनाथ
पंडित हा सगुणाबाईचा खासगी कारभारी होता, त्याच्याच विद्यमानें
धावडणी येथील भार्गवरामाच्या इमारतीचें काम झालें. शाहूस सगुणाबाई-
पासून एक मुलगी मात्र झाली, तिचें नांव राजसबाई. सातान्यास
राजसपुरा नांवाची पेठ आहे, ती इच्या नांवानें बसली. यादव गोपाळ
खटावकर नांवाचा ताराबाईचा कारभारी होता त्याचे नांवावरून सातान्यास
एक पेठ बसलेली आहे. या पेठेस पेठखालसा असेंही म्हणत, कारण
यादव गोपाळ याका शाहूनें खालद्याचे उत्तऱ्याची बाब तोडून दिली होती.
यावरून यादव गोपाळचे घरास खालद्ये हें अडनांव पडलें होतें सचिवांचा
बाडा आहे. सचिवांस सातान्यास यावें कागे तेव्हां, ते आपल्या या बाड्यांत
उतरत. सरकारी पीळखान्याचा खर्च सचिवांनें भागवावा, असें ठरलें होतें.
यादवगोपाळपेठेंत पिलखाना होता, तो पूर्वी रंगमहालाजवळ असे.
महाराजांची स्वारी रंगमहालांतून निघून अदालतीवरून यादवगोपाळ
पेठेंतून बाड्यांत जावयाची, किंवा मोठमोठ्या समारंभाचे वेळीं बाड्या-
वरून भवानी पेठेच्या मोठ्या रस्त्यानें गुरुवारांतून पोईच्या नाक्यावरून
परत रंगमहालांत यावयाची, असा परिपाठ होता. सातारा शहरच्या उत्तर
बाजूस 'रघुनाथपुरा' नांवाची पेठ हल्लीं करंजें गांवांत मोडते. ती
बाजीरावाचा मुलगा रघुनाथराव याचे नांवावरून बसली.

सोमवार पेठेंत अनगळांचा बाडा होता. त्यांच्यांत परशुराम नारायण
अनगळ म्हणून मोठा सावकार होऊन गेला. माहुली येथील रामेश्वराचें
देवालय व एक पांट अनगळांनीं बांधिला; आणि महाबळेश्वर येथील
कृष्णाबाईच्या देवळाची दुरुस्ती केली. शनिवार पेठेंत बाळाजीपंत नातूंचे
दोन बाडे आहेत, प्रतापसिंहमहाराजांच्या वेळीं त्यांस जुना बाडा बघीस
दिला होता तेथेंच नानाफडणीस सातान्यास आला असतां उत्तरे.
नातूंच्या बाड्यासघोर मुमंताचा बाडा आहे. मुमंताचे वंशज कऱ्हाळ

तालुक्यांत रिसवळ येथे राहतात. शिर्क्यांचा वाडा व पंडितरावांचा वाडा हे गुरुवार पेठेंत आहेत. शिर्के यांचें मूळनांव 'भीक'; शाहूची बायको सकवारबाई व संभाजीची जिजाबाई ह्या शिर्क्यांच्याच घरांतल्या. रविवार पेठेंत पंवांचा गोठ आहे, तेथे प्रतिनिधि उतरत. प्रतिनिधींचा वाडाही तेथेच आहे. सातान्यास महाराजांचे खालोखाल संबंध म्हणजे ह्या प्रतिनिधींचा असून, त्यांचा इतिहास या पुस्तकांत ठिकठिकाणी आला आहे. महारापेठ व दुर्गापेठ ही नांवे कोणाचे नांवावरून पडली, ते समजत नाही. बसाप्पा पेठ व केसरकर पेठ यांची उत्पत्ति मागे दिलीच आहे.^१

तानशेट भुरके नांवाचा गृहस्थ शाहू महाराजांचे वेळीं टांकसाळीवर अधिकारी होता. त्यास हा अधिकार शाहूने राजशक ६७ रौद्रनाम संवत्सरी दिला, [स. १७४०]. तानशेटाचे पूर्वज आदिलशाहीत संगमनेर येथे टांकसाळीचे कामावर होते. अद्यापि हे घराणे सातारा येथे सावकारी करून न दत आहे. हल्लीचे त्या घराण्याचे वंशज बासुदेवराव यांचे वडील रामशेट फेब्रुवारी १९१७ त वारले, तेव्हां त्यांचे वय १०५ वर्षांचे होते. सदाचरणाने वागून धंदा करणारी, मध्यम स्थितीतील अशी कुटुंबे हीच राष्ट्रीय सामर्थ्याचे मुख्य घटक होत

वंशावळ, - भुरके
टांकसाळीचे कामदार.

सुडकशेट

तानशेट

महादशेट

बाळशेट

रामशेट

बासुदेवराव

या घराण्यांत नानाप्रकारच्या शिक्षणांचे ठसे उपलब्ध आहेत. सातान्यास शाहूच्या राजवाड्याजवळ बाजार भरे, त्यास 'हुजूर बाजार' म्हणत. या हुजूरबाजारांत 'भी शाहूनगर जापा' अशा अधरांचा शिक्षा चालत असून, त्या उत्पन्नाची बाब कुण्याच्या नाईक जोशी पोतदार यांजळा सोंपवून दिलेली होती.

^१ शाहूनगर या कलमालील माहिती रा. वा. वि. जोशी सातारा यांनी ज्येष्ठपत्नीने दिली.

६. मराठाशाहीचें रूपान्तर, रा. खरे यांची चिकित्सा - शाहूच्या मृत्युने मराठाशाहीच्या राज्यकारभारांत रूपांतर झालें. हें रूपान्तर राज्यक्रान्तीच्या स्वरूपाचें होतें, त्यांत पेशव्यांची अपहार बुद्धी प्रमुख होती, वगैरे विचित्र विधानें अनेकांनीं आपापल्या समजुतीप्रमाणें केलीं असून ठिक-ठिकाणी त्यांचा निर्देशही केला आहे. सबब त्या प्रश्नांची विस्तृत चर्चा पुनः येथें करण्याची जरूर नाहीं. नानासाहेबास पेशवाई प्राप्त झाल्यापासून त्यानें आपलें घोरण कसें ठेविलें, 'परिस्थिति कसकशी बदलत गेली; आणि त्यास राज्यकारभार चालवितांना कायकाय कृत्यें करावीं लागलीं, या गोष्टींचें विस्तृत विवेचन अस्सल पुराव्याच्या आधारांसह आतां पावेतो करण्यांत आलें आहे; त्यावरून सर्व पुरावा पाहून प्रत्येक वाचकानें वरील रूपांतराचा आपापला अंदाज ठरवावा हें बरें. शिवाय या रूपान्तराचें विवेचन इतिहासपेक्षां राजनीतीच्या भागांत समाविष्ट होतें. तसा राजनीतीचा छणजे Maratha constitution चा इतिहास आपला बनाव-याचा आहे. सरंजामी पद्धतीचाही त्यांतच अंतर्भाव होतो. या विषयाचें बरेंच सूचक विवेचन रा. खरे यांनीं इचलकरंजीच्या इतिहासांत व रा. राजवाडे यांनीं आपल्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत केलें आहे. त्यांतील कांहीं थोडे मुद्दे उतरून घेण्याजोगे आहेत. रा. खरे छणतातः— पेशवाईच्या अधिकारासारखा अधिकार दुनियेंत कधीं कोणी चालविला नसेल. पेशवे (१) दिल्लीच्या बादशाहाचे सुभेदार, (२) छत्रपतींचे प्रधान, व (३) आपल्या स्वतःच्या राज्यापुरते (कोणतें राज्य?) मालक होते. हे तीन विजातीय संबंध एके ठिकाणीं आल्यामुळ, पेशव्यांचें राज्य थंड बरेंच बिकट व नाजूक झालें होतें. (१) बादशाहाचे नोकरांश्च छणजे, सुरत, जंजिरा, सावनूर, अर्कोट वगैरे संस्थानांच्या नबाबांशीं दोस्त सरकार या नात्यानें त्यांस वागावें लागे. हे संस्थानिक चौथसरदेशमुखी

१ मराठी राज्याच्या सरंजामी घटकावयवांत राज्य हा शब्द लावणें योग्य नाहीं. गो. स. स.

च्या ऐवजी फक्त खंडणी देण्यास पात्र होते. निजामाशी पेशव्यांचा संबंध त्याहून अधिक निकट होता. कारण की, मोगलाईंच्या सहा मुभ्यांत ठाणी बसवन चौथसरदेशमुखीचा वसूल परभारें घेण्याचा प्रघात पेशव्यांनीं यापूर्वा पुष्कळ दिवस पाडिला होता, त्यामुळें मोगलाईंचें व पेशवाईचें नफानुकसान एकच असल्यामुळें इर्ष्यामर्षाचे प्रसंग वारंवार येत. हे सर्व परके संस्थानिक वगळलें म्हणजे (२) राज्यांत पेशवाईस स्वतःहून वरिष्ठ अशी दोन संस्थानें होती. त्यांपैकी पहिलें सातारकर छत्रपतींचें संस्थान पूर्णपणें त्यांच्या ताब्यांत होतें; पण दुसऱ्या म्हणजे करवीर संस्थानाचा प्रकार निराळा होता. तें संस्थान कोणासही खंडणी देण्यास पात्र नसून हल्लीं स्वतःपुरतें स्वतंत्र व पृथक् झालें होतें. इतकें असून पुनः शिवशाहीमध्ये त्याचा अंतर्भाव होतच होता. त्याखालचा दर्जा (३) नागपूरकर व अकल-कोटकर भोसले, गायकवाड, प्रतिनिधि, सचिव, आंगरे व वाढीकर सावंत इत्यादि संस्थानिकांचा असून ते पेशव्यांच्या बरोबरीचे होते. त्यांनीं जेथपर्यंत राज्यांत कांही फंदफितुर केला नाही, तेथपर्यंत त्यांच्या संस्थानांत ढवळाढवळ करण्याचा पेशव्यांस अधिकार नव्हता. हे सर्व सालीना जुजबी खंडणी देण्यास पात्र होतें. त्यांपैकी कांही जणास कधीं काळीं तर कांहींस दरवर्षीं लष्करी चाकरी करावी लागे. [ज्यास ही चाकरी करण्याची ताकद असे, त्यास अवश्य नोकरीत बोलावीत गो. स. स.] आंगरे, सचिव व सावंत यांस लष्करी चाकरीचें कलम लागू नव्हते. आसपास कोठें काम पडलें तर तितक्या पुरती त्यांनीं जुजबी फौजेनिशीं मदत करावयाची असे. [आंगऱ्याचें काम बहुतेक दर्यावरचें होतें. सचिवास पराक्रम नव्हता व सावंत अगदीं शिवाजींच्या वेळेपासून आपणास बहुतेक स्वतंत्र राजेच समजत. गो. स. स.] तसेंच (४) पाटणकर, शेरपडे, वगैरे हुजरातीचे मानकरी होते, तेही सर्वमानानें पेशव्यांच्या बरोबरीचेच होते [कसे !]. तेही जेथपर्यंत फंदफितुर करीत नसत, तेथपर्यंत त्यांच्या वीटेंस जाण्याचा पेशव्यांस अधिकार नव्हता. या मान-

कन्यांत जे मातबर होतें, त्यांच्या सरंजामास लहान मोठे तालुके होते; पण गरीब पांच दहा स्वारांचे घनी होतें, त्यांच्या सरंजामास एखादें खेडेंच लावून दिलेले होते. हे सर्व मानकरी फक्त लष्करी नोकरी करणारे होतें. (५) त्या खालचा दर्जा पेशव्यांनी ज्यांच्या सरदान्या उत्पन्न केल्या त्यांचा. ते शिंदे, होळकर, रास्ते, पटवर्धन, विंचूरकर वगैरे असंख्य होतें. त्यांवर मात्र नारायणराव पेशव्याच्या खुनापर्यंत पेशव्याची सत्ता अबाधित चालत होती. हे जे अनेक दर्जांचे लोक बर सांगितले, त्या सर्वांचा सांभाळ होऊन, त्यांचे परस्परांत कलह होऊन रयतेची पायमल्ली न व्हावी, आणि ती रयत निर्भय व संतुष्ट राहावी, म्हणून शाहू महाराजांनी मराठी साम्राज्य शिवस्व म्हणून पेशव्यांच्या हवाली केलें. थोरल्या मुलावर संसाराचा व कुटुंबाचा भार सोंपवून एखाद्या मनुष्याने महायात्रेस जावें, त्याप्रमाणें महाराजांनी पेशव्यांवर राज्य सोंपवून कैलासवास केला. ती जबाबदारी ओळखून नानासा० पेशव्यांनी शिवस्व यथाशक्ति सांभाळिलें यांत काय संशय ! त्यांनी कोणाच्याही दौलतीचा अभिलाष केला नाही, अपराधावांचून कोणास शासन केलें नाही, सामर्थ्याने उन्मत्त होऊन कोणास पायांखाली तुडविलें नाही, रावापासून रंकापर्यंत सर्वांचे मानमरातब व सरंजाम यथायोग्य चालविले, हे त्यांस मोठे भूषणावह आहे. महाराजांनी भोसले-गायकवाडांचे हाती अधिकार दिवा असता तरी याहून अधिक कार्य त्यांचें हातून खचित झालें नवतें.

‘ शाहूमहाराजांच्या स्वार्थत्यागानें मराठी राज्याचें आत्यंतिक कल्याण झालें, असें मात्र मुळीच नाही. आजचें मरण उद्यांवर टाकलें गेलें, इतकेंच. लगेच महाराष्ट्रांत प्लासी होण्याचा योग आला नाही, एवढेंच पेशव्यांचें कर्तृत्व गो. स. स.] असें होण्याचें कारण घड ना घनी, ना नोकर, अशी पेशव्यांची स्थिति हेंच होय. शाहूमहाराजांच्या ज्येष्ठ सनदेनें पेशव्यांस अधिकार मिळाला, त्याच सनदेनें मराठी-राज्यांत आपापल्या क्षेत्रापुरते असंख्य पेशवे आपोआप निर्माण झाले. ‘ जुनें मोडूं नये, नवें

करूं नये,' या वाक्यद्वयांत राज्यकारभाराचें चातुर्य समाविष्ट होऊन बसलें. महाराजांचे वेळेचे सरंजाम, तैनाती, अधिकार वगैरे सर्व या सनदेनें त्या त्या इसमांस कायमचीं बतनें म्हणून मिळाले. पेशव्यांस एखादा किष्ठा पाहिजे असला तरी त्यास हा मिराशीचा हक्क आडवा येऊं लागला. एखाद्या शंभर स्वारांच्या पथक्यास स्वारांचें पथक मोडून, पायदळाचें तयार कर, असें सांगण्याची मुद्दां पेशव्यास सोय राहिली नाहीं. महाराजांच्या वेळेस जसा सरंजाम होता, तसा बाळगून मी चाकरी करीत आहे, त्या बाहेरची गोष्ट मला करावयास सांगण्याचा तुम्हांस अधिकार नाहीं, असें तो म्हणणार. यद्यपि एखादा पथक्या कबूल झाला, तरी त्याचे कारभारी, मुजुमदार, फडणीस व स्वारसुद्धां असली गोष्ट कबूल करावयाचे नव्हत. कारण तेही सर्व मिरासदारच. महादजी शिंद्यांनीं पलटणें तयार केलीं, तीं दिल्लीच्या बादशहाच्या दौलतीतून. मराठी राज्याच्या उत्पन्नांतून ते काम ते करूं जाते तर उलट मिरासदारांनीं त्यांचेंच उच्चाटन केलें असतें. या मिरासदारीमुळे सरदारांस भय नाहींसे झालें, कधीबशी चाकरी करून दिवस काढण्याची चाल पडली, त्यामुळे राज्याची वाढ खुंटली. राज्यांतल्या फौजा गोळा करून पेशव्यांनीं परमुलखीं स्वाऱ्या करून महाराष्ट्रांत दौलत आणावी, राज्य वाढवावें, व त्यांचें तेज व उत्साह कायम राखावा, अशी शाहू महाराजांची मनीषा होती. एक दोन पेशवे बरे निघाले तोंपर्यंत ही मनीषा कांहीं अंशीं सफल झाली. 'परंतु एकंदरीत शाहूची सनद व जुनें मोडूं नये, नवें [जबरीप्रमाणें फेरफार करीत जाण्याची सोय ज्या राज्यव्यवस्थेंत नाहीं, तें राज्य टिकणें शक्य नाहीं—गो. स. स.] करूं नये हें तत्व राज्यवृद्धीस व राज्य चिरस्थायिकतेस घातक होतों. पेशव्यांनीं सातारचे महाराजांचें राज्य हरण केलें, असा प्रवाद आहे, परंतु असा प्रकार हिंदुस्थानांत एवढा एकच झाला नसून हैदराबाद, मसूर, कर्नाटक, दिल्ली, मुर्शिदाबाद वगैरे ठिकाणांही झालेला आहे. पेशवाईच्या कृत्यांसंबंधीं हल्लींच्या झळांत चर्चा होतें; तेव्हां अम-

क्यानें अमुक केले असतें तर अमुक झाले असतें, असें पुष्कळ टीकाकार लिहिले व बोलत असतात. परंतु पेशवाईची घटना कशी होती, तिचे अधिकारी कोणत्या बंधनांनी बांधले गेले होते, हें माहीत नसल्यामुळे ही टीका बहुधा अप्रयोजकपणाची असते. ' (इचलकरंजी ह. पृ. ९४-९८)

७. राजवाड्यांची चिकित्सा.—यांच्या एकंदर लेखांत पहिल्या खंडांतील प्रस्तावना अत्यंत मार्मिक व इतिहासाभ्यासेच्छूंस मार्गदर्शी आहे. मराठ्यांच्या विसकळीत कृत्यांस एकोद्दिष्टाच्या सांखळीत ग्रँट डफ यास गोवतां आले नाहीं, ही गोष्ट राजवाड्यांनीं या प्रस्तावनेत दाखवून दिली आहे. स्वराज्य स्थापनेच्याच उद्देशानें शिवाजीपासून तों थेट खडबर्थाच्या केंडारीपर्यंत सुमारे दीडशें वर्षे पावेतो मराठ्यांचे प्रयत्न सुसंहत व सुसंगत चालले होते. विशेषतः बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव व नानासाहेब या तीन पेशव्यांचें हें मुख्य ध्येय होतें. हा प्रकार राजवाड्यांनीं अप्रतिम पुष्करण झेलीनें व्यक्त केला आहे. असल कागदपत्रांची पुरेशी ओळख नसल्यामुळे ही प्रस्तावना सामान्यवाचकास समजण्यास जरा अवघड वाटते. परंतु या कागद पत्रांची ओळख जसजसी वाढते तसतसा प्रस्तावनेचा विषय स्पष्ट होत जातो. मात्र स्वतःचें मत म्हणून रा. राजवाडे देतात, तेव्हां तें पारखून घ्यावें लागतें. शाहूच्या मृत्यूनंतर राज्यकारभारांत फेरफार झाला, त्यासंबंधानें रा. राजवाडे म्हणतात, ' स. १७५० पर्यंत मराठ्यांचें आधिपत्य सातारच्या छत्रपतींकडे होतें. त्यांच्या नांवानें हिंदु-परब्रह्मशाहीची स्थापना व प्रसार करण्याची मेहेनत बाजीरावानें व बाळाजी बाजीरावानें केली. मुत्सद्देगिरीनें व पराक्रमानें बाजीराव बळाळ शाहूराजा-पेक्षां अतिच भेष्ठ होता. परंतु शाहूचें आधिपत्य कमी करण्याकडे त्याचा विषकूळ कळ नव्हता. बाळाजी बाजीरावाला पेशवाई मिळाल्यापासून मात्र, शाहूचें व त्याच्यानंतर येणाऱ्या छत्रपतींचें माहात्म्य कमी करण्याचा प्रयत्न झाला. शाहू असे तोंपवेंत आझात्कारें छत्रपतीची सेवा अनन्यभावे करणाऱ्या बाळाजीनें केल्या (१) केला; व तो सारस्यानंतर, रामराजा

गमदीश्वर आळा असतां, त्याची पायमल्ली बाळाजीनें मनःपूत, परंतु मोठ्या युक्तीनें केळी. बाळाजीच्या खऱ्या पराक्रमाला व त्याच्या मनांत घोळत असलेल्या अबाढव्य हेतूंना स्वरूप स. १७५० पासून येजं लागलें. ह्या वर्षापासून बाळाजी मराठ्यांचा खरा पुढारी झाला व सातारच्या छत्रपतींचें आधिपत्य अस्तास गेलें. पुढील ११ सालांत सर्व भरतखंड महाराष्ट्रमय करून टाकण्याचा उद्योग बाळाजीनें केला. सारांश, स. १७५० पासून ब्राह्मणपदबादशाहीचा प्रारंभ झाला, व हिंदुपद्रपादशाही हा शब्द मार्गे पडला.' पुढील विवेचनांत बाळाजीनें महाराष्ट्रांत सातारच्या छत्रपतींचें व त्यांच्या राजमंडळाचें महत्त्व कमी करून आपलें महत्त्व कसें स्थापिलें याचा विचार केला आहे. ह्या विवेचनाचे रा. राजवाड्यांनीं दोन भाग केले आहेत. पहिला भाग मराठी राज्याचा प्रसार बहुतेक सर्व हिंदुस्थानभर बाळाजीनें मोठ्या शिताफीनें कसा केला, यासंबंधाचा असून, त्याचा विचार पुढे त्या प्रकरणांत अन्यत्र व्हावयाचा आहे. दुसरा भाग पेशव्यांनीं स्वतःचें महत्त्व कसें वाढविलें यासंबंधाचा असून, तेवढ्याचाच येथें विचार कर्तव्य आहे. ' बाळाजी विश्वनाथापासून बाळाजी बाजीरावासुद्धां सर्व पेशव्यांचा मुख्य हेतु स्वतःचें महत्त्व सर्वांहून अधिक वाढविण्याचा होता. घनाजी जाधवाच्या मृत्यूनंतर चंद्रसेन जाधव शाहूचा सेनापति झाला, त्याला बाळाजी विश्वनाथानें प्रथम पिढून काविलें. नंतर त्यानें बहियेपंत पिंगळ्याला एकीकडे सारिलें, व आपण मुख्य प्रधानकीचा अधिकार म्हणजे मराठ्यांचें धुरीणत्व मिळविलें. बाजीरावाचे मुख्य प्रतिस्पर्धी प्रतिनिधि, बिंबकरराव दामाडे व रघूजी भोसले हे होते. यापैकी पहिल्या दोघांचें महत्त्व स. १७३१ च्या आंत त्यानें पूर्णपणें नाहीसें केलें; व पुढील ९ वर्षे मराठ्यांचें धुरीणत्व अनन्यसामान्यत्वेकरून चालविलें. रघूजीचें प्रसूय बाळाजीनें १६ जानेवारी १७४४ त झोडून त्याला आपला

स्नेही, केले.^१ शाहूच्या मृत्यूनंतर लहान मोठे अनेक प्रातिस्पर्धी बाळाजीवर उठले, त्यांना जागच्याजागी बसविण्यांत त्याला तीन वर्षे खटपट करावी लागली. सातारच्या छत्रपतीविषयी बाळाजी बाजीरावाच्या मनांत फारशी प्रेमबुद्धि कधीच नव्हती. [यास पुरावा काय ! गो. स. स.] खुद्द शाहूची त्याचे वर्तन धरसोडीचेच होतें. कोल्हापुरची व सातारची गादी एक करावी व सर्व सत्ता आपल्या हातीं ठेवावी हा बाळाजीच्या मनांतला द्विविध हेतु होता. ही एकी करण्याची कल्पना शाहूच्या डोक्यांत शिरली नाही. शाहूच्या हट्टामुळे व अशानामुळे बाळाजीला हा आपला फारा दिवसांचा हेतु एकीकडे ठेवावा लागला; आणि शाहूच्या आज्ञा त्या वेळेपुरत्या तरी शिरसामान्य काराव्या लागल्या. [याचा विचार पूर्वी येऊन गेला आहे.] रामराजा कोणालाच हवा असें वाटत नव्हतें. कांहींतरी राजकारण करून त्याला काढून टाकावें अशी बाळाजीची इच्छा होती, असें खरी खास म्हणतां येत नाही, तरी त्याचें महत्त्व होईल तितकें कमी करण्याच्या इच्छेनें बाळाजीनें त्याचा शिक्षा तीन वर्षेपर्यंत चालू केला नाही. अशा अनेक खटपटी बाळाजीनें केल्या. येणेंप्रमाणें बाहेर मेहनत करून बाळाजीनें स. १७६० त बहुतेक हिंदुस्थान व बहुतेक सर्व दक्षिण जिंकून टाकिली; व आंत मेहनत करून सातारचे छत्रपति व त्याचें राजमंडळ यांस बहुतेक संपुष्टांत आणून आपलें वर्चस्व सर्वत्र स्थापित केले, व ब्राह्मणपदपादशाहीची कल्पना खरी करून दाखविण्याचा प्रसंग जवळ आणून ठेविला. पानपतच्या लढाईत पेशव्यांस यश येतें तर त्या यशाच्या दराबाच्या जोरावर सर्व भरतखंड त्यानें महाराष्ट्रमय करून टाकिलें असतें;

१. त्रिंबकराव दाभाड्याशीं बाजीराव लढला, तशी रीत रघूजीशीं बाळाजीनें केली पाहिजे होती, असें राजवाडे म्हणतात कीं काय ? राज्याचें हित कशांत होतें ?

२. शाहूच्या मृत्यु नंतर नवीन शिक्षे लगेच चालू साध्याचीं उदाहरणें शेंकडों आहेत. तीन वर्षे नवीन शिक्षा केला नाही हें विधान सोटें आहे. ता. १०-१०-१७५० रोजी नवीन शिक्षे झाले. [पु. रो. पृ. ५८.]

व बाळाजी विश्वनाथाचा वंश ब्राह्मणपदबादशाहीचा आधारस्तंभ झाला असता; तसेंच पानपतऱ्या लढाईत पेशव्यांस यश येतें तर या दुर्बल छत्रपतींचा मागमूसही न राहता. सामान्य नीतीच्या दृष्टीनें पहातां या दुर्बल छत्रपतींचें महत्त्व बाळाजीनें संपुष्टांत आणिलें हें बरेच गह्वरीय आहे. परंतु बुद्धीनें व शक्तीनें बलिष्ठ अशा पुरुषांच्या किंवा पुरुषांच्या हातांत कोणत्याही राष्ट्राचीं सूत्रे असणें मोठें हितकर असतें. या राजनीतीच्या घोरणानें बाळाजीच्या प्रयत्नांचा विचार केल्यास झालें ते योग्यच झालें असें म्हणजे प्राप्त येतें.^१ ब्राह्मणपदबादशाही म्हणजे हिंदुपदबादशाहीच होय. स. १७५० पर्यंत या बादशाहीची प्रस्तावना भोसल्यांच्या कुळाच्या नांवानें होत असे, आतां ती पेशव्यांच्या कुळाच्या नांवानें होऊं लागली. पहिलीस भोसलेकुलबादशाही अथवा मराठपदबादशाही व दुसरीस भटकुलबादशाही किंवा ब्राह्मणपदबादशाही म्हटल्यास चालेल. नांव पाहिले तें द्या. वस्तुस्थिति ध्यानांत आली म्हणजे झालें. महाराष्ट्रधर्म व महाराष्ट्रराज्य जिकडे तिकडे करण्याचा प्रयत्न त्याकाळीं मराठ्यांचा चालला होता. प्रसंगोपास या प्रयत्नाचा पुढाकार कधीं महाराष्ट्रांतील मराठ्यांनीं व कधीं महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांनीं केला.^२ बाळाजीरावानें सातारच्या छत्रपतींना शून्यवत् करून टाकिलें, ही गोष्ट सर्वस्वी खरी आहे. परंतु त्या छत्रपतींना शून्य होऊन बसण्याखेरीज अन्य गति शक्य नव्हती, हीही गोष्ट तितकीच खरी आहे. शाहूराजा वयातीत होऊन राज्य करण्यास अयोग्य झाला. त्या नंतर रामराजा गादीवर आला तो बुद्धीनें मंद, राज्यपदाला अयोग्य व मतलबाला अबागरूक होता. तेव्हां आत्यंतिक राज्यहित साधण्याची ज्याच्या अंगीं कर्तबगारी विशेष, त्याच्या हातांत राज्याचीं सर्व सूत्रे जाणें

१ ही राजवाड्याचीं विधानें पहिल्याशीं किती सुसंगत आहेत, याचा विचार वाचकांनीं करावा.

२ नेहमींच हा प्रयत्न उभयतांनीं अथवा खरे म्हणावयाचें म्हणजे सर्व जातींनीं केला आहे. मुख्य बाळाकांत मात्र फेरफार होत गेला.

स्वाभाविक व अपरिहार्य होतें. रामराजाळा व ताराबाईला पेशव्यांनी शून्य-
वत् करून सोडलें, म्हणून कोणी सरदार पेशव्यांच्या विरुद्ध गेल्याचा
वाखळा तर कोठें मिळत नाहीच, परंतु कोठें ध्वनि देखील काढलेला
आढळत नाही. ” [रा. खं. १ प्रस्तावना-पृ. १८-४९].

८. राजवाड्यांच्या विवेचनांतील दोष.—विस्तृत प्रस्तावनेतून
थोडेसे उत्तारे घेऊन वर रा. राजवाड्यांचें म्हणणें दिलें आहे. या
उत्तरांच्या शेवटच्या भागांतील विवेचन पूर्वं भागाशी विरुद्ध आहे. रा.
राजवाड्यांच्या मनांत किंवा वाचनांत ज्या शंका उद्भवल्या त्यांचाच
अनुवाद त्यांनीं करून आपलें मन गोंधळून घेतलें आहे. ब्राह्मणपद-
बादशाही, भटकुळबादशाही वगैरे अप्रयोजक शब्द वापरून त्यांनीं
वाचकांचा व थोडाबहुत स्वतःचा गोंधळ उडविला आहे. रा. राज-
वाड्यांच्या अधिकारी लेखणीतून हें विवेचन उतरलें असल्यामुळें, त्यास
पेशवाईच्या विवेचनांत एवढें महत्त्व देणें भाग पडलें. समग्र विवेचन
वाचलें म्हणजे राजवाड्यांनीं आपल्या आक्षेपांचें निरसन आपणच करून
घेतलें आहे असें म्हणावें लागतें. ज्याच्या अंगांत कर्तबगारी तो कोठेंही
महत्त्वास चढतो. ज्या कर्तबगारीनें शिवाजी किंवा शाहू उदयास आले,
त्याचप्रकारच्या कर्तबगारीनें बाळाजी विश्वनाथ व बाळाजी बाजीराव
महत्त्वास चढले. महापुरुषांचें तेज चमकूं लागलें म्हणजे हीनबुद्धीचा
प्रकाश त्याजपुढें चालत नाही. survival of the Fittest हा
न्याय जगांत सर्वत्र दिसून येतो. पूर्वीच्या इतिहासांत काय किंवा आज-
कालच्या घडामोडींत काय हाच नियम सिद्ध होतो.^१ एका इसमानें
दुसऱ्यास शून्यवत् केलें, अगर त्याचें महत्त्व नाहीसें केलें, हें विधानच
मुळीं सदोष आहे. अंगच्या नालायकीमुळें मनुष्याचें महत्त्व कमी होतें.
हीन बुद्धीवर बुद्धिमत्तेचा पगडा बसला यांत वावणें तें काय ! मात्र
दुसऱ्याचें महत्त्व कमी करून आपला बरेजाव वाढवितांना, त्या इसमानें

१ लॉयड जॉर्जनें सीत र्वे पार्लमेंटची सत्ता धाव्यावर बसविलीच कीं नाही

कोणते कृत्य साधले, स्वतःची चंगळ करून घेतली की राष्ट्रकार्य सिद्धीस नेले, हे पहावे लागते. दुसऱ्याचे नुकसान करून आपलाच फायदा पाहणाराचे वर्तन गह्णीय होय, याविषयी वाद नाही. तसा प्रकार बाळाजी बाजीरावाने केला नाही, असे राजवाडेच म्हणतात. मराठ-शाहीचे मुख्य कर्तव्य ज्यास महाराष्ट्रधर्म म्हणून राजवाडे म्हणतात, ते नानासाहेबाने आटोकाट प्रयत्न करून तडीस नेले. आणि पानपसावर अपयश आले नसते तर त्याची सांगता झाली असती, हे राजवाड्यांनीच दाखविले आहे. रामराजांच्या किंवा ताराबाईंच्या आज्ञा शिरसांवंध करून हे कार्य साधतां आले असते काय ? नाही. अर्थात् मुख्य हेतूच्या आड येणाऱ्यांना पेशव्याने दाबून टाकिले; आणि आपला राष्ट्रोद्योग सिद्धीस नेला, हा त्याचा दोष की गुण समनावयाचा ? हिंदुपदवाद-शाहीचे कार्य सिद्धीस नेण्याकरितां, घरच्या शत्रूस दाबून टाकणे अपरिहार्य होते हे काम शक्य तितक्या मृदुपणाने पेशव्याने केले, यांत त्याचे राज्यचातुर्य दिसून येते. अर्थात् आपल्या हातांत जी संपूर्ण सत्ता पेशव्याने घेतली, तिचा उपयोग त्याने राष्ट्रकार्य साधण्याकडे केला. स्वतःकरितां त्याने चिरंतन अर्थ साधल्याचा पुरावा नाही. शाहूच्या मृत्यूसमयी राज्यभार अंगावर घेण्यास कोणी तयार नव्हता, पेशव्याने ही जोखीम साहसाने अंगावर घेतली; आणि बव्हंशी ती तडीस पांचविली याबद्दल त्याची प्रशंसाच केली पाहिजे. येथरावेतों व पुढे नानाप्रसंगांचे कागदपत्र ठिकठिकाणी उतरून घेतले आहेत, त्यांवरून हा प्रकार स्पष्ट होतो. सर्व पक्षांची समजूत काढणे कठीण असते, प्रत्येकाच्या मनाप्रमाणे सर्व गोष्टी तडीस जाणे शक्य नाही. अडचणीतून मार्ग काढितांना पुष्कळदा चाळकांस दुटप्पी वर्तन ठेवावे लागते. अनेक पक्ष व व्यक्ति नाराज होतात. पण या सर्वांचा बरावाईट विचार शेवटच्या मुख्य हेतूवरून ठरवा-याचा असतो. बाळाजी बाजीरावाने हिंदुपदवादशाहीचे शिरोसंक्षिप्त कार्य सिद्धीस नेले. आणि मराठशाहीचे आयुष्य निदान पन्नास वर्षांनी वाढ-

विलें. किंबहुना, आज मराठ्यांचा इतिहास व कौकिक झळकतो आहे, त्याचें बरेचसें भेय या तीन पेशव्यांस आहे. या तीन पेशव्यांच्या कृतीनेच शिवाजीचा उपक्रम उठावदार दिसतो, या तीन पेशव्यांच्या कारकीर्दी मराठ्यांच्या इतिहासांतून वसा करा आणि बाकी काय राहें तें पहा, म्हणजे या पेशव्यांच्या कर्तवगारीचा अंदाज मनांत उभा राहील. सर्वस्वी निर्दोष असा मनुष्य कोणीच नाही. तदनु रूप या पेशव्यांचे अंगी स्वभावाचे व कृतीचे दोष नव्हते असें नाही. परंतु गुण व दोष यांचा धाढावा जमाखर्चाच्या पद्धतीने मनांत आणिला म्हणजे त्यांनीं केलेलें कार्य मनांत भरतें. शाहूचा मृत्युकाळ म्हणजे अठराव्या शतकाचा केवळ मध्य. या मध्यबिंदूचे काळी हिंदुस्थानांत उत्तरदक्षिणेस व पूर्वेस स्वदेशी राष्ट्रांचा चुरा होत होता. तसाच पुरावा पश्चिम हिंदुस्थानचा ग्हावयाचा निदान शतकार्ध तरी लांब पडला. हा परिणाम पहिल्या तीन पेशव्यांची कर्तवगारी दाखवितो.

अप्रयोजक शब्द योजनेमुळेही राजवाढ्यांचा घोटाला उडाला आहे. हिंदुपदबादशाही, ब्राह्मणकुळबादशाही, भोसलेकुळबादशाही, भटकुळबादशाही असे शब्द योजून मनांत नसलेला भलताच अर्थ त्यांनीं व्यक्त केला आहे. संभाजीच्या वेळेस फुलुशा, राजारामाचे वेळेस रामचंद्र नीळकंठ अमात्य, ताराबाईच्या वेळेस परशुराम त्रिवक् प्रतिनिधि हे राज्यकारभारांत प्रमुख होते. एवढ्यावरून त्या वेळेच्या कारभारास राजवाढे काय नांव देणार. बहिरोपंत पिंगळ्याला बाळाजी विश्वनाथानें दूर सारिलें नांव कोणती नवीन बादशाही उत्तम झाली ! कारण बहिरोपंत ब्राह्मणच होता. ब्राह्मणप्रधानांत सरसनोरस असे इसम नेहमीच होते व असणार, शिवाजीच्या वेळेस भोरोपंत पिंगळेच प्रमुख होता. परंतु खोपपंत मुख्य घनी आपला खनीपणा सर्वांवर गाजवून प्रत्येकाकडून ज्याच्या त्याच्या जावकी प्रमाणें खर्च घेतो, तोपर्यंत तो कारभार व्यवस्थित चालतो. रामचंद्र नीळकंठ व परशुराम त्रिवक् हे त्यांच्या घन्याहून ज्यास्त कर्तृत्ववान होय, म्हणून त्यांचे महत्त्व वाडेलें. प्रत्येक प्रधान काय किंवा सरदार काय आपलें

रक्तःचै व आपल्या पाश्चात् कुटुंबाचें महत्त्व बाढविण्यास सदैव तत्पर असणार. परंतु त्यांच्या पाश्चात् येणाऱ्या पुरुषांच्या अंगी पराक्रम नसला तर त्याबद्दल दुसऱ्यास नांवें कां ठेवावी ! धुरीणत्व कर्तव्यगरीत असतें. बहिरोपंत पिंगळ्यानें शाहूची बाजू सांवरली असती तर भट घराणें पुढें आलेंच नसतें. प्रतिनिधि, आंगरे, दाभाडे यांचे मूळ पुरुष पराक्रमी होते तेसे पश्चाद्गामी नव्हते, म्हणून राज्याच्या जीवनकलहांत ते मार्गे पडले. आणि त्यांच्या बागीं शिंदे, होळकर, गायकवाड, पवार वगैरे अनेक नवीन सरदार स्वपराक्रमानें पुढें आले रामराजा व ताराबाई यांच्या अंगी योग्यता असती तर पेशव्यांचें तेज त्यांच्यापुढें पडलें नसतें. शाहूशीं बाळाजीनें कपट वर्तन केलें असें राजवाडे म्हणतात, त्याचा विचार मार्गे ठिकठिकाणीं केलाच आहे. पेशव्यांच्या वेळेस नवीन ब्राह्मण सरदार पुष्कळच पुढें आले, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु हाही अनुभूत धर्मच आहे. ज्याला राज्य चालवावयाचें असतें, त्याला स्वतःच्या माहितीची मंडळी मदतीस इची असते; आणि तितक्या दृष्टीनें पेशव्यांनीं ब्राह्मणांसच प्रोत्साहन दिलें; आणि तें थोडेसें दोषाह्मी म्हणतां येईल, परंतु यापलीकडे त्यांत अत्यंत निष्ठा असें कांहीं नाही. कारण ब्राह्मण सरदारांच्या बरोबरीनेंच किंबहुना, नानासाहेबाचे वेळेस तर ब्राह्मणाहुनही ज्यास्त भिस्त, शिंदे होळकर वगैरे मराठा सरदारांवर होती. ही गोष्ट त्या पेशव्यानें आपल्या यथातन बारांवार नमूद केली आहे; आणि पानपत्रचा संग्राम हेंच त्याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मुसळमानी अंमलाचा व हंगामी अंमलाचा प्रकार पाहिला म्हणजे पेशव्यांस या बाबतींत दोष देण्यास थोडीच जागा राहते. शाहूचें माहात्म्य बाळाजीनें मुद्दाम कमी केलें असें नाही. उत्तार वयांत त्याची आवरशक्ति कमी झाली, तेव्हां अंगांस धमक असलेल्या बाळाजी पुढें सरसावला. त्यानें प्रतिनिधीस व रघूजीस आपल्या बाबूंस बळविलें; आणि मुक्तीनें आपले प्रतिस्पर्धी आपल्यावर बसविले हा त्याचा मुख्य खेळ.

जावयाचा की दोष समजावया ! असे. या सर्व बाबतींचा खळ पूर्वी ज त्या प्रसंगी इसका पूर्ण व स्पष्ट करण्यांत आला आहे की, त्याबद्दल ज्या करणे जरूर नाही. रा. राजवाड्यांच्या लेखांतील आमक विवाहाच्या निमित्ताने उद्देश होता. तीं विधाने वाचून आणि ठिकठिकाण दाखविण्याचा भा. १७३५ उतारे ध्यानांत घेऊन या वादग्रस्त बाबतीच दिलेले अस्सळ लेख १७३५ याच निमित्ताने निर्णय करावा हे योग्य आहे. ज्याने त्याने आपल्या समजुतीप्रमाणे - दोष काढणः - युरोपांतील कांही कांही

९ पेशक्यांस प्रमुखपण येण्याचे का. १७३५ च्या विवाहा पाश्चात्यांच्या संसर्गाने महाराष्ट्रांत इळूइळू शिरून लागल्या होत्या. मात्र या चिजा कशा करतात व आपलेकडे होतील की नाही अशी शोषकबुद्धि आपल्या ठिकाणी उत्पन्न झाली नाही. बाजीरावांचे एक घडयाळ मुंबईहून दुस्त होऊन आणल्याबद्दल बाजीरावास आलेले स. १७३५ सालचे एक पत्र इ. स. ऐ. हि. भा. ४ पृ. २ येथे दिले आहे, त्यावरून घडयाळांचा रिवाज त्या वेळीं वरच्या लोकांत झाला होता असे म्हणता येते. कित्येक संसारिक गोष्टीतही शाहूंचे लक्ष होतें. 'औरंगजाबाद प्रांती काल शिवा आहेत, त्यांनीं पांचरुण रंगतें व मुरंबा करीत असतात, तरी मुहाम अ.सूद पाठवून असतील तेथून शिचोक्या समवेत दोन बैल भरून आणवून जरूर हुजूर पाठविणें. [रा. खं. ६ के. १३६] असे पत्र शाहूने पिळाजी जाधवास लिहिलेले आहे. स. १७५४ त अस्त. हिंदुस्थानांतून हिंगण्णाकडून चहाचे पेके न तापतील असे रघुनाथरावांना आगविले आहेत; (खं. ६ के. ३१८) ते कदाचित् दगडी अतूं शकतील व चहाही कदाचित् देशी पातीचा ओळख अतूं शकेल. परंतु चहा येण्याचा प्रघात सुरू झाला होता असे अनुमान होतें.

एकंदरीत शाहूंचे काय किंवा त्यांच्या प्रमुख महत्तगारांचे काय, व शिवा रोखण्या व्यवहारांत गुंतलेले होतें. प्रापंचिक व्यवस्था व टापटी केवण्यांत ते सरवेज होते. नानाप्रकारे पेशवा किंवा त्याचीच मुखारले आपुलिके व्यवस्था घेईल असा नानाप्रकाराचा हे हुशार किंवा पराक्रमी होतें

या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच की, हिंदुस्थानच्या हिंदुस्थानांत म्हणजे प्रचलित अंतर्व्यवस्थेत त्यांची प्रवीणता होती; परंतु त्यांची दृष्टि स्वतःच्या पलीकडे यत्किंचित् गेलेली नव्हती. पाश्चात्य लोक हजारों मैलांचा प्रवास करून हिंदुस्थानांत येऊन नानाप्रकारची उपयुक्त माहिती केवळ लुटून नेत होते; पण आमचे लोकांस मुंबईस काय चालले आहे याची दाद नव्हती. कोलंबसाने लावलेले शोध किंवा छापण्याची कला यांचा युरोपांत फैलाव होऊन सुधारणेचे मार्ग फैलावत गेले, तर आपणांस कांही सुधारायचे आहे, याची जाणीव सुद्धा आपल्या मुत्सद्यांस नव्हती. युरोपांत मोठमोठ्या पाठशाळा चालू होऊन विद्येचा फैलाव होत होता, तर आपल्याकडे विद्यावृद्धीची योजनाही नव्हती, व्याख्याने नाहीत, वाद-विवाद नाहीत, विचारविनिमय नाही. म्हणजे राज्यकारभारांत समाजाचे अंग मुळीच नव्हते. युरोपांतले तत्कालीन सेनापति आपल्या लोकांस स्फुरण आणणारे उपदेश करून लढाया जिंकत अगर लोकमत बनवीत, तसा प्रकार आपल्या सेनानायकांचा नव्हता. राजा करील ते लोकांनी निमूटपणे मान्य करावयाचे, असाच इकडील रिवाज होता. सर्व सरदार पैसा जमवून घनसंचय करीत असतां मुख्य सरकार नेहमी कर्जबाजारी असे. महाराष्ट्राबाहेर जाऊन सर्व हिंदुस्थानभर हिंदुपदपातशाही स्थापवी, ही हांव वरच्या चारदोन किंवा दहापांच सरदारांची होती, तशी जाणीव तमाम समाजांत सार्वत्रिक उत्पन्न झाली नव्हती. विजायेंत शाहूचे समकालीन राजे पहिला व दुसरा जॉर्ज हे होत. त्यांच्या वेळेस राज्य-कारभारांत जरी मोठीशी घडामोड तिकडे झाली नाही, तरी व्यापार व उद्योगधंद्यांत ब्रिटिश लोकांची प्रगति अपाठ्याने पण शांतपणाने होत होती. बाबीराव, नानासाहेब, चिमाजीआपा व सदाशिवराव हे सर्व पुरुष बुद्धीने व कर्तृत्वाने तत्कालीन युरोपियन मुत्सद्यांशी बरोबरी करू शकतील असे होते; त्यांची हस्ताक्षरे उत्कृष्ट असून लेखकही ते पाहिल्या प्रवीचे; परंतु व्यापक दृष्टीने त्यांची बुद्धि फैलावलेली किंवा विकास

पावलेली नव्हती. अर्थात् राज्यव्यवस्था, प्रगति, धनोत्पत्ति इत्यादि महत्त्वाच्या विषयांत युरोपियन मुत्सद्यांच्या मानाने ते बहुधा दुर्बलच होते, असे म्हणावे लागते. यामुळे शाहूच्या अंतकालाच्या समयी कोणत्या प्रकारची राज्यव्यवस्था ठरविल्याने पुढे राष्ट्राचे हित होईल, या प्रश्नाचा तात्त्विक विचार कोणाही मुत्सद्यांच्या मनांत आला नाही. जे मुत्सदी स. १७४५ पासून चार पांच वर्षे व्यग्र अंतःकरणाने दरबारांत बसून पुढील वाटाघाट व खटपटी करीत होते, त्यांनी आपापले सर्व अनुभव व्यवस्थितपणे पुढे मांडून राज्यकारभाराचे यंत्र सुधारण्याचा उद्योग केला असता तर, आनुवंशिक अधिकाराची सरंजामी पद्धत मोडून सरकारी फौज वनविणे व अष्टप्रधानांसारखे एखादे राजमंडळ मुक्रर करून त्याच्या हाती सत्ता देणे, असे अनेक उपयुक्त फेरफार त्यांस सहज सुचले असते, आणि सर्वांनी एकजुटीने आग्रह धरला असता तर शाहूच्या मार्फत ते अमलांतही आणतां आले असते. पण अशी संहत राज्यपद्धति ठरविण्याकडे मुत्सद्यांचे लक्ष गेले नाही. आमचा सर्वच कारभार व्यक्तिप्रधान राहिला. शाहू होता तेथपर्यंत शाहू, पुढे पेशवे आले तर पेशवे, मिळून नरानुक्रमांनीची जबाबदारी सर्व एकट्यावर. त्यास हाणून पाडण्यास बाकीचे तयार, मदत करण्यास कोणी नाही. शाहूने तरी आपल्या पंनास वर्षांच्या अनुभवाचा उपयोग पुढील पिढीस काय दिला ! शिवाजीपासून चालत आलेल्या मराठाशाहीच्या एकंदर कारभाराचा चित्रपट त्याच्या डोळ्यांसमोर होता, त्याचा उपयोग करून पुढील कार्यक्रम आखून ठेवण्याची तजवीज त्याने काही एक केली नाही. उलट चाललेली उत्पत्ते बंद करून नयेत, कोणास दुखवू नये, अर्थात् 'जुने सोडू नये नवे करू नये', यत्किंचित् फरक केल्याशिवाय राज्यशकट हांकावा, अशी अशक्य आज्ञा पेशव्यांचे मस्तकी हात ठेवून त्याने त्यांच्या हवाली केली. म्हणजे मुख्य विचार शाहूच्या मनांत कोणाचा वतनाचा होता, पुढे राज्य कसे चालेल याबद्दलचा नव्हता. या अशक्य आज्ञेचा परिणाम यमराजास गादीवर बसविण्याक्षणीच चालकांच्या प्रत्येकास वेळ लागला.

चाळकाची आज्ञा सर्वोनी लष्करी शिस्तीने मान्य केल्याशिवाय, राज्य-कारभार चालणार कसा, आणि आज्ञा न मानल्यास त्याजबद्दल चालकांनी गुन्हेगारास शासन कोणतें करावयाचें ! वतन काढून घेणें, ही एकच शिक्षा शक्य होती, ती शाहूनें मना केली, आणि दुसरी शिक्षा कोणतीच राहिली नाही. अर्थात् वर्ष दोन वर्षांतच पेशव्यांस असा अनुभव आला कीं, शाहूची लेखी आज्ञा किंवा पूर्वीचे प्रवात अक्षुण्ण पाळून राज्य-कारभार चालविणें शक्य नाही. उगाच आज्ञा रीतीनें सर्वास संतुष्ट ठेवण्याच्या नादांत कांहींच साध्य होत नाही, उलट निजामासारखे शत्रु या क्षणीच मराठ्याहीचा विध्वंस करतील, आणि अपयशाचे मालक मात्र आपण होऊं. आज्ञा बाजूस ठेवून, आपणास जें कांहीं राष्ट्राच्या हिताचें करणें योग्य किंवा शक्य असेल, तें खुशाल करावें, मग त्याबद्दल लोक पाहिजे तें म्हणोत. याच विचारपरंपरेनें पेशव्यांनीं एकंदर राज्याचा आटोप स्वतःच्या मुखत्यारीनें केला. याच कृतीस कांहीं लोक पेशव्यांचें कर्तृत्व म्हणतात व त्यांस हुवा देतात; तर दुसरे कांहीं लोक राज्यापहार म्हणतात, आणि वाक्ताडन करतात. पेशव्यांच्या ठिकाणीं यमाजी शिवदेव अथवा रघूजी भोसले किंवा अन्य कोणी असता तरी त्यास हाच प्रकार करावा लागला असता, आणि तो नसता केला तर महाराष्ट्रांतही ग्रासीच झाली असती. सारांश, पेशव्यांनीं राज्याचा आटोप केला, त्याची मीमांसा वरप्रमाणें असून हा आटोप सांगोल्याचे व्यवस्थेपासून सुरू झाला, हें पुढें दिसून येईल.

एकंदरीत शाहूच्या व तत्कालीन कर्तृत्ववान् मुत्सद्यांच्या चाळीस पन्नास वर्षांच्या कारभारांत राज्यविस्तार झाला असला तरी राज्यनीतीचा व राज्यकारमाचा उत्कर्ष झाला नाही, असें म्हणावें लागतें. आणि मराठ्याहीचा पुढें लवकरच अंत झाला, याचें तरी बीजकारण हेंच होय. कारभारांत होत पक्ष होते, ते व्यक्तिरागद्वेषानें बनलेले असून, त्यांच्या दरम्यान होत दगडीवर हात ठेवून वेळ येईल तशी संधि सावणारा बराच मोठा वर्ग होता. बलाबलाच्या दहोनें येऊं

व्याचा पक्ष वरचढ असून, त्याचकडेच राज्याचें चालकत्व होतें. तद्वि-
रुद्ध पक्ष प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव, रघूजी भोसले व गायकवाड वगैरे
मंडळींचा. ही मंडळी सातान्यांतच पेशव्यांच्या छातीवर बसून कसून प्रयत्न
करती तर, वर्षणापासून कांहीं फळनिष्पत्ति झाली असती; परंतु त्या पक्षांत
तरी व्यक्तिहित भिन्न असल्यामुळे, स्वतःचा कार्यक्रम सोडून बाहेरच्या
जडाटेवी अंगावर घेण्यास ते तयार नव्हते, त्यामुळे पेशव्यांकडे सहजच
प्रमुखपणा आला. प्रमुखपणाशिवाय राज्यशकट चालला नसता, म्हणून
तो चारण करणें पेशव्यांस, जबाबदारी पत्करल्यामुळे, अपरिहार्य झालें.
आपल्या संरक्षणाची हमी दुसऱ्याचे हातांत दिली की, आपण दुर्बल झालों,
हें सामान्य तत्त्व संसारांत, एका कुटुंबांत लागू आहे, तसेंच तें राज्यकार-
भारांतही आहे. शाहूनें संतोषानें ही राज्यसंरक्षणाची हमी पेशव्यांस दिली,
त्यामुळे पेशवे प्रमुख झाले. इंग्रजी अंमल येथें सुरू होतांना एतद्देशीय
राजांचा हाच प्रकार झाला. म्हणूनच राज्य हें करणाराचें आहे भोगणाराचें
नव्हे, असें ध्याण्यांत येतें.

पेशवे तरी हें प्रमुख पद पावले तें अंगऱ्या कर्तृत्वामुळेच पावले. कर्तृ-
त्वांत स्वहितास जपणें, वेळीं पचलें जाईल तितकें कपट करूनही स्वहित
साधणें, या प्रवृत्तीचाही अंतर्भाव होतो. शौर्योदार्यांदि गुणांस अकलेची
जोड पाहिजेच. अकल नसली तर ते गुण वायां जातात. अशा दृष्टीनें
शाहूच्या दरबारांतील तमाम मुत्सद्यांच्या कर्तृत्वाचा अंदाज बांधू लागलें
तर, इतरांच्या मानानें पेशव्यांचें कर्तृत्व वरचढ दिसतें. जो समर्थ तो
टिकतो, जो असमर्थ तो लय पावतो, हा (survival of the fittest)
व्याय येथेही लागू पडतो. गुणसमुच्चयाच्या दृष्टीनें इतर जातीपेक्षां ब्राह्मणांचें
धारणें जड होतें, म्हणून त्यांची सरशी झाली. पेशव्यांनी क्षत्रियांप्रमाणें
रणशौर्य संपादन केलें, आपणांस मनोभावानें साक्ष्य करतील अशीं नवीं
ब्राह्मणधराणीं पुढें आणिलीं; तशी प्रवृत्ति असेल तेवढीच इतर धराणीं
झालाशी धरिली, आणि धरच्या धरांतही प्रत्येक क्षीपुःश्रीची लायकी वाढ-

विण्याचा कसून प्रयत्न केला. येणेकरून ते शक्य तितके स्वावलंबी झाले. नानासाहेबांच्या कारभाराचें हें मुख्य रहस्य आहे. शक्य तितक्या सौम्य-वृत्तीनें वागून त्यानें आपला कार्यभाग साधला आणि जसजसें स्वसामर्थ्य वाढत गेले, तसतशी दुसऱ्यांच्या मदतीची अपेक्षा त्यानें कमी ठेविली; आणि पुढें जातां प्रसंगी सौम्य वृत्ति सोडून सामर्थ्याचाही उपयोग करण्यास त्यानें कमी केलें नाहीं. ब्रिटिश राज्यस्थापनेचा क्रमही जवळ जवळ अशाच मासऱ्याचा आहे. एकास ब्रितानी नांवें ठेवतां येतील तितकीच दुसऱ्यासही ठेवतां येतील. अद्यापि सुधारलेल्या राष्ट्रांतही हाच प्रचार ह्मणोचर होतो.

आपमतलब व स्वार्थत्याग ह्या गोष्टी तरी सापेक्ष आहेत म्हणून त्यांची योग्य मर्यादा ठरविणें शक्य नाहीं. पेशव्यांनीं राज्याचा आटोप केला, तो कदाचित् क्षम्य असेल, परंतु असें करितांना स्वजातीयांपलीकडे इतरांस पुढें घेण्यास त्यांनीं संधि दिली नाहीं, उलट पूर्वीचीं घराणीं त्यांनीं उत्तरोत्तर नाहीशी केली, असाही त्यांजवर पुष्कळांचा आक्षेप आहे, त्यांत थोडेंबहुत तथ्यही आहे; परंतु संधि ही ज्यानें त्यानें उत्पन्न करावी लागते, दुसऱ्या कोणी ती आपण होऊन आणून देत नसतो. सारांश, जशी परिस्थिति येईल, तसें धोरण ठेवून त्यांतच उद्योग करून दाखविणें प्रत्येकाचें काम असून, आपल्या दोषाचा बोझ दुसऱ्यावर टाकण्यांत फारसें हांशील नसतें. सार्वत्रिक हितापेक्षां व्यक्तिहिताकडेच पाहण्याचा महाराष्ट्राचा स्वभाव होता; आणि तोच शेवटीं निदर्शनास आला.

पेशव्यांचे हातांत राज्याचीं सूत्रे गेल्यावर ब्राह्मणमंडळी पुष्कळच पुढें आली, आणि फौज, वकिलाती या दोन खात्यांत त्यांचा शिरकाव विशेष झाला. म्हणजे पेशव्यांच्या पूर्वीं कारकुनी म्हणजे, चिटणिसी व हिशेबी या कामांतच जे ब्राह्मण वावरत होते, ते पेशवपद्धत वकील व सरदार बनत चालले. पेशव्यांचे जातीचे असण्यामुळे भरंवशाच्या कामांवर त्यांची नेमणूक होऊन त्यांस प्रोत्साहन मिळालें; आणि उत्तर-पेशवार्हत या

पहिल्या कदाचित् थोडा अतिरेकही झाला असेल; परंतु पहिल्या तीनचार पेशव्यांसंबंधाने पाहतां ब्राह्मण व मराठे अशी भेदबुद्धि राज्यकर्त्यांच्या मनांत किंवा एकंदर कारभारांत फारशी दिसून येत नाही. या दोन जातींमध्ये खुरखही नव्हती. सर्वांस पुढें येण्यास व पराक्रम गाजविण्यास पाहिजे तितकी संधि व प्रोत्साहन मिळत असे. एवढेंच नव्हे तर त्या काळाच्या स्वराज्याचा हाच प्रकार स्मरणीय आहे. हजारों पत्रांत ब्राह्मण सरदारांनीं मराठे सरदारांच्या मर्बुमकीची तारीफ केली आहे. एवढेंच नव्हे तर, ' जुने मोडूं नये ' हेंच प्रधान तत्त्व राज्यकर्त्यांच्या दृष्टीसमोर असल्यामुळे, फौजेत तर पूर्वीच्याच सरदारांचा व मराठे घराण्यांचा भरणा प्रामुख्याने असे. बाजीरावाचें खालील पत्र या संबंधांत वाचण्यालायक आहे.

‘ रा. नरसोजी नार्हक वणजारे गोसावी यांस. स्नो॥ बाजीराव बह्मळ. तुमचें वर्धमान रा. शिबक गोपाळ यांणीं निवेदन केलें त्यावरून कळों आलें. वेष्टास तुम्ही पुरातन राज्यांतील, तुमचे हातून सेवा घेऊन तुमचें ऊर्जित करावें, हें आवश्यक आहे. सर्वप्रकारे पूर्ववत्प्रमाणें चालेल, व ऊर्जित होईल यांत संदेह नाही ’ (स. १७२७).’ अशाच प्रकारचीं पत्रे सुमारे बीस इसमांस लिहिलेलीं असून, त्यांत १४ मराठे सरदारांस व ६ ब्राह्मणप्रभूंस आहेत. फौजेतील सरदारांच्या व सरंजामदारांच्या याद्या निरनिराळ्या काळच्या शेंकडों प्रसिद्ध आहेत, त्यांवरून हाच निष्कर्ष निघतो. वकिलात व कारकुनी हीं कामे लेखनव्यवसायाचीं समजलीं जात असल्यामुळे, त्यांत बहुधा ब्राह्मण व प्रभु मात्र असत. मराठे फारसे नसत; पण अगदीं नसत असें मात्र नाहीं. पिळाजी जाधव व त्याचे वंशज निजामाकडे राहून लढाईचें व वकिलातीचें अशीं दोनही कामे करीत. पिळाजीच्या मुळाचीं पानपतचीं पत्रे फारच महत्त्वाचीं आहेत. शिवाजीच्या वेळेपेक्षां. पेठेवार्हत कोंकणांतील ब्राह्मण राज्यकारभारांत ज्यास्त पुढें आले, याचें कारण राज्यकारभार ब्राह्मणांकडें होता, एवढेंच

नाही तर मराठीराज्याचा फैलाव हिंदुस्थानावर होऊं लागला, तसें राज्य-
कारभाराचें क्षेत्र विस्तृत झालें, जायक मनुष्यांची जरूर भासूं लागली,
दळणबळण व प्रवासाची संधि वाढली, वारें, झांशी, सागर,
भिरज, कर्नाटक, नागपुर अशा शेंकडों ठिकाणीं शेंकडों दक्षिणी
कुटुंबांच्या नवीन वसाहती होऊन, महाराष्ट्राचाचें जीवनक्षेत्र विस्तृत
झालें. योद्ध्या बहुत अंशानें आज जसा इंग्रजी राष्ट्राचा फैलाव
पृथ्वीभर झाला आहे, तसाच योद्ध्या प्रकार हिंदुस्थानांत झाला. तेव्हां
अद्या सुसंघीत महाराष्ट्रांतील शेंकडों नव्हे हजारों घराणीं हिंदुस्थानभर
फैलावली. तीं फक्त पेशव्यांच्या जातीचींच नव्हतीं. शेणवई, प्रभु, मराठे,
व्यापारी, सर्व धंद्यांचे व जातीचे लहान मोठे लोक हिंदुस्थानभर फैलावले.
बडोदे, इंदूर, धार, ग्वालेर, झांशी, नागपूर वगैरे शेंकडों नवीन राजधान्या
उत्पन्न झाल्या, त्या वरील सर्व जातींनीं गद्य भरल्या गेल्या. भोसले, शिंदे,
होळकर यांसारखे सरदार आपापल्या लष्करांत मुद्दाम दक्षिणेंतील मरा-
ठ्यांची भरती करीत असत, आणि निरनिराळ्या हुसराचे लोकही ते
मुद्दाम आपल्याबरोबर घेत. तेव्हां पेशव्यांनीं ब्राह्मणांस मात्र उत्तेजन
दिलें, बाकीच्यास मार्गें छोटले, हा प्रकार त्या वेळच्या स्थितीची माहिती
घेतल्यावर खरा वाटत नाही. विसाव्या शतकांतील दृष्टीनें अठराव्या
शतकाचा विचार केल्यास असे प्रमाद उत्पन्न होतात.

सरदारांच्या गृहकलहांत अथवा मयत सरदारांचे वारस निवडण्यांत
पेशवा नानासाहेब कपटानें किंवा अन्य तऱ्हेनें तंटे उपस्थित करून,
पुरातन घराण्यांचा उच्छेद करीत असे, असाही आरोप या पेशव्यासंबंधानें
कित्येक ठिकाणीं केलेला आढळतो. निरनिराळ्या घराण्यांच्या संबंधानें
प्रत्यक्ष उदाहरण घडलें असतां या आरोपाचा विचार केलाच आहे. परंतु
हा आरोप पुराव्यानें सिद्ध नाही. याच्या उलट, घराण्यांचें संरक्षण कर-
ण्यांत पेशव्यानें शिकस्त केली, असे पुरावे आहेत.

नानासाहेबानें, राष्ट्रांतील संस्थानास मुख्यवस्था कावून तीं राज्याचा
प्रत्यक्ष मनापासून किती केला, हे सार्वतवादींच्या उदाहरणावरून चांगलें

व्यक्त होतें. हें संस्थान फार जुने असून सभोवार वावरणाऱ्या प्रबळ शत्रूंच्या तडाख्यांतून अनेक शतके टिकाव धरून राहिलें, हें त्यास भूषणाबद्द आहे. शाहू त्याजवर प्रेम ठेवून परामर्श घेत असे. तीच भावना नानासाहेबानेही चालू ठेविली. पोर्तुगीस, आंगरे, कोल्हापुरकर छत्रपति व इंग्रज यांचा डोळा या सांवतांवर नेहमी असे. सोबतच्या बंधावळींतील पुरुषांचा संबंध या काळाशी येतो.

वंशावळ

फोंडसावंत (१७०९-३८).

नारसावंत जयराम सावंत.

(१७३८-५३).

रामचंद्रसावंत (१७३८-५५).

खेमसावंत (१७५५-१८०३).

विभाम सबनीस व त्याचे आणखी चार बंधु, जगन्नाथ, जिवाजी, विठ्ठल व गुणाजी हे सर्व इसम सावंतवाडी संस्थानांत व एकंदर मराठशाहीच्या कारभारांत दक्षतेने वावरत होते. पैकी जिवाजीविभाम व विठ्ठलविभाम यांचा नानासाहेब पेशव्यांशी मोठा ऋणानुबंध होता. विठ्ठलविभाम हा लढवऱ्या असून स. १७६१ च्या आरंभी नानासाहेबाच्या उत्तरेकडच्या स्वारींत हजर होता. वास्तविक जी नांवे इतिहासांत इल्ली प्रचलित आहेत, त्यांव्यतिरिक्त आणखी किती तरी पुरुष राष्ट्रीय कामांत भाग घेत होते. मात्र त्यांची नांवे व कामगिरी कागदावर नमूद झालेली नाही, एवढेंच वेगुण्य आहे. फोंडसावंत मृत्यु पावल्यावर त्याचा नातू रामचंद्रसावंत गादीवर बसला. पुढे कांही वर्षांनी रामचंद्रसावंत व त्याचा चुकता जयराम सावंत यांचेमध्यें भांडण लागलें. हा जयरामसावंत फार पराक्रमी होता, आणि त्यास सबनीसबंधूंची चारंगी मदत होती. मुळाजी आंगरे स. १७५० स त्याजवर चालून आला असता त्याचा

फोंडसावंत यांस ११ मुलगे व ६ मुली मिळून १७ मुकें झालीं. आंगऱ्याचा व सांवताचा झगडा नेहमीच चालू असे. पोर्तुगीसांशीही त्यांच्या लढाया होत. वसईची मोहीम चालू असतां सावंतांनी पोर्तुगीसांच्या गोव्याचे प्रदेशावर स्वारी करून बराच नवीन प्रदेश संपादन केला. नानासाहेबाचे वेळी पांडुरंग

जयरामसावंतानें लढून पाठळग केला. यामुळें पेशवे व सावंत यांच्य
 झेडाची दडता झाली; आणि जयरामसावंत व त्याचा कारभारी जिवाजी
 विभाम याजवर पेशव्याची चांगलीच मेहेरबानी बसली. या वेळीं रामचंद्र
 सावंतास मुलगा झाला, आणि पुढें आपणास गादी मिळण्याची जयराम-
 सावंताची आशा खुंटली. त्यामुळें रामचंद्रसावंत व जयरामसावंत यांचें
 वांकडे आलें. हें भांडण मिटविण्याचीं पेशव्यानें जिवाजीविश्राम यास
 लिहिलेलीं पत्रें मार्मिक आहेत. [पिंगुळकरकृत सावंतवडीचा इतिहास,
 परिशिष्ट १ ले. ६२ ते ६८]. 'रामचंद्र सावंत यांचा लढा आहे, तो
 बुर करण्याविषयी विठ्ठलविश्राम यांस आशा करणें ते केली आहे. उभयतां
 कलहास प्रवर्तले, ही गोष्ट त्यांचे महत्त्वास व दौलतीचे संरक्षणार्थास योग्य
 नव्हे. गृहकलह निर्माण होणें हेंच दौलतीचे अपायस कारण. तुम्ही बुद्धिमंत
 आहां, तुम्हांस न कळेसारखें काय आहे ? आमचा व त्यांचा स्नेह,
 उभय पक्षां भिन्नता नाही. त्या दौलतीस अपाय म्हणजे आपलेच पदरखें
 गेलें ऐसें आहे. तेव्हां हा कलह बुटोन दौलतीचें संरक्षण होय, ते गोष्ट
 आम्हांस खामखा केलीच पाहिजे. तुम्ही तेथील पुरातन प्रमुख आहां,
 तुम्हांस आमचा अंतर्भाव कळावा, तदनुरूप तुम्ही वर्तोन संस्थान संरक्षार्थें,
 या करितां रामचंद्र बाबाजीस पाठविलें आहे. ते सांगतील तीं आमचीं वचनें
 जाणून संस्थानचें संरक्षण होय ते करणें. उभयतांही आमचे स्नेही. या-
 करितां तुम्हीं समस्त मंडळी एक विचार होऊन उभयतांचा कलह
 निवारणें. क्षुद्र बुद्धीनें कोण्हीं उभयतांस लढवितील, त्यांचा परिच्छिन्न
 मुळाहिजा होणार नाही, अशी सर्वत्रांस ताकीद करणें. उभयतांही आमची
 गोष्ट ऐकतील. ' [ता. १३ ऑगस्ट १७५२]. हे पेशव्याच्या अंत-
 र्भावाचे स्पष्ट उच्चार प्यानांत ठेवण्याजोगें असून संस्थानासंबंधानें पेशव्याची
 अपहारबुद्धि होती किंवा काय, याचा निकाल करण्यास चांगले उपयोगी
 पडतील. मुद्दाम हा कलह मिटविण्यास त्यानें रामचंद्रबाबांस पाठविलें.
 त्यावरून या शेणवई मंडळीचा व पेशव्याचा बरोबा केवढा होता,
 हेंही उघड होतें. [पद्मा, पि. सा. इ. के. ६७.]

प्रकरण विसावें.

छ. रामराजा, ताराबाई व पेशवा.

स. १७५०—१७६१.

१. पुढील अकरा वर्षांच्या कारभाराचें स्वरूप व महत्त्व.
२. ताराबाई व पेशवा ह्यांचा बेवनाव.
३. मराठमंडळाची सदोष भावना, दाभाडे व अमात्य.
४. सांगोल्याची लढाई व व्यवस्था, { (ऑगस्ट-नोव्हेंबर
रामचंद्र मल्हार. { स. १७५०).
५. रामराजाची साताव्यावर कैद (१४.११.१७५०-२८.३.६३).
६. पुण्याच्या कारभारांतील भानगडी, { (१७५०—५२).
रामचंद्रबाबा व पुरंदरे.
७. रामराजास सोडविण्याचे प्रयत्न.
८. ताराबाईशीं पेशव्याचा समेट (स. १७५१—५२).
९. कोल्हापुरगादी संबंधानें पेशव्याचे उद्देश.

१. पुढील अकरा वर्षांच्या कारभाराचें स्वरूप व महत्त्व.—

मराठ्यांच्या एकंदर इतिहासांत विशेष भानगडीचा, मतवैचित्र्याचा, परंतु अत्यंत महत्त्वाचा असा भाग म्हटला तर तो शाहूछत्रपतींच्या निधनासून पानपतपावेतोंच्या अकरा वर्षांचा होय. ह्या काळांत मराठशाहीच्या कारभाराचें रूपांतर होऊन त्याचें चालकत्व छत्रपतींच्या घराण्याकडून पेशव्यांकडे आलें. जानेवारी ता. ४ स. १७५० रोजीं रामराजास राज्याभिषेक झाला आणि ता. १४ जानेवारी १७६१ रोजीं पानपतच्या संग्रामाचा निकाल लागून पुढें ता. २३ जून रोजीं पेशवा नानासाहेब मरण पावला. संभाजीच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रीयानीं औरंगजेबाशीं केलेला झगडा जसा एका दृष्टीनें इतिहासांत अत्यंत स्मरणीय आहे, तसाच मराठशाहीच्या

विस्तारासंबंधाने हा अकरा वर्षांचा काळही अत्यंत स्मरणीय आहे. या अकरा वर्षांत ब्राह्मण व मराठे मुत्सद्यांनी व सरदारांनी राज्यकारभार व रणसंग्राम या दोनही बाबतींत आपल्या करामतीची पराकाष्ठा करून दाखविली. शिवछत्रपतींच्या मनांतलें अंतिम ध्येय पूर्णत्वास पोचविण्याची अबरदस्त हाव व तत्संबंधी निकराचा इद्योग मराठमंडळाच्या ठिकाणी याच अकरा वर्षांत निदर्शनास आला. याच अकरा वर्षांत ब्रिटिश सत्तेचा पाया हिंदुस्थानच्या दक्षिणोत्तर भागीं भक्कम स्थापला गेला. हा पाया पुढें मार्गे उल्लूखून देण्याची थोडीबहुत ताकद दक्षिणच्या मराठ्यांत व उत्तरच्या मुसलमानांत आहे, असा कांहीं संभव असला तर तो संभव या दोनही सत्तांचा पानपतावर चुराडा होऊन नाहीसा झाला. सारांश राजकीय संबंधाने हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासांत या अकरा वर्षांचें महत्त्व अतोनात आहे. बाजीरावादि पेशवे व शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले या प्रमुख घराण्यांच्या उद्योगाची परिणतावस्था या अकरा वर्षांतच निदर्शनास येते. सन १७१८ त बाळाजी विश्वनाथाने वादशहापासून ज्या सनदा मिळविल्या त्यांचा फलितार्थ या अकरा वर्षांच्या घडपडोंस दृग्गोचर होत होता. जिंजी, अर्काट, भैसूर, बेदनूर, अहमदाबाद, लाहोर, अटक, अंतर्वेद, अयोध्या, काशीवरून पूर्वेस बंगाल कटक पावेतों हिंदुस्थानच्या आत्यंतिक स्पष्ट मर्यादांस या अकरा वर्षांतील मराठ्यांच्या उद्योगाने व्यापले होते. स्थळ, काल, व्यक्ति, संग्राम, विजय, पराभव, खून, मृत्यु, गैरसमज इत्यादिकांची अशी कांहीं गर्दी या अकरा वर्षांत होते की, त्यांची गुंतागुंत सोडवून खरी ऐतिहासिक संगति जुळविण्याचें काम अवघड होतें. ऐतिहासिक साधनांच्या विरोधी रेलचेलीने व नानाविध लेखाकांच्या मनसोक्त व विकारवश टीकांनी ही गुंतागुंत जास्तच बिकट झाली आहे. सबब या काळाचे शक्य तितकें आकलन करून विकारवश्टेस थारा न देतां, त्यांतील घडामोडींचें स्वरूप होईल तितकें विशद करण्याचा विचार आहे. खरोखर विश्वविद्यालयांतील उच्च परीक्षांच्या अभ्यासक्रमांत या ऐतिहासिक

खंडाचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांस भरपूर विवेचन मिळून विषयाची सांगता होऊ शकेल, एवढी त्याची योग्यता आहे.

ही गुंतागुंत सोडविण्याचा मुख्य प्रयत्न प्रथम रा. राजवाडे यांनी आपल्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत केला. ही प्रस्तावना खुळासेवार समजून घेणें म्हणजे त्या काळाच्या इतिहासाचें यथायोग्य अध्ययन करणें होय. कित्येक किरकोळ मतभेद व चुका व रा. राजवाड्यांचा स्वभावज्ञ आग्रह हे वाजूस ठेविले, तर इतकें चांगलें ऐतिहासिक विवेचन इतरत्र काचित्च सांपडेल. एखादी कृति निर्माण झाल्यावर तींत दोष निघाले तरी त्यामुळें तिची योग्यता कमी होत नाही. पहिल्या खंडातील सव्याशें पानांची राजवाड्यांची विवेचक प्रस्तावना व नानाविध प्रश्नांची बाह्य साधनांनीं सव्वातीनशें टीपांत केलेली छाननी, हे प्रकार त्यांच्या बोजड विवेचनांत गुरफटून राहिल्यामुळें, अभ्यासेच्छुंचें लक्ष त्यांकडे यथायोग्य गेलेलें दिसत नाही. एवढ्याच भ्रमांत राजवाड्यांस ह्या अकरा वर्षांचा इतिहास समग्रपणें नवीन रचितां आला असता. असो. त्यांच्याच विवेचनाचा पुढील हकीकतींत बराचसा उपयोग होणार आहे. रा. राजवाड्यांचा हा खंड प्रसिद्ध होऊन वीस वर्षे झाली, या अवधीत त्यांचेच २.३.४.६ हे आणखी खंड बाहेर येऊन या अकरा वर्षांतील घडामोडी स्पष्ट करितात. काव्येतिहाससंग्रहांतील लेख व राजवाड्यांचे वरील खंड आपलीकडे या कालावर जबाब मेहेनत कोणी केलेली नाही.

नानासाहेबांच्या राज्यकारभाराचीं घोरणें काय होती, त्याचें विवेचन मागें ठिकठिकाणीं आलेंच आहे. बानीराबांच्या हयातीपर्यंत शाहूचा दरारा कायम होता. हा दरारा तरी जाग्यावर वसून कागदांनीं कारभार चालविण्यापुरताच होता. नानासाहेबास पेशवाई मिळाल्यावर शाहूच्या उतारवयांत हा कागदी जेमही उत्तरोत्तर ढिला होऊन नानासाहेबानें हळू हळू बहुतेक सर्व सत्तेचा आटोप केला. तथापि शाहूच्या हयातींत त्यास इतर प्रमुख मुत्सद्यांच्या तंशानेंच बरेंचसें चाळावें लागे. ही पराधीनता

स. १७५० पासून सर्वस्वी गेली. त्याचे अनेक सल्लागार होते, आणि हर-
एक प्रसंगीं निरनिराळ्या मंडळींचा व सर्व बाजूंच्या मतांचा सल्ला घेऊन
काम करण्याची त्याची नेहमीच हातोटी होती. परंतु त्याजवर प्रत्यक्ष हुक-
मत चालविणारे दडपण आतां राहिले नाही. ताराबाईनें दोन तीन वर्षे
बराच बखेडा केला, परंतु त्याचा लगोलग बंदोबस्त करून नानासाहेबानें
आपलें मुख्य काम पुढें चालविलें. ह्या कामाची दिशा सहज दृष्टोत्प-
त्तीस येते. आपल्या घोरणांस अडथळा करणाऱ्या मंडळींचा बंदोबस्त
करणे, हें पहिलें महत्त्वाचें काम पहिल्या दोन तीन वर्षांत त्यानें तडीस
नेलें. नंतर राज्यकारभाराची नवीन व्यवस्था ठरवून ती त्यानें पुण्यास
अमलांत आणिली. त्यांत सरदारांचे व त्यांच्या हाताखालील फौजांचे
ठराव करून देणे, त्यांस मुलुखगिरीवर पाठविणे, त्यांच्या कामाचा व
खर्चाचा झाला वेणें, आणि तदनुसार त्यांस बक्षिषी किंवा शासन देणे
ही कामे मुख्य होती. ही करित असतांनाच, राज्याच्या वसुलाची,
हिशोबाची व न्यायाची व्यवस्था त्यानें ठरवून दिली. ही कामे करितांना
त्याचें सर्व लक्ष हिंदुपदपादशाहीची सांगता करण्याकडे होतें. हिंदुस्थानच्या
चारही दिशांस मराठशाहीचा उद्योग चालू होता, त्यास एकतंत्री स्वरूप
आणून देण्याचें काम नानासाहेबानें केलें. चौथाईसरदेशमुखीचे हक्क
संपादून जी पद्धति बापआजांनीं घालून दिली होती, तीच त्यास पुरी
करावयाची होती. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत शांतता ठेवून, सर्व कारभार
आपल्या मध्यस्थीनें चालवा हें बरील हक्कांचें हृद्गत असून तें पुढें ब्रिटि-
शांनीं धारण केलेल्या तैनाती फौजेच्या पद्धतीसारखेंच बहुतेक होतें.
दिल्लीच्या तख्तावर विश्वासरावास बसविण्यासारखे जे कित्येक आक्षेप पुढें
आलेले आहेत, ते निव्वळ काश्पनिक होत, हें पुढें पुराव्यानिशी दाख-
विण्यांत येईलच. सारांश, बरील उद्देशांस अनुसरून नानासाहेबाच्या
उद्योगांत तीन मोठीं प्रकरणे स्पष्ट दिसतात. एक निजामाशीं बडबळे
व्यवहार, दुसरें, कर्नाटकांत बडबळे व्यवहार; व तिसरें उत्तर

हिंदुस्थानांतील व्यवहार. तिसऱ्या प्रकरणांत माळवा, बुंदेलखंड, रजपुताना, रोहीलखंड, पंजाब व काशीप्रयाग इत्यादि भागांत संचार करणाऱ्या सरदारांनीं जे उद्योग केले, त्यांचा अंतर्भाव करावयाचा आहे. कारण त्या सर्वांचे केंद्रस्थान दिल्ली राजधानी होतें. गुजराथेंत गायकवाडांचा उद्योग व बंगालकडे नागपुरकर भोसल्यांचा उद्योग हे जरी भूगोलिक व अन्यकारणांनीं दिल्लीच्या कारस्थानांहून थोडे अलग असले, तरी पानपतच्या संग्रामापेवेतो सर्व मराठे सरदार एकाच राष्ट्रीय भावनेनें उद्युक्त होऊन वर्तत होते, म्हणून या अकरा वर्षांत वरील अभिसपगास फारशी आगा राहत नाहीं. मध्यवर्ती कारभारांतून फुटून स्वतंत्र वागण्याची प्रवृत्ति मराठे सरदारांत सार्वत्रिक होती, मात्र तिचा जोराचा उद्भव पानपतानंतर झाला.

निजामाशी ङ्गाललेला झगडा पिढीजाद होता. निजामास नाहींसा करून दक्षिण मोकळी करावी, हा पेशव्यांचा फारा दिवसांचा संकल्प असून तो उदगीरच्या लढाईत त्यांनीं बहुतेक तडीस नेला. स. १७४८ त निजामुल्मुल्क वारल्यावर, त्याच्या मुलांमधील तंथ्यांचा फायदा घेऊन निजामास नरम करण्याची संधि पेशव्यांस चांगलीच आली. त्याशिवाय नानासाहेबाची मुख्य करामत कर्नाटक प्रांत काबीज करण्यांत दिसून आली. किंबहुना, बाजीरावाच्या उलट, नानासाहेबाचा कटाक्ष उत्तरेकडे विशेष नसून खाऱ्ही कर्नाटकाकडेच विशेष होता. हैदराचे राज्य व कर्नाटकांतलिल निजामाचा व नबाबाचा अंमल मोडकळीस आल्यामुळे, तिकडील उद्योग विशेष सुसाध्य होता, आणि पानिपतचे अरिष्ट आले नसतें सर तो सिद्दीस जाऊन हैदराबादीस पुढें येण्यास अवकाश मिळाला नसता.

उत्तरेत दिल्लीच्या बादशहाची पडती कळा होती; आणि तिकडीच्या व्यवहारांत निरनिराळ्या मराठे सरदारांच्या अनेकतंधी पद्धतीनें नानाप्रकारची अव्यवस्था उत्पन्न होऊन, खर्चही वाढला होता. तेव्हां तिकडील आगांची अवास्तव घांटणी व सरदारांच्या उद्योगाचे विग्रह ठरवून, वसूल

वेळेवर येईसा करणें आणि काशी, प्रयाग वगैरे हिंदूंचीं पवित्र स्थानें मुसलमानांच्या हातून सोडवून तीं आपल्या कबजांत घेणें, हें काम मुख्यतः करावयाचें होतें. त्यासाठीं नानासाहेबानें आरंभापासूनच रघुनाथरावास तिकडे पाठविण्याचा क्रम चालू केला. सदाशिवरावानें युद्धानुभव दाखिणेंत मिळविला, तसा रघुनाथरावानें तो उत्तरेत मिळविला.

जबरदस्त उद्योग, मनमिळाऊ व शांत वृत्तीनें सर्वांवर आपली छाप बसविण्याची हातोटी, आणि हिशेब वगैरेची व्यवहारदक्षता इत्यादि गुणांत पेशवा नानासाहेब तत्कालीन मंडळींत जरी वरचढ होता, तरी समग्र हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवहारांचें संकलित ज्ञान त्यास होतें, असें म्हणतां येत नाही. त्यानें स्वतः उत्तरेत स्वारी कां केली नाही आणि कर्नाटकांतील उद्योगांतच ज्यास्त लक्ष कां घातलें याचें कारण समजत नाही. त्यांतल्या त्यांत उत्तरेकडचे व्यवहार अस्पष्ट व अयोग्य अशा रघुनाथरावावरच त्यानें आरंभापासून बहुतेक सोंपिले, याचा परिणाम शेवटीं अनिष्ट झाला. स. १७४८ पासूनच अहमदशाहीच्या स्वान्या हिंदुस्थानावर होत होत्या. शिंदे होळकर वगैरे सरदारांचा बसावा तसा जम बसत नव्हता, नानाप्रकारच्या भानगडी व तक्रारी तिकडून पेशव्याकडे येत होत्या, असें असतां स्वतः पेशव्यानें एकदांही उत्तरेकडील प्रवास ह्या अकरा वर्षांत केला नाही, हा नानासाहेबाच्या करामतींत मोठा कमीपणा दिसतो. एकदां जरी नानासाहेबानें तिकडे जाऊन सर्व व्यवहार प्रत्यक्ष पाहिजे असते, तरी पानिपतचें अरिष्ट बऱ्याच अंशीं टळलें असतें, निदान त्याचा परिणाम पुष्कळ निराळा झाला असता. स. १७६० त तरी सदाशिवरावास पानिपतावर पाठविण्या ऐवजी, स्वतः पेशवा तिकडे गेला असता, तर पानिपतचा संग्राम अशा थरास गेला नसता. याचा विचार पुढें येणारच आहे.

दिल्लीस बादशहा महंमदशाहा ता. १४ एप्रिल स. १७४८ त मरण पावला; आणि त्याच सुमारास म्हणजे ता. २१ मे स. १७४८ त निजामुस्मुक्क मरण पावला. या दोन मृत्यूंनीं मुसलमानांचें हिंदुस्थानांतील मोठकळीस आलें.

राज्य अगदीच मृत्युपंथास लागले. महंमदशाहा स्वतः जरी मोठा हुषार नव्हता तरी त्याने शत्रूशी कसाबसा ठिकाव घेऊन आपले व बादशाहीचे थोडेबहुत संरक्षण केले. निजामाचा दरारा दक्षिणेत होता, तोंग्यंत मराठेही जरा घाकांत होते, आणि शाहूछत्रपतीच्या मृत्यूपर्यंत पेशव्यांस आपले बादशाही मनोरथ जोराने तडीस नेण्याची स्वतंत्रताही नव्हती. शाहूछत्रपति स. १७४९ च्या डिसेंबरांत वारून, जानेवारींत रामराजा गादीवर आल्या. बरोबर पेशव्याने मुसलमानी सत्तेचा सर्व ठिकाणी पाडाव करून हिंदुपद-पादशाहीचे हेतु ताबडतोब सिद्धीस नेण्याचे इलाज चालू केले. ताराबाई, प्रतिनिधि, गायकवाड वगैरे मंडळींची पेशव्यास मदत असती तर, निदान त्यांनी पेशव्यास तीव्र विरोध तरी केला नसता, तर पेशव्याने आपले हे हेतु अल्पावकाशांत तडीस नेले असते. हिंदुस्थानची राजकीय परिस्थिति नानासाहेब व सदाशिवराव यांच्या लक्षांत चांगली उतरलेली होती. दिल्लीच्या दरबारांत वजीर गाजीउद्दीन व अयोध्येचा मुभेदार सप्तरखान हे दोघेच कायते वजनदार पुरुष होते; आणि दोघेही पूर्णपणे मराठ्यांचे अंकित झाले होते. मराठ्यांचे बेत तडीस जाऊं न देतां मुसलमानांची सत्ता पुनरपि ऊर्जित करावी, असे म्हणणारा मुसलमान मंडळीचा पक्ष संख्येने जरी मोठा होता, तरी ही गोष्ट सिद्धीस नेण्याचे सामर्थ्य मात्र कोणास नव्हते. अशा प्रकारची प्रबळ इच्छा रोहिळा सरदार जजीबखान याची असून, मराठे सरदारांत फूट पाडणे, अन्दाळीसारख्या परकीयास देशांत आणणे; आणि बरसोड करणाऱ्या मुसलमान सरदारांस आपल्या कटांत सामील करून घेणे, या युक्त्या तो करीत होता. परंतु जजीबखानाचा हा उद्योग स. १७५० त चालू झाला नव्हता. रजपूत राजे बहुतेक मराठ्यांच्याच कक्षांत येत होते. अशा चांगल्या संधीस पेशव्याने जानेवारी ते एप्रिल १७५० पावेतोंच्या काळांत सासाऱ्यास सर्व मोठमोठे सरदार व ठिकाठिकाणचे बकील बमवून स्वस्त्यांस सत्त्याने पुढील बेत ठरविले. हे बेत ठरवितांच ताराबाई आपल्या-

विरुद्ध जाईल याची नानासाहेबास कल्पना नव्हती. गुजरायेंत आपला अंमल बसवून, तेथून माळवा, बुंदेलखंड व रजपुताना इत्यादि ठिकाणचा आपला पाया घट्ट करून नंतर दिल्लीकडे प्रवेश करावा, आणि बादशाहास आपल्या कबजांत घेऊन पुढें प्रयाग, काशी वगैरे आपली पवित्र स्थळे सोडवावीं असा नानासा.चा विचार ठरला. हिंगणे, बुंदेले, अंताजीमाण-केश्वर, शिंदे, होळकर, भोसले वगैरे मंडळी साताऱ्याचे ह्या विचारांत होती. शिंदे होळकर तर नानासाहेबाचे केवळ दोन हातच असून, तो त्यांचा मान उत्कृष्ट ठेवीत असे. पुरंदरेरोजनिशीवरून १७५० त शिंदे-होळकरांचें कांहीं तरी थोडें बिनसलें होतें, असें दिसतें. ता. १३ जून १७५० रोजीं नानासाहेब डेरे दाखल होऊन सखारामबापू व रघुनाथ-राव यांस बरोबर घेऊन महारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे यांची समजूत करावयास गेला. तो १९ रोजीं त्या उभयतांसह परत आला. (खं. ६ पृ. ५३-५४). चांभारगोंद्यास जाऊन आला, असा उल्लेख भा. व. शकावलींत आहे. मात्र हा रुसवा कोणाचा कोणावर होता हें संदिग्ध आहे. कदाचित् शिंदेहोळकरांचा आपसांतील असेल. त्यानंतर २४ जून रोजीं ' या दोघांस श्रीमंतांनीं वस्त्रें दिलीं. मोत्यांचे चौकडे दिले. बहुमान चांगला केला. बरोबर रामाजी अनंत (दामोळकर) फडाणिशी-कडील कारकून होते तेच दिले ' . (खं. ६ पृ. ५४). यावरून रामचंद्र-बाबाचे संबंधाचा वरील रुसवा असावा. एकंदरीत एवढें खरें की, शिंदे व होळकर या दोघांवरच उत्तरेतील सर्व व्यवहारांची भिस्त नानासाहेबांनै ठेविली होती. निजामत व बादशाही ह्या दोनही पडत्या पायरीस लागल्या-मुळें या संधीचा उपयोग करून, मराठशाहीचा फार दिवसांचा उद्योग जोरानें व त्वरेनें तडीस नेण्याचा बेत पेशव्यानें केला. ' या बेतास प्रथमच अडचण आली ताराबाई, प्रतिनिधि, गायकवाड वगैरेकडून; आणि निजामाचा निकाल लवकर न लागण्यास कारण झाला फ्रेंचांचा बुघी. दुघे व बुघी यांनीं एतद्देशीयांच्या कारभारांत उघडपणें शिरकाव करून आपलेच राज्य

स्थापण्याची सिद्धता केली. आणि हा त्कांचा उद्योग हाणून पारश्यांचा उद्योग मद्रासकर इंग्रजांनी केला. परंतु इंग्रजांचा कावा फ्रेंचांच्या इतका आरंभी उबड नसल्यामुळे, नानासाहेबास त्यांचा ठाव सांपडला नाही. कुशीचे प्रयत्न मात्र नानासाहेबानें निष्फळ केले. आतां हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत चाललेल्या राष्ट्रीय हालचालींचे काळक्रमानुसार वर्णन करावयाचें आहे.

२ ताराबाई व पेशवा यांच्या बेबनाव.—राज्याभिषेकसमारंभ आटोपून कारभार चालू होताच ताराबाई व पेशवा यांजमध्यें लढा उत्पन्न झाला. ताराबाईचा उद्देश असा होता की, पूर्वी ज्याप्रमाणें आपला पुत्र शिवाजी यास राजारामाचे पश्चात् राज्यावर बसवून आपण संपूर्ण कारभार केला, त्याचप्रमाणें रामराजास आपल्या तान्यांस ठेवून आपण सर्व कारभार मर्जीप्रमाणें करावा; आणि सर्वांनी आपल्या आज्ञेत चालावें. पेशव्यास ही गोष्ट संमत नव्हती. विशेषतः वर्षिणु राज्याच्या भानगडी तडीस लावणें बाईमाणसाळा त्या वेळीं शक्य नव्हतें. अनेक प्रसंग, अनेक लेख, व भानगडीचे दूरदेशांतले व्यवहार, नानाप्रकारच्या युक्त्या योजून, एकाचें दुसऱ्यास कळूं न देतां, विस्वेष लाबावे लागतात, ती गोष्ट प्रत्यक्ष शाहूला सुद्धां जर जड गेली तर भटपुराणिकांच्या सान्निध्यांत आयुध्य क्रमणाऱ्या ताराबाईस ती कितीशी साध्य झाली असती ! ताराबाईला घरांत बसून बाहेरची परिस्थिति व अडचणी यांची जाणीव कशी असणार ! तिचे सल्लागार म्हणजे भटभिधुक व जवळच्या नोकरांतके बायापुरुष. दररोज राजकीय गोष्टींत अद्या लोकांची मध्यस्थी केवळ स्वार्थी दृष्टीनें चालू लागल्यावर, कारभार सुरळीत चालावा कसा; आणि कारभान्यांची जबाबदारी ती कस राहिली ! ' बायकोचा कारभार, व्यवस्था राहणार नाही. कारभान्यांनी महाराजांस लवकर तयार करावें, महाराबही चांगळे मनुष्य, त्यांचे हातें कारभार करवून शाहूमहाराजांचे आज्ञेप्रमाणें चालावें. मातझ मनसक्त, जथवा बडीलकीच्या नात्यानें जरूर तितकें, आईसाहेबांचे कानावर

सासून, त्यांचे संमते होईल तितकें घेऊन चालावें,' असा पेशव्याचा आग्रह होता, तो ताराबाईस आवडला नाही. दोन महिन्यांचे आंतर्घ्न आईसाहेबांचे मनांत विकल्प घेऊन त्यांही उदासपुष्टि घरली; आणि सिंहागडावर राजाराम छत्रपतीची छत्री होती तेथें फास्तान वा ८ [२० मार्च १७५०] चा वार्षिक उत्सव असे, त्या निमित्तानें ताराबाई, मनांत रुसवा ठेवून सातारा सोडून सिंहागडास जाऊन राहिली.

वास्तविक हा शगडा शाहू मरण पावल्याबरोबरच सुरू झाला होता. 'शाहूची निधनवार्ता समजतांच किल्ल्यावरून ताराबाई खाकी वाळ्यांत घेऊन तेरा दिवस राहिली. नंतर किल्ल्यावर जाऊन प्रया(ग)जी बांदळ सुमेदार याजपासून ताराबाईनें क्रिया घेतली की, फितुरांत येणार नाही, आपल्या आशेनें चालेन. त्यांत यमाजी शिवदेवानें पहिल्या दिवसापासून बखेडा चालविला; परंतु गोविंदराव व पेशवे यांनीं रामराजा गादीवर येईपर्यंत बखेडा वांकडेपणा केला नाही.' [गो. खं. चि.कृत शा. म. ब.] रामराजा सिंहासनारूढ झाल्याबरोबर ताराबाईचें तंत्र कारभार्यांनीं सोडून दिलें.

शाहूच्या मृत्युसमयी बहुतेक मोठमोठे सरदार आपापल्या फौजांसह सातान्यास जमा झाले होते. पुढील राज्यकारभाराच्या वाटाघाटीसाठींच सर्वास बोळाविलेले होते असें दिसते. सेनापति यशवंतराव दामाडे व रघूजी भोसले, ह्या दोघांसही बोलावणें गेलें असता ते आले नाहीत. यशवंतराव दामाडे व्यसनाधीन होऊन दुर्बल झाला होता आणि त्याचा बुद्ध्यम दमाजी गायकवाड गुजरायेंत होता. रघूजी भोसले येण्यास निघाला असून शाहूच्या मरणापूर्वी दाखल झाला नाही. राज्याभिषेकसमयास वेळीं ताराबाईनें रामजारास एका ताटांत घेऊन जेवावें, असा आग्रह करणाऱ्या मंडळींत रघूजी होता. म्हणजे जानेवारी स. १७५० च्या आरंभीच तो सातान्यास आला असावा. स. ३ ले २०९ यांत 'बाबासाहेब तेथें येले आहेत' असा उल्लेख आहे. या पत्रावर मिति नाही. परंतु तें १७५० च्या आरंभीचेंच असावें. राणोजी भोसल्याची रघूजीच्या संबंधाने

तफ्कार होती, ती ते सातान्यास गेले असतां मिटवून आपला सरंजाम वाजवीप्रमाणें ठीक करून राजपत्रें घ्यावीं, अशी कोन्हेरपंतास राणोजीनें या पत्रांत विनंती केली आहे. रघूजी पुढें ५-७ महिने तरी सातान्यास होता. ता. १८ एप्रिल १७५० रोजीं नानासाहेब पेशवा सातान्यास रघूजीच्या भेटीस त्याच्या घरीं गेला असतां त्यास व सदाशिवराव व महादाजी अंबाजी यांस मिळून एकंदर ७००-६. चे पोषाख रघूजीनें दिले, असा उल्लेख सांपडतो. (ना. रो. १८२).

ताराबाईच्या कारभारास मराठमंडळापैकीं कोणाचीच फारशी अनुकूलता नव्हती. त्यांतून रघूजी येऊन दाखल होईपर्यंत पेशव्याशीं विरोध असा कोणी दाखविलाच नाही. पुढें रघूजी आल्यावर त्यानेंही पेशव्याच्या उलट बाजू घेण्याचें नाकारिलें. रघूजी आतां बराच वयातीत होता; आणि सातारच्या भानगडी अंगावर घेऊन लढण्याचे काम त्यास नको होतें. सामान्यतः आपल्या वऱ्हाड वगैरे पूर्वेकडील प्रांतांत पेशव्यांनीं दखल करूं नये; आणि आपणही पेशव्यांचे कारभारांत ढवळाढवळ करीत नाही, असा विचार रघूजीनें दर्शविला. त्याचा मुलगा जानोजी याच वेळेस दहा हजार फौज घेऊन नासिरजंगाचे मदतीस कर्नाटकांत गेला असून, रघूजीची कांहीं फौज त्याचे राज्यांत नागपुराकडे होती. अशा स्थितींत त्यानें पेशव्याशीं यत्किंचित् विरोध न करितां उलट सर्वस्वी मतैक्यच दाखविलें. जानेवारीपासून एप्रिल पवेतों सर्व प्रमुख मराठे सरदार सातान्यास होते. सर्वास तेथील राजकारणांचा परिचय होऊन पुढील कर्तव्याचा व धोरणाचा या अवधीत चांगला विचार करितां आला. पेशव्याची करामत सर्वास माहीत होती; रामराजाचे ठिकाणीं विशेष कर्तृत्व नाही, याचाही प्रत्यय बहुतेकांस त्याच अल्पावधीत आला. तेव्हां प्रत्येकांणें आपापला पृथक् सोय पळून घेतली, आणि इकडे पेशव्यानेंही विशेष कोणास न दुखवितां सर्व सरदारांची व कारभाराची व्यवस्था लावून दिखी. पेशवा राज्यापहार करून राज्याचें नुकसान करीत

आहे, अशी जाणीव त्याबेळी मराठेमंडळास नव्हती; आणि तशी जाणीव असून पेशव्यास कोणी या अपहाराविरुद्ध धटकाव केला नसेल तर, त्याची जबाबदारी सरदारांवरही आल्याशिवाय रहात नाही. सारांश, राज्यकारभाराचें काम इतकें बिकट झालें होतें कीं, जो तो तें अंगाबाहेर टाकूं पहात होता. रामराजाविषयीही पेशव्याचें मत लवकरच बिघडलें.

ता. १६ मार्च १७५० रोजीं पेशवा साताऱ्याहून दीक्षितास लिहितो. 'सात महिने येथें आल्यास झाले. रिकामे किरकोळ अर्थ दोनही महालांत आह्मांविशीं मनांत आणून रा. स्वामीशीं कज्रिये करितात. राजश्री स्वामी तों मळमळीत. दोन्हीकडे आहेत. आणखी किती दिवस गुंता होईल न कळे. एतदर्थी कांहीं दैवी उपाय, राजश्रींची कृपा आह्मांवर होय, आह्मांस निरोप देत देवा, असला तरी करावा.' [खं. ११ ले. ७९]

राज्याभिषेक व लग्नमुंज ह्या समारंभांत जानेवारी व फेब्रुवारी महिने गेले. मार्च महिन्यांत ताराबाई रुसून सिंदगडास गेली. त्याच संवीस म्ह० २२ मार्च रोजीं सदाशिवरावाची बायको उमाबाई पुण्यास वारली. तेव्हां त्यांचें व विश्वासरावाचें लग्न पुण्यास करावयाचें ठरवून त्या निमित्तानें ताराबाईस बोलावून पुण्यासच सर्व विचार करावा, असें रघूजी व इतर सरदारांशीं ठरवून नानासाहेब ता. २१ एप्रिल रोजीं पुण्यास दाखल झाला. मार्गे महाराजांची व्यवस्था पेशव्यानें रघूजीवरच सोपिली. यावरून पेशव्याचा व त्याचा एकविचार दिसतो. वरील दोनही लग्ने पुढें पुण्यास झालीं; सदाशिवरावाचें ता. २६ एप्रिल रोजीं पार्वतीबाईंशीं व विश्वासरावाचें ता. २ मे रोजीं लक्ष्मीबाईंशीं. पार्वतीबाई ही पेणचे भिकाजी-नाईक कोल्हटकर यांची मुलगी [का. सं. प. या. पृ. ५४२] व लक्ष्मीबाई ही सदाशिव हरि दीक्षित पटवर्धन कायगांवकर यांची कन्या [किंत्ता पृ. ५४१] ह्या दोनही बाया पानपत पाहून परत आल्या. विश्वासरावाचें लग्न मोठ्या थाटाचें झालें. 'अष्टप्रधान वगैरे सर्व लग्नास आले होते. वाड्याभोंवती

वाडे होते ते पाहून मंडप केळे होते. रंगभट ठेकणे बगैरे यांचे वाडे पाडले. त्यांस दुसरी जागा नेमून दिली.' [का. सं. शकावलि]. ताराबाई केंवटी लग्नास आलीच नाही.

सिंहगढ किल्ला सचिवाचे तान्यांत होता. तेथें गेल्यावर ताराबाईंनीं चिमणाजी नारायण सचिवास सामील करून घेतलें. हा बंडावा फैलावत जाणार, असें दिसतांच ताराबाईंची समजूत काढण्याकरितां म्हणून पेशव्यानें तिला बोलावून पुण्यास आणिलें. प्रथम शिवापुरास मुकाम करून तेथून ता. २९ मे रोजी ताराबाई पुण्यास आली; आणि बाबूजीनायकाचे वाळ्यांस राहिली. तिला घेण्यासाठीं रघुनाथराव शिवापुरास व स्वतः नानासाहेब कांहीं अंतरावर सामोरे गेले होते. ताराबाईंबरोबर भगवंतराव अमात्य व सचिवपंत पुण्यास आले. भेटीच्या प्रसंगीं तिला पेशव्यांनीं पांच हजार रुपये नजर केळी. [पु. रो. खं पृ. ५२]. दाभाडे, सचिव, बाबूजीनाईक व प्रतिनिधि बगैरे कित्येक मंडळींचा ओढा पेशव्यांच्या विरोधामुळे ताराबाईंकडे होता; आपापळे हेतु साधण्यापुरते तरी ते पेशव्याचे उलट आगत. या पक्षांत यमाजीशिवदेव शहाणा गणला जात असे. अर्थात् ताराबाईंकडे ओढा असलेल्या या एक इसमाची वाट लावण्याचें काम पेशव्यानें प्रथम अंगावर घेतलें.

ताराबाई पुण्यास आल्यावर पेशव्यानें महाराजांस विनंतिपत्र लिहून पुण्यास आणिलें. ' स्वारी पुण्यास येऊन मातुभीचें समाधान करून बरस जावें, ऐसें लिहिलें. तेव्हां महाराज रघूजी भोसले सरळम्कर बगैरे-सुद्धां पुण्यास आले. प्रधान एक मजकूर पुढें जाऊन मोठे समारंभ घेऊन मेळवाण्या केऱ्या. रामचंद्रबाबा यांचा वाडा सात मजली कसण्याच्या अंघोरीच्या मार्गे होता त्यांस राहण्यास जागा केळी. तेथें पेशवे बगैरे-मंडळींनीं जाऊन पुढील व्यवस्था ठरविली. हे भाग समजण्यासाठीं प्रथम ख. १७५० तीळ ठळक ठळक प्रसंगांचें टांचण, तीन शकावल्या व

पुरंदरे रोजनिशी यांच्या साक्षानें केलेलें, खाकीं नमूद करितों. थोड्याबहुत लक्षावसीनें ते खरें धरून चाळण्यास हरकत नाहीं.

२९ मे ताराबाई पुण्यास दाखल झाली-आगाऊ शिवापुरास आली होती.

१३-१९ जून शिंदे होळकरांचा रुसवा (बहुधा रामचंद्रबाबावरून) झाला होता, त्यांची समजूत काढण्यासाठीं पेशवा चांभारगोंद्यास जाऊन आला, त्या उभयतांस समजावून त्यानें पुण्यास आणिलें; आणि फडानेशीकडील कारकून रामाजी अनंत दामोळकर यांस शिंद्याबरोबर देऊन व शिंदेहोळकरांस वखें देऊन जुलईचे अखेरीस त्यांस हिंदुस्थानांत रवाना केले.

जुलई-सप्टेंबर-रामचंद्रबाबा, पुरंदरे, सदाशिवराव इत्यादींचा पेशव्यावर रुसवा.

६ जुलई-सिंहगड सचिवापासून पेशव्यानें हिसकावून घेतला.

२६ जुलई-पुण्यास सुवर्णमय ब्रह्मांडदान, घजन सोनें ३३०० तोळे.

३० जुलई-रघूजी भोसळे साताऱ्याहून पुण्यास दाखल.

१४ ऑगस्ट-रामराजा पुण्यास आला, पेशव्यांचे डेण्यांत मुकाम.

२२ ऑगस्ट-रामराजा, सदाशिवराव व सचिवपंत पुण्याहून सांगोल्यास गेले.

५ सप्टेंबर-नांनासांस चवथा पुष्ट झाला.

८ ,, रघूजी भोसळे यास वखें देऊन पेशव्यानें स्वदेशीं रवाना केले.

२५ सप्टेंबर-मवानरावास प्रतिनिधि केले-सांगोल्यास.

ऑक्टोबर-सांगोल्याची लढाई व राज्यकारभाराची व्यवस्था.

१ ,, (शंभु) महादेवास जाण्याच्या निमित्तानें ताराबाई पुढें सोडून गेली.

४ ,, पेशव्यानें दादोबा प्रतिनिधीस पुरंदरावरून सोडून सांगोल्यास पाठविलें.

२० ,, रामराजांचा नवीन शिक्का केला.

२९ ,, ताराबाई नाती व नातसुना घेऊन सातारा किल्ल्यावर गेली.

२२ नोव्हेंबर—रामराजा सांगोल्याहून साताव्यास गेला [कांहीं ठिकाणी पुण्यास येऊन साताव्यास गेला असें आहे.] सातारच्या गडावर जाऊन मातुःभ्रींची भेट घेऊन बायका घेऊन खाली आले.

२४ नोव्हेंबर—चंपाषष्ठीचे दिवशीं किल्ल्यावर गेला असतां, राम-राजास ताराबाईनें गडावर अटकेंत ठेविलें, तेथेंच तो पुढें बारा वर्षे होता.

डिसेंबर १७५० ते मार्च १७५१ साताव्यास बंडाबा, त्यांत गायकवाड सामील.

२५ डिसेंबर. महादाजी अंबाजी काम सोडून परीं गेला.

ताराबाईस पुण्यास आणून तिच्याच समजुतीनें परंतु आपल्या मताप्रमाणें पेशव्यांनीं तिच्या पक्षांतील एक एका व्यक्तीची व्यवस्था लाविली. बंतसचिवाचे किल्ले तुंगतिकोना व त्या खालील मुद्दूख आपल्या ताब्यांत घेऊन सचिव व त्याचा मुलगा चिटकोपंत यांस पेशव्यानें पुण्यास अटकेंत ठेविलें [१४ जून १७५०]. त्यांस सिंघगड सचिवाचे ताब्यांत असल्यानें ताराबाईचा जोर चालतो व राजारामाची समाधि तेथें असल्यानें ताराबाईस तेथें जाण्यास अटकाव करतां येत नाहीं, असें पाहून पेशव्यानें तो किल्ला सचिवाकडून आपल्या कबजांत मागितला; आणि त्याजबद्दल दुसरा प्रदेश मोबदला देऊं केला. महाराजाकडून त्याजबद्दल आज्ञापत्रें आणविलीं आणि ताराबाईची समजूत घालून किल्ला ताब्यांत घेण्यास जिवाजी गणेश खासगीवाले यास पेशव्यानें पाठविलें. सचिवाचे लोक किल्ला लढवूं लागले, त्यांचा पराभव करून जिवाजीगणेशानें किल्ला काबीज केला; [६ जुलई], व खालील मावळ वगैरे गांव ताब्यांत घेतला. पुढें

महाराजाकडून मोबदल्याच्या सनदा वगैरे सचिवांस करून दिल्या, तुंगतिकोना किल्ले सोडून दिले आणि सचिवांस स्वस्थळी पाठवून दिले. [२४ जुलै १७५०-ना. सा. शे. १ ले ४३ व रा. शकावली]

पुढील व्यवस्था सर्वांनी एकविचारें ठरवावी, या हेतूने रघूजी भोसले महाराजांसह पुण्यास आला. दोघे बरोबरच आले किंवा थोडे मागे पुढे आले याचा खुलासा नाही. तसेंच पुण्यास आल्यावर रामराजा बाहेर येण्यांत राहिला, किंवा रामचंद्रबाबांच्या सातमजली बाड्यांत राहिला; याचीही स्पष्टता होत नाही. एकंदरीत रामराजाचा मुकाम पुण्यास आठपंधरा दिवसांहून व्याप्त नव्हता, प्रतिनिधीचा बंदोबस्त करण्याकरितां म्हणून रामराजास घेऊन सदाशिवराव व रामचंद्रबाबा सांगोल्यावर गेले; आणि प्रतिनिधीकडून ते ठाणें आपल्या कबजांत घेऊन, तेथेंच शिबर्गीनीं बसून पुढील कारभाराची व्यवस्था ठरविली. तथापि या महत्त्वाच्या कामांत स्वतः नानासाहेब कां हजर राहिला नाही, तें कळत नाही. ताराबाई पुण्यास होती, तिला सांगोल्यास नेणें इष्ट नव्हतें. प्रतिनिधीचा बंदोबस्त पेशव्यानें करणें ही गोष्ट लौकिकदृष्ट्या योग्य नव्हती. कारण प्रतिनिधि हा पेशव्याहून श्रेष्ठ मानला जात होता. तेव्हां त्याचा बखेडा मोडणें असल्यास तो प्रत्यक्ष रामराजानेंच मोडला पाहिजे होता; तेव्हां पुढील व्यवस्थेची रूपरेखा अगाऊ ठरवून मुद्दामच सदाशिवरावास बरोबर घेऊन, जोशी यांनीं मुद्दूर्त दिल्याप्रमाणें, पेशव्यानें महाराजांची खानगी सांगोल्यास केली असावी, [२२ ऑगस्ट]; आणि आपण ताराबाईंसह पुण्यांत दुसरी कामें करीत राहिला. रघूजी भोसल्याची व्यवस्था त्याच्या मर्जीप्रमाणें म्हणजे वऱ्हाड, गोंडवण व बंगाल या प्रांतांच्या सनदा त्यास करून देऊन पेशव्यानें लावून दिली, वऱ्हाडांत प्रतिनिधीचा कांहीं मुखेल जेर्हागीर म्हणून होता, तोही नानासाहेबानें प्रतिनिधीकडून काढून भोसल्यास दिला. म्हणजे अर्थात् प्रत्येक सरदाराच्या उद्योगाचें क्षेत्र नानासाहेबानें स्वतंत्र व सलग तोडून दिलें, एकाची मानगळ दुसऱ्यांत

टेशिडी नाही. बाळाजीविश्वनाथाच्या व्यवस्थेत, मुद्दामच, एकमेकांचा खाव एकमेकांवर राहण्यासाठी, निरनिराळ्या सरदारांस स्वतंत्र क्षेत्र तोडून न देतां एकमेकांत एकमेकांची व्याप्ति ठेवण्यांत आली होती. ह्या पद्धती-पासून फायदा न होतां घोटाले मात्र झाले, असा नानासाहेबाचा अनुभव असून, तेवढ्या पुरती पुढील व्यवस्था त्यानें प्रत्येकाची अलग करून दिली. सांगोल्यास जी व्यवस्था ठरली तिच्या मूळाशीं हें तत्त्व आहे. झाडूनही हेंच तत्त्व रवीकारिलें होतें. रघूजी भोसल्याचें व नानासाहेबाचें यासमयीं चांगलेंच संगनमत झालें असें दिसतें. कारण इतउत्तर रघूजीनें नानासाहेबाशीं विरोध केला नाही. किंवा गायकवाड वगैरे ताराबाईचा पक्ष घेऊन भांडत असतां त्यांत रघूजी पडला नाही. उलट निजामा-करील रवान्यांत त्यानें नानासाहेबास साथ केलें, आणि प्रसंग आले असतांही रामदासपंत वगैरे उपद्रव्यापीमंडळींस त्यानें द्राद दिली नाही. रामदासपंताचीच ही तक्रार आहे, हें पुढें दिसून येईल. ता. १४ फेब्रुवारी स. १७५५ रोजी रघूजी मरण पावला, त्याच्या व पेशव्याच्या स्नेहांत व्यत्यय येण्यास या पांच वर्षांत विशेष कारण घडलें नाही. वास्तविक पाहतां पेशव्याच्या संनिध असतां सर्वच सरदार बहुधा त्यास अनुकूल असत; आणि जेव्हां आपल्या मधुर भाषणानें व योग्य विचारसरणीनें राज्याचें काम व सर्व अडचणी पेशवा त्यांस स्वतः समजून देई, तेव्हां त्याचे विचार त्यांस बहुधा पटत; परंतु प्रत्येक सरदाराजवळ शहाण-पणाची घमेन मिश्रविणारे व येनेकेनप्रकारेण पेशव्यास गोत्यांत आणून आपला वैयक्तिक स्वार्थ साधणारे कारभारी लोक असत, ते संधि साधून आपल्या बळमानांची उलटी समजूत करीत, आणि नानाप्रकारचे घोटाले आजवीत. अशा कारभार्यांचा आपमतलबी सत्ता साफ झुगारून देण्याचें जेव्हां वा सरळमार्गी सरदारांत बहुधा नसे. शिवाय हे कारभारी पिढीबाब काम करणारे असून, त्या वेळची समाम राष्ट्राची एकंदर राहटी अशी

पिढीबादच चाकत होती. हे नोकर, आपल्याच कर्तृत्वाने दौळतीचे रक्षण होत आहे, असे आपल्या धन्यांस भासवीत. कारभारी बहुधा ब्राह्मणवर्गीतके असत. ब्राह्मणांतच सारस्वत, प्रभु इत्यादि मंडळींचा अंतर्भाव समाजवाचा. ताराबाईजवळचे पुराणिक व उपाध्ये, प्रतिनिधीचा यमाजीशिवदेव, द्वाभाण्यांचा बादोमहादेव, भोंसस्याजवळचे कोन्हेरराम वगैरे मंडळी, शिंद्यांचे रामचंद्रबाबा, होळकरांचे चंद्रचूड, निजामाकडील समदासपंत अशी आणीक किती तरी मंडळी प्रत्येक प्रकरणाच्या बुडाशी असलेली आढळते. या मंडळीस मराठी राज्य, त्याचे हेतु, पुढील कर्तव्य व प्रस्तुतच्या अडचणी बांची जाणीव बहुधा नसे. जो तो आपल्यापुरतें व आपल्या दृष्टीने पाही. समस्त राज्यकारभाराचें स्वरूप व त्याच्या अडचणी, अशा व्यक्तीस समजत नसत, किंवा थोड्या बहुत समजल्या तरी त्यांची जबाबदारी व परवा त्यांच बाटण्याचें कारण नव्हतें. भानगडीच्या प्रकरणांत मुख्य चालकाची अशीच तारांबळ होत असते; आणि ' ऐकावे जनाचें, करावे मनाचें ' हा नियम त्यांस सदैव पाळावा लागतो. कोणत्याही राष्ट्रांत अडचणीतून राष्ट्रास निभावून नेणाऱ्या व्यक्तीस स्वतःच्या शिरावर कारभाराची जबाबदारी वेळून, निंदकास भीक न घालतां, पुष्कळां केवळ मनगटाच्या जोरावर आपली कामे तडीस न्यावी लागतात. अत्यंत प्रजासत्ताक व पूर्णस्वातंत्र्याचा अनुभव घेणाऱ्या इंग्रज, अमेरिकन वगैरे आजच्या (१९२१) राष्ट्रांतील लॉयड जॉर्ज किंवा प्रेसिडेंट वुड्रुसन वगैरे चाळकांस जर हाच नियम पाळावा लागला आहे, तर अठराव्या शतकांत मराठाशाही चाळविणाऱ्या पेशव्यास अनेकांच्या मर्जीविरुद्ध स्वतःचाच विचार चाळवावा लागला यांत आश्चर्यही नाही; किंवा त्याचा दोषही नाही. ही सामान्य परिस्थिति लक्षांत ठेवूनच त्या वेळच्या प्रकरणांचें स्वरूप समजून घेतलें पाहिजे.

३. मराठमंडळाची सद्योप भावना, दाभीडे व अमात्य.— आपली एक महत्त्वाचा प्रकार अनेक भानगडीच्या प्रकरणांत सहसा आपल्या लक्षांत राहत नाही. शिवाजीने अष्टप्रधान निर्माण केले. त्यांमंत्तर

प्रसंगानुसार अनेक सरदार, जहागीरदार, व मुत्ताझिक बगैरे कारमारी परिस्थित्यनुरूप पराक्रमास संधि मिळतांच या राष्ट्रीय फैलावाच्या उद्योगांत निर्माण झाले. राजारामाचे मृत्युपासून शाहूचे मृत्युपर्यंतच्या पंधरा वर्षांत अशा कितीतरी नवीन व्यक्ती या उद्योगांत पुढे आल्या ! त्यांचा इतिहास आतां पर्यंत ठिकठिकाणी दिळेलाच आहे. बहुधा पहिला अर्जक पुरुष विशेष पराक्रमी असावयाचा. त्याची महत्वाकांक्षा अशी असावयाची की, आरण संपादिलेले वतन व सन्मान अपत्या पश्चात् आपल्या संततीस प्राप्त व्हावा. मुख्यतः या लालुचीवरच मराठे सरदार पराक्रम गाबवीत. दरएक सनदेत व पत्रांत प्रत्येकाची ही ऐहिक हांव स्पष्ट सांगितलेली दिसते. केवळ कर्तव्य म्हणून राज्याकरितां शिजणारे महात्मे कोठे गेले तरी अस्वस्थ्याकच असावयाचे; परंतु त्यांच्या खालोखालच्या सर्वप्रसिद्ध व्यक्ती देखाल लालुचीच्या प्रेरणेनेच उद्योग करितात, अंघी नियमच आहे. यांत लंगडेपणा इतकाच आहे की, अर्जक पुरुषाप्रमाणे त्याची संतति पराक्रमी निघेलच असा नेम नसतो. बहुधा ही संतति वडिलोपार्जित संपत्तीवरचैन करणारी, पेदी व आळशी बनते. अंघी वडिलाचा पराक्रम नसूनही वडिलांप्रमाणेच आपली बडेजावी राहावी, अशी तिची हांव असते. ही हांव पुणविणे चालकांस शक्य नसते. हीनबळ व आळशी मंडळीस जर बलवान् आणि उद्योगी मंडळीप्रमाणेच पोषण्याची राष्ट्रावर पाळी आली, तर नवीन पराक्रम करणारांस उत्तेजन देण्याची ऐपत राष्ट्रास राहत नाही; पराक्रमी व विनयपराक्रमी हे सरसच्चट एकाच मापाने गणजे गेश्यास, एकंदर राष्ट्राच्या पराक्रमाचा न्हास होजे; सदासर्वकाळ एकच स्थिति परचक्राखालीं दडलेल्या राष्ट्राचीच तेवढी राहत असते. अर्थात् निव्वययोगी जुनी घराणीं व त्यांचीं उत्तरे लयास जाणें; व नवीन उद्युक्त इसम व घराणीं पुढे येणे हें वाढत्या राष्ट्राचें जीवन असतें; परंतु ज्यांचे उत्पन्न कमी होतें, ते चालकांविषय गमगवा करितात, प्रसंगीं किंदूर होतास, आणि स्वतःच्या बचावाकरितां पाहिजे त्या युक्तीचा अवलंब

करण्यास कचरत नाहीत. अंगी पराक्रम नसतो, ही गोष्ट ते विसरतात, आणि आपले हक्क व वतने नाहीशी झाली, झणून राष्ट्रावर सदैव रुष्ट असतात. या संबंधाची दोन मोठी ठळक उदाहरणे प्रस्तुतकालच्या घडामोडीत ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहेत. एक दाभाडे सेनापतीचे व दुसरे अमात्याचे. सचिव, प्रतिनिधि वगैरेची प्रकरणे थोड्या बहुत अंशाने याच मासल्याची आहेत.

खंडेराव दाभाड्यास सेनापतित्व प्राप्त झाले. त्याने राष्ट्राची सेवा केली. पहिल्या दोन पेशव्याच्या राष्ट्रोद्योगांत तो संघिभागी होता. पश्चात् त्याचा मुलगा सेनापति झाला. राष्ट्रद्रोह करून लागतांच बाजीरावाने त्यास गांठून नाहीसे केले, हा प्रकार शाहूस अत्यंत अनुचित वाटला; आणि त्याजबद्दल सेनापतीच्या कुटुंबाची समजूत काढतांकाढतां शाहूच्या नाकी नव आले. त्याने त्रिंबकरावाचा भाऊ यशवंतराव यास सेनापतिपद दिले, दुसरा भाऊ सवाईबाबूराव यास सेनाखासखेली दिली; आणि मरेपर्यंत म्हणजे त्रिंबकरावच्या मृत्यूनंतर जवळ जवळ बीस वर्षे पावेतो शाहूने यशवंतरावास घरी रिकामे बसून सर्व उत्तम वेऊं दिले; परंतु यशवंतराव व्यसनी व दुर्बल निघाला. त्याची आई उमाबाई, खंडेरावाची बायको, दक्ष, पराक्रमी व उद्योगी होती, यशवंतरावने राष्ट्रकार्यांत उद्योग करावा, झणून तिने शिकस्त करून पाहिली. कित्येक प्रसंगी स्वतः तलवार धारण करून तिने कांहीं लढाया केल्या; परंतु मराठशाहीच्या सेनापतीचे काम सर्वस्वी तिच्याकडून होणे शक्य नव्हते. गायकवाडांस आपले दुय्यम मेमून उमाबाईने गुजराथचा कारभार कांहीं काळ चालविळा; परंतु यशवंतराव जाग्यावर बसून कर्ज मात्र करी. ते कर्ज फेडण्याची जबाबदारी गायकवाडांनी तरी काय म्हणून घ्यावी ! असे होतां होतां गायकवाडांचे व दाभाड्यांचे वांकडे आले. गायकवाडाच्या अडचणीत उद्योग दाभाड्यांस मनेनात; आणि त्याजकडून दाभाड्यांस मनमुराई पैसा पोचेलनावा झाला म्हणजे दाभाड्यांची तक्रार छत्रपतीकडे येई. अद्या तक्रारीच्या किंती

तरी बाबती शाहूस मिटवाव्या लागल्या. तरी शाहूने आपल्या हयातीत या कुटुंबावरील मेहेरबानी कमी केली नाही. केव्हा उमाबाईकडून तर केव्हा सवाईबाबुरावाकडून तो थोडेबहुत काम करून घेई. यशवंतराव दाभाडे तर दुर्निवार्य व्यसनी बनला होता; आणि असा व्यसनी असून भांडण्यांत मात्र कमी नव्हता. शाहूच्या अंतकाळीं बोलावणें गेलें असतांही सो सातान्यास आळा नाही. अशा स्थितींत पेशव्यांचे ठिकाणीं दुसरा कोणी असता तरी तो काय करणार ! त्याजकडून सेनापतांचें काम काढून घेण्याचे प्रसंग शाहूस आले असतां, ती गोष्ट त्यानें मुद्दाम केली नाही. पुढें गायकवाड-दाभाड्यांच्या तक्रारी उपास्थित झाल्या. पेशव्यांचे मनांत दाभाड्या-विषयीं प्रेमभाव फारसा नव्हताच, अर्थात् संधि येतांच पेशव्यानें गुजराथ प्रांत 'स्वयार्थे मयार्थे' या न्यायानें अर्धा आपण घेऊन अर्धा गायकवाडास दिला, आणि सेनापति हा पोकळ किताब व थोडें उत्पन्न मात्र दाभाड्याकडे ठेविलें, तो प्रकार पुढें सांगावयाचा आहे. अंगीं पराक्रम असल्यावर त्या भरभराटीच्या व गजबजलेल्या काळांत उद्योगास कमतरता नव्हती; परंतु नुसत्या षडिकांच्या कीर्तीवर विकणाऱ्या व्यक्तींचा या जगांत निभाव सहसा लागत नसतो. पेशव्यांच्या कर्तबगारीनें राष्ट्रीय उद्योग अपरंपार वाढत होता, आणि दरबडी नवीन मागसें पराक्रम करून पुढें येत होती. जुन्या घराण्यांत सुद्धां जे पुरुष पराक्रमी निघाले, त्यांचे उद्योग व उत्पन्न चालूच राहिली. राणोजीशिंद्यानें त्यांचे सर्व्ज मुलगे ज्यास्त पराक्रमी निघले आणि त्यांनीं पेशव्यांच्या व इतर सरदारांच्या बरोबर, पिराहुना व्हास्तच उद्योग करून आपल्या घराण्याची कीर्ति, राज्यास व समाजातच इतिहासांत अक्षय्य करून ठेविले. पेशव्यांच्या पाहिल्या तीन चार पिढ्या अशाच पराक्रमी निघाल्या. शेळकरांचे घराणें पराक्रमाच्या दृष्टीनें विशेष कमी नव्हतें. नागपूरकर मोसलेही चांगले पराक्रमीच होते. उलट फत्तेखान मोसल्यास स्वतंत्र रीतीनें नांव काढण्याची पाहिजे तितकी संधि असल्याही त्याचें तेज पडले नाही, किंवा. त्याचें घराणें विशेष पुढें आलें नाही.

सारांश, अष्टप्रधानां किंवा दुसऱ्या घराण्यांस किंवा प्रत्यक्ष छत्रपतींस पेशव्यांनीं मुद्दाम नाहीतें केळें अशांतला प्रकार नाही. ज्याच्या अंगीं कर्तृत्व तो पुढें येतो, हा सृष्टीचा सामान्य नियम सर्वकाळीं व सर्वस्थळीं अबाधित दिसतो. चढती उतरती कळा सर्वासच सारखी आहे. मात्र हा सिद्धान्त मनुष्य आपल्या दृष्टीपुढें ठेवात नाही. जुन्या सरदारांचीं वतने व मानमरातब कायम ठेवण्याची चढपड, आणि नवीन मंडळी पुढें आली त्यांच्या मुखखगिरीची भांडणें या सर्वांची तोडजोड, यांनींच या पुढील बहुतेक इतिहास भरलेला आहे.

दामाख्याच्या सारखेच भगवंत रामचंद्र अमात्याचें उदाहरण ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. यशवंतराव दामाड्यांत कर्तृत्व नव्हतें, त्याच्या उलट भगवंतराव बराच कर्तृत्ववान् व हुशार होता. परंतु वडिलांस राज्यांत प्रमुखपण मिळालें तसेंच आपणांस मिळालें पाहिजे, या भळत्या नादांत त्याचें सर्व आयुष्य फुकट गेलें. वडिलांच्या नांवावर विकण्याची खोड आग्रहां महाराष्ट्रीयाना विशेष आहे. रामचंद्रपंत अमात्याची गोष्ट निराळी होती. राजारामाच्या व ताराबाईच्या कार्किर्दींत त्यानें संपूर्ण मराठ्याहीचा कारभार १५-१८ वर्षे केला. परंतु तशी संधि भगवंतरावास कशी मिळावी ? रामचंद्रपंत ताराबाईच्या पक्षांत राहिल्यामुळें शाहूची त्याजवर इतराजी झाली; आणि रामराजास लावून ठेवण्यांत अमात्यांनीं मदत केल्यामुळें संभाजी व जिजाबाई यांचाही त्याजवर विश्वास राहिला नाही, अशा दुहेरी पेंचांत सांपडल्यामुळें नानाप्रकारच्या खटपटीं करण्यांत त्याचें सोन्यासारखें आयुष्य फुकट गेलें. स. १७२८ च्या सुमारास ताराबाईच्या मार्फत त्यानें शाहूची मर्जी संपादिली; परंतु समग्र अमात्यगिरी मिळविण्याचा नाद सोडून, मिळेल तें घेऊन तो करामत करून दाखवितो तर महाराष्ट्रमंडळांत त्यास व्यवसाय सांपडला असता; अण पेशव्याच्या तंत्रानें त्यास चालावयाचें नव्हतें, आणि ताराबाईवर मिस्र ठेवून राहिल्यामुळें त्याच्यावर कोणीच विश्वास ठेवीना.

स. १७३१ त शाहूसंभाजीच्या तहाच्या प्रसंगी व स. १७४० त त्या उभयतांची सातान्यास पुनरपि भेट झाली, त्या प्रसंगी अमात्याने आपला कार्यभागी करून वेण्याचा सडकून प्रयत्न केला; परंतु पेशव्याचे सहकारित्व नसल्यामुळे त्यास कांहीच निष्पत्ति झाली नाही. शाहूच्या अंतकाळीं रामराबास पुढे आणण्याच्या कामीं शाहूस भगवंतरावाची जरूर लागली आणि ते काम त्यानें चोख केलें. त्या वेळीं शाहूनें भगवंतरावास वचनें दिलीं, तीं पुढे सांगण्यांत येतील. हीं वचनें रामराजांनें पुढे शक्य तितकीं पुरीं केलीं. मात्र रामचंद्रपंताचे वेळची मज्जू व हक्क पंनास वर्षांनंतर रामराजाचें अमदानींत तसेच चालणें शक्य नव्हतें. राज्यव्यवस्थेंत नानाप्रकारचें रूपान्तर झालें होतें. मात्र त्याची जाणीव सनदा देणारांस व त्या देणारांस नव्हती, फक्त एकट्या पेशव्यांस व त्याच्या हस्तकांस होती.

हीं वचनें स. १७४५ च्या आरंभीच शाहूनें दिलीं. तरी तीं पुरीं होण्यास म्हणजे रामराजा प्रगट होण्यास आणिक पांच वर्षे लागलीं. या अवधींत भगवंतराव मराठी राज्यावर चिड्डून गेला आणि त्यानें निजामास जाऊन सामील होण्याचा घाट घातला. निजामाच्या नांवाची गुप्त येळी तयार करून ती गंगाजीसंकपाळ, हुसेनखान इत्यादि लाकांबरोबर निजामाकडे औरंगाबादेस पाठविली. नारोमहादेव नांवाच्या इसमानें औरंगाबादेस या कामीं मदत केली. या नारोमहादेवाची व संकपाळाची अमात्यास अलिडी ६ जून पासून ५ आक्टोबर १७४८ पावेतोची पत्रे करील कारस्थानाचा चांगला परिस्फोट करितात. (रा. खं. ८ ले. १७२-१८२). ता. २१ मे १७४८ रोजीं निजामुल्मुस्काचा काळ झाला, त्यामुळे निजाम-शाहीत भानगडी उपस्थित होऊन वरील कारस्थान जमून आलें नाही. मयत निजामानें कळविणें होतें कीं, 'जलदी फौजेचा सरंजाम, पंनास हजार स्वार, पंचवीस हजार बर्कदाज, सामान चांगलें आणणें. सरंजामही माकुळ दिवला जाईल. आम्हांस त्याचें ऊर्जित करणें अगत्य. त्याचें बडिलांस आपण जाणतो. भेटी उपर; खर्चाचीही मदत केली जाईल, ऐशी आज्ञा

निजामाची नजरबेगखानास जाली;’ ही पत्रें भगवंतरावास येऊं लागली, तेव्हां त्याजवळ पैशाची व लोकांची कांहीं एक तजवीज नव्हती. भिचारे, कारस्थान जुळविण्यास निजामाकडे गेलेले इसम, कंठघोष करून थकले, कर्जबाजारी झाले; परंतु भगवंतरावाच्या मनाचा निश्चय झाला नाही. चंद्रसेन जाधवाचें धाडस भगवंतरावास नव्हतें. सर्व खेळ पैशाचे असतात, आणि पैशाची तर भगवंतरावास मोठीच पंचाईत. १९ ऑगस्टला नारो-महादेव अमात्यास लिहितो, ‘स्वामींनो तों नांवलौकिक थोर असोन, नबाबसाहेब आपण होऊन हमेशा स्मरण करीत असतात. असें असतां आपण न यावें, हें अपूर्ण दिशोन आलें. राजश्री बाळाजीबाजीरावपेश्वां स्वामीस नबाबसाहेब बहुत चाहतात. जैशी फौज येईल तैशी जहागीर देतील. तरी गंगाजीस सरंजाम देऊन सत्वर पाठवीजे. राजश्री पिलाजी जाधवाचा लेक जोत्याजी येऊन नबाबसाहेब भेटले. त्यांची मदत खर्च लक्ष रुपये दिले; आणि जहागिऱ्या चौलक्षांच्या दिल्या. रा. मल्हारजी होळकर देही पादशाही चाकर जाले. त्यांचा मुळू व माळव्यांत आहे, ती जहागीर हुजूरहून [बाद-शहानें] दिल्ली; व यशवंतराव पवार यांसही जहागीर माळव्यांती दिल्ली; आणि किताब पंचहजारी साहेबनौबद केलें. यंदा बाळाजीबाजीरावाचा व नबाबाचा कटाक्ष बहुत आहे म्हणून यांस फौजेची बहुत जरूरी आहे. तरी स्वामींनी आपला दुर्ग सरंजाम सत्वर पाठवीजे. दमाजी गायकवाडाचा वकील येऊन भेटला. गायकवाडांनीं तीन कोड रुपये नजर कबूल केली आणि मोगलाईत येतात. ऐसें असतां अपूर्व आहे, जे स्वामी भिर्ती घरीत नाहीत. हा समय फिरोज येणार नाही.’ पुनः ५ आक्टोबरास नारोमहा-देव लिहितो, ‘लशनथोर अभिरांस कळों आलें कीं राज (भगवंतराव) येथें येतात. रा. प्रधान यांसही परस्परें श्रुत जालें कीं राउर्जीहीं या दरबारांत परिश्रम केला. नबाबाहीं बहुत चहा करून बोळाविलें आहे, ऐसें जनार्ध्वें प्रसिद्ध जालें. आणि स्वामीकडील वर्तमान तर अद्यापि कोणीच फिरत नाही. मध्यस्थानें कोठपावेतों मिथ्या भाषण करावें ! कर्तव्य नसेल तर तसें

साफ उत्तर तरी पाठवावे. पेशव्यांचे व निजामाचे चित्त शुद्ध नाही. चंपा-
 षष्ठी जाल्यावर युद्धप्रसंग होणार.' आशाप्रकारची पत्रे लिहून लिहून
 नारोमहादेव कैटाळला; आणि कर्ज मात्र करून बसला. भगवंतराव
 मराठमंडळ सोडून गेला नाही, म्हणूनच आज त्याच्या घराण्याचे नांव
 चालत आहे, असे म्हणावे लागते. स. १७४९ त शाहू आजारी पडून
 त्याने अमात्यास सातान्यास बोलवून नेले; आणि रामराजास आणण्याची
 कामगिरी त्यास सांगितली, तेव्हां शाहूने अमात्यास वचने दिली
 की, " तेव्हां आमचा जिल्हा जातीचा सरंजाम व वजने व इनाम
 गांव व कुल अखत्यार लिहिण्याचा दरख पूर्वी चालत आल्याप्रमाणे
 चालविला जाईल या प्रमाणे स्वामीचे वचन आले. मातुःश्रीसाहेबांचे
 पायांवर हात ठेवून श्रीबाळकृष्णजीची व श्रीअंबाबाईची फुले, तुळशी,
 शिवराम पंडित अमात्य याचे हातीं दिली तीं, तुम्ही घेणे. त्याचीही
 शपथ स्वामींनी घेतली आहे. प्रतिनिधीकडे तुमचा जिल्हा गुंतला
 आहे, त्याचे मोबदला भिरज तालुका व चिरंजीव कुसाजी व येसाजी
 मोसले यांचा तालुका व गांव खेडी ही मोबदला दिली जातील. जुन्नरचे
 सरदेशमुखीचे वतन तुमचे तुम्हांकडे चालविले जाईल. दुर्गाबाई
 यांनी रामराजाशी फार फार जपून संरक्षण केले. त्यांस साडीचोळीबद्दल
 बऱ्याप्रमाणे येथील सरदेशमुखीचे वतन स्वामीचे आहे ते तिजला इनाम
 करून चालविले जाईल. तुमचे पूर्वी लाख रकम मजमू व मजमूकडील
 मुतालकी, फडणिशी व सरदस्तरदारी वतनी आहे, त्याप्रमाणे करून दिले
 जातील. तुम्ही कोणेविशी संशय न घरणे. संपूर्ण राज्यांतील मजमू व
 फडनिशा व दस्तरदान्या व किल्लेजिल्हेच्या सबनिशा पेशजीपासून वतनी
 शुद्धांस दिले आहेत, त्याप्रमाणे स्वामी चालवितील. [शाहूछत्रपतीचे
 भगवंतराव अमात्यास आशापत्र-२६ जानेवारी १७४६-खंड ८ ले १७१]
 बरील नारोमहादेवाचे पत्र बहुधा स. १७४८ चे असावे. एतदनुसार
 भगवंतराव निजामाकडे गेला नाही. पुढे रामराजाकडून भगवंतरावास
 अमात्य पद मिळाले, परंतु सर्व सत्ता पेशव्यांचे हस्तांत असून त्यास

अमात्याच्या कारस्थानांची संपूर्ण माहिती असल्यामुळे भगवंतरावास राज्यांत काम करून दाखाविण्याची संधि मिळाली नाही. सचिवप्रतिनिधी-प्रमाणेच अमात्याचीही पछेष्ट झाली.

भगवंतराव सातान्यास अमात्य झाल्यावर कोल्हापुरकरांचे अमात्यरत्न त्याचा मुलगा कृष्णराव यास मिळाले. कृष्णरावाचे व संभाजीचे पटत नव्हते; परंतु त्याजवर रामराजाची कृपा होती; म्हणून रामराजाने त्याचा कोल्हापुरास जम बसवून दिला [शा. म. रो. १८२] भगवंतराव स. १७५५ त पुणे येथे मृत्यु पावला. त्याची थोरली बायको व्यंकूबाई ही नीळकंठ मोरेश्वर पिंगळे (राजारामाचा प्रधान) याची मुळगी. वाडीचे सावंत व आंगरे हे कोल्हापुरकरांच्या कोंकणांतील प्रदेशावर स्वान्या करीत असतां त्यांजबरोबर लहून दोघांसही भगवंतरावाने दावांत ठेविले; आणि आपल्या व कोल्हापुरकरांच्या प्रदेशाचे संरक्षण केले. भगवंतराव उदार व प्रेमळ होता.

येथे अमात्याच्या कारस्थानाचा विस्तार मुद्दामच केला आहे. त्यावरून मराठमंडळाच्या मनोभावनांची बरीच कल्पना करता येते. आपण एकराष्ट्र आहो. आणि सवानी मिळून हिंदुस्थानावर आपले स्वराज्य स्थापन करावयाचे आहे, ही कल्पना थोड्या बहुत चालकांच्या मनांत कितीही असली, तरी सामान्य मराठाजनतेच्या मनांत ही राष्ट्रीय भावना बिलकुल नव्हती. स्वार्थ साधेल ते कृत्य करण्यास मराठमंडळापैकीं बहुतेक सर्व-व्यक्ती नेहमीच तयार असत. मग ते ब्राह्मण असोत किंवा ब्राह्मणेत看 असोत. राजारामाच्या वेळेस काय प्रकार झाला त्याचे विवेचन पूर्वी केलेच आहे. तोच प्रकार बाजोरावाचे वेळेस होता, आतां नानासाहेबाच्या वेळेसही तोच दिसून येतो आणि मराठाशाहीच्या अखेरीपर्यंत तो आणखीही पुढे पुष्कळदां पहावयास सांपडेल. ज्या रामचंद्रपंताने औरंगजेबाशी लढण्यांत शिकस्त केली, त्याचाच प्रत्यक्ष मुलगा, तोही चांगला कर्ता व शहाणा असून राजरोसपणे निजामास मिळण्याची तयारी करतो; ज्या निजामाचे

निर्मूलन करण्यांत शाहूने व बाजीरावांने शिकस्त केली, त्या निजामाचा आश्रय करण्याची इच्छा, ऐन पडत्या काळांत तोच रामचंद्रपताचा मुलगा धारण करितो, यावरून मराठे लोकांची मनोरचना उत्कृष्टरणें दिसून येते. एकटा अमात्यच निजामाकडे जात होता असें नाही, तर पिलाजी जाधवाचा मुलगा, यशवंतराव पवार, मल्हारराव होळकर, दमाजी गायकवाड इत्यादि सरदारही थोड्याबहुत अंशानें तीच इच्छा धारण करितात, यावरून काय समजावयाचें तें उघड दिसतें. अशा स्थितींत पेशव्यांच्या ठिकाणी दुसरा कोणी असता तरी त्यास याच अडचणी उद्भवल्या असत्या. पेशवे केशीबशी धडपड करून मराठमंडळाची जुळेल तशी एकत्र मोट बांधून पुढें पाऊल टाकीत होते; आणि हिंदुस्थानभर पराक्रम गाजविण्याची त्यांस संधि देऊन त्यांकडून काम करून घेत होते. भगवंतरावांने लाख पंनास हजार फौजेची तयारी करून निजामाकडे जावयाचें ! एवढा खर्च करून फौज ठेवण्याचें सामर्थ्य त्या वेळीं एकाही मराठे सरदारांत नव्हतें; आणि तसें सामर्थ्य भगवंतरावांचे ठिकाणीं असतें तर तो मराठमंडळांतच पराक्रम कां न करता ! अंगीं कर्तृत्व किंवा सामर्थ्य नसून केवळ वडिलांच्या नांवावर प्रौढी मिरविजारांची जगांत हीच गत होते. भगवंतरावाचा पैसा गेला, कारस्थान साधलें नाहींच, आणि रामराजा गादीवर आला म्हणून नांवाची तरी मुज्जू मिळाली. सेनापती दाभाड्याचा प्रकारही अगदीं असा आहे. मोठमोठे मराठे सरदार निजामास जाऊन मिळण्याच्या तयारींत आहेत, असें जें वरील पत्रांत विधान आहे, ती एक प्रकारची तत्कालीन प्रचलित क्लृप्तिक होय. कारण अशा सरदारांस देण्यास निजामापाशीं होतें काय, आणि प्रत्यक्ष बादशहाची तरी ऐपत कितीशी राहिली होती ! बाकी स्वार्थ साधेल तिकडे धावत जाण्यास मराठे सरदार किती तत्पर असत, हें वरील विधानावरून चांगलें कळून येतें. सारांश, छत्रपतींचें घराणें वरील अनेक सरदारां-प्रमाणें नामशेष झालें; आणि ताज्या दमाचे कर्तृत्ववान् पेशवे पुढें आले, यांत राज्यापहारापेक्षां वर दर्शविलेल्या सृष्टिनियमाचाचें अंमल अधिक दिसून

येतो. 'जुने मोडूं नये व नवे करूं नये,' हे शाहूने घालून दिलेले तत्त्व किती अशक्य कोटीतले होते, आणि सर्वांची उत्पन्ने वगैरे, आहेत तशी चालवावी, अशी आज्ञा शाहूने मरणसमयी केली, तीही किती अशक्य होती, हे आतां चांगले कळून येईल. अशा या नानाविध अडचणीतून पेशव्यास मार्ग काढावयाचा असून, तो हरएक बाबत कशीतरी निभावून नेत होता. पेशव्याच्या कारभाराची स्पष्टता चांगली व्हावी, म्हणून मराठमंडळाच्या रचनेतील हे वैगुण्य मुद्दाम येथे दाखविले आहे. (पहा, वंशसरंपरा वतने मागणारांचा सुळसुळाट.)

४. सांगोल्याची लढाई व व्यवस्था, रामचंद्र मल्हार (ऑगस्ट नोव्हेंबर १७५०) रामराजास घेऊन सदाशिवराव व रामचंद्रबाबा प्रतिनिधीचा बंडाचा मोडण्याकरितां सांगोल्यावर गेले. प्रथम रामचंद्रबाबांचे वृत्त सांगितले पाहिजे. रामचंद्र मल्हार ऊर्फ रामचंद्रबाबा हा कोंकणांतील आरवली गांवचा कुळकर्णी, निर्वाहासाठी जन्मभूमि सोडून सातऱ्यास आला. तेथे राजगुरु कचेश्वरबाबा ओतुतकर याने त्यास आश्रय देऊन लवकरच त्याची बाळाजी विश्वनाथाशी ओळख झाली, आणि कारकुनीकामांत रामचंद्र मल्हाराची हुशारी पेशव्याच्या नजरेस येऊन, पेशव्याने अनेक भरंवशाचीं कामें त्यास सांगितलीं. राज्यव्यवस्था ठरवितांना पुढे बाजीरावासही रामचंद्र मल्हाराचा मोठा उपयोग झाला. ' रामचंद्रबाबा कर्ते पुरुष, माळव्याचे महालाचा आकार पाहून वांटण्या केल्या. पेशवे ४५ लक्ष, शिंदे २२॥, होळकर २२॥ व पवार १० याप्रमाणे आकार पाहून माळवा वांटून दिला ' (हो. कै. पृ. १०-११). या कामासाठी रामचंद्र मल्हार सरदारांबरोबर माळव्यांतच असे. नानासाहेब व सदाशिवराव यांचे लहानपणचे शिक्षण रामचंद्रबाबापाशी झाले. नानासाहेबाने जी एकंदर राज्याची व्यवस्था बांधिली, तिचे मूळ रामचंद्रबाबा होय. राणोजी शिंद्याचा उत्तरेतील सर्व कारभार रामचंद्रबाबा पहात असे. राणोजी शिंदे मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा जयाप्पा याचे रामचंद्रबाबाशी पडले नाही.

तेव्हां त्यास नानासाहेबानें आपल्याजवळ पुण्याचे कारभारांत घेतलें. सदाशिवराव व नानासाहेब यांचा कांहीं दिवस बेबनाव झाला, त्यांस कारण रामचंद्रबाबा होय, असा सामान्य समज होता. रामचंद्रबाबानें उद्योग करून मोठी संपत्ति मिळविली; आणि त्यांतून अनेक ठिकाणी त्यानें मोठे दानधर्म व देवस्थानांचे खर्च केले.

जयाजी शिंद्याचें व रामचंद्रबाबाचें बनलें नाहीं. जयाजीचा व मल्हारराव होळकराचा बेबनाव होता. त्यांत रामचंद्र मल्हाराचें लक्ष होळकराकडे होतें, याचीं कारणें पुढें सांगायची आहेत. स. १७५० च्या पावसाळ्यांत शिंदे होळकरांस निरोप देतांना पेशव्यानें रामचंद्र मल्हारास शिंद्याकडून काढून आपणाजवळ घेतलें; आणि रामाजी अनंत दामोळकर यास शिंद्याकडे दिलें. पुढें ऑगस्टच्या २२ तारखेस पुण्याहून रामराजाची स्वारी साताऱ्यास निघाली, तेव्हां सदाशिवरावानें रामचंद्र मल्हार यास आहाणे व कतें समजून स्वारीबरोबर घेतलें. शिवाय गोविंदराव चिटणीस व यशवंतराव पोतनीस वगैरे हुजूरचे कारभारी व त्रिंबक सदाशिव ऊर्फ नाना पुरंदरे हे स्वारीबरोबर गेले. नानासाहेब स्वतः पुण्यास राहिला. महाराज निघोन श्रीजिजुरी, मोरेश्वर करून श्रीपंढरास देवदर्शनास गेले. तेथून सांगोल्यास गेले. यमाजी शिवदेवानें प्रतिनिधीचें सांगोलें हें ठाणें आपल्या ताब्यांत घेऊन बंडावा आरंभिला. कैदेत असलेल्या प्रतिनिधीची पुढें काय व्यवस्था करावयाची, याची वाटाघाट पुण्यासच चालली होती. साताऱ्याच्या पूर्वेकडील बराचसा प्रदेश प्रतिनिधीच्या हातांत असल्यामुळे साताऱ्यास रामराजाच्या व्यवस्थेवर प्रतिनिधीचा ताबा राही; परंतु असा ताबा पेशव्याच्या व्यवस्थेस बाधक असल्यामुळे, त्या वाटाघाटीसाठीं पेशव्यानें प्रतिनिधि व त्याचा मुतालिक यमाजी ह्यांस पुण्यास आणिलें. त्या वेळीं रघूजी भोसले वगैरे मंडळीच्या आग्रहावरून पेशव्यानें उभयतांस बंधमुक्त केलें, आणि त्यांच्या प्रदेशाची वाटाघाट चालविली; परंतु हातांसीक प्रदेश सोडून देण्याची कबुली त्यांनीं मनापासून दिली

नसावी. प्रदेश पेशव्याच्या हवाली करण्याकरितां म्हणून यमाजी पुढें गेला; आणि त्यानें सांगोलें व मंगळवेढें येथें पेशव्याशीं लढण्याची तयारी केली. प्रतिनिधीचा हा डाव मोडल्याशिवाय रामराजास घेऊन सातान्यास जाणें चोक्याचें वाटून सदाशिवराव प्रथम सांगोल्यावरच चालून गेला. सोलापुरच्या पश्चिमेस पंढरपूर, सांगोलें व मंगळवेढें या तिहींचा त्रिकोण बनलेला असून, पंढरपुराहून सातान्यास येण्याच्या हमरस्त्यावर नजीकच सांगोलें असल्यामुळे, तें काबीज करण्याचा निश्चय सदाशिवरावानें केला. सचिवाच्या सिंहाडा-सारखाच हा प्रकार होता. उलटपक्षीं प्रतिनिधीच्या तर्फेनें भांडून रामराजास आपल्या कबजांत घेतल्यानें पेशवा उघडा पडेल, असा यमाजीचा धाट होता. परंतु सदाशिवरावानें मोठ्या धूर्ततेनें वागून आपला डाव सिद्धीस नेला. सांगोल्याची गढी यमाजीनें आठ पंधरा दिवस लढविली. सदाशिवरावानें मोर्चे देउन ठाणें काबीज केलें. 'दसऱ्याचे दिवशीं (२९ सप्टेंबर) यमाजी शिवदेव बाहेर येऊन भेटले.' दादोबा पुरंदरावर कैदेत आहे, त्यास सोडवून आणावें, अशी मागणी यमाजीनें केली. त्याप्रमाणें पुण्यास लिहून दादोबास पुरंदरावरून मुक्त केलें. ह्यापूर्वीच म्हणजे ता. २५ सप्टेंबर रोजीं सदाशिवरावानें सांगोलें येथें भवानरावास आणून त्यास प्रतिनिधिपदावर कायम केलें होते. नंतर दादोबास आणून त्याचे मार्फत सदाशिवरावानें सांगोल्याचें ठाणें हस्तगत केलें; आणि तें महाराजांच्या खासगीकडे घेऊन राणोजी मोहित्याच्या ताब्यांत दिलें. मंगळवेढ्याचें ठाणेंही त्यानें याच वेळीं हस्तगत केलें. इतका उद्योग केल्यावर सांगोल्यास महिनाभर मुक्काम करून पुढील कारभाराची व्यवस्था व सरदारांचे ठराव रामचंद्रमहाराजांच्या विद्यमानें सदाशिवरावानें महाराजांपासून लेखी करून घेतले. सातान्यास अनेकांची भीड पडेल; आणि ताराबाई तेथें आल्यास त्या कामास हरकत येईल, सबब मुद्दामच ही व्यवस्था सांगोल्यास बसून करण्यांत आली.

सांगोल्यास केलेली व्यवस्था—(ऑक्टोबर, १७५०).

१ भवानरावास राज्याभिषेकसमयीं प्रतिनिधिपदावर आणिलें होतें,

त्यास कायम करून, यमाजीशिवदेवाचा पुतण्या वासुदेव यास त्याचा मुतालिक नेमिलें.^१

२ दामाडे बेशेष, त्यांचा अंमल गुजराथेंत बरोबर चालत नाही. सबब त्यांस खर्चापुरती रकम गायकवाडांनी देण्याचें ठरवून गुजराथप्रांत पेशवे गायकवाडांनी निमेनिम वाटून घेण्याचा करार झाला.

३ कर्नाटक सुभा बाबूजीनायकाकडे होता, तो ज्यास्ती रसद कबूल करून पेशव्यांनी स्वतःकडे घेतला. याजवर पुढें पुष्कळ भानगडी उपस्थित झाल्या. (पहा खं. ६ ले. २७८ व का. सं. प. या. ले. १७४ व १८४).

४ गोविंदराव चिटणीसांनी महाराजांशीं राहून पंतप्रधानांचे अनुसत्तांनं कारभार करावा. बापूजी खंडेगवांनी फौजेसह महाराजांशीं राहावें. त्याजबद्दल प्रतिनिधीकडील यांहीं सुख व इतर मिळून चार लक्षांचा सरंजाम हे दोघे चिटणीस व त्यांचा पुतण्या रामराव जिवाजी ह्या तिघांच्या नांवें करून दिला.

५ यशवंतराव पोतनीस यांस कारखाने व खासगी कारभार सांगून पोतनिशी व चाळीस हजारोंचा सरंजाम दिला.

६ देवराव लपाटे यांस हुजूर खासगीचें काम व तालुके, त्यांचे त्याजकडे करार केले.

७ हुजूरचे खर्चास पूर्वी अष्टप्रधानांकडून व सरदार मामलेदारांकडून नेमणुकीप्रमाणें सालाबाद पाठवावा. त्याच्या वराता हुजूरून करून

१ गोपाळ महादेव पेंढारकर म्हणून नानासाहेबाच्या मर्जीतला एक गृहस्थ होता, त्यास राग्याभिषेक समयीं विशाळगडास पाठवून, त्याजकरवीं भवानरावास सांताऱ्यास आणून प्रतिनिधिपदावर बसविण्यांत आलें होतें. पुढें या गोपाळ महादेवाचा स. १७५० च्या मे महिन्यांत खून झाला. भवानराव, यमाजी शिवदेव, ताराबाई इत्यादिकांची कांहीं विलक्षण कारस्थानें या वेळीं चाललीं होती. त्यांची विस्तृत इकीकत रा. सं. १ ले. १३९ यांत सापडेलें.

ऐवज मागवून घ्यावा. कोणी काय ऐवज द्यावयाचा त्याची तपशीलवार नांवनिशी, ताब्यांतील मुलखासह दिलेली आहे. ती सर्व येथे देण्याचे प्रयोजन नाही. त्या यादीत मराठी राज्यांतील एकंदर मुलखाची विभागणी आहे [धा. रागराजे-चरित्र पृ. ७].

अष्टप्रधानांच्या व सरदारांच्या नेमणुका पूर्वी चालत आल्याप्रमाणेच पुढे चालवाव्या, असे शाहूच्या आज्ञापत्रांत होतें. वास्तविक त्यांचीं आतां नांवे मात्र राहिलीं होती. अधिकार सर्व गाजवील त्याच्या म्हणजे पेशव्याचेच हातीं होता. सचिव, प्रतिनिधि, अमात्य व सेनापति हे कसे निर्वार्य झाले, हें वर सांगितलेंच आहे. इतर प्रधानांस तर पूर्वीच महत्त्व नव्हतें. शिवाय नवीन सरदार उत्पन्न होत होते तेव्हां पूर्वीची व्यवस्था आहे तशीच पुढे चालविणें शक्य नव्हतें. जशी वेळ येईल तसे फेरफार राज्यकारभारांत करण्याची सबड जिवंत राष्ट्रांत नेहमीच असली पाहिजे. वास्तविक शाहूच्या आज्ञापत्रांतला हा भाग अशक्य कोट्यांतला होता. ही गोष्ट त्याच वेळीं पेशव्यांच्या किंवा इतरांच्या लक्षांत आली नसेल, हें संभवत नाही; परंतु शाहू मुमुर्षु असतां त्याजबद्दलची जास्त वाटाघाट करणें शक्य नव्हतें. शाहूच्या आज्ञेचा अर्थ इतकाच कीं अरेरावी वारभार करून कोणासही दुखवूं नये किंवा कोणाचीं उत्पन्नें खालसा करूं नयेत. याच अर्थानें पेशवेही हल्लींची व्यवस्था करीत होते. अष्टप्रधानांची संस्था किंवा घराणीं पेशव्यांस नको होती असें नाही. मात्र पूर्वीच्या घराण्यांत आतां कतें पुरुष निघत नव्हते; परंतु तेवढ्याच सबबीवर सररहा सर्वास पदभ्रष्ट केल्यास एकदम मोठा गिल्ला होऊन पेशव्यांचीच उच्चलबांगडी झाली असती तेव्हां असा प्रसंग येऊं न देतां, पंचेल तितकाच फेरफार पेशवे करीत चालले होते, हें या सांगोल्याच्या हकीकतीवरून दिसून येतें. राजारामाच्या वेळीं अमात्य हें पद वाढून अष्टप्रधानांच्या ऐवजीं नऊ प्रधान झाले तरी अष्टप्रधानांची संस्था शिवाजीच्या पश्चात् म्हणण्यासारखी चाललीच नाही.

प्रत्यक्ष शाहूच्या वेळेस मुद्दां बहुतेक अष्टप्रधान नामधारीच झाले होते. सांगोल्यास या प्रधानांच्या नवीन नेमणुका खालीलप्रमाणे झाल्या.

१ प्रधान बाळाजीपंत.

२ प्रतिनिधि भवानराव गंगाधर.

३ सेनापति व सेनाखासखेल

४ न्यायाधीश खंडेराव काशी

त्रिधकराव दाभाडे [यशवंत-
रावाचा मुलगा]

मुतालिक गोविंद मल्हार [१६
ऑक्टोबर १७५० पासून]

५ पंडितराव धोंडभट उपाध्ये

६ मंत्री धनश्याम नारायण

(पूर्वी राघो मुद्दल होता).

(२५ जुलै स. १७५० पासून).

७ सचिव चिमणाजी नारायण.

८ अमात्य भगवंतराव रामचंद्र.

९ सुमंत विठ्ठलराव आनंदराव (पूर्वीच होता).

अष्ट प्रधानांशिवाय आणखी पुष्कळ नेमणुका झाल्या, त्यांतील मुख्य चिटणीस-रामराव जिवाजी-काम गोविंदरावच पहात असे.

खासनीस व पोतनीस-यशवंतमहादेव पूर्वीचाच.

सरखेल-तुळाजी आंगरे.

राजाज्ञा-भवानी शंकर.

वजारतमाब-मानाजी आंगरे.

सरलष्कर-प्रथम दावलजी सोमवंशी व नंतर अपाजी सोमवंशी यांज.

कडे सरलष्क पद होतें, तें दूर करून निंबाजी नाईक

निंबाळकर यास राज्यभिषेकप्रसंगीच देण्यांत आलें

[ता. ११ १७५०-ना. सा. रो. अंक २६०].

या शिवाय बाबूजी नाईक, यमाजी शिवदेव, दाभाडे, यांच्या संबंधानें व गुजरात कर्नाटक संबंधानेंही सांगोल्यास वाटाघाटी झाल्या असें का. सं. प. या. ले. १७४ व १८४ वरून दिसतें.

१ होनाजी अनंताचा माऊ काशीराव अनंत स. १७२६ पासून न्यायाधीश होता. तो वृद्ध झाल्यावर त्याचा मुलगा खंडेराव काशी तें काम पाही, परंतु खंडेरावाची योग्य नेमणूक या तारखेस झाली [इ. सं. पे. द. मा. पृ. ३१४]

स. १७३९ त मिरजचे ठाणे मोगलांकडून काबीज करण्यांत आल्यावर ते मुळगांवचे सालुंके ऊ० डुबल बाळोजी बिन शिवाजी याजकडे देण्यांत आले होते. हा सालुंके सकवारबाईचा आस असून पटवर्धनांचे पदरी होता. सांगोल्याचे स्वारीत मिरजेचे ठाणे डुबल याजकडून काढून ते शिवाजी बलाल जोशी याजकडे देण्यांत आले. हाच जोशी रमाबाईचा बाप व योरल्या माधवरावाचा सासरा होय. डुबल यांचे घराणे अद्यापि आहे.

५ रामराजाची सातान्यावर कैद. (२४.११.१७५०—२८.३. १७६३). याप्रमाणे सांगोले मुक्कामी सर्व राज्यकारभाराचा बंदोबस्त पदे व मुखमहाल सदाशिवरावांना रामचंद्रबाबा व गोविंदराव चिटणीस यांचे विचार महाराजांपासून करून घेतला. यामुळे नानासाहेबाचे मनांत वैषम्य आले. आतांपर्यंत एकट्या ताराबाईचाच विरोध नानास होता, परंतु आतां सदाशिवरावाची तेढ उत्तज झाली. पुरंदरे व रामचंद्रबाबा यांचेही त्यामुळे पटेना. वास्तविक यास अंतस्थ कारणे काय झाली, नानासाहेबाची बायको गोपिकाबाई वगैरेचा यांत हात होता की काय, त्याची नक्की शहानिशा आज होणे शक्य नाही. मात्र या भानगडीसंबंधाने नानाप्रकारचे ग्रह व तर्कवितर्क लोकांत प्रचलित होते, तेच कित्येक लेखांत काल्पनिक स्वरूपाने उतरले आहेत. अशा घरगुती व इतर अडचणी हळू हळू येत गेल्याने चारलेले हिंदुपदादशाहीचे काम लांबणीवर पडत गेले. महाराज सातान्यास येण्याकरितां म्हणून निघाले; देवदर्शने करीत येतांना सांगोल्यास लढाईचा प्रसंग गुदरला. तो उरकतांच रामचंद्रबाबांनी सदाशिवरावाचे मार्फत पुढील कारभाराची व्यवस्था ठरविली, ती गैर होती, असे नाही. सातान्यास आल्यावर ही व्यवस्था केली असती तर, लगेच तेथे ताराबाईचे आगमन होऊन पूर्वीचा घोळ पुनरपि उपस्थित झाला असता. वास्तविक नानासाहेबास गैर वाठणारी कांहींच गोष्टी सांगोल्यास घडली नसतांही, सदाशिवरावाची चढती कळा गोपिकाबाईस थोडीशी दुःसह होऊन तिने कदाचित् तसा प्रकार नवऱ्याचे मनांत भरविला

असेल. एकंदरीत सांगोल्याचे प्रकरणावरून नानासा०चे मनांत विकल्प आला खरा. हे पाहून सदाशिवराव व रामचंद्रबाबा पुण्यास गेले. त्यापूर्वीच ताराबाईने अंतस्थ कारस्थाने चालवून ती शंभुमहादेवाचे दर्शन घेण्याचे निमित्ताने सत्तेबरांत म्हणजे रामराजा सांगोल्यास गेल्यावर लवकरच सातारा किल्ल्यावर आली. तिने आगाऊ ता. १५ व २० सत्तेबरास शेखमिन्यास पत्रे पाठवून किल्ल्यावर दारुगोळा व साहित्य तयार ठेविण्याचा व इतर बंदोबस्ताचा हुकूम पाठवि ठा होता; (खं. ३-७१, ७३). सातार्यावरल्लि हवालदार, सुभेदार, कारखाननीस व लोक यांचा भेद करून, त्यांकडून आपणास मदत करण्याच्या शपथा घेवविल्या; बाक्षिसें देऊन त्यांस आपलेसें करून घेतले; आणि दोनही राण्या व नाती वगैरे घेऊन त्यांसह किल्ल्यावर बंदोबस्तानें राहूं लागली. तों इकडून रामराजा सिंगणापुर महादेव करून फौजेसह कार्तिक अखेर म्ह० नोव्हेंबर ता. १७ चे सुमारास सातार्यास आला. वरोबर गोविंदराव बापूजी चिटणीस व त्रिंबक सदाशिव ऊर्फ नाना पुरंदरे हे प्रमुख गृहस्थ होते. 'महाराजांचा मुक्काम शाहूनगरच्या बाळ्यांत किल्ल्याखालीं झाला. त्यांनीं मातुश्रीस दाबून सर्व बंदोबस्त करावा असें प्रधानांचें मानस. परंतु त्यांचें तेज न पडे, तेव्हां रामचंद्रबाबांनीं सदाशिवपंतास समजाविलें कीं, आईसाहेब व राजे ह्यांचे वांकडेपणांत आपण न पडतां, होईल तें पहावें. गोविंदराव चिटणीस व महादोबा पुरंदरे यांचें जूरा कुटल्यावांचून नानांची मजीं ठिकाणीं येत नाहीं. ते विकल्प पाडोन, महादोबा कारभारी नसावे, राजद्वारचा कारभार आपल्या इतल्ल्या शिवाय होऊं नये, येथिचीं कारस्थान करून महादोबास घरीं बसवून, सदाशिवराव व रामचंद्रबाबा कारभार करूं लागले.' नानानें या प्रसंगी पडतें घेऊन गृहकलह कुशलतनें मिटविला. सदाशिवरावास कारभारांत घेतल्यानें उभयतांचे कर्तृत्वास जोर आला.

इकडे महाराज दुसऱ्याचे कबजांत राहिल्यानें ताराबाईंच्या कारस्थानास जोर येईना. 'कोणत्याही युक्तीनें किल्ल्यावर आणून दाबून ठेवावें, अशी

मसलत जवळ कारभारी पुराणिक बहुत प्रिय होते, त्यांनी दिली; आणि सिद्ध केलें कीं, जुने कारभारी गाळून पुढें कारभार आपण करावा. महाराजां आईसाहेबांचें मनोधारण करावें आणि किल्ल्याखाली आणावी, म्हणजे बोलण्याकरितां मध्यस्थ घातले, तेव्हां किल्लेकरी व पुराणिक कारभारी कोणताही विचार चालूं न देत. त्यावरून आपणच जाऊन समजूत करून आणावी, असें मनांत आणून ता' २३ नोव्हेंबर रोजीं किल्ल्यावर गेले. आईसाहेबांनीं महाराजांस निराळें काढून बहुत प्रकारें बुद्धिचार केलीं कारभारी गाळून प्रधानपंतसहवर्तमान दाखून राखावे; आणि आपले लक्षाचे प्रतिनिधि वगैरे फौज सुद्धां बोलवावे. तें महाराजांस मानलें नाहीं. निरोप घेऊन खालीं येतां किल्लेकरी वगैरेचा भलताच खेळ पाहून बापूज खंडेराव सावध होऊन पालखीभोंवते बंदोबस्तास राहून महाराजांसह खाल आले. दुसरे दिवशीं चंपापट्टीचें पारण्यास महाराजांस आईसाहेबांकडून बोलविण्यास लोक आले. तेव्हा 'जाऊं नये' म्हणून बापूजी खंडेराव वगैरेन बहुत निषेध केला. परंतु होणारानुरूप बुद्धि झाली. कोणासही कळूं न देतां मातुश्रींस निखालसता दाखवावी म्हणून महाराज किल्ल्यावर गेले. हे कळतांच सर्व जमा होऊन बापूजी खंडेराव किल्ल्यावर गेले, तों दरवाजाशी मनाई झाली. आईसाहेबांनीं महाराजांस खालीं जाऊं नये म्हणून आपड केला असतां न ऐकून दरवाजापार्शीं आले तेव्हां हवालदार सुभेदार वगैरे जमा होऊन आडवे आले आणि बोलले, खालीं जाण्यास आईसाहेबांची परवानगी नाहीं, तेव्हा महाराजांस विषाद वाटून तसाच घोडा चालविला. तेव्हां दरवाजे व दिंड्या लावून, स्वारी परत वाड्यांत जावी, ऐसें बोलले. महाराजांस हिंमत, धैर्य, मनसबा, चातुर्य माहीतगरी विशेष नाहीं. बुद्धीत खंवीरता कमी. धनिणीही बरोबर होत्या. सर्व परत माघारे वाड्यांत गेले. तेथें चौकीपाहेरे दरवाज्यास ठेवून आईसाहेबां बंदोबस्त केला. जवळचे इतबारी लोक बापूजी खंडेराव सुद्धां नाइलाज होऊन परत आले. [घा. रा. च. पृ. ११]. यावरून असें दिसतें कीं, जरा जोर करून

बागते तर महाराजांचाच हुकूम सर्वांनी ऐकिला असता; आणि आईसाहेबांसच कैद झाली असती. पुढे दिळेच्या कित्येक पन्नांवरूनही हा प्रकार व्यक्त होईल. रामराबा २४ नोव्हेंबर १७५० रोजी शाहूनगरांतलि सिंहासनापासून दूर झाला, त्यावर त्याचे पाय पुढे तेरा वर्षांनी झणजे वा. २८ मार्च १७६३ रोजी लागले.

येथेप्रमाणे महाराजांस ताव्यांत घेऊन ताराबाईने पुढे दर्शविलेली कारस्थाने सर्वत्र जोराने चालविली. (१) दादोबा प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव यांना हाताशी घेऊन तिने राज्यकारभारांत बखेडा चालविला. हा बखेडा रामराजास किंवा तत्कालीन समस्त मराठमंडळास पसंत नव्हता. रामराजाचे अंगी कर्तृत्व नसल्यामुळे पेशव्यांस व कारभान्यांस बाजूस ठेवून राज्यकारभार चालविण्याची ताकद ताराबाईच्या अंगी नव्हती. प्रथम संभाजीने व पुढे शाहूने तिला अखेरपर्यंत प्रतिबंधांतच ठेविले होते. (२) तिने बाबूजी नायकाकडून उपद्रव्याप सुरू केला. (३) सलाबतजंगाचा दिवाण रामदासपंत याच्याशी राजकारण करून पेशवाई रामदासपंताचे पुतण्यास देण्याचा बेत केला. (४) महादोबा पुरंदरे, रामचंद्रबाबा व सदाशिवराव यांचे व बाळाजीचे थोडेबहुत वांकडे आले, त्यास कारण कदाचित् ताराबाईचा प्रयत्न असावा. (५) दमाजी गायकवाडास सातान्यास आणिले. (६) उमाबाई दभाडे यांस चढी लाविले. (७) शिंदे होळकरांचा बुद्धिभेद करून पाहिला, आणि (८) रघूजीस मोगलांकडे जाण्यास भर दिली.^१ या गोष्टी पुढील दोन तीन वर्षे चालल्या होत्या, आणि रामराजा या सर्व गोष्टी उदासीनपणे पाहत होता. नैसर्गिक कर्तृत्वहीनतेमुळे त्याला हे औदासीन्य पत्करावे लागले. रामराजाविषयी कोणाच्याच मनांत आदरबुद्धि नव्हती. गचाळ म्हणून ताराबाई त्याचा द्वेष करी; कर्तृत्वहीन म्हणून सरदारांचे त्याच्या ठिकाणी प्रेम नसे; आणि प्रतिस्पर्धी म्हणून कोल्हापुरकर त्याचा मत्सर करीत. तथापि त्याला हाताशी घेऊन होईल तितका कारभार

चालवावा, असाच बाळाजीचा प्रयत्न होता. मात्र या ताराबाईच्या प्रकरणाची तड लावण्यांत नानासाहेबास दोन तीन वर्षे लागली. शिवाय त्या वेळच्या भानगडीचे तपशील यथायोग्य उपलब्ध नसल्यामुळे शिंदेहोळकरांचे वांकडे पडण्यास मूळ कारण काय, तसेच पुरंदर्याचे व नानासाहेबाचे कां विनसले, भाऊ व नानासाहेब यांजमध्ये विकल्प येण्याचे अंतस्थ कारण काय; आणि त्यांत गोपिकाबाईचा खरोखर संबंध किती होता, या गोष्टीचे निर्णय अचुक व खुलासेवार होत नाहीत, म्हणून तत्कालीन उल्लेख व पत्रांचे उतारे मिळतील तितके एकत्र दिल्याने जो मनावर बोध होतो तोच सामान्यतः प्रमाण समजून चालणें भाग आहे. 'ताराबाईनीं रघूनी व फत्तेसिंग व दमाजी गायकवाडाकडील सूत्र तुर्कीकडे चालविलें आहे. दमाजीचा पुत्र नवाबासमीप शहरी आहे. विठ्ठल शिवदेव व पवार वरकड सरदार जे गुजरातेकडे मार्गस्त जाले होते, ते नाशकापावेतों येऊन पावले असतां, मागती या गडबडीनें श्रीमंतांसमीप परतून गेले व दमाजी निघाला म्हणून जे वदंती उडाली होती, ते सर्व ह्मकळ आढळली. या गडबडीकरितां नानांनीं सरदारांसही बोलाविलें आहे.' [सप्टेंबर १७५०-खं. ६ ले. २०७].

६ पुण्याच्या कारभारांतील भानगडी, रामचंद्रबाबा व पुरंदरे, (१७५०-५२). रामचंद्रबाबा हे शिंद्यांस कारभारी दिले होते, त्यांचे व शिंद्यांचे जमेना, सबब मल्हारजी होळकर याचे विचारें त्यानें कारभार करूं नये, असें पेशव्यानें ठरविलें, तेव्हां रामचंद्रबाबा घरी बसला. पुढे श्रावण मासांत (ऑगष्ट १७५०) पेशव्याची स्वारी चन्शेळीच्या तळावर डेऱ्यांत राहण्यास गेली असतां सदाशिवरावानें रामचंद्रमल्हारास नेऊन भेटविलें. (रा. श. ११२-११३) सदाशिवरावास रामचंद्रबाबानें छत्तीस लक्ष रुपये दिले (पे. श. पृ. २१) त्यावरून त्या उभयतांचा संकेत अगोदरच झाला होता असें दिसतें. यासंबंधाचे वर्णन पेशव्यांचे बखरींत रसभरित आहे. गोपिकाबाईनें सदाशिवराबाविरुद्ध नवऱ्याचे कान भरले, तेव्हां रामचंद्रबाबाचें

साह्याने सदाशिवरावाने कारभारांत महत्त्व संपादिले, अशा आशयाचे वर्णन काल्पनिक दिसते. “रामचंद्रबाबास सदाशिवरावाने पेशव्याकडे नेऊन मेढविले, तेव्हां श्रीमंतांजवळ सदाशिवरावाने बोलणे घातले की, कारभार आम्ही करूं. हे बोलणे रामचंद्रबाबाचे संकेत असे समजले. मान्य केले नाही. पुढे सांगेल्याहून परत आल्यावर, रामचंद्रबावाने पूर्वीच जुळवून ठेवल्याप्रमाणे, कोल्हापुरकर संभाजीचे आज्ञापत्र पेशव्यास आले की, ‘आम्ही आपली पेशवाई सदाशिवरावास देतो; आणि भीमगड, पारगड, व वल्लभगड (काही ठिकाणी कलानिधि) हे तीन किल्ले व पांच हजारांचा मुख्य जहागीर देतो.’ असे लिहून आल्यावर सदाशिवराव कोल्हापुरास जाऊं जागला, तो मजकूर महादोबा पुरंदरे यास समजला. श्रीमंतांचे बोलणे की भाऊ सा. कारभार करूं म्हणतात. पुरंदरे यांनी उत्तर केले की, ‘आम्ही चाकर, ते भाऊ आहेत, त्यांचे न एकल्यास दौलत फाटेल, सदाशिवरावांस कारभार सांगायचा, आम्ही घरी बसतो.’ असे म्हणोन निरोप घेऊन पुण्यास आले. पुढे श्रीमंतांनी भाऊसाहेबाची समजूत करून कारभार सांगितला. ” पुरंदरे रोजनिशीत पौष शु. ८ मंगळवार (२५ डिसेंबर १७५०) चा उल्लेख आहे, तो असा. ‘महादाजी अंबाजी श्रीमंतांशीं रुसेन, घरी राहण्याची आज्ञा घेऊन धोंडोमल्हारसह दोप्रहरां पुण्यास आले. सखारामपंत बोकीळशी बराबर आहेत. ’

[खं. ६ पु. रो. पृ. ६०] महादोबा पुरंदरे घरी बसला, तरी त्याचा पुतण्या त्रिंबक सदाशिव ऊर्फ नाना पुरंदरे हा सातान्यास महाराजांपाशी राहून पेशव्यांची बाजू चांगल्याप्रकारे संभाळीत होता. महादोबाचे व नानासाहेबाचे एकाएकी सदाशिवराव भाऊच्या हट्टावरूनच बिघडले असे मात्र नाही. कारण नानासाहेब जानेवारी १७५१ त जयापास लिहितो ‘महादोबाची आमची विमनस्कता तीन वर्षे आहे. सातारियासून विशेष बुद्धि पावली. तुमचे पक्षपातामुळे अती कष्टी होते. आम्हांस हर एक कामांत मुरदाब करावयाची तजवीज रामचंद्रबाबा व भाऊंकडे पत्रे जात

बेत असत. आम्हांपासून हरएक मसलत पुरती पायाशुद्ध शेवटास न जावी, या भावें भाऊकडेच फौज पाठवावी, आम्हांस घरी बसवून ताराबाईस ओविदराबाचे मार्फतीनें चढवावें, आम्हांवर सर्वांचे हुकूम राखे, ऐसा विचार (महादोबाचा) दिसेन आला. तेव्हां आम्हीं भाऊस साफ लिहिलें की, जर भाऊ असलेस तर पत्रदर्शनीं येणें. दाभाडियाकडील काम चांगलें करूं. त्यावरून भिडेस पडून आले. दाभाडियाकडील काम रगडन आरंभिलें. नासिरजंग मेला, जप्ती करावी, दहावीस लाख मेळवावे, १६०० दाखवून जें मिळेल तें मेळवावें, ऐसा विचार आम्हीं केला, त्याजमुळें महादोबांनीं बहुत वाईट मानून घरास गेले, कोणी म्हणतात की, ताराबाईकडे जातील. परंतु ते कुलीन, जुने चाकर, हरामखोरी कधीं करणार नाहींत असें वाटतें. कालगत माज नकळे. असो आम्हाशीं बाबाशीं (महादोबाशीं) तूट पडली. भाऊ अर्धे इकडे अर्धे तिकडे. रामचंद्रबाबा बाह्यात्कारें आम्हांकडे, अंतर्गामीं बहुत गुप्तरीतीनें बाबाकडे. येथें बाहेर तों सर्वत्र दाखवितात की, खावंदाची मर्जी तेंच प्रमाण, परंतु अंतर्भाव तुम्हीं जाणतच आहां. त्रिविक्रम विनायक, कोन्हेरपंत हे केवळ बाबांचे. गंगोबाशीं याशीं राजकारण पूर्ण. आमची तवकल ईश्वरावर आहे. तुमचे भवंतशावर ऐसें केलें. [का. सं. प. या. ३५९]. या पत्रावरून या कारभारी मंडळीच्या अंतःकलहाची थोडीशी स्पष्टता होते. पुरंदरे, रामचंद्रबाबा, सदाशिवराव इत्यादिकांचा विचार ताराबाईस खूष ठेवून, महाराजांचे सल्ल्यानें कारभार व्हावा; आणि नानासाहेबांचें मत, बाईची मनभरणी करण्याचे भरीस न पडतां, तीस कायमचे बाजूस ठेवून आपणास योग्य दिसेल त्याप्रमाणें चालवावें, असा सारांश वरील विवेचनावरून व्यक्त होतो.

निजामाचा वडील मुलगा गाजीउद्दीन याचा व शिंदे होळकरांचा स्नेह असून, त्यास दिल्लींतून दक्षिणेंत आणून निजामाचे गादीवर स्थापन म्हणजे निजामाशीं नेहमीं चाललेली कटकट भिटेल असा बेत पुण्यास स. १७५० च्या पावसाळ्यांत ठरून ते सरदार बाहेर पडले होते. तदनुसार

स. १७५० नंतर पेशव्यानें स्वतः फौज घेऊन विजामाचे प्रांठीकर जाण्याचा उपक्रम केला. यावेळीं निजाम नासिरजंगानें मोठी फौज घेऊन कर्नाटकांत कूच केळें होतें. स. १७५० च्या डिसेंबर ता. ५ रोजी नासिरजंग मारला गेला, तेव्हां पुढील व्यवस्थेंत हात घालून गांधीउद्दीन-संबंधाचा पूर्वीचा बेत तशीस नेण्यास ही संधि चांगली आहे, असें पाहून पेशव्यानें सदाशिवरावासह निजामावर कूच केळें. फत्तेसिंग व रघूजी मोसळे हेही पेशव्याबरोबर होते (खं. २ पृ. १२०) या स्वारीस भागानगरची स्वारी म्हणतात. पेशवे या स्वारींत असतां, इकडे 'ताराऊसाहेब यांणीं आपली आज्ञा चालवून दमाजी गायकवाड बोळाविला. तो बीस हजार फौजेनिशीं च लून आला. पुणें पळों लागले. पुण्यास मुतालकीवर बाबा फडणीस होते. महादाजी पुरंदरे आपले घरी असतां, या उभयतांनीं विचार करून गायकवाडास चिई पाठविली कीं पुण्यावर न यावें त्यावरून तो लाल्यास गेला. नाना पुरंदरे तेथें होता. त्यानें दमाजीशीं लढाई देऊन त्याचा पराभव केला. ' [का. सं. घ.] सारांश, यावेळीं पुरंदरे शंभूच्या कामगिऱ्या पेशव्याच्या बचावास चांगल्या कारण झाल्या; आणि पुरंदऱ्यांस दुःखिण्यांत आपण केवढी चूक केली हें त्याच्या नजरेस आलें.

स. १७५० ता. ८ डिसेंबरास नानासाहेब हुंदेस्वास लिहितां,—

‘ येथें दाभाडियाशीं कजा प्राप्त झाला, व ताराबाईंनीं राजभोस गडावर आडकावून ठेविलें. आमचेठायीं विषम मानून आहेत. नानाप्रकारें मनसबे करितात. असे. श्रीकृपेनें उत्तमच होईल. गुदस्तापासून फौज घरीं बसली बाबमुळें चाळीस लाख कर्ज आलें. पुढेंही होतच आहे. फौजेचे समजाविशीं खोटा पांच सत्त लाख जाला. कर्जही मिळत नाही. गुजरायेंतूनही पैसा येथें दिसत नाही. सविस्तर तुम्ही समजून, खावंदाची ओढ जाणून, हरप्रकारें ऐवज प्रविष्ट करावा. दुसरे खर्च सर्व तोडून रुपया जमा करून कर्ज वारावें. पणचें उत्तर तपविलें न लिहितां सरकारची ओढ वारेक तैशीं स्वीर करणें. ' [खं. १-१५४]

ता. ८ जानेवारी १७५१ त नानासाहेब दीक्षितास लिहीतो,—

‘ खांपत माहादोबास वरें वाटत नाही व कांहीं कसवाही करून घ्यास गेले. आम्ही, भाऊ, रामचंद्रबाबा नवे मनसब्यास निवालों आहों. आमचें महत्तर कार्य स्वामांचे आशीर्वादावर व्हावें हे ह्मळा आहे. ’ [खं. ३ ले. ३७३ B] हा मनसबा निजामाचें राज्य संपुष्टांत आणण्याचा होता. ‘ जेथें करून कर्जपरिहार होय तो अर्थ करावा, सर्व प्रकारें जहागीर मनसब निजामाकडून घेऊन, आमचे हातून आपलें वरें करून घ्यावें ’ [खं. ३ ले. ३७२ B] ‘ जरूर पोटाचे संकटासाठीं रसदा घेतल्या. सर्वापुढें इलाज आहे, पोटापुढें, कर्जापुढें इलाज नाही. तो विचार पत्रां काय लिहावा. भेटोन्तर समक्ष एक वेळ फार वाईट दुःखांशीं बोलूं यांत संशय नाही, ’ असें पेशवा ८-१०-१७५१ रोजीं होळकरास लिहितो. [का. सं. प. या. ३९१].

बाकी याच वेळेस उत्तरेतील जंगी कारस्थानें शिंदे होळकरांनीं घडवून आणिलीं, त्यांचा उल्लेख (का. सं. प. या. ले. १६२-१६३ येथें) नानासाहेबांचे पत्रांत आहे, त्यावरून त्याची हिंमत व मराठशाहीच्या उद्योगाची दिशा ही व्यक्त होतात. ‘ रामेश्वरपासून हराणतुराणपर्यंत मराठ्यांचें यश प्रफुल्लित झालें. शाबास सरदारांची व तुम्हा लोकांची, ’ असें शिंदे होळकरांस पेशव्यानें लिहिलें त्याचा उल्लेख उत्तरप्रकरणांत पुढें येईल.

पुनः ता. १४ जुलई स. १७५१ रोजीं नानासाहेब लिहितो,—

‘ रामदासपंतांनीं करारच केला आहे कीं तुमचें कर्ज फिटोन तुमचे हातून मोहरांची दक्षणा वांटवितो वडिलांचे इतिफाकानें सहा सुभ्यांचा यथास्थित बंदोबस्त जो थोरले नवाबांस न जहाला; तो करितों. ’ [खंड. ३, ले. ३८७] ‘ येथील वर्तमान तर कळहप्रसंगें देश उद्वस्त झाला, रुपया नाही, याजमुळें मोठी बोट पडली. कर्ज आते जाडूळें. सर्व संकटें मागें परिहार जाहलीं, पुढेंही देवब्राह्मण कुपेनें कुशलच होईल ’ [२७ मार्च १७५२. खंड. ३ ले. ३९३]. नानासाहेबांची पहिल्या दोनतीन वर्षांतली

ही कर्जाची रकम लवकरच दूर झाली. 'रघुनाथराव, शिंदे, होळकर इत्यादींनी गुजराथ, काठेवाड, अयोध्या, दिल्ली वगैरे ठिकाणी सर्व अंमल बसवून बहुत खजिना मेळविला; प्रधानपंत कर्नाटकांत जाऊन सर्व खंडण्या घेऊन श्रीरंगपट्टणपर्यंत अंमल बसवून बहुत द्रव्य मेळवून पुण्यास आले. हिंदुस्थान कर्नाटकांतून द्रव्य नदीचा प्रवाह येऊं लागला ' [घा. रा. च.पृ. १३]. हिंदुपदपातशाही स्थापन करण्यांत पेशव्यांचा एक मुख्य उद्देश कर्जाची कटकट कायमची मिटावी हा होता. बाजीरावाचे वेळेपासून पेशव्यांस कर्जाने गांजले होते. हे मार्गे सांगितलेच आहे. स. १७४३ त द्रव्यनद्यांचा प्रवाह दक्षिणेंत आणण्याचा नानासाहेबाचा उपक्रम पुढें दहा वर्षांनी सिद्धीस गेला. तदुत्तर पेशव्याने आपल्या दगिद्रतेचें रडगाणें गाहिलें आढळत नाहीं; उलट उदगीर पानपत वगैरे मोहिमांचे जबरदस्त खर्च पेशव्यानें सहज भागविले; तथापि हा पैसा केवळ लुटीनें व खंडण्यांनीं जबरदस्तीनें फौजेच्या बळावर त्यानें मिळविला. राज्यकारभारांतील कौशल्यानें धनोत्पादनाचे मार्ग नानासाहेबास उमगले होते असें म्हणवत नाहीं. म्हणूनच मराठ्यांचे अंमलास ' राज्य ' न म्हणतां, ' लुटारू संस्था ' असें सामान्यतः हिंदुस्थानभर पुढें समजण्यांत येऊं लागलें. शिवाजीच्या राज्यस्थापनेंतील उच्चतर हेतु कालांतरानें बदलत गेले, आणि बाहेरील दिखाऊ ऐश्वर्यांत अंतर्गामी राज्यास भयंकर कीड लागून राहिली. नानासाहेब सदाशिवराव, रामचंद्रबाबा, महादोबा पुरंदरे, गोविंदराव चिटणीस इत्यादि त्या वेळच्या मुख्य मुख्य पुरुषांच्या मनांत वैमनस्य उत्पन्न झालें, त्यांत दोन पक्ष कोणते याचा उलगाडा पाहूं गेलें तर फक्त पेशव एकाबाजूस व इतर सर्व मंडळी दुसऱ्या बाजूस अशी होती. म्हणून पेशव्यांचें मन त्याची बायको गोपिकावाई हनें या सर्व मंडळीविरुद्ध विषडविलें, असा त्या वेळीं बोभाटा असून अद्यापि संशय घेण्यास जाण राहते. त्या अडचणीच्या प्रसंगी रामचंद्रबाबांनंच मोठ्या समंजस व दूरदृष्टी कारभाराचें जोखीम अंगावर घेउन अनेक भानगडींच्या प्रश्नांची त

काविली. त्याचा व महादोबा पुरंदर्याचा स्नेह असून, पेशव्याने महादोबास दुखविलें हें रामचंद्रबाबास आवडलें नाहीं. रामचंद्रबाबाचा मुख्य कारभार वर्ष सहामहिनेच प्रमुखपणाचा झाला. पुरंदरे वगैरे मंडळींच्या विरुद्ध दोनतीन वर्षे नानासाबाचें मन कलुषित होत चाललें होतें. त्याची निवृत्ति दमाजी गायकवाडाच्या परामवानें झाली. स. १७५१ चे आरंभी नानासाहेब निजामावर गेला असतां, ताराबाईचे आग्रहावरून दमाजी एकाएकी खानदेशांतून प्रथम पुण्याकडे व पुढें सातान्यावर चालून आला, तेव्हां पुणें सातारा येथील लोक भयभीत होऊन छुटीच्या भीतीनें पळून जाऊं लागले, त्या अडचणीच्या प्रसंगी चिटणीस व नानापुरंदरे व बळवंतराव मेहेंदळे आणि बापूजी भीवराव या सर्वांनीं मिळून जमाव करून सा. १५ मार्च स. १७५१ रोजीं गेंड्याच्या माळावर दमाजीचा पुरता परामव करून त्याचा गोट लुटून आणला, ही बातमी नानासाहेबास निजामाचे राज्यांत कृष्णाकाठीं समजली, तेव्हां त्याच्या डोक्यांत वरील कारभारीमंडळींच्या कर्तृत्वासंबंधानें चक्रे उजेड पडला; आणि लगेच पुरंदरे मंडळींचीं उत्पन्नं वगैरे व्यवस्था करून देशाचें त्यानें मनांत आणिलें; आणि स. १७५१ च्या पावसाळ्यांत तो प्रकार तडीस नेला. त्या सालच्या विजयादशमीपूर्वीं सर्व संशयाची निवृत्ति होऊन एकंदर कारभार सुरळीत चालू लागला.

सदाशिवरावास कोल्हापुरची पेशवाई मिळाली, ही खटपट सुद्धां केवळ रामचंद्रबाबाची नव्हती. तो डाव महादोबा पुरंदर्यानेंच सुचविलेला होता. [राजवाडे शकावली ११७]. ताराबाईची खटपट संभाजीस आपणाकडे बळविण्याची होतीच. त्याला उपाय म्हणून हा पेशवेगिरीचा उपक्रम पुरंदरे व रामचंद्रबाबा यांनीं योजिलेला असून, खरोखर त्यांत दौलतीचा फायदाहि होता. संभाजीची पेशवेगिरी म्हणजे जवळ जवळ रामराजाच्याच तोडीची होती. दोघेही पेशव्यांचे हातीं कारभार देऊनच चालणारे होते. रामराजाकडे बघी ताराबाई तशी संभाजीकडे जिजाबाई होती. त्यांत या सावसासुनांचें

बास्त वांकडे असल्यामुळे जिजाबाहेला सदाशिवराव कारभारी पुरवळा, पण ताराबाईची मुळीच ताबेदारी नको होती. सातारा कोल्हापुर ही दोन राज्ये पृथक् राहिल्याने मराठशाहीचे नुकसान किती होते; आणि त्यामुळे ताराबाईसारख्या उपद्रापी मंडळीचे कसे फावते ही गोष्ट कारभारी मंडळीस चांगली ठाऊक होती. दोन राज्यास एक घनी करू नये, अशी शाहूची स्पष्ट लेखी आज्ञा असल्यामुळे, निदान पेशवेगिरी तरी एका हातांत आल्याने मुख्य कार्यभाग उरकणारा असल्यामुळे पुरंदरे चिटणीस वगैरे जाणत्या मुत्सद्यांचा हा नवीन व्यूह फार चांगला होता; परंतु हा डाव म्हणजे आपले घर फोडण्याचा उपक्रम होय, असे बहुधा गोपिकाबाईच्या सांगण्यावरून नानासाहेबाच्या मनाने घेतले; आणि कांही दिवस तो प्रकार ससाच तहकूब राहिला. मागाहून नानासाहेबाच्या मनांतील संशयाची निवृत्ति झाल्यावर संभाजीची भेट घेऊन त्याने स्वतःच त्याची पेशवेगिरी संपादिली, ही गोष्ट पुढे सांगण्यांत येईल. स. १७५१ तील ताराबाईच्या भयंकर कारस्थानाची नानासाहेबास प्रथम चांगली अटकळ नव्हती, पण भागानगरच्या स्वारींत असतां दमाजी गायकवाडाने जो एकदम दंगा उसळून दिला, त्याच्या योगाने पेशवा खडबडून जागा झाला; मुत्सद्दी मंडळीच्या सल्ल्याकडे आपण दुर्लक्ष केले, याचा त्यास पश्चात्तापही झाला असेल. त्या वेळच्या त्याच्या पश्चांतील मजकुरावरून त्याच्या मनाची तारांबळ चांगली व्यक्त होते. 'संभाजीराजे यांजकडे आईसाहेबी राजकारण केले. त्यांनी तयार होऊन यावे, प्रधान यांचे पारिपत्य करावे. ते निघाले तो, जिजाबाईंनी या कामांत पडू नये, म्हणोन माघारे नेले.' [घा. रा. च.]

रामचंद्रबाबाचा प्रभाव फार दिवस टिकला नाही. नानासाहेबाने सदाशिवरावास त्याजपासून फोडून आपल्या बाजूस वळविले. 'मोहिमेस पेंसां रामचंद्रबाबा देईनांत. मग नाना वंभाऊ एक होऊन च-होलीस भेटळे. बाबाची मसळत वाईट यामुळे पुढे त्याजशीं विटळे. त्राबा पुण्यास आल्यावर आर्च १७५१ च्या सुमारास त्याची कारस्थाने सर्व नानास कळली. चोरचोरी

बसली. पुढें नानाबगेबर बाबा उगीच सिंहास्थानीं हिंडत होते. नंतर स्वारीस निराळेच पाठविले, परंतु विश्वास मध्यमच होता. (भा. व. सं. पृ. २५, व रा. श. ११७). रामचंद्रबाबास पेशवे प्रथम इतके चिड्छे लागले, त्याचें कारण बाबाचें द्रव्य. दहा पांच वर्षे राणोजी शिंद्याचा कारभार करून रामचंद्रबाबानें धनसंचय चांगला केला होता. होळकरांचा चंद्रचूड व रामचंद्रबाबा ह्यांची हातोटी बहुधा सारखीच होती. त्यांतही मल्हारराव सावध व स्वार्थास दक्ष होता, तथापि राणोजी किंवा त्याचे मुलगे नव्हते; तथापि राणोजीच्या मुलांस बाबाच्या कारभाराची खडान्खडा बातमी असल्यामुळे, त्यास कारभारांतून काढण्याशिवाय आपली दौलत सांवरणार नाही, असा शिंदेबंधूंचा ग्रह होऊन त्यांनीं बाबास कारभारांतून काढण्याचा हट्टच धरिला. परंतु मल्हारराव पाताळयंत्री, त्याचा मुलगा खंडेराव विशेष कर्तृत्ववान् नसून, शिंदेबंधूंची एकी व करामत अद्वितीय होती. शिंदे-होळकरांचा वावर एकाच क्षेत्रांत उत्तरेस असल्यामुळे, शिंद्याचा फायदा तें होळकराचें नुकसान, असा प्रकार व्यवहारांत होऊं लागल्यामुळे उभयतांत चुरस वाढून त्यास द्वेषाचें स्वरूप प्राप्त झालें. ह्या चुरशीत रामचंद्रबाबा मल्हाररावाचा पक्षपात दाखवी. मल्हाररावाचा कारभारी गंगाधर यशवंत व बाबा ह्यांचा स्नेह होता. बाबानें संपत्ति मिळवून पुण्यांत विस्तृत आगा घेऊन सात मजली वाडा बांधिला. देवस्थानें, बांठ, दानधर्म वगैरे कामीं मोठमोठे खर्च करून सर्व हिंदुस्थानांत बाबानें आपलें नांव केलें. या दानशौर्याचें रसभरित वर्णन जिवदाशदा बक्षीचे चरित्रांत आहे. [पृ. ३१] परंतु हा बडेजाव शिंदेबंधूस अपमानास्पद वाटून, ज्याप्यानें हद्दास पेटून स. १७५० च्या उन्हाळ्यांत पुण्यास असतां पेशव्याचे मार्फत रामचंद्रबाबास आपल्या कारभारावरून साफ दूर केलें. हा प्रकार मल्हाररावास मुळींच सचला नाही. रामचंद्रबाबास कारभारांत ठेवण्याविषयी त्याचा फार आग्रह होता. पुढें सदाशिवरावाचे मार्फत रामचंद्रबाबास पेशव्याचा कारभार काहीं काळ मिळाला. स. १७५० च्या

बून माहिन्यांत शिंदे-होळकरांची समजूत केल्याचा रोजनिशीत उल्लेख आहे तो या संबंधाचा असावा. पुढे जुळई माहिन्यांत पेशव्यानें शिंदे होळकरांची रवानगी दिलीन्ना कामगिरीवर केली. ह्या दोन सरदारांचें बाकडे ही उत्तरेतील कारभाराची गुरुकिल्ली असून, त्याची स्पष्टता पुढें त्या प्रकरणांत होईल. उज्जैन व इंदूर या उभयतांच्या राजधान्या संनिघट व उभयतांचे हितसंबंध एकाच क्षेत्रांत, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून त्या वेळच्या बडामोडी पाहिल्या पाहिजेत.

पेशव्यास द्रव्याची अडचण असल्यामुळें त्यानें रामचंद्रबाबास कांहीं दिवस हाताशीं धरिलें. सदाशिवराबास एकदां सदतीस लाख रुपये मिळाल्यावर ज्यास्त प्राप्ति होईना तेव्हां उभय बंधूंनीं बाबांस हळू हळू दूर केलें; तथापि द्रव्य म्हणजे सत्ता ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून त्यास थोडाबहुत आपल्या लगामीं ठेविलें. पेशव्याचें कर्ज बारण्याची युक्ति म्हणून मोठमोठ्या सरदारांवर पट्टी बसविण्याची सूचना रामचंद्रबाबाची होय. बाबा पुढे दोन तीन वर्षे जिवंत होता. 'लक्ष्मणहून देऊसेस गेले. तेथून पंढरीचे यात्रेस गेले. तेथे कांहीं कटकट झाली. तेथून १८ जुलई १७५४ रोजी पुण्यास बरीं आले. [पु. रो. पृ. १०९] नंवर रा. ४ ऑक्टोबर रोजी दहा घटका रात्री फाळ जाला. सात दिवस प्वराची व्यथा जाली. चार दिवस बोलत होते, तीन दिवस बोलले नाहींत. दोन प्रहर रात्री ओंकारेश्वराजवळ दहन केलें. बायको द्वारकाबाईंनीं सहगमन केलें. पंतप्रधान, भाऊ वगैरे समस्त मंडळी समागमें गेली होती. उजेडावयास घरास आले.' [पु. रो. पृ. ११४]. 'रामचंद्र मस्हारांनीं लोकांवर कर्जपट्टी घातली होती. तीन वर्षे कारभार करून गणपतीच्या मार्गे त्यांचा वाडा होता, तेथें मयत झाले. लक्ष्मणपंत म्हणून कोणी गृहस्थ नम्रुत होते, त्यांची जागा घेऊन घर सात मजळी बांधलें होतें. 'दत्तकपुत्र सदाशिवराव रामचंद्र यास नवी सरदारी दिली.' [का. सं. श. १५, रा. श. १२२]. अद्या अनेक पुरुषांची करामत राष्ट्रोद्योगाचे काशी

उपबोगांत आली असून त्यांच्या हकीकती खुलासेवार मिळत नाहीत, ही गोष्ट शोचनीय होय.

पुरंदरे घरी बसल्यावर ता. १२ फेब्रुवारी स. १७५१ रोजी पेशव्यानें अनूबाईचा जांवई व चिमाजी आगची पहिली बायको रखमाबाई हिचा भाऊ, त्रिंबक विश्वनाथ पेठे, यास पुण्यांतील कारभारावर नेमिलें. पुढें पुरंदर्यांची व पेशव्याची मोठी झाल्यावर, पेठे यांस पेशव्यानें सातान्यास ताराबाईचे बंदोबस्तास ठेविलें. रामचंद्रबाबा घरी बसल्यावर, पूर्वीच्या मंडळीस पुनः कामें सांगण्याचा उपक्रम पेशव्यानें केला. हा उपक्रम स. १७५१ च्या पावसाळ्यांत दमाजी गायकवाडाच्या प्रकरणानंतर झाला. 'महादोबा बाबाचा सरंजाम व सरदारी करून दिल्ली. चाकरी सर्वोत्कृष्ट झाली, तेव्हां कृपा करून दिल्ले. (१ ऑगस्ट १७५१, भा. व. श. पृ. २४). आश्विन शु० १ बुधवारी (११-९-१७५१) पहाटे दिवस उगवतां महादोबा नानाकडे भाऊकडे जाऊन आले. तिसरें प्रहरीं बोलावून नेलें. सदरेस कारभारास बसले होते. बाबाची समजूत जाली. अगोदर आठ चार दिवस मध्यस्थी होत होती. रोज मजकुरी एकत्र झाले.' पुढें ता. १७ रोजी 'प्रधानपंत संध्याकाळच्या प्रहर दिवसास महादोबाचे येथें गेले. मध्यरात्री फिरून आपल्या वाड्यांत आले. दुसऱ्या दिवशीं दसऱ्यास (१८।९) श्रीमंतांबरोबर महादोबाही शिलंगणास गेले. वज्रें दिवशीं [पु. रो. ७१] सरदारी देऊन पुणें देशचा सुभा, पुत्र नीळकंठ महादेव याचें नांवें करून, त्यांस स्वारीबरोबर घेऊन गेले (का. सं. श. पृ. १२). आषाढ शु० १० गुरवारी (९.७.१७५२) अवधीचे अकरा घटका रात्रीस प्रधान मुहूर्तेंकरून स्वारीस निघून त्रिंबक विश्वनाथाचे घरीं बारावे घटकेस येऊन राहिले. धरून निघतेसमयीं मुहूर्त चांगला झाला. दिवस उगवून भाऊ, दादा, व रामचंद्रबाबासह सासवडास महादोबाचे समजाविशीस गेले. महादोबांनीं चार हजार फौज ठेवावी, सुरत अद्याविर्यांत पांच लाखांचा मुल्लूख वसुळी सरंजाम द्यावा, महीपल्लीकडे साडेतीन लाखांचा

बाबा; पुढे देशाची मुतालकी पुरंदर देखील पुत्र निळोबास द्यावी. पूर्वी चाळीस हजारांचा सरंजाम माळव्यांत दिला आहे, आणीक साठ हजारांचा देशी व गंगखडीस द्यावा. शिवक सदाशिव यांस व बोंडो मध्दारास सरंजाम द्यावे, असे करारमदार झाले आहेत' [पु. शे. ८५, ८३]. यापैकी कांही गोष्टी पुढे महिना पंधरा दिवसांत अमलांत आल्या. 'महादोबास समजावून आणिलें. त्यांनीं आमचे मनास अनुकूल झालावें, बुराग्रह तिळमात्र कोणेविशीं न करावा. आम्ही सर्वप्रकारे त्यावर कृपा करून त्यांचे स्वरूपाप्रमाणें चाकरी घ्यावी. गुदस्तांही याच प्रकारे करार होऊन बरोबर नेलें, परंतु नीट चालले नाही. यंदां विचारावर आले आहेतसें दिसतें. परिणाम ईश्वर उत्तम लावूं.' ता. १९ जुलई स. १७५२ [का. सं. प. या. ले. ३८३] येणेप्रमाणें पुरंदर्याची पेशव्याची गोडी झाली; आणि पुढें त्यांनीं चांगलीच कामे केलीं.

ताराबाई, प्रतिनिधि वगैरे विरोधकांकडून जसा पेशव्यास त्रास पोंचत होता, तसाच सदाशिवराव, पुरंदरे मंडळी, रामचंद्रबाबा वगैरे स्वपक्षांतील कारभारी मंडळीसुद्धां रसवे करून कशी घागत होती, हें वरील प्रकरणावरून ध्यानीं येईल. राज्यचालकाचा मार्ग कंठकमय असून प्रत्येकाच्या मनाबोगतें करणें किती अवघड असतें, याची यावरून कल्पना होते. अनेक लहान खोर मंडळी राष्ट्रकार्यांत वावरत असून प्रत्येकाच्या अवगुणावर पांघरूण घालून गुणाचा तेवढा उपयोग करून घेण्याचें नाजूक काम पेशवा द्यांतपणें करीत होता. मराठे, प्रभु, सारस्वत, देशस्थ, कऱ्हाडे, कोंकणस्थ अशी सर्व जातींची मंडळी नानासद्देबाचे कारभारांत होती, हेंही येथें निदर्शनास येईलच. ज्यांची नांवें हल्लीं प्रसिद्ध नसून, जे मराठशाहीच्या उद्योगांत संविभागी होते अशीं किती तरी कुटुंबे व पुरुष असतील. कोंकणांतून ब्राह्मण बसे घांटाघर घेऊं लागले, तसेंच शेणवई व प्रभुसुद्धां पुढळले आले; आणि ज्यास आपण मराठशाही म्हणतो, त्यांत सर्व जातीचे इसम आपापस्यापरीं खपले आहेत. प्रत्येक घराण्याचे पदरीं सर्व जातींच्या

मंडळीचा समवेश असून, त्यामुळेच राज्याचे गाडे समतोल राहिले असे. प्रतिनिधींच्या पदरी जाखी म्हणून पेशव्यांचे स्नेही श्रेणवई कारभारी पांच पिढ्यापार्वेती होते, त्यांनी त्या दोन कुटुंबाचा स्नेह ठेवण्यास पुष्कळ मदत केली. [भा. इ. सं. मं. सं. वृ. १८३६].

७. रामराजास खोडविण्याचे प्रयत्न.—रामराजा कैद झाल्यावर पुढे काय प्रकार घडले, याचा खालील पत्रावरून अंदाज करता येतो. त्यास ताराबाईने अटकेंत ठेविले, त्या वेळचे हे पत्र आहे. (खं ६-५५३) 'गडकरी याणी राजश्रीस खलबतखान्यांत आणिले. त्या दिवशी आईसाहेबांनी तिसरे प्रहरपर्यंत उपवास केला. निदान राजश्रीच्याने निराळा फड काढावयाचे अवसान न होय. राजश्रींनी जाऊन मातुःश्रींच्या पायांवर बोटें ठेविली. भोजन पंत्तीस केले. पुराणकास काढावा (हें) सुप्रयुक्त. होईल तर बरे, नाहीतर जबरदस्तीने करावें, असेही गडकरी बोलत. परंतु राजश्री नेटून रांगत नाहीत. म्हातारीजीस खंती लागेल म्हणून भितात, राजश्रीची प्रकृत स्वामीस विदित आहेच. लागी माणूस जवळ नाही. पेशास पांचशत मातबर खालून वरते घ्यावे, राजश्रीस राजश्रीप्रमाणे नेट द्यावे, आईसाहेबांस आईसाहेबांप्रमाणे दमदार करावी; आणि स्वामीचे (पेशव्याचे) लक्षाप्रमाणे याणीं मनसबा सिद्धीस न्यावा. पुराणिकांनी जीवभय घेतले आहे, त्याजमुळे आईसाहेबही निकर्ष करणार, त्यांचे भय तूर्त वारावें. हर कसे करून रावत्याखाले घालून खाली आणावी, असा विचार केला आहे. आईसाहेबांनी स्वामीसही (पेशव्यास) आणखी पत्र पाठविले आहे, त्याचे उत्तर आल्यावर काय करणें तें करूं म्हणतात. खरें आहे, कीं उगाच बाहणा करून दिवसगतीवर घालतात न कळे ? आईसाहेबांशीं लटकें लावें हरप्रकारें बोलोन गुंतला हात मोकळा करावा. राजश्री एक दिवस उपवास करते अंगर निष्ठुर दाखविते, तर गडकरी यांसही बीलावयास जागा होता. तें अवसान, एकट्या पडळा आहे, त्यामुळे न होय, यास्तव दिवसगत लागते. सांप्रत दोघांचौघास वरते घेऊन नेटून लवकर करावयाचा विचार केला

आहे. स्वास्तीचें पुण्य समर्थ आहे. राजाश्रीचे मते मातुःश्रीने समजून सवलतीने करावे असे आहे. ते तर होत नाही. यांची तर भ्रांत फिटत नाही. उगीच माणसासमागमें राजाश्रीस] सांगून पाठवावे, तर तो काय जाऊन सांगेल नकळे. तरी सांगोन पाठवितों. परंतु नेट नाही. '

रामराजाची कैद हा राज्यकारभार स्वहस्तीं घेण्याचा ताराबाईचा डाव होता. सातान्यास नाना पुरंदरे मोठ्या शिताफीने सर्व गोष्टी करीत अवस्था-मुळे हा डाव फसला. एका दमाजी गायकवाडाशिवाय ताराबाईस दुसरा बळवान् सरदार कोणीच सामील झाला नाही. दमाजीचा डाव फसला तेव्हां तर ताराबाईचा बंडावा मोडल्यासारखाच झाला. भारतवर्ष शका-बलींतील या वेळची हकीकत नाना पुरंदरानेच लिहिल्यासारखी दिसते, 'सी अशी. 'आईसाहेबांनीं रामराजास किल्ल्यावर चंपाषष्ठीचे भोजनास नेले, कैद केले. आम्ही खाली राहिलों. तेव्हां नानासाहेबी आज्ञा करून आम्हां-कडून किल्ल्याभोवत्या चौक्या बसविल्या. मार्गशीर्षपासून फाल्गुन वा। ६ (७-३-१७५१) पावेतों मोर्चेबंदी रात्रंदिवस झुंजभांडणें करून राहिलों. तों दमाजीनें खानदेशांत दंगा मांडला; म्हणोन नानांनीं पारपस्यास बापूजी बाजीराव व बळवंतराव गणपतराव रवाना केले. त्यांचें यांचें झुंज जाले. हे मोडले. गायकवाड पाठीं लागत जेजुरी मोरगांवाकडून सातान्या-कडे चालला. आम्हांस वर्तमान सातान्यास कळल्यावर सारी फौज घेऊन बळवंतराव व बापू बाजीराव यांस नासण्यावर येऊन मिळून, दम फिरून सर्व लोकांचें समाधान दिलासा देऊन गायकवाडामागे लागून, गायकवाड म्हसवे व वेत्रातीरी राहिला होता. आम्ही फौज घेऊन बहुधावरून गायक-वाडावर गेलों. झुंज झालें. गायकवाड मोडून गेंड्या पावता शहर सातान्यांत घातला. लष्कर डेरे दांड सर्व लुटून आणिकें. निघाण नौबत बापूजीची व बळवंतरावाची गेली होती, ती फिरोन आणिली. गायक-

१. हे पत्र पेशव्यास त्याचे हस्तकारनें सातारा किल्ल्यावरून स. १७५१ च्या आरंभी लिहिलेलें दिसतें.

बाबास छटून फस्त केला. नानासाहेब सातान्वास आले. दमाजी भेटला. तत्समप्रमाणे न बर्ते म्हणून छुटला गेला. बाबाचा (महादोबा पुरंदरे याचा) सरंजाम व सरदारी हे करून दिव्हे. बाकी बाबा घरी बसले तर बाबाचे आम्ही. आमची चाकरी सर्वोत्कृष्ट झाली. तेव्हां बाबावर कृपा करून करार करून दिव्हे. 'रामराजाची सुटका मात्र ताराबाईच्या मृत्यूपर्यंत झालीच नाही.

ताराबाई व पेशवा यांमधील तंट्यांतले पेशव्याच्या बाजूचे कागदपत्र जसे मुबलक सांपडतात, तसे ताराबाई किंवा तिच्या पक्षांतील यमाजी शिवदेव वगैरेचें म्हणणें काय, तें समजण्यास फारसे साधन नाही. तसा एक कागद ताराबाईच्या पक्षांतील कोणीतरी पेशव्यास स. १७५० च्या अखेरीस लिहिलेला आहे, तो पहा.—

(शाहूने) कै० वास केल्यावर तुम्ही असा डौल घातलात की, सर्वाध्यक्षता आपली. आमचे तर्फेचें माणसानें राजाजवळ एकांती बसूं देखील नये. रात्री दिवसा तुमची चौकी. ते प्रसंगी जे जे तुमचे पक्षी लागले ते वांचत चालले. असें दिसों लागतांच वड्डयचे तळावर रामाजी बाबाजवळून तुम्हांस सांगितलें की, ऐसें न करावें. बाबांनींही सांगितलेंच असेल. परंतु आपण बहुमान मात्र बाबाशी करीत गेलेत. ते गोष्टीचीही आम्ही गमच खादली. तदोत्तर, सातारियासी दाखल होतांच आम्ही शिवाजी हरि, देवराव, बाबूजीनाईक यांचा अभिमान धरिला तुम्हीं जे माणूस आम्हांकडे आलें, तें मोडीतच चाललेस. तथापि आम्हीं, शिवाजी हरि केवळ तुमचा ग्रामकंटक व लबाड ऐसें जाणून, त्याचा अभिमान सोडिला. देवरायास पोटास मात्र देवविलें. नाइकास कर्णाटक द्यावें, नाहींतर पांचासातांचा सरंजाम द्यावा. तेव्हां तुम्ही बाबांनीं मिळोन कर्णाटक मस्त हस्ती जहाली, फकिराचे दारी बांधिला, म्हणजे दौलतीची फजिती केली. अखेर कर्णाट काढिलें. तेव्हां सरंजामही न दिला. याप्रकारें ज्या ज्यांनी मुख्यपणें आमचा पक्ष मीनांत आणिला ते सर्वस्वें बुडालें. या प्रसंगाप्रुळें फारच

आम्हांका राग येऊन आम्ही रुसून बाहेर आलों. ते प्रसंगीं तुम्ही, बाबांनीं आपले जागा विचार करून आम्हांपासून इमान तुम्हास देविलें. तुम्हीही शपथ केली कीं, सहसा स्वामीचे हिताविशीं मजपासून कायाबाचामनें अंतर होणार नाही, त्या दिवसापासून तुम्ही कोणेप्रकारे चाललेस हें मी जाणलों. मी कसा चाललों हें तुम्ही जाणत असाल. सांप्रतकाळीं नाना-प्रकारें लोक सांगतात, तें एकीकडे ठेवून, तुम्हांजवळून पुढें अंतर पडेल तेव्हां आपणही अंतर करावें. इतक्यांत, तुम्हीही सर्वप्रकारें, आमचेपशीं हें भाऊंनीं बाबांनीं सांगितलें. तदनुरूप तुम्ही गडकरीयांस भरंवसा पुरवून राजे आईसाहेबांस खालीं आणावयाचा विचार केला. चौकी मारली. एका दो दिवशीं खालीं उतरून सुरळीत चालावें, दुर्जोक्तिक उभयपक्षांचा बाराबा, तो विचार टाकून बाबां रुसून घरास गेले. हें ऐकतांच सुस्त पडलेत. माणसें देखील पळवूं लागलेत. हें कांहीं तुमचे इमानास बोग्य नाही. [खं. ६ ले. २७८].

रामराजांत बिलकुल करामत नाही, असें पाहून ताराबाईस मोठा त्वेष उत्पन्न होई, आणि आवेशान्या मरांत् 'तूं खरा नव्हस खोटा आहेस,' असे उद्गार सर्वांचे देखत तिच्या तोंडांनून वारंवार निघत, तेव्हां हळू हळू त्यांचा प्रसार जनवातेंत झाला. 'तूं राजबीजाचा नव्हस, खरोखरच उच्चस्या आहेस,' असें ताराबाई त्याची वारंवार निर्भर्त्सना करतांना त्यास म्हणे. अर्थात् रामराजाचा तोतया उत्पन्न झाला. 'लटका राजा राजमाचीस ठेविला होता. तो सातान्यास रामराजाकडे पाठविला झेता. तो लबाड, स्वाजला डाग देऊन डावे हाताची करंगळी तोडून, पांच पाट काढून, त्याजला बाहेर घातला. त्याजबरोबर मोसावी होता, त्याचे कान कापळे. शेतयानें सांगितलें, मी अहीर रायाचा, माझें नांव संताजी, बापाचें नांव संभाजी अहीरराव. मजला यशवंतराव प्रभूंनीं व आणक्यांनीं मर देऊन राजा म्हण, म्हणून सांगितलें.' [पु. रो. पृ. ६७-१५ जुलई १७५१].

१ ता. २५ डिसेंबर १७५० रोजीं महादोबा पुरंदरे कडून घरीं बसल्यावर लवकरच हा कागद लिहिलेला आहे.

ताराबाई समीट असल्याने संतापांत वाटेळ तें बोलत असे. शिवाय चार्मक्यानेही तिच्या स्वभावांत फरक पडला होता. शाहूला ती योगीबहुत वचकत असे; पण आतां आज्ञास नातू शिकवी, अशी सर्व मंडळीसंबंधाने स्थिति होती. रामराजाच्या नाकतेंपणाचा तिला पराकाष्ठेचा क्रोध आला. त्या भरांत तिने किल्ल्यावर रामराजाचे फार हाल केले. त्यांत स्थळस सोडविण्याचा प्रयत्न पेशवे करीत, त्यामुळे तर ती ज्यास्तच चिडे. साताराच्या किल्ल्यावर म्हणजे प्रत्येक छत्रपतीवर तोका सोडून त्यांस कबजांत आणण्याचा प्रयत्न पेशव्यांस करतां येईना. कोल्हापुरच्या संभाजीकडेही ताराबाईची कारस्थाने चालू होती; परंतु त्यांत कांहीं तथ्य नव्हतें. पेशव्यांनीं हचलकरंजीकरांचे दोन सरदार हरिराम व मानाजी पायगुंडे यांस तीन हजार फौजेनिशीं स. १७५० च्या पावसाळ्यांत वारणेच्या तीरीं छावणी करून बंदोबस्तास ठेऊन दिले होते. [हच० इ० पृ. ६९] पेशव्यास न जुमानतां साताराभोंवतालच्या प्रदेशांत करडा अंमल बसवून ताराबाई वसूल घेई. पण या पलीकडे अधिक उपद्रव ती पेशव्यांस देऊं शकली नाही. उलटपक्षीं रामराजास बोध करून पेशव्यांनींच त्याला सर्वस्वी वश करून घेतले. “अमुक सरंजाम मला द्या, तेवढा घेऊन, तुम्ही जें जें कराल त्याला रुकार देईन, राज्याचा कारभार तुम्ही वाटेळ तसा करावा,” असा लेख त्यानें पेशव्यास लिहून दिला. [सरदर पृ. ७२].

रामराजा सल्लुख्यानें ताव्यांत येईना, तेव्हां फौज आणून लढून किल्ला ताव्यांत घ्यावा, असाही विचार आरंभीच कित्येकांनीं सुचविला; पण प्रत्यक्ष धन्याशीं असा युद्धप्रसंग करण्याचें गोविंदराव व त्यांचे बंधू बांचे मानस झाले नाही. युक्तीनें मजीं ठिकाणीं आणून काम करणें तें करावें. त्यावरून नानासाहेबाचे मनांत गोविंदराव चिटणिसासंबंधानेही संशय उत्पन्न झाला की, हे मुद्दां बहुधा ताराबाईस मिळाले. या संबंधांत गोविंदरावास पेशव्यांनीं लिहिलेले पत्र वा चपलाढायक आहे. तें असे:—

‘अलीकडे सर्व दरबारचे मुस्ली एकप्रकारचे जाणून सर्वप्रकारे तुम्हांसच हातीं धरून, बरा बार्डेट सवाल जाब तुमचे हातून केला. तुम्हीं यथाशक्ति आमचे कार्यास न चुकलेस. गतवर्षी रामाजीपंतांनी भर देऊन सकवारबाई तुमचे केवळ पाठीसच लाविली, ते प्रसंगी तुमचें दरबारी कांहीं चालेना; तथापि तुम्हांमुळे सकवारबाईचा दावा, सर्व ब्राह्मणांचा पेंच कबूल करून, तुमचीं मुलें माणसें पुण्यास आणूस ठेविलीं. तुम्हांस रक्षाबयास फौज दिली. तुम्हांमुळे आम्हांवर सकवारबाईंनीं इतराजी, त्यांचा काळ होय तों कधी केली, हें तुम्हांस स्मरण असेलच. तुम्ही यमाजी-पंतांचे पेंचामुळे, सकवारबाईंचे पेंचामुळे, गडकरी सर्वप्रकारे आपले विचारांत घेऊन आमचा आश्रय केलात. आम्हीही तोच विचार शेवटपावेतों निभावला. तोंपावेतों आमचे चित्तांत तुमचेठायीं ममतेस अंतर नव्हतें. व्याप्रमाणें बाबांचे (महादोबा पुरंदरे) चित्तांत तुमचा पक्ष त्याचप्रकारे आमचे चित्तांत. कां की तुमची बाबांचे ठायीं निष्ठा तशीच आमचे ठायीं. तदोत्तर राजश्री स्वामींनीं तुम्हांस कीं त्यांस लिहून जबाबसे तें करावें, तेंही न करतां उफराटें, राख्यभारास युक्त, आम्हांस संमत, तुमचें हित ऐसा विचार अवलंबिला असतां, टाकून लांबणीवर घालून बसलेत, तुम्हांस काय म्हणावें ! बाबूजी नाईक, देवराव यांचा दरबारी आम्ही अभिमान धरिला, वेडेपणें अथवा शहाणपणें तेवढेंच तुम्हीं व बाबांनीं तटीं लावून राज्य बुडविलेंत, या शहाणपणास काय म्हणावें ! कलयुगांत खावंद तों वेडेच असतात, परंतु कार्यकर्ते शहाणे असतात, ऐसें ऐकत होतो, तेंही येथें विपरीत दिसून आलें. अद्यापही दुराग्रह टाकाल, विचारावर ब्याळ, सर आमचा लौकिक राहील, राज्य वांचेल. येणेंप्रमाणें केलिवा तुमचेंही बरें होईल. या उपरी मनाभासून आईसाहेबांस समजावून, भरंवसा पुरवून, खाली आणावी. नानांनीं तुम्हीं मिळोन राज्यकार्य चालवावें, आज नासर-खंग मेला, अशा प्रसंगांत तों मोठासा मनसबा केला पाहिजे. बाबा रागीट उठोन गेले. (२५ डिसेंबर १७५०), त्यास आमचा लौकिक माझ

आह्वा. परंतु थोडक्याच मजकुरावर आज एक वर्ष दुराग्रह वाढवून या थरास आणिले. आतां तरी विचार करून, समयसूचकता कराळ तर सर्व कुणाल होईल. नाहीतर ईश्वरप्रमाण. आशीर्वाद.' आंतील उल्लेखावरून हे पत्र स. १७५१ जानेवारीच्या आरंभीच लिहिलेले आहे. [खं. ६ ले. २४३].

रामराजास अटकेंत ठेवल्यावर पेशव्यांनी काय काय प्रयत्न चालविले ते डिसेंबर १७५० च्या खालील पत्रावरून दिसून येतें. हे पत्र (का. खं प. या. १८४) सदाशिवरावानें त्रिंबकनाना पुरंदरे यास सातान्यास लिहिले. ' दामाळ्याकडील कारभार निर्गमांत न ये. मनसुव्यास तोड पडेना. तुम्हीं सर्वप्रकारें राजश्री स्वामीचें लक्ष आपलेवरीं कायम राही ते गोष्ट करणें. त्यांत अंतर पडूं न देणें. वर्तमान लिहिणें तें पुण्याकडे लिहित जाणें. आम्ही पंढरपुरापलीकडे आलों. पांचसहा दिवशीं तीर्थरूपांजवळ पोचलों. सातारियाचें बंड मोडलें पाहिजे. मूळ दामाडे. तेथें कांहींच होईना, करीनात, मनासही न ये, संशयच वाढतात. यास्तव जाऊन नीट करून होईल ते लेहून पाठवूं. कान्होजीबावाजवळ मातुःश्रीचे भाव निघाले व राजश्रीचा निरोप वगैरे सर्व लिहिलें तें कळलें. तुम्ही बोललां ऐशास हा डौल कामाचाच नाही. मातुःश्रीस नीट सांगून राजश्री सोडावे लागतील. त्याचें पुण्याहून लिहून पाठवूं त्याप्रमाणें करणें. मुख्य राजश्रीचा लगाम पुरता राहे तें करणें. हे काम तुमचे हातीं आहे. इजारे भौते नें खर्च वेंच करून, वरतीं आपलीं मायेचीं माणसें पाठवून लगाम राखणें. वरचेवर सर्वां मुत्सद्दियांचे भाव लिहिणें. मजबदल संदेह तुम्हांस वाटतो. ईश्वरी जुलूम आहे, असें न करणें. '

थोळ्याच वेळांत गायकवाड सातान्यावर येऊन त्याचा पराभव झाला. तरी रामराजाची सुटका नाहींच झाली. गायकवाडाचा बंदोबस्त केशवाचर, 'मातुःश्रींनीं व राजश्रींनीं खालीं यावें, ये विशींचा प्रेतन बहुता प्रकारें केला. त्यांनीं जे जे मुद्दे घातले तेही मान्य केलें असतां, त्यांजकडून मानजिख

जाबब व आम्हांकडील मध्यस्थ महादाजी निंबाळकर व घोंडो गोविंद आले गेले. आम्हांकडील मध्यस्तांस गडावरी न घेतलें; आपलेकडील मध्यस्तांसही न घेतलें. आईसाहेब वसवासी फार; लोक व गडकरी यांचे चित्तंत आमचें सूत बनो न द्यावें. त्यांचें मनांत मातुःश्री व पेशवे एक झाल्यावर आम्हांस कोण विचारतो ! याजकरितां गडकरी यास नरम करावयाचा विचार केला आहे. होईल वृत्त तें लेहून पाठवूं. ' [२२ मे १७५१ का. सं. पया. ले. ३५४]. ' ताराबाईशीं विषाड पडल्यामुळे त्यांनीं नानाप्रकारें पेंच केलें. ज्यांशीं आम्ही गोड न बोललों, तो त्यांचे लगामी; ज्यांशीं गोड बोललों, तोही त्यांनीं लटका लावून आपले लगामी लाविला. कोठें ताल राहिला नाही. यास्तव आम्हीं कबूल केलें की, दादोबास प्रतिनिधि द्यावी. त्यांनीं सर्व कारभार करावा. गुजराथ व नाटकीची व्यवस्था आम्हीं केल्याप्रमाणें चालावी. त्यांनीं कबूल केलें; परंतु खालीं उतरल्यावांचून, भेट झाल्यावांचून जनांत नीट दिसत नाही, संशय तुटत नाही. यास्तव बहुतां प्रकारें आग्रह करितों. परंतु खालीं उतरतांच राजा पळून जाईल, अगर आम्हीं मागती राजास हातीं घरून आपणास मुरदाड करतील हा संशय मानून संकटांत आहेत. भोंवतीं भलताच गुरें वळवितो. पोटास एक पैसा येत नाही. सोनें रपें मोडून खावें, येथपावेतो आलें. यास्तव मातबर मराठे मध्यस्थ घेऊन उतरावें, ऐसा करार झाला आहे. उतरलीं तर उत्तम; नाहीतर एका खाशानें दहा हजार फौजेनिशीं येथें असलें पाहिजे. मुरारजी घोरपडे व निजाम यांजकडे राजकारणें करितात. सर्व संभाळलें पाहिजे. गृहकलह कठिण आहे. तद्विषयीं कसें करावें ! तुम्हांकडे मरहाराजाकडे देखील राजकारणें करितात ऐसें ऐकितों. त्यांस तुम्हांशीं राजकारण केल्यास काय होणें ! परंतु यत्नास चुकत नाही. ' [का. सं. पया. ३५३] हें पत्र नानासाहेबानें शिवांस लिहिलेलें असून वरच्याच पत्राच्या वेळचें आहे. साताऱ्याची तजवीज सर्व नाना पुरंदरे याजकडे होती, तेथील राजकारणें व खटपटी याची

माहिती हा पुनंदरे वारंवार पुण्यास नानास व सदाशिवरावास लिहून कळवीत असे. 'तुम्हीं बहुत सावधतेनें सर्व कामें करावयाचा काल आहे' असे लिहून सदाशिवराव लिहितो 'आमचीच खानगी सातन्यास करावयाचा विचार आहे' (का. स. पया. १७३). तारीख ११ जून स. १७६१ रोजी पेशवा ताराबाईजवळील आपला कारभारी दिनकर महादेव यास लिहितो. 'राजर्षीस अटकाव गडावर जाहला, यासाठीं इतके दिवस भांडलों. ज्यांनी अटकाव केला, त्याचे दावेदार झालों. सर्व मातब्बरांचा डौल एकीकडे. एक आमचा मात्र निश्चय की, भांडून अथवा सल्ल्यानें राजा सुटावा. ज्याचे चाकर म्णविलें, त्यासाठीं मेहेनत करावी. मग जो बूज करून कृपा करील तेच विशेष. या अर्थें लाखों रुपये खाऊन आपले मनसुबे बुडवून, राजा सुटावा, या थरास आणिलें. सर्व बाईसाहेबांचे पक्षी मिळाले होते एक आम्ही मात्र राजर्षीच्या पक्षीचे जाणून आमचे परिपत्यास सर्व राज्यांतील सरदार प्रेरिले. गायकवाड तो सर्व देश लुटीत सातान्यासच आला. यामुळे भागानगर व कर्नाटकचीं कामें अफतर जाहलीं. इतके पदार्थ, राजर्षीचे सुटकेचे उपयोगास लागलों, यास्तव प्राप्त झालें. आतां गडावर सर्वाध्यक्षता राजर्षीची जाहलियाउपर आमचे मनोरथ बाकी राहिले नाहींत. मतलबाचे यादीवर करार त्यांनीं संतोषेंकरून देणें उचित. यद्यपि न दिले तरी आम्ही त्यासाठीं आड यावें असें नाहीं, जेव्हां खाली येतील तेव्हां सर्व सेवकांच्या रीती व आमचे स्थितीची तुलना करतील. तेव्हां जें त्यांचे खावंदगिरीस व कदरदानीस उचित तेंच करतील. राजाना वर बसविलें होतें, यास्तव किल्ल्याशीं भांडत होतो. आतां राज्याचा अखत्यार परिच्छिन्न जाहला असला, तर एके दिवसांत आमची फौज उठोन येईल. खाऊन बसावयाचें प्रयोजन काय ! परंतु सांगोस्याहून राजे गेले ते समर्थी चि. नाना व चि. भाऊंनीं अर्ज राजर्षीस केला होता की, गडावर न जावें; परंतु आमचा अविश्वास यामुळें गेले. शेवटीं कर्मभोग, अपकीर्ति येथपावेतो जाहली. आतां राजे वर राहिले, आमचे फौजेस उठवून

लाविलें, तरी मागती अनेक कल्पना ब्हावयास अंतर होणार नाहीं. करवीरकरांकडालि वगैरे पैच बहुत आहेत. खावंद लोकांनीं जे हल्लीं तेथें मंत्र सांगणार असतील, त्यांसीं दीर्घ विचारून जें करणें तें करावें. सर्वोत्तम पक्ष हाच कीं तिळमात्र संशय न धरतां राजश्रींनीं खालीं यावें. दिल्ली, इराण, तुराणपासून रामेश्वरापावेतों दुर्लौकिक जाहला आहे, तो दूर करावा. कारभाराचा अर्थ तर, जोरावारीनें आजपर्यंत कोठेंही कारभार शेवटास गेले नाहींत. सर्व योग खावंदाची रजावंदी राखावी, हेच आमची इच्छा. खावंद आपले आवडीनें कारभार घेतील तेव्हांच करूं कारभार करितां बहुताचा दावा पदरीं पडतो, तो दावा कशास पाहिजे ! खावंदांनीं दिल्ले दौलतींत कारभार बहुत आहेत. नवा तोतया लबाडी करील यास्तव ठेविला, त्यास जिन्नै न मारावें, वरकड खात्रेस येईल तेथें ठेवावा, आमचा गुंता तिळमात्र नाहीं. खावंदांनीं मुखरूप राज्य करावें. याप्रकारें बोलोन हवालदारास संमजोन सांगोन खालीं प्रतिपदेस (१३-६-१७५१) येत तें करणें. वेरझोरवर काम पडल्यास अनेक विघ्न उपस्थित होतात. यास्तव रंग भरून त्यांची निशा करून खालीं येत, आम्ही भ्रम केलियाचें सार्थक होय तें करणें. ' [खं, ३-१३६] या पत्रावरून पेशव्याच्या भावना चांगल्या व्यक्त होतात कारभाराचें ओझें पेशव्यांनीं आपमतलबानें आपल्या शिगावर घेतलें, कीं जें काम दुसरा कोणी अंगावर घेईना, तें प्रसंग येत गेले, त्याप्रमाणें स्वतः करून राष्ट्रसेवा यथाशक्ति केली, याजबद्दलचा निर्णय ज्याचा त्यानें करावा हें चांगलें.

ताराबाईसंबंधानेंही नानासहेबाचा भाव किती आदरपूर्ण होता, हें खालील पत्रावरून दिसून येतें. हेंही पत्र वरच्याच काळचें असावें. हें सखो महादेव म्हणून ताराबाईचा कारभारी होता, त्यास लिहिलेलें आहे. कदाचित् हा दिनकर महादेवाचा भाऊच असेल.

‘तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावून संतोष जाहला. तुमचा समज आबच असा आहे असें नाहीं. पूर्वीपासून आहे. वरकड जें करतां तें बरेच. त्याचा विषय

फार थोडा; परंतु मातुश्री बोलवीत नाहीत, कामकाज सांगत नाहीत, हें लिहिणें, हें तरी फारच चांगलें. असें या मार्गे कधीं जाहलें नाहीं. मुख्य मातुश्रीचे आशेप्रमाणें वर्तणूक करावी, त्यांचे मर्जीस विरुद्ध न पडे असें असावें. तें तुम्हीं आज लिहिलेवरून कळलें. याउपर काय म्हणावें ! खर्च-वेंच जसा मातुश्री आज्ञा करतील तो करावा. मातुश्रीस एखादा भांड बालतो, आपण समजून सांगावें, आशेप्रमाणें वर्तणूक करावी. मातुश्रीस संसार अगर सर्व विषय कळतो; तो तुम्हांस कळावयासी बहुत जन्म पाहिजेत. सारांश, मातुश्रीचे आज्ञेचा प्रकार, अगर मातुश्रींनीं खर्चवेंच केला तरी उत्तम आहे. ते जें करितात तें समजून करितात. तुम्हांस मात्र समजत नाहीं, इतकाच अर्थ. जसें मातुश्री सांगतील तसें करित जाणें, म्हणजे लक्षजोड आम्हांस तुम्हीं दिली. वरकड संसार तुम्ही आपले तर्फेनें अधिक उणें समजोन करणें, हें आम्हांसच धाजिणें नाहीं, तुम्हांस तरी हें प्राप्त कसें असावें, तें श्रुत नाहीं. जें चालतें तें बरेंच आहे. मातुश्री बोलवीत नाहीत, हें मात्र सर्वार्थीं वाईट समजून, त्यांचे आज्ञेचा अर्थ समजोन वर्तणूक करणें.' [खं. ६ ले. २४२] तागवाईच्या कोंडीचें सामान आणणारे बैल कोणा अधिकाऱ्यानें अटकाविले, त्याचा निषेध करून पेशव्यानें ते लगेच सोडून दिले. ता. १० डिसेंबर स. १७५०. [खं. ६-२१६]

८. ताराबाईंशीं पेशव्याचा समेट — (स. १७५१ अखेर).— ताराबाईनें वाटेल तितका त्रास दिला व कारस्थानें केलीं तरी नानासाहेबांनीं तिची कधीं सहसा अवज्ञा केली नाहीं. गायकवाडाचा बंदोबस्त केल्यावर पुनः पेशव्यानें ताराबाईंचें मन वळविण्याचा प्रयत्न चालविला. तिचा मात्र फणफणाट यत्किंचित् कमी झाला नव्हता. ३ मे स. १७५१ च्या पत्रांतील तिची वृत्ति पाहण्याजोगी आहे. 'तुम्हीं फौजेसुद्धां येऊन परिषदातला आहे, तो उठवून तुम्हीं स्वस्थळास जावें. तदनंतर जें बोलणें तें सांगोन, हरकोणी आपले तर्फेनें पाठवून द्यावा. त्यांसी जावसाळ करावा तो केला जाईल.' [इ. सं. ऐ. टि. भा. १ ले ३५]. नुसतीं मनगटें चावण्या-

पलीकडे तिची करामत राहिली नव्हती. महाराजांस तिने अटकेंत ठेविलें, ही गोष्ट सर्वोच्च दुःसह वाटूं लागली. प्रतिनिधि, सचिव यांनाही तिचा वीट आला. शाहूने ठरविलें काय, आणि एका वर्षाचे आंत प्रकार झाला काय, याची सर्वोच्च तळमळ लागली. 'महाराजांचे ठायी पराक्रम, मनसबा, धैर्य, आंगेजणी वगैरे गुण बहुत दिवस बाहेर लघुसहवासी राहण्यानें, आले नाहींत, यामुळे आईसाहेबांचे अनाचार सारखे चालू राहणार, असे पाहून सातान्यानजीक दहा पांच हजार फौज दादोपंत वार्ध यांच्या हाताखाली चंदनवंदन किस्व्याखाली ठेवून दिली, 'तेव्हां ताराबाईचें राजकारण बहुतेक बंदच झालें. तथापि तिचा उपद्रव्याप चालूच होता. हात चालेल तेथे मामला अगर महाल विव्हेस लावावा, वसुलीस हुजरे आपले पाठवावे, कोणी मातबर कारभारी आढळल्यास संग्रह करावा, चिटणीस वगैरे जुन्या मंडळीचा द्वेष करून जवळ पुराणिक व बाबाजी जाधव, व चिटणिसी लिहिण्यास चिटणिसांकडील कारकून मोरो शिवदेव थिटे, यांचे हातें काम चालवूं लागली. इतरांजीतील लोकांस बेड्या घालाव्या, डोचकीं मारावीं, खजिना जवाहीर मोडून लोकांस द्यावें, आपलें करणें सिद्धीस जात नाहीं याचा विचारच नाहींसा झाला. इकडे पेशव्यानें आंतून अनेक इसमांच्या मार्फत ताराबाईशीं लेखी सल्लू करवा, असा घाट रचिला. तेव्हां चितो अनंत देवस्थळे व मोरो शिवदेव थिटे यांजवरोबर आपल्या अटी लेखी देऊन त्यांस ताराबाईनें पेशव्याकडे पुण्यास बोलणेंकरितां पाठविलें; आणि तुमचे विचाराबाहेर आपण चालणार नाहीं, असें कबूल केलें. ताराबाईनें दिलेलीं कलमें व त्याजवर पेशव्याचे जबाब असा हा तह दोन चार महिने घाटव होता. [खं. ६ ले. २७६ चा कागद ह्याच तहाचा होय] 'मतलबाचे यादीवर करार त्यांणीं संतोषें करून देणें उचित ' असें वाक्य ११ जून स. १७५१ च्या पत्रांत [खं. ३. १३६] आहे, ती याद हीच असावी. त्यावरून ह्याच दोन चार महिन्यांतला हा तह असावा.

या तहांतील कळमांचा गोषवारा:—

तह श्री. मा. आईसाहेब यासी रा. नाना पेशवे यांनी करून दिल्ले.

हस्ताक्षर मोरो शिवदेव थिटे कळम मखलासी खुद्द पेशवे यांचे हातची.

१ हुजूर मामल्याचा ऐवज शाहूचे कारकीर्दीप्रमाणें देऊन एकनिष्ठेनें सेवा करावी.

उ. मागील पैका मुदतीनें ध्यावा. साहेब खाली आल्यावर पूर्वप्रमाणें चालेल.

२ यमाजी शिवदेव वस्तभावपुद्धां हुजूर आणून स्वाधीन करावे.

उ. जामीन द्यावा, मुतालकी न सांगावी. कबूल असल्यास सोडून पाठवूं.

३ विष्णु विश्वनाथ व रामाजी केशव यांजपासून सेवा वाटली तर बंजं नाहीं तर निरोप देऊं. त्यांनीं सरकारचा हिशेब वारून द्यावा.

उ. वरकडाप्रमाणें यांजवरही कृपा करावी.

४ हुजूरचे खासगांचे महाल व गांव दुसऱ्यास दिले असतील ते परत करावे.

उ. राजेश्रीचे सनदेशिवाय जें जाहलें असेल तें न चालवें.

५ पंतप्रतिनिधींचे गड, ठाणीं व वस्तभाव हुजूर आणून द्यावी.

उ. राजेश्रीचे सनदेशिवाय जें गेलें असेल तें सर्व नीट करून द्यावें.

६ दामाडे व गायकवाड मुलेंबाळेंपुद्धां हुजूर आणून द्यावे.

उ. साहेबांचे सनदेप्रमाणें सर्वांनीं वर्तावें. तें न करतां कलहद्दूदी केली. कलहांत ईश्वरें यशच दिल्ले; परंतु एक साल मात्र गेलें, पदरचे तीस लाख खाऊन पंचवीस लाखांची रोख निशा केली. निम्मी गुजराथ सनदेप्रमाणें दिल्यावर, सेवकाचा तिलमात्र गुंता नाही. साहेबांचें येणें खाली होतांच उमाबाईस साहेबांकडे पाठवूं.

---

१ दामाडे व गायकवाड मे १७५१ त कैद झाले, आणि ताराबाई १७५१ ऑक्टोबरास किल्लाखाली आली. अर्थात् त्वा दरम्यानचा हा तह असला पाहिजे.

७। किल्ले सिंहगड साहेबीं दिव्हा तो करार असे.

उ. उत्तम.

८। निम्मे गुजराथ साहेबीं कृपालु होऊन तुम्हांस दिली. सरकारचा ऐवज निम्मे तुम्ही इकडेस द्यावा.

उ. अम्मळ बसल्यावर देऊं. तूर्त तीस चाळीस पदरचे मान खादळे. गुजराथेंतील एक पैका आला नाही.

९। हुजूरचे कारभारी गोविंदराव, यशवंतराव वगैरे तुम्हांकडे गेले आहेत, ते हुजूर पाठवावे.

उ. सर्व कारभार्यांचे पूर्व गुणदोष एकीकडे ठेवून सर्वांपासून सेवा घ्यावी. वर्षी दोन वर्षी जो लबाडी करील त्यास दूर करावें. सेवकांचें आड नाही.

१०. हुजूरचे कारभारांत पेशजी चिरंजीवांचे कारकीर्दीस तुमचे विद्यमानें जो कारभार होत होता, त्याप्रमाणें तुमचे हातें घेतला जाईल; आणि जो हुजूरून होत होता, त्याजमध्ये तुम्हीं चित्त घालूं नये.

उ. थोरले महाराजांनीं कैलासवास केल्यावर साहेबीं सर्वां सेवकांपेक्षां सेवकावरच कृपा विशेष करून, सर्व अखत्यार दिला, इमान-प्रमाण दिलें. आतां जी मर्जी असेल तें प्रमाण, दुराग्रह नाही.

११. किल्ले सातारा वगैरेचे तनख्याचे गांव लष्करचे लोकांनीं लुटून नेले ते भरून द्यावे.

उ. गनिमी लष्करची लूट येणें कळतच आहे. हवालदाराचे संमन्ना-विधी करावयाची ती केली जाईल. [खं. ६-२७६]

हा करार केवळ सवालजबाबांच्या स्वरूपाचा आहे. तो कायम होऊन खमयतांनीं पाळला, असें मुळींच नाही. रामराजास सोडविण्याचे 'पेशव्याचे' इलाख व पेशव्याकडून कारभार काढण्याचे ताराबाईंचे प्रयत्न स. १७५१ अखेर जोरानें व पुढील साली थोड्याबहुत अंशानें चालू होते. महाराजांस

अठकेंतून सोडण्यासंबंधानें किल्ल्यावरील रक्षक लोकही बरेच अनुकूल झाले. तेथील हवालदार आनंदराव जाधव ताराबाईस अनुकूल होता, त्याची सर्वांनी निर्भत्सना करतांच, तोही महाराजांस खाली आणण्याच्या उद्योगास लागला, त्यावरून ताराबाईने हवालदारास खलबतास म्हणून बोलवून त्याचा शिरच्छेद करविला, लोक सरदार वगैरे फार मारले. [१६ जुलई स. १७५१, खं. ६ ले. ५०० व धा. रा. च.] परंतु यामुळे चाललेल्या वाटाघाटीत फरक पडला नाही. कराराअन्वये महाराजांनी निर्बाळकर, धोंडो गोविंद वकील व दिनकर महादेव ऐसे पेशव्यांनी किल्ल्यावर पाठविले. बोलणी होऊन ता. १३ ऑक्टोबर १७५१ रोजी दोनप्रहरी ताराबाई रामराजास घेऊन किल्ल्याखाली उतरून फत्तेसिंग-बावाचे हवेलीत येऊन राहिली. (पु. पे. पृ. ७२.) पुढें महाराजांसह पुण्यास आली. परंतु महाराजांचें नांव काढूं नये, आपल्याच विचारें सर्व चालवें, आपणही प्रवामांचे विचाराबाहेर चालणार नाही, अर्धें बोलणें होऊन, प्रधानांनीही मतलब साधावा हें मनांत आणून, आईसाहेबांची मर्यादा रक्षून मेजवान्या वगैरे केल्या. महाराजांनी स्वतंत्र राहून राज्यभार चालवावा हा विचार करून बोलून पाहिलें, तें मर्जीस न माने. [धा. रा. च.] तेव्हां त्रिंबक विश्वनाथ पेटे यास बराबर देऊन पेशव्याने त्यांची साताऱ्यास रवानगी करून दिली. किल्ल्यावरची हवा मानवत नाही; म्हणून फत्तेसिंग भोसल्यांचा वाडा लगत तयार करून तेथें राहिली. त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे पोटदुखीच्या व्यथेनें आजारी पडून आणि बायको वगैरे वारल्यामुळे घरी पुरंदरास गेला असावा. म्हणून त्याचे जागी पेट्यांची नेमणूक झाली. यावेळी गोविंदराव चिटणीसही सातारचे कारभारास कंटाळून पुण्यास राहिला. रामराव जिवाजी व लक्ष्मणराव गोविंद हें दोन लहान मुलगे साताऱ्यास चिटणिसीवर राहिले.

ताराबाईचीं समेट चालू असतांच, महाराजास सोडवून त्यांकडून राज्यकारभार चालविण्याची शिकस्त पेशव्यानें करून पाहिली, आणि

शेवटी तो नाद त्याने नाइलाजाने सोडून दिला. स. १७५१ ता. २७ नून रोजी नानासाहेब लिहितो. ' रा. स्वामी आईसाहेबांचे हातून सुटले, यास्तव तेथील फौज काढिली असे. कांहीं दिवशीं सुमुद्दूतें खालीं येणार. गुजराथेंतील ठाणीं मुख्य ह्वालीं करावा, मग सोडावें, असा करार शपथ-पूर्वक दमाजी गायकवाडांनीं केला, यास्तव फौज देऊन विठ्ठल शिवदेव रवाना केले. बोलव्याप्रमाणें (दमाजी) वर्तले तर उत्तम, नाही तर जबरदस्तीनें घेतच आहों.' [खं. ३-ले. १८५]. परंतु रामराजाची सुटका वरप्रमाणें झाली नाही. [खं. ६-ले. २३९] तथापि त्याच्या नादास लागण्यांत आपणासही फायदा नाही, अशी ताराबाईची खात्री झालेली दिसते [खं. ६ ले. २३२]. लष्कर पाठवून जबरदस्तीनें काढून न्यावा, अशीही खटपट झाली. बळवंतराव गणपत मेहेंदळे यास बहुधा त्याजकरितां सातान्यास पाठविलें. ता. १९ डिसेंबर १७५१ रोजी सदाशिवराव बळवंतरावास' लिहितो. ' यांच्यानें राजे खालीं किती दिवसांत उत्तरतात, किंवा आम्ही लिहितों, याची नाना पुरंदर्यास लबाडीच वाटून उगेंच राहतां तेंही लिहिणें. ताराबाईनें बंड उभें केलें तें मोडून उतरावें, हरएक, मनसुबा बावानानांनीं एक होऊन करावा, असे बोलले होते. बरकड खावंद आहेत. चित्तास येईल तें करतात. नानांनीं माझा संदेह बाळगूं नये. ' ' [खं. ६ ले. २३४].

स. १७५१ च्या नोव्हेंबर डिसेंबरात निजामानें पुण्यावर चाल करून पेशव्यांची तारांबळ उडविली, त्या वेळीं नानासाहेबानें रामराजाचा नाद सोडून ताराबाईसच थोडेंबहुत मिळवून घेतल्यासारखें दिसतें. पेशव्याचे मदतीस ताराबाईनें बगजीवन ऊ० दादोबा प्रतिनिधीस पाठविलें आणि ' आर्विधांचा पराजय करून तुम्ही हुजूर येणें; ' म्हणून पेशव्यास कळविलें. त्यावर पेशव्यानें ताराबाईस खालील जबाब पाठविला. ' प्रतिनिधींबरोबर फौज नाही; व आपल्याजवळही या समयांत मातबर मनुष्य असले पाहिजेत. याजकरितां प्रतिनिधीस हुजूर नेऊन तेथील बंदोबस्त करावा, सेवकास

सामिल व्हावें; म्हणून सर्व सरदारांस पत्रें पाठविलीं, तीं उत्तम आहेत. साहेबांचा पुण्यप्रताप सेवकाचे मस्तकीं असतां, कोणेशिंही मोगलांचा डर धरीत नाही. जें होणें तें धन्याचे प्रतापें करून होईल. ' [डिसेंबर २१-स. १७५१ खं. ६ ले. २३५]. प्रतिनिधीस ताराबाईनें पेशव्याचे मदतीस म्हणून पाठविला असेल, पण वेळेवर तो निजामासच सामील होणार नाही कशावरून ? अशी पेशव्यासही भीति होतीच.

ताराबाई आणि नानासाहेब यांचा लेखी करार होऊन उभयतांचा सल्ला झाला. रामराजाशीही पेशव्याचें बोलणें होऊन संशयनिवृत्ति झाली. तरी पुढें पेशव्यास अनेक प्रसंगी त्यांच्या कृतीचा संशय येत असे. त्याचा एक मासला येणेंप्रमाणें आहे:—

‘ राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान यांसी पत्राचें उत्तर जे. ‘ राजश्री यशवंतराव दाभाडे सेनापति व सेनाखासखेल पुण्याहून [१७ नोव्हेंबर १७५१ रोजी] पळोन गेले, ते सातारा आले असतील. येथें आल्यामुळें तुम्हांस साहेबी निमे गुजराथ दिली; व त्यांनीं तुम्हांशीं करार केला, तांत येथील आस्था करून केश्या करारांत अंतर पाडतील व साहेबही त्यांचें अगत्य धरतील म्हणून तुम्हांस संशय जाहला आहे, म्हणून हुजूर विदित जाहलें. पेशियास सेनापति व सेनाखासखेल हुजूर आले नाहीत, कदाचित् आले असते, तथापि तुमचे नुकसानाचा प्रकार सहसा न घडतां, तुम्हांस येथील संशय होतात, याकरितां बेलभंडार पाठविला. अद्यावर संशय धरितां हे गोष्टी न आणणें. साहेबांची कृपा अंतःकरणापासून तुम्हांवरी जाहली, कांहीं किल्मिष राहिलें नाही. तुमचें न्यून तेंच पूर्ण करावें, हेंच आवश्यक जाणून शत्रूचा उपमर्द तुमचे हातून करवावा. त्याचे साहियास राज्यांतील सरदार अनुकूल व्हावे; म्हणून आज्ञापत्रें व हुजरे रवाना केले, मागाहून बरचेवर आज्ञापत्रें व कारकून रवाना केलें. रात्रंदिवस तुमचे साहित्याचीच तर्तूद होत असते. याउपरी येथील कोणे गोष्टींविशीं संशय न धरितां निःसंशय होऊन शत्रूचा पराजय करणें. सेनापति पळाळे, त्याचे कांहीं संशय धराले

तर, जर धरणे कोठेही गेलें तथापि निंमे गुजराथ तुम्हांस दिली, व त्यांनीं पैका कबूल केला तो त्यांस सुटतो असें नाही. त्यास ताकीद करून देविला जाईल.' [२५-११-१७५१ शा. म. रो. ११५] याच मासल्याचें तारीख २६ नोव्हेंबरास नानासाहेबानें ताराबाईस लिहिलेलें पत्र आहे. ' रा. यशवंतराव दाभाडे सेनापति व सेनाखासलेख बाबूराव दाभाडे सातान्यास आले नाहीत. तुम्हीं किमपि संशय न धरणें. तुम्हांस निंमे गुजराथ दिल्ली ते दिल्ली. शत्रू आला त्याच्या पराभवास्तव व सरदारांस सामील व्हावयाविशीं पत्रें हुजरे पाठविले आहेत. म्हणोन आज्ञा. त्यास सेनापति हुजूर जाते, तन्ही साहेब ताकीदच करतील.' [खं. ६-२३२.] त्रिंबकराव पेठ्यानें तजविजीनें ताराबाईस खूष राखून आपला मतलब साधिला. किल्ल्यावरचे पूर्वीचे लोक हळू हळू दूर करून आणि ताराबाईनें दिलेलीं बाक्षिसें वगैरे परत घेऊन, नवीन इसम दाखल केले. सिंदखेडकर बाबाजी जाधव यास जिच्या कारभारांतून काढिलें. देवस्थळे, थिटे वगैरे मंडळींस इनामें इत्यादि देऊन आपल्या पक्षांत आणिलें; आणि हलके हलके रामराजास ताराबाईच्या कैचींतून काढण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु रामराजाचीच तयारी नसल्यामुळें तूर्त ताराबाईच्याच सल्ल्यानें सनदापत्रें वगैरे कारभार चालूं लागला; आणि तिची मर्जी राखून पेठ्यानें बंदोबस्त केला. आपणास पाहिजे ते देतात व आर्जेत चालतात असें पाहून, ताराबाईनें बाहेरचीं कारस्थानें थोडींबहुत सोडून दिलीं. प्रबानपंतही बरचेवर मसळतीस व दर्शनास येऊं लागले. स. १७५१-५२ त निजामानें स्वारी केली असतां, त्याचा बंदोबस्त केल्याबद्दल ताराबाईनें मार्च १७५२ च्या एका पत्रांत पेशव्याचें अभिनंदन केलें आहे. (भा. व. पु. १ ये. प. या. ले. ६१).

सातान्यास चालचलाऊ बंदोबस्त होतांच नानासाहेबानें बाह्य कारभार हातीं घेतला. ताराबाईस खूष ठेवण्याकरितां मोठमोठ्या घडामोडींची बासमी तो तिला कळवीत असे. [पहा, २८ ऑगस्ट १७५२ चें

नाना०चें पत्र इ. सं. ऐ. टि. भाग ६ ले. ८]. परंतु ताराबाईचा स्वभावच खोडसाल व उपेक्षापी असल्यामुळे, कसाही मनघरणी करणारा असला तरी त्याच्याशीं तिचें जमत नसे. म्हणूनच शाहू व संभाजी यांनीं तिला सदैव प्रतिबंधांतच ठेविलें. पण तशी गोष्ट पेशव्यास शक्य असूनही लोकलज्जेस्तव करतां येत नव्हती; आणि रामराजांत कर्तृत्व नसल्यामुळे, ताराबाईशीं क्षोबी करण्याचा पेशव्यास एकसारखा प्रसंग येऊन, त्याचेवर स्वामिद्रोहाचा आरोपही आला. ता. ३१ मे १७५२ रोजीं पेशवा चिटणीसास लिहितो:—

‘साहेबांशीं राजकारण करून, त्यांचे संशय दूर करून जसें प्रशस्त वाटे तसे राज्य करीत, दुर्लौकिक दिल्ली पावेतों न होय ऐसें हरएक तजविजीनें करणें. आमचा अर्थ तरी, जें खावंदानें दिल्लें तें खाऊन, चाकरीस हजर राहून जें काम सांगतील व आपल्यानें होईल तें करूं. आईसाहेबांनीं सुखरूप आपले खातेरस येईल, तसें कार्यभाग करावे. या विचारें बोलून वसवास दूर होय ऐसें करणें. नच होय तर आम्ही व आमच्या पक्षींचे जे मनापासून असतील ते, उदासरीतीनें हरामखोरी न करितां, आपलें सांभाळून, आम्हांसहवर्तमान राहतील. ज्याची जे क्रिया असेल तसें फल होईल. आमचा अर्थ तर दोन वर्षे कर्जदार जाहलो. आतां आम्हांस दरबारचे तेलाभिठाच्या कारभाराचा उत्साह नाही. ’ [खं. ६ ले. २५६] यावरून राज्यकारभाराची विवंचना पेशव्यास किती जाचत होती आणि त्यांत त्याचा कांहीं स्वार्थ साधत होता कीं काय ह्याची स्पष्टता होते.

प्रतिनिधीला पेशव्यांनीं ताराबाईचे पक्षांतून बहुतेक फोडलेंच होतें. त्याचा मुतालिक यमाजी, त्याजवरही ताराबाईची इतराजी झाली होती. कारण दमाजी गायकवाडाची पेशव्यांनीं खोड मोडिल्यावर त्यांजपुढें समोर विरोध करण्यास सहसा कोणी धजले नाहींत. पेशव्यांनीं प्रतिनिधीस कर्नाटकांत कामगिरीवर पाठवून युक्तीनें तोंडघशीं पाडिलें. ‘दादोबा प्रतिनिधि सावनूरच्या मोगलांपासून खंडणी घ्यावयास गेले होते. त्यांचे

मदतीस नारायण व्यंकटेश घोरपडे यास रवाना केलें. प्रयोजन कीं मोगलांसही चार गोष्टी सांगोन दादोबांस तोंडघशीं पाडवें. तूर्त दादोबाचा आमचा थोडासा स्नेहही आहे. आम्हीच सावनूरच्या मोगलांस सांगून व आपली फौज दुतर्फा डौल दाखवून फशीं पाडलें, हें दादोबास ठाऊक नाही. कागद आमचे कोणास दाखवात न जाणें. ' [का. सं. प. या. ले. ३८४] २५ मे १७५२ रोजीं हें पत्र रघुनाथरावानें जयाजी शिंद्यांस लिहिलेलें आहे. अशा कपटवर्तनानेंच पेशव्याच्या कारभारावर पुष्कळसे लोक त्यावेळीं रुष्ट झाले असले पाहिजेत. याच सुमारास यमाजी शिवदेव सातान्यास गेला होता. 'यकार नामक किन्हीहून सातान्यास गेले आहेत. त्यांचे बंधु सुटोन सातारां आले. ' जून ता. २७ स. १७५२ खं. ३ ले. ३९५]. परंतु यमाजी दंगेखोर आहे अशी पुढें ताराबाईंचीही खात्री झाली. सिलिमकर देशमुखास ताराबाईंचें आज्ञापत्र ता २९ जानेवारी स. १७५४ चें आहे तें असे. 'यमाजी शिवदेवांनीं जावळीप्रांते फौज पाठवून दंगा केला आहे, त्यांचें पारिपत्य करणें साहेबांस आवश्यक जाणून तुम्हांस आज्ञापत्र सादर असे. तुम्ही, कंक, मालुसरे, खोपडे व जेथे ऐसे एकत्र होऊन, समस्त सरदारांस सामील होऊन गनिमांस धुडावून देणें ' [ख. १७ ले. ४१].

ताराबाईंचे खेळ चालूच होते. दादोबा व यमाजी आपल्या उपयोगी पडत नाहींत असें पाहून तिनें बाबूजी नाइकास सातान्यास आणून त्याला प्रतिनिधि पद देण्याचें कबूल केलें. 'हजार पांचशें जमाव करून ते प्रतिनिधीच्या वाड्यांत उतरले; आणि हुजूरचीं पथकें घेऊन प्रतिनिधीचा तालुका घ्यावयास गेले, तो जगजीवनराव ऊ० दादोबा चालून आले. तांदुळवाडीनजीक लढाई मातबर झाली. नायकास जखमा लागल्या. पळून शहरात येऊन राहिले. पिच्छावर प्रतिनिधि येतांच, आपलें करणें सिद्धीस जावयाचें नाही समजोन बारामतीस निघोन गेले. नायकाचा व यमाजीचा झगडा पुढें वर्ष सारामहिने चालूच होता. [छा. म. रो. २३४,

२४१, २४४]. पेशव्यांचे विरुद्ध वागण्यांत नायकांचा हेतु कर्नाटकाबद्दल सूड घेण्याचा दिप्तो. मात्र तो फारसा दूरदृष्टीचा नव्हता.

ता. २५ जानेवारी १७५३ रोजी पेशवा लिहितो. [का. सं. प. या. १४]
‘ बाबूजीनाईक सातान्यास जाउन आईसाहेबांचे विचारांत मिळाले. आमचा अपकर्ष ह्मिळितात. उरद्व्याप करितात आमच्या सरदारांकडे येऊन बुद्धिभेद करून त्यांस सातान्यास न्यावें या विचारास आले होते. परंतु सरदार गेले नाहींत. नाईक माचारे गेले. त्यांचेविशीं आमचे चित्तांत तो कांहीं नव्हें. त्यांहीं होऊन गडबड मांडिशी आहे. ते आपले कर्मानुरूप फळ पावतील. वरकड आईसाहेबांचा विचार तरी आमचें न्यून पाहतात. सरदारांशीं भेद, मोगलाईत राजकारणें करितात कोणेंप्रकारे आमचें वाईट व्हावें या विचारांत आहेत. ईश्वरच आमच्या बऱ्यावर असल्यास त्यांणीं इच्छून होणें काय ! आपले आशीर्वादेंकरून सर्व शत्रु शमता पावान जो लाभ होणें तो होईल.

रघूजी भोसल्याकडेही ताराबाईचें संधान होतें. परंतु तो धूर्त व समयज्ञ, तिच्या नादीं थोडाच लागणार ! स. १७५२ त जानोजी भोसळे पुण्याकडे येणार असें ऐकून, ताराबाईनें रामराजा व सातारा यांचा बंदोबस्त बाबूराव जाधवास सांगून आपण पुण्यास प्रयाण केलें. जानोजीबरोबर त्याचा भाऊ बिंबाजीही असून, त्या बिंबाजीस मोहित्यांकडील सौरिकी केल्यामुळें तो ताराबाईचा आस लागत होता. पुण्यास ताराबाईची उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवून तिजकडून पेशव्यानें पूर्वीचा करार कायम करून घेतला. ‘मात्र वचनाप्रमाणें चालेन अशी जेजुरीस जाऊन देवाममक्ष पेशव्यानें शरथ घ्यावी अशी तिनें अट घातली. पेशव्यानें उलट अट घातली कीं बाबूराव जाधवास ताराबाईनें नोकरीत ठेवूं नये ’ उभयतांनीं या अटी कबूल केल्या. ता. १४ सेप्टेंबर स. १७५२ रोजी जेजुरीस ताराबाईसमक्ष पेशव्यानें शरथ घेतली. रामराजा ताराबाईच्या अटकेंतच राहिला, परंतु हफ् म्हगतो, हीच गोष्ट पेशव्यांस हवी होती. जेजुरीच्या ह्या भेटींतच ताराबाईनें कळविणें कीं ‘ हा राजा सत्य नाही. सभाजी महाराजास आगून तळतावर बसवावें. राजा

अस्सल नाही म्हणोन आईसाहेबांनीं साफच सांगितलें. आईसाहेबांचे मनांतील किलाफ दूर होऊन यांचे मनोदयानुरूप राज्य कारभार कराबास झाला. उभयपक्षीं विकल्प उठोन निःशैल्य जहालें. याउपरीचे मनसुबे होणें ते करवीरनिवासी आल्यावर पुण्यांत होतील. हे राजा अस्सल नव्हे, म्हणून मराठे यांजपाशीं शपथपूर्वक सांगितलें. [खं. ६ ले. २५७]. या वेळेपासून उभयतांनीं रामराजाचा नाद सोडून संभाजीस आणण्याचा विचार चालविला. तथापि ताराबाईची धुसपुस आणि पेशव्याच्या व तिच्या तक्रारी सारख्या चालू होत्या. खालील १५-५-१७५८ चें पत्र पहा. नानासाहेब ताराबाईस लिहितो. [इ. स. पे. द. मा. ले. ८].

‘साहेबीं प्रथम मजला वचन दिलें कीं सर्व प्रकारें तुमचा विश्वास, तुम्हीं नातवापेक्षां साहेबांस अधिक. असें असतां साहेबीं गायकवाडास हुजूर आणिलें; रामदासपंतास कागदपत्र लिहिले. बापूजी नाइकास नेलें. यमाजीपंताचें पारिपत्य योजिलें. रात्रंदिवस सेवकास विरोध पडे ऐसीं राजकारणें होत जातात. भोंगल केवळ हिंदु राज्याचा शत्रु, त्यास देखील अनुसंधानें होत असतां, सेवकच वांकडे वर्ततात हा दोष साहेबीं आज्ञापत्री लिहून सर्वांशीं बोलतात.’ नानासाहेबांनीं जबरदस्त आरोप केले त्यांजवर ताराबाईचा जबाब किती लंगडा आहे पहा: — ‘साहेबांची तुमचे ठायीं पूर्ण कृपा, म्हणूनच पुण्यास साहेबांची स्वारी झाली होती, कीं येणेकरून तुम्हांस संतोष व्हावा आणि साहेबीं प्रारंभापासून घडत आलें, त्याची निव्वळ आज्ञा करावी. चित्तांतील आशय निष्प्रांजल आज्ञा कर्तव्य ते करावी, ऐसें साहेबांस दिसून आलें. ये निमित्त श्रीशिखर-बाबेच्या उद्देशेकरून स्वारी झाली तेव्हांच दर्शन घेऊन किल्ले सातारियावर मुकाम झाला. त्यानंतर तुमचे विचारें वे. शा. नारायणबोबा विद्यमानांनीं असतां किस्त्याहून खालतें येणें झालें. तुम्हांकडून मध्यस्थीस महादाबी तिवाळकर व दिनकर महादेव नेहमीं हुजूर होते. साहेबांचा हेतु कीं तुम्हांस दर्शनांतीं आज्ञा कर्तव्य ते करून, राज्याचा बंदोबस्त करावा. हेंच घनी यांचें

मानस. तों तुमचा दर्शनास यावयाचा योग आजपर्यंत घडून न आला. दिवसें दिवस विक्षेपावरच गोष्टी पडल्या. आतांही या क्षण पावेतो साहेबांचे बचन जें प्रांभीं दिघलें आहे तेंच प्रमाण आहे. तुम्हीही साहेबांस आपल्या आराध्यदेवतेच्या दूर्वा व बेलभंडार क्रियापुरःसर दिल्या आहेत, त्याचें स्मरण अशें देणें. राज्यकारभाराचा अखत्यार तुम्हावरच आहे. तुम्हापेक्षां दुसरा सेवक उपयोगी सांप्रतकालीं कोण ? सर्व राज्यकारभाराचें कामकाज तुमचेच हातें द्यावें हेंच साहेबांचें मानस. एतदर्थी चित्तांत किमपि संशय न धरणें. 'या उपर नानासाहेब लिहितो, 'बहुधावर सेवक दोन वेळां आला, परंतु कृपा न केली. समीपवर्ती यांनीं संशय घातले, तेच साहेबांचे मनांत आले. पुढें कोणे भरंवशावर यावें कळतच आहे. मन औदार्यें करून संशय टाकून कृपा केलीया सर्व गोष्टी उत्तम होतील.' यासही ताराबाईंचा जबाब असाच उडवाउडवींचा आहे.

शेवटीं शेवटीं ताराबाईंची व पेशव्याची बरीच गोडी झालेली दिसते. ता. २३ जून स. १७५८ चें ताराबाईंचें पेशव्यास आज्ञापत्र येणेंप्रमाणें आहे. 'चिरंजीव शाहूबावा यांसी कैलासवास जाहलिया नंतर, साहेबांस व तुम्हांत कितेकांनीं नानाप्रकारें विकल्प घालून राज्यांत बलेडे केळे, येविशीं सदाशिव दीक्षित ठकार यांणीं श्रमसाहस करून साहेबांचें व तुमचें एक लक्ष करून बंदोबस्त केला, त्यावरून राज्योपयोगी मनुष्य ऐसें जाणून इनामगांव पंधरा सहस्र रुपयांचें द्यावें व यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें चालवावें.' [खं. ११-ळे. ११३].

९. कोल्हापुर गादीसंबंधानें पेशव्याचे उद्देशः—अशी ही उभय-पक्षीं भानगड उभयतांच्या अखेरपर्यंत चालली होती. नानासाहेबांच्या मनांत आंध्रमापासूनच संभाजीला सातारचे राण्यावर आणून आपसांतील झुडी मोडावी हा विचार किती प्रबल होता हें मागे सांगितलेंच आहे. शाहूनें तो अमलांत आणिला नाहीं, त्यामुळें नानासा०चा नाइलाज झाला. पुढें रामराजाचे अंगीकृतत्व नाहीं हें दिसून येतांच, आणि ताराबाईंच्या

कारस्थानांनीं भंडावून सोडलें तेव्हां, राज्याला कोणी लायक घणी असावा, तरच त्याच्या हुकमतीखालीं मराठ्याहीचा कारभार सुरळीत चालेल अशी पेशव्याची खात्री होऊन तसा प्रयत्न करण्याचे प्रसंग त्यानें वायां जाऊं दिले नाहीत. सदाशिवरावास पेशवाई देण्याचा संभाजीनें बेत केला, तेव्हां गृहकलहामुळे पेशव्यास ती गोष्ट लगेच कबूल करतां आली नाही. तरी, पुढें त्यानें स्वतःच संभाजीची समजूत करून त्याचीही पेशवाई आपल्याच नांवानें मिळविली. कारण पेशवाईसाठींच दोघे भाऊ झगडूं लागले असते तर, दोघां छत्रपतींच्या भांडणांत ही एक नवीन ज्यास्त भर पडून तीस मराठ्याहीचीच इतिश्री झाली असती. तेव्हां नानासाहेबनें सामोपचारानें सदाशिवरावाची व ताराबाईची समजूत काढिली; आणि स. १७५४ च्या कर्नाटकस्वारीत जातांना व परत येतांच नानासाहेबनें कोल्हापुरास जाऊन संभाजीची गाठ घेतली. संभाजीची समजूत काढणें त्यास भाग होतें. कारण रामराजाइतकाच त्याचाही सातारच्या गादीवर हक्क होता; परंतु हीं राज्ये एक करण्यास संभाजीचा व विशेषतः त्याची बायको जिजाबाई इचा विरोध मोठा होता. ताराबाईचा जाच त्यास नको होता, आणि सातारच्या चाललेली रामराजाची हालत त्यास पूर्ण अवगत होती. परंतु नानासाहेबानें ही दुही मोडण्याचा उद्देश आपल्या दृष्टीपुढें ठेवलेलाच होता. बरील भेटीत संभाजी व त्याच्या राण्या यांजशीं नम्रतेनें व आदरानें वागून, सर्वांची मज्जी पेशव्यानें किती सुप्रसन्न करून घेतली हें खालील वर्णनावरून व्यक्त होईल:—

‘सन खंमस खमसैन, शके १६७६, राज्याभिषेक श. ८१ सालीं श्रीचें व शंभुछत्रपतीचें दर्शन घेण्याचा बेत पुणें मुक्कामीं ठरवून बाळाजीराव व सदाशिवराव फैजेसुद्धां पुण्याहून निघाल्यावर, विंनंतीपत्रें देऊन महाराजांकडे वकील पुढें पाठविले. नंतर महाराज खाद्या महालच्या स्थान्यांसह ग्रन्हाल्याहून करवीरस आले. प्रधानांची स्वारी कऱ्हाडाहून निघून कोल्हापुर नवीक पंचगंगेवर राहिली. दुसरे दिवशीं महाराजांची स्वारी हत्तीच्या अंबारीत बसून पंचगंगेच्या अलीकडे कोस दोन कोसांवर आपल्या डेंच्यांत दाखल झाल्यावर

प्रधानाकडील तोफखाना सुरू झाला. पंडित प्रधान महाराजांच्या डेन्या-
नजीक आल्यावर पायउतारा होऊन डेन्याच्या दरवाज्यांत हात जोडून
हातांवर रुमाल घालून महाराजांच्या सदरेनजीक येतांच, सरकारांनीं
प्रधानांचे अंगावर भरगच्ची चादर प्रतिनिधोक्कडून घातल्यावर दोनही
हातांवरील रुमाल काढून महाराजांचे पायांवर मस्तक ठेवून नंतर जोहार
केल्यावर, बसावे म्हणून आज्ञा झाल्यावर, प्रधानांनीं मर्यादेप्रमाणें बसून,
आपलेकडील सरदार मानकरी यांजकडून सरकारास जोहार करवून दर्शन
करविलीं. नंतर महाराजांची स्वारी हौद्यांत जाल्यावर बाळाजीराव व
सदाशिवराव उभयतांही खवासखान्यांत बसून हातांत मोर्बेळ घेऊन
उडवीत असतां स्वारी करवीरीं आली. [का. सं. प. या. ले. ४०८].—
महाराजांची स्वारी चालती होतांच पंडित प्रधान यांचे फौजेनें दोनही
बाजूस फेर धरून पद्धती अन्वये मुजरे केले. महाराजांची स्वारी शहरांत
येऊन पांचल्यावर पंडित प्रधान यांनीं डेन्यांत जाण्याविषयी महाराजांची
आज्ञा घेऊन श्रीचें दर्शन करून पंडित प्रधान आपले डेन्यास आले.

१ हा काल जानेवारी १७५४ असावा. मोडकळत को. इ. उत्तरार्ध भाग
१ ले. ७, संस्कृत इचल० इ० पृ. ७८ पुनंदरे रो० (खं ६ पृ. १०६ वर
खालील उल्लेख आहे. ' ज्येष्ठ शु॥ १४ सोमवार शके १६७६ भावनाम सं.
[३ जून १७५४] रोजी बाळाजीराव प्रधान व भाऊ कनटिकची स्वारी
करून गजसिंह व मिरज घेऊन संभाजीराजे यांची मेट घेऊन, जेजुरी व धेऊर
करून, पर्वतीस जाऊन, तेथें दहा घटका रात्र टाळून अकरावे घटकेस परास
दाखल झाले. ') १६ मे पासून २३ मे पावेतो पेशव्याचा मुक्काम मिरजेजवळ
होता असें रोजनिशीवरून दिसते. त्याचवेळीं १८ मेला यशवंतराव दामाडे मरण
पावला. पुण्याहून कनटिकांत जातांना व पुनः परत येतांना अशा दोन मेटो
पेशव्यानें संभाजीच्या घेतल्या असें दिसते. स. १७५४ च्या जानेवारींत पेशवा
कोल्हापुरच्या बाजूस गेल्याचा रोजनिशींत उल्लेख नाही. ही तक्रार
सोडविली पाहिजे.

पंडित प्रधानांचे डेरे रंकाळ्यानजीक बागेत शेतवडीत दिले होते; आणि सरदार लोक व मानकरी लोक यांचे डेरे पद्धतीप्रमाणे फौजेसुद्धा पंचगंगा किनारेनी झाले होते. पंडित प्रधान यांचा फौजेसुद्धा करवीरी मुकाम बीस पंचवीस दिवस झाला. ते समयी महाराज सरकारांत पंडित प्रधान यांनी विनंती करून सदाशिवराव चिमणाजीस प्रधानपद देऊन वल्ले दिली. त्यावेळी महाराज सरकारांतून किल्ले पारगड, भवानगड, वल्लभगड, भिवगड व सामानगड दिले. पैकीं चार गड पंडित प्रधान यांच्या हुकमांत वागले. किल्ले सामानगडकरी हे पंडित प्रधानांचे हुकमांत वागले नाहीत.

नंतर सावनूर मुक्कामाहून कूच होऊन पंडित प्रधान फौजेसुद्धा परत निघून महाराज सरकारचे सरहद्दीस येऊन पोंचल्यावर महाराज सरकारांत विनंती करून श्री. स. सौ. सं. जिजाबाईची खासा स्वारी सरंजाम सुद्धा करवीराहून निघाली. तेव्हां पंडित प्रधानाची स्वारीही दरकूच जात होती. ते समयी कऱ्हाडानजीक श्रीकृष्णातीरी उतरल्यावर पुढे एक दोन मुक्कामावर वळवाचा पर्जन्य अकाली फार पडला. त्या मुक्कामास जिजाबाईसाहेब यांच्या खास स्वारीच्या डेऱ्यापुरती जमिनीतील भिजलेली माती कामाठी यांजकडून पंडित प्रधान याहीं काढवून कोरडी जमीन करवून डेरे दिले; आणि स्वारीचे ताटाची तयारी होईपर्यंत पंडित प्रधान डेऱ्यांत राहून, आज्ञा घेऊन आपल्या डेऱ्यास गेले. पुढे दरकूच होऊन स्वारी पुणे मुक्कामी दाखल झाल्यावर दररोज स्वारीचे दर्शनास पंडित प्रधान येत होते; आणि पंडित प्रधान यांचे कुटुंबाच्या स्वान्या दररोज स्वारीचे दर्शनास येऊन, खाशी ताटे होईपर्यंत राहून, स्वारीचे सुख झाल्यावर, आपल्या हातांनी स्वारीच्या पायांची सेवा करून आज्ञा घेऊन आपल्या वाड्यास जावे, असा नेम, स्वारी पुणेमुक्कामी असेपर्यंत होता. पुणे मुक्कामी पं. प्र. नीं आपल्या दौलतीचे सर्व ऐश्वर्य दाखवून स्वारीची अर्जा संतोषित केली. नंतर जिजाबाईसांची स्वारी करवीरास येण्यास

निघाळी, ते समयी पं. प्र. नीं आपलेकडील सरदार फौजेमुद्दां स्वारी-समागमें दिल्यावर स्वारीचें कूच होऊन मजल दरमजल करवीरास दाखल झाल्यावर पं. प्र. कडील सरदारांस सरकारांतून वळें देऊन परत जाण्यास आज्ञा झाली. ' [मोडक क. को. इ. उत्तरार्ध भा. १ च्या शेवटीं ले. ७].

सगळ्या अडचणी दूर होण्यास कोल्हापुर-सातारा येथील राज्ये एक करून, त्यांजवर एकच हुशार छत्रपति असावा, अशी नानासाहेबाची अखेर पर्यंत दृढ समजूत होती; आणि संधि येई तेव्हां आपल्या हयातीत त्यानें हा उद्देश तडोस नेण्याचा शक्य तितक्या युक्त्या केल्या. ह्या गोष्टीस ताराबाईची संमति असती तर ती सिद्ध होऊं शकली असती. रामराजा इतका नेमळा निघेल, अशी त्यास आरंभीं मुळींच कल्पना नव्हती. संभाजी व जिजाबाई यांच्याशीं त्यानें प्रेम संपादिलें होतें, आणि रामराजास काढून दुसरा हुशार इसम गादीवर आणण्याचे त्याचे प्रयत्न चालूच होते. छत्रपति आपली हुकमत यथायोग्य गाजविणारा असेल, तरच नोकरासही जोर येऊन राज्यकारभार व्यवस्थित चालतो, उलटपक्षीं यजमान कृतृत्ववान् नसला म्हणजे उपद्रव्यापी लोकांचा सुकाळ होऊन बजबजपुरी माजते, हा प्रकार शाहूच्या शेवटच्या दहा वर्षांत व रामराजाच्या अकरा वर्षांत नानासाहेबानें पूर्णपणें ओळखिला होता. राज्यापहार करून त्याच्यास्त कांहीं साध्य करावयाचें नव्हतें, परिस्थितीनें जो राज्यकारभार अंगावर आला, तो त्यानें कसाबसा रेंटीत नेला, इतकेंच म्हणतां येतें. हा राज्यभार रेंटतांना त्याच्या हातून चुका झाल्या नसतील असें नाहीं; पण त्या चुका त्या परिस्थितींत कशा टाळतां आल्या असत्या हे सांगतां येत नाहीं. पानपतचा संग्राम यशस्वी होऊन नानासाहेब आणखी कांहीं काल वाचतां तर राज्यकारभारांतले हे घोटाळे त्यानें कदाचित् भिटाविले असते. हा संग्राम ऐन रंगांत असतांच ता. १८ डिसेंबर १७६० रोजीं संभाजी वारला. तेव्हां दत्तक घेऊन राज्य चालविण्याची प्रवानगी नानासाहेबानें जिजाबाईस लगेच दिली, हे खाळील पन्नावरून

उघड होतें. संभाजी मरण पावला, त्याच्या दुसऱ्या दिवसाचें हें पत्र आहे. “सेवेसीं विशापनाः—येथील वर्तमान तागाईत चंद्र १० जमादिलावल पर्यंत यथास्थित असे विशेष, संभाजी राजे समाप्त जाहल्याचें वर्तमान येथें आल्यावर श्रीमंती विसाजी नारायण व सदाशिव अवधूत यांस जिजाबाईकडे रवाना केलें. त्यांजबरोबर महादाजी भोसले मुंगीकर यांचा धाकटा भाऊ उमाजी त्यास बरोबर द्यावा; आणि तेथें जाऊन त्यास राजा करावा; कारभार जिजाबाईनें करावा; पनाळा, रांगणा याप्रमाणें किल्ले द्यावे; वरकड बंदोबस्त जो करणें तो सर्वत्रांनीं करावा; आणि ताराबाई-प्रमाणें खर्च नेमून द्यावा, त्याप्रमाणें खाऊन स्वस्थ राहावें; याप्रमाणें कबूल केल्यास उत्तम. नाहीं तर जप्ती करावी. ज्या किल्ल्यावर जिजाबाई असेल त्या किल्ल्याभोंवता वेढा घालून बसावें याप्रमाणें जाहलें वर्तमान लिहिलें असें. मागाहून होईल तें लिहून पाठवूं. सेवेसीं कळावें. हे विशापना.” [ता. १९-१२-१७६०] [इ. सं. ऐ. टि. भा. २ पृ. २२]

“संभाजीची स्वारी कसवे वडगाव येथें होती. तेथें प्रकृति जड जाहली. बामुळें निकडीनें करवीरास निघाली. टापेनजीक माळावर कैलासवास केला. संभापुर नांव ठेविलें, गांव वसविला. मार्गशीर्ष शु. १५ मंदवार दोनप्रहरी कैलासवास केला.” [भा. व. पु. १ प. या. ले. ३१]. याच दिवशीं छ १० जमादिलावल आहे. वरील पत्रावरून इतकाच आशय पेशव्याचा दिसतो कीं, जिजाबाईच्या हातांत कारभार असूं नये. बायकांनीं राज्य चालविण्याचें तत्त्व प्राच्य देशांत नव्हतें, आणि ताराबाईचा अनुभव तर नानासाहेबास चांगलाच माहीत होता. अर्थात् राज्य खालसा करण्याचा पेशव्याचा विचार होता हें रा. खऱ्यांचें प्रतिपादन योग्य दिसत नाहीं. (इचल. इ. पृ. ८७-८९). शिवाय दोनही राज्ये एक करण्याचा पेशव्याचा विचार कायम असून स्वतः ताराबाई, जिजाबाई बगैरे मंडळीचा विचार घेण्यास त्यास तेव्हां अवकाश नव्हता. या प्रश्नाचा विचार एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेऊन केला पाहिजे. संभाजी

वारळा, त्या वेळीं पानपतची अंगावर आलेली बाजू सांवरण्याकरितां पेशवा उत्तरेस जात होता. पुढें १४ जानेवारीस पानपतचा निकाल लागून, पेशव्याचा होतकरू मुलगा गारद झाला, आणि सदाशिवराव, जनकोजी वगैरे अनेक मंडळी जिवंत आहेत कीं मेळी, याचा पत्ता मिळण्यांतच दोन तीन महिने गेले. ह्या अवधीत खुद्द पेशव्याचें शरीर व मन हीं अत्यवस्थ झालीं. आसन्नस्थितोत्तच पेशवा मार्च अखेरीस माळव्यांतून परत निघाला तो ३ जूनला पुण्यास पोचला. त्यापूर्वींच दत्तकाचें संबंधें जिजाबाई संतापून गेल्याचें वर्तमान त्यास कळलें. गोदावरीचे सुमारे आल्यावर 'दादांचे, गोपिकाबाईचे व ताराबाईचे विचारें राजा बसवावयाचा अगर न बसवावयाचा विचार जो करतील त्याप्रमाणें ताराबाईचे विचारें करावें (रा. खं. १ ले. २८९) म्हणोन सिद्धांत सातान्यासंबंधानें ठरला; आणि आईसाहेबांचा विचार घेण्याकरितां माधवराव व नाना पुरंदरे यांस सातान्यास खाना केलें.' हा विचार जरी साताराच्या गादीसंबंधानेंच होता, तरी कोल्हापुरचा व हा प्रश्न एकदम सोडविण्याचा पेशव्याचा हेतु निर्विवाद होता. महादाजी राजे भोसले मुंगीकर याचा भाऊ उमाजी यास जिजाबाईनें मांडीवर बेळून राज्य करावें, असा सिद्धांत कोल्हापुरसंबंधानें नानासाहेबानें अगोदरच कळविला होता. २५ मे १७६१ रोजीं माधवराव सातान्यास पोचला. आईसाहेबांचे मर्जीचा विचार पाहिला तो त्यांचे चित्तांत दुसरा दत्तक करावयाचा नाहीं, रामराजासच बाहेर काढावा असा आग्रह दिसला. तेव्हां माधवराव निघोन पुण्यास गेले. (धा. रा. च. पृ. २९). पुढें नानासाहेब ता. २३ जून रोजीं वारळा, तेव्हां कारभारांत अनेक घोटाले होऊन सातारा कोल्हापुरच्या राज्यांचे प्रभू तसेच भिजत राहिले. त्र. ९ नोव्हेंबर १७६१ रोजीं ताराबाई वारली. नंतर माधवरावास स्वस्थता प्राप्त होतांच त्यानें हे प्रश्न विव्हेस लाविले. शके १६८४ च्या विजयादशमीस (१७-९-१७६२) शहाजी भोसले खानवटकराचा

पुत्र जिजाबाईने दत्तक घेऊन नांव शिवाजीराजे ठेवून कोल्हापुरच्या गादीवर बसविलें. (भा. व. पु. १ प. या. ले. ३१). तसेंच पुढील वा. २८ मार्च १७६३ रोजी रामराजास सातारा किल्ल्यावरून खाली झाडूनगरांत आणून माधवरावानें सिंहासनावर बसविलें, त्या वेळीं ब्राह्मणांस इनामें दिल्याचा उल्लेख (शा. म. रो. ले. ९९ छांत) आहे. सारांश, सातारा व कोल्हापुरचीं राज्ये कायमचींच निराळीं राहिलीं. जिजाबाई व नानासाहेब यांचा घरोबा किती होता, याचा उल्लेख तिनेंच नानासाहेबास पाठविलेल्या एका पत्रांत केला आहे. हें पत्र ता. ९ जून १७६१ चें आहे. ' आपण पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ कळला. तेथें लिहिलें जे, साहेबांचा पडदा सेवकासी नव्हता, म्हणून लिहिलें तें खरें. आपल्याशीं पडदा स्वर्गीही नाहीं. कै. स्वामीची ममता अकृत्रिम असतां, साहेबीं वियोग केला, उचित नाहीं, म्हणोन लिहिलें तें प्रमाणच आहे. आपण बंधुच आहेत. परंतु राजश्रीच्या आज्ञेनुरूप चार गोष्टी तुम्हांप्रति बोलाव्यासं होतें. आपण दूर राहिलां. संमेली साहेबांपासून घडेल न घडेल; हें आपण जाणतात. प्रत्ययासही येईल. येथील अर्थ आपल्या शिवाय नसल्यास, आपण इतका संदेह घेऊन ल्याहावें, सर्वप्रकारें करून आपल्या ममतेचीं आहों. रा. शेषोनारायण यांसही मागाहून पाठवून देत आहों. पुण्यशील अनुबाईसही येजेविशीं पत्रे गेलींच होती. कळलें पाहिजे. ज्ञाणिजे. '-(का. सं. प. या. ३१५)

आ पत्रानंतर दोन आठवड्यांनींच पेशवा मरण पावला. संभाजीस ८ बायका होत्या; पैकीं जिजाबाई चवथी, शिंद्याकडची. बाडीकर सावंताकडील शेवटची कुसाबाई नवऱ्याचे मरणसमयी गरोदर होती, ती प्रसूत होऊन मुलया झाला, अशी खोटीच बातमी जिजाबाईने उठविली होती; परंतु ती सरी नसून तिळा मुळगी झाली होती.

ताराबाईप्रमाणेंच जिजाबाईही मोठी कर्तृत्ववान् असून तिच्या प्रयत्नानेंच कोल्हापूरचें राज्य टिकून भरभराटीस आलें. दोघीही रागीट व हकी होता. परंतु ताराबाई केवळ उपद्रव्यापी असून, तिचा उपयोग राज्याचे कामीं मुळींच झाला नाही. जिजाबाई घोरण राखून व प्रसंग पाहून वागणारी असल्यामुळे तिच्यापुढें पेशव्यांसही नमावेंच लागलें. रयतेवर जिजाबाईचा अंमल करडा असून, तो आपलें म्हणणें खरें करून दाखवीत असे. हिंमत, घोरण, कुलाभिमान, दृढनिश्चय हे जिजाबाईचे गुण वर्णनीय होते. तिनें शंभुछत्रपतीच्या समाधीवर ब्राह्मणांकडून सक्तीनें रुद्राभिषेक करविले, आणि शंकराचार्य नको म्हणत असतांही, समाधीच्या आवारांत ब्राह्मणभोजनें करविली. पेशव्यांच्या तर्फेचा कारभारी आपल्या राज्यांत ठेवण्याचें तिनें साफ नाकारिलें. जिजाबाई स. १७७२ च्या फेब्रुवारींत मरण पावली. सातारच्या कुळांत ताराबाई व पूर्वीच्या कुळांत दीपाबाई व जिजाबाई, कोल्हापुर वंशांत जिजाबाई, फळटणची सगुणाबाई निंबाळकर, तसेंच पुढील काळांतल्या अहल्याबाई व बायजाबाई इत्यादि स्त्रियांची चरित्रे पाहिलीं म्हणजे, त्या स्वराज्याच्या काळांत मराठे, ब्राह्मण वगैरे सर्व जातींमध्ये पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियाही पराक्रमी निवत होत्या, असें निःसंशय दिसून येतें.

प्रकरण एकविसावे.

दमाजी गायकवाड व पेशवा.

१. दाभाडेगायकवाडांचे गुजराथेंतील हितसंबंध (१७५० पावेतों).

२. दमाजीची पुण्यावर चाल व कैद (१७५१).

३. गायकवाड-पेशव्यांमध्ये गुजराथची

निमेनिम वांटणी (फेब्रुवारी १७५२).

४. मराठशाहीच्या सद्योगांत दमाजीचा संविभाग.

अमदाबाद व पानिपत.

५. दाभाडे सेनापतीची समाप्ति.

१. दाभाडे व गायकवाड यांचे गुजराथेंतील हितसंबंध:—
(स. १७५० पावेतों.) गुजराथप्रांतांतील मराठ्यांच्या व्यवहारांची हकीकत पूर्वी येऊन गेली आहे, तीच पुढें चालविली पाहिजे. यशवंतराव दाभाड्याची नालायकी, व गायकवाड-दाभाड्यांचा बेबनाव ह्यांच्या योगानें गुजराथेंतील मराठ्यांचा कारभार इतर प्रांतांप्रमाणें सुरळीत चालेना. उमाबाई दाभाडे जिवंत होती तेथपर्यंत शाहूची मर्जी संभालून ती पेशव्यांशी बाणेदारपणें वागत होती, म्हणून पेशव्यांचाही जोर तिच्या कारभारांत विशेष चालला नाहीं. दमाजी गायकवाड मोठा कर्तृत्ववान् होता; परंतु मुसलमानी अंमलदारांचा जाच, दाभाड्यांचा कर्जबाजारीपणा व पेशव्यांची पकड ह्या तिहींच्या कचाटीतून त्यास आपला निभाव लावावयाचा होता. त्या घामधुमीच्या काळांत मुलुखगिरीस दोन रुपये खर्च करावे, तेव्हां पुष्कळदां एक रुपयाची उपज होई. त्यांत दाभाड्याचे तंत्रानें चालावें लागल्यामुळें त्यास स्वतंत्र उद्योग करतां येईल. शाहूच्या उत्तरार्धस्थेंत इळू इळू मुख्य सत्ता पेशव्याचे हातांत येत चालली, तेव्हां दाभाड्यास बाजूस सारून दमाजीस जवळ करण्याचा पेशव्याचा प्रयत्न होता. त्या दोघांचे

रहिस्य असे कधीच नव्हते. इतर सरदारांची स्वातंत्र्येच्छा दमाजीच्या ठिकाणीही होतीच; परंतु पेशव्यांशी उघड वार करून गोत्यांत न येतां आपला हेतु परभारे साधण्याचा दमाजीचा प्रयत्न होता. या विरोधी प्रयत्नांची जुळणी कांहीं कालपर्यंत गोविंदराव चिटणिसाने सिद्धीस नेली, हें पुढे कांहीं पत्रव्यवहार घावयाचा आहे, त्यावरून ध्यानी येईल. शाहूच्या पश्चात् ताराबाईच्या कारस्थानामुळे, दमाजीचे प्रकरण विक्रोपास गेलें. रघूजीप्रमाणें दमाजी लगेच सातान्यास आला असता तर, त्याचीही समजूत पेशव्यानें युक्तीनें घातली असती; परंतु पेशवा बाहेर असतांच दमाजी पुण्यावर चाल करून आल्यामुळे, त्याचा बंडावा मोडणें पेशव्यास भाग पडलें; आणि त्यास कैचीत आणून निमी गुजराथ त्याजकडून कबूल करवून, मराठशाहीच्या पुढील उद्योगांत पेशव्यानें दमाजीस सामील करून घेतलें. तदुत्तर दमाजी राष्ट्रीय कामांत मनापासून खपत होता, हें ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे.

स. १७४६ त दमाजीनें सातान्यास शाहू छत्रपतीस भेटून गोविंदराव चिटणिसाच्या मार्फत आपली कांहीं तरी व्यवस्था लावून घेतली असावी. स. १७४६ च्या ता. १९ जुलईचे खालील पत्र दमाजीनें गोविंदरावास पाठविलें. ' सातारा मुक्कामी सर्व बोलणें जालेंच आहे. चिरंजीव मुलास आधार मिळून आपलाच आहे. त्यास आपले जवळ ठेवून बरदास्त ठेवावी. कराराप्रमाणें नेमणूक चालवीन; व पागा आली तरी बंदोबस्त राहील. खासा आला असतां पंचवीस हजार, पागेस एकवीस हजार व कारकुनास पांच हजार, एकूण एकावन हजार देत जाऊं. यास अंतर करणार नाही. आपले असामीवर कारकून पाठवावा. दरबारचे कामकाजाचें बोलणें सर्व आपणाकडे मनमोकळेपणानें ही सरदारी आपली समजून जे करणें तें करावें. मी आपल्याशीं शपथपूर्वक अंतर करणार नाही. चिरंजीव आपल्यास मजकूर समजावितील त्यावरून ध्यानांत येईल. ' [खं. ६ ले. १७८].

या पत्रांतील मानगड काय प्रकरणाची असावी, याचा अंदाज होत नाही. गोविंदराव चिटणीस गुजराथेंत आपली पागा ठेवून मुलखागिरी करणार होता, असें दिसते. कांहीं असलें तरी दाभाड्याची ब्याद उडवून घ्यावी, असा त्यांत उद्देश असला पाहिजे. बाजीरावाच्या हयातींत दाभाड्याच्या कुटुंबावर शाहूचें अत्यंत प्रेम होतें; परंतु पुढें पुढें यशवंतरावाच्या बेहोषपणामुळे तें ओहटत गेलें. 'दमाजीनें गुजराथेंतच राहावें. शकडे सेनापतीस खर्चाची ओढ पडावी. पैका खर्चाचा लौकर देऊं नये. हुजूरून महाराजांच्या वराती सेनापतीवर होत, त्यांनीं त्या मायकवाडावर पाठवाव्या. गायकवाडानें त्या मानूं नयेत. ऐसे बखेडे होऊं लागले.' (दा. ह.) नानासाहेबास पेशवेगिरी मिळाल्यावर या बखेड्यांची तडजोड करणें ओघास आलें. गायकवाडास काढून दुसरा सुभा गुजराथेवर नेमण्याची तयारी करून यशवंतराव खानदेशांत गेला. तेथें दमाजीनें गुजराथेंतून येऊन यशवंतरावाचे कर्जाची व हुजूरच्या वरातांची व्यवस्था लाविली. तेव्हां यशवंतराव परत तळेगांवीं गेला; परंतु दमाजीनें याचा बचपा निराळे रीतीनें काढण्यास सुरवात केली. यशवंतरावाची आई उमाबाई व थोरली बायको अंबिकाबाई या सासवासुनांचें वांकडें होतें; म्हणून अंबिकाबाई आपला मुलगा त्रिंबकराव सेनाखासखेल यास घेऊन चांदखेड येथें स्वतंत्र राहत असे. तेथें जाऊन दमाजीनें त्यांस भेटून सुचविलें की, तुम्ही गुजराथेंत येऊन आपला अंमल करावा, आम्हीं पेशव्यांचे मार्फत खटपट करून त्रिंबकरावास गुजराथेंत पाठविण्याविषयीं महाराजांची परवानगी आणितों. ती गोष्ट कबूल करून गंगास्नानाचे निमित्तानें नाशकास जावयाचें म्हणून अंबिकाबाई मुळासह खानदेशांत आली. उमाबाईस ही गोष्ट कळतांच ती लगेच यशवंतरावास घेऊन सातान्यास महाराजाकडे घावली. महाराजांस उमाबाईचें अगत्य अतोनात असल्यामुळे त्यांनीं अंबिकाबाईस सणसणीत पत्र लिहून आपणाबबळ सातान्यास आणिलें. आणि तिला सासूचे आर्जेत राहण्याची निश्चून आज्ञा

केली. येणेप्रमाणे दमाजी गायकवाड व पेशवे यांनी संगनमताने केलेला व्यूह साफ टांसळला. पेशव्याने बहुत खटपट केली; पण महाराजांपुढे उपाय चालला नाही. दमाजी गायकवाडावर महाराजांचा फारसा लोभ नव्हता, म्हणून पेशव्याचे व चिटणिसाचे लगामी राहून आपला हेतु साध्य करण्याचा त्याचा उद्योग चालू होता. त्या उद्योगांतले वर सांगितलेले पत्र असले पाहिजे.

दमाजी गायकवाडास गुजराथेंतही पुष्कळच प्रतिस्पर्धी होते. पेशव्याच्या मदतीने मारवाडच्या अभयसिंगाची त्याने वाट लाविली; बांडे व धारचा पवार यांनी गुजराथेवर स्वारी केली असता त्यांजबरोबर लहून त्यांस गुजराथेंतून काढून दिले. सन १७४४ त बाबूजी नारिक बारामतीकरांनी पंनास हजार फौजेनिशी गुजराथेवर येऊन सोनगड जाळून लुटून फस्त केले. सोनगडावर बसुलिंगदेव किल्लेदार होता, त्याने लढाई करून बाबूजीनायकाशी तह ठरविला. याशिवाय बादशहाकडून त्याजवर अनेक मुसलमानांचे हले येत त्यांचा प्रतिकार दमाजीस करावा लागे तो वेगळाच. सारांश नानाशत्रूंख व नानाकारस्थानांस तोंड देतां देतां दमाजीस पुरेवाट झाली; पण या झगड्यांत त्यास हुशारी प्राप्त होऊन हाताखाली भरंवशाची चार चांगली माणसे जमा झाली. दमाजी लहान असतां देवजी तापकीर व महादाजी गोविंद काकिडेकर हे सर्व कारभार करित. दमाजी मोठा झाल्यावर त्याचे व या कारभार्यांचे पटले नाही; तेव्हां त्यांस रजा देऊन माधवराव निंबाजी शिवणीकर यास त्याने कारभारावर आणिले; आणि तो मरण पावल्यावर रामचंद्र बळवंत यास त्याने आपला कारभार दिला. रघूजी भोसल्याचा नागपूर वऱ्हाडांतील उद्योग व दमाजीचा गुजराथेंतील उद्योग यांत व त्या दोन पुरुषांच्या कर्तबगारींत पुष्कळसे साम्य आहे.

दामाळ्यास बाजूंस सारण्याचा प्रयत्न दमाजी व पेशवे आपापल्यापरी करित असतां स. १७४७ च्या अखेरीस निजामुल्लुक सुरतेवर स्वार

करतो, असें वर्तमान आले. स. १७४८ च्या आरंभी पेशव्यांनी निजामावर स्वारी करून, मार्चात नासिरजंग व रामदाससंत यांचा पराभव करून त्याजकडून आसंबरीचा तह करून घेतला. [पहा मागे पृष्ठ ११८] हे युद्ध इकडे चालू असतांच, निजाम गुजराथेंत उतरतो, अशी दाभाड्यास भीति पडली असून त्याच्या व दमाजीच्या तर्फेने गोविंदराव चिटणीस पेशव्याशी वाटाघाटी करीत होता. खालील पत्र स. १७४८ च्या मार्चात सदाशिवरावाने पुण्याहून घोंडो मल्हार पुरंदर्यास सातारा येथे लिहिलेले आहे. “गोविंदराव तीर्थरूपांजवळ (पेशव्या जवळ) बोलत होते की, नबाब सुरतेस जातो. दाभाड्यांचे साहित्य आपण करावे. तेव्हां निम्मे गुजराथ द्यावी; म्हणजे साहित्य करूं म्हणाले. त्यास गोविंदराव आम्हांजवळ (सदाशिवरावाजवळ) बोलिले, लक्ष रुपये रोख व चार पांच पावेतों परगणे जहाले तरी पेशव्यांनी मान्य करून साहित्य करावे. त्यास आम्ही म्हणालो की, पांच लाख रोख व पांच लक्षांचे परगणे द्यावे. ही गोष्ट चिटणीस उमाबाईजवळ बोलले. ती मुलकाची गोष्ट मान्य करीना; पैका देऊं म्हणाली. पेशव्यांचे उत्तर तर निम्मे गुजराथ घेऊं तरच साह्य करूं असें आले. नबाब सुरतेकडे जाता तर दाभाडे कबूल जाले असते. आतां नबाब सुरतेवर जात नाही. याजकरितां तो प्रसंग शिथिल पडला. ’ [का. सं. पया. १२] ‘ तीर्थरूपांकडून उत्तर आले की, या गोष्टी तोंडच्या नाहीत. मुलखागिरी बुडवून नबाबाचा तह मोडाय, तेव्हां हे कर्म करावे, या गोष्टीस आपले स्वहितही पाहिले पाहिजे. निम्मे गुजराथ देतील तर करूं म्हणोन लिहून आले आहे, ’ असें पुनः सदाशिवराव पुरंदर्यास लिहितो. [किता १३२] ता. २१ मे १७४८ रोजी निजाम मरण पावला; आणि त्याची भीति तूर्त दूर झाली. सारांश, दाभाड्यास व गायकवाडास बुडवून कोणत्या तरी उपायाने निमी गुजराथ स्वस्तगत करावयाची असा पेशव्याचा पक्का निश्चय स. १७२७ पासूनच झाला होता, असें वरील पत्रावरून व शा. म. रो. १५६ वरून सिद्ध होते. स. १७४७ च्या एप्रिलांत नानासाहेबाची बघावूची पूर्ण मोदी

होऊन, वडील मुलाप्रमाणें शाहूने पेशव्यास कुल अस्त्यार देण्याची जशी सुरुवात केली, तशी एक एक प्रकरण जोरानें, निश्चयानें व थोड्याबहुत स्वार्थदृष्टीने निकालांत आणण्याची पेशव्यानें पण इकडे सुरुवात केली; त्या काळांतलाच निमी गुजराथ हस्तगत करण्याचा हा त्याचा डाव होता, हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

गुजराथेंतील वसूल ठरावाप्रमाणें येत नसल्यामुळें दाभाडे व दमाजी गायकवाड युंच्या मार्गे चपती लावण्याचें काम नानासाहेबांनें सुरू केलें. 'गुजराथ व सुरत अठाविशींतील सरकारी अंमल उगडावा म्हणून महाराजांनीं प्रधानपंतास आज्ञा केली.' [शा. म. च ८३], आणि या आज्ञेनुसार स. १७५० त पेशव्यांनीं कांहीं अंमल वसूलही केला. [खं. ६-२१५, २०८ व २१४]. ही आज्ञा शाहूची कीं रामराजाची याचा बोध होत नाही. शाहू आसन्नमरण असतां सकवारबाईनें सरदारांस पत्रे पाठवून सातान्यास बोलाविलें, त्यावेळीं दाभाडे किंवा गायकवाड कोणीच आले नाहीत. त्या उभयतांचा त्या वेळीं बहुधा कज्जाच चालला होता. दाभाड्याचें कर्जदारी घरणें घरून बसले होते; आणि दमाजी त्यांची समजूत घालीत होता. पुढें शाहूच्या पाश्चात् सातान्यास सर्व बंदोबस्त पेशव्यानें केला; आणि सर्व सरदारांची समजूत होऊन ते आपापल्या कामावर गेलेले पाहून दमाजीस सातान्यास येण्याचें प्रयोजन राहिलें नाहीं. इकडे आपला गुजराथ प्रांत आपल्याकडून पेशवे काढून घेणार, अर्धे गुजराथ आपण घेऊन अर्धे गायकवाडास देणार, हा व्यूह उभाबाईस व यशवंतरावास कळतांच त्यांच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. शाहूचा उगीच आधार होता, तोही आतां नष्ट झाला, अशा स्थितीत त्यांनीं आकाशपाताळ एक करून सोडिलें; आणि शेवटचा आधार म्हणून ताराबाईकडे धाब घेतली. स. १७५० च्या पावसाळ्यांत उमाबाईच्या व तिच्या भेटी झाल्या. मराठ्यांचें राज्य ब्राह्मणांनीं बळकाविलें, अशी ओरळ सुरू करून त्या दोघींनीं पेशव्याचे विरुद्ध कारस्थान रचिलें. प्रतिनिधींचा व

त्याच्या मुताळिकाचा पेशव्यांनी योग्य बंदोबस्त वेळीच केल्यामुळे त्यांचा या कारस्थानांत भाग राहिला नाही. स. १७५० च्या ता. १ ऑक्टोबर रोजी ताराबाई पेशव्यावर असून शंभुमहादेवाचे दर्शनास म्हणून पुणे सोडून निघून गेली. त्या संधीस तिची व उमाबाईची कोठे तरी गांठ पडली. तेव्हां बाटाबाट होऊन त्यांजकडून ता. २० ऑक्टोबर रोजी दाभाळ्याचा कारभारी यादोमहादेव निरगुडे, गुजराथेच्या शिष्टाईसाठी पुण्यास पेशव्याचे भेटीस आला. पेशव्याने त्यास साफ जबाब दिला की, 'आम्हांस (गुजराथेवर) अंमलच करणे,' आणि त्या कारभारान्याच्या देखत नवीन कामावीसदार नेमून त्यास वल्ले देऊन बसुलासाठी गुजराथेत रवाना केले. 'बांदोपंत उठोन गेले. वल्ले देत होते, घेतली नाहीत.' [पु. रो. पृ. ५८]. दाभाळ्यांचा हा कारभारी पुढे पुण्यांतच १७५१ च्या २५ जानेवारीस मरण पावला. कारभारान्यास पेशव्याने धुडकावून लावल्यावर, उमाबाईने स्वतः २२ नोव्हेंबर रोजी आळंदी येथे पेशव्याची भेट घेतली. त्या भेटीत बहुधा पेशव्यांनी तिची कांहीच दाद घेतली नाही. त्यानंतर दोन दिवसांनी चंपाषष्ठीस ताराबाईने रामराजास सातारा किल्ल्यावर कैद केले; आणि लगेच दमाजी गायकवाडास पत्र पाठवून ताबडतोब गुजराथेतून बोळाविले. उमाबाईनेही दमाजीस बेण्याविषयी भर दिली असली पाहिजे; परंतु तिच्या हालचालीवर पेशव्यांची नजर असून, ता. ३ जानेवारी १७५१ रोजी पेशवा घोडनदीवर गेला, तेव्हां त्याजबरोबर उमाबाई, तिची सून अंबिकाबाई, अंबिकाबाईचा मुलगा त्रिवकराव सेनाखासखेल, व दमाजीचा मुलगा सयाजीराव असे होते. [पु. रो. ६०] यमाजी शिवदेवही पेशव्याबरोबरच होता. परंतु त्याचा भाऊ अंताजी व प्रतिनिधि दादोबा खासाम्बावर ताराबाईकडे गेले; व ताराबाईचा बंडावा फैलावत चाकळा असे पाहून पेशव्याने यमाजीस फेब्रुवारीचे आरंभी पुनः कैद करून कावनेई किल्ल्यावर पाठविले. [पु. रो. ६१].

२ दमाजीची पुण्यावर चाल व कैद (स. १७५१) — या पुढची गायकवाडाच्या प्रकरणाची हकीकत अस्सल कागदांवरून चांगली उपलब्ध होते. भारतवर्ष शकावर्लीत नाना पुरंदरानें थोडक्यांत तिचा गोषवारा सुसंगत दिला आहे तो मार्गे पृ. २६८ वर दिलाच आहे.

गायकवाडास मदत करण्याकरितां तारावाईनेही आपल्याकडून पुष्कळ तयारी केली. ९ मार्च १७५१ची तिची शेखमिरा यास खालील आज्ञा आहे. 'तुम्ही एकनिष्ठ आहां. तरी तमाम हुजरातचे सरदार एक टोळी करून रा. दमाजी गायकवाडास सामील होऊन कामकाज केलियां मोदतानुसार साहेब उर्जित करितो. ' [३.६७]. ता. २५ फेब्रुवारीस पेशवाच्या दोषां सरदारांचें व गायकवाडाचें युद्ध झालें, त्यांत सरदारांचा बायलाच पराभव झाला. ' निशाणाचा व नगान्याचा वगैरे दोन चार हत्ती पाडाव झाले. अब्दागीर, पालख्या, घोडी, गेली. रंभाजी पांडरे व दत्ताजी मापकर पडले. शहाजी भास्करास जखमा आहेत. खंडोजी गणकराचा लेकर दादजी पडला. गायकवाडाकडील जगजीवन पवाराच्या निशाणाचा हत्ती बोंध्यानीं अणिला. ता. ७ मार्च रोजी गायकवाड अजबोठ्यावर आलाशी खबर आली. तेच रोजी संध्याकाळीं पुणें पळालें. पहाटे मा. राधाबाई व काशीबाई सिंहगडास गेली. ता. ८ रोजी गायकवाड कैदरावर आला; बापूजी बाजीरावाची फौज लेणीधामणीवर आली. ता. ९ रोजी गायकवाडाचा मुकाम झाला. यशवंतराव दामाडे इंदुरीहून कैदरावर गायकवाडापाशीं आले. ता. १० रोजी निंबगांवावर मुकाम केला. ता. ११ रोजी पारगांवावर मुकाम झाला. पुण्यांत बाबा फडणीस व महादोबा पुरंदरे आपले घरीं असतां उभयतांनीं विचार करून गायकवाडास चिठ्ठी पाठविवी, त्यावरून तो पुण्यास न येतां साताऱ्यास गेला. ता. १२ रोजी

१ या प्रकरणासंबंधीं झालील कागद मद्रासाचे आहेत. का. सं. प. या. ले. १६८, १७२; राजवाडे सं. ३ ले. ६७, ३७९, ३८१, ३८५, ३९३; रा. सं. ६ ले. २२०, २२१, २२७, २२८, २२९, २३२.

शिवकराव पेठे पुण्यांतून फौजेंत गेले. रात्री नाना पुरंदरे सातारची फौज घेऊन पुण्यास आले. महादाजीपंताची भेट घेऊन बुधवारी ता. १३ रोजी सकाळचे गायकवाडाचे मार्गे गेले. नाझन्यास जेजुरीनजीक बळवंतराव मेहंदळे व बापूजी बाजी रेटरेकर यांस येऊन मिळाले. सर्वास दिलसा देऊन व समाधान करून, फौज जमवून गायकवाडाचे पाठीमार्गे [खं. २ पृ ११६] वडुथावरून गेले. ता १५ रोजी शुक्रवारी वेण्येजबळ यांचे त्यांचे झुंज झाले. गायकवाडांनीं यांजला पहिल्यानें मार्गे सारिले. मग यांनीं लगट करून गायकवाडाचा मोड केला. त्याचे बुणगे सर्व लुटले. बोडी, उंट, पालख्या, बैल, डोरें, डेरे, राहुट्या आणित्या. गायकवाड व सेनापति सडी फौज घेऊन सातारा शहरांत गेले. महादन्त्यांत जाऊन राहिले. पुण्यास खबर ता. १६ मार्च रोजी आली. तोफा केल्या. विठ्ठल शिवदंवाचे बंधु अंभाजी शिवदेव पडले. फिरंगोजी पवार, हणमंतराव निंबाळकराकडील व प्रतिनिधीकडील गोपाळराव खांडेकर यांनीं व बापूजी खांडो यांनीं झुंज केलें, फत्ते झाली. ' [पु. रो. ६३]. या बनावानें वर्तमान पेशव्यास निजामकोंडयावर ता. २९ मार्च रोजी कळलें; आणि लगेच त्यानें सरदारांस उत्तेजनाचीं पत्रें लिहिली. ' लेखनार्थ श्रवणें संतोष जाला. मोठी गोष्ट जाली. शाबास तुमची लोकांची. बरी केली. सारे एकदिल होऊन गायकवाडास जाऊं न देणें. जोर पोंचल्यास लुटून नेस्तनाबूद करणें. जोंपर्यंत गायकवाडाचा वारापाणी झाला नाही, तोंपर्यंत फौज न फोडणें. आमचा मोगळांचा सलुखा झाला. इकडील सर्व शुत्ते उरकले; आम्ही मजल दरमजल येत असों. गायकवाड जाऊं न बावे तें करणें. तुम्हीं सर्वांची समाधानें करणें. बाजी तुम्ही सावरली. जी गोष्ट तुमचे वडिलांचे वडिलांस योग्य तें तुम्हीं केळें. या उपर बहुत खाबघतेनें जरब देणें. मळमळीत न करणें. ' [का. सं. प. वा. १६८, १७२; खं. ६-२२०] ता. १ एप्रिलचे वर्तमान. ' गायकवाड संकटांत आहेत. भोंवतीं वांस हजार फौज श्रीमंतांची आहे. पाणी दाणा वगैरे जाऊं देत

नाहींत. ताराबाई वगैरे सभोवारचा प्रदेश श्रीमंतांचे फौजेने उद्ध्वस्त केला. गायकवाडास कोणाची कुमक पोचत नाही. आईसाहेबही बरचेवरच गोष्टी सांगतात, आणून फसविले ऐसें जाले. ' [खं. ३-३८१]. ता. २१ मार्चची पत्रे २ एप्रिल रोजी पेशव्यास पोचली. निजामाशी नानासाहेबाचा पेंच पडला असेल, अशा समजूतीवर सातारच्या मंडळींनी गायकवाडाशी तहाचे बोलणे चालविले; 'परंतु निजामाचे प्रकरण यद्यस्वी करून आम्ही लौकरच येतो; गायकवाडास निरोप दिला नसेल, तर तसाच अडकवून धरावा. दम घरून त्याचे कबिलाबाड बंड करून शर्मिदा करणे. आम्ही येऊन पावतो. त्याजपासून दोनच गोष्टींचा निकाल करून घेणे आहे. ' असें नानासाहेबाने १ एप्रिल रोजी सातार्यास कळविले [खं. ६-२२१] 'ता. २३ मार्च रोजी ताराबाईकडील बऱ्हाणजी मोहिते, फरादखान, जाधव यांशी व पेशव्याकडील मानाजी पायगुडे वगैरेशी झुंज झाले. परस्परे जखमी जाले. ता. २४ एप्रिल रोजी नानासाहेब फौजेमुद्दां सातार्यास दाखल झाला. दुसरे दिवशी येवतेश्वरावर फौजा पाठवून आईसाहेबांची व गायकवाडाची चौकी होती ती उघडली. गायकवाड महादय्यांत होता त्याजवर मारा केला. हजाराबाराशें गायकवाड मरावयास उभा राहिला. श्रीमंत व भाऊ यांनी मारी फैजेनिशी चालोन घेतले गायकवाडाचा परिणाम लागेना, तेव्हां त्याजकडून भेटीचा मजकूर जाला. मग सटवोजी जाधव (पिडाजीचा मुलगा), जानोजी दमढरे, सिधोजी राजत, नाना पुरंदरे, रामचंद्र बाबा यांस पाठविले. गायकवाड भेटीस आला. भेटून गोटांत गेला. दुसरे रोजी यांनी सांगोन पाठविले की, गोटाशेजारी वेण्येवर येऊन राहा. त्यावरून तो वेण्येवर दक्षिणतीरी राहिला. श्रीमंत उत्तरतीरी राहिले. गायकवाडाबरोबर सेनापतिही आले होते. पंचवीस लक्ष रु. व निम्मे गुजराथ वांटणी मागितली. गायकवाडाने म्हटले, उमाबाई घणी आहेत, त्यांजशीं जें बोलणें तें बोला. उमाबाईकडे गायकवाडांनीं जाऊन शिकेकटार पुढे ठेविली. ता ३० एप्रिल रोजी सकाळींच

श्रीमंतांनी फौजा पाठवून गायकवाड लुटला. त्यांनी स्नान केलें होतें. तयार नव्हता. तद्वाची वाटाघाट चालू असतां पेशव्याच्या वचनावर विश्वास ठेवून तो स्वस्थ होता. पेशव्यानें वचन मोडून एकाएकीं हल्ला केला, तेव्हां ' कोणीं घरून नका, सुखरूप लुटूं द्या, ' असें गायकवाडांनें आपल्या लोकांस सांगितलें. गोट लुटून विठ्ठल शिवदेवांनें गायकवाड दोधे भाऊ' आपल्या डेव्यास नेले. मानाजी पायगुड्यांनें सेनापतीस आपल्या डेव्यांत नेलें. गायकवाड पायउताराच गेले. अवध्यावर चौक्या बसविल्या. गायकवाड तिथे भाऊ एकत्र केलें. सेनापतीपरावर त्याची आई उमाबाई व बायको अंबिकाबाई यास एकत्र केलें. तेव्हां निरुपाय होऊन दाभाड्यांनीं अवधी गुजराथ पेशव्याच्या ह्वालीं केली. त्याप्रमाणें गायकवाडांनींही देवविली. त्रिवर्ग गायकवाड पुण्यास पाठविले. ता. ११ मे रोजी पुण्यास आले. मुजुमदाराचे समोर आवजी कवड्याच्या वाड्यांत ठेविले. मोवती चौक्या ठेविल्या. (गुजराथेंतील) ठाणीं हातत आलियावरी सोडावे, राजकारितां अटकेंत ठेविले आहेत. गायकवाडाचा वडील पुत्र सयाजी, पेशव्याबरोबर उमाबाईपाशी होता, तो येतांना मंगळवेढ्यांत पाठविला. पुढें ता. ७ जन रोजी त्यासही आणून दमाजीपाशीं ठेविलें. त्याचे दुसरे दोधे मुलगे आई-साहेबापाशीं सातान्यावर आहेत. [पु. रो. पृ. ६४-६५] ता. १६ मे रोजी सेनापति व त्याचा मुलगा व बाया यांस इंदोजी कदम यांनें पुण्यास आणून मल्हारजी होळकराच्या वाड्यांत ठेविलें. ' गायकवाडांस व दाभाड्यांस शिधापाणी सरकारांतून देतात. श्रीमंत पंतप्रधान ताराबाईचें राजकारण मनास आणावयास सातान्यास राहिले होते. परंतु ताराबाई गडाखालीं येईना; व राजश्रीस पाठवीना. तेव्हां हे कूच करून २२ मे रोजी सत्रा घटकेस पुण्यास आले. लगेच त्यानें महादाजीपंत

[१. टीप— दमाजीचे जयसिंग व संडेराव हे दोधे भाऊ व मुलगे चार— सयाजी, फत्तेसिंग, मानाजी व गोविंदराव. [सं. २ पृ. ११२-१२३, पुं. रो. श्रु. ६९, व ६-२२८].

बाबास बोलावून भेट घेतली. ता. ३ जून रोजी नानासाहेब सिंगहास जाऊन किल्ल्याची पाहणी करून आला. ता. ३ जुलई रोजी पिलाजी व ता. ६ जुलई रोजी बापूजी भीमराव रेठरेकर वारले. [पु. रे.] ता. १० जून रोजी पेशवा शिंद्यास लिहिले. 'येथील वर्तमान तरी बरकड सर्व राज्य आमचे लक्षाशिवाय नाही. मातुश्री चढी लागली आहेत. त्यास गडावरी दोन फळ्या, राजश्री निराळे, मातुश्री निराळी, प्रस्तुत राजश्रीचें प्राबल्य आहे. बहुधा उतरतील. श्रीकृपे लवकरच राज्याचें कल्याण, दुष्ट दुर्बुद्धीने राज्यांत बखेडा करतात, त्यांची काळी तोंड होऊन, राज्य स्वस्थ होईल. ' [का. सं. प. या. ३६४].

पेशव्यास आज वर्षभर पैशाची अडचण भारी होती, 'गुजराथेंतून पैसा येणें दिसत नाही. ' [३-१५४] असें पेशवा म्हणत होता. इकडे दमाजीस नरम करून त्याजकडून आपणास फायदेशीर असा करार करून घेण्याचा उद्योग पेशव्यानें चालविला होता. त्यानें दमाजीस पुण्यास अटकेंत ठेविलें होतें; परंतु ही अटक नजरबंदीपलीकडे नव्हती. दमाजी-पेक्षां दाभाड्यावर पेशव्याचा रोप ज्यास्त होता; आणि निमी गुजराथ हस्तगत करून ताराबाईचें कारस्थान मोडण्याचा त्याचा प्रयत्न होता. ता. २७ जून रोजी पेशवा लिहिले. 'रा. स्वामी, आईसाहेबांचे हातून सुटले, यास्तव तेथील फौज काढिली असे. कांहीं दिवशीं सुमुद्गें खालीही येणार. गुजराथेंतील ठाणीं मुळख हवाली करावा, मग सोडावें, असा करार दमाजीनें शपथपूर्वक केला. यास्तव विठ्ठल शिवदेव फौजेसह गुजराथेंत रवाना केले. बोलल्याप्रमाणें वर्तले तर उत्तम, नाहीतर स्वामींचे आशीर्वादें जबर-दस्तीनें घेतच आहों. ' [खं. ३. ३८५]. ह्या वळचीं आपली धांदल पेशव्यानें शिंदेहोळकांस लिहिली आहे ती अशी. 'आम्ही गायकवाडाचें पारिपत्य केलें, त्यांत आम्ही बेहमानी, दगाबाजी केली, असें नानाप्रकारे लोकांनीं दर्शविलें; परंतु ईश्वर साक्ष आहे. मोठमोठे मराठे, मोठे कारभारी यांणीं त्याचें घर बुडविलें. आम्हांशीं कबूल करून मागती चौथे दिवशीं

फिरावें, यांमुळे बंदीखाने, गड सर्वही प्राप्त, त्याचे कर्मानुरूप झालें. एतद्विषयी विस्तार कथास ! परंतु आईसाहेबांशीं विरुद्ध वाढलें. त्यांचे मते आम्हांस सर्वप्रकारें मोडावें, रामदासपंताचे पुतण्यास पेशवाई द्यावी, त्यांनीं आम्हांस बुडवावें, दाभाडे, प्रातिनिधि, रघूजीबाबा सर्वांनीं त्यास मिळावें, ऐसा पूर्णभाव. (स. १७५१ च्या) पावसाळां हीं राजकारणें शपथपूर्वक घाटलीं ' [का. सं. प. या. १६१].

३. गायकवाडपेशव्यांमध्ये गुजराथची निर्ममिम बांटणी:— (फेब्रुवारी स. १७५२). दमाजी गायकवाडाबरोबर पुणें येथें गुजराथेची बाटाघाट पुष्कळ चालली; परंतु तो बऱ्या बोलानें पेशव्यास दाद देईना. या वेळीं तो कैदेत असा नव्हता; आणि पेशव्याचे विरुद्ध त्याचीं कारस्थानें थोडींबहुत दाभाड्याकडे व ताराबाईकडे चालूच होती. तेव्हां जबर-दस्तीनें त्यास वठणीस आणण्याचें पेशव्यानें ठरवून ता. १९ जुलई रोजीं सक्तीचा निर्बंध केला, त्या वेळची दमाजीची गोविंदराव चिटणिसास गेलेली पत्रे वाचण्यालायक आहेत. २४ जुलईचें पत्रांत खालील मजकूर आहे. ' महाराज विद्यमान असतां आपण आमची रवानगी गुजराथ प्रांतीं केळी म्हणून आलों. चि. फत्तेसिंग, मानाजी व गोविंदराव यांस आपले घरीं ठेवून बरदास्त करून सर्वप्रकारें सांभाळ केला; आणि सरकारचे देण्याचा हवाला घेतला. प्रतिबंधांतून मुक्त करविलें. ते रुपये आपल्यास पाठविण्या-विशीं चिरंजीवाकडून लिहून आलें. त्याची तजवीज करून पाठवूं. चिरंजीवास मोकळें केलें, हा उपकार विसरणार नाही. आपल्याकडे एकंदर साडीना एकावून हजार रुपये देत जाऊं. यास भीकुळस्वामीची शपथ असे. आमचे सरदारीची चिंता आपल्यास आहे. ' [खं. ६ ले. २२८]. हें पत्र नवसरी मुक्कामाहून लिहिलें असे, पुरंदरे रोजनिशींत ' भाषण शु. ८ स (१९ जुलई) गायकवाडास निर्बंध पेशव्यांनीं फार केला, त्याचें मनुष्य त्याजवळ राहूं दिलें नाही. आपलीच माणसें चाकरीस दिली; आणि 'मार्गशीर्ष शु. ७ स (१४-११-१७५१) दमाजी गायकवाडास चिंत्तो गवेष

देखसंढे याच्या वाड्यांतून काढून लोहगडावर ठेवावयास रवाना केलें,' असे उल्लेख आहेत, त्यावरून स्वतः दमाजी गुजरायेंत गेलेला दिसत नाही. जून महिन्यांतच विठ्ठल शिवदेवास गुजरायेंतील प्रांत कन्नजांत पेशव्यानें रवाना केलें होतें. त्याजबरोबरच दमाजीचा भाऊ जयसिंग यास पाठविण्याचा विचार होता; परंतु तो कोरीगडावर कैदेत असतांच मरण पावला. तेव्हां विठ्ठल शिवदेव प्रथम एकटाच पुढें गेला. मागाहून २२ ऑक्टोबर १७५१ रोजीं रघुनाथरावाची रवानगी गुजरायेंत झाली, त्याजबरोबर खंडेराव व सथाजी गायकवाड यांस कैदेतून सोडून बहुमानाची वस्त्रे देऊन पेशव्यानें पाठविलें, असें दिसतें. [खं. २ पृ. १२२; भा. व श. पृ. २७] मागाहून दमाजीसही मोकळा करून त्यास पेशव्यानें ता. २५ फेब्रुवारी रोजीं गुजरायेंत रघुनाथरावाकडे रवाना केलें. १४ नोव्हेंबरपासून सुमारे अर्द्याच महिने दमाजी लोहगडावर कैदेत होता. पेशवा १२ फेब्रुवारी १७५२ रोजीं लिहितो, 'चि. दादाजवळ वीस पंचवीस हजार फौज देऊन गुजरायेस पोट भरावयास रवाना केलें. गैरइंगाम, पोटास नाही, ठाणीं कळकट, जितकें होईल तितकें करतील.' [का. सं. प. या. ३६३, ३५५] यप्रिलांत रघुनाथराव गुजरायेंत असून लवकरच परत येणार होता. [खं. ६ ले. २४९, २५१].

ता. ३० जुलैच्या पत्रांत दमाजी लिहितो, 'आम्ही आपला निरोप घेऊन आल्यानंतर महाराजांनीं त्रिवर्ग मुलांस वाड्यांत नेऊन ऐवज मागितला. न मिळे तरी, घनी देऊन, मुदत करून, जाणें; नाही तरी, किस्त्याखालीं उतरावयाची रजा होणार नाही अशी आज्ञा जाहली. ते समयीं कोणी कामदार जिंमा न घेत. हें आपण पाहून मुलें स्वाधीन घेऊन घरीं आणिलीं. बरदास्त फार ठेविली, म्हणून मुलांनीं लिहिल्यावरून कळलें. रावसाहेब, मी तुमचा उपकार विसरणार नाही, व ऐवजही सोईसोईनें पाठवीन. प्रसंगीं माझी आवरू आपण राखिली, त्यास मी शपथेप्रमाणें चालवीन.' [खं. ६० ले. २२९] याच मजकुराचें ले. २२७चें ऑगस्ट २२चें

आणखी एक पत्र आहे. दमाजी पुण्यास असतांना सातान्यास त्याच्या मुलांस महाराजांकडून पैशाचा तगादा व्हेत होता; म्हणजे ताराबाईचें अंतःकरण दमाजीविषयी फारसे अनुकूल नसावें, असें दिसतें. तसेंच सेनाखासखेल ही पदवी दाभाड्याचे भवास असतां दमाजीनेंही ती वरील पत्रांत स्वतःच वापरली आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

दमाजीकडून गुजराथचा निकाल लवकर होत नाहीं, असें पाहून पेशव्यानें त्यास व त्याचा कारभारी रामचंद्र बसवंत यास १४ नोव्हेंबर रोजी लोहगड किल्ल्यावर बंदोबस्तांत ठेविलें. [पु. रो. पृ. ७२]; 'आणि खंडेराव गायकवाड वगैरेस सिंगडास पाठविलें, गोविंदराव व फत्तेसिंगराव या उभयतांस आईसाहेबांनीं सातान्यास आणलेजवळ ठेविलें. या कठिण प्रसंगांत रामचंद्र बसवंताचा चुकत बंधु बाळाजी यमाजी गुजराथेंत होता, त्यानें गायकवाडांच्या तर्फेतील तिकडील मंडळी जमवून, दमाजीचा चुकत बंधु केदारजी गायकवाड यास पुढारपग देऊन, सोनगडी लोक जमवून मुलकाचा अंमल सुरळीत चालविला.' [का. सं. गा. इकीकत पृ. ४३-व खं. १ ले ८] पुढें रामचंद्र बसवंतही वेश पालवून लोहगडावरून पळून सोनगडच्या फौजेस सामील झाला. वसईहून पेशव्याचे हुकुमानें शंकराजी केशव फडके यानें गुजराथेवर स्वारी केली असतां वरील फौजेनें फडक्यास मोडून परत फिरविलें. 'गुजराथचा अंमल बसतां दिसत नाहीं. रुपये गुंतोन पडले,' असें नोव्हेंबरांत दिंगणे लिहितो, (खं. ६.२३३) परंतु लवकरच रामचंद्रबाबा वगैरेच्या मध्यस्थीनें दमाजीची समजूत होऊन त्यानें पेशव्याशीं सल्लू केला. सेनापति व सेनाखासखेल हीं दोन पदे राजसभेदी दाभाड्याकडे होती, त्यास सरंजाम, गुजराथ वगैरे मुखेल होता. पकीं सेनाखासखेलीचें पद व निमी गुजराथ पेशव्यानें गायकवाडास करार करून दिली. तसेंच पूर्वी जिकलेर्ला व पुढें

१ हा कचेदी देशस्थ ब्राह्मण आडनाव कुडनेकर असून बाबें घराणें बडोद्यास अध्याप पावेतां (१९२१) अस्सामदार होते.

जिजाय्याचा गुजरायचा प्रदेश होईल, त्यापैकी निमा भाग दमाजीने पेशवास लेजी कराराने कबूल करून दिला. तसेच त्याने मुक्तपूर्वी १५ लक्ष रुपये पहिल्या खंडगीचे दिने, जरूर पडेल तेव्हां दहा हजार फौज घेऊन चाकरीस यावे, दामाडयाने त्याचे मुतालकीबद्दल पांच लाख पंचवीस हजार व छत्रपतींचे खर्चास मामुलीप्रमाणे रकम द्यावी, आणि इतरर गायकवाडाने पेशव्यांचे लक्षांत बागावे, असा करार दमाजीने मान्य करून स्वदस्तूरच्या लेखाने पेशव्यांस लिहून दिला. गुजराथेंतील महालांच्या वाटणीचा तशील उपलब्ध आहे, (खं. ६ ले. २७९) त्यावर मिति ता. ३० मार्च १७५२ ही तारीख आहे. २७,७३००० चे महाल गायकवाडास मिळून २८३४९१८ रकमेचे महाल पेशव्यांस मिळाले. “आम्हांसमागमें फौज सरंजाम द्यावा, आम्ही जाऊन कराराप्रमाणे अमलांत आणून देऊं,” असे दमाजीने कठविल्यावरून त्यास लोहगडा-वरून व वरकड मंडळी जागां जागां अटकेत होती तेथून, त्या सर्वांस पुण्यास आणून गुजराथेंत बंदोबस्ताने पाठविले. बरोबर कारभारी सखाराम भगवंत होते. २७ मार्च १७५२ च्या पत्रांत नानासाहेब लिहितो, “दमाजीने चिरंजीव दादाचे हवाली डभई, पारनेरा केला. मुलखाची वांटणी होत आहे. सामोपचाराचें काम धिल्ले लागले. येणेंकरून सरकार काम होऊन गायकवाडांचें बरे झाले, मुलखाचें व आपल्या सेनेचें रक्षण झाले” असा या प्रकरणावर नानासाहेबाचा अभिप्राय आहे, (खं. ३ ले. ३९३). डफ म्हणतो, दमाजीने एक लाख रुपये रामचंद्रबाबा व सदाशिवरावांस भरले, तेव्हां वरप्रमाणे सुरळीत व्यवस्था झाली.

गुजराथेंतून कांहींच उत्पन्न येत नाही, अशी कैक वर्षे तक्रार होती. यास कारण तेथील कारभाराची अनेक कारणांनीं झालेली अव्यवस्था होय. ही अव्यवस्था मोडून राज्यकारभार सुरळीत चालूं देण हेंच पेशव्याचें मुख्य काम असून, राज्य आहे तेथें एकतंत्री व्यवस्थाही पाहिजेच. दामाड्यांचे संबंधानें गायकवाडाचीही तक्रार होतीच. त्याच्या अंघी

गुजराथ प्रांत संभाळण्याचा मगदूर नव्हताच. गायकवाड दमाजीचे अंगी ती करामत होती; परंतु दाभाड्याचे भानगडीत पेशव्याची हुकमत चुकेल तर चुकवावी, अशा इराद्याने, ताराबाईचे तर्फेने त्याने डाव टाकिला, तो अंगावर येतांच, निमी गुजराथ घेण्याचा फार दिवसांचा म्हणजे स. १७२८ पासूनचा पेशव्याचा आग्रह कबूल करून दमाजीने मोठ्या धूर्ततेने ही भानगड कायमची मिटवून घेतली. कराराप्रमाणे चालण्यांत दमाजी हयगय करील; म्हणून रघुनाथरावास गुजराथेंत फौजेसह पाठवून पेशव्याने करारांतील महाल कबजांत घेतले; आणि इतर सरदारांप्रमाणे गायकवाडासही त्याने मराठशाहीच्या उद्योगांत पूर्णपणे सामील करून घेतले. रघुनाथराव परत आल्यावर दमाजी मार्गे गुजराथेंत राहिला (का. सं. या. हकीकत पृ. ४४-४५). ता. २३ जून स. १७५२ रोजी तो पुण्यास आला. (खं. ३ ले. ३९५) 'तेव्हां पेशवा नानासाहेब, सदाशिवराव व रघुनाथराव यांसह संगमापर्यंत सामोरा गेला; भेटोन त्यांजला बेऊन येऊन सयाजी गुजर याच्या वाड्यांत राहवयास जागा दिली. ' [पु. रो. पृ. ७९] इतउत्तर दमाजी व पेशवा ह्यांचा स्नेह फार उत्तम प्रकारचा असून सिंदखेड, पानपत वगैरे सर्व महत्त्वाच्या मोहिमांत इतर सरदारांप्रमाणेच दमाजीही विभागी होता. स. १७५२ च्या पावसाळ्यांत तो पुण्यास आला असतांच सुरत अमदाबाद वगैरे काबीज करण्याचा बेत ठरून, ' त्या कामी पेशवे व गायकवाडांनी पुढें चार पांच वर्षे करून मेहनत केली. गायकवाडाचे हिशेब व अडचणी पेशवा निवारित होता ' [ना. रो. ले. १७९, १८०].

४. मराठशाहीच्या उद्योगांत दमाजीचा संविभाग, अमदाबाद व पानिपत:— निजाम, ताराबाई, दाभाडे, गायकवाड वगैरेंचीं प्रकरणें विशिष्टे लावल्यावर स. १७५२ च्या पावसाळ्यांत पुढील उद्योगांची दिश; पेशव्याने सरदारांशी व मुत्सद्याशी वाटावाट करून ठरविली. त्या वेळची पेशव्याची उमेद का. सं. प. या. ले. १४ वरून चांगली व्यक्त होते.

तदनुसार ज्या मुखसमिन्त्या सुरू झाल्या, त्या पानपतापावेतों चालूच होत्या. झा मुखसमिन्तीत गुजराथ व उत्तर हिंदुस्थान यांचा पृथक् विभाग न करतां ती सर्व कामगिरी पेशव्यानें एका रघुनाथरावाकडे सोंपिली. झाचे परिणाम काय झाले, तें पुढें निदर्शनास येईल. तूर्त अमदाबाद काबीज करण्याचा विचार ठरून, ता. १० डिसेंबर स. १७५२ रोजी रघुनाथराव पुणें सोडून गुजराथेंत निघाला; आणि त्यानंतर एकाच आठवळ्यानें स्वतः पेशवा कर्नाटकाकडे वळला. (खं. २ पृ. १२८) 'आम्ही बालाघाट उतरून फरदापुरचे घाटानें अमदाबादेस जाणार, त्यासाठीं लाख दोन लाख पेंवज तयार करून भेटीस यावें,' असें १७ डिसेंबरच्या पत्रांत रघुनाथराव, दीक्षितास लिहितो. [खं. ३-४१५] मंगळवार ता. १३ फेब्रुवारीस रघुनाथराव, दमाजी वगैरे फौजा घेऊन अमदाबादेस पोचले. जवानमर्दखान बाबी हा मोगलांचा अधिकारी अमदाबादेस होता, मराठे आले तेव्हां तो बाहेर पालनपुराकडे होता, तो त्वरेनें परत आला, तेव्हां मराठे मोगलांचें युद्ध चालू झालें. उभयपक्षांनीं कसून काम केलें. विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर व नारोशंकर हे दोघे रघुनाथरावाच्या हाताखाली असून अमदाबाद काबीज करण्यांत जिवापाड मेहनत करीत होते. नारोशंकराचे हाताखाली आरब पलटण होती, तिनें चांगलाच पराक्रम केला. ता. २४ फेब्रुवारीपासून १६ मार्चपर्यंत निकराचा सामना सुरू होता. मराठ्याकडील घनाजी योरात व शहाजी चौधरी ठार झाले. पुढें आपला निभाव लागत नाहीं, असें पाहून जवानमर्दखानानें तहाचें बोलणें लाविलें. पट्टण, वडनगर, राघनपुर, बिजापुर आणि साबरमती व बुनास नद्यांचे मधील कांहीं प्रदेश खानास जहागीर म्हणून देण्यांत आला; आणि ता. २५ एप्रिल स. १७५३ रोजी अमदाबादचा कबजा मराठ्यांस मिळाला. (भा. व. श. पृ. २९०) वरील जहागिरीपैकी बहुतेक प्रदेश पुढें लवकरच दमाजीनें

१ कमालुद्दीनखान तो हाथ काय (?) पुढें दमाजीचें पत्र आहे तें पहा. (इ. सं. ऐ. डि. म. १ ले. ५३).

हस्तगत केले, ते अद्यापि गायकवाडकडे चालूनात. द्वारकासुद्धां गुजराथ काठेवाडचे प्रांत याच वेळीं हस्तगत झाले [का.स.प.या. २७]

अमदाबाद येथें पेशव्यांनीं आपल्या तर्फेनें श्रीपतराव^१ बापूजी यास सुभ्याचे कारभारावर नेमिलें. हा श्रीपतराव पुरंदरचा राहणारा असून पुरंदरे व सखाराम भगवंत वगैरे मंडळींच्या वशिष्ट्यानें पुढें आला. पेशवे आगले मुतालिक, अग्रा शिक्षा छत्रपतींनीं त्यास करून दिलेला होता, तो श्रीपतरावाजवळ असे. (पु. रो. पृ. ५८, ६८, ६९, ७९). एप्रिल सन १७५३ त पेशव्यांनीं अमदाबादेच्या कारभारासंबंधी, श्रीपतरावास सनद करून दिल्या, [ना. रो. ६३, ६५, २७२], त्यांतिल विसृष्ट तपशील पाहिला म्हणजे जिकळेल्या शहरांत काय काय तजवित्री करीत, त्याची कल्पना होते. अमदाबादची व्यवस्था आटोपल्यावर मे महिन्यांत बडोदे येथें रघुनाथरावानें दमाजीचा निरोप प्रेमानें घेतला. रघुनाथराव-बरोबर दत्ताजी शिंदेही अमदाबादच्या लढाईत होता असें दिसतें. (डफ) कारण बडोद्याहून दत्ताजीसह रघुनाथराव हिंदुस्थानचे मोहिमेस जाण्याकरितां जून महिन्यात थालनेरास आला.

श्रीपतराव बापूजी स. १७५६ त परत पुण्यास गेला, तेव्हां खंवायतकर नबाब मोमीनखान याच्या मदतीनें मोगलांनीं तें शहर पुनः काबीज केलें, तेव्हां रामचंद्रबाबाचा मुलगा सदाशिव रामचंद्र यास पेशव्यांनीं स. १७५६ त गायकवाडाचे मदतीस पाठविलें. स. १७५६ त दमाजी बराच पैचांत होता. ' प्रांतांत बलेडा मोगलांचा. विशेषात्कारें धवलकें, नडियाद घेऊन ठाणीं बसविली. हुजूर फौजेचें जाणें जरूद त्या प्रांतीं आहे. ' [७ नोव्हेंबर १७५६, खं. १ ले. १२१]. हीच फौज सदाशिव रामचंद्राची असावी. १२ जुलई १७५७ रोजी रघुनाथराव लिहितो, ' गुजराथेचा मजकूर थोडकाच आहे. दोन चार हजार फौज सदाशिव रामचंद्राचे कुमकेस पाठविली, तरी काम होई ऐसें आहे. ' [१-७१] ता. ११ ऑक्टोबर

१७५७ त अमदाबाद हस्तगत झाली नव्हती. त्या तारखेचें खालील पत्र दमाजीने पेशव्यास लिहिलें वाचव्यालयक आहे. 'साहेबाचे कृपावलोकने-
करून आनंदमय असो. साहेबी कृपापत्र पाठविलें तें मेरतकी वंदून, अक्षरशः
विलोकन करून समाधान पावलों. पत्री मजकूर की अमदाबाद घेतलें, ऐसें
परस्पर वर्तमान ऐकिलें. परंतु तुमचें कोणाचें पत्र नाही. मोमीनखान याचें
उत्तम प्रकारें पारिपत्य करून, म्हणून आज्ञा. पेशीयासी येथें नित्यानीं
बुडई होते. तें शहर घेतल्यांतच येतें. कां की इतकी शोचधरणी
होते. याप्रमाणें कोणी लिहिलें असेल. आम्हांस तो साहेबाचें पत्र जसुचक
जैसें सुरांस संवटीं अंतरिक्षवाणी कल्याणदायक, तेणेंप्रमाणें साहेबाचें
लेखनयुक्त आम्हांस, आतां शहर ध्यावयासी दिवस गत लागतेसें नाही.
साहस श्रम करून जीवित्व देचू. चैरणपरायण हाच धर्म.' छ्मावरून दमाजी
पेशव्याशीं किती अनुरक्त होता. हें सिद्ध होतें. रुदाशिव रामचंद्राचे
मदतीस आणखी फौज पेशव्याकडून आल्यावर, दमाजीराव फौजसुद्धां
सहाय होऊन, अमदाबाद, वर्षभर मोर्चे लावून, खंबायतकरासारून
स. १७५७ त घेतली. नंतर दुभागां अंमल सुरळीत चालूं लागला.
[गा. इ. पु. ४५ व भा. व श. १५]. लगेच दमाजी शिंदखेडच्या
मोहिमेंत दाखल झाला.

पानपतावर मराठ्यांचा पराभव झाल्यामुळें गुजराथेंत किती बंडाळी
माजली; आणि तिचें निर्मूलन दमाजी किती हिंमतीनें करीत होता, याचें
वर्णन त्यानेंच ७ जून १७६१ च्या पत्रांत रघुनाथरावास लिहून कळविलें,
त्यांत खालील मजकूर आहे. या वेळीं पेशवा नानासाहेब आसन्नमरण
होता. 'आम्ही वैशाख शु. २ (६ मे) बडोद्यास दाखल झालों.
।चि. खंडेराव हिंमतबहादरही आले. हिंदुस्थानचे गदींमुळें इकडील
अविष, कैवर्तक व प्रवासी सर्व बहकून गेले. खंबायतकर मोगलानें
अतिशय लोक गांवे मारिलीं. आपाजी गणेश खंबायतेस गेले, त्यांची दाद

लागू दिली नाही. पुढें ते अमदाबादच्या बंदोबस्तास गेले. खंडेसबास पेटळाद, नडियाद वगैरे महालांचे बंदोबस्तास रवाना केलें. गोविंदरावास खंडायतेवर फौज देऊन पाठविलें, त्यांनी तारापुरावर जाऊन गांव मारिल्ल तेव्हां दहशत बसली. साहेबांचे प्रतापें नश्व जाहला. मोगल तहावर आला आहे. इकडचा बंदोबस्त करून रसदा घेऊन पुण्याचा ओढा वारूं. साहेबी कृपावंत होऊन सावकारांचें समाधान करावें. कमालुद्दीनखान व खंडायतकर मोगल उगीच सरकारचे महाळ खाऊन, शल्य होतात. तेव्हां चित्तांत आहे कीं, दसरा झाल्यावर फौजा पाठवून निर्मूल करावें. कमालुद्दीनखानास श्री. भाऊसाहेबांनी व रावसाहेबांनी उदंड पत्रें लिहिलीं कीं, फौजा घेऊन चाकरीस यावें. परंतु येणें न जालें प्रत्युत्तरेंही सुदीं न लिहिलीं. याकरितां पारिपत्य केलिया दहा पंचरा लाखांचा मुलूख सुटतो. आपले विजय-प्रतापें पारिपत्य व्हावयास उशीर नाही. भडोचकरांनीही दंगा बहुत उभारला, त्याचा समाचार चि. गोविंदरावांनी घेतला. गोपाळ गोविंद जंबुसरेस होते, त्यांनी सर्व निषेदन केलेंच असेल. निरंतर कृपापत्री आनंद-वृद्धि करावयास लेखकास आज्ञा व्हावी. चरणदर्शन होईल तो सुदीन. सेवेशी श्रुत होय हे विशापना. (इ. से. ऐ. टि. भा. १ ले. ५३). या पन्नावरून अनेक वादग्रस्त मुद्यांचें निराकरण होतें. पानपताच्या परामर्शामुळे मराठे सरदारांची हिंमत बिलकूल खचली नव्हती. दमाजी, पेशव्यांशी यत्किंचित् कुचराई करीत नव्हता. पानपतावरही त्यानें शक्य तितकी राष्ट्रसेवा केली होती. इतर सरदारांच्या मानानें दमाजीची कौटुंबिक एकीही अद्वितीय होती. त्याचे भाऊ व मुलगे सर्वच मोठे कर्तृत्ववान् असून एका जुटीने वागत होते. तेव्हां स. १७३२ पासून स. १७६७ पर्यंतच्या पन्नास वर्षांच्या अत्यंत संकटमय व धार्मधुमीच्या काळांत बाणेदारपणानें उद्योग व राष्ट्रसेवा करून आपली छाप मराठमंडळावर बसविणारा हा पुरुष, गंधूमी मोडळे किंवा गिळाजी जाचक

यांजपेक्षां तर पुष्कळ वरचढ दिसतोच, परंतु 'कित्येक बाबतीत शिंदे-होळकरांपेक्षांही तो वरचढ म्हणावा लागेल. महाराष्ट्र होळकरांपेक्षां दमाजीची दानत फार चांगली असून शिंदेबंधूपेक्षां त्याची धूर्तता व दूरदृष्टि व्यास्त होती, असें दिसून येतें. या पराक्रमी व्यक्तीची व त्याच्या विस्तृत कुटुंबाची भरपूर हकीकत प्रसिद्ध नसावी, हें शोचनीय होय.

५. दाभाडे सेनापतीची समाप्ति:—गायकवाडाचे प्रकरणार्थी दाभाड्याचाही निकट संबंध असल्यामुळे तें प्रकरण सुद्धां येथेंच उरकून टाकणें युक्त आहे. दाभाड्यांचें व दमाजीचें अंतर्ग्राम शुद्ध नव्हतें. दमाजी वरकरणीं ममत्व दाखवितो, परंतु आंतून पेशव्यास मिळून आपणास बुडवितो, अशी उमाबाईची बालंबाल खात्री होती. का. सं. तील दाभाडे व गायकवाड यांचीं प्रकरणें वाचलीं म्हणजे निरनिराळ्या पक्षांच्या अंतःकरणांत काय काय भावना होत्या, तें दिसून येतें. दमाजी धूर्त होता, परंतु त्यास कपटी म्हणतां येत नाहीं. अनेकांच्या स्वार्थांत त्याची स्थिति कीव करण्याजोगीच होती. आपल्या सरदारीचा अपहार दमाजी करतो, असें उमाबाईस वाटे. ताराबाईस मिळून हा आपला पाडाव करतो, असें पेशव्यास वाटे; आणि हा आपणास मनापासून साध्य करीत नाहीं, असें ताराबाईस वाटे. सातान्यास आल्यावर त्यानें एकंदर परिस्थिति पूर्णपणें ओळखिली, आणि ताराबाईचा नाद सोडून आपल्या बचावाचा विचार तो पाहूं लागला. पेशव्याशीं विरोध करण्यांत आपलें व राज्याचें नुकसान झाल्याशिवाय राहणार नाहीं, अशी त्याची खात्री झालेली दिवते पेशव्याविरुद्ध आपल्याचें व्यक्तिष्ठः दमाजीला कारण नव्हतें. ताराबाईनें सेनापतीस आपल्या मदतीस ओलाविलें; आणि सेनापतीसच पुढें करून दमाजी सातान्यावर आला. महिना पंधरादिवसांच्या झगड्यांत उभयपक्षांची हानि झालेली त्यास दिसली, तेव्हां लढण्याच्या नादांत न पडतां तोडबोडीनें तो

पेशव्याशी पुढील ठराव जुळवू लागला. परंतु त्यास पूर्णपणे कबजांत आणित्याशिवाय आपणास सोडस्कर असा ठराव होणार नाही, असें पेशव्यास वाटून, तद्द्वाराची वाटाघाट चालू असतांच पेशव्याने आपली फौज एकदम गायकवाडावर पाठविली. या वचनभंगामुळे दंमाजीच्या व इतर सरदारांच्या मनांत पेशव्याबद्दलचा आदर एकदम कमी झाला; आणि नानासाहेबांसंबंधानें पुढें अनेक सरदार साशंक होत, त्याचें कारण हा वचनभंग होय. पेशव्याने आपणास कपटानें पकडलें हें दमाजी कधीही विसरला नाही. ता. ३० एप्रिल १७५१ रोजी गायकवाडाबरोबरच पेशव्याने दाभाड्यांस पकडिलें; आणि लगेच त्याजवढून गुजराथेची सोडचिठ्ठी घेऊन ती छत्रपतीच्या राजसनदेनें पुरी करून घेतली. ता. ७ मे १७५१ रोजी दाभाडे यास पत्र पाठविलें की, 'गुजराथ प्रांत निमे स्वामीनीं सालमजकुरी आम्हांस देविला, तो तुम्ही गर्गशाखालीं घातून दवालीं केला नाही. त्याबद्दल रुपये पंचवीस लाख तुम्हांकडे देणें, त्याबद्दल तुमचा निमे हिस्सा लावून दिला, तो आम्ही वकूल केला. तो, पंचवीस लाख रुपये पिटले म्हणजे परत देऊं' अशरीतीनें नाम मात्र सेनापतीकडे ठेवून पेशव्यानें त्याचें सर्वस्व हरण केलें. यांत पेशव्याचा मतलब, दाभाड्याचीं नालायकी व राज्याचें हित इत्यादि सर्व कांहीं हेतूंचा मिलाफ आहे. ता. १६ मे रोजी दाभाड्याचीं सर्व मंडळी पुण्यास आणून होळकराचे बाळासाहेबांत नानासाहेबांनें नजर कैदेत ठेविली. त्या ठिकाणीं तीं सर्व मंडळी बायापुरुष नोव्हेंबरपर्यंत होती. ता. २९ जुलई स. १७५१ रोजी पेशवा येळरास गेला, त्याजबरोबर उमाबाईही गेली होती. यावेळीं पुण्यांतच गायकवाड व दाभाडे यांच्याशीं पृथक्पणें पेशव्याचा डाव चालू होता; आणि ते दोघेही आपआपल्यापरी पेशव्याच्या अपहारापासून शक्य तितका आपला बचाव करीत होते. तारीख १६ नोव्हेंबर रोजी दशवंतराव दाभाडे व त्याचा भाऊ, पुण्यांतून पळून गेले तेणेंकरून

पुनः बंडाचा प्रसार होतो कीं काय अशी पेशव्यास चास्ती पडली. ताराबाई व रामराजे यांनी त्यांस पळवून आपस्याकडे नेले असेल, असा पेशव्यास संशय आला; आणि तशी त्यानें उभयतांस पत्रे लिहिलीं. त्या पत्रांचा उल्लेख मार्गे पृ. २८३ वर आलाच आहे. आपणावर विनाकारण बाळंड घेतल्याबद्दल ताराबाईस व रामराजास पेशव्याचा फार राग आला; परंतु दाभाडे कोठें गेले याचा पत्ता लागला नाहीं. १२ फेब्रुवारी १७५२ रोजी पेशवा शिंद्यास लिहितो. 'ताराबाई हजार मनसबे राजकारणें घाटितात. करवीरकरांस आणावें ऐसेंही म्हणतात. अम्हांवरही कृपा दाखवितास. मळमळीत आहे. येथें या कलहामुळे बाहेरील घरांतील फौज फार मिळाली. देश लुटला, पोटास नाही. तिकडून ऐवज येईसें करणें. घरांत बाहेर सर्व मरंवसा तुमचा आहे.' [का. सं. प. या. ले. ३६३]. ता. १३ एप्रिल स. १७५२ रोजी दाभाडे पेशव्याच्या भेटीस आला, आणि विश्वासराव व त्रिंबकराव पेटे यांनीं सामोरें जाऊन त्यास पेशव्याकडे आणिलें असा उल्लेख पु. रो. त आहे. अर्थात् ही सन्मानाची भेट होण्यापूर्वी दाभाड्याचें प्रकरण पेशव्यानें निकालास लावले असें होतें. दाभाडे बंधू पळून गेल्यावर उमाबाई व अंबिकाबाई यांचा पेशव्यानें सिंहगडावर बंदोबस्तांत ठेविलें. तेथून (पुढें चऱ्होलीवर) उमाबाईची व पेशव्याची भेट होऊन (मा. व. श. २७) १४ फेब्रुवारी स. १७५२ रोजी त्यांस पुनः पुण्यास आणिलें. त्यानंतर एक दोन महिने आणखी तेथे वाटाघाट झाली. ५ एप्रिल रोजी पेशव्यानें या बायांची भेट घेतली. तेव्हां उभयपक्षांची गोडी झाली असावी. 'पेशव्याकडील बोलणार येऊन लढावातली कीं, 'गायकवाड तुमचे पदरीं आहेत, त्याप्रमाणें तुमची चाकरी करतील. तुम्ही त्यांची तगेरी हल्लीं करूं नये; व राज्यांत बखेडाही करूं नये. रामराजाचा अनुकूल होऊं नये. आमचे विचारें चालावें. तुमचे खर्चास दरमहा पन्नास हजार रुपये गायकवाड देत जातील. शिक्का

स्थानदेश बागलापन वगैरे मोठासे तुमचे तुम्हाकडे चालवूं. तुमचे कर्जाचा फडशाही गायकवाडाकडून करवून देऊं. ' याप्रमाणें बोलणें ऐकून सेनापतींनीं विचार केला कीं, आपले धनी रामराजे पेशव्याचे कैदेत आहेत. त्यापेशां यांची मोष्ट न ऐकल्यास आपला परिणाम लागत नाहीं. हें समजून तह ठरवून सेनापति पुण्यास आले. त्याजकडून वस्त्रें देववून पेशव्यानें गायकवाडास गुजरायेंत रवाना केलें. दामाड्याचा सरंजाम जप्त केलेला होता. तो ता. २ नोव्हेंबर १७५२ रोजीं नाभासाहेबांनें मोकळा करून दिला [ना. सा. रो. ले. ६१] तथापि गायकवाड व सेनापति यांचे चित्तांतील विकल्प तुटले नाहींत. [का. सं. दा. इ.]. ता. १२ मे रोजीं यशवंतराव सेनापतीचें पुण्यास लग्न झालें. मुलगी पेशव्यांचे शेजारची शितोळे देशमुख यांची. या लग्नाचे वेळीं दामाडे व पेशवे यांची चांगली गोडी झाली होती, असें अनुमान होतें. तथापि पेशव्यास दामाड्याची मोठी भीति वाटत असे. पुढें उमाबाई वृद्ध होऊन आजारी झाली तेव्हां उपचाराकरितां पेशव्यानें तिला तळेगांवाहून पुण्यास आणिलें, (११ सप्टेंबर १७५३). त्यानंतर दोन महिन्यांनीं २८ नोव्हेंबर रोजीं नडगेमोडीपाशीं डेरे देऊन राहिली होती, तेथें वारली. सेनापति जखम होते. (पु. रो.). सेनापती हुजूर राहिल्यास बखेडा करतील याजकरितां पेशवे त्यास कर्नाटक स्वारीत घेऊन गेले. त्या स्वारीत दगदग होऊन परत येतानां कृष्णातीरी मिरजेजवळ यशवंतराव दामाडे मरण पावला. (१८ मे १७५४ पु. रो.) मराठशाहींत अनेक पराक्रमी स्त्रिया निपजल्या त्यांजमध्ये उमाबाईची गणना अवश्य केली पाहिजे. यशवंतरावही बाणेंदार होता; परंतु व्यसनामुळें तो त्या वेळच्या-मंडळींत पुढें आला नाहीं. त्याच्या मृत्यूनरोबर सेनापतीच्या घराण्याचें राष्ट्रीय महत्त्व संपलें. अंबिकाबाईचे पोटीं झालेला यशवंतरावाचा मुलगा शिवकराव, हा पुढें सेनापति पदाच्या अधिकारी झाला, परंतु त्या पदाचें महत्त्व मात्र त्यास प्राप्त

छले नाही. सो बहुधा जानासोहेव पेशव्याच्याच तंत्रानें वागत असे. हा वैभवकराव वेरुळ घृणेश्वरी (घुसृणेश्वरी) स. १७६६चे सुमारास मृत्यु पावला.

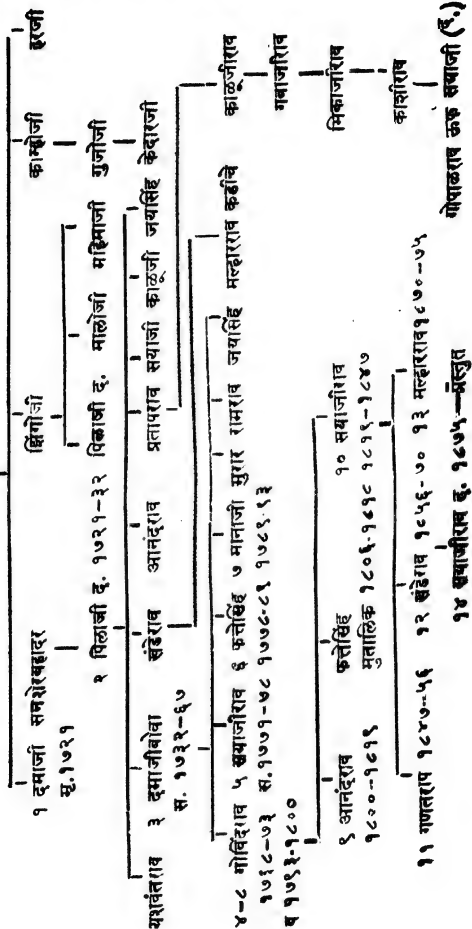
स. १७५१ च्या एप्रिलांत दामाडे-गायकवाडांस काबीज करून, वर्षे प्रखेरीस उभयतांचीं प्रकरणें मिटविल्याबरोबर, पेशव्याचें वर्चस्व द्वारभारांत भक्कम झालें, म्हणजे शाहूच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांचे आंत सर्व प्रतिपक्षायांना सामदामदंडभेदांच्या उपायांनीं जाग्यावर बसवून नाना-सोहेबांनें प्रधानपदाची सांगता केली. ताराबाई व रामराजे यांना बाहेरचा आधार राहिला नाही, त्यामुळें पेशवे सांगतील तें निमूटपणें ऐकण्यास लोकांढे दुसरा मार्ग त्यांस उरला नाही; आणि क्वचित् प्रसंगीं जरी त्यांनीं वेळीं अवेळीं पेशव्यास त्रास देण्यास कमी केले नाही, तरी साताराच्या किल्ल्यावरून 'प्रधानपंत यांस आज्ञा केली ऐषीजे,' अशा शब्दांनीं पेशव्यांच्या मागणीस रुकार देण्यापलीकडे त्यांचें ज्यास्त मद्दत इतउत्तर राज्यांत राहिलें नाही. रामराजांत कर्तृत्व नाही. असें दिसून येतांच ताराबाईचे ताब्यांतून त्यास सोडविण्याची खटपटही नानासोहेबांनें सोडून दिली. दमाजी गायकवाडाची दडिगेवर स्वारी हा पेशव्याच्या विरुद्ध कारस्थानांतील शेवटचा प्रसंग होय. त्या प्रसंगांत दमाजीस जय मिळाला असता तरी पुढील परिणाम फारसा भिन्न झाला नसता; पेशव्यास आयखी वर्षे सहा महिने त्रास व खर्च पोंचला असता इतकेंच. कारण गुजराथ सोडून मराठशाहीचा कारभार हांकण्यास दमाजी कधींच आला नसत; आणि ताराबाईच्या अविश्वासी हुकमतींत वावरण्यास कोणासच इच्छा झाली नसती. प्रतिनिधि वगैरे दुसरे कोणी सरदार दमाजीस सामील झाले नाहीत, म्हणून त्याचा प्रयत्न लगेच फसला. बाकी, रस्त्यांतील प्रदेश बाळीत छुटीस जेव्हां दमाजी जोरानें चालून आला, तेव्हां थोडे दिवस लोकांची पांचावर धारण बसली. प्रत्यक्ष पेशव्यांच्या बायकांनीं सुद्धा पुण्याहून सिंहगडास पळायन केलें. अशा उपक्रमानें दमाजीनें भारंभी

बहूत मात्र चांगली बसविली; म्हणूनच त्याचा पाडाव केल्याबद्दल पेशवेपक्षास तितकी कृतकृत्यता वाटली. दमाजीच्या परिणामानें ' आपण म्हणूं तें सिद्ध करूं ' ही धमक पेशव्यानें व्यक्त केली. कैक वर्षे भिजत पडलेलें अर्धी गुजराथ घेण्याचें घोंगडें एकदांचें संपविलें; आणि विरोध करणाऱ्या सरदारांनीं इतउत्तर पेशव्यांपासून काय अपेक्षा ठेवावी याचा धडाही सर्वास शिकविला. दाभाडे व गायकवाड मुख्य सरकारचा हुकूम धाव्यावर बसवून गुजराथेंत वाटेल तसा कारभार करते तर, मराठशाहीचे तेव्हांच तुकडे पडते असा अनुभव आला असता. हा अनिष्ट प्रकार पेशव्याचे मनांत होऊं द्यावयाचा नव्हता. बाकी पेशव्यास गुजराथेंत प्रत्यक्ष जाऊन राहवयाचें नव्हतें, आणि तसा प्रकार पुढें बनलाही नाहीं. पेशव्यानें आपल्या मनांतील भाव खं. ३ ले. १३३त उत्कृष्ट व्यक्त केले असून, हा लेख मागें पृ. २७५ वर देण्यांत आलाच आहे. ताराबाईच्या व गायकवाडाच्या बंडाव्यामुळें पेशव्यास दोन वर्षांचा खो बसला: नासिरजंग मेल्याबरोबर निजामशाहीचा निकाल करण्याची चाळन आलेली संधि फुकट गेली, येणेंकरून निजामशाहींत बुसीचा हात शिरकला, त्यास काढण्यांत आणखी कित्येक वर्षे अर्धाच फुकट गेली. गाजीउद्दीनला निजामीवर आणण्याचें कारस्थान एक वर्षानें लांबणीवर पडलें; आणि शिंदेहोळकरांच्या उत्तरेतील उद्योगास पेशव्याचें पाठबळ बळेवर न मिळून, पर्यायानें पानिपतचा प्रसंग ओढवला. असे एक ना दोन अनेक बरेवाईट परिणाम ऐतिहासिकदृष्ट्या या दोन वर्षांतील दुर्डीच्या झगड्याचा विचार करितांना मनांत उद्भवतात. मार्मिक अभ्यासेच्छंनीं त्यांचा व्यास्त विचार करणें जरूर आहे.

गायकवाड वराणे.

नंदाजी

केरोजी

प्रकरण बाविसावे. निजामशाहीचा अपकर्ष.

(स. १७४८-१७६१).

१. निजामुल्मुल्क, नासिरजंग व मुज्फरजंग यांचे मृत्यु.
२. रामदासपंताशी पेशव्यांचे राजकारण (स. १७५१).
३. पेशवेनिजामांचा बिघाड (ऑक्टोबर १७५१).
४. घोडनदीचे युद्ध व सिंगव्याचा तह
(नोव्हेंबर-जानेवारी १७५१-५२).
५. गाजीउद्दीनचा खून व भालकीचा तह (नोव्हेंबर १७५२).
६. निजामशाहीत पेशव्यांचे वर्चस्व.
७. निजामशाहीतील प्रमुख व्यक्ति,
सय्यदलफ्कर व शहानवाजखान.
८. निजामाचे दरवारी पेशवा व फ्रेंच यांची स्पर्धा.
९. सिंधखेडची लढाई (ऑगस्ट १७५७-जानेवारी २-१७५८).
१०. शहानवाजखान व हैदरजंग यांचे खून (मे स. १७५८).
११. बुसीचे प्रयाण (जुलै स. १७५८).
१२. मुज्फरखान गारदी व सदाशिवरावाचे खुनाचा
प्रयत्न (ऑक्टोबर स. १७५९)
१३. उदगीरची मोहीम (जानेवारी-मार्च स. १७६०).
१४. दौलताबाद काबीज (८ एप्रिल, स. १७६०).

१ निजामुल्मुल्क, नासिरजंग व मुज्फरजंग यांचे मृत्यु.—
मराठ्यांच्या इतिहासांतले कायमच्या मानगडीचे' प्रकरण निजामाचे होय.

परिस्थितिभेदाने त्यास भिन्न स्वरूप येत गेले. महाराष्ट्रांतलं पूर्व बाजूचा भाग निजामाचे ताब्यांत होता; आणि तो, बादशहाचा दक्षिणेंतील प्रतिनिधि असल्यामुळे, बादशहा कायम आहे, तोपर्यंत या प्रतिनिधीस नाहीसा करणें शक्य नव्हतें. तरी चौथ्याईच्या वगैरे निभित्तांनी मराठ्यांनी त्यास बहुतेक घेरलेच होतें. दक्षिणेस कर्नाटकावर मराठे व निजाम दोघेही आपला हक्क सांगत होते. स. १७४१ त मराठ्यांनी त्या प्रांती स्वारी करून चंदासाहेबास पकडून आणिलें. तो पुढें दहा वर्षें सातान्यासच कैदेत होता. मराठ्यांचें हें वर्चस्व उत्थून पाडण्यासाठी निजामानें स. १७४२-४३ त कर्नाटकावर स्वारी करून तिकडे आपला अंमल बसविला. त्यानंतर शाहूछत्रपतीची वृद्धावस्था होऊन बाबूजी नायकानें उपहाप आरंभिल्यामुळे पेशव्यांना कर्नाटकावर शह बसवितां आला नाहीं. स. १७४७ त सदाशिवरावानें कर्नाटकावर स्वारी केली; परंतु त्यापासून म्हणण्यासारखी निष्पत्ति झाली नाहीं. इकडे निजाम व त्याचे मुलगे यांजमध्ये बखेडे चालून त्यांतच शेवटी निजाम चिकिलीजखान असोफजा, कुलसलतनत, मुठगा नासिरजंग यासीं सोंपून ता. २१ मे स. १७४८ रोजी औरंगाबाद येथें मरण पावला. त्या वेळी त्याचें वय ७७ वर्षांचें होतें. निजामाच्या अगोदर एकच माहिना दिल्लीचा महंमदशहा मरण पावला होता.

१. निजामाचें हें वय व मृत्यूची तारीख विनचूक होय. त्याचा जन्म ११ ऑगस्ट स. १६७१ (जुन्या पंचांगपद्धतीने ३० जुलई) चा असून मनुषी (Storia de Mogor vol. IV 140n) व मासिरुठ-उमरा (III 837-847) यांनी हीच जन्म तिथि नक्की ठाविली आहे. मासिरुठ-उमराचा लेखक पूर्वी निजामसार्हाति दिवाण होता. निजामाचें वय १०४ वर्षांचें होतें, ही गण्य मूळ ऑर्मेनें ठाविली, व इफनें विनपासानें उद्धृत केली मृत्यूची तारीख ही बरचीच बरोबर आहे (रा. सं. ८ ले. १७३ पृ. २०२).

आलमशेस—समकंदचा.

मीरशहबुद्दीन

स्वाजा आबाद

मृ. २०-१-१६८७

महंमद अर्भानखान 'वजीर' मृ. १७२१
१६८७ त २५ वर्षाचा असतां हिस्थानांत आला.कमरुद्दीनखान वजीर १७३९-१७४८
अब्दालीशीं सरहिंदच्या लढाईत मृ. एप्रिल १७४८

मीर शहाबुद्दीन क. गाबीउद्दीन फिरोजजंग

ज. १६४९ मृ. ८-१२-१७१०

बीनकिलीचखान निजामुल्लुक, असोफजा

ज. ११-८-१६७१ मृ. २१-५-१७४८

मुलगी

इतिजामुद्दौला

मीरमनु ऊ. मुहनुल्लुक

ऊ. खानखान वजीर १७५४ मृ. १७५४ घोड्यावरून पडून.

(Duff 77. Husband
of the aunt of Mir
shahabuddin.)

मुलगी-मीरशहाबुद्दीन

shahabuddin.)

गाजीउद्दीन मुलगी नासीरजंग

थोरका, फिरोजजंग. ३॥ मृ. ५-१२-१७५०.

मृ. १६-१०-१७५२ मुजरजंग

मृ. जाने. १७५१.

मीरशहाबुद्दीन

क. गाजीउद्दीन धाकटा=मीरमनुचा जावई.

इमदुल्लुक, अमीरुल-उमरा. यानें दोन बादशाहांस ठार मारिलें, अब्दालीच्या धाकानें पळून दक्षिणेंत आला,

तो सन १७९० त सुरतेस असतां ग. ज. नें नेमणुक करून मक्केस पाठविलें. तेथें मरण पावला.

सलाबतजंग पदच्यु. निजामअली बसालतजंग मीरमोगल

[लभ मीरमनु. १०७-१७६२. मृ. ६-८-१८०३. (महंमद शरीफ) |

तिला मदत अलिनाबेग.

संदीपबेग लाहोरचा सुभा व त्यास मदत.

कायस्थ लक्ष्मीनारायण II १४७.

(नासीरजंग धाकटा)

मा. व. प. या. २

निजामाच्या घराण्याची वंशावळ मराठ्यांचे इतिहासास अत्यंत जरूरीची असल्यामुळे, ती येथे मुद्दाम विस्तृत दिली आहे. शिवाजीच्या वेळेपासून पानिपत पावेतो दिल्लीतील व दक्षिणेंतील नानाप्रकारच्या घडामोडी समजण्यास या वंशावळीचा उपयोग अतिशय आहे.

निजामाच्या मुळांत गाजीउद्दीन व नासिरजंग हे दोघे एका बायकोचे व बाकीचे सर्व दुसऱ्या बायकोचे मुलगे. मुलीचा मुलगा मुज्फरजंग हा हुशार व आज्ञाचा लाडका होता. पहिले दोघे व दुसऱ्या भावांतील निजामली हे त्यांतल्यात्यांत हुशार होते. बापाचे मरणसमयी गाजीउद्दीन दिल्लीस कारभारावर असून नासिरजंग संनिध होता; परंतु त्यानें अनेक-वेळां बापाचे विरुद्ध बंडावा केला असल्यामुळे, आपल्या पश्चात् मुज्फरजंगस निजामी मिळावी, अशी व्यवस्था मयत निजामानें ठरवून तिज्जा बादशहाची मंजुरीही मिळविली होती. निजामाचे मरणसमयी मुज्फरजंग विजापुरचे सुभ्यावर होता, तेव्हां नासिरजंगानें लगेच फौजेतील सरदार अनुकूल करून त्यांच्या मदतीनें निजामी हस्तगत केली. तेव्हांपासून निजामीवर स्वाळील पुरुष झाले, ते ध्यानांत ठेविल्यानें पुढील हकीकती स्पष्ट होतील.

१ नासिरजंग जून स. १७४८-ता. ५ डिसेंबर १७५०

२ मुज्फरजंग डिसेंबर—जानेवारी १७५१.

३ सलाबतजंग जानेवारी स. १७५१-ता. १० जुलै स. १७६२.

४ निजामली-१०-७-१७६२-ता. ६ ऑगस्ट स. १८०३.

स. १७५७ पासून सलाबतच्या वेळेसच निजामली बहुतेक कारभार वाहून लागला.

रघूजी भोसल्यानें कर्नाटकचा नबाब सफ्दर अली याच्या चियावणीवरून चंदासाहेबास कैद करून साताऱ्यास ठेविलें होतें. चंदासाहेब सुटेल तर आपला कारभार घेईल, हा सफ्दर अलीस घाक होता. त्यामुळे तो दरसाल मराठ्यांची कर्नाटकांजली खंडणी आपण होऊन चुकती करून देत असे.

मराठ्यांची मजी प्रसन्न न राखावी तर ते चंदासाहेबास खोडून देतील, हीच त्याला काळजी होती. पुढे सफ्दरअली (स. १७४२ त) मारला गेला; आणि अन्वरुद्दीन कर्नाटकचा नबाब झाला, [एप्रिल, १७४४] तेव्हां मराठ्यांस खंडणी येईनाशी झाली, आणि चंदासाहेबास कैदेत ठेवण्यापासून मराठ्यांस लभ्यांश राहिला नाही. फ्रेंच लोकांच्या मनांत चंदासाहेबास बंधमुक्त करून अर्काटच्या नबावगिरीवर स्थापवें, असे फार होतें, पण मुक्ततेचा दंड कोणाकडूनच पटेना पुढे स. १७४८ त नासिर-जंगानें निजामशाही हस्तगत करून मुज्फरजंगस घालवून दिलें, तेव्हां मराठ्यांची मदत मिळविण्याकरितां मुज्फरजंग सातत्यास आला. तेथे कैदेत असलेल्या चंदासाहेबाची त्यानें गाठ घेतली. तेथे या दोघांच्या कानगोष्टी होऊन दोघांनीं मिळून मराठ्यांच्या मदतीनें आपलाले हक मिळविण्याचा बेत ठरविला. शत्रूंची गोडी करून आपला कार्यभाग साधणें चंदासाहेबास प्रथम आखलें नाहीं. त्यानें ही हकीकत पांडिचरी येथे डुफ्रे यास कळविली. चंदासाहेबाची याचको पांडिचरीस होती, तिच्या मार्फत कारस्थान चालवून डुफ्रेनें चंदासाहेबास कळविलें की, तुम्ही हरउपायानें आपली सुटका मात्र करून घ्या, मराठ्यांची मदत घेण्याची गोष्ट कबूल करूं नका, सात लाख रुपये दंड भरण्याची जामीनगिरी डुफ्रेनें पत्करिली, ती मराठ्यांनीं कबूल करून त्यास बंधमुक्त केलें, आणि तीन हजार स्वार बंदोबस्तास देऊन स्वदेशीं रवाना केलें. [१७४८] रस्त्यानें फौज जमवीत व शत्रूंचा पाडाव करीत चंदासाहेब पांडिचरीस येऊन डुफ्रे यास भेटला; आणि तेथे कांहीं मुख्य फ्रेंचांस कायमचा तोडून देऊन त्यांचो मदत त्यानें स्वीकारिली. मुज्फरजंगही तीस हजार फौजेसह येऊन त्यास मिळाला. दोघांनीं मिळून प्रथम कर्नाटक काबीज करण्याकरितां अन्वरुद्दीनवर चाल केली. त्यावेळीं फ्रेंच फौजेचा मुख्य ' डोटिल ' नांवाचा हुसम होता. ऑगस्ट ता. ३ स. १७४९ रोजी डोटिलनें अंबूर येथे अन्वरुद्दीनशीं सामना केला; परंतु त्यांत डोटिल यास जखमा लागून त्याचे लोक परत

फिरले. तेव्हां कोटिलच्या हाताखाली बुसी नामक एक अंमलदार होता. त्याने परत फिरणाऱ्या लोकांस घीर देऊन पुनः लढाईस आणिले, तेव्हां निकराचा सामना होऊन अन्वरुद्दीन पडला, त्याचा मुलगा माकूसखान चंदासाहेबाचे हातांत सांपडला व दुसरा मुलगा मईमदअली पळून जाऊन विचिनापल्ली बळकावून बसला. लगेच चंदासाहेब व मुज्जरजंग अर्काट येथे गेले, तेथे मुज्जरजंगाने दक्षिणची सुभेदारी व चंदासाहेबाने अर्काटची नवाबगिरी धारण केली. नंतर उभयतांनी पांडिचरीस जाऊन हुल्लेचे आभार मानिले. त्यांस यावेळी मराठ्यांची मदत होती. दक्षिणच्या कारभारांत फ्रेंच सत्तेचा शिरकाव करण्याची संधि मिळालेली पाहून हुल्ले यास कृतार्थता वाटली.^१

मृत्यूपूर्वी दोन तीन वर्षे निजामाने पेशव्याशी बहुधा गोडीच ठेविली होती. पिलार्जी जाधव मराठ्यांच्या तर्फेने निजामाजवळ होता. नासिरजंग बापाविरुद्ध मराठ्यांची मदत मागत होता. मराठ्यांनी गडगडा व जीवधन हे निजामाचे किल्ले घेतल्यामुळे नासिरजंग मराठ्यांवर चालून येत आहे, अशी आफवा १७४८ च्या ऑक्टोबरांत आली होती. [खं. ३ ले. ३७२]. आम्ही सर्वप्रकारे श्रेय इच्छित असतां नासिरजंग एकाएकी पुढे आले; गरीब रयतलोक पळाली. आम्हांवर दबाव दिव्हा. माघारेही गेले. याप्रमाणे करणे हे स्नेहाचे रीतीस बरे दिसत नाही. किल्ला आमच्या नवाबांनी घेतला. एकाएकी पुढे येऊन दबावही नवाबांनीच दाखविला. सांप्रतही स्नेहाविशी पुरता आदर दिसत नाही. तर वरकडा-प्रमाणे केवळ आमची हेळसांड करावी, हे त्यांस उत्तम नाही. ' असे ता. ३१ जानेवारी रोजी पेशवा पिलार्जी जाधवास लिहिले [खं. ६.

^१ या प्रकरणांतील मराठ्यांच्या बाजूचे केस उपलब्ध नाहीत, ही संेदाची गोष्ट होय. ह्या काळच्या इंग्रजफ्रेंचांच्या उलाढाली मुद्दाम ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. ह्या विविधा विषयांत पृ. ५०८-५९४ यांत सांगितल्या आहेत.

१८५ व १८६]. या वेळीं नानासाहेब पेशवा नेबाईच्या स्वारीत गा, पुढें निजाम मरण पावल्यावर त्याच्या बारसाच्या भांडणाचा फायदा पास पेशव्यास संधि चांगली होती, परंतु त्याच वेळेस शाहूछत्रपतीचीही सज्जमरण स्थिति होऊन मराठ्याहीत दोन तीन वर्षे बरीच अस्वस्थता बंडाळी माजली, तेणेंकरून हे निजामाचें प्रकरण ज्यास्तच लांबत ऊन वासदायक झालें.

मुज्जरजंग व चंदासाहेब यांचा बंडावा वाढत चाललेला पाहून, सिरजंगानें प्रथमतः त्यांवर चालून जाण्याचा बेत केला; त्यासाठी त्याने व्याधीं सख्य जोडिले. पेशव्यांचे तर्फेने बापूजी महादेव हिंगणे यानें सिरजंगाची भेट घेतली, त्यावेळचे वर्णन ता. ७ फेब्रुवारी १७४९ च्या तांत त्याने लिहिले आहे तें असे. ' नवाब नासिरजंगास आदेश आल्याचें ठतांच त्याणीं गुलाम महंमदखां नामें सरदार पाठविला. जाऊन भेटली. तसा आदर केला. बोलून बहुतच कुशळ. पादशहाची चाकरी करावी; मीर इत्यादिकांशीं स्नेह असावा; श्रीमंत स्वामींशीं नित्यानीं स्नेह वृद्धिंगत रावा, आम्हीं प्रसंगोचीत पादशहाकडोल कृपेच्या व वजिराकडोल हाच्या समर्पक गोष्टी सांगितल्या, त्यावरून बहुत संतोष जाईला. दखनी यांचा इतका भरवंसा नव्हता जे, इतका कुशळ आहे. अखेर सफजाचा पुत्र आहे. पादशहाचे पिलास पोहूं शिकवावें लागत नाही. ही एवढा सरदार हातास आणिला, ईश्वर तुम्हांस सलामत राखे.' रा. खं. ६ ले १९२].

मुज्जरजंग व चंदासाहेब यांचा बंडावा मोडण्याविषाय नासिरजंगास स्थिता नव्हती. कर्नाटकाची व्यवस्था लावून मुज्जरजंग निजामच्याही तगत करण्याकरितां चालून येणार होता. सवस नासिरजंगानें स्वरा रुन मुज्जरजंगावर कर्नाटकांत चालून जाण्याची जंगी तयारी केली. तांने प्रथम रघूजी भोसल्याशीं संगनमत करून त्याची मदत मिळविली. १

१ रघूजीचा मुलगा जानोजी दहा हजार फौज घेऊन नासिरजंगास मिळाला.

त्याचप्रमाणे मुरारिबाब घोरपडे, हैसूरचा राजा; आणि कडाप्पा, कर्नूल, सावनूर येथील नबाब यांचे साहाय्य मिळाले; आणि अन्वरुद्दीनचा मुलगा महंमदअली व मद्रासचे इंग्रज यांनीही त्याचाच पक्ष स्वीकारिला. येणेंप्रमाणें कर्नाटकांत दोन प्रबळ पक्ष उत्पन्न झाले. या वेळीं म्हणजे १७५० त निजामशाही साफ बुडविण्याची उत्कृष्ट संधि पेशव्यास आली होती, परंतु शाहूच्या मरणामुळे मराठमंडळास हाळचाल करतां आली नाहीं, रघूजी भोसले १७५० च्या सेप्टेंबरांत पुण्याहून पेशव्याकडून वखें घेऊन बाहेर पडला, तो लगेच नासिरजंगास जाऊन मिळाला. प्रचंड फौजेनिशीं नासिरजंग कर्नाटकांत उतरतांच मुज्फरजंग व चंदासाहेब फिके पडले. नासिरजंगानें मुज्फरजंगास पकडून सकळ कैदेत ठेविले. त्याबरोबर नासिरचा वचक सर्वत्र बसला, आणि त्यानें महंमदअलीस अर्काटचा नबाब नेमिले. ही व्यवस्था मोडण्याचा प्रयत्न हुप्पेनें चालविला. त्यानें बुसी यास पाठवून जिंजीचा मजबूद किल्ला काबीज केला, त्यामुळे नासिरजंगास दहशत बसली. बुसीचें नांवही ह्या वेळेपासून दक्षिणच्या कारस्थानांत पुढें येऊं लागलें. त्याचा जन्म १७१८ तला असून तो बरेच दिवस इकडे येऊन वावरत होता. ता. ५ डिसेंबर स. १७५० रोजीं नासिरजंगाची व फ्रेंचांची लढाई होऊन नासिरजंग मारला गेला; त्याबरोबर फ्रेंचांनीं बुसीस मुज्फरजंगाकडे पाठवून त्यास सुभेदारीचा पदावर बसविले. नंतर पांडिचरीस जाऊन मुज्फरजंगानें स्वतः फ्रेंचगव्हर्नर हुप्पे याचे उपकार मानिले. ता. ७ जानेवारी स. १७५१ रोजीं बुसीस बरोबर घेऊन मुज्फरजंग पांडिचरीहून परत निघाला. निजामाचे बाजूस बावेळीं रामदासपंत हा दुशार इसम व्यवस्था पाहत असून त्याचें व पेशव्याचें सूत होतें. आलेल्या संधीचा उपयोग करण्याकरितां पेशव्यानें आपल्या बकिलास पुढील कर्तव्य लिहिलें ते येणेंप्रमाणें:—

‘ नासिरजंगास पठाण व फिरंगी यांणीं लढाईचे गडबडीत दंगा करून मारिले. वर्तमान खरे असेल, याचा विचार आमचे मनांस येणेंप्रमाणें

हे. तुमची सत्यद लष्करखानाशी निवाळसता असेल तर एकांती
 ऊन बोलावें की, खानाची आमची मैत्री, ये प्रसंगी खानांनी सर्वप्रकारे
 आमचे पदरी पडावें; औरंगाबाद व बऱ्हाणपुर दोनही सुभे आमचे हवाळी
 रावे. शहरांतील खजाना सर्व आमचे हवाळी करून कर्जपरिहार होय तें
 रावें. आरलें सर्व प्रकारे जहागीर मनसब घेऊन आमचे हातून आरलें बरे
 करून घ्यावें, हा उत्तम पक्ष. दुसरा प्रकार नासरजंगाचे लेक अथवा भाऊ
 तास उभे करून आम्हांस कर्जपरिहारार्थ व फौजेचे एक वर्षाचे बेगमीस
 देवज देऊन आम्हांस सामील करून घ्यावें. आम्ही चाळीस हजार फौजेनिशी
 सिद्ध आहो. नाट मुजरजंगावर चाल देतो. येणेप्रमाणे ऐकिल्यास यांचे
 आमचे मित्रत्वाचें सार्थक, त्यांचेही ऊर्जित, यांत कांहीं बेइमानी त्यांचे पदरी
 येत नाही. इतकेंही न करीत तर आम्हांस ईश्वर बुद्धि देईल तें आम्ही
 करूं. त्यांची आमची मैत्री मात्र व्यर्थ होईल. ये प्रसंगी आमचें कार्य व
 आपलें ऊर्जित करून घ्यावयाचा समय आहे. खानाची आमची क्रिया
 आहे की, हरएक प्रसंगी आमचे कार्यास त्यांनी व त्यांचे कार्यास आम्ही
 न चुकावें. एकांती साक बोलणे ' (रा. खं. ३ ले. ३७२ A). वासुदेव
 दीक्षित पेशव्याचा वकील औरंगाबादचा अंमलदार सत्यद लष्करखान
 याजपाशी होता, त्यास हें पत्र पेशवानें तारीख २६ डिसेंबर स. १७५०
 रोजी लिहिलें आहे.

या पत्राचा जबाब ता. ३१ डिसेंबर रोजी पेशव्यास दीक्षितानें लिहिला
 तो असा:—' खानाची भेट घेतली. एकांती पत्रार्थ सांगितला. ऐकोन
 उत्तर दिव्हें बी, यजमानाचें विपरीत वर्तमान आल्याबरी अत्यंत फिकिरीत
 होतो. त्यास हें पत्र आलें, येणेकरून चित्तास समाधान झालें. सर्व
 आभय तुमचाच आहे. दोन मतलब लिहिले. ' (पुढे पत्र फाटून
 नेलें आहे.) ता. ८ जानेवारी १७५१ रोजी पेशवा पुनः दीक्षितास
 लिहितो. उत्तम पक्ष, फिरोजजंगास (गाजीउद्दीन फिरोजजंग-निवा.
 जाणून बडीक मुक्या) त्यापास. झोन येई तर नासजंगाचा लेक

स्थापावा. तेही न होय तर आमचेंच कार्य मातबर करावें. यांत तिळमात्र निमकहरामी होणार नाही. खानाचे मते मनसबा आम्हीं लिहिला, त्या प्रमाणेंच करावा असें आहे.' [खं. ३ ले. ३७४]. ' फिरोजजंग आले तरी बरें, नाहीतर आम्हीं एकले श्रीकृपेनें परिपत्यास समर्थ आहों. खजाना जमा करावा. तूर्त पंचवीस तिस आम्हांस द्यावा. आपण बाहेर निघावें. इकडे हे पठाण मातले कोणी वर्षभरा आटोपणार नाही. रोग नवा आहे तोंच दूर केला पाहिजे. खानास योग्यता मोठी. नाशरजंग मेले तर फिरोजजंगांचें नांव घ्यावें. आम्हांस त्यांस एक विचार करावें. आमचें कर्ज फेडावें, म्हणजे सरदार बोलावतो. गंगातीरावर येऊन भेटावें. सुलतानजीचा लेक (जानचा निवाळकर) हाताखाली घ्यावा. तिळमात्र दोष पदरीं न येतां दिली, लाहोर, मुलतान पधेतों लौकिक खानाचा दोरल की खानांनीं प्रधानास मेळवून घेऊन नव बाच्या दौलतीचें नांव राखिलें. जो जवानमर्द आहे त्यानें दोष येत नाही, ऐसा समय पाहून आपलें कार्य, मित्रकार्य संपादन कीर्तीस पात्र व्हावें उचित असे. [ले. ३७४ व ३९९].

याप्रमाणें सय्यद लष्करखानाबरोबर नानासाहेबांनें पुढील उपक्रमाने विचार चालविले होते. त्यापासून लभ्यांश निष्पन्न होण्यापूर्वीच म्हणजे जानेवारी १७५१ च्या अखेरीस मुज्जरजंगरी भारला गेला.

ता. १२ फेब्रुवारी १७५१ च्या पत्रांत रामदासपंतानें खालील इकीकत कळविली आहे. ' पठाणास मारून घेतल्यावर मुज्जरजंगास तौर लागला. डोल्यांतच शांत जाहले. परंतु पंत मज्जकुरांनीं त्यांजला उठून बसवून लोकांत ऐसें जाणवले कीं जिवंत आहे. सर्व लोकांस हिंमत देऊन डेरे दाखल जाहल्यावर प्रगट केलें व सलाबतजंगास मुबारकबाद दिली. त्यास सलाबतजंगांनीं यांजला बोलावून बहुत समाधान केलें व बहादुरीचा खतबा दिला; व काम दिवाणीचें यांजवर बहाल राखिलें. यांचा हेतु होता

की घनी कदरदान गेला असतां, काय मामला करावा, परंतु त्यांचा हेतू बहुत पाहिला, उपाय नाही. ' [रा. खं. ३ ले. ३७७ A].

२. रामदासपंताशी पेशव्याचें राजकारण (स. १७५१).—
रामदासपंत हा शिवाकोल ब्राह्मण, नासिरजंगापाशी नोकरीत होता. नासिरजंग कर्नाटकांत उतरला तेव्हां त्याचा पाडाव करण्याच्या बुद्धीनें डुप्लेनें रामदासपंतास फोडून त्याचे मार्फत नासिरजंगास नाहीसा करण्याची खटपट चालविली. ती सिद्धीस जाऊन कळण्याचा नबाब महंमदखान यानें नासिरजंगास गोळी घालून कपटानें ठार मारिलें. अशा क्रुत्यानें रामदास पुढें आला. डुप्लेनें त्यास राजा रघुनाथदास अशी पदवी व मुज्फरजंगाची प्रधानकी देवविली. अशी याची पूर्व पीठिका ग्रॅट् डफनें दिली आहे. अब्दुलरहिमान ऊर्फ हैदरजंग हाही इसम डुप्लेच्या उपयोगी यावेळीं पडला. तो बुसीचा दुभाषा व वकील म्हणून होता. त्याचा बाप ख्वाजा कलंदरखान म्हणून मच्छलीबंदराच्या मामल्यावर होता. ' त्याजबरोबर नऊ दहा लक्षांची तकरीर निघाली. वाजपूस व्हावी तों खान मारानिव्हे पळोन फ्रेंचांचे आश्रयास पांडिचरीस गेले. पुढें निजामुल्मुल्क व नासिरजंग दोघेही वारल्यावर कलंदरखान मुसाबुसी समागमें हैदराबादेस आले. दोनएक महिने जाल्यावर मृत्युपावले. त्यांचा पुत्र पांडिचरीस कित्येक वर्षे राहून फ्रेंच भाषा उत्कृष्ट शिकला तो मुसाबुसीजवळ कुळ यख्यारी. त्यांस सीहजारी मनसब व नौबत निशाण व कलंदरखान हैदरजंग हा किताब दिवला. ' [रा. खं. १ ले २१]. रामदासाशी डुप्लेचें एकंदर कारस्थान या अब्दुल रहिमानाचे मार्फत असे. नासिरजंग मरण पावतांच बुसी व रामदासपंत यांनी मुज्फरजंगास निजामी दिली, परंतु त्यांचाही अस्पावकाशांत म्हणजे जानेवारी स. १७५१ त लढाईत अंत झाला. तेव्हां पुनरपि वरील दोघांनी सलाबतजंग यास निजामी दिली; आणि बुसीच्या हाताखालील फ्रेंचांच्या मदतीनें सलाबतजंग कर्नाटकांतून दखिबेत निजामीवर बेजं बागला. तेव्हां ता. २९ जानेवारी स. १७५१ रोजी

पेशवा पुणें सोडून बाहेर पडला, व त्यानें १२ फेब्रुवारीस औरंगाबादेस शह देऊन सय्यद लष्करखानापासून सत्रा लक्ष रुपये खंडणी घेतली आणि जति उठविली. सत्रा खेरीब जतीचा वसूल आला. (पु. रो. पृ. ६१). यावेळीं 'आरंगाबाद व बन्हाणपुर हे निजामाचे दोन सुभे फौज पाठवून पेशव्यानें जतीत ठेविले. ते काबीज करण्याचाच पेशव्याचा घाट होता. पुढें सल्ताबतजंग येतो असें ऐकून, त्यास अडाविण्याकरितां म्हणून पेशवा दक्षिणेस कृष्णाकांठी गेला. ता. २० जानेवारीस पेशव्यास त्याचा वकील लिहितो 'प्रस्तुत रामदासपंताचा बहुत उत्कर्ष जाला. मुख्याची कृपा बहुत, हें वर्तमान आपणास विदित जालेंच असेल. माझा त्यांचा बहुत स्नेह. एकजीव व दोन शरीरें, म्हटलें पाहिजे. मजला त्यांही बहुत लिहिलें आहे कीं सैन्यास येणें, म्यां उत्तर लिहिलें कीं मजला केशवरावजीची चाकरी टाकणें नाहीं. हें वतन आहे. तुम्हीं खडकीस आल्यावर येईन. रामदासपंत बहुत उदार गृहस्थ आहे.' [खं. ३७५. ३७५]

'यानंतर फिरोजजंग बहादूर यांणी दक्षिणेंत यावयाची तयारी केली. जागां जागां कल्पद पाठविले. कित्येक उमराव सांगातें तैनात होतात. आपले लोकांस हुजरांत ठेवितात. पहावें होऊन येईल तें खरें. पंतप्रधानांची उमेद त्यांस बहुतशी आहे. वकिलांनीं त्यांची खातरजमा बहुतशी केली आहे.' अशी खबर पेशव्यास ता. १२ फेब्रुवारी रोजी लिहिलेली आहे. [किता ३७५ A] निजामसमोरच्या मुद्द्यानंतर पुढील दोन तीन वर्षांस निजामशाहींत नानाप्रकारच्या धानगडी उपस्थित होऊन त्यांत पेशव्यानें मराठशाहीच्या तर्फेनें आपली बाजू कसकशी सांबरीत नेली हें बरीक अनेक पक्षावरून चांगलें व्यक्त होईल. ग्रँट डफची हकीकत एकंदरीत असल्यामुळे खरा प्रकार समजण्यास या नवीन कागदपत्रांचा चांगला उपयोग होतो. बाचवेळीं ताराबाईंचे कारस्थान रामदासपंताकडे होतें, तें मोडून हांसांशीक कारस्थानास जोरें द्यावा म्हणून, पेशवा सल्ताबतजंगला

अवविण्याकरितां फेब्रुवारीत रायचूरकडे कृष्णाकांठीं पोंचला. ता. २१ फेब्रुवारीच्या पत्रांत (खं. ३ ले. ३७७) खालील मजकूर आहे:—

‘ श्रीमंतांची मजीं माघारे फिरावयाची होती, परंतु लांब आले. ये प्रांतीचे पाळेगार तमाम येऊन भेटले. घासदाणे, खंडण्या तमाम मुलखांत घेत, भागानगर डावें टाकून कडण्याचे सुमारे निजामलीकडे जावें हा हेत घरला आहे. त्याची पूर्तता जाहल्यावर त्यांस समागमें घेऊन औरंगाबादे-जवळ गंगेचे कांठीं येऊन रहावें हा विचार आहे. ’ त्यानंतर ३ मार्चच्या पत्रांत (ले. ३७८) असाच मजकूर आहे. पुढें निजाम सलाबतजंग व पेशवा जवळ जवळ येऊन जानोजी निंबाळकरामार्फत उभयतांचा करार झाला, तो ता. २३ मार्च स. १७५१ च्या पत्रांत (३८०) दिलेला आहे, तो असा:— ‘ श्रीमंत पंतप्रधान फौजेसहवर्तमान रघूजी भोसले व फत्तेसिंह भोसले यांचे फौजेसुद्धा हैदराबादेपुढें सात मजला, ताम्राचे फौजेशीं सात-कोशींचे सजविजीनें पानगळानजीक पांच रोज मुक्काम केला. ताम्रा-समागमेंही वीस हजार फौज फिरंगीसुद्धां आहेत. सेवेशीं जानोजी निंबाळकर दरम्यान येऊन सतरा लक्षांवर मुकदमा चुकला. पैकीं दोन लक्ष नक दिले. तीन लक्षांची वरात भागानगरावर व बाकीची वरात औरंगाबाद बऱ्हाणपुर यांजवर देविली आहे. जती खानदेश वगैरे कूळ मोकळी करायी ऐसा निश्चय जाला. ताम्राही भागानगरास आज उद्यां कुच करून जाणार. श्रीमंतही कृष्णातीर बसून सत्तऋषीस जाणार. दमाजी गायकवाड से प्रांती गेला म्हणोन वर्तमान श्रीमंतांस विदित जालें आहे, बागुळें जातात. ’ हाच मजकूर खुद्द पेशव्यामैं दीक्षितास लिहिला आहे. (ले. ५३४). ‘ तीन लाख रुपये बऱ्हाणपुरच्या मुम्बाकडून घेऊन मोगलाई मुलखांत बसविलेली जती उठवावी. ’ असें पत्र पेशव्यानें ता. २८ मार्च १७५१ रोजी आपल्या अंमलदारास लिहिलें. [ना. सा. रो. ले. ५२]. गायकवाडाच्या भानगडीमुळे बऱ्हाणपुर आलेले दोन सुभे पेशव्यास पत्रविज्ञां आले नाहींत. ‘ जेजगांकीक तह उरकून दरमजक कडण्यासजीक आलीं.

पुढें गायकबाडाचे पारिपत्यास जलद जाऊन पोंचावें ऐसें आहे. ईश्वर कृपाच करील.' त्यानंतर ले. ५३५ त नबाबाचे जवळ राहणाऱ्या गृहस्थाचा उल्लेख आहे तो बहुधा बुसीचा असावा. फ्रेंचांचा शिरकाव निजामाचे कारस्थानांत झाला हा प्रकार पेशव्यास जाचक वाटला असें दिसते.

यावेळीं निजामाकडे रामदासपंताची चलती विशेष होती. दीक्षित वगैरे मंडळींच्या मार्फत रामदासास आपल्या बाजूस वळवून बेण्याचा पेशव्याचा प्रयत्न असावा. दीक्षिताचा हस्तक रामदासाची तारीफ करतो ती अशी, ' राजा रघुनाथदासजीची कृपा आम्हांवर बहुत. या ऊर्जित दशेमध्ये आम्हांशीं स्नेह केला ऐसा कोणाशीं केला नसेल. त्याचे थोरीस अंतर नाही. पेशकारी पादशाही व मुतसदीगिरी बऱ्हाणपुर दोनही चिरंजीव उत्तम राऊजीचे नांवें, व मुशरफी व खजानचीगिरी, वकिली, दर्दारीपरसार्ह हे चिरंजीव अच्युतरायाचे नांवें करून, दोन इनायतनामे पाठवून दिले. दखलकार जाहलों. सुभेदार वगैरे सर्व, त्यांची कृपा आम्हांवर जाणून खुशामत करितात. ईश्वर त्यांजला बहुसाल करो. आतां भगवान या गृहस्थांस कांहीं दिवस विराजीत ठेवो, कीं आमचे श्रमाचा परिहार करतील. सैन्य भागानगराहून चाललें क्षणजे औरंगाबादेस येईल, क्षणजे मीही तेथें येईन,' ता. ९ एप्रिल स. १७५१. [३ ले. ३८२] उत्तमराव व अच्युतराव हे दोघे रामदासाचे मुलगे किंवा पुतणे वगैरे असावे. एकंदरीत रामदासाचा कारभार औट घटकेचाच व्हावयाचा होता हें वरील पत्रांतील मजकुरावरून सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे. तो मोठा घाबरी असून यापास पेशवांत निपुण होता. ता. १४ जुलईस पेशवा दीक्षितास लिहितो, ' दिल्लीकडून गाजुद्दीनखान न आले, पातघाहाचें कृपापत्र आलें, तर पंधरा लक्षांची जहागीर देऊं ऐसें मागें ते बोलले होते. आम्ही अवश्य म्हणून म्हणस होतो. शेवटास नेणें नव्हतें, यास्तव मोघमच मजकूर ठेविला. सांप्रत गाजुद्दीनखान राहिले, यास्तव आमचें प्रयोजन नाही ऐसें मनांत आणून, उडवाडव करीत असलीक तर करोत. समस्तपंदाब घरींघरीं

पेच बहुत आहेत. आम्ही उदासीनपण दाखविल्यास कांही तरी मारी पडेलच. आम्हांस तो मोठमोठ्या नफ्याचा भरंवसा त्यापासून आहे. राजश्री जानबाचे बोलण्यांत फारच मजकूर होता. रामदासपंतांनी करारच केला आहे कीं तुमचें कर्ज फिटोन, तुमचे हातून मोहरांची दक्षणा बांढवितो. वडिलांचे इतिफाकानें, सासुभ्यांचा यथास्थित बंदोबस्त, जो खोरले नबाबांस न जाहला, तो करितों. हे सर्व आशय तुम्ही बोलत आणें. आमचे मनांत त्यांशीं स्नेह करावा, सर्व प्रकारें त्यांचें साहित्य करावें हेंच आहे.' [ले. ३८७]. ' सर्वप्रकारें आम्हांस रामदासपंताचे स्नेहाचा भरंवसा आहे. त्यांचा आमचे ठिकाणीं निष्ठापूर्वक स्नेह व आमची कृपा त्यांचेठायीं असतां, वरकडांच्यानें काय होणार ! गायकवाडाचे प्रसंगीं त्यांनीं कुमक पाठविली येणेंकरून वचनप्रामाणिकतेचा पुढें फार भरंवसा धरिला आहे.' [ता. १५ ऑगस्ट १७५१ खं. ३. ले. ३८९] परंतु ता. २० ऑगस्टच्या पत्रांत पेशव्यांच्या मनांत रामदासासंबंधानें संशय उपस्थित झालेला दिसतो. ' मुखें नम्र बोलतात, परंतु बन्हाणपुरांत फौज ठेवितात म्हणून लिहिलें. बहुत उत्तम जाहलें. श्रीकृपेनें येथेही सेनासिद्धता लवकरच होईल. आम्ही त्यांशीं पूर्वीं स्नेहच केला. आतांही स्नेह वर्धमान व्हावा हेंच इच्छितों. आमचा निश्चय हाच सांगत जावा कीं, तुम्ही सर्वप्रकारें एकनिष्ठा धरीत असतां आम्हांस कलह इच्छा नाही. गायकवाडावर जातां, आपण फौज कुमकेंस बांढविडी, तेणेंकरून बहुत भरंवसा धरितों. ऐसें प्रकारें गोड बोलून संशय दूर होत तें करणें. [ले. ३९० ता. २० ऑगस्ट १७५१.] हे संशय दूर न होतां वाढतच गेले आणि लवकरच निजाम पेशव्यांचें युद्ध सुरू झालें. रामदासपंताचे सांगण्यावरून जानोजी निंबाळकर ता. २७ ऑगस्ट रोजीं बोलणें करण्याकरितां पेशव्यांचे भेटीस पुण्यास आला. [पु. यो. ७१]. परंतु त्या भेटींत महत्वाचें कांहीं घडलें असें दिसत नाही.

१ यावरून ताराबाईची पत्त रामदासपंताकडे बिककूल नव्हती हें स्पष्ट होतें.

वास्तविक या प्रसंगी निजाम व मराठे यांचीच चुरस लागली होती असे नाही. त्यांच्या तंट्यांत इंग्रज व फ्रेंच यांचा शिरकाव साळा होता. मुण्फरजंगाचे ठिकाणी सलाबतजंग दाखल झाला, तरी फ्रेंचांचे वजन कमी झाले नाही. इंग्रजांनी कर्नाटकांत महंमदअलीचा पक्ष घेतला, तेव्हां हुप्पेने चंदासाहेबास मदत करून त्रिचनापल्ली काबीज करण्यास पाठविले. परंतु इंग्रजांनी क्लाइव्हेचे हाताखाली फौज देऊन त्याजकडून अर्काटवर हल्ला करविला. तो हल्ला यशस्वी न होता, उलट क्लाइव्ह अर्काटचे वेढ्यांत घेरला गेला. हे प्रकार इंग्रजांचे इतिहासांत तपशिलाने वर्णिले जातात. त्याच वेळी पेशवे-निजामांची चुरस इकडे दक्षिणेंत वाढत होती, आणि गाजीउद्दीनाचे व पेशव्याचे बोलणे शिंदेहोळकरांमार्फत चालले असून गाजीउद्दीनास आणून दक्षिणचा बंदोबस्त करवावा असा नानासाहेबाचा उद्देश होता, हे ध्यानांत ठेवले पाहिजे. खालील विस्तृत पत्र पेशव्याने होळकरांस ११ जून १७५१ रोजी लिहिलेले आहे. [का. सं. प. या. ३५८]

३ पेशवे-निजामाचा विघाड (ऑक्टोबर १७५१) :— ' नबाब गाजुद्दीनखान फिरोजजंग बाजदवरसाद दक्षिणेस यावयाची तजवीज करीलसें दिसतें. फिरोजजंग आसोफजाचे पुत्र खरेच, परंतु बहुत दिवस दिल्लीस राहिले. मुत्सद्देगिरांचेच काम केले. शिपाइगिरी सरदारीचे काम त्यास पडले नाही. प्रस्तुत ते सरदारीचे व बहादुरीचे कामाची हिंमत करणार. त्यास आम्ही सलाबतजंगाशी जहागिरीची बोली लाविली आहे. तेही आम्हाशी बोलतात. परंतु गाजुद्दीनखानाचे येण्याची गरमी असती तर भित्तानुरूप हेही आम्हाशी बोलते. परंतु गाजुद्दीनखान येण्याची टीळ, यामुळे इकडील निवटले नाही. तुम्ही गाजुद्दीनखानाकडे वचनास गुंतलां, आम्ही सलाबतजंगाकडे गुंतलों, येणेकरून दोहोंकडेही फार फार अवघळ होऊन बेदमानीचा शब्दारोप येईल. यास ही गोष्ट सर्वथा कार्याची नाही. प्रस्तुत तुम्ही वचनास न गुंतावे. जर सलाबतजंग कार्य करून न देत, तर यांबकडील बोली तोडून गाजुद्दीनकडे बोली लावून कार्य घ्यावे लागेल.

कारांघ, इकडील प्रकार निवटला नाही तोपर्यंत तुम्ही गाजुद्दीनखानाची वचनास न गुंसावे. आमचे मते यांजशी वचनप्रमाण झाले आहे. यांनींच जहागीर दिली तर तो यांसच राखावे. दुसरापक्ष न करावा. यांनीं लबाडी केली, नीट न देत, तर यांसी इमान उजवले. आम्हांवर तर शब्द नाही. ऐसे जावसाल जानोजी निंबाळकर मध्यस्थ आहेत त्या हातीं जावसाल करावे. मग सुखरूप गाजुद्दीनास आणून यांचे पारिपत्य करावे व त्यांपासून मातबरच पैका मुख्य घेणे तो घ्यावा. या गोष्टीचा स्पष्टार्थ भावण भाद्रपद अखेर कळेळ, तदनुरूप जे कर्तव्य ते करावे. जर केवळ त्यांचे राजकारण तुम्हीं टाकिले, ते नाउमेद होऊन घरी बसले, म्हणजे यांसही आमची गरज पडणार नाही. त्यास कांहीं दिवस धातुपोषण बोलावे. यांजपासून आपले कार्य साधावे. हे ताळ्यावर नच येत तर त्यांशी शपथपूर्वक बोलून मग त्यांस आणावे. ऐसा कोरगारीनें मनसबा केल्याबांचून प्रामाणिकता रहाणार नाही. आम्ही यांसी सल्लू केला, तुम्ही त्यांसी इमान केले, म्हणजे महा अप्रामाणिकतेचे कारण होणार. बहुत लौकिक फटकळ होणार. यास्तव त्यांचे भय यांस पडे, कार्य यांजपासून होय ऐसे करावे. हे ताळ्यावर नच येत तर आपले इमान उगवले. तुम्हीं दसरियापावेतो राजकारण राखावयाचे रीतीनें बोलणे. इतक्यांत यांसी बोली पाहून स्पष्ट निश्चय करून तुम्हांस कळवूं. तदनुरूप जे कर्तव्य ते करणे, सलाबतजंग थोड्या दिवसांत औरंगाबादेस दाखल होतील. जानबा जाऊन जावसाल करून येत तो उबार आहे. ' या पत्रावरून पेशव्यांच्या उद्देशाची चांगली कल्पना होते. त्यास निजामाकडून जहागीर मिळवावयाची होती. सलाबतजंगाकडून ती मिळाली नाही, तेव्हां गाजुद्दीनखानास आणण्याचा निश्चय पुढे कायम झाला. सलाबतजंग कर्नाटकांतून परत आला तो जून १७५१ त औरंगाबादेस पोचला.

नानासाहेबास आधा होती की, सलाबतजंगाचे मार्फत आपला कार्यभाग साधेल. औरंगाबादचा अधिकारी सम्यद लष्करखान व दिवाण रामदास हे

बहुधा पेशव्याच्या बाजूचे दिसत होते. ता. २२ जुलई १७५१ रोजी पेशवा दीक्षितास लिहिले, 'गाजुद्दीनखान वडील आणि पादशाही समेदसहवर्तमान, येतात. त्यांचे साहित्याविषयी पादशाहींनी शिंदे होळकरांस पुष्कळ सांगितले. आह्मांसही लिहिले आहे. सय्यद लष्करखानाच्या मनोदय गाजुद्दीनखानाकडेच स्पष्ट दिसत होता. रामदासपंतांणी चित्तापासून विमनस्कता, याघुलेंही तिकडेच अनुकूल मनोदय होता. सर्व प्रजांचें बरें होतें व सरदार (शिंदे होळकर) करून येतील तें आह्मांस निभावलेच पाहिजे. सलाबतजंगासही हेंच योग्य आहे. घरचे घरी भांडणें सर्वथा योग्य नाही. कदाचित् सय्यद लष्करखान फिरंग्यांचे थावर जातील तर न जावें. फिरंग्यांचें फुलचरीस (पांडीचरीस) संकट, मग नवें सामान कोठून येणार ! व एक फिरंगी सामानानें काय होतें ? भर देतील परंतु भरवसा न मानावा. ' [का. सं. प. या. ले. ५].

सलाबतजंगांत स्वतःचें कर्तृत्व नव्हतें. तो सर्वस्वी बुसीचे हातांत होता; आणि मराठ्यांची लष्करी सत्ता कमी करून त्या ठिकाणी आपलें वर्चस्व निजामशाहीत स्थापण्याचा बुसीचा सर्वस्वी उपक्रम होता. तेव्हां पेशवा व बुसी लवकरच वर्दळीस येणार अशी चिन्हें दिसत असतां, त्यांत भर पडण्यास एक विशिष्ट कारण याच वेळीं झालें तें असें.

उत्तरेंतून पेशव्यांचे खजिनें हरहंमेश दक्षिणेंत येत असत. २२ एप्रिल स. १७५१ त एक खजिना औरंगाबादेवरून येत असल्याचा उल्लेख पेशव्यांचे एका पत्रांत आहे [का. सं. प. या. ले. २]. यानंतर नारोशंकर यांजकडून दिल्लीहून बाळाजी महादेव खजाना बेऊन दक्षिणेंत येत होता, तो रामदासपंतानें अंबुलखैरखान याच्या हस्ते लुटवून घेतला. याजबद्दल पेशव्यांचा बकील श्यामबी गोविंद यानें रामदासपंताकडे तक्रार केली असतां, 'तो उडवा उडवीचे जबाब देऊन, 'काय प्रकार आहे, तपास करितों, खजीना घेतला असल्यास परत करूं,' अशा गप्पा सांगूं लागला. 'परंतु अंतस्थ आशय मनास आणितां, बिचाऱ्याची खुरखुर बहुतांनी आहे,

फौजेची व लढाईची तयारी होत आहे,' असा प्रकार वफिकानें पाहून तो पेशव्यास छिडून पाठविला. या वेळच्या मानगडी संबंधानें रा. खं. १ के १-१४ चीं पत्रें तपशीलवार व वाचण्यालायक आहेत. प्रथम रामदासानें जबाब दिला, 'आम्ही न बोलतां खजाना देत आहों. तीन लाख रुपये तों बऱ्हाणपुरी देवविलें. राहिले दोन लाख चोवीस हजार, ते उद्देक येथें देववितों. तोंढानें देतों म्हणावें आणि देऊं नये हे गोष्ट सहसा घडणार नाही. पांच लक्षांचा विषय तो काय ! याज करितां भीमंतीं संशय मानावा ऐसें नाही. या गोष्टीवरून कळव वाढवावा ऐसें नाही. हे गोष्ट अनुचित जाली.' रामदास बुसीचे सल्ल्यानें वागत असल्यामुळे, त्या दोघांनीं हें लढाईचें प्रकरण उपस्थित केलें. वास्तविक निजामाकडील इतर मंडळीची त्यास भर नव्हती. 'येथें शोध करतां राजाजीवर अवघे सह आहेत. राजाजीस मोठा भरंवसाः फिरंगियांचा आहे. कोणे प्रसंगीं काय होईल कळत नाही.' ता. १४ ऑक्टोबरास पेशव्याचा वकील औरंगाबादे-वरून लिहितो, 'येथें आज दोन तीन दिवस हुल्लड झाली आहे कीं, खुदाबंदखान हैदराबादेहून चाळीस हजार खजाना घेऊन येत आहेत त्यास भीमंतीं यशवंतराव पवार दहा, हजार फौजेनिशीं खुदाबंद खानावर पाठविले आहेत. तो खजाना अटकावून आणावा, हे वार्ता येथें दाट राजाजीपावेतों आहे. या वर्तमानावरून कितेकांचा आव गेला आहे. जर हे गोष्ट सत्य असली, खजाना सरकारांत हस्तगत जाला, तर हे सहजच गर्वहत होत आहेत; व येथें लोक क्षणतात कीं दोन महिने भीमंतीं अथेंच यांस दबकावून राखस्वास हे आपल्या आपण मरतात. यांस मारावें लागतच नाही. यांस शिबंदी व खानगी खर्च मिळोन नित्य लक्ष रुपये खर्च आहे. दरमहा तीस लाख रुपये पाहिजेत. खर्चिन्यांत तो पैका नाही. हैदराबादचा खर्चिना आणविला आहे, तिसक्यानें बेगमी होत नाही. यास्तव यांस या दिवसांत प्रकापाचें दर्शन जाळियानें यांचा गर्वहत होईल. राजाजी बाबूजी

प्रकरण २२ वें] निजामशाहीचा अरकब. विनायक सुबरावबादी.

नाबकाकडील वकील राजाजीकडे जाऊन बळबळ करीत आहे. सप्तऋषीवरील मातुभीचेही येथे कागदपत्र येतात. जाबसाळ जात असतात. राजाजीचे चित्तांत बिघाड करणे हा निश्चय जाला आहे. शहानवाजखान व राजाजीचे एकमत आहे. लेखांक १३ त निजामाच्या फौजेचा सपत्तीक दिलेला आहे.

सकायतजंगाचे दरबारी वरील प्रकार चालला असतां इकडे पेशवा शिंदे होळकरांमार्फत गाजुदीन खानाशी संधान लावीतच होता. 'सय्यद कम्परखान व जानोजी निंबाळकर हे, नबाब फिरोजजंगाचे सेवेत एकनिष्ठ बहुत दिवस नबाबाचे येणे इकडे व्हावे हें इच्छित होते. हे उभयतां मर्द, प्रामाणिक, मातबर, सर्वही अमीर यांचे लगामी, दहा हजार फौज एकीकडे व हे दोघे बुद्धिवंत एकीकडे, आमचे वडिलांतागाईत परमरनेही, गतवर्षी मातबर पैच आम्हांवर पडला तेव्हां बहुतां प्रकरें आमचे कार्यास आले. सोही यांचा उपकार आम्हांवर आहे. यास्तव तुझी नबाब फिरोजजंगास उभयतांविशीं उत्तमप्रकारें सांगून नबाबाचे खास दस्तूरची पत्रे उभयतांचे नांवें आश्वासनपूर्वक पाठविणें. त्यांत यांची खातरजमा होईल. हे उभयतां नबाबाचे स्वाधीन झाले असतां, नबाबांचा बहुतै नफा आहे. यांस पूर्ण भरंवशाचे नबाबाचे हातचें पत्र जरूर पाठविणें.' [का. सं. प. या. १३४] जानोजी निंबाळकर २७ आगष्ट १७५१ रोजी पुण्यास आला तो कित्येक माहिने तेथेच होता. [पु. रो. पू. ७१]. जानोजीसंबंधानें नानासाहेबांचें हें मत किती फिरलें तें पुढें दिसून येईल.

४ घोडनदीचे युद्ध व शिंगव्याचा सह. (नोव्हेंबर-जानेवारी १७५१-५२):—ता. ४ आक्टोबर १७५१ रोजी पेशवे फौजेसह स्वारीस निघाले, [पु. रो.] नोव्हेंबरांत पेशव्याशी उभेद मोठी होती. [खं. १ के. ४००] बुघीच्या सल्यावरून रामदासानें पेशव्याच्या हद्दींत झुडून चढावाची कडाई देण्याचा इरादा बाळगिला. पेशव्यांचा

खजाना शेवटीं आला नाही तो नाहीच. पेशवे कळस, खडे, बडगांव या गांवांवरून कुकडीस गेले. निजाम कुपटी, केदल, पाकळ, नगरावरून कुकडीवर आले. निजाम अन्ना जोरानें आपल्या अंगावर चालून येईल ही पेशव्याची अटकळ नव्हती. झाप्रसंगीं बुसीच्या तोपखान्याची पहिलीच ओळख मराठ्यांस पटली. ' ता. २० नोव्हेंबर स. १७५१ बुधवारी श्रीमतांनीं पारनेरानजीक मोगलासी थोडीबहुत लढाई केली. चिमणाबापू शेंणवाई ठार पडले. समशेर बहादुराच्या घोड्यास आल्याची जखम लागली. ' [पु. रे. ७३]. ' ता. २१ रोजी दिवसां झटापट जहाली. रात्री ग्रहण लागतेसमयीं मोगलांकडील छापा श्री. नाना श्नानास गेले तेथें आला. गारदी व फिरंग्यांनीं दारू-गोळी, बाण यांचा मार फार दिवला. हे उधळोन निघाले ते समयीं तारांबळ जाहली. माणूस आयां जालें नाही. ' पेशव्याच्या पूजेचीं सोन्याचीं भांडीं व देव, मुसलमानांनीं लांबविले. या संग्रामास कुकडीची लढाई म्हणतात. ता. २६ रोजी पेशवा ताराबाईस लिहितो, ' मोगल जवळ्यापुढें गुणेरियावर कुकडीचे कडेस मुक्कामास आला. सेवकांच्या फौजा मोगलांभोवत्या लागल्या आहेत. नित्य झूटपीट होते. दहा वीस घोडी, शेंपलास बैल आणितात. मोगल दोन कोस चालतो. साहेबांचा पुण्यप्रताप समर्थ आहे. [खं. ६ ले. २३२]. यावरून कुकडीच्या लढाईत पेशव्याचें नुकसान विशेषसें झालें नाही. ' पुण्यांत पळण झाली. दुसरे दिवशीं ग्रहणाचे पौर्णिमेस लढाई होतां पांच हजार फौजेनें चालून महादजी अंबाजी पुरंदरे, दत्ताजी व महादजी शिंदे बारगीर व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे बगैरे अकरा असामींनीं डोलाची अंबारी खाली केली. सरकार फौजेनें अंबारी लुटली. मोगल शिक्कस्त जाहला. [का. सं. श. १३] पुढें मोगलानें रांजणगांव लुटून दाभाण्याचें तळेगांव उद्ध्वस्त केलें. बुधवारी २७ नोव्हेंबर रोजी मिकराचा सामना झाला. नंजुरवारचा मोगल

पिछाडीस होता, त्यावर घाळवून सारा लुटला. चार हत्ती व पांचसातशें घोडे आणि लोकही मारले. खंडोजी निगडे जखम लागोन ठार पडले. [पु. रो.] ह्यावेळींही महादोबा पुरंदरे व दत्ताजी व महादजी शिंदे हजेर होते. ता. ९ डिसेंबर रोजी मांडवगण येथें लढाई झाली, तीत क्रोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यानें विशेष पराक्रम केल्यावरून त्यास ' फाकडे ' हा किताब देण्यांत आला. हा गृहस्थ पुरंदरचा राहणारा असून, पुढें सावनूरच्या हस्त्यांत स. १७५६ च्या मे महिन्यांत मारला गेला. [Duff. II. 53]

युद्ध चालूं असतांच आंतून पेशव्यानें निजामाशीं अंतस्थ रीतीनें सल्लाखेचें बोलणें चालविलेंच होतें. त्यास अनुसरून सदाशिवराव व रामदासपंत ह्यांची भेट कोरेगांव येथें झाली. तितक्यांत (डिसेंबर १७५१) त्रिंबक किल्ला निजामाचे कबजांत होता तो मराठ्यांनीं काबीज केल्याचें वर्तमान आलें, तेव्हां तो परत दिल्याशिवाय तह होईना. तो किल्ला घेण्याचे इराद्यानें मोगलफौज नगराकडे चालली. रस्त्यानें मराठ्यांनीं तीस खूबच त्रास दिला. ' मोगल पुण्यावर आल्याचें ऐकून रघूजीभोसल्यानें पैनगंगा व गोदावरी ह्या नद्यांचे दरम्यानच्या निजामाचे मुलखांत खंडणी घेऊन आपलीं ठाणीं बसविलीं. ' [खं. २ पृ. १२४] निजामाचे फौजेस पगार न मिळाल्यानें त्याचे लोक काईल झाले होते. बुसीशिवाय सळाबतजंगाचे दुसरे सल्लागार युद्धाचे विरुद्ध होते अशी रेंगाळी चालून शेवटीं ता. ७ जानेवारी सन १७५२ रोजीं तह ठरला. शिंगवें परगणे राहुरी येथें सळाबताकडील नानरोटी व रामदासपंताकडील तुळशी येऊन तहाची छपय कायम झाली. तहाची फलनिष्पत्ति काय ती स्पष्ट समजत नाहीं.

---

१ या लढाईस घोडनवीची लढाई म्हणतात. हीत बायूराव कडणिसाचे पायास तोफेचा गोळा लागला. २ बैराचें बीज नष्ट झालें नाहीं. ' अंतर शुद्ध नाहीं,' असे पेशव्याच म्हणतात.

चार काळांचा मुलूख पेशव्यास मिळाला, असे रा. राजवाडे लिहितात. (खं. १ प्र. पृ. ४०) ह्या वेळच्या एकंदर परिस्थितीची हकीकत पेशव्याने शिंदे होळकरांस लिहून कळविलेली मुद्देसुद् आहे. ती अशी:—ता. २७ मार्च, स. १७५२.

‘ आशीर्वाद विशेष. मुज्जरजंगाकडील पठाणांनी नासरजंगास मेहुने मारिले. मुज्जरजंग औरंगाबादेकडे येऊ लागला तेव्हां आम्ही जती केली, औरंगाबादेजवळून रुपये (सतरा लक्ष-१) घेतले. याजमुळे मोगलांनी विषम मानिले. तेव्हां तुम्ही जयनगरापाशी होतेस, वारंवार पत्रे पाठविलीं की, गाजुदीखान इकडे येतील तर उत्तम. तुम्हीही यावे. सामुमे दक्षिण सोळावी; अथवा गाजुदीखानास आणून स्थापावे, त्यापासून निदान एखादा तरी सुभा प्यावा. कर्ज वारून घ्यावे. येणेंप्रमाणें करावे. तेव्हां तुम्ही न आलेत. बजिराचे कामावर गुंतत चाळजेस. श्रीहन्ळेने मुज्जरजंग व पठाण भांडून मुज्जरजंग मेलला. आम्ही जवळ गेलों. परंतु मागे (गायक-वाडानें) बापू भीवराव मोडले, याजमुळे शह पडला. आम्हांजवळ फौज थोडी. सोबत्यांचा भरंबसा नाही; उन्हाळा दिवस. जानोजी निंबाळकर तेव्हां केवळ रामदासाचे लेक. त्यांनीं थोड्या बहुतांवर आम्हांस समजावून त्याजवर उपकार करून मजकूर विल्हे लाविला. आम्हांस गायकवाडास जखम देणें जरूर, यास्तव आम्ही दरमजळ सातारियाकडे आलों. तुम्ही बजिराचे कामावर मोठी मेहनत, मोठें जोखीम केलें. प्रांतही सुटला. परंतु मनसबाचा जवा बसवून कांहीं पठाणास देऊन कांहीं आरण घेऊन, रंग भरून माळग्यांत यावे. ते गोष्ट तेथील मुरवतीमुळे न जाहली. एक-दशी मनसबा जाहला. आम्ही गायकवाडाचें पारितोष्य केले. तुम्हांस जामाप्रकारें लोकांनीं दर्शविलें की, यांनीं वेडमानी, दगाबाजी केली. परंतु ईश्वर साक्ष आहे. मोठमोठे मराठे, मोठे कारभारी, त्यांनीं त्यांचे घर बुडविले. नाहक चढीं लाविले. आम्हांशीं कबूल करून मागतीं चबचे दिवशीं फिरावे, यामुळे बंदीखाने, गड सर्वही प्रात त्यांचे कर्मानुरूप जाले. एतद्विषयीं विस्मय

कथास । परंतु आईसाहेबांशीं विरुद्ध वाढकें. आईसाहेबांचे मते सर्वप्रकारे आम्हांस मोठावे. रामदासपंताचे पुतण्यास पेशवाई द्यावी, त्यांनीं आम्हांस बुडवावे, दामाडे यांनीं त्यास मिळावे, प्रतिनिधींनीं त्यास मिळावे, रघूबाबावांनीं त्यास मिळावे, ऐसा पूर्ण भाव. (स. १७५१ चा) पावसाळा ही राजकारणे शपथपूर्वक घाटली. परंतु आईसाहेबांस गडावर एके दिवसाचे खावयास नाहीतें झालें, याजमुळे मात्र बाह्यात्कारें आम्हांशीं सल्लू करून खालीं उतरलीं. आम्ही विचार केला कीं, केवळ विरुद्धाचा ठौकिक आहे, तो वारावा. मनांत कांहीं तरी असो. जशी आमची क्रिया असेल तसें फळ आम्हांस होईल. जशी ती चालतील, तसे आम्ही चालूं. ऐसा सिद्धान्त करून सल्लू केला. प्रतिनिधीस प्रतिनिधि करार केला. परंतु आंत सर्वांचे मनसबे बांदून तयार झालें. आम्ही पंचवीस लक्ष कर्ज मात्र नवें करून फौज नवी पंधरा व जुनी चाळीस येणेंप्रमाणें ठेविली. त्याउपर रामदासपंत आले. प्रथम आमची फौज जमा झाली नव्हती. छापा घातला. दुसरें शृंग उत्तम झालें. त्याजवर सल्लूत बसली. इत्यादि भजकूर जगविण्यात व हकडील पन्नावरून दुष्वास अवगत होत गेले. वारंवार लिहिलें कीं, लक्षाप्रकारें यावें. बजिराचीं अन्नू राखिली, व आमची गमावली हें कामाचें नाही. तुझीं दोळतेचे स्तंभ, राज्यांत खेळ फार झाले आहेत, खामखा यावें. जे मेहेनत ही बजिराचे कामासाठीं केली, ते मेहेनत बेयें वेळून, बळदीनें कसें तर कळत लाभ होता. परंतु तेथें कोपासुळें व हरेसुळें खूह पडला. तुमचें येजें दोन महिनें वाट पाहिली, न जाहलें. शेवटीं जानवा सय्यद लष्करखान केवळ बजीद जाहले कीं खामखा सल्लू करावा. तेव्हां सल्लू केला. [सिंगव्याचा तह] त्रिविक्र एका महिन्यानें द्यावा, ऐसें कबूल केले. कां कीं, तुझांस पेजें गेलीं आहेत. तुझीं याकच, तुझीं आत्पावर जें तुमचें विचारें होईल तें करावें; व गुजराथचें कम्म बुडतें, सत्पांस भ्रष्टाचीं नशीं, जेजळालीं आग सारी, सरदार कोणी मनापासून अगदीं मेहमत न

करीत, एक चिरंजीव उभयतांनी मात्र खटपट करावी, ऐसे अनेक प्रकार घराऊ जाणून सलूख केला, परंतु अंतर छुड नाही. आझांजवळून रघूजीबाबा मोगलांकडे गेले. मोगलांनी त्यांस जहागीर करार करून क्रिया घेऊन आपलेसे केले. बाबूजीनाईक यांचें कर्नाटक आम्ही काढून घेतलें, याजमुळें दुःखी. लटकें फटकें बोलून आशेस लावून दोन वर्षे आम्ही बोटिले. परंतु ते या उपर जाणार, आईसाहेबांजवळून कर्नाटक करून घेणार. रामदासपंताजवळून नालबंदीस रुपये घेऊन तिकडे जाणार. ते हे एकत्र होणार. प्रतिनिधिही वाढले. गोविंदरायाचा सरंजाम घेतला. वरकडही किरकोळ कामें केलीं. शेर जाहले. त्यांचीही राजकारणें कीं, नाईक आम्ही एकत्र होतो, कर्नाटकास येतो, रामदासपंतांनीं आणखी फिरंगी गाडदी ठेवावे, खामखा आम्हांवर मनसबा मागती करावा. बाह्यात्कारें सलूख कांहीं दिवस दाखवावा, व मागें जानवा आमचे मित्र पुण्यांत तीन महिने येऊन बसले. नित्य आम्हांस म्हणत कीं 'मोगलांजवळ तुम्ही नवी जागीर मात्र न मागावी, म्हणजे आम्ही त्यांची तुमची पूर्ण निखाळसता करून देतो. लहानसान आम्हांस लिहिले कीं 'हैं सर्व लटकें. हे एकाएकी येऊन तुमची घरे जाळतात.' आम्हांस वाटे कीं 'लोकआफवेवर काय आहे; जानवा आमचे मित्र आहेत, सहसा आम्हांस फसविणार नाहीत.' शेवटीं जे जहालें तें दृष्टीस पडलें. बहुत लोक म्हणतात कीं, रामदासपंतांनं जानवा याच कामासाठीं पाठाविले कीं, आम्ही स्नेह मानून गाफील राहवें. जानवा तो दाखविलात कीं, त्यानें लबाबी केली. असो. याचा अंत ईश्वर जाणें. एकदां मात्र तुम्हांस लिहिलें होतें कीं, 'बाउपर गाजीउद्दीनखानाचें येणें कामाचें नाही, यांचा आमचा स्नेह होत आहे.' परंतु बिचाळ आल्मपासून निरंतर हेंच लिहिलें कीं, 'खामखा गाजुद्दीनखानाचें आणवें. कबिराचा लेक सुमा करून आणिला तर मागें दिल्लें कुचरे करतील व

चेथें मोगल मराठे भेटणार नाहीत. गाजुद्दीखान आळिया सुळम पडेळ. मोगल ब मराठे मातबर सर्व बऱ्हाणपुरावर येऊन भेटतील. एक फिरंगी गाडदी नवीन फौज मात्र राहिल. पठाण कर्नाटकांत बळावले आहे. महंमदअलीखान त्रिचनापल्लीस बळावला आहे. सर्व गाजुद्दीखानास अनुकूल पडतील. दुसरे, तुम्ही तिकडून गाजुद्दीखान दहा पंधरा हजार, आम्ही इकडून, येणेप्रमाणे मनसबा उभा राहतांच सर्व कामे होऊन जातील. सारांश, रामदासपंतानें अब्रू घेतली, ही एकदां इतजवीज करून त्यास पुरती जरब देणें धडल्यावांचून, तुम्हांस कैलासबासीयांनी वाढविलें, व तुम्ही इराणपुराण पावेतों लौकिक कैला तो सर्व व्यर्थ. आम्हीही रायांचे वंशीं व्यर्थ जन्म घेतला. याउपरी तुम्ही खासखा त्यास आणावें, अथवा त्यांनीं दसरा करून मागून यावें, तुम्ही ख मखां देशास यावें. शपथपूर्वक हा मनसबा करावा तरच उत्तम आहे. मागे यावें यावें हें लिहित गेलों. न आलां. आतां त्यांचा पुढील रंग जाणून सर्व विस्तारें लिहिलें. याउपर याल यांत संशय नाही. या पत्राचें उत्तर ययार्थ सत्वर पाठविणें. गुजराथचे कामास फौज मेळी. श्रीकरोने काम होत चाललें. जेव्हां म्हटलें तेव्हां जवळ आहे. याउपर गाजुद्दीखानास पूर्ण भरंवसा देऊन, बजिपशीं लगाम राखून, शेवटीं न तोडितां, दक्षिणेचे कामास उपयोगी पडत तें करून यावें. सर्वस्व वेंचून एकदां रामदासपंत मोठावा. ते आम्हांवर मनसबा करितात यांत संशय नाही. तुम्ही हल्लीं लिहिल्याप्रमाणें केलिया, सहजच ते इतप्रभ होऊन, मोठें यश तुम्हांस येतें. याउपर तुम्ही न आळिया मनसबास वाईट, मनास वाईट, यास्तब मनसबा सिद्ध करून यावें. कदाचित् गाजुद्दीखान नामर्द, फौज न ठेवी, बाहेर न निघे, तर दुसरा कोणी पंधरा हजारांचा घनी आणावा. निदानीं तुम्हीं यावें. येथेही फौज फार आहे. रामदासपंतास तुम्ही आम्ही एकत्र झाल्यास अगाध नाही. रघूवीरावाही येतील. लाभही उत्तम होईल. हें सर्व मनन करून उत्तर सत्वर पाठवावें. येथेही तबंद कपीस आहेत.

ऐवजाची मात्र मोठी ओढ आहे. तुम्ही आकिया सर्व वारेक. संप्रत नवें वर्तमान कीं शिंदेक आम्ही न दिला, यासाठीं रामदासपंत औरंगाबादेस येणार. मग शिंद्याही कदाचित् देणें पडेल. जहागिरीचा जाबसालही त्यांककडून अद्याप जाहला नाहीं. मोठा दबाव, दगाबाज आहे. तारांश, एकदां त्यास जरब द्यावी तरच सार्थक आहे.' या पत्रावरून एक वर्षांत नानासाहेबांनीं काय काय उद्योग केले आणि त्यांत त्यास काय निष्पात्ति झाली याची चांगली करपना होते. गायकवाड, बाबूजी नाईक, रघूजी भोंसले, रामदासपंत, ताराबाई इत्यादिकांचीं प्रकरणें एकंदर राज्यकारभाराच्या ओघांतून अलग करून एकएकट्या व्यक्तीचा अगर प्रकरणाचा स्वतंत्र खल मासिकांतून व वर्तमानपत्रांतून केल्यानें वादाचा निकाल न होतां, उलट इतिहासाची मात्र हानि होते. अशीं अनेक प्रकरणें या एका पत्रांत सुसंहरित रीतीनें गोवर्णी गेल्यानें, त्यावरून पेशव्याची व त्यांची कर्तबगारी यांचा आपणास योग्य अंदाज करण्यास सभव होते.

५ गोजीसहीनचा खून व भाळकीचा तह (नोव्हेंबर १७५२) :- शिंद्याचा तह केवळ तात्पुरता होता. त्यानें निजाम-पेशव्यांचा तंट्या न भिडतां उलट वाढतच गेला. रामदासपंतानें बुर्गीच्या जोरावर पेशव्यास तशी देण्याचें मनांत बोजिलें; आणि पेशव्यानेंही त्याच्या प्रतिकाराचा खूब जोरानें चाळविला. गेल्या सालापेक्षा या सालीं म्हणजे १७५१ त पेशव्यांची बाजू पुष्कळ सुधारिली होती. गायकवाडाच्या बंदोबस्त होऊन ताराबाईही बहुतेक जाग्यावर बसत्यासारखी होती. शिंदे होळकर नानासाहेबाचे मदतीस हिंदुस्थानांतून पावून येण्यास शिंदे झाले होते. उरुटपक्षीं निजामाचे दरबारीं बुर्गीचें वजन पराकाष्ठेचें वाढलें होतें. वास्तविक तोच तेथील सर्व सज्जदार होळ असें झटलें तरी झालेक. स. १७५२ च्या ११ जून रोजीं झाहवनें

त्रिचनापल्लीचा किल्ला घेतला. तोंपर्यंत मुरारराव चोरपडे हा महंमदखली व इंग्रज यांच्या बाजूला होता. पुढे दुष्टेच्या विनवणीवरून तो फ्रेंचाना मिळाला. शिगव्याचे तहानंतर कांही दिवस त्रिबक किल्ला परत वेण्याची निजामानें खटपट केली. परंतु त्याच्या फौजेस पगार न मिळाल्यानें लोक फार असंतुष्ट झाले होते. तेव्हां पुढील व्यवस्था करण्याकरितां सणून निजाम हैदराबादेकडे येऊं लागला. वाटेंत भाळकी येथें ता. ७ एप्रिल रोजी पगार न मिळाल्यामुळे बिघरलेल्या लोकांनीं दिवाण रामदास याचा खून केला. त्यावेळीं सय्यद लष्करखान व शहानवाजखान हे दोन हुशार अंमलदार निजामाचे पदरी होते. परंतु दोघेही बुसीचा द्वेष करीत आणि त्याचा पाडाव करण्यासाठीं पेशव्याशीं अंतस्थपणें संचान ठेवीत. परंतु बाबतः बुसीचें व त्यांचें चांगलें होतें. रामदासपंत मरण पावल्यावर बुसीच्या सल्ल्यानें सलाबतजंगानें सय्यदलष्करखानास दिवाणी दिली आणि शहानवाजखान यास हैदराबादच्या सुम्यावर नेमिलें. सय्यदलष्करखान हा गाजीउद्दीनचे पक्षाचा होता हें मागें दर्शविलेंच आहे. तसेंच गाजीउद्दीन यानें दिल्लीतून दक्षिणेंत येऊन निजामी स्वीकारण्या-विषयीं पेशवा आपल्या सरदारांस व वकिलांस कशी भर देत होता, हेंही मागें सांगण्यांत आलें आहे. ता. ३१ मे १७५२ रोजी पेशवा शिंदे होळकरांस लिहितो. 'गाजीउद्दीनखान दक्षिणेस यावयाचा हुकूम झाला, येथील गुंता उतरून त्यांचें आगमन दक्षिणेस होय तें करूं, म्हणोन लिहिलें तें कळलें. जेणेकरून गाजीउद्दीन किंवा सलाबतजंग यांशीं बेइमानी पदरीं न येतां कार्य होय. तें करावें लागेल. सलाबतजंग आमचें न ऐकतील तर गाजुद्दीन यांस आणण्याचें जरूर केलें पाहिजे, या डौलानें आपण करावें म्हणजे कार्यही आहे व कौकिकही उत्तम.' [का. सं. पया. ३९९] त्यानंतर ता. ११ जुलईचें पेशव्याचें लिहिणें खाकीकप्रमाणें आहे. 'गाजुद्दी-
खानांसह ग्वालेरीस आलेस यास्तब आषाढ शु॥ १३ स (१३ जुलई १७५२)
बाहेर निघालों. फौज बौकेंत पाठविमी. सलाबतजंगाशीं फिरंग्यांनीं आव फार

घरलां आहे. पहावें कितीक जमतात. मल्हारबा व तुम्ही निखालस राहून जो आमचा मनोदय तो करावा. याच गोष्टीवर सिद्ध असावे. सर्वविशीं भरवसा तुमचा आहे. [का. सं. पया. ३८३]. ता. २६ जुलई रोजी पेशव्यानें औरंगाबादेस आपल्या वकिलास लिहिलें, 'तेथील सर्व लहान मोठ्या अंमलदारांशीं राजकारणें करून गाजुद्दीखान बऱ्हाणपुरास येतांच साऱ्या शहरामध्यें त्यांची द्वाही फिरवावी; आणि सर्वांनीं त्यांस सामील व्हावें. प्रस्तुत लोक जमा होत आहेत. आठ दहा रोजांत भीमापार होऊं.' [का. सं. पया. ६] त्यानंतर २५ जुलईचें पत्र, ' आपले विद्यमानें गाजुद्दीखान याजला स्नेहाचा संदर्भ लावून भागानगर प्रांत आपणाकडे करून घ्यावा. आम्ही तो सर्वत्र ऐकतो कीं, फिरंगी व खान मिळोन फार झुजावयाऱ्या गप्पा मारतात, त्यास पुरता शोध करून जरूर लिहिणें, सध्यह लष्करखान सलाबतजंगाचा निरोप घेऊन आमचे भेटीस येत आहेत. रामदासपंत वारल्यावर त्यांहीं सलाबतजंगाचा पक्ष धरिला आहे. तरी तुम्ही त्यांस बहुतप्रकारें लिहून पाठवून तो गाजुद्दीनखानाकडे संदर्भ लावीत, आमचे विचारप्रमाणें वर्तत तें करणें. खान हजारदां आम्हांशीं गाजुद्दीनाचा प्रकार बोलले असतां रामदासपंत मेले म्हणून आयते वेळेस फिरले, तर हें 'कसें कामास येईल.' [कां. सं. प. मा. ले. ७, ८, १३]. ता. ९ आगस्ट रोजीं गाजुद्दीनखान व शिंदेहोळकर नर्मदेवर येऊन पोचले. [का. सं. प. या. ८५]. गाजुद्दीनखानाकडून नानाप्रकारचे कार्यभाग, उत्तरदक्षिणचे उरकून घेण्याचा पेशव्याचा उद्देश असून, खान जसजसा दक्षिणेस येऊं लागला, तसतसा पेशवा पुण्याहून उत्तरेकडे हळू हळू जाऊं लागला. भर पावसाळ्यांत बाहेर पडून सर्व ठिकाणच्या मंडळींस व पक्षांस इशारे देत व निरनिराळ्या तज्जविजी लावीत, पेशवा चाळला होता. स्वतःच्या मनांतील थांग कोणास लागूं न देतां, धीरानें व शांत वृत्तीनें सर्व हालचालींची बातमी तो ठेवीत होता. यासंबंधाचीं शिंदे-

होळकर, दीक्षित वगैरे मंडळींस गेलेली व त्यांकडून आलेली पेशव्याची पत्रे त्याच्या धोरणी घुसहेगिरीची साक्ष देतात. अशा कित्येक पत्रांचा उल्लेख वर ठिकठिकाणी आला असून, खं. ३ ले. ४०५-४२१ ही पत्रेही त्याच मतलबाची आहेत. आंगष्टांत सय्यद लष्करखान पेशवांवी पेशव्याजवळ होता. (ले. ४०६) २१ सप्टेंबरास पेशव्याने दीक्षितास पैठणास बोलाविले. २३ सप्टेंबरास पेशवा दीक्षितास लिहितो, ' तुमचे विचारांत जे जे अमीर असतील, त्या सर्वांस सांगून नबाबाचे मुलाजमतीस पाठवून देणें. नबाब फर्दापूरच्या घांटावर आल्यावर सर्वांनी एकनिष्ठेनें जाऊन हाजीर व्हावें. बन्हाणपुरासारखें कोपास जाईल, मग गोड करून घ्यावें, ऐसें न करावें. तुम्हीं अंतस्थ सूचना करणें. ' [खं. ३. ले. ४०९] यावरून बन्हाणपुर येथें गाजुद्दीनच्या बंदोबस्तांत कांहीं उणें पडलें असावें. सप्टेंबर ता. २८ रोजी गाजुद्दीन औरंगाबादेस दाखल झाला. या वेळच्या तमाम गंध्यांनी भरलेलें एक लांबलचक पत्र वाचण्या लायक आहे. [खं. ३-४३३].

इकडे गाजोउद्दीन मराठे सरदारांची मदत घेऊन आपणावर चालून येतो, असें सलाबतजंगास समजतांच, तो सय्यद लष्करखानास आपल्याकडे वळवू लागला. त्यास खानानें एक चमत्कारिक युक्ति सुचविली. आपण दिवाण-गिरीचा राजीनामा देऊन मराठ्यांस जाऊन मिळण्याचें ठोंग करतो; आणि मराठमंडळांत वावरून त्यांचीं मनें अंतस्थ रीतीनें विषडवून ठेवितों. ही युक्ति बुसी व सलाबतजंग यांस मान्य होऊन, खान निजामाशीं रुसवा दाखवून जानोजी निंबाळकराकडे करमाळ्यास येऊन राहिला. शहानवाजखानाची नेमणूक दिवाणगिरीवर झाली. गाजोउद्दीन हिंदुस्थानांतून येतांच पेशवा त्यांस भेटण्यास जात असतां रस्त्यांत सय्यद लष्करखान, व जानोजी निंबाळकर येऊन पेशव्यास भेटले. [पु. रो. पृ. ८५ ता. १८-८-१७५२] खानानें असें कळविलें की, ' सलाबतजंगास बादशहाचीं पत्रे आलीं असून, असा ठराव झाला आहे की, गाजोउद्दीन यानें फक्त औरंगाबादेस येऊन

मुमेदारीचा स्वीकार करावा, आणि सलाबतजंगस आपला दुय्यम नेमून परत दिल्लीस जावें. ' सय्यद ल. खानाची ही बतावणी पेशव्यानें ओळखून त्याबद्दल गाजीउद्दीन यास पन्नांन कळविलें. त्यावर गाजुद्दीननें पेशव्यास लिहिलें कीं, सय्यद लफ्करखान व जानोजी निंबाळकर या दोघांसही पकडून आपल्याजवळ आणावें. त्याप्रमाणें त्यांस आणल्यावर गाजीउद्दीनची व पेशव्यांची भेट शहागड येथें झाली, दोघांच्या फौजांचा मिलाफ झाला. एकंदर जमाव दीड लाखाचा जमला, तेव्हां सलाबतजंगानें गाजीउद्दीनास शरण जाऊन आपला बचाव करण्याचा विचार चालविला. कारण शिंदे होळकरांनीं खानदेशच्या व उत्तर बाजूनें, पेशव्यानें स्वतः नगरच्या बाजूनें व जानोजी भोसल्यानें अलजपूर बाळापुरच्या बाजूनें, अशा रीतीनें पेशव्यानें मोठ्या युक्तीनें चोडोकडून सलाबतास घेरून टाकिलें. [रा. खं. १ प्र. पृ. २०] तेव्हां तो तहाच्या गोष्टी बोलूं लागला. आपणास पेशव्यांनीं मदत केल्याबद्दल बन्हाडच्या पश्चिमेकडील तापी व गोदावरी या दोन जयामधील सर्व प्रदेश गाजीनें पेशव्यास देऊं केला; अशारीतीनें सर्व पक्षांची तडजोड होऊन प्रकरणाचा निकाल लागणार इतक्यांत औरंगाबाद येथें निजामअलीच्या आईनें गाजुद्दीनखानास मेजबानीस बोलावून विषाज घालून ठार मारिलें. [ऑक्टोबर तारीख १६ स. १७५२] त्याच्याच आदल्या दिवशीं पेशवे व शिंदेहोळकर यांच्या भेटी राखसभुवनाजवळ झाल्या. (पु. रो. पृ. ८६) येणेंप्रमाणें फार दिवस घाटत असलेला पेशव्याचा हा मोठा व्यूह एकाएकीं कोसळून पडला. गाजीउद्दीनच्या आगमनासंबंधानें भा. व. श. त खालील मजकूर आहे. " आश्विनमासीं होळकर, शिंदे, गाजुद्दीनखान मोठे फौजेनिशी औरंगाबादेस आले. गाजुद्दीनखानापाशीं मसलतगार सैयद इश्मतखान व महंमद अन्वरखान होते. त्याणीं सांगोन पाठविलें कीं, भागानगराहून निंबाळकर व सय्यद लफ्करखान आले आहेत. त्यांस निरोप न देतां शहागडावर यावें. आपले आमचे विचारें ठरेल तेव्हां होईल. त्यावरून श्रीमंत कूच करून

निवाळकर सय्यदळकरखान सुद्धां शहागडावर गेले. शिंदे होळकर भेटले. मागाहून गाजुद्दीनखान यावे तों औरंगाबादेस मृत्यु पावले. ' [पृ. २८] सलाबतजंगासही याचप्रमाणें मारून आपल्या मुलास निजामी मिळवून द्यावी, असा निजामलीच्या आईचा बेत होता. निजामाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या ह्या सर्व बायका औरंगाबादेसच राहत असत. गाजीउद्दीन मयत झाल्यावर पेशव्यानें जानोजी व सरलळकरखान ह्यांस निरोप देऊन परत पाठविले, आणि सलाबतजंगारोबर वाटाघाट चालविली. ता. १ नोव्हेंबर रोजी पेशव्यानें त्याची भेट घेतली; आणि गाजीउद्दीननें कबूल केलेला सर्व प्रदेश त्याकडून आपणास लिहून घेतला. मात्र रघूजीभोसल्यानें निजामाचें राज्य सोडून वार्डनगंगेपलीकडे जावें, ही निजामाची मागणी पेशव्यानें कबूल केली. आणि भोसलेही एकदम निघून गेला. ह्या तहास भालकीचा तह म्हणतात. [नोव्हेंबर, स. १७५२]. येथेच पेशव्याचा मुकाम बरेच दिवस होता.

६ निजामशाहींत पेशव्याचें वर्चस्व-ता. ३० नोव्हेंबर स. १७५२ रोजी पेशव्यानें पुढील खोंचदार पत्र पिलाजी जाधवास लिहिलें. [खं. ६ ले. ७२०] 'नबाबांनीं राजश्रीचे जांवयाचे जहागिरीचे मजकुरावरून वार्डन मानून तुटता जावसाल तुम्हांसी केला. जें इच्छतीक तें करतील. आम्हांसी स्नेह चित्तापासून करावा, यासाठीं नबाबांनीं ज्ञानवास व खानास पाठविले. त्यापाशीं किस्व्यांचा मजकूर नबाबांचे मजीप्रमाणें आम्हीं कबूल केला. आमचा स्वार्थ त्यामध्ये कांहीं नाहीं. असें असतां सर्व एकीकडे ठेवून गरमी दाखवूं लागले, तर आम्हांस श्रीकृपेनें काय चिंता आहे. आम्हीं गनीम लोक शिवाजी महाराजांचे शिष्य आहों ! ' शेवटच्या खोंचदार वाक्यावरून शिवाजीची आठवण बाळाजीस किती जाज्वल्य होती, हें दिसून येतें. त्यानंतर दोन दिवसांनीं म्हणजे ता. २ डिसेंबर १७५२ रोजी दुसरें पत्र पेशव्यानें पिलाजीला लिहिलें, त्यांतही निजामाशी तह करण्या-संबंधाची चर्चा मोकळेपणानें केलेली आहे; आणि निजामाशीं आपण

अकुत्रिम स्नेह कायमचा घडावा, अशी इच्छा दर्शविली आहे. [खं. ६ ले. २७१] भालकी येथे तह होऊन निजामाचें प्रकरण उत्तम प्रकारें विस्हेस लागलें; आणि त्यांत मराठ्यांची सरशी झाली, हा प्रकार पेशव्यानें सातान्यास छत्रपतीस कळविला, त्याबद्दल राजराजानें पेशव्यास शाबासकी दाखल पत्र २५ डिसेंबर स. १७५२चें लिहिलें. [शा. म. रो. ले. ११६] भालकी येथे स. १७५२च्या डिसेंबरांत निजामाशी पेशव्याची लढाई झाली; म्हणून पे. श. [राजवाडे खं. २ पृ. १२७] त मजकूर आहे, तो संभवनीय दिसत नाही. लढाईतला मजकूर आदल्या वर्षाचा म्हणजे डिसेंबर १७५१ तलाच पुनः घेतलेला दिसतो. सलावतजंगानें तहाप्रमाणें पेशव्यास जहागीर दिली. तेणेंकरून नगर, खानदेश व पुणें जिल्ह्यांपैकीं जुन्नरकडील कांभोरे कित्येक प्रदेश पेशव्यांस मिळाले. ता. २५ नोव्हेंबर रोजी पेशवे निजाम यांच्या भेटी झाल्या. उभयतांनीं एकमेकांस पोषाख केले. त्यानंतर शिंदे होळकर लगेच हिंदुस्थानांत परत गेले, असें डफ म्हणतो, तें खरें नाही. पुढील सकांतीस (१३ जानेवारी १७५३) दोघेही सरदार पुण्यांत पेशव्याचे भेटीस समारंभानें आले; आणि ता. २२/२३ जानेवारीस पेशव्यांचा निरोप घेऊन परत हिंदुस्थानास गेले. (पु. रो. ८७). मराठ्यांशीं तह करून बुसी व सलावतजंग हैदराबादेस गेले, तेव्हापासून निजामाचें वास्तव्य बहुतेक तेथेंच होऊं लागलें. तह झाल्याची हकीकत बीक्षितास कळवितांना पेशव्यानें खालील उद्गार काढिले आहेत. 'नबावांनीं फिरंग्यांच्या (बुसीच्या) विद्यमानें आम्हांशीं सल्ला केला, हें दुःख सर्वां अमीरांस होऊन बिघाड करावा, हे इच्छा करितात. परंतु जीव कोणांत आहे ! सर्वही निर्मात्य. पदरचा पैका वेंचावा, जातीनें हिंमत धरून करावेंच करावें, हे गोष्ट कालेंकरून कोणांतही राहिली नाही.' [ता. २५-१-१७५३, का. सं. प. या. ले. १४]. यावरून मराठ्यांनीं निजामाची केवढी हत्ताखी केली, त्याचा अंदाज होतो. या वेळीं वास्तविक सर्व दक्षिण नानासाहेबानें सोडविली, असें पर्यायानें म्हणतां येईल.

बाजीउद्दीनास निजामीची सनद बादशहानें दिली, ती केवळ पेशव्यांचे शिफारसीवरून दिली. इतकें वजन पेशव्यांचें प्रत्यक्ष दिल्लीतसुद्धां बसलें होतें. स. १७५३ च्या मार्चांत अंताजी माणकेश्वर दिल्लीहून लिहितो. ' ज्यास पंतप्रधान निजामीची सनद देण्यास सांगतील, त्यास देऊं. मुख्य सुभेदार स्वामी (पेशवा). ज्याजवर स्वामीची कृपा तो सुभेदार खरा, [भा. व. १ प. या. ले. ५०], असें बादशहाचें कळविणें होतें. म्हणजे दिल्लीतील कारभारांचीं सूत्रें पेशवा हालवीत होता. सलाबतजंगास निजामीची सनद बादशहानें पेशव्याच्याच मागणीवरून दिली. गाजीउद्दीनास आणि त्याचा एवढा परिणाम झाला. सलाबतजंगास काढून गाजीउद्दीनाचे मुलासही निजामी देण्याचा बूट निघालेला होता. अर्थात् पेशव्यानें आपल्या करामतीनें हिंदुपदपातशाहीची एवढी तड पोचविली.

निजामाच्या दरबारांत बुसीचें प्राबल्य वाढतांच दोन तट उपस्थित झाले. तेणेंकरून प्रांतांप्रांतीचे कारभारांत नानाप्रकारची ढवळाढवळ होऊं लागली. अदवानीच्या सुभ्यावर अब्दुल हादीखान यास सलाबतजंगानें नेमिलें, आणि त्याचजागीं रव्वाजा न्यामदुल्लाखान यास बुसीनें नेमिलें. त्या दोघांचा तंटा वाचण्यालायक आहे. [खं. ३ ले. १४७, जानेवारी १७५२]. सुभेदारीची उघड विक्री होऊं लागली.

भालकीचे तहांत निजाम व पेशवे या उभयतांनीं मिळून कर्नाटकांत स्वारी करावी, असा बेत ठरलेला होता. ' सलाबतजंगाचा करार कीं, उभयतां मिळोन कर्नाटक प्रांतांत जावें. हल्लीं कलबुर्ग्यांस आहेत. शिपायांचा दंगा फार. लोकांचाही फितूर आहे. सर्वांचे मते फिर्गी नसावे. मोठा राडा पडला आहे. मोगल तों कर्नाटकांत येतां दिसत नाही. श्रीमंतांचा आग्रह कीं, दोन महिने स्वारी कर्नाटक प्रांतांत करावी, थोडा बहुत खेवज शह देऊन घ्यावा, आणि पुण्यास यावें. आमचें वर्तमान तर चंदाबरास रवाना केलें. आजच स्वार होऊन जातो. ' असें पेशव्यांचा बकील कृष्णाजी रघुनाथ ता. १८ डिसेंबर १७५२ रोजी लिहितो.

[खं ३ ले. ४१५]. भालकीतून परभारें पेशवा स. १७५३ च्या जानेवारीत कर्नाटकचे स्वारीत श्रीरंगपट्टण पावेंतों जाऊन परत जुळईत पुण्यास आला.

स. १७५३ साली निजाममराठ्यांचे मंहत्वाचे असे कांहींच व्यवहार घडले नाहीत. या सालास उद्देशून रा. राजवाड्यांचे तिसरे खंडांत ले. ४३२ व ४३३ व पहिल्या खंडांत ले. १४-२२ इतके कागद छपकळ आहेत, त्यांवरून निजामाच्या कारभारांतील धांदल स्पष्ट होते. बुसीने सलाबतजंगास सर्वस्वी आपल्या कबजांत आणिलें, हा प्रकार सय्यद कम्हरखानास रुचला नाहीं; आणि हरप्रकारें बुसीचा पाडाव करण्याचा खानाचा उद्योग चालूच होता. बुसीला निजामानें ' गज्जरजंग ' हा किताब दिला होता. हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांशीं बुसीचा पत्रव्यवहार असून निजामाच्या दरबारीं तर तोच सर्व सूत्रे चालवीत होता. मात्र नानासाहेबाच्या अकौकिक मुत्सद्देगिरीपुढें बुसीला नमूनच वागावें लागलें. बुसीची अंतस्थ भूतुणा केवढी आहे, हें नानासाहेबानें ओळखून त्याला निजामाच्या दरबारांतून वर्षा दीड वर्षांत पिटाळून लाविलें. स. १७५३ च्या प्रारंभास सलाबतजंगानें डुप्रेला कर्नाटकची नवाबगिरी देऊन मंहमदअलीला त्या नवाबगिरीवरून काढून टाकिलें. सन १७५३ च्या अखेरीस बुसीने सलाबतजंगाला अगदीच संपुष्टांत आणिलें होतें. निजामाला हलका करावा, हा बुसीचा बेतच होता. तसाच तो नानासाहेबाचाही बेत होता. या दोघांनीं गुप्त तह करून निजामाला पुष्कळच बुडविलें. तेव्हां निजामानें डुप्रेकडे त्याची तक्रार केली. ती तक्रार डुप्रेनें न ऐकतां अशा तक्रारी आणूं नयेत, अशी वरती आपली सलाबतास घमकी दिली. तेव्हां निजामाला बुसीची खुशामत करवें भाग पडलें. हे सर्व प्रकार नानासाहेबास आपल्या वकिलामार्फत कळत होते. (राजवाडे खं. १, ले. १४-२५ व त्याचवरील टीपा पहा). ' दक्षिण सारी भोफळी करावी,' अशीं वाक्यें १७५०-६० च्या अवधीत महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखी घालीं होती. निजामाच्या राज्यांतील मुसलमानास

देखील हे राज्य बुडते असे वादू लागले, इतकेंच नव्हे तर ते बुडावे अशीही पुष्कळांस इच्छा झाली. घरांत सलाबतजंगाचा भावांशी कलह होता. दरबारांत शहानवाजखानासारखे राजद्रोही मुसलमान व जानबा निबाळकरासारखे कुटुंबी मराठे सरदार वावरत होते. बुसीसारख्या बुभुक्षित परद्रीपस्थाच्या हातांत राज्याची मुख्य सूर्य होती. आ संधीस निजामाचें राज्य बहुतेक बुडावयाचें, परंतु कांहीं दिवस बुसीला घालवून देण्याची बुद्धि ह्याच वेळेला सलाबतास झाली. नाहींतर नानासाहेब व बुसी या दोघांनी मिळून निजामाची राळ उडवून दिली असती. (राजवाडे खं. १ पृ. ६४).

७. निजामशाहींतील प्रमुख व्यक्ती, सय्यदलष्करखान व शहानवाजखानः—स. १७५३ सालापासून निजामपेशव्यांचे संबंध व व्यवहार कसकसे घडत गेले, त्यांत कोणकोणत्या व्यक्ती काय उद्देशानें वर्तिल होत्या, आणि त्यामुळे उभय राष्ट्रांचीं कारस्थानें कसकशी बदलत गेलीं, या गोष्टी, एकंदर मानगडींची गुंतागूत सोडवून, सुसंगतरीतीनें नमूद करणें जरूर आहे. या बाबतींत डफनें पुष्कळ प्रसंगीं उडवाउडवी केल्यामुळे संगति लावण्याचें काम बिकट झालें आहे. रा. राजवाड्यांचे खंड १, ३, ६ व का. सं. प. या. यांतील त्या वेळच्या लेखांची संगति जुळवून एकंदर घडामोडींचा मेळ बसवावा लागतो. नवाब सलाबतजंग निजामशाहींचा कारभार करीत होता, परंतु बुसीनें लष्करी जोरावर त्यास सर्वस्वी ग्रासून टाकिलें होतें. शत्रूंचा पाडाव करण्यापुरती जरी त्यास फ्रेंच पलटणांची व तोफखान्याची मदत पाहिजे होती, तरी त्यांचें दडपण अंगावर पडून, आपली सत्ताही संपुष्टांत येत चालली हे त्यांस दुःसह झालें. त्याचे भाऊ बसालतजंग व निजामअली हे दोघे तूर्त प्रतिबंधांत होते; आणि पुढें स. १७५६ च्या मे महिन्यांत जेव्हां सलाबतनें बुसीस काढून दिलें [खं. ३ ले ४८१] तेव्हांच दोघां भावांस प्रतिबंधांतून एकाएकी बाहेर आणून सलाबतनें, एकास भू. निजामअलीस वन्हाडचा सुभा व दुसऱ्यास

म्ह० बसालतजंगास विजापुर अदवानीचा सुभा दिला. [खं. ३ ले ४७८] तेव्हापासून पुढे या दोन भावांचा संबंध निजामाचे व्यवहारांत येऊं लागला. निजामाकडील दुसरी प्रमुख व्यक्ति बुसी होय, त्याचा वृत्तांत या वेळच्या कारस्थानांत विशेष महत्त्वाचा आहे हें सांगणें नकोच. बुसीचा दुभाष्या अब्दुल रहिमानखान ऊर्फ हैदरजंग हा मोठा व्रात्य व कारस्थानी गृहस्थ असून तो बुसीचा पक्ष हरएक अडचणीत सावरून धरीत होता; आणि स. १७५७त कांहीं दिवस त्यास निजामाजवळ मुख्य प्रधानकीचा अधिकारही बुसीच्या सल्ल्यानें प्राप्त झाला होता. ' हैदरजंग गुंड आहे, फावल्यास पुढें येईलही. फिसादीस अंतर करणार नाही. केल्ल्यास काय होणें ? श्रीकृपेनें फजितच होईल, परंतु मोठें पद योग्य नव्हे.' [खं. ३ ले. ४८४]. शहानवाजखानास प्रधानकीवरून काढून या हैदरजंगास तें पद देण्याच्या भानगडी चालल्या असतां नोव्हेंबर १७५६ चें हें पत्र आहे. याशिवाय निजामाकडील प्रमुख व्यक्ती म्हणजे सय्यद लष्करखान व शहानवाजखान या होत. दोघेही बुसीच्या विरुद्ध असून पेशव्याच्या लोभांतले होते. त्यांत विशेषतः सय्यद लष्करखानाचा व नानासाहेबाचा ऋणानुबंध विशेष होता. स. १७५२ च्या एप्रिलांत रामदासपंताचा खून झाल्यावर हा खान निजामाचा प्रधान झाला. पुढें स. १७५४च्या जानेवारींत बुसीच्या सांगण्यावरून सलाबतानें सय्यद लष्करखानास आपल्या प्रधानकीवरून दूर करून बऱ्हाडच्या सुभेदारीवर नेमिलें; आणि शहानवाजखानास प्रधानपद दिलें. परंतु उत्तरोत्तर निजामाला फ्रेंचांनीं सर्वस्वी ग्रासलेलें पाहून सय्यदलष्करखान अत्यंत उद्विग्न झाला. पुढें त्याची बऱ्हाडची सुभेदारीही काढण्यांत आली, त्यामुळे देशत्याग करून तो मक्केस जाण्याच्या विचारास लागला. 'आम्हांसही खानाचें पत्र, मक्केस जातों, दस्तक व साहित्यही लागेल तें द्यावें, म्हणून आलें. ऐशास, खान दीर्घदर्शी. यांसारखें मनुष्य या जिल्ह्यांतून उदासीनतेनें गेलिबा आमचें नुकसान व नवाबाचें बहुतच नुकसान. त्यानें इतकें उदास व्हावें हें योग्य नाही. विवेकें करून नवाबाजवळच राहावें. त्याजविषयी

नबाबास सांगावयास आम्ही कधीही अंतर करणार नाही. आणि आम्ही सांगितल्यावर नबाबही त्यांचे महत्त्व रक्षूनच चालवितील. हा विचार मनास न ये तर दिलीस जावें, तेथें मातबर सेवा करावी. हाही प्रकार चित्तास न ये तर आम्हांजवळ राहावें. हेही दौलत स्नेहाचे मार्गें त्यांचीच आहे. असें कोणतें संकट पडलें कीं, सर्व सांगतात तें न ऐकतां मकेस जावें. दोनही पक्षांतून एकादे पक्षाचा अवलंब करून उदास न व्हावें हें उचित आहे. करूं तर नबाबाचा सर्वाधिकार, नाही तर कांहींच न करूं असें म्हटल्यास कसें कार्यास येईल ! ते खावंद, हे सेवक खावंदाचे, सेवकाचे अदीनें आजपर्यंत कोणाचेंही चाललें कीं काय, याचा विचार खान पुरते जाणतात; तो आपले ध्यानांत आणून ज्यांत आपलें स्वरूप आहे, नबाबाची चाकरी घडे तें करावें. आम्हीही यांचे स्वरूपास अंतर पडे असें कदापि करणार नाही. सामोपचारे व आपलेकडूनही खानाचें बरें तें करावयास अंतर मार्गें केलें नाही, पुढें करणें नाही. परंतु तुटे तो त्यांनींही ताणूं नये. त्यांनीं तोडून गेल्यास शहानवाजखान सुखच मानितील. इतकें असून नच मनास येईल तर सर्व प्रकारें जहाजाचें साहित्य करूं. मुंबईस इंग्रजकडे साहित्य करून देऊं. जो पक्ष ते अवलंबितील, त्याचें सर्व प्रकारें साहित्य करूं. परंतु त्यांनीं न जावें, समजून राहवें हेंच उत्तम. ता. २४ डिसेंबर १७५४. [खं. ३ ले. ४४८ व ४४९]. ही पत्रें नानासाहेब पेशव्यानें औरंगाबादचा वकील वासुदेव दीक्षित यास लिहिलेली आहेत. मल्हारपंत नांवाचा सय्यदलष्करखानाचा दिवाण होता, त्यास स. १७५५ च्या फेब्रुवारीत पेशव्यानें दीक्षितासह नगरच्या बाजूस भेटीस बोळाविलें होतें. (खं. ३-४५१ व का. सं. प. या. १६). सय्यदलष्करखानास निजांमाचा कारभार पाहिजे होता; आणि ही त्याची खटपट स. १७५५ सालांत वर्षभर चालू होती. 'बुसी आदिकरून सर्वही येथील अमीर खामची आर्जेवें करितात. आपणही आम्हांस अधिकार देण्याबद्दल बुसीस

पत्रे पाठवावी, 'अशी विनंति खानाने पेशव्यास केली आहे. [का. सं. प. या. १७, १८]. परंतु अशा बाबतीत कोणाच्या म्हणण्यावर किती विश्वास ठेवावा याची पेशव्यास खात्री नव्हती. तेथे ' निजामशाहीत चिचिद्गुद्दि, सत्यभाषण या गोष्टी नाहीसशाच दिसतात. ' सबब बारकाईने तपास करून सर्वांचे हृदयगत कळविण्याविषयी पेशव्याने दीक्षितास लिहिले. [खं. ३-४५७-जुलई १७२५]. तपासाअंती खानाचे विरुद्धच निजामाचे दरबारी सर्व प्रकार होता असे आढळून आले. खानाचे तोंडे कोणाजवळ बोलणेंसुद्धां कामाचें नाही, अशी स्थिति स. १७५६ त होती [खं. ३ ले. ४७७ व ४७९]. यानंतर खानाचा उल्लेख फारसा नाही. 'कांही दिवस त्यास औरंगाबादची सुभेदारी झाली होती, त्यास खान वारले. त्यांस सख्खा भाऊ आहे किंवा नाही. लेक तो नाहीच. सर्व द्रव्य नबावांनीं जप्त करविले कीं काय ?' असे पेशव्यानें दीक्षितास स. १७५७ च्या मे व जून महिन्यांत विचारलें आहे. अर्थात् त्याचेपूर्वी थोडे दिवस सय्यद लष्करखान मरण पावला. [खं. ३ ले. ४८८ व ४८९].

सय्यदलष्कर व शहानवाज दोघेही वृद्धनिजामाच्या वेळीं तयार झालेले इसम नासिरजंगाजवळ होते. नासिरजंगास निजामाने पकडिले तेव्हां कढाईत सय्यदलष्करखानाने नासिरजंगाचा प्राण वांचविला होता. शहानवाजखानाने तर निजामाच्या विरुद्ध उठण्यास नासिरजंगास चांगलीच भर दिली होती; आणि नासिरजंग पकडला गेल्यावर शहानवाज मारलाच येऊन असता, पण निजामाच्या फौजेतील त्याच्या एका दोस्ताने त्यास गुप्त वाट दाखवून बाहेर काढून दिले. पुढे सात वर्षेपर्यंत तो लपून अज्ञात-वासांत होता. त्या अज्ञातवासांत त्यास फुरसत-मिळाळी तिचा उपयोग त्यानें मुआसिर-उल्-उलम हा सुंदर ग्रंथ लिहिण्यांत केला. (इ.स. २-२१).

दुसरी व्यक्ति शहानवाजखान. याचेंही लक्ष पेशव्याच्या बाजूस होते; आणि फ्रेंचांना काढून देण्याविषयी तो शिक्कस्त करीत होता. प्रथम तो नासिरजंगाचे पदरी असून, फ्रेंचांच्या कृष्णकारस्थानांनाच नासिरजंग

मारळा गेला, हा प्रकार कळल्यापासून त्याचा फ्रेंचांच्या विरुद्ध चित्तक्षोभ झाला, तो कधी शमला नाही. हा प्रधानकीवर असता तर, फ्रेंचांचा रिषाव निजामशाहीत झालाच नसता. सलाबतजंगास औरंगाबादेतून काढून हैदराबादच्या बाजूस ठेवण्याचा प्रयत्न शहानवाजनेच फारसा चालू दिला नाही. स. १७५४ च्या जानेवारीत त्यास निजामाची प्रधानकी मिळाली. तेव्हांपासून तीन चार वर्षे तो निजामाच्या कारभारांत प्रमुख होता. स. १७५६ तील पेशव्यांच्या स्वारीनंतर म्ह. मे महिन्यांत निजामाने बुसीस घालवून दिलें, तेव्हां इंग्रजांची मदत मिळविण्याची पूर्व तयारी शहानवाजने करून ठेविली होती; परंतु त्याच संधीस कलकत्त्याच्या अंधारकोठडीचा प्रसंग उद्भवल्यामुळे इंग्रजांची मदत निजामास मिळू शकली नाही. पुढे वर्णन करावयाच्या निजामाच्या व्यवहारांत शहा नवाज-खानाचें अंग प्रमुख आहे. स. १७५८ चे आरंभी त्याचा खून झाला.

यांशिवाय निजामाकडील व्यवहारांच्या कागदांत कित्येक व्यक्ती येतात, त्यांची थोडक्यांत स्पष्टता खाली दाखविणें जरूर आहे.

नसीरजंग ऊ. रुक्नुद्दौला—हा निजामाचा सर्वांत घाकटा मुलगा.

मीरमोगल तो हाच. यास घाकटे नसीरजंग असे म्हणत.

मीरमहंमद हुसेनखान—वरील नसीरजंगाचा कारभारी.

ख्वाजा न्यामदुल्लाखान—कांहीं काळ अधवानी प्रांताचा सुभा.

सफ़सिकतखान—हैदराबादचा सुभा.

अब्दुलहादीखान—अधवानी प्रांताचा कांहीं काळ सुभा.

दिलावरखान—निजामी फौजेतील सरदार—शिन्ध्याचे बंदोबस्तास होता.

हकीम मईमदअली—मराठ्यांशी बोलणें करणारा निजामाचा वकील.

बाजवलीखान—निजामलीचा कारभारी.

बुरंगाह कुलीखान—औरंगाबादचा कोतवाल.

मुल्करखान व इम्राहीमखान—हे दोघे गारद्याचे सरदार बुसीचे हाताळावी तोफखान्याचें काम शिकलेले होते. हे यापुढे

मराठ्यांच्या नोकरीत आले. इब्राहीमखान निजामलीबरोबर राहत असून, फ्रेंचांचा दुष्मन होता. [खं. १ ले ८१ पृ, १५७].

विठ्ठल सुंदर—निजामलीचा दिवाण.

शमसामजंग—किंवा शमसामुद्दौला हे सलाबतजंगाचे किताब.

शाफरजंग—बुसीचा किताब.

रायजगन्नाथ—बुसीचा दस्तरनवीस.

परशुरामपंत ऊ. परशुराम महादेव—सलाबतजंगाजवळ पेशव्यांचा वकील—मे १७५७ च्या पूर्वी मृत्यु पावलेला. [खं. १ पृ. ११५].

रघुनाथ गणेश—पेशव्यांचा वकील बुसीजवळ.

जावनराव केशव व कृष्णाजी त्रिंबक—पेशव्यांचे वकील शाहानवाजखानाजवळ—एकमेकांचे नातेवाईक होते.

श्यामजी गोविंद—निजामलीजवळ पेशव्यांचा कारभारी.

गणेश संभाजी खांडके

कचेश्वर त्रिंबक

भगवंतराव यादव

अवधूतराव केशव

} पेशव्यांचे कारकून निजामाकडील कामांत असलेले.

बाबूराव व यशवंतराव कोन्हेरे—नागपूरकर भोसल्यांचे सरदार.

जानोजी निंबाळकर महाराव, रावरंभा— } निजामाचे सरदार.
हजमंतराव निंबाळकर

निजामाकडील कागदपत्रांत ही नावे वारंवार येतात; म्हणून मुद्दाम त्यांची स्पष्टता केली आहे. या नावांच्या यादीवरून नानासाहेबांच्या अमदानीत मराठशाहीच्या उद्योगाचा व्याप केवढा वाढला होता, निरनिराळ्या प्रकरणांत किती लोक कामास लागले होते, कितीकांस राष्ट्रीयोगाचे शिक्षण मिळत होते; आणि एकट्या पेशव्याची नजर सारखी चहुंकडे कशी फिरत होती, याची कल्पना वाचकांस करता येते. स. १७५७ सालच्या मे से ऑक्टोबर दरम्यानच्या सहो महिन्यांतील ५५ पत्रे [ले. ६५-११९]

पहिल्या खंडांत राजवाड्यांनीं छापलीं आहेत. पेशव्याच्या पत्रांचे हे जबाब आहेत, म्हणजे जवळ जवळ इतकींच पत्रें या एका प्रकरणांत पेशव्यानें पांच महिन्यांच्या अवधीत लिहिलेलीं आहेत.

सिंगव्याच्या तहानंतर तीन चार वर्षे पावेतो निजामाचा व मराठ्यांचा युद्धप्रसंग झाला नाही. उभय पक्षांत धुसपूस व कारस्थाने चालूं होती, परंतु स. १७५३ पासून १७५६ ही वर्षे शांततेत गेली, असें म्हणण्यास चिंता नाही. स. १७५६ च्या पहिल्या चार पांच महिन्यांत, सावनूरच्या हल्ल्यांत निजामाची मराठ्यांस प्रत्यक्ष मदतसुद्धां होती. उभयतांचा उग्र युद्धप्रसंग असा स. १७५७ त झाला. त्यास सिंदखेडची स्वारी असें नांव आहे. ही स्वारी २७ ऑगस्ट स. १७५७ पासून २ जानेवारी स. १७५८ पावेतो चालली. त्यानंतरची निजामावरील स्वारी म्हणजे उदगीरची होय. ती स्वारी डिसेंबर १७५९ पासून मार्च १७६० पावेतो चालून मग पेशव्याच्या फौजा पानपतावर गेल्या. या मुख्य स्वाच्या ध्यानांत धरून निजाम-मराठ्यांचे व्यवहार उकलून दाखवावयाचे आहेत.

हे व्यवहार समजण्यासाठीं स. १७५३ ते १७५६ पावेतो निजामाचे स्वतःचे व्यवसाय व मुक्काम कोठे काय होते, हें प्रथम पाहिलें पाहिजे. स. १७५३ च्या आरंभीच बुसी सलाबतास बेऊन हैदराबादेकडे गेला. आपल्याबरोबर कर्नाटकच्या स्वारीत सामील व्हावें, अशी पेशव्यानें निजामास सल्ला दिली होती; परंतु तो त्याप्रमाणे वागला नाही. निजामानें हैदराबादेस राहवें, असा बुसीचा आग्रह होता. कारण बहुधा हें ठिकाण किनाऱ्यावरील फ्रेंच सत्तेच्या आटोक्यांत होतें. अशारीतीनें फ्रेंच लोक निजामशाहीचा ग्रास घशांत टाकणार हा प्रकार निजामाच्या इतर मुत्सद्यांस पटणारा नव्हता. या दृष्टीनें पाहतां बरील तीन चार वर्षे म्हणजे फ्रेंचांचा बुसी व निजामाचे मुत्सही यांच्या झगड्याचीच होत. बुसी आपला पाय मजबूद करित होता, मुत्सही त्यास दूर ठेवीत होते; आणि स्वतः निजाम दोहोंच्या मध्ये लोंबकळत होता; आणि इकडून पेशवा सर्व

यक्षांशी संधान ठेवून मराठ्याहीचा विस्तार होईल तितका करण्यास झटत होता. वर दर्शविलेली सर्व मंडळी या झगड्यांत भाग घेणारी होती. हैदराबादेस गेल्यावर आरंभीच बुसीला एक विघ्न उपस्थित झाले. त्याची प्रकृति एकाएकी अतिशय बिघडून आरामासाठी त्यास मच्छलीपट्टणास जावे लागले. मागे त्याच्या फौजेस पगार वगैरे वेळेवर न मिळून घोट्याळे झाले. सय्यद लष्करखान कारभारावर होता, त्याने व शहानवाजखानाने मिळून फ्रेंचांची फौज हैदराबादेसच राहून देऊन तिच्या पगार वगैरे दिला नाही, आणि लगेच निजामास औरंगाबादेस आणिले.

८. निजामाचे दरबारी पेशवा व फ्रेंच यांची स्पर्धा:—अशारीतीने फ्रेंचांच्या फौजेची पांगापांग करून, शेवटी हे अवजड लोढणे गळ्यांतून कायमचे काढून टाकण्याचा सय्यदलष्करखाचा विचार होता. यासंबंधाचे त्या खानाचे एक पत्र हुप्पेच्या हातांत पडले. तेव्हां हुप्पेने हा प्रकार ताबडतोब बुसीस लिहून कळविला; आणि लगेच त्यास परत निजामाकडे जाण्यास सांगितले. प्रकृति थोडी प्रवास करण्याजोगी होतांच स. १७५३ च्या सेप्टेंबरांत बुसी हैदराबादेस आला. इकडे सय्यदलष्करखानाचे कारस्थान पेशव्यांच्याही विरुद्ध चालू होते; आणि सेप्टेंबर महिन्यापूर्वीच मराठ्यांशी निजामाचे पुनः फाटण्याचा रंग आला होता. 'मागील महिन्यांत फार गळबळा होता की, सल्ला बिघडतो. जानोजी निंबाळकर व हणमंतराव निंबाळकर, व चंभ्रसेनाचा ठेक असे एकमत झाले. असे मिळोन पेशव्यांशी बिघाड करावा. सिंदेहोळकर वगैरे फितव्यांत आहेत. अवघ्यांचे वकील आले आहेत. होळकराकडे मोगलांकडून वकील गेले आहेत.' [खं. ३ ले. ४३२ व ४३३ ता. २३ सेप्टेंबर]. बुसी परत येतांच, त्याने प्रथम पेशव्यांच्या वकिलांस गौरवून नानाप्रकारच्या गोष्ट आपणांनी व नजर वगैरे पाठवून पेशव्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. यावेळची पेशव्यांच्या वकिलाची पत्रे पहिल्या खंडांत दिलेली आहेत. [खं. १ ले. १४-२५]. बुसीने पेशव्यांचे वकिलांची भेट मोठ्या

कामनांनं घेतली आणि कळविलें की, 'गुदस्तां आमचे मर्फतीनें सह
 झाला, त्याप्रमाणें करार असावा, तुमचे दोस्त ते आमचे दोस्त, आमचे
 दोस्त ते तुमचे दोस्त. आमचे दुश्मन ते तुमचे दुश्मन, तुमचे दुश्मन
 ते आमचे दुश्मन. याप्रमाणें अमलांत आणावें. आम्ही लोक एकवचनी,
 जो करार केला तो केलाच, त्यांत तफावत होऊं देणार नाही. मोगल
 लोक काबुची (कबाड) आहेत. पेशव्याचे दौलतेची वृद्धि होते, ही
 मोष्ट त्यांस खूष लागत नाही. वेळ पाहोन दगा करावयास जपतच
 आहेत. इलाज न चाले, तेव्हां खुशामतीसही हजीर. सालगुदस्त महाराज
 निंबाळकरांहीं मस्हारराव होळकरांस फोडावयाचा मनसबा केला, लेकिन
 शेवटास न गेला. मम पस्ताबोन खुशामतीस लागले. पुढेही दगायाजीस
 चुकणार नाहीत. आम्ही रावप्रधानसाहेबांस जाणतो. त्यांही या लोकांस
 (मोगलांस) नजरेतच धरावें. रावसाहेबांचा व आमचा निखालस एक
 विचार असतां दुसऱ्याची गुंजार्ष आहे, ऐसें नाही. कित्येक उमदे
 उमदे मनसुबे खातीरखाह होतील. तूर्त आम्ही शहरास [औरंगाबादेस]
 जात आहों. कोणतेही काम करणें, तें रावसाहेबांचे इतिलाशिवाय करणार
 नाही.' [ले. १५-१८] हे पत्र १६ नोव्हेंबरचें शेवटचें आहे. त्यानंतर बुसीची
 व सळावताची भेट झाली. सन १७५३ च्या डिसेंबरास बुसी औरंगाबादेक
 पोचला, तेव्हां त्यानें आपल्या मनांतील बऱ्यावाइटाची ओळख सय्यद
 कर्करखानास मुळीच दिली नाही. उलट खानच काकुळतीस येऊन
 बुसीकरितां वाटेल तें करण्यास कबूल झाला. त्याचा फायदा घेऊन बुसीनें
 आपल्या फौजेच्या खर्चासाठीं दुसऱ्यावर अवलंबून रहावें लागूं नये म्हणून
 निजामाशीं नवीन तह करून उत्तरसरकार नांवाचा सालीना ४० लाख
 उत्पन्नाचा निजामाचा प्रांत आपल्या ताब्यांत फौजेच्या खर्चासाठीं म्हणून
 घेतला. या प्रांतांत ४७० मैल लांबीचा समुद्रकिनारा व गंजम, शिकाकोळ,
 विजयनगर, विशाखापट्टण, यानान, मच्छलिपट्टण, एलोर, निजामपट्टण हीं
 मोठमोठी शहरें आहेत तीं सर्व फ्रेंचांच्या ताब्यांत आली. हा तह ता. ४ डिसेंबर

स. १७५३ रोजी होऊन, [त्रि. रि. पृ. ५५१] त्यामुळे फ्रेंचांचे वजन व डुप्लेचा लौकिक देशांत अतोनात वाढला. थोडीशी फौज पाठवून बुसीने हा नवीन प्रदेश लगेच आपल्या ताब्यांत घेतला. पुढे ' सलाबताने त्वरेने बाहेर निघावे, हा बुसी यांचा विचार. याजकरितां नबाबाने खर्चभट व उमापति जोशी ऐसे पुणतांबेकर चार पांच जोशी मेळवून मुहूर्त पाहिला. सांगितलेले मुहूर्त फार लांब म्हणून ३० सफर (२६ डिसेंबर स. १७५३) शहानवाजखान वगैरेही करार केला. मुख्य गोष्ट द्रव्य नाही. याजकरितां बाहेर निघणे होत नाही. पीलखाना व उंटांस दाणा नाही. फाके गुजरतात. दरमहा लाखसवाळाख खर्च. याजकरितां बाहेर निघत नाहीत. मुसाबुसी नबाबास बाहेर काढणार ' [ले. १९ ता. ५ जानेवारी स. १७५४]. इतक्यांत त्रिचनापल्ली फ्रेंचांनी इस्तगत केल्याचे वर्तमान आले, त्यावरून बुसीने ' बहुत खुशाली केली. पन्नास पाऊणसे तोफांचे आवाज केले. प्रस्तुत, हजार गाडदी नवे ठेवितात म्हणोन वर्तमान आहे. मल्लीबंदरचा माजी कारभारी कलंदरखान याचा मुलगा अब्दुल रहिमखान मुसाबुसीजवळ कुळ अखत्यारी. त्यास सहा हजारी मनसब व नौबत निशाण दिवले. प्रस्तुत, येथे प्राबल्य मुसाबुसीचे आहे. सलाबतजंगास कोणी पुसत नाही. ' बुसीपुढे आपले कांही चालत नाहीसे पाहून सय्यद लफ्करखानाने राजीनामा दिला, तेव्हा त्याचे जागी शहानवाजखानाची नेमणूक झाली; पण त्यासही बुसीचे वजन खपले नाही. त्याचेही पेशव्याशी सूतच होतें. ' ता. २३ डिसेंबर स. १७५३ रोजी मुसाबुसी सय्यद लफ्करखानाचे परामर्शास गेले होते. खान मा. निव्हे आजाराची सबब करून घरांत आहेत. त्यांचा व शहानवाजखानाचा एक विचार आहे. ' [५ जानेवारी स. १७५४] पुढे सय्यद लफ्करखानास वन्हाडचा सुभा सांगितला. [खं. १ ले. २३].

बुसी व डुप्ले हे उभयतां एकमताने वागून फ्रेंचसत्तेचा पुरस्कार इतरतेने दक्षिण हिंदुस्थानांत करीत होते. पुढे स. १७५४ त डुप्लेच्या विरुद्ध फ्रान्सांत काहूर उठून त्यास फ्रेंच सरकारने फक्त बोलाविले; आम्ही

ता. २ ऑगस्ट १७५४ रोजी गोदेहू याच्या हवाली सर्व कारभार करून
ता. १४ ऑक्टोबर रोजी हुळे स्वदेशी निघून गेला. त्यामुळे बुसीची
बाजू लंगडी पडत चालली. स. १७५४ च्या एप्रिलांत निजामास वेऊन
बुसी हैदराबादेस गेला. तेथे दोन महिने राहून बुसी उत्तरसरकार प्रांतांतील
आपल्या नवीन प्रदेशाची व्यवस्था करण्यासाठी कांही दिवस मच्छलीपट्टण-
कडे निघून गेला. [जून १७५४] जाण्यापूर्वी निजामाने दरबार भरवून
बुसीस आग्रहाची विनंति केली की, ' आपण आम्हांस सोडून जाऊ नये.
आपल्याशिवाय आमचे क्षणभर चालावयाचे नाही. ' [ब्रि.रि.पृ.५५२]
आपल्या नवीन प्रदेशाचो व्यवस्था हुळें फार चांगली केली. विजय-
रामराजे नांवाचा एक हुशार गृहस्थ पाहून त्याजला बुसीने
या प्रांताचा कारभार सांगितला; आणि त्याचा वसूल सुरक्षितपणे
येण्याची व्यवस्था केली. वसूल बेताचा ठेविला, हिशेब चोख
राहिले, कोणावर जुलूम चालविला नाही, आणि पूर्वीच्या वतनांस बगैरे
हरकत घेतली नाही. या व्यवस्थेने बुसीचे नांव मोठे झाले आणि त्याचा
द्रव्यसंचय व बळ ही वाढत गेली. (डफ व खं. २-६४). उत्तर सरकार
प्रांताची व्यवस्था करून, गोदेहूचा हुकूम आल्याप्रमाणे बुसी स. १७५४
च्या अखेरीस परत हैदराबादेस आला. तेव्हां गोदेहूच्या कारभाराने
फ्रेंचांवरील लोकांचा विश्वास उडालेला बुसीस आढळला. सलाबतजंगाने
तर बुसीस बोलून दाखविले की, " इंग्रजांचा लौकिक वाढला असून
आम्हांस मदत करण्याचे सामर्थ्य व इच्छा फ्रेंचांस नाहीत. " तथापि
जसेतसे करून बुसीने निजामाची समजूत केली. शहानवाजखानाने
बुसीशी बाह्यतः सख्य ठेवून सर्व व्यवस्था त्याचे तंत्राने चालविली; परंतु
फ्रेंचांचे वाढते बजन मुसलमानांस किंवा निजाम शाहीतील मराठे सरदारंस
मुळीच आवडले नाही. ते कमी करण्यासाठी सर्वांनी अंतस्थ प्रयत्न
चालविले. याची जाणीव बुसीलाच चांगली होती; म्हणून कसेही करून
इंग्रजांशी सह कर, अशी आरंभापासूनच बुसीची टोंवणी हुळेस होती.

विषयमधीन सर्व मंडळीस माव घाटवें कीं, मोगलाई बुडाळी. 'मोगलांचे दौलतीची अखेरी आली. पंतप्रधानांचे सल्लेबुल्लं म्हणून दिवसेंदिवस त्यांचे दौलतीची भरभराट आहे.' एका अबलियानें भविष्य सांगितलें कीं, ' लढाईमध्ये तमाम मोगल मारले गेले. सलाबतजंगस कबरेत गाढावयास नेले. शहानवाजखानास जखमा लागल्या. मुसाबुसीचें शीर कापलें. लष्कर गारत झालें. पंतप्रधानांचे शेडे औरंगाबादेत दाखल झाले. ' [२० फेब्रुवारी १७५४, ले. २६ खं. १].

बुसीनें सलाबतजंगस काहीं थोडे दिवस हैद्राबादेस नेलें तरी स. १७५४ व ५५ हीं दोनही सालें तो बहुतेक औरंगाबादेसच होता. स. १७५४ च्या नोव्हेंबर डिसेंबरांत तो शहरांतच होता. [खं. ३-४४७, ४४८] फेब्रुवारी व जून स. १७५५ त बाहेर नव्हता. [खं. ३-४५१, ४५५, ४५८] सेप्टेंबरांत तो औरंगाबादेस असल्याचें दिसतें. [खं. ३ ले. ४६२] सारांश या दोन सालांत मराठ्यांच्यासंबंधानें निजामाच्या हालचाली महत्वाच्या नाहींत; आणि त्या वेळेचे कागदही फारसे उपलब्ध नाहींत. स. १७५६ च्या आरंभीं मात्र मराठ्यांच्या सावनूर वरील स्वारींत निजाम व बुसी हे सामील झाले. ती स्वारी संपतांच निजामानें बुसीस आपल्या जखून काढून दिलें. ' नबाब सलाबतजंग आमच्या मदतीस येऊन पावले. त्यांच्या आमच्या भेटी जाहल्या. मोगलाई कारभार. सुस्त अतिशय. बहुनायकी आहे. ' [खं. ३ ले. ४७६, २७ एप्रिल १७५६] ' नबाब स्नेह घरोबा फारच चरतात. शहानवाजखान व मुसाबुसी हंमेशा येत असतात. सर्वांनीं परस्परें इमान प्रमाण केलें आहे, त्यामुळे सय्यदलष्करखानचा पक्ष विशेष कोणी करीत नाही. ' असें पेशवा २८ एप्रिल स. १७५६ रोजीं लिहितो. [सदर ले. ४७७]. 'सावनूरच्या प्रसंगीं नबाबास आणणें जरूर जाहलें. नबाब एक दिवस फकीर होतो. नाहींतर फिरंगियांस निरोप द्या म्हणून' अत्याग्रह करून निरोप दिल्या. बहुत योग्य सेवक होते. भावांस कारागृहांतून एकाएकी सोडून, एकास वऱ्हाडचा सुभा, व एकास विजापुर अदवानीचा

सुमा दिव्हा. आम्ही (बुसीस) विरुद्ध दाखवावें तर आम्ह्या काबीस (सावनूरचे लढाईस) आला, त्याची विरुद्ध दाखविल्यास दुर्लौकिक होणार. ' [ले. ४७८] ' नबाब स्नेह घरोबा फार धरितात. आपण व तिथे भाऊ निखासपणें आमचे डेव्यास एकाएकी येऊन ममतापूर्वक भाषण करितात. [बुसीस वाळवावचा असल्यामुळे स. १७५६ च्या मे महिन्यांत निजाम पेशव्याची आज्ञा करीत होता.] शहानवाजखान व मुसाबुसी हमेशा येत असतात. सय्यद लखरखानाचा विशेष पक्ष कोणी करीत नाही. त्याची व बन्हाडची सुभेदारीही काढिली. ' आणि त्या सुभेदारीवर निजामलीची नेमणूक झाली. ता. १० मे स. १७५६ च्या पत्रांत देवाजीपंत वकिलानें पेशव्यास कळविलें, ' फिरंगियांस आज्ञा दिवली की, आपले फुलेचरीस जाणें. त्यांस अति निकट करून काढलें. फिरंगी कुच करून मल्हारजी होळकरापाशीं उतरले. होळकर लग्नासाठीं पंतप्रधानापासून रजा घेऊन चालले. मुसाबुसी याचा बनाव न बने यास्तव सलाबतजंगानीं निरोप दिव्हा. त्यांस मच्छलीबंदरी पाठविलें. तेथून जावयाचे भय, यास्तव पेशव्याकडून त्यांस पांचशें राऊत पोंहचवावयास दिव्हे. पुढें त्याणीं सरकारांत चाकरीस यावें असें केलें. फिरंगी मर्द, सरजाम चांगला, यांबकरितां चाकर ठेविलें. ' (सदर ले. ४७८-४८१). हें पत्र १८ मेचें आहे. म्हणजे बुसी यास नानासाहेब आपले चाकरीस ठेवणार होता, असें दिसतें. परंतु बुसी काहीं निजामशाही सोडून दूर गेला नाहीं. ' सलाबतजंगकडे मुसाबुसी होता, त्यास निरोप दिव्हा, पुढें त्यास पेशव्यानीं चाकरीस ठेवावें, असा करार केला आहे. ' [२१ मे १७५६, ऐ. ल. स. भाग १ नंबर ४ पृ. ८]. एकाएकी आपणास अशी रजा मिळालेली पाहून विरुद्ध कारस्थानांचा जोर बुसीचे लक्षांत चांगला आला; आणि कनेच त्यानें पुढील बेत मनांत ठरवून मोठ्या धूर्तपणानें सर्व योजना केली. दोनशें घोडेस्वार व सहाशें पायदळ युरोपियन व पांच हजार इतद्देशीय पायदळ व तोफखाना एवढी जय्यत तयारी बघळ असल्यावर हिंदुस्थानीतील

कोणाही सत्ताधीशास त्याने दाद दिली नसती. हे सर्व कारस्थान मुल्फरंखानाचे आहे, त्याने आपल्या फौजेत फितूर केला आहे,* आपण शत्रुपक्षाच्या पूर्ण ताबडोबत सांपडलों आहों, या गोष्टी लक्षांत आणून त्याने शांतपणे निजामाचा निरोप घेतला व मच्छलिपट्टणास जाण्याचे परवाने मागितले; आणि निघून जाऊन हैदराबाद येथे चारमिनार बंगल्यांत बंदोबस्ताने राहिला. चंद्रसेन जाधवाचा मुलगा रामचंद्र जाधव आणि कर्माळ्याचा जानोजी निंबाळकर रावरंभा यांस सलाबताने बुसीवर रवाना केले; परंतु बुसीने त्यांस फोडून आपल्याकडे वळविले; आणि मच्छली-पट्टणाहून ज्यास्त मदत लोंयाचे हाताखाली बुसीला आली, तिला या जाधव निंबाळकरांनी विरोध केला नाही. ऑगस्ट महिन्यांत ही मदत बुसीकडे येऊन पोचली. [ब्रि. रि. ५७७]

ता. १ सप्टेंबर १७५६ रोजी पेशवा लिहितो, ' फिरंगी भागानगरांत चार महाळांत (चारमिनार नांवाच्या ठिकाणांत) बळाबले आहेत. नबाब सलाबतजंग फौज जमवून भागानगरासमीप जाऊन पावले. परस्पर युद्धे फार होतात. नबाब आपली कुमक करावी म्हणोन आम्हांस लिहितात. फिरंगी आमची कुमक करावी म्हणोन आम्हांस लिहितात. दुतर्फाही मध्यस्थ आगही. (म्हणजे पेशव्यांचा ओढा दोघांकडेही सारखाच). ' फिरंग्यांनी भागानगरास न जातां शहरापासून दहा बारा कोसांचे अंतराने जावे, नबाबाची जिनसी द्यावी, ते न दिलही. नबाबांनी जलदी करून त्यांचे मागे फौज पाठविली, ते न पाठवावयाची होती. एकूण दोहीकडे अंतराय. तूर्त दोहीकडील पैगाम आम्हांकडे कुमकेविशीं आले आहेत. त्यास औरंगाबादेकडील वर्तमान काय, एतद्विषयी आपला व सत्यद लष्करखानाचा विचार करा, तो खानास पुसोन लिहावा. ' असे पेशवा दीक्षितास विचारतो. [ले. ४८३].

स. १७४६ च्या मे महिन्यांत बुसीला काढून दिल्यावर मद्रासकर हंग्रंकांके शहानबाजखानाने फौजेची मागणी केली. विजयदुर्गची कामगिरी

आटोपल्यावर हें, फ्रेंचांशीं लढण्याचें नवीन काम, क्लाइव्हनें मोठ्या संतोषानें पत्करिल्लें असतें; परंतु इंग्रजांच्या हातून निजामाची कुमक या वेळीं झाली नाहीं. अर्थात् बुसीचें पारिपत्य आपल्या हातून होत नाहीं, असें पाहून सलाबतखानें त्याची समजूत काढून त्यास पुनः आपल्या नोकरींत घेतलें. (१३ नोव्हेंबर स. १७५६ ले. ४८४). मुज्फरखानास आपल्या स्वाधीन करावें अशी बुसीची मागणी होती; परंतु ती निजामानें मान्य केली नाहीं. मात्र बुसीच्या आग्रहास्तव त्यास निजामानें नोकरीतून काढून दिलें. तेव्हां तो पुण्यास खटपट करून पुनः पेशव्याचे नोकरीस राहिला. या इराम-खोरास नोकरीत ठेवूं नये, असा सदाशिवराव भाऊचा आग्रह होता. या एकंदर भानगडींत बुसीचे वर्ष सहा महिने सर्वस्वी फुकट गेले, हें त्याचें मोठे नुकसान झालें.

नबाबांनीं, पारपत्य नीट न होई यासाठीं फिरंग्यांचीं सलूख केला. याजमुल्लें हैदरजंग (बुसीचा हस्तक अब्दुलरहमानखान) चढी लागून मुज्फरखानास घालवून दिले. (बुसीस घालविण्याच्या कामीं मुज्फरखानाची खटपट असावी). पुढें शहानवाजखानास जरब देऊन, दूर करून आपणच दिवाण व्हावें, ऐसा डौल दिसतो; परंतु असल्या प्रसंगीं प्रामाणिक वजनदार शहानवाजच आहे. सांप्रत सय्यद लष्करखानास नवी जहागीर दिली. समाधान केलें. त्यास त्यांचे मतें शहानवाजखान असावे, किंवा हैदरजंग फिरंगीच सर्व व्हावे. (म्हणजे दोहोंतून एका पक्षांनें निजामाचा सर्व कारभार करावा.) आमचें मत तों शहानवाजखान बरे. हैदरजंगांनीं फिरंगी यांची पूर्ववत् चाकूरी करून असावें. मार्गे सय्यद लष्करखानास दबावून काढलें. आतां शहानवाजखानास काढिलें म्हणजे मोगल मंडळीचा बकच उडून गेला. दुसरें, हैदरजंग फिसादी मनुष्य आहे. एतद्विषयी सय्यद लष्करखानाचा भाव काढून आम्हांस कळवावें. ' असें पेशवा दीक्षितास लिहितो. [ले. ४८४].

आतां मात्र निजामाच्या दरबारीं बुबीचें बघून अतोनात वाढलें; आणि त्या फ्रेंचांस घालवून देण्याच्या कांहीं एक हत्ताज निजामास अगर त्याच्या सल्लागारांस सुचेंना. इकडे बुबीस जर पांदिचरीहून चांगली मदत झाली असती, तर इंग्रजावर कलकत्याकडे संकट आलें असतां, मद्रासकरांस फ्रेंचांनीं सहज नाहीतें केलें असतें. हा प्रकार ब्रिटिश रिवाजतीत स्पष्टपणें वर्णिल्ल आहे. निजामापाशीं सर्व व्यवस्था लाबिल्यावर बुसी उत्तरसरकार प्रांतांतील प्रदेश हस्तगत करण्यासाठीं स. १७५६ च्या अखेरीस गेला. त्या वेळीं नबाब सिराजुद्दौल्ल्यानें त्यास आपल्या मदतीस बोलाविलें होतें. इत्तफ्यांत चंद्रनगर इंग्रजांनीं काबीज केल्याचें वर्तमान बुसीला समजलें, त्यावरून इंग्रजाचें ठाणें विशाखापट्टण हें बुसीनें हत्ता करून घेतलें. [स. १७५६]. परंतु उत्तरसरकार प्रांतांतील कामगिरी पुरी करण्यापूर्वींच बुसीला पुनरपि निकळीनें औरंगाबादेस निजामाकडे जावें लागलें. सलाबत-जंगाचे दोघे भाऊ निजामली व बसालतजंग व दिवाण शहानवाजखान या तिघांनीं पेशव्याशीं कारस्थान करून फ्रेंचांस काढून टाकण्याची सिद्धता केली. त्याच वेळीं पेशव्याचे चिथवणीवरून जानोजी भोसल्यानें उत्तरेकडून निजामास अगदीं बाहि ग्राहि करून सोडलें. [खं. १ पृ. ११८ व पृ. १४४] हा प्रकार पाहून सलाबतजंगानें घाबरून लगेच बुसीस परत बोलाविलें. परंतु तो सप्टेंबर १७५७ पावेतो आला नाही. ५७ च्या मे मसख्खा सलाबतजंग औरंगाबादेस होता. [खं. १ ले. ६४] जून महिन्यांत सलाबत व निजामली एकत्र होऊन कलबुर्ग्यावर फौजेचा जमाव करून होते. [खं. ३ ले. ४९०]. त्या वेळीं दीक्षितास एक निजामी सरदार लिहिलो. ' आज्ञा जात्याप्रमाणें येथील सर्व अमीरउमरावांची सल्ला घेतली. शहानवाजखान वगैरे उमराव आपले आज्ञेबाहेर कोणी नाहीत. निजामलीखां हे सलाबतजंगाचे मनांत विपर्यास आणून कांय कमजास्त करीत, हा मात्र संशय आहे. तथापि त्यांचा विचार बहुतकरून आपले जेहांतील अमीरउमरावांचे मूर्खतेबाहेर नाही.

हकदीक उमयबाबिशीं स्वतंत्रजमा जमों दावी. ' [३६ ४९१] या वेळीं निजाम सलाबतबंभाचा भाऊ निजामली हा ज्यास्त धूर्त असून हळू हळू पुढें वेजं कागला होता, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. पुढें शोषाच्या शिंदे-खेडच्या स्वारींत तोच प्रमुख होऊ. याचवेळीं शिवनेरचा किल्ला पेशव्यांनीं हस्तगत केला. हा किल्ला व जुन्नर परगणा निजामाचे ताब्यांत असल्यामुळे पुण्यास शत्रूची धास्ती नेहमीच असे. तो किल्ला—म्हणजे शिवछत्रपतीची जन्मभूमि,—आपल्या कबजांत आसावा, अशी तजवीज बाळाजी विश्वनाथास स. १७१८ त शाहूनें यादी दिली त्या वेळेपासून चालली होती. किल्ल्यावर महंमद आलमखान हा शूर सरदार असून किल्ला लहून हस्तगत होण्याजोग नव्हता. सबब उद्धव वीरेश्वर चितळ्याचे विद्यमाने किल्लेदाराशीं बोळवण लावून, त्यास वंशपरंपरेची जहागीर देण्याचें ठरवून किल्ला स. १७५७ चे मे महिन्यांत हस्तगत केला; आणि तेव्हापासून शिवनेर ताळुका स्वतंत्र केला. किल्लेदाराच्या जहागिरीपैकीं बाह्णगांव त्याजकडे अद्यापि चालत आहे. [रा. श. पृ. १४३ व भा. व. श.].

स. १७५७ च्या पावसाळ्यांत मराठ्यांचें व निजामाचें थोडें बहुत फाटत चाललें. बुघीळा घालवून दिल्यावर निजामशाहींत शिरकास करण्याचा पेशव्यानें प्रयत्न केला; परंतु फ्रेंचांस नसें निजामानें आपल्या छातीवरें घेतलें, तसें पेशव्यांस घेण्यास तो खुषी नव्हता; आणि दरबारांतही तो प्रकार कोणास रुचला नसता. फ्रेंचांस जसा उत्तरसरकार प्रांत मिळाला, तशी आपल्यास एखादी जहागीर मिळावी, अशी पेशव्याची अपेक्षा होती. 'सरकारांत पंधरा लाखांची जहागीर देण्याचा नबाबांनीं करार केला. ' [खं. १ ले. ६५] 'पंचाविशालक्षा रुपयांची जहागीर, दोन स्थळे चांगली कच्चा न होतां मोगल देऊन सलूख करीत असले तर बरेंच आहे. हें खपल्यावर पुढें आणखी त्याबपासून घेतलें जाईल. दिवसेंदिवस मोयक खीष होत जाईल, त्याप्रमाणें बरेचकर पुढें आणखीही साधकें जाईल. देखें करिहीं मोयकानें अनुसंधान करून फौज जमा करून बळ बरेलें तर आम्हीं

जात आहो. स्वामीच्या तेजःप्राप्तिकरून मनोदयानुरूप होऊन येईल. अे दिवशी बाहेर निघालों, तेच दिवशी चारपांचशें स्वार नगरास पाठविले. त्यांनी किल्ल्यास चौक्या बसवून रसद बंद केली असे. गंगातीरासही पांचसाशें स्वार ठे असत. आमची बातमीची खबर आली आहे. मोगलानें तमाम सरदार मराठे व फिरंगी यांस पत्रें पाठविली आहेत; वरचेवर सांडणीस्वार जात आहेत कीं सत्वर येणें. सलाबतजंगानेंही अनुसंधान लावलें आहे.' [१७३-२३ ऑगष्ट १७५७]. नगरचा किल्ला हस्तगत करण्याचा पेशव्याचा विचार बरेच दिवस असावा. 'स्वामीची मर्जी कांहींएक दिवसांपासून की, किल्ला अहंमदनगर सरकारांत मागावा, हें शहानवाजखानास कळलें होतें; आणि सांप्रत जीवनराव केशव यांनीं खानास सांगितल्यावरून स्वामीची मर्जी त्यास पुरती कळली. त्यावरून स्वामीची खातर जरूर जाणून किल्ले अहंमदनगर स्वसंतोषें स्वामीचे नजर केला. येथील लोक शब्द लावतील म्हणून सनद करून देतां येत नाही. आतांच या गोष्टीची चर्चा न करावी. जहागिरीचे परवाने आल्यानंतर विनंती लिहूं. ' असें पेशव्यास वकील लिहितो. हा किल्ला पुढें १७५९ च्या नोव्हेंबरांत कविजंगाकडून कायमचा मिळाला. त्यावरूनच उदगीरचें युद्ध झालें. [२९ जून १७५७-१. ६८]. ' शहानवाजखानाविशीं लिहिलें तें कळलें. पेशास सर्वप्रकारें त्यांचें अगत्य आहे. दतबा (शिंदे) येऊन पोहचत तों पंधरा दिवस दम घरावा. बाबरे होऊं नये. आम्हांस सर्वप्रकारें त्यांची अब्रू राखून आपलें काम कर्तव्य आहे. ' [१५ ऑगस्ट १७५७, खं. ३-४९२]. मराठ्यांशीं बिघाड करण्याचा निजामाचा विचार बरेच दिवस असावा. ता. ३१ मे १७५७ च्या पत्रांत पेशव्यास वकील कळवितो, ' फिरंग्यांस मागें बोलावूं पाठविलेंच होतें, व सांप्रतहि पत्र पाठविलें आहे. पहिले पत्राचें उत्तर फिरंग्यांकडून आलें कीं, आम्ही छावणीस तुम्हांपाशींच येतो. ' बुसी उच्चरसरकार प्रांतांत होता, त्यास निजामानें ताबडतोब परत बोलाविलें. शहानवाजखान पेशव्याची मदत मागत होता,

आणि सलाबत व निजामही फ्रेंचांच्या मदतीने पेशव्यांचा पाडाव करण्यास उद्युक्त होते. 'पुढे फिरग्यांकडील वर्तमान आले की, ता. २६ ऑगस्ट १७५७ रोजी विशाखापट्टणहून डेरे बाहेर केले जे इकडे यावे. ३० ऑगस्टला कूच केले. पुढे कूच दरकूच इकडे येणार.' [१. ७८] २५ सेप्टेंबरपर्यंत बुसी निजामास येऊन मिळाला नव्हता. (१. ८०) परंतु २६ सेप्टेंबरास मुसाबुसी व हैदरजंग हैदराबादेस दाखल झाले. [१. ११४] 'जीवन-रायाचे मार्फतीने बसालतजंगांनी कबूल केले की, पंचवीस लाखांची जहागीर व नगर आम्हांस द्यावे, शहानवाजखानास दौलताबाद, अंतर करार करावे, चहूँ लाखांची जहागीर द्यावी; परंतु निजामलीस बोलावितात. वरकड मराठे मुजफरखानास बोलावतात. यावरून कांहीं कपटभाव ऐसेंही वाटते. तर यथार्थ वर्तमान दरगाह कुलीखानाचे किंवा दुसरे कोणाचे मार्फतीने काढून जरूर लिहावे,' असे पेशवा दीक्षितास ११ सप्टेंबरास लिहितो. [खं. ३. व ४९४]. 'भाऊ भाऊ सलाबतजंग बसालतजंग झगडून मरतात. जो कोणी पंतप्रधानाचे अखत्यारीची सुभेदारी काढूं म्हणेल, त्याचे पाठीवाटे काळीज निघेल.' [६. ३५७.] २२ सेप्टेंबरचे वर्तमान. 'नबाब शहरास (म्ह. औरंगाबादेस) येतात. श्रीमंतांशी यांचा विरुद्धाचा विचार नाही. यांचे चितांत आपले (दीक्षिताचे). विद्यमाने सलूखच करावयाचा आहे. हरप्रकारे श्रीमंतांची मर्जी रक्षाची हेंच यांचें मानस दिवतें.' [३. ४९५] सलाबतजंगाने औरंगाबादेस जाऊं नये, असे पेशव्याने ठरविले असावे. कारण २२ सेप्टेंबर स. १७५७ च्या पत्रांत नबाबाने शहरास जाण्याचे कारण व आपली अडबड सांगितली आहे. 'हल्ली शहराहून पत्रे नबाबाकडे, श्रीमंतांचा व नबाब-सलाबतजंग यांचा दारमदार ठरला, शहानवाजखानास दौलताबाद, अंतर दोन किले व पाच लाखांची जहागीर दिल्ली, श्रीमंतांसही जहागीर बीस लाखांची दिल्ली, कजा वारला, म्हणून आली आहेत. या उपर पहावे-काय विचार करतील' [३. ४९६] २२ सेप्टेंबर १७५७.

९. सिधखेडची लढाई—[ऑगस्ट स. १७५७ -ता. २ जानेवारी १७५८]. निजामानें पेशव्यास पंचवीस लाखांची जहागीर कबूल केलेली दिली नाही, त्यामुळे प्रकरण हातघाईवर येऊन उभयतांमध्ये युद्धप्रसंग उपस्थित झाला यास सिधखेडची मोहीम असें म्हणतात; ही मोहीम ऑगस्ट स. १७५७ त सुरू होऊन २ जानेवारी १७५८ पावेतो चालली. या मोहिमेंत विश्वासराव मुख्य असून त्यास युद्धाचें शिक्षण देण्यास व सांभाळण्यास दत्ताजी शिंदे याची नेमणूक होती. दत्ताजीबरोबर त्याचा पुतण्या जनकोजी विश्वासरावाप्रमाणेंच युद्धकलेचा ओनामा शिकत होता. पेशवा बाळाजी व सदाशिवराव मागें राहून मोहिमेचा पाठपुरावा करीत होते. निजामाकडून निजामअली व त्याचे दिवाण विठ्ठल सुंदर हे प्रमुख होते. शहानवाजखान याचें वजन संपुष्टांत येऊन सलाबतजंगाचा कारभार आतां निजामलीच प्रमुखत्वानें पाहत होता. [भा.व.श.पृ. ३७, रा. श. पृ. १४७] वास्तविक निजाम सलाबतजंग अगदी काबून गेला होता. शहानवाजखानाचे शातून बुधीस काढून देण्याचें काम सिद्दीस गेलें नाहीं, म्हणून त्याजवर निजामाची मर्जी बिलकूल नव्हती. यास्तव सलाबतजंगानें आपल्या दोघां भावांस बंधमुक्त करून अधिकारापन्न केलें. ते दोघे भाऊ, विठ्ठल सुंदर व इब्राहीमखान गारदी याचा विचार पेशव्यांशीं एकवार उघड सामना करून त्यांस नरम करण्याचा होता. बुसी येईपर्यंत असा प्रसंग आणूं नये, अशी सलाबताची इच्छा होती. बुधीला तरी निजामलीचें कारस्थान पसंत नव्हतें. त्याचा हस्तक हैदरजंग ह्यास दिवाणगिरी पाहिजे होती, परंतु निजामलीचाही आपल्याच हातीं कारभार घेण्याचा इरादा असल्यामुळे बुधीचें व त्याचें बरे नव्हतें. सेप्टेंबर अखेर बुसी हैदराबादेस येऊन पोंचला आणि बरेच दिवस औरंगाबादेकडे आलाच नाहीं. स. १७५६ त बुसीस लॉ याची मदत घेत असतां रामचंद्र जाधवानें त्याजला अडविलें नाहीं, याचा सूड घेण्यासाठीं शहानवाजखानाचे विचारें सलाबतजंगानें जाधवावर स्वाधी करून त्याची बहुतेक जहागीर जप्त केली, त्यामुळे जाधवही अंतःकरणांतून

सलबतच्या विरुद्ध होता. सारांश, निजामली, जाधव वगैरे संडळींचा एक पक्ष होऊन सलाबतजंग व शहानवाजखान हे बहुतेक असहाय झाले होते. स. १७५७ च्या पावसाळ्यांत सलाबतजंगाची औरंगाबादेस मोठी क्रेष्ण उडाली होती. फौजेस पगार न मिळाल्यामुळे लोक धरणे धरून बसले होते. बुझीस त्वरेने बोळाविले असतां, तो तर आलाच नाही. 'फिरंगियांस मार्गे बोळावूं पाठविलेंच होतें, व सांप्रतही पत्र पाठविलें आहे, जे तुम्ही लीकर घेणें. पत्राचें उत्तर आलें जे आम्ही लावणीस तुम्हांपाशींच येतों. ' [खं. १ ले. ६५ पृ. १२२]. परंतु बुसी वेळेवर आला नाही. 'फौजेनें पैशाचा गिळा बहुतच केला,' त्याचा बंदोबस्त शहानवाजचे हातून होईना, तेव्हां खानास दिवाणागिरीवरून काढून बसालतजंगास तें काम देण्याची फौजेनें सलाबतजंगास निकड लाविली. ती गोष्ट सलाबतानें नाइलाजास्तव मान्य केली. तेव्हां शहानवाजखान दौलताबादचे किल्ल्यावर जाऊन तेथे बंदोबस्तानें राहूं लागला, आणि पेशव्याचें साह्य त्यानें मागितलें. ' किल्ले दौलताबाद स्वामींनीं शहानवाजखान आपला मित्र जाणून त्यास देणें म्हणून परवानगी पाठविली, याजवरून खान फारच संतोष पावला ' (जून ता. २९ स. १७५७ खं. १ ले ६८). ' औरंगाबादेस शहानवाजखान दिवाण मोगलाचा त्याशीं हिशेब कितेबाचा कज्ज लाविल्यामुळे त्यानें आपली दोन तीन हजार फौज व मालमालियत, कविलेसुद्धां तयार होऊन उठोन शहरांतून दौलताबादेस गेला. त्याचेच विद्यमानें दौलताबाद (अगोदरच पेशव्यांनीं) इस्तगत केली होती. तेथे त्याचेच निसबतीचा कोणी होता. पुढें चौक्या बसवून शहानवाजखान कार्बूत आणावा, असा नबाबाचा मतलब आहे. [ऐ. ले. सं. भाग १ ले. १० पृ. १७ ऑगस्ट स. १७५७). लोकांत समज असा होता कीं, शहानवाजखानानें हा कपटव्यूह मुद्दाम रचिला होता. कदाचित् त्यात पेशव्यांचेही अंग असेल. सलाबतजंग शहानवाजखानाचे भेटीस दौलताबाद किल्ल्यावर आल्याशिवाय राहणार नाही. तो आला

म्हणजे त्यास एकदम कैद करून निजामलीस गादीवर बसवावें, असा चाट होता. परंतु सलाबतजंगास कोणी तरी, बहुधा फ्रेंच फौजेतील इसमांनी कानमंत्र सांगितला की, किल्ल्यावर जाऊं नये. त्यासच भेटीस बोलवावें आणि अपाय होणार नाही, असें वचन घ्यावें. सलाबतजंग किल्ल्यावर येत नाही, असें पाहून कटवाले ज्यास्तच चेतले. स्वाधीन होण्याविषयी शहानवाजखानास निरोप गेला, तेव्हां जबाब म्हणून त्यानें किल्ल्यांतून बाहेरच्या वेढा घालणाऱ्या फौजेवर तोफा झाडल्या. बसालतजंगानें निजामलीस आपल्या मदतीस बोलाविलें. तेव्हां शहानवाजखानानें पेशव्याची मदत बोलाविली. प्रसंग हातघाईवर येऊं नये म्हणून सलाबतजंगानें निजामलीस कळविलें, 'तुम्हीं पुढें येऊं नये' परंतु दिवाण शहानवाजखान यानें धन्याची अशी अभयार्दा केलेली निजामलीस खपली नाही. त्यानें बसालतजंगाच्या मदतीनें सर्व ठिकाणच्या फौजा गोळा करून दौलताबादेकडे चाल केली. इकडून मराठ्यांच्या फौजाही खानाचे मदतीस येऊं लागल्या. तेव्हां मध्यस्थांचे मार्फत बोलणी होऊन शहानवाजखान आपल्या धन्यास शरण गेला. इकडे निजामलीनें दिवाणगिरीचा कारभार सर्व आपल्या हाती घेतला; आणि मराठ्यांशीं लढण्याची तयारी केली. निजामलीचें व सलाबतचें मनांतून बरें नव्हतें; तथापि दिलसफाईचीं बोलणीं होऊन दोघे भाऊ एक झाले; आणि निजामलीस सलाबतानें निजामुल्मुल्क असोफजा असा किताबही दिला. तेव्हां शहानवाजखानाचे मदतीस पेशवे धावून आल्यामुळे निजाममराठ्यांचें प्रकरण हातघाईवर आलें.

वास्तविक सलाबतजंगाचे अंगीं कांहींच कर्तृत्व नव्हतें. पांच सात वर्षांच्या कारभारांत त्याचें अंगीं शहाणपण असें कांहींच उत्पन्न झालें नाही. जसा कोणी त्यास नमवील तसा तो नमत असे. बुसीनें त्यास सर्वस्वी ग्रासून टाकिलें होतें. बुसीसारख्या परस्थानें निजामशाही घशांत टाकण्यापेक्षा ती आपणच कां हस्तगत करूं नये, असा पेशव्याचा इरादा होता. दक्षिण मोकळी करणें हें पेशव्याच्या कारभारांतले एक धोरण

होतें. अशा भावनेमुळेच ही प्रस्तुतची मोहीम उपस्थित झाली. दुसरे विशिष्ट कारण असें कांही घडलें नाहीं. शाहू छत्रपतींच्या मृत्यूगसून पांच सात वर्षे झाली तरी मराठशाहीच्या उद्दिष्टांतले अनेक भाग अद्यापि तसेच रेंगाळत चालले होते. गेल्या दोन तीन वर्षांत कर्नाटकच्या स्वाभ्यांत पेशव्यास चांगलें यश येऊन पैसाही मुबलक मिळाला होता. तेणेंकरून उत्तरेत व दक्षिणेंत पेशव्याच्या सत्तेचा दरारा चांगला बसून हिंदुस्थानांतील कोणत्याही दरबारांत पेशव्याच्या शब्दास हुकमाचा मान मिळू लागला. तेव्हां बुसीस बाजूस काढून निजामशाहीचें संपुष्ट करण्याचा पेशव्यानें विचार केला; आणि जहागिरीचें निमित्त पुढें केलें. पेशव्याचे वकील निजामशाहीतील प्रत्येक हालचालीची इत्थंभूत बातमी त्यास पुरवीत होते, आणि पेशवा सावधगिरीनें वागून त्या सर्वांस ताकिदी देत होता. 'जानोबी भोसल्यानें वऱ्हाडांतून निजामास खालीं चेगवें आणि पेशव्याचे तोंडावर आणावें असा घाट असून, भोसल्यानेंही आपली कामगिरी यथायोग्य बजाविली. 'पेशजी लिहिल्याप्रमाणें निजामलीचा प्रकार करावयाचें करणें. पंचवीस लाखांची जहागीर सरकारांत द्यावी. नगर द्यावें. शहानवाजखानास तीन लक्षांची जहागीर आणि दौलताबाद व अंतूर दोनही किल्ले करार करावे. इतके मजकूर कबूल केले म्हणून जीवनराव याणीं लिहिलें, त्यावरून चिरंजीवास व दत्तबास सलूख करावयाविशीं लिहिलें आहे. सत्वर पंच- विसांचे परगणे मात्र चांगले निवडून घ्यावे, भेटावें. सलूख जाहीर करावा. परंतु फौजा जमा करितात. निजामली येणार. इब्राहीमखान हुंजाच्या गप्पा मारतात. त्यास तूर्त सलूख लावून ठेवावा. फौजा जमा जाल्यावर कळ्यास उभे रहावें, ऐसा भाव आहे. शुद्ध भाव आहे किंवा काय हा शोध घेऊन लिहावें.' असें पेशव्यानें वकिलास लिहिलें. त्यावरून वकिलाचा जबाब तपशीलवार आला. 'निजामलीचा दिवाण विठ्ठल सुंदर बाळापुरास कर्जवाम मेळवावयास गेला आहे. इब्राहीमखान नानाप्रकारचे विचार

करीतच आहे, त्याजपाशी लढाऊ सामान चांगलें होतें. स्वामी (पेशवे) ज्यास हाती धरतील त्यास नमुदांत आणतील हें सर्वांस कळलें आहे. निजामली गिरणा नदीवर आले. एक दोन दिवसांत शहरास दाखल होतील. त्याससमागमें चार पांच हजार स्वार आहेत. इब्राहीमखान गारदी आहे, त्याजपाशी अडीच हजार गाडदी व पंचवीस जरब तोफा इतका सरंजाम आहे. सलाबतजंग कारभार करितात. निजामलीचा संकेत आहे की, कुंभ करून गांठ घालावी. पारिच्छिन्न दग्याचा विचार आहे. सावध असणें. विठोजी सुंदर दिवाण पांचशें स्वारांनिशी उद्यां बाळापुराहून येणार. दीडलाख रुपयांचा निकाल करून आणणार. हा काळवर तिथे बंधू समाधानें करून आहेत.' इत्यादि वर्तमान पेशव्यास वकिलांने लिहून पाठविलें. तिकडे हैद्राबादेस मुज्फरखान गारदी यानें बंडाई चालविली होती. 'इब्राहीमखान गाडद्यास लाख रुपये दरमहा करून निजामलीने नोकर ठेविलें. मनसुबा आहे की, सर्व बंधूंचे विचारें बारा लाख रुपये नगद (सालाचा पगार) कैसे अनुकूल पडतील ! यापेक्षां जहागीर द्यावी. राहतील तरी ठेवावे नाही तरी आज्ञा द्यावी.' सेप्टेंबर अखेर मुसलुसी हैद्राबादेस दाखल झाला. ता. ८ ऑक्टोबरच्या पत्रांत वकील पेशव्यास कळवितो की, 'सल्ल्याचा रंग दिसत नाही. विठ्ठल सुंदर दोन लाख घेऊन आले ते बांटले. कोणास दोन कोणास तीन रुपये देऊन थोडे दिवस समजाविलें आहे. आज निजामलीपाशीं विठ्ठल सुंदर, इब्राहीमखान वगैरे प्रहराउपर मसलत करीत बसले होते.' 'निजामलीचे मनास कांहीं नाही. हे चौघे मिळून खेळ करूं म्हणतात' एकंदरीत निजामाकडोळ मंडळींनी मराठ्यांशीं दोन हात करण्याची तयारी केली. अशी या प्रसंगाची तपशीलवार पत्रें ता. ८ ऑक्टोबर १७५७ पर्यंतची आहेत. त्या पुढचे प्रत्यक्ष लढाईचे वर्णन देणारे कागद उपलब्ध नाहींत. मात्र वरील ४०-५० पत्रें बारकाईने वाचलीं असतां तत्कालीन मुत्सद्देगिरी व युद्धनीति या विषयांवर चांगला प्रकाश पडतो. खं. ११ तील ले. १०० हें

पत्र ७ सेप्टेंबर १७५७ चें निजामली, विठ्ठल सुंदर व इब्राहीमखान यांच्या संबंधाचें आहे.

११ जिल्हेजीं म्ह. २७ ऑगस्ट स. १७५७ रोजी विश्वासराव मोगलांवर औरंगाबादेकडे चालून गेला. विश्वासरावाचा जन्म ता. २२-७-१७४२ चा. म्हणजे सिंदखेडच्या स्वारीत त्यास १५ वर्षे पुरीं होऊन सोळावें लागलें होतें. अर्थात् राष्ट्रोद्योगाच्या त्या उमेदीच्या काळांत लोकांस पराक्रम करण्यास पाहिजे तेवढें क्षेत्र मोकळें होतें. कुटुंबांतील वडील मंडळीबरोबर प्रत्यक्ष अनुभवाच्या शाळेंत लोकांच्या उद्योगास अल्पवयीन सुरुवात होत असे. शिवाजी, बाजीराव, चिमाजी आपा, नानासाहेब व तत्कुटुंबीय मंडळी, पटवर्धन वगैरे मंडळी, भोसले, शिंदे, होळकर, गायकवाड वगैरेंच्या हकीकतींवरून लहानपणापासूनच पराक्रमक्षेत्राचे दर्वाजे खुले होत असत असें दिसतें. ' सध्यां बारा तेरा वर्षांच्या सुमारास पोरें इंग्रजी अक्षरें शिकण्यास लागतात, त्या काळीं प्रांत काबीज करण्यास व संसार चालविण्यास त्याच उमरीचा पुरुष योग्य समजत असत. एकंदर आयुष्यक्रम त्यावेळीं भरीव असून सध्यांचे सारखा पोकळ नव्हता. संसाराची जबाबदारी व जगाचा अनुभव बाळगण्यांतच कळूं लागल्यामुळें त्या वेळचे लोक अल्पवयांत मरूनही प्रस्तुत कालच्या लोकांरक्षां व्यास्त दिवस जगत; व सहस्रपटीनें ज्यास्त महत्त्वाचीं कामें करीत. ' [राजवाडे खं. १ पृ. १४३] या मोहिमेंत व पुढें पानपतावर विश्वासरावास मुद्दामच अनुभव मिळविण्यासाठीं पाठविण्यांत आले होतें.

प्रत्यक्ष या मोहिमेची हकीकत देणारी त्या वेळचीं पत्रे उपलब्ध नाहींत. कांहीं थोडी हकीकत का. सं. भाऊसाहेबांची बखर या पुस्तकांत आहे. (पृ. ३६-३८) दत्ताजी व जनकोजी शिंदे मारवाडांतील मोहिम आटपून नुकतेच दक्षिणेंत आले होते. या वेळीं जयापगारच्या सत्सूखें विस्मरण त्यांस पाडून त्यांचा गौरव करणें जरूर होतें, म्हणून विश्वासरावाक शिंद्याचे हवाली करून मोहिमेची सर्व व्यवस्था पेशव्यानें त्याजलाच

सांगितली. 'त्यांनी नवाबास दसव्याकरितां (२२ ऑक्टोबर) औरंगाबादेसच गांठिला. नवाबाजवळ फौज, व्यंकटराव व जानबा निंबाळकर व गोपाळसिंग राजा खंदारकर व इब्राहीमखान गारदी यांची तीस हजार होती. रामचंद्र जाधव मात्र निराळा होता. गनीम भोंवताले उभे राहिले. मोगल बाहेर येईना. तेव्हां दत्ताजी, जनकोजी व विश्वासराव चालोन गेले. निजामली तमाशा पाहत दूर उभा राहिला. जानबावर दत्ताजी, व्यंकटरावावर जनकोजी व वरकडांवर विश्वासराव असे तिहींकडून तिथे उठले. व्यंकटरावाची वहीण जनकोजीस दिली होती. सोयरे झाले तरी जेवणापुरते. क्षात्रधर्मांत अंतर करितां येत नाहीं. उभयतांची मोठी मारामार झाली. नागोजी माने म्हसरडकर हे जनकोजीचे साडू, त्यांनीं जनकोजीशीं गांठ घातली; परंतु शिंद्याशीं करोलाचें म्हणजे बंदुकी स्वारांचें सामान भारी. करोलाकडून मार देवविला. त्यांत नागोजी माने गोळी लागून ठार झाले. त्याजवर सायंकाळ झाला. व्यंकटराव सेहुणे यांस परम दुःख जाले. मुलें माणसें समागमें होती. देहसार्थक केलें. निजामलीनें डेरिपास जाऊन दत्ताजी माने यांचें समाधान केलें. '

औरंगाबादेवर चाल करून जातांना विश्वासरावाबरोबर शिंद्याशिवाय दमाजी गायकवाड, गोविंद हरि, महादोबा पुरंदरे, मोरो बाबूराव कडणीस इत्यादि मंडळी होती. 'औरंगाबादेत त्रिवर्ग निजामबंधूंचा कोंडमारा झाला, तेव्हां त्यांनीं रामचंद्र जाधवास दहा हजार फौजेनिशीं भालकीहून ताबडतोब मदतीस बोलाविलें. जाधव येत आहे, असें पाहून लगेच त्याजवर विश्वासराव व दत्ताजी शिंदे चालून गेले. रस्त्यांत औरंगाबादचे पूर्वेस सुमारें पंनास मैलांवर सिंदखेडनजीक जाधव व दत्ताजी यांची गांठ पडली. तेव्हां बचावासाठीं जाधव सिंधखेडस्था गदींत आश्रय घेऊन राहिला; तेव्हां ठाण्यास वेढा घालून 'दत्ताजीनें मोर्चे लाविले. जाधवास सोडविण्यासाठीं निजामलीनें निकड लाविली,

सरी सलाबतजंग जागचा हालेना. तेव्हां निजामली एकटाच सिंदखेडाकडे चालून आला. इकडे नानासाहेब व सदाशिवराव पुण्याहून निघून नाशकास गंगास्नान करून नगरास येऊन राहिले होते, त्यांनी गोपाळराव रास्ते व पवार यांस शिंद्याचे मदतीस पाठविलें, त्यांनी निजामलीस अडवून धरिलें. नित्य युद्धप्रसंग चालू लागले. तेव्हां गोल बांधून सभोंवार तोफांचा आराबा देऊन बाहेर निघाले; दोन कोस भुजत भांडत सिंदखेडास दाखल जाले, तों खासे नाना व भाऊही येऊन पोंवले. दत्ताजी शिंदे हेरम पडून तमाम हत्यारांचा एकच मार दिला. दत्ताजी शिंदे यांनी हुकर खळास येतो, तशी हरेन मारामार केली तों नवाब केवळ हातघाईस आला. दत्ताजीचा पराक्रम पाहून भाऊसाहेबांचे नेत्र संतोष झाले. इकडे जाधवराव पाण्याचे तसदीनें जेरीस आला. पुढें पेशवा व निजामली यांनीं सल्ल्याचें सूत्र आरंभिलें. आठ दिवसांत साखरखेडलें येथें सल्ला झाला. नवाबानें शिकस्त होऊन पंचवीस लक्षांची जहागीर पेशव्यांस दिली. नवदुर्ग किल्ला या वेळीं पेशव्यांनीं घेतला. ता. २ जानेवारीस आंबेड नजीक सर्व स्वान्या एकत्र झाल्या. [भा. व. शकावल्या] नंतर पेशव्यास घेऊन निजामली औरंगाबादेस आला, तों बुसी नुकताच येऊन सलाबतजंगास सामील झाला होता. त्यास पाहून सर्वांचीच पांचांवर धारण बसली. शहानवाजखान निजामास शरण गेला, आणि निजामलीनेंही प्रसंग पाहून बुसीशीं विरोध दाखविला नाहीं.

१० शहानवाजखान व हैदरजंग यांचे खून—(स. १७५८ मे-जुलई). बुसीनेंही मोठ्या धूर्ततेची वागणूक ठेविली. सलाबतजंगास घनी समजून आपला सेवकभाव दाखविला. पेशव्यास अर्ध्या वाटेवर सामोरा जाऊन त्याची भेट घेतली. निजामलीची भेट मोठ्या बंदोबस्तानें घेऊन त्याच्या कपटभावाची ओळख त्यास दिली. बसालतजंगाशीं त्यानें सन्मानाचें वर्तन ठेविलें. शहानवाजखानानें भेटीची इच्छा दर्शविली असतां त्यास बुसीनें हैदरजंगाकडे बोट दाखविलें. कारण शहानवाज आतां दिवाण नसल्यानें

हैदरजंगाचे बरोबरीचाच होता. तेव्हां शहानवाजनं सर्व हकीकत हैदरजंगास सांगितली; आणि फ्रेंचांस काढून देण्याचा आपला उद्देश न सांगता, सलाबतजंग नेमळा असल्यामुळें आपलें कांहीं चालत नाहीं, असें त्यानें दर्शविलें. हैदरजंग महाकपटी आहे, त्याजवर विश्वास ठेवूं नये, असें अनेकांनीं बजाविलें असतांही शहानवाज सावध राहिला नाहीं. त्याजविरुद्ध हैदरजंगानें बुसीचे कान चांगले भरले होते; परंतु बुसीनें आपल्या उद्देशाची दाद खानास लागूं दिली नाहीं. ह्या प्रसंगीं बुसीनें शहानवाज-खानास दिवाणगिरी दिली असती तर सर्व पक्षांचें समाधान झालें असतें. तीन चार वर्षांत त्यानें राज्याच्या वसूलाची व्यवस्था चांगली सुधारली होती; आणि सर्व पक्षांची व इस्मांची त्यास चांगली माहिती होती. तसेंच निजामलीचा धाडसी व कावेबाज स्वभाव बुसी पूर्णपणें जाणून होता. आणि शहानवाजखानाशीं कपटभाव लढविण्याचें त्यास याकिंचित् कारण नव्हतें; परंतु हैदरजंगाचे मनांत स्वतः दिवाणगिरी मिळविण्याचा कावा होता, हें बुसीस उमगलें नाहीं. हैदरजंगानें दौलताबादेचे किल्लेदारास पैसे भरून वश केलें; आणि त्याजकडून किल्ला कबजांत घेऊन शहानवाजखानास कैद केलें. तसेंच निजामलीच्या ताब्यांतले फौजेस लांच भरून तीही हैदरजंगानें आपल्याकडे आणिली. ही फौज इब्राहीमखान गारदी याच्या ताब्यांत होती. हा इब्राहीमखान प्रथम बुसीच्या हाताखाली पाश्चात्यरीतीचें लष्करी शिक्षण मिळवून तयार झाल्यावर, पुढें बुसीशीं त्याचें पटलें नाहीं म्हणून तो निजामलीचे तैनातीस राहिला होता. दौलताबादचा किल्ला बुसीच्या ताब्यांत गेला, याचें पेशव्यास वाईट वाडलें, आणि तो परत करण्याबद्दल पेशव्यानें बुसीकडे रद्दबदली चालविली. या रद्दबदलीस जोर येण्याकरितां पेशवा आपली फौज घेऊन औरंगाबादे-नजीक टेहळणीस राहिला. इकडे निजामलीच्या मनांत निजामाची गादी बळकावण्याचें फार असून त्यासाठीं त्यानें पेशव्याची मदत मागितली; आणि आपला उद्देश सिद्धीस गेला तर दौलताबादचा किल्लाही देण्याचें

त्याने कबूल केलें. या वेळीं प्रत्यक्ष दिवाणगिरीवर बसालतजंग होता; पण त्याच्या अंगी विशेष कर्तृत्व नव्हतें. त्यांत बसालतचें व निजामलीचें बरें नसल्यामुळे, तो उघडपणें निजामलीचे पक्षास सामील झाला नाहीं. हैदरजंगानें शहानवाजखानास दौलताबादच्या किल्ल्यांत अडकवून ठेविलें, त्याचप्रमाणें निजामलीसही तेथेंच अडकविण्याचा त्याचा इरादा होता; आणि ते दोघेही एकमेकांस ओळखून जशास तसे वागत होते. हैदरजंगानें निजामलीस हैदराबादचे सुभ्यावर जाण्यास सुचविलें. ती सूचना बाह्यतः मान्य करून निजामलीनें तिकडे जाण्याची सर्व तयारी केली; आणि हैदरजंग निजामलीची रजा घेण्याकरितां म्हणून त्याच्या तंबूंत आला असतां, निजामलीनें त्याचा एकदम खून करविला. हा प्रकार बाहेर कळला तेव्हां फ्रेंचभंडळीस मोठा संताप चढला. हें सर्व कृत्य शहानवाजखानानेंच करविलें, अशी त्यांची समजूत झाली; आणि त्या गडबडींत फ्रेंचफौजेतील एका सुभेदारानें शहानवाजखानाचे तंबूंत जाऊन त्यास व त्याचे मुलास कापून काढिलें. त्याच रात्री निजामली पळून बऱ्हाणपुरास गेला. [ता. ११ मे. १७५८]. अशा रीतीनें हा भयंकर प्रकार घडून आल्यावर पेशवाही आपली फौज घेऊन परत पुण्यास आला. निजामलीवर चालून जाण्याची सलाबताची इच्छा होती; परंतु ती बुसीनें मान्य न करितां, उलट सलाबतास घेऊन तो हैदराबादेस आला. [जून १७५८].

या प्रकरणासंबंधानें नागपूरकर भोसल्यांचे बखरीत थोडा निराळा व ज्यास्त तपशील आहे, तो असा. 'नबाब सलाबतजंगांनीं शहानवाजखानाचे साह्यानें निजामलीखानास औरंगाबादेस बोलाविलें. फौजेसुद्धां जाऊन तेथें सर्वत्रांच्या भेटी झाल्या. शहानवाज व निजामली यांची मसलत होऊन, हैदरजंगास कैद करावें, हा विचार ठरून निजामलीनें हैदरजंगास बोलावूं पाठविलें. यावरून पंधरासोळा हजार गारदी समागमें घेऊन नबाब जवळ आले. बाहेर घेरा घालून आपण डेऱ्यांत एकांतास गेले. ते समयी निजामली-कडील विठ्ठल सुंदर दिवाण, मीर मुसाखान, व रुक्नौद्दौला असे होते.

याप्रसंगी हैदरजंग याबला जिवें मारिलें, त्याचा एक खिजमतगार होता तोही मारला. मौवताला घेरा गार्दी यांचा. सबब नबाबाचा एकांत आहे, असें कारण दाखवून एक एक युक्तीचे मार्गानें निघाले. राजेबहादर विठ्ठल सुंदर यांनीं कनात कापून त्यांतून नबाबास बाहेर काढून दिलें. ते पाय-उतारा रामचंद्र जाधव यांचे येथें येऊन सर्वास मिळवून घेऊन बन्हाणपुरचे सुमारे निघाले. त्यांचा जमाव (बन्हाणपुरास) मातबर झाला. तिकडे औरंगाबादेस हैदरजंग मारल्यामुळें मुसाबुसीनें विक्षेप मानून शहानवाज-खानास मारिलें. नंतर बुसीनें पाहिलें कीं, शहानवाजखानाचे खातर पंतप्रधान फौजेनिशीं चालून येतील, निजामलीचा जमावही मातबर, हे जमावानिशीं आपणावर येत आहेत. सबब सलाबतजंगास आपठे काबूत घेऊन गोवळकोंड्याचे किल्ल्यावर जाऊन लढाई केली. किल्ला इस्तगत झाला. इतक्यांत सलाबतजंग बुसीचे काबूतून निघोन पळून गेले, ते तेलिणीचे घरांत लपले. शोध केला पण ठिकाण लागला नाहीं. त्यामुळें मुसाबुसीनें आपला परिणाम शुद्ध नाहीं समजोन, फौज घेऊन मुलकास गेले. इकडे निजामलींनीं हैदराबादेस जाऊन आपला अंमल बसविला. हैदरजंगानें फौज आणून निजामलीस वेढिलें म्हणून त्याचा खून झाला, असें यावरून निष्पन्न होतें.

११ बुसीचें प्रयाण (जुलई स. १७५८).— सलाबतजंगास घेऊन हैदराबादेस येत असतां रस्त्यांतच ता. १८ जून रोजी लालीचा हुकूम बुसी यास मिळाला कीं, तुम्हीं निजामाची कामगिरी सोडून ताबडतोब पांडिचरीच्या फौजेस येऊन मिळावें. त्याप्रमाणें, नाहीं म्हणण्याची ही वेळ नाहीं व इंग्रजफ्रेंचांचे युद्धाचा हा आणीबाणीचा प्रसंग आहे, असें जाणून बुसी निजामास सोडून निघून गेला. या गोष्टीनें पेशव्यास बरें वाटलें; परंतु सलाबतजंगास मात्र आपलीं आवां शंभर वर्षे भरली, असेंच वाटलें. कांहीं झालें तरी आपण पुनः परत आल्याशिवाय राहणार नाहीं, असें त्यानें बुसीकडून वचन घेऊन मग त्यास रजा दिली.

बुसीस बोलावणें आलें, तेव्हां तो मोठ्या बुचकाळ्यांत पडला. निघून जावें तर निजामाचे दरबारांतील फ्रेंचांचें वजन एकदम नाहीसें होणार. न जावें, तर लालीचा पराभव झाल्यास, आगली तरी हैद्राबादेस धडगत किंशी रहावी ? शिवाय हुकूम तोडल्याबद्दल फ्रेंचसरकारचा ठपका येईल तो वेगळाच. हैद्राबादेस राहूनच आपल्या देशबांधवांस पैशाची व फौजेची मदत त्यांस चांगली करितां आली अशी; परंतु स्वतः थोडीशी फौज घेऊन जाण्यांत पायदा नाही, हें तो जाणून होता; तथापि सर्व बाजूंनी विचार करून तो शेवटीं अर्काट येथें लालीस जाऊन मिळाला. उभयतांचें बाहेरून सख्य होतें; तथापि बुसीजवळ अलेट पैसा आहे, तो सर्व अन्यायानें मिळविलेला आहे, अशी लालीची समजूत होऊन त्यामुळे तो एकसारखा बुसीच्या सत्त्याचा; अवेर करित चालला. लालीच्या व इंग्रजांच्या लढायांत बुसी हजर होताच. स. १७६० च्या जानेवारींत वादिनाश येथें शेवटची निकराची लढाई झाली, तींत बुसीचा धोडा गोळी लागून पडल्यावर, बुसी इंग्रजांचे हातांत सांपडला. त्यांनी त्यास स्वदेशी रवाना केलें. परत गेल्यावर जवळच्या मुबलक पैशावर त्यानें स्वदेशी पुष्कळ चैन केली. पुढें बीस वर्षांनीं म्हणजे स. १७८१ त फ्रेंच फौज हिंदुस्थानास आली, तिचें आधिपत्य स्वीकारून तो पुनः कर्नाटकांत आला; आणि लवकरच इकडे मरण पावला. हा हिंदुस्थानांतील फ्रेंच सत्तेचा मोठा आधार होता.

बुसीच्या सांगण्यावरून बसालतजंगास दिवाणगिरीचें काम मिळालेलें होतें. सलाबतजंगास हा त्याचा भाऊ चांगला जोडीदार होता; परंतु बुसी निघून गेल्यावर निजामलीचे पक्षास जोर येत गेला. निजामलीनें आपल्या बन्दाड्या सुभ्यावर जाऊन बन्हाणपुर शहरावर घाड मारून खूष पैसा जमविला; आणि त्या पैशानें नवीन फौज नोकरीस ठेविली. त्यांत इब्राहिम-खान गारदी पुनः त्यास येऊन मिळाला. निजामलीचें पारडें असें जड होत चाललेलें पाहून बसालतजंगानें जानोजी भोसल्यास चिथवून त्याज-

कडून निजामलीवर स्वारी करविली. त्या स्वारीत इब्राहीमखानाच्या तोफखान्याच्या जोरावर निजामलीनें जानोजी भोसल्याचा साफ पराभव केला. त्यानंतर पेशव्याच्या सांगणीवरून जानोजीनें निजामलीशीं तह करून त्याचे सख्य संपादन केलें. इकडे याच वेळीं इंग्रजफ्रेंचांचें युद्ध जोरांत आलें असून निजामाच्या दरबारीं आपलें वजन बसविण्यास इंग्रज उत्सुक झालेले होते. तदनुसार निजामलीनें इंग्रजांची मदत मागितली; आणि तिकडून फ्रेंचांनीं सलाबतजंगास आपले मदतीस मच्छलीपट्टण येथें बोलाविलें. बुसीच्या आग्रहावरून सलाबतजंग हैदराबाद सोडून मच्छलिपट्टणचे फ्रेंचफौजस मदत करण्यास गेला. पाठीवर निजामलीस त्यानें मोकळें ठेविलें, ही गोष्ट त्यास जाचक झाली. इकडे उत्तरसरकारप्रांतांत फ्रेंचांची थोडी फौज कॉफ्फान्सचे हाताखाली होती, ती जिंकून तो प्रांत कब्जांत घेतला, म्हणजे फ्रेंचांचा खोर संपला, असें इंग्रजांनीं ठरवून कर्नल फोर्ड यास त्या कामावर पूर्वीच रवाना केलें होतें. कर्नल फोर्डनें स. १७५७ च्या डिसेंबरांत कॉफ्फान्सचा पराभव केला; आणि पुढें सलाबतजंगाची भेट घेऊन फ्रेंचांचे ऐवजीं इंग्रजांची मदत स्वीकारण्याची त्यास भर दिली. तदनुसार सलाबतानें इंग्रजांशीं सख्यभावाचा तह करून (ब्रि. रि. पृ. ५७९) तो स. १७५८ चे अखेरीस परत हैदराबादेस येतो, तों इकडून निजामली त्याजवर चालून आला, तेव्हां त्यास दिवाणगिरी देऊन सलाबतनें त्याची समजूत काढिली, आणि बसालतजंगास परत अदवानीच्या सुध्यावर पाठविलें. निजामलीस दिवाणगिरी देण्यापूर्वीं त्यानें इब्राहीमखानास आपले जवळून काढून घेतले, अशी कबुलायत त्याजपासून सलाबतनें करून घेतली. कारण निजामलीचा सर्व जोर केवळ इब्राहीमखानाच्या तोफखान्यामुळे होता. दिवाणगिरी मिळविण्याकरितां निजामलीस ही अट कबूल करणें भाग पडलें. इकडे हा प्रकार पेशव्याचे पथ्यावर पडला. सिंदखेडच्या मोहिमेंत इब्राहीमखानाच्या तोफखान्याचा प्रभाव बघल्यानें पाहून, तो आपल्या नोकरीत आल्यास आपण पुष्कळ कामें

अस्थावकाशांत सिद्दीस नेऊं, अशी त्याची भावना झाली. स. १७५९ चे अखेरोस इब्राहीमखानास सदाशिवरावानें आपले नोकरीत घेतलें. गारदी म्हणजे गार्ड. फ्रेंचांची कवायती पलटणें महाराष्ट्रांत आली, त्यांस गारदी हा शब्द लाविला जात असे. इब्राहीमखान पुढें उदगीर व पानपतच्या मोहिमांत पेशव्याबरोबर होता. सारांश, स. १७५७ पासून वीं दोन तीन वर्षे हिंदुस्थानच्या इतिहासांत क्रांतिकारक असून, इंग्रज व फ्रेंच ह्यांजमबीळ झगडत्याच्या निकालावर हिंदुस्थानचें भवितव्य पुष्कळ अंशीं अवलंबून होतें. निजामली हा आपल्या आईप्रमाणेंच खटपटी व महत्त्वाकांक्षी असून त्याचें सूत्र अंतस्थ रीतीनें इंग्रजांकडे होतें. दिवाणगिरीचा कारभार हातीं आल्यावर प्रत्यक्ष निजामी हस्तगत करण्यास त्यास विलंब लागला नाहीं; स. १७६२ ता. ७ जुलई रोजी त्यानें सलाबतजंगास कैद करून निजामी बळकाविली; आणि पुढें पंधरा महिन्यांनीं म्हणजे १६ सेप्टेंबर स. १७६३ रोजी त्याचा शिरःच्छेद करविला. सलाबतजंगाचे अंगी पराक्रम असा कांहींच नव्हता. बुसीच्या आधारावर त्यानें कांहीं वर्षे निभावून नेली. निजामलीचा मुख्य सल्लागार विठ्ठल सुंदर होता.

१२. मुज्फरखान गारदी व सदाशिवरायांचे खुनाचा प्रयत्न. (ऑक्टोबर १७५९):—मुज्फरखान गारद्यासंबंधानें थोडी हकीकत येथेंच सांगून ठेवणें इष्ट आहे. बुसीची मदत प्रथम चंदासाहेब व मुज्फरजंग यांनीं घेतली. मुज्फरजंग मेल्यावर बुसीनेच सलाबतजंगास निजामी देऊन महाराष्ट्रांत आणिलें. त्याच्या हाताखाली मुज्फरखान तोफखान्याच्या व कवाईती फौजेच्या कामांत उत्तम शिक्षण मिळवून तयार झालेला होता. कवाईती फौजेचा पाश्चात्य धर्तीचा प्रयोग महाराष्ट्रांत लोकांचे नजरेस दाखवून देणारा पहिला गृहस्थ बुसी हा होय. बुसीने आपल्या हाताखाली अनेक एतदेशीय माणसें पाश्चात्य कवाईत शिकवून तयार केली. थोड्या फौजेनें बहुसंख्याक शत्रूसं जिंकण्याची ही युक्ति महाराष्ट्रीय सरदारांनीं, प्रथम कुकडी नदीवरील लढाईत आणिलेली पाहतांच,

पेशव्यांच्या व इतर सरदारांच्या मनांत तिचा अवलंब करण्याची प्रेरणा उत्पन्न झाली. अर्थात् बुसीने तयार केलेल्या इसमांस ज्यास्त पगार देऊन फोडून आपल्याकडे आणणें हा सोपा उपायच प्रथम पुष्कळांनीं स्वीकारिला. कुकडीच्या लढाईनंतर कांहीं आगळिकीस्तव मुज्फरखानास बुसीने काढून दिल्यावर त्यास पेशव्यानें आपल्या नोकरीस ठेविलें, अर्थात् आपणास सोडून गेल्याबद्दल बुसीचे मनांत मुज्फरखानावर अतिशय रोष होता.

हिंदुपदपादशाहीचे मनोरथ ताबडतोब सिद्दीस नेण्यास पेशव्यास तोफखान्याची जरूर अतिशय भासूं लागली; आणि कुकडीनदीवरील तोफखान्याचा प्रभाव प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्यानें मुज्फरखानास नोकरीस जेऊन स्वतःचा तोफखाना तयार करविला. पुरंदर तालुक्यांत सोनेरी गांवीं पानशे नांवाचें देशस्थ घराणें होतें, त्यांपैकीं यशवंतराव पानशे सातान्यास शाहूमहाराजापाशीं तोफखान्याचा दरोगा होता. त्याचा मुलगा माधवराव यास पेशव्यानें तोफखान्याचा मुख्य अंमलदार नेमून त्याजकरवीं सालोसाल कर्नाटक प्रांतावर स्वाऱ्या करवून तिकडील कार्यभाग सिद्दीस नेण्याचा निश्चय केला. [धा. रा. च. पृ.] परंतु मुज्फरखान अगदीच वेळ पडेल तसा वागणारा होता. लालुचीस वश होऊन अगर केवळ लंढरीखातर पाहिजे त्या पक्षास मिळणें अथवा वाटेला तें करणें याची त्यास क्षिति नव्हती. वास्तविक, बुसीनें तयार केलेलीं अर्धकच्चीं माणसें घेण्यापेक्षां प्रत्यक्ष बुसीलाच आपल्या नोकरींत घेण्याचा विचार पुनः पुनः नानासा.चे मनांत येई. प्रसंगानुसार त्यासंबंधानें उभयतांच्या वाटाघाटीसुद्धां होत. परंतु बुसीनें सलाबतजंगास पिंजऱ्यांतल्या पोपटाप्रमाणें वागविलेलें पाहून नानासाहेबास वाटे की, बुसीला नोकरीस ठेविला असतां तो आपलीही तशाच अवस्था करील. शिवाय बुसीनें निजामास सोडून पेशव्याकडे घेण्याइतकी अवधीच उत्पन्न झाली नाही. निजाम व कर्नाटकचे नबाब यांच्यासंबंधानें इंग्रजफ्रेंचांनीं मूळपासूनच विरुद्ध पक्ष उचलिले होते,

तेव्हां निजामाला सोडून एकदम पेशव्याकडे निघून येणें बुसीच्या मनांत असलें तरी शक्य नव्हतें.

पानशांचे बराण्यास तोफखान्याचें शिक्षण मुज्फरखानाकडून मिळालें असण्याचा संभव आहे. नानासाहेबानें ह्या कामासाठीं पानशांस हाताशी धरिलें. स. १७५३ च्या सप्तवरांत मुज्फरखानानें बुसीस पन्न पाठविलें, त्याचा जबाब बुसीकडून घेऊन वकिलानें पेशव्याकडे पाठविला; आणि तो खानास देण्यास बुसीनें लिहिलें (खं. १ ले. १६). यावरून त्यावेळीं मुज्फरखान पेशव्याचे नोकरीत होता, हें सिद्ध आहे. स. १७५४ पावेतो दोन तीन वर्षें त्यानें पेशव्याची नोकरी केली. त्या सालच्या फेब्रुवारीत जुन्नर पेशव्यांतील बेल्हेगांव मुज्फरखानास पेशव्यानें कविले ठेवावयास दिला. (ना. सा. रो. २७५). पुढें त्या सालच्या २४ ऑक्टोबर पासून १२ एप्रिल स. १७५५ पर्यंत पेशव्याची दुसरी स्वारी झाली, तीत महादजी अंबाजी पुरंदरे मुख्य होता. पुरंदरच्याबरोबर मुज्फरखान लढाईचे कामावर असून, लोकांच्या हजिरीसंबंधानें दोघांचें भांडण झालें, तेव्हा मुज्फरखान पेशव्याची नोकरी सोडून श्रीरंगपट्टणास गेला, आणि पुढें सावनूरच्या नबाबास मिळाला. तेथें राहून नबाबाचे फौजेस कवाईत शिकवून व तोफा ओतवून त्यानें पेशव्याशी लढण्याची तयारी केली. त्यास परत द्यावा, अशी मागणी पेशव्यानें सावनूरच्या नबाबाकडे केली. ती त्यानें मान्य केली नाहीं; म्हणून त्याची खोड मोडण्याकरितां स. १७५६ सालीं नानासाहेब व सदाशिवराव मोठ्या तयारीनें सावनूरावर चालून आले. मुज्फरखानाचा पाडाव करण्यासाठींच या वेळीं पेशव्यानें बुसीस आपल्या मदतीस आणिलें. पुढें सावनूरकराचा पाडाव होऊन तह झाला. तदनुसार नबाबानें मुज्फरखानास घालवून दिलें. त्याप्रसंगीं बुसी त्यास आपल्या कबजांत मागत होता. परंतु तो निसटून गेला, आणि पुढें पुण्यास येऊन पेशव्याची विनवणी करून, आणभाक झाल्यावर, पुनः तेथें नोकरीस राहिला. असा त्या विश्वासघातकी माणसास नोकरीत घेऊं नये, असें

सदाशिवरावानें पेशव्यास आग्रहानें सांगितलें असतां, नानासाहेबानें तें मानिलें नाहीं. हा दंड मनांत धरूनच पुढें त्यानें सदाशिवरावाच्या खुनाचा प्रयत्न केला असावा. स. १७५६चे पावसाळ्यांत मुज्फरखान पुनः पेशव्याचे नोकरांत आला. तेव्हापासून सुमारे साडेतीन वर्षे तो पेशव्यांचे तर्फेनें निरनिराळ्या मोहिमांत तोफखाना घेऊन कामें करी. सन १७५७ च्या सिंदखेडच्या लढाईत तो हजर होता. (खं. १ ले १०३) तो इब्राहीमखानाचा नातळग असून, त्याजपेक्षां ज्यास्त हुशार असावा असें खालील वाक्यावरून दिसते. 'बुबीनें (१) मुज्फरखान गाढ्यास चौघटांत काढून दिलें. त्याजपुढें इब्राहीमखान काय फळ आहे ?' (खं. १ पृ. १८१) स. १७५८ च्या १ डिसेंबरांत मुज्फरखानानें जव्हार व त्रिबर्ककिल्ला जिंकिला. (ना. सा. रो. १-९८ का. सं. प. या. ले. ९६). तेथून परत आल्यावर त्यास कळलें कीं, सदाशिवरावानें इब्राहीमखानास नोकरांत घेतलें, त्यावरून संतापून, अगर अन्य कांहीं कारणानें म्हणजे ६ रबिळावळ ता. २८ ऑक्टोबर १७५९ रोजी पुणें येथें सदाशिवराव गारपिरावर डेण्यांत असतां मुज्फरखानाचा जांवई हैदरखान यानें डेण्यांत शिरून सदाशिवरावावर हत्यार चालविलें. (भा. इ. सं. मं. वा. इ. श. १८३५ घडफळेयादी पृ. ३८६). जवळच शिलेदार नागोजी गुजर होता, त्यानें खुनी इसमाचा हात धरून सदाशिवरावाचा बचाव केला. मात्र बरचीच्या टोंकाची एक लहानशी जखम पाठींत झाडी. हैदरखानास पकडून जरब दाखवितांच आपण हें कृत्य मुज्फरखानाचे सांगीवरून केलें असें म्हणतांच मुज्फरखानास पकडिलें. त्यानेंही तें कबूल केलें. तेव्हां विशेष तपास किंवा चर्चा न करितां दोघांचाही एकदम शिरःच्छेद करण्यांत आला.^१

१. स. १७१७ त शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास दिल्लीस जातांना दिलेल्या यादींत त्रिबर्क घ्यावा असें कलम आहे. तो ताव्यांत घेण्यास ४० वर्षे लागली.

२ [का. सं. प. या. पृ. ५०७, कार्ति ६ शु. ९ शके १६८१ ता. ३० १०-१७५९, सं. १ पृ. १५१, सं. १ टीप २३१].

‘संध्याकाळ समयी मुज्फरखानाचा जांवई भाऊचे डेव्यांत येऊन पाठमागून हल चालविली. ते चुणी लागली. खुनी सांपडला. त्यांनी नांवें घेतलीं त्यांसुद्धां डोकीं मारिलीं. मुज्फरखानाचें डोकें मारिलें. तपास फारसा केला नाही. रामचंद्र नारायण प्रभु ह्मणून कोणी त्या मसळतीत होता, त्यासही धरून आणून मरेपर्यंत एका किल्ल्यावर टाकिलें. दोन हजार फौज मुज्फरखानाचें घर कैद करावयास पाठविली, हस्तगत करून माल सरकारांत दाखल करून बायका मुलें सिंहगडावर घातली. ’ (भाऊ सा० कैफियत). या पुस्तकांत या प्रकरणाची हकीकत खुलासेवार दिली असून, त्याजवरील संपादकीय टीप वाचण्यालायक आहे. इब्राहिमखानाचे आगमनानें मुज्फरखानास वाटलें की, सदाशिवराव यास आतां आपल्या डोक्यावर बसविणार. तेव्हां चिडून त्यानें खुनाचा प्रयत्न केला. हें कृत्य गोपिका-बाईच्या प्रेरणेनें झालें, असें इफ म्हणतो. रा. राजवाड्याची टीप (खं. १ टीप २३१) चुकली आहे.

१३. उद्गीरची मोहीम. (जानेवारी-मार्च १७३०) :—उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रचंड घडामोडींची कल्पना जरी पेशव्यास यथायोग्य नव्हती, तरी दक्षिण व कर्नाटक या दोन भागांत आपलें स्वामित्व पूर्णपणें स्थापण्याचे पेशव्याचे प्रयत्न बहुतेक अंशांनीं सिद्धीस गेले होते. कदाचित् उत्तरेंतील उद्योग माळवा बुंदेलखंडांच्या पुढें फारसा न वाढवितां, तूर्त इहा बीस वर्षे जिकिलेल्या मुलखाची व्यवस्था करण्यांतच पेशव्यानें घालविलीं असतीं तर, व्यवस्थित व धिमेपणाच्या कारभारानें स्वतःच्या रयतेवर व शेजारी राज्यकर्त्यांवर त्याची छाप बसून इळू इळू ते सर्व मराठ्यांचे जाळ्यांत सांपडले असते. असाच प्रकार पुढें इंग्रजांनीं केला. शंभर वर्षे पावेतो ते इळू इळू धिमेपणानें आपलें राज्य वाढवीत गेले. जेव्हां जेव्हां त्यांनीं एकदम उतावळेपणानें मोठा ग्रास घेण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां तेव्हां त्यास माघारच घ्यावी लागली. परंतु इंग्रजी राज्यकारभारांत जसे बाहेरचें दडपण हिंदुस्थानांतील कारभारान्यावर आहे, तशा प्रकारचें दडपण

पेशव्यांवर नव्हते. उलट स्वतः पेशवा व त्याचे दोन भाऊ, शिंदे होळकरांसारखे हस्तक, हे जवळ असल्यामुळे पेशव्यानें एकदम सर्व हिंदुस्थानचा ग्रास अटक बंगालासून रामेश्वरपात्रेतीं घशांत उतराविण्याचा प्रयत्न केला, तोच त्यांस जाचक झाला. असे, निजामास पेशव्यानें बहुतेक नामशेष केलें हा प्रकार प्रस्तुत सांगायचा आहे.

स. १७५९ त सलाबतजंग निजामीवर असून कारभार निजामली पाहत होता. बुसी आदल्या वर्षीच त्यास सोडून गेला असून इब्राहीमखान गार्द्यानेंही पेशव्याचे पदरीं नोकरां पत्करिली होती. स. १७५७ चे अखेरीस शिंदेखेडची मोहीम झाल्यावर पंचवीस लक्षांचा मुख्य पेशव्यास कबूल करून निजामानें तह केला, तो प्रदेश सर्व अद्यापि त्यांचे हवाली झाला नव्हता. अहमदनगर व दौलताबाद हे किल्ले म्हणजे पुरातन मुसलमानशाहीच्या राजधान्या, त्याही हस्तगत करण्याचा पेशव्याचा प्रयत्न जोरानें चालू झाला. सलाबतजंगानें उत्तरसरकारप्रांत फ्रेंचांस दिला, आणि तोच प्रांत बुसी निघून गेल्यावर निजामलीनें इंग्रजास देऊन त्यांची मदत घेतली. त्यांतलाच प्रकार पेशव्याच्याही इकडील प्रदेशासंबंधानें होता. बुसी निघून गेल्यावर पेशवाची अशी धारणा होती कीं, निजामानें आतां सर्वस्वी आपल्या कबजात राहवें; बाह्य शत्रु कोणी त्याजवर उठला तर आपण त्याचें निवारण करून निजामाचा बचाव करावा. बुसी निघून गेल्यामुळे ही मोष्ट पेशव्यास ज्यास्त सुलभ वाटते; आणि त्यासाठीच नगर व दौलताबाद हे किल्लेही पेशव्यानें हस्तगत केले. सलाबतजंगास याजवद्दल मोठीशी चाड नव्हती. परंतु त्याचा भाऊ निजामली हा ज्यास्त कारस्थानी असून त्याच्याच हातांत आतां सर्व कारभार होता. पेशव्यावर अवलंबून राहण्यापेक्षा इंग्रज फ्रेंचांसारखे प्रयत्न सत्ताधीश आपणास बरे अशी निजामलीची भावना असून, स. १७५८-५९ पावेतो मद्रास व बंगाल या दोन भागांत क्लाइव्हच्या उद्योगानें इंग्रजांची सरशी पुष्कळ झाली होती, तेव्हां त्यांच्याशी निजामलीनें सख्य जोडिलें. हा प्रकार पेशव्यास

थिलकुल आवडला नाही, आणि स. १७५९ च्या पावसाळ्यांत नानासाहेब व सदाशिवराव ह्यांनी निजामास कायमचाच रगडून टाकण्याचा निश्चय ठरवून फौजेची तयारी चालविली, आणि ता. १ ऑक्टोबर रोजी दसऱ्याच्या मुहुर्तानें गारपिरावर डेरें दिलें.

अहमदनगरचें ठाणें प्राचीन मुसलमानी वैभवची खूण झणून जितकें निजामास पाहिजे होतें, तितकेंच तें पुण्याच्या नजीक महाराष्ट्राळा केवळ मध्यवर्ती असल्यानें पेशव्यांलाही पाहिजे होतें. तेथें कविजंग नांवाचा मुसलमान किल्लेदार असून, अन्य उपायानें ठाणें कबजांत येईना तेव्हां या किल्लेदारास लालूच देऊन त्याच्यामार्फत किल्ला हस्तगत करण्याचा पेशव्यांचा व सदाशिवरावांचा प्रयत्न बहुत दिवस चालला होता. कविजंगाचें व नन्नावाचें वांकडें आलें होतें, तेव्हां कविजंगास जहागीर देण्याचा विचार मांचे ३ स. १७५८ पासून अठल्याचा उल्लेख आहे. (ना. सा. रो. ९४). दौलताबाद हस्तगत करण्यासंबंधानेंही असेच प्रयत्न चालू होते. (ना. सा. रो. १०१, ३२३) विसाजी कृष्ण बिनीवाले यानें माठया परिश्रमानें सर्व कारस्थान घडवून आणिलें. आणि ता. ९ नोव्हेंबर १७५९ रोजीं नगरचा किल्ला पेशव्यांचे हस्तगत जाला. [१-१४७] यावेळीं दरसाल पंनास हजार उत्पन्नाची जहागीर वंश परंपरेनें पेशव्यानें कविजंगास लिहून दिली, ती सनद ता. ६ नोव्हेंबरची आहे. [इ. सं. पे. द. स. प. मा. ले. ५४]. 'अहदनामा लिहून मतलबाचीं कलमें करार करून दिलीं आहेत, कीं गोळी न वाजतां किल्ला सरकारचे हवालीं झाल्यावर वंश परंपरेनें चालतील. हे बाबें वसवस न धरावा. राघो तुकदेवांबरोबर बेलभंडार पाठविला आहे. हा घेऊन किल्ला सरकारी लोकांचे हवालीं करणें. तुमचे आमचे दरम्यान ईश्वर आहे'. सनद पोंचल्याबरोबर किल्ला कबजांत आला. म्हणजे जुन्नर, शिवनेर, शिबक-पासून नगर, औरंगाबाद पावेतोचा, पेशव्यांच्या केवळ राजधानीच्या टप्पांतला प्रदेश जो यापूर्वी निजामाचे कबजांत असल्यामुळे त्यास

सहज पुण्यावर चाल करून येतां येत असे, तो सर्व पेशव्यांनीं हस्तगत केला. दौलताबाद काबीज केल्याची मनोरंजक हकीकत स्वतंत्र दिली आहे. लढण्याप्रमाणेंच शिष्टाईनें सुद्धां निरनिराळे कार्यभाग करून घेण्या-विषयी पेशव्यांचे अनेक हस्तक कसे वावरत होते हें, नगर, दौलताबाद, त्रिवक वगैरे ठिकाणांच्या हकीकतींवरून दिसून येतें. तसेंच अटक, कटक, मसूर अशा दूर दूर मर्यादांचा प्रदेश मराठे काबीज करीत असतां, पुण्याच्या शेजारचीं हीं ठिकाणें हस्तगत करण्यास त्यांस किती प्रयास पडले हें ध्यानांत आणिलें ह्मणजे विस्मय वाटल्याशिवाय राहत नाहीं.

मोहिमेच्या आरंभीच इब्राहीमखान गारद्यास सदाशिवरावानें निजामली-कडून फोडून आपल्या नोकरांत आणिलें, ही गोष्ट त्यानें १३ जानेवारी १७६० च्या पत्रांत गोविंदपंत बुंदेल्यास कळविली आहे. [खं. १ ले. १५४]. ले. १५८-१५९ त पुनः तोच मजकूर आश्चर्याचें वर्तमान म्हणून बुंदेल्यास धीर येध्याकरितां लिहिलेला आहे. यावरून इब्राहीमखानास नोकरांत घेण्याची वाटाघाट जरी चार सहा महिने चालली असली तरी प्रत्यक्ष तो सदाशिवरावास येऊन मिळाला तो स. १७५९च्या डिसेंबरांत, सदाशिवराव व नानासाहेब विभक्त झाल्यावर मिळाला. तोफखान्याचें काम जाणणारे एक हजार फिरंगी इब्राहीमखानाचे हाताखाली होते. ' भाऊसाहेबीं बहुतांशी त्याची समजावीश करून, बोली उत्तम प्रकारें केली. सेवेंत ठेविलें. बरा मनुष्य, मातबर कराराचा, यास्तव अगत्य घरून, बक्षीस शिरपाव देऊन, पहिले दिवशीं नक्त खर्चास दहा हजार रु. दिले; आणि समागमें घेऊन उदगीरचे मुक्कामी मोगलांशीं गांठ घातली.' [भा. सा. कै. पृ. ४].

मराठ्यांनीं अगदीं नाक्याचीं ठिकाणें हस्तगत केलेलीं पाहून निजामलीनें लगेच लढण्याची तयारी चालविली. मात्र ती अगदींच लंगडी होती. बरेच दिवस वसूल नव्हता. फौजा पगारासाठीं ओरडत होत्या. बधाषि अहमदनगर हातचें गेलेलें पाहून उभयतां निजामबंधुनी पेशव्यांशीं लढण्यास.

चाच निश्चय करून हैदराबादेहून बेहर व तेथून लगेच सर्व फौजांसह वारून् गांठलें. त्या वेळीं पेशवेबंधु फौजेची सिद्धता करून अगोदरच डेरेदाखळ झाले होते. गारपिरावर असतांच २८ ऑक्टोबर रोजी सदाशिवरावावर मुज्फरखानानें मारेकरी घातला त्याचा निकाल लागल्यावर लगेच पेशव्यांनीं निजामाच्या रोखें चाल केली. या वर्षी पेशव्यांनीं कर्नाटक, हिंदुस्थान वगैरे ठिकाणच्या कामांकरितां फौजांचा जमाव फार मोठा केला होता. नगरांत ठाणें बसविण्याकरितां पुण्याहून दहा हजार फौज अगोदरच विसाजी कुण्ण बिनीवाले याच्या हाताखालीं पुढें गेली होती. बरेच दिवस बाहेर राह देऊन विसाजीपंत बसला होता. पुढें पेशवे स्वतः चाल करून येणार, अशी खबर लागतांच मार्गे सांगिल्याप्रमाणें कविजंगास नेमणूक करून देऊन किल्ला विसाजीपंतानें हस्तगत केला. 'त्रिवंक, नगर वगैरे किल्ले घेतले. याउपर मराठ्यांस दबोन राहवें नीट नव्हे, लढोन मरावें, अशा निश्चयानें निजाम-बंधु निघाले असल्याबद्दल वकिलांचीं पत्रें आली.' त्यावरून त्वरेनेच निघाले. खुद्द पेशव्यानें नगरास जाऊन मुकाम केला. सदाशिवरावानें पेडगांवचा किल्ला बहादुरगड काबीज करून पूर्वेच्या बाजूस उदगीरकडे चाल केली. उत्तर हिंदु-स्थानांतील शिद्यांची तारांबळ पेशव्यांस कळती तर त्यांनीं निजामाचें प्रकरण मिटतें घेऊन, ताबडतोब हिंदुस्थानाकडेच मोर्चा वळविला असता; परंतु शिंदे व होळकर हे दोन दांडगे सरदार तिकडे असल्यामुळे पेशवे निश्चित राहिले. निजामाच्या युद्धाचा उपक्रम सदाशिवरावानें गोविंद बळाळास येणेंप्रमाणें लिहिला आहे. 'निजामलीखानांनीं जहागीर दहा लाखांची व दोन किल्ले नगर व परांडा सरकारांत द्यावयाचा करार केला असतां, द्यावयास अनमान करूं लागले. यास्तव डेरेदाखळ होऊन फौज जमा केली. दरमजल मोगलांच्या सुमारे उदगीर नजीक आपली फौज मातबर जमा झाली. एक दो दिवशीं गांठ पडेल. निजामाचा भाऊ बसालतजंग फुटोन अदवानीस गेला. इब्राहीमखान सरकारांत येऊन चाकर राहिला.

१. उदगीर पुणें देईच्या थेट पूर्वेस सुमारे दोनशें मैल मांजरावदीच्या काठी,

हजमंतराव व जानोजी निंबाळकर आपल्या घरीच आहेत. तिगस्त्रापेक्षा
 यंदा मोगल थोडका आहे. येथील मुकदमा सत्वरच फैसल होईल. दादांचे
 येणेही त्या प्रांती अविळंबेच होईल. ' [१-१५४]. ' यंदा गाडदी
 बाराहजार आहे. श्रीकृपेने सत्वरच मोगलांचे पारिपत्य होईल. यंदां
 दाहीकडे कलह एकदांच प्राप्त आहे. श्रीकृपेने उत्तमच होईल. ' [२९
 जानेवारी स. १७६०-१-१५८]. ' उदगीरचे अलीकडे सहा कोसांवर
 मोगल आहे. त्यास चौगीर्द फौजा बसवून भाऊसाहेब उतरले आहेत.
 माघ शुभा० १ व २ [१९ व २० जानेवारी १७६०] रोजी दोन युद्धे
 जाली. इब्राहीमखानाने तोंड प्रथम लाविले. युद्धप्रसंग बराच जाला.
 मोगलांकडील दोनतीन मातबर सरदार पडले. सरकारच्या फौजा चौगीर्द
 चालतात. दाणा वैरण त्यांस मिळू देत नाहीत. त्यांजकडे दाणावैरणीचा
 आकांत आहे. मराठे कोणी त्यांस सामील जाहले नाहीत. रामचंद्र जाधवराव
 मात्र त्यांजकडे आहेत. त्यांजपाशी फौज बाराहजार, दहाहजार गादी, व
 शंभर तोफा आहेत. सरकारी सामान भारी आहे. फौज चाळीस हजार
 आहे. महिना पंधरा रोजांत गुंता वारळा तर फौजा तिकडे येतील. ' [३०
 जानेवारी खं. १ ले. १६०]. ' बेदरनजीक उदगीर येथे मोगलांची
 व श्रीमंताची गांठ पडली. तेथे युद्ध झाले; परंतु ते माफक. त्यावर
 मोगल औशास वाटेस युद्ध होत आला. औशाहून धारुरास वीस कोस
 येणार, त्यास तीन मुकाम म्हणजे दहा कोस मोगल आला. धारुरास
 व्यंकटराव निंबाळकर व आणखी कांहीं मराठे अशी ७।८ हजार फौज
 जमा झाली. त्यांस सामील करावयाकरितां मोगल चालला असतां,
 धारुरास गेल्यावर मराठे मिळाले म्हणजे विचार पडेल हें उत्तम नाही,
 असा भाऊसाहेबांनीं मनसुबा करून, रविवार माघ बा. २ रोजी प्रातःकाळीं
 युद्ध उत्तम करावें, असा सर्वांही निश्चय करून चालले. दोनप्रहरां मोगल
 मुकामास न येतां आवळून राहिला. आम्हाकडील तोफ लागली. दोनप्रहरां
 युद्ध झाले. त्यांजकडील चंडोळे (?) अगदी बुडविला. दहा अकरा हत्ती

च पंचरा पावेतो तोफा आणिल्या. सात आठ मातबर सरदार मारिले. प्यादे व गाडदी यांस नीत नाही. आम्हांकडील पांचसातजण केशवराव पानशी तोफखान्याचे दरोगे वगैरे ठार व शंभर दीडशें ठार व तीन चारशें जखमी झाले.' [खं. १ ले १६५]. 'मोगल आरावा पिऊन गेले. दादाचे चिलखतावर तीर लागला. विश्वासरावांनीं तिरंदाजी बहुत उत्तम-प्रकारें केली. त्रिवर्ग हत्तीवर स्वार होते.' [खं. ३ ले. ५३०]. 'दोन महिने सडे स्वारीनें रात्रंदिवस घोड्यावर जीन ठेवून, सभोंवत्या फौज ठेवून विश्वासराव दावघाव पाहत होते. नबाबाच्या मार्गातील गांवखेडीं सरकराच्या फौजा जाळून लुटून फस्त करीत होत्या. तोफांच्या मारानें मागे रेंटीत आसा किल्ला येथें नबाब पोचल्यावर भाऊसाहेब व विश्वासराव यांणीं दोन प्रहराच्या समयांत मोगलांवर हल्ला केला. तोफा बंदुकांचा मार अतिशय केला, तितकाहीं पिऊन जाऊन त्यांणीं हत्यार लावावें, तों चारणाच्या बैलांची दाटी जाली, त्यामुळे हत्यार न लागलें. मोगल तीन चार दिवस फौजा ठेवून मतंग केला.' [खं ४ पे. ब. पृ. ५२].

उदगीरच्या मोहिमेंत सदाशिवराव, रघुनाथराव व विश्वासराव असे त्रिवर्ग हजर होते. एकंदर प्रकरणाची कच्ची बातमी वरचेवर पेशव्यास पत्रांनीं कळत होती. 'मध्यें मोगल, उजवे बाजूस भाऊसाहेब व डावे बाजूस दादासाहेब ऐसे दररोज झुंजत चालले. धारूर नजीक आल्यावर त्रिवर्गीही मिळून मनसुबा केला कीं, मोगल बळ धरून जबरदस्तीनें मारामारी करून धारूरस पोचतो, मग हातास येत नाही. कुमक पोचली नाही, तों हल्ला करून झुंज द्यावें. अशी मसलत करून तमाम सरदारांस बोलावून रात्रीस सांगितलें कीं, सर्वांनीं हिऱ्या करून उदईक बळकट झुंज द्यावें. प्रातःकाळीं रोजच्याप्रमाणें मोगल गोल करून भोंवता तोफखाना देऊन चालला असतां, पिछाडीचेच तोंडावर घोडे घातले. सर्वच हिंमत धरून हल्ल्यास उठले. तोफेची रंजक एक उडली. उजवीकडून भाऊसाहेब व रावसाहेब व डावेकडून दादासाहेब ऐसे मारामार करीत खाशाचे हाथपर्यंत

पोंचले. एक प्रहरपर्यंत उत्तम युद्ध झाले. मोगल कचरला. हिंमत सोडली. आणखी चार घटका दम धरून झुंज दिले असते तर गर्दीस मिळवून दिला असता. परंतु संध्याकाळ होत आला. बहुत लोक पडले, व जखमी झाले. मोगलाने जवळ येऊन मुकाम केला. यश आले. बहुत संतोष झाला. श्रीमंतांस खुशालीचे वर्तमान लिहून सांडणीस्वार पाठविले. श्रीमंत नगराहून आंबेपडदुरावर अगोदरच आले होते. तेथे वर्तमान ऐकून संतोष पावले. सांडणीस्वारास सोन्याची कडी व पोषाख बक्षीस दिले. संध्याकाळी मोगलांनी मसलत करून वकील सलूख करण्यास दुसरे दिवशी पाठविले. त्यांजला भाऊसाहेबांनी कळविले, क्रोड रुपयांचा मुलूख व दौलताबाद द्यावी. तेव्हां दिवाण विठ्ठल सुंदर याजपाशी शिके कटार देऊन यांचे डेऱ्यास पाठविला. त्याजवरून बहुत रदबदली करून साठ लक्षांचा मुलूख व किल्ले व शहरे घेऊन तह केला. मोगलाने सल्ल्यावर घातले. (१) साठ लाखांची जागीर द्यावी, (२) अशीरगड दौलताबाद किल्ले दोन, आणि (३) विजापुर बऱ्हाणपुर ही दोन शहरे. याजप्रमाणे घेऊन सलूख जाहला. [१-१६५]. पुढे दोन वर्षांनी पुनः निजाम-पेशव्यांचे युद्ध झाले त्यांत रामचंद्र जाधवास निजामाकडून फोडून पुनः मराठाशाहीत आणिले, त्याचे सुंदर वर्णन नारोशंकरचे पत्रांत आहे. [भा. व. पु. १ प. या. ले. २].

“ मोगलांची पत्रे घेऊन गोपाळराव गोविंदास दहा हजार फौज घेऊन दौलताबादस रवाना केले; बऱ्याजी विश्वनाथ बरवे अशीरगड ताब्यांत घेण्यासाठी व नागोराम विजापुरास पाठविले. किल्ले हस्तगत झाले म्हणजे निजामाने इलिचपुरास व रुलाबताने भागानगरास जाऊन रहावे. मराठे निंबाळकर याणी त्यांजकडे चाकरीस जाऊ नये. याप्रमाणे करार जाला. आपली फौज अद्यापि भोवताली आहेत. श्री. नानासाहेबांचे ताले सिकंदर आहेत. त्यांकडे वाईट नजरेने पाहतील त्याचे चूर्ण होईल. मोगलामध्ये झोशा तिळतुल्य राहिला नाही. ” [भा. सा. कै. पृ. ५१६; खं. १

ले. १६५, १६६]. ३ फेब्रुवारीस लढाई झाली. त्यानंतर १९ फेब्रुवारीस लढाईच्या ठिकाणावरूनच बुंदेल्यास वगैरे सदाशिवरावाने पत्रे लिहिली. 'चिरंजीव दादा त्या प्रांती फौजासुद्धां लवकर येतील. इकडे मुलूसीस्यलें चांगली मिळाली, परंतु खर्च जाळा. तिकडील पेंचामुलें इकडे आटोपावें लागलें. नाहींतरी सारी दक्षिण मोकळी होती.' नंतर नवाबाच्या भेटी होऊन तो हैदराबादेस गेळा व त्रिवर्ग पेशवे आंबेपडदुरावर आले. तेथें सर्वांच्या भेटी झाल्या. ह्या लढाईनें जुन्नर, शिवनेर, त्रिवर्ग, सालेर, मुल्हेर, नगर, अशीरगड, बन्हाणपुर व विजापुर इतकीं ठिकाणें व बासष्ट लक्षांची जहागीर इतका प्रदेश पेशव्यांस मिळून निजाम बहुतेक संपुष्टांत आला. जहागिरींत अंबेड, फुलंबरी, नांदेड व विजापुर हे प्रांत मिळाले. [खं. १ टी. २४१ व ई. सं. पे. द. स. प. ले. ५५]. नगर, दौलताबाद, बन्हाणपुर, व विजापुर हीं सर्व ठिकाणें मुसलमानी अमलाची दक्षिणेंतील केवळ राजधान्य असून, त्या मराठ्यांचे हस्तगत झाल्यानें निजामाचें जीवित संपल्यासारखें झालें. पानिपतचा प्रसंग यशस्वी झाला असता तर दक्षिणचा इतिहास पुष्कळ अंशी बदलला असता. उदगीरचा विजय हा मराठाशाहीचा व पेशव्यांचे कर्तबगारीचा कळस होय.

१४ दौलताबाद काबीज — [तारीख ८ एप्रिल स. १७६०]. उदगीरच्या लढाईनें निजामाचे नगर, दौलताबाद, अशीरगड वगैरे मोठे किल्ले पेशव्यांस मिळावयाचे होते. पैकीं दौलताबाद कबजांत घेण्यास

---

१ पठदूर बन्हाडांत अकोल्याच्या दक्षिणेस सुमारे २० मैल. सिंदसेड हें जाधवांचें म्हणून प्रसिद्ध असून तेथेंच रामचंद्र जाधवास दत्ताजी शिंदानें स. १७५७ त कोंडिलें होतें. जवळच पूर्णानदीचे कांठीं पठदूर आहे. नगराहून जालनाचे उत्तरेस सिंदसेड असून पूर्णपलीकडे सातपुण्याचा घाट लागतो. उदगीर, पठदूर व नगर ह्यांचा त्रिकोण होतो. पेशवा नगराहून व सदाशिवराय उदगीराहून येऊन स. १७६० च्या रंगपंचमास पठदुरावर भेटले.

गोपाळराव पटवर्धन यास पेशव्यानें रवाना केलें; आणि बऱ्याजीपंत बकें यास बऱ्हाणपुरास रवाना केलें. गोपाळरावाशीं गोडीचें बोलणें लावून तेथील किल्लेदारानें दिरंगाई चालविली, तेव्हां नानासाहेबानें प्रथम १८ मार्च रोबी सामान्य कानउघाडणीचें [३-५२६] व पुढें खालील खरमरीत पत्र गोपाळरावास लिहिलें. [ता. १ एप्रिल स. १७६०] या पत्रावरून लोकांस वागविण्याची नानासाहेबाची रीतही कळून येते. “ वारंवार लिहितां कीं हीं स्थळें दुर्घट आहेत. शहास गुततां येत नाही, बिचारें कार्यसिद्धी करावी लागत्ये, यास्तव हल्ला राहविली, म्हणोन लिहितां. अपूर्व वाटतें ! विचार दूरदेशी तुम्हांसच कळतें, हें पूर्ण प्रत्ययास येऊन गेलें ! परंतु हें राजकारण प्रथम नरम धरिलेंत, रस्त बंद केली, ये गोष्टीची तारीफ चिरंजीव भाऊ वगैरे सर्व शहाणे फार करितात. तुम्हांस स्थळें अवघड वाटतात, परंतु श्रीकृपेनें तृणप्राय आहेत. मल्हारबांनीं घोडप हल्ला करून घेतली, तें स्थळ हल्ला करून यावयाचें होतें ! काळच्या मोगलांवर उभयतां चिरंजीवांनीं सफेजंगी केली. एका लढाईत मोगल चक्राचूर केला हें कोणाचे तर्कांत येत होतें ! लाखों असाध्य कामें श्रीकृपातेजप्रतापामुळें तृणप्राय आहेत ! परंतु करणारासारखें फळ होतें. तुम्ही सख्त जळद शिपाई असे जाणून मी तुम्हांला पाठविलें होतें. तुम्हींच आम्हांस विचार लिहिणार इतकें कळलें असतें तर एखादे लहानसहान पथकें पाठविले असते. तो प्रथम दिवशींच रस्त बंद करिता. कांहीं द्यावयाचें न बोलता, म्हणजे आज काम जाहलें असतें. तुम्ही मातबर, तुम्हांस कार्य साह्यावांचून आणतां नये, यास्तव तुम्हांस यश याचें म्हणून तुम्हांसच आश्व करितों. ते तुम्ही क्वीत नाही ये गोष्टीस इलाज कोणता करावा ! गोपाळरावजी ! हे दौलताबाद तुम्हांस दुर्घट वाटते, परंतु दो महिन्यांत सख्तीनें वेढा घालून एक रुपया न देतां घेऊं ! कां की त्याची कुमक कोणी करीत नाही ! मोगलानें कुमक केली तर पुनरपि श्रीकृपेनें पचासहजार फौज जमा करून अथवा मोगल दखिणेंत होता कीं नव्हतासा करूं ! हें मोगल समजले आहेत. तुम्ही

समजत नाही यास इलाज काय करावा ? तुम्हांस बहुत दूरदेशी समजते. रागें भरून लिहिलें म्हणोन तुम्हांस राग येईल. परंतु तुम्ही वारंवार आम्हांस विचार लिहितां, यास्तव लिहिणें प्राप्त झालें. या पत्रापूर्वी कार्य जाहलें असेल तर उत्तम आहे. नाहीतर परिच्छिन्न शहरपन्ना घेऊन वेढा बसविणें. श्रीकृपेनें कार्य होईल. जों जों तुम्ही राजकारणें करितां तों तों काम नासतें. ! याउपर या पत्रावरून जितका राग येईल तितका त्याजवर काढणें. जर कार्य जाहलें असेल तर व्यर्थ राग येऊं न देणें. तुमचा स्वभाव रागीट. यास्तव इतके दिवस सख्त लिहिलें नाही. आतां वारंवार तुम्ही विचार लिहूं लागलां, तेव्हां नाइलाज जाणून लिहिलें आहे. हें पत्र कोणास ठाऊक नाही. लेकरादाखल सेवकावर एकांती रागें भरल्यास वाईट मानूं नये. ”
[ऐ. ले. सं. १-१५]

हीं पत्रे पाहिल्यावर गोपाळरावानें जोरानें हड्डा करून दौलताबादचा किल्ला ता. ८ एप्रिल रोजी हस्तगत केला. “हड्डा करून बाहेरील कोठ निकडीनें घेतला. जातीनें बहुत केली. म्हणून वर्तमान श्रवण होऊन संतोष जाहला. ” [ऐ. ले. सं. १-१६]. “चैत्रवद्य द्वितीया सोमवारी हड्डा करून शहरपन्ना घेतला. त्याउपर मोर्चेबंदी केली. भग दोन रोजांनीं फिरोज राजकारण करून किल्लेदारास पस्तीस हजारोंची जहागीर व एकलक्ष पंधरा हजार नगद ऐसे करार करून किल्ल्यावर निशाण ता. ८ एप्रिल रोजी चढलें. फत्ते जाहली. मद्दय्य जाहलें. भाऊसाहेबांलाही बऱ्हाणपुर शहर हस्तगत जाहलें ” [ऐ. ले. सं. १६ ते १८ किल्लेदारास इनाम दिल्याबद्दल नानासाहेबांस राग येऊन गोपाळराव पटवर्धनावर त्याची थोडीशी इतराजी झाली; परंतु पुढें त्याची समजुत करतां करतां पेशव्यास पुरेबाट झाली. [वरील ले. २४ व २७] ‘दौलताबाद घेतली तेव्हां श्रीमंत टोंक्यास होतें. लगीच कूच करून दौलताबादेस गेले. किल्ला पाहून परम संतोष पावले. एवढें दुर्घट स्थळ घेतलें म्हणून गोपाळरावाची फार तारीफ केली. उचोणीरिश्वर यास तेथें किल्लेदार नेमिलें. ’ [ले. २५]. या किल्ल्याची हकीकत राजवाडे खंड ३ लेखांक ५६७ यांत सविस्तर दिलेली आहे.

प्रकरण तेविस्वार्वे.

पेशव्याची कर्नाटकांतील करामत.

स. १७५३-६०.

१. कर्नाटकांतील स्वाऱ्या.

२. सावनूरचा पाडाव, (मे, १७५६).

३. श्रीरंगपट्टणचा वेढा (मार्च-मे १७५७).

४. बळवंतराव मेहेंदळ्याचा उद्योग (मे १७५७ फेब्रुवारी १७५८).

५. पटवर्धन व रास्ते यांची कामगिरी (स. १७५९).

६. पटवर्धन व बिनीवाले यांची कामगिरी (स. १७६०).

१. कर्नाटकांतील स्वाऱ्या.—नानासाहेब पेशव्याच्या करामतींत कर्नाटकांतील त्याच्या कामगिरीस अग्रस्थान देण्यांत येतें. मराठशाहीचा सामान्य फैलाव जरी त्याच्या दृष्टीसमोर नेहमीच होता, तरी बाजीरावाचा दृष्टिक्षेप जसा सदैव उत्तरेकडे असे तसा नानासाहेबाचा दक्षिणेस होता. राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें हें एक व्यंगच होय. एकाच बाजूस दृष्टि देऊन राज्याचें काम भागत नसतें. म्हणून बाजीरावानें दक्षिणेकडे लक्ष न दिल्यानें जसें नुकसान झालें, तसेंच नानासाहेबाच्या उत्तरेकडील कारभारासंबंधानें झालें असें म्हणावें लागतें. पेशवाई मिळाल्याबरोबर विलक्षण तडफ दाखवून तीन चार वर्षांत त्यानें उत्तरेकडील कारस्थानें विलेस लाविलीं, त्यावर पुनः स्वतः उत्तरेकडील सफर अशी त्यानें कधीं केला नाही. स. १७५२-५३ पर्यंत उत्तरेकडील स्वारी अंगावर घेण्यास त्यास सवड झाली नाही असें म्हणतां येईल. परंतु स. १७५३ सालापासून कागोपाठ तीन चार स्वाऱ्या त्यानें स्वतः कर्नाटक व श्रीरंगपट्टणकडे केल्या, त्या ऐवजीं किंवा त्या करूनही नानासाहेबास एखादवेळीं तरी उत्तरेकडे जातां आलें असतें. सो स्वतः उत्तरेकडे जाता तर पुढील कारस्थानांस निघालें वळण लागलें

असतें. उत्तरेत वावरणाऱ्या सरदारांस बखेडे माजले ते वेळींच बंद झाले असते; रजपूत, जाठ, सुजाउद्दौला व प्रत्यक्ष बादशहाचें कारभारीमंडळ यांजवर दाब बसून मराठ्यांच्या उद्योगास एकवाक्यता आली असती. जी एकवाक्यता कर्नाटकांतील उद्योगास आली, ती उत्तरेतील उद्योगास आली असती तर पानपतच्चा प्रसंगच ओढवला नसता, निदान तो प्रसंग फायदेशीरच झाला असता. अंताजी माणकेश्वर व हिंगणें, शिंदे व होळकर इत्यादिकांत वैमनस्यें वाढून मुख्य उद्योगाचा विघाड झाला, तो नानासाहेबास खचित भिडवितां आला असता. परंतु उत्तरेकडील महत्त्वाची कामगारी अदूरदर्शी व भोळसट अशा राघोबावर सोपविली गेली ही नानासाहेबाची अक्षम्य चूक होय असें म्हणणें प्राप्त होतें. नानासाहेबाबरोबर सदाशिवरावावरही याची जबाबदारी येते. कारण हल्लीं सर्व कारभार सदाशिवरावच पाहत होता; आणि सदाशिवराव तर कांहीं कांहीं बाबतींत नानासाहेबापेक्षांही ज्यास्त चाणाक्ष होता. परंतु प्रतिनिधि, बारामतिकर, मेहेंदळे, पुरंदरे, पटवर्धन, घोरपडे मुरारराव, इत्यादिकांच्या संसर्गानें व पहिलीच स्वारी त्याची कर्नाटकांत झाली तेव्हांपासून त्यासही कर्नाटकाकडील व्यवहारांचें महत्त्व, बाकबगारी व आवड जशी विशेष होती तशी उत्तरेकडील नव्हती. सदाशिवराव खानदेश वऱ्हाडच्या पलीकडे उत्तरेस किंवा पश्चिमेस एकदांही गेला नव्हता. पानपतच्चा मोहिमेची त्याची स्वारी हीच पहिली व शेवटची होय. यावरून असें म्हणतां येतें कीं अठराव्या शतकांतील हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचें केंद्रस्थान पेशव्यांनी दक्षिण द्वीपकल्पांत म्हैसूर अर्काटच्या दरम्यान आहे असें ठरविलें. वास्तविक तें केंद्रस्थान दिल्लीच्या बाजूस होतें याची जाणीव त्यांस राहिली नव्हती. कर्नाटकांतील इंग्रज फ्रेंचांचा अवास्तव संचार पाहून पेशव्यांची दिशाभूल झाली; आणि अन्दाळी, नजीबखान वगैरे मुसलमान काय उपद्रव्यारचीत होते याजविषयी त्यांचें थोडें बुद्धिश्च झालें. असे. तर प्रस्तुत आपणांस या कर्नाटकांतील पेशव्यांच्या उद्योगाचा विचार कर्तव्य आहे.

द्रव्याच्या अडचणीमुळे पेशवा कसा पेंचांत हांता हें मार्गे सांगितलेंच आहे. द्रव्यसंपादन हेंच कर्नाटक स्वारीचें मुख्य प्रयोजन असून एकदां चटक लागल्यावर पुनः पुनः पेशव्यानें तिकडेच एकसारख्या स्वान्या केल्या. द्रव्यनदीचा ओष मध्ये न जिरतां पुण्यास यावा, हा जो पेशव्याचा अंतस्थ हेतु तो दक्षिणेंतून चांगला सफल होऊं लागल्यामुळे आणि उत्तरेंत शिंदे, होळकर, बुंदेले यांच्या सारखे खंबीर सरदार पेशव्यास फारशी दाद लागूं देत नसल्यामुळेच पेशव्यानें उत्तरेंत लक्ष न घालतां दक्षिणेकडे घातलें असें दिसतें. अर्थात् पैशाच्या लोभानें राज्याची नीति बिघडली, मराठ्यांचा स्वभाव लुटारु बनला, आणि शिवाजीच्या वेळची हिंदुपदपादशाहीची नीतीची व धार्मिक आकांक्षा मराठ्यांचे लक्षांतून बहुतेक नाहीशी झाली. राज्याचा अधःपात होण्याचें हें एक विशेष कारण आहे. रामचंद्रबाबा व सदाशिवराव हे दोघे पैसे उकळण्याच्या कामांत पटाईत होते, म्हणूनच त्यांचा आश्रय नानासाहेबांनें केला. सदाशिवराव व रघुनाथराव या दोघांच्या राजनीतींतील हें अंतर पुढें ध्यानांत ठेवावें लागेल. कर्नाटकाचा प्राथमिक वृत्तान्त व सदाशिवरावाची त्या बाजूची स्वारी यांचे विवेचन पूर्वी येऊन गेलें आहे. शाहूच्या मृत्युमुळे उडालेल्या घांदलींत कर्नाटकाकडे लक्ष देण्यास स. १७५२ पावेतो पेशव्यास फावले नाहीं. स. १७५० च्या अखेरीस पेशवा कर्नाटकाकडे निघून गेला होता, परंतु स. १७५१ च्या मार्चांत गायकवाड सातान्यावर चालून आल्यामुळे हातचें काम अर्धेच टाकून पेशव्यास तांतडीनें परत यावें लागलें. पुढें गायकवाड व निजाम यांचीं प्रकरणें मिटविण्यांत स. १७५२ साल गुदरून गेले; आणि निजामाशीं भालकीचा तह करून स. १७५३ च्या आरंभी पेशवा परभरें रामचंद्र बाबा व सदाशिवराव यांसह कर्नाटकांत गेला. ता. ५।७ जानेवारीस रायचूर-जवळ त्यानें कृष्णेचें दक्षिण तीर गाठलें. प्रथम भीरंगपट्टणास अजून तेथील खंडणी घेऊन ता. २० मार्च स. १७५३ रोजीं तेथून कूच करून होळेहुन्नर किल्ल्यावर मोर्चे बसवून तो किल्ला सर केला.

‘ त्या मोर्च्यात सदाशिवराव व रामचंद्रबाबा तीन दिवस बसले होते. नंतर कोन्हेर त्रिवक एकवोटे यास आशा केली, ते गेले. मागाहून श्रीमंतां-जवळून कृष्णा पलंडा व रामजी पवार वगैरे अकरा असामी कोन्हेर पंताजवळ जाऊन किल्ल्यावर चढले. कृष्णाजी गोळी लागून ठार झाला. किल्ला पत्ते झाला. अकरा असामीस बक्षिसे दिली. पलंडा याचे पुत्रांस पाटिलकी दिली. ’ [का. सं. श. पृ. १३]. नंतर धारवाड किल्ला सर करण्यास आले. तेथे मोगल किल्लेदार पृथ्वीसिंह होता; त्याशी लढाई देऊन सल्ला होऊन ३५ हजार रुपये देऊन त्याजकडील अंमलदार ओलीस घेतला. धारवाडचा किल्ला ता. ११ मे स. १७५३ रोजी हस्तगत झाल्यावर, दुसरे दिवशी अंमलदारास सोडून दिले. [रा. श. खं. २ पृ. १२८]. परत येतांना संभाजी महाराजांनी पूर्वी पेशवाईबद्दल देऊं केलेले तीन किल्ले व खानापूर वगैरे महाल पेशव्यास दिले. [२४-२५ मे] जून महिन्यांत पेशव्याची स्वारी पुण्यास दाखल झाली. या स्वारीसंबंधाने अस्सल पत्रे फारशी उपलब्ध नाहीत. खं. ३ ले. ४२४-४२६ व ४२८ यांत थोडे उल्लेख आहेत. फेब्रुवारी ता. ११ रोजी पेशवा लिहितो, ‘ किरकोळ कामे कांहीं झालीं. मोठी आशा श्रीरंगपट्टण बिदनूरची आहे. ’ ता. ९ एप्रिलास तो लिहितो, ‘ श्रीरंगपट्टणची मामलियत उरकून बिदनुरास आलों. ’ ता. १४ मेला लिहितो. ‘ बिदनूरची खंडणी विल्हेस लागली. उपरांतिक सावनूर सोंघे विल्हेस लावून देशी येऊं. ’ या स्वारींत पेशव्याने अपरंपार द्रव्य आणिले. प्रथम नानासाहेबाच्या एकंदर स्वान्यांची यादी दिली पाहिजे म्हणजे पुढील विवेचन सुगम होईल.

१ ली, श्रीरंगपट्टण व होळीहुन्नूर स. १७५३ जानेवारी ८-१९ जून.

२४ री, बागलकोट, सावनूर, हरिहर इ. स. १७५४ जाने. २-४ जून.

३ री, बेदनूर वगैरे स. १७५४ आक्टोबर २४-१२ एप्रिल १७५५.

४ थी, सावनूर स. १७५५ ऑक्टोबर २०-१९ जुलई १७५६.

५ बी, श्रीरंगपट्टण, स. १७५७ जानेवारी १-१५ जून.

६ वी, बळवंतराव मेहेंदळ्याचा उद्योग, मे १७५७ फेब्रुवारी १७५८.

७ वी, गोपाळराव पटवर्धन व रास्ते-स. १७५९ चा प्रथमार्ध.

८ वी, गोपाळराव पटवर्धन व विसाजीपंत विनीवाले, स. १७६०
एप्रिल-साल अखेर. पानपतचे पेंचामुळे पेशव्याने यांच्या
फौजा परत बोलाविल्या.

वरच्यापैकी पहिल्या पांच स्वान्यांत स्वतः पेशवा हजर होता. पेशव्याच्या रोजनिशीतील मुकाम व शकावल्या यांजवरून वरील तारखा मुक्रर केल्या आहेत. निघण्याचा व परत येण्याचा दिवस बहुधा मुद्दतीवर अवलंबून असे. कृष्णाकांठ लागला म्हणजे स्वारीचे काम सुरू होई. कृष्णेच्या अलीकडे नेहमीच्या राज्यकारभाराचे काम चाले. बरील तारखा पुणे सोडल्याच्या व पुण्यास दाखल झाल्याच्या असल्यामुळे अर्थात् मध्यंतरीचा सर्वच काळ स्वारीत गेला असे होत नाही. महाराष्ट्रांतून कर्नाटकांत जाण्याचे निरनिराळे मार्ग इ. सं. ऐ. टि. भा. ३ ले. १७ येथे दिले आहेत.

स. १७४७ च्या स्वारीत सदाशिवरावाने कर्नाटकांतील बराचसा मुख्य काबीज करून सावनूरकर नबाबाचे सुमारे अर्धे राज्य हस्तगत केले होते. परंतु त्यांतील वसूल येण्यासाठी तिकडे सालोसाल फौजा पाठवाव्या लागत. स. १७५३ त पेशव्याने स्वारी केली तेव्हां कर्नाटकांत इंग्रज फ्रेंचांचे युद्ध सुरू असून म्हैसूरचे राजाने आपली फौज फ्रेंचांचे मदतीस पाठविली होती, त्यामुळे मराठ्यांचे चांगलेच फावले. त्यांच्या फौजा प्रत्येक गांवांतून आपल्या खंडणीच्या रकमा उगवीत चालल्या. शेकड रकमा मिळतना. तेथे कर्जरोखे लिहून घेत आणि या रोख्यांवर हल्लींच्या हुंड्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत पाहिजे तेथे रोख पैसे मिळत. श्रीरंगपट्टण येथे पेशव्याचे आगमन होतांच तेथील दरबाराने भला मोठा दंड देऊन पेशव्यास मार्गस्थ केले. [डफ भा. २ पृ. ६४।६५ व ऐ. ले. सं. भा. २]

स. १७५४ त पुनः नानासाहेबांने कर्नाटकांत मोहीम केली. ता. २ जानेवारीस पुण्याहून बाहेर पडून पेशवा निघाला तो बागलकोट, कोपल, होसकोट, हरिहर, बेदनूर, सावनूर, वगैरे ठिकाणी जाऊन ४ जूनला परत पुण्यास आला, असे त्याच्या मुकामांवरून दिसते. यास नानासाहेबाची दुसरी स्वारी म्हणतां येईल. स. १७५३ च्या अखेरीस म्हणजे ९ डिसेंबर [मार्गशीर्ष शु॥० १४] रोजी माधवरावांचे लग्न शिवाजी बल्लाळ जोशी सोलापुरकर अशीउंबरीस पागेकडे कारकून होता त्याची कन्या रमाबाई इच्याशी करून समारंभ आटोपल्यावर पेशवा कर्नाटकांत गेला. हरिहर, अंभी, बागलकोट व मुंडलगी येथे लढाया होऊन मिरजेस मोर्चे लावून स्वारी परत आली. ह्या स्वारींत जमखिंडी व तेरदाळ हे महाल पेशव्यांनी घेतले. हरिहर व अंजनीवर लढाई २४ फेब्रुवारी रोजी झाली. व बागलकोटावरही लढाई झाली. याहून जास्त माहिती या स्वारीची सांपडत नाही. स. १७५४ च्या भाद्रपदांत, ऑगस्ट २० रोजी जगजीवन परशुराम ऊ० दादोबा प्रतिनिधि किर्दई येथे वारला. तेव्हां कृष्णाजी परशुरामाचा नातू भवानराव यास प्रतिनिधि केले. यासच श्रीनिवास गंगाधर म्हणत. प्रतिनिधीची ही भानगड आटोपल्यावर पेशव्याने तिसरी स्वारी कर्नाटकांत केली; २४ ऑक्टोबरास नानासा० व सदाशिवराव डेरेदाखल झाले. बरोबर महादाजी पुरंदरे होता. २६ जानेवारी १७५५ रोजी पुरंदरे स्वारीतून वेगळा होऊन ३० जानेवारीस बेदनुरापर्यंत खंडणी घेऊन परत आला. पेशवा दुसरी ठाणी सर करून १२ एप्रिलास पुण्यास दाखल झाला. [खं. २ पृ. १३३] याच स्वारींत तोफखान्यावर असलेला मुज्फरखान गारदी व महादोबा पुरंदरे यांचे हाताखालील लोकांच्या हकिरीवरून वांकडे आले. मुज्फरखान नोकरी सोडून म्हैसुराकडे गेला तो पुढे सावनूरचे नोकरीस राहिला. पुढील सालच्या स्वारींत तो सावनूरतपे

पेशव्याशी लढत होता. स. १७५५ तच आंगरे व पेशवे यांची लढाई होऊन हणेंचा किल्ला सुवर्णदुर्ग पेशव्यांचे हस्तगत झाला.

२ सावनूरचा पाडाव, (मे १७५६).—गेल्या स्वारीत तोफखान्याचे कामावर पानशांची नेमणूक होऊन तो पुरंदर्याबरोबर त्या कामावर होता. तोफखाना हेच लढण्याचे मुख्य साधन होऊन त्याजवर आपली भरंवशाची माणसे तयार असावी, मुजफरखानासारख्या परकीयावर अवलंबून राहवें लागूं नये, अशी पेशव्यांची इच्छा होती. मुजफरखान सावनूरचे नबाबाजवळ चाकरीस राहिला, त्यास बऱ्या बोलानें परत यावा अशी पेशव्यानें नबाबाकडे मागणी केली. ती त्यानें अमान्य केल्यामुळे मराठी फौजा एकदम सावनूरवर चालून आल्या. ही नानासहेबाची चवथी स्वारी स. १७५५ च्या २० ऑक्टोबर पासून १७५६ च्या १९ जुलईपर्यंत चालली. कडाप्पा व कर्नूल येथील नबाबही सावनूरकरास सामील झाले होते. लढण्याच्या संबंधानें पाहिल्यास हीच सर्वांत मोठी स्वारी होय. मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव, नारोशंकर, जानोजी व मुघोजी भोसले वगैरे मोठमोठे सरदार या स्वारीत होते [खं. २-१३७]. सौंदरकर गोपाळराव (?) घोरपडे व त्याचा भाऊ गुंत्तीकर मुरारराव ह्यांनी प्रथम सावनूरचे नबाबाचा पक्ष घेतला होता. मुराररावास पूर्वीच्या स्वारीपासून आपल्याकडे वळविण्याचा महादोबा पुरंदरे याचा प्रयत्न चालला होता; आणि दोघेही एकमेकांस गोडगोड गौरवाचीं पत्रे लिहून झुलवीत होते. [का. सं. प. या. ले. १३४ ता. १४ एप्रिल स. १७५५]. परंतु स. १७५६ चे स्वारीत मुरारराव सावनूरचेच बाजूस होता.

कर्नाटकांतून सालोसाल पेशव्यास मुबलक पैसा मिळत गेला, तशी त्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारून, कर्नाटकाकडेच त्याचे लक्ष वेधले. लोक लढाईच्या कामांत तयार झाले, तोफखाना निर्माण झाला;

१ पुढें यास मेहेंदल्यानें पेशव्याकडे आणिलें. [ऐ. ले. सं. पु. १ सावनूर स्वारी].

जबाबदारीने कामे करणारे तरुण सरदार पुढे आले, त्यामुळे पेशव्याच्याही दुरूप वाढत गेला.

नबाब सलाबतजंगाचा कारभार यावेळीं शहानवाजखान पाहत असून, कर्नाटकच्या स्वारीत निजामाने आपल्याबरोबर यावे अशी फार दिवसा-पासून पेशव्याची इच्छा होती. उलटपक्षीं सावनूरच्या आपल्याच जातभाईचा पाडाव करणे निजामास भूषणावह नव्हते. तथापि या प्रसंगी शहानवाजखानाच्या मध्यस्थीने निजाम पेशव्याचे मदतीस सावनुरावर आला. सावनूरच्या नबाबास असा वाढ दिला तर पुढे तो उभयतांही बाधक होईल अशी पेशव्याने निजामाची व बुसीची समजूत केली, तेव्हां बुसीसह निजाम सावनुरावर आला. 'नबाबापार्शी बकिलीस परशरामपंत होते त्यांस लिहून नबाबांनीं कुमकेस यावे ऐसें केले. ते फौजेसुद्धा आले.' [धा. रा. च. पृ. २३].

ता. १ नोव्हेंबर स. १७५५ रोजीं मुरारजी हिंदुराव ममलकत मदार गोपाळराव पटवर्धनास लिहिले. 'राजश्री पंतप्रधान आम्हांस बंधु, तेव्हां त्यांची आस्था आमचेठायीं असणे युक्तच आहे. आम्हांस सकल प्रकारे त्यांची प्रीतच करणे, यास्तव पुण्यास जावयाची तयारी पेशजी केलीच होती, त्याप्रमाणे तयारी असे. काल रा. पंतप्रधानांची व मल्हारराव होळकर यांचीं पत्रे चित्ताप्रमाणे आलीं. रा. अमृतराव [बळवंतराव मेहेंदळ्याचा कारभारी] यास पुढे पाठविलें. ते चारपांच रोजांत येतात. बळवंतराव गणपत [मेहेंदळे] व आप्पाजी जाधव, शेठ्याजी खराडे [होळकराचा सरदार] कृष्णा तीरास यावे, त्यांसहित (आमची) जावयाची सिद्धता असे. या देशीं आपणाकडील फौज व सरदारांस इष्टएकविशीं एकचित्त होऊन दुतर्फां कामे होऊन येतसा उद्योग करावा म्हणोनं लिहिलें, तर पंतप्रधानांच्या व आमच्या प्रयोजनांत इतर भाव

काय आहे ? जैसा प्रसंग अवलंबू तैसा सिद्धीस नेऊं यांत संदेह नाही. ' [पे. ले. सं. १ पृ. ६ ले. २]. ता. ७ फेब्रुवारी स. १७५६ त मुधोजी भोसले लिहितो, 'कर्नाटक प्रांतीची मसलत उपस्थित होऊन पंतप्रधान निघाले, कृष्णातीरास आले तों, मुरारराव घोरपडे व दक्षिण प्रांताचे ताम्र व किरात एकत्र होऊन बळ धरिलें. यांशीं झुजावें हा इत्यर्थ करून चालोन जाणें जरूर जाहलें. बगलकोटचे किल्ल्यास येऊन मोर्चे लावून किल्ला हस्तगत केला. तेथून सावनूर बंकापुरा नजीक आले. अमित्रांशीं गांठ घातली. किल्ल्याचे आसऱ्यामुळें लवकर स्वयंश न होय यास्तव शह चौगीर्द फौजा उतरल्या आहेत. ' [खं. १ ले. ४६९] जानोजी व मुधोजी भोसले दोघेही या स्वारीत पेशव्याचे आग्रहावरून आले होते. उभयतांचा नागपुरच्या दौलतीविषयी तंट्या असून, या स्वारीच्या निमित्तानें या भोसल्यांस पेशव्यानें मराठशाहीच्या समार्हक उद्योगांत सामील केलें; आणि फटकून राहण्याची रघूजीच्या वेळची त्यांची खोड नाहींशी केली. सावनूरची लढाई जोरांत चालू झाली. १७ मार्च १७५६ रोजीं एक इसम लिहितो, 'दोन महिने मोर्चे देऊन जाहले. तह कांहीं न ठरे. नबाब आल्यावर तह ठरला तर यशाचे विभागी ते होतात. ऐसें जाणून श्रीमंतांनीं फारगुन शु॥ ११ [१२ मार्च] शुक्रवारी हल्ला केला. तेव्हां मुजफरखानाच्या वगैरे तीन चौक्या होत्या त्या जागां जाऊन तीनही टेकड्या हस्तगत केल्या. चारशें गारदी ठार झाले व तीन चारशें जखमी धरून आणिले. कुळ साहित्य हस्तगत झालें. आपणाकडील शेंसवाशें घोंडे पडलें व शेंपन्नास आणूस ठार झाले. तेव्हां त्यांचे मोर्चे उठवून आपले कायम केले. चाउपरी त्यांसही पराक्रम कळला. त्यास नबाबही जवळच आले. मन्हाटे माणूस व गाडदी आपणांकडील फार जायां झाले. मातबर माणसांपैकीं नागोराम भागवत यांस तोंडावर गोळी लागली. जखम हलकी आहे. बळवंतराव गणपत यांचे बरगडीस गोळी लागली, ईश्वरें कृपा केली.

चिंता नाही. रत्नाकरपंत वकील यांचे चिरंजीव माणिकराव गोळा लागून ठार झाले. ' [खं. ३-४७२] ' तीन दिवसपर्यंत तोफांचा मारा श्रीमंतांनी केला, तो भीहरि जाणे. त्यामुळे सावनुरांतील कुल रयत हैराण जाले. ब्राह्मणांचीं घरे दीडइजार, उदमी मातबर फार; आणि कुल पठाणाचे कबिले. शिवाय बाहेरील रयत आणि फौज त्यामुळे अनर्थ फारच झाला, आणि नाशही बहुतच झाला. हल्लीं रदबदलीस प्रारंभ झाला आहे. तह ठरल्यावर वर्तमान लिहून पाठवूं. [खं. ३ ले. ४७३]. नंतर २७ एप्रिलला पेशवा लिहितो, ' घोरपडे व पठाण यांस सावनुरांत कोंडून जेर केलें आहेत. नबाब सलाबतजंग आमच्या मदतीस येऊन पावले. त्यांच्या आमच्या भेटी झाल्या. मोगलाई कारभार सुस्त अतिशय, बहुनायकी आहे. ' [सदर ४७६]. ' सावनुरांत मुरारराव घोरपडे व मुज्फरखान पठाण यांस कोंडलें. आतां नबाबाचा तोफखाना सुरू होईल. ' २८ एप्रिल. [सदर ४७७]. पुढें बुसीचा उत्कृष्ट तोफखाना सुरू होऊन त्याचा मारा त्यानें सावनुरावर असा केला कीं, मोगल व मराठी फौजेत त्याची फार वाहवा झाली. त्या वेळीं सावनुरावर त्यानें सवालाख गोळे मारिले, अशी त्या प्रांतीं आख्यायिका आहे. ' स्वामीचे आशीर्वादे त्रिवर्ग शत्रु अतिक्षीण जाहले. दहा लाखांचा मुलूख आला. दहा लाख रुपये करार केले आहेत. येणें कठीण आहे. सर्व कर्जाशीं संबंध आहे. सांप्रत बिदनूर प्रांतीं मुक्काम आहे. मरारराव, मुज्फरखान, सावनूवाले मिळून विरुद्ध केलें होतें. त्यांस उत्तमप्रकारें हत्यारबंदसुद्धां बाहेर काढिले. खंडणी अकरा लाख करार केली. मिथ्रीकोट, कुंदगोळ व हुबळी हे परगणे निभ्यांत घेतले. बाकी खंडणी न ये, करितां बंकापूर किछा सरकारांत घेतला. तेथून कूच करून तुंगभद्रातीरीं आलों. हरपनहल्ली, चित्रदुर्ग मामलत निव्हे लागली. बिदनूरचा गुंता उरकला. मल्हारबा लग्नाकरितां निरोप घेऊन गेले. ' १८ मे १७५६ (खं. ३ ले. ४८१) ता. २१ मे रोजी गोपाळराव पटवर्धन लिहितो, ' श्रीमंतांनीं

आझांस सोंध्यास पाठविलें. बरोबर फौज मल्हारराव रास्ते व तोफखाना वगैरे होते. सोंध्याची खंडणी अडीच लक्ष रोख व सडे पांच लक्षांत मर्दनगड (फोंडा) किल्ला येणेंप्रमाणें ठरून किल्ला हातीं येईपर्यंत सोंधेकराचा मेहुणा ओलीस घेतला आहे. यज्ञमानांनीं तुंगभद्रा दक्षिण तीरास जाऊन तमाम खंडण्या घेऊन उत्तर तीरास येऊन बिदनूरची खंडणी घेतली. आतां या प्रांता शिरहट्टीवांचून कोणी संस्थानिक राहिले नाहींत. त्याचें पारिपत्य मार्गें जातांना करावें, अशी मसलत आहे. समागमें सलाबतजंगही आला आहे. बुसीस त्यांनीं निरोप दिव्हा. यांचा आश्रय झाला म्हणोन, त्यांची व्याधि उठोन गेली. पुढें त्यास आमच्या यज्ञमानांनीं चाकरीस ठेवावें, असा करार झाला आहे. (ऐ. ले. सं. ले. ३-४,) याच स्वारींत शहापूर, बेळगांव, बागलकोट व मिश्रीकोट वगैरे स्थळें घेतली. सावनुरांत विठ्ठल शिवदेवांनीं बहुत पराक्रम केला, सबब त्यास चौघडा, जरीमटका, साहेबनोबत व जरी लगी अशी राजभूषणें व जबाहीर वगैरे दिल्लें. त्यांस या लढाईत तलवारीची जखम लागली होती. लढाई आटोपल्यावर तहाचे प्रसंगीं मुरारराव घोरपडे पेशव्याचे पक्षांत आला, (इफ. २ पृ. ९३) त्याच्याच मध्यस्थीनें वरील तह ठरला. महाल घेतले त्यांची यादी खं. २ पृ. १३८ वर आहे. मुल्करखान पुनः पेशव्याचे नोकरांत आला.

सावनूरच्या लढाईचा एवढा बडेजाव केलेला आढळतो; परंतु पेशव्याकडील सरदारांची व फौजेची संख्या पाहिली म्हणजे त्याजबद्दल कौतुक वाटेनासें होतें. त्यांतही निब्राम व बुसी मदतीस आले, तेव्हांच सावनूर सर झालें. एवढ्या मोठ्या खटाटोपाचा परिणाम मात्र अल्प होय. सावनूरकराकडे यापुढें फक्त आठ लक्ष उत्पन्नाचा प्रदेश राहिल. दहा वर्षांपूर्वी मराठी स्वराज्याची हद्द कुण्णेवर होती, ती आतां तुंगभद्रेला जाऊन पोचली.

३. श्रीरंगपट्टणचा वेढा—(मार्च—मे स. १७५७).—पांचवी स्वारी श्रीरंगपट्टणची होय. ता. १ जानेवारी स. १७५७ रोजी सदाशिवराव व पेशवा मुजरखानाच्या तोफखान्यासह कर्नाटकांत उतरून किरकोळ खंडण्या घेत श्रीरंगपट्टणार चालून गेले, आणि तेथून मोठी खंडणी वसूल करून ता. १६ मे रोजी परत फिरून २७ दिवसांत पुण्यास आले. बरोबर फौज साठ हजार होती. मुरारराव घोरपडेही सहा हजार फौजेसह येऊन मिळाला. ' तूर्त काम श्रीरंगपट्टणास आहे. ' असे पेशवा ता. ८ मार्च रोजी लिहितो. येथे म्हैसूरच्या राज्याचा कारभार प्रधान नंदराज पूर्ण सत्तेने पहात होता. त्याजपार्शी पेशव्याने बेसुमार खंडणी मागितली. ती माफ किंवा कमी करावी, अशी नंदराजाने विनवणी केली. ती न ऐकतां पेशव्याने श्रीरंगपट्टणास वेढा बसविला; आणि बातेऱ्यां बांधून तीस तोफांचा मारा सुरू केला. स्वतः सदाशिवराव मोर्च्यात होता. २७ दिवस मारा झाल्यावर शहर काबीज होण्याच्या बेतास आले. इतक्यांत एकेदिवशी श्रीरंगाच्या देवाळयाच्या शिखरास तोफेचा गोळा लागून शिखर मोडले; व मराठ्यांच्या बातेऱ्यांतील एक तोफ फुटून कित्येक गोलंदाज ठार झाले. उभयपक्षां हा अपशकुन वाटून तहाची तडजोड ठरली. पेशव्याने छत्तीस लाख खंडणी मागितली. सरकारचे शेटे महादशेट वीरकर मध्यस्थ होते, त्यांचे विद्यमाने चार लाख कमी करून बत्तीस लक्ष घेऊन वेढा उठविण्याचे पेशव्याने कबूल केले. पैकीं पांच लाख रोख आले; आणि बाकीच्या फेडीकरितां राज्यांतील चौदा उत्कृष्ट महाल नंदराजाने मराठ्यांकडे लावून दिले. [ऐ. ले. सं. भा. २ पृ. ६५३]. ८ मे रोजी पेशवा लिहितो. ' श्रीरंगपट्टणचा मामला विव्हेस लावून शिऱ्यास आलों. पंचरा रोजांत तुंगभद्रा उतरून येतों. सर्व दाटी

१ हे वीरकर सातारचे राहणार. यांचा व्यापार मोठा असून ते नेहमीं कोज-बरोबर असत. वर्षापा, सिदापा, महादशेट वगैरे नांवें प्रसिद्ध आहेत. (सं. ३ ले. १३८, १५५ व नृ. रो. २ पृ. १७४). पहा शाहूनगर वर्णन पृ. १३५.

हिंदुस्थानचे मनसुब्यावर आहे. जसा प्रसंग येईल तसें करावें लागेल, [खं. १ ले. ४८७, ४८८]. कर्नाटकच्या नादांत उत्तरेतील कामें विनसत चाललीं; आणि तिकडील वेध हळू हळू वाढत चालला.

म्हैसूरकडून घेतलेल्या चौदा परगण्यांत पेशव्यांनीं वसुलाकरितां कमावीसदार नेमून त्यांच्या मदतीस सहा हजार फौज ठेवून पुढें चिनापट्टण व शिर्षे परगणा घेतला. खं. ६ ले. ३६९ शिर्षे येथून लिहिलेला आहे. होसकोट, बेंगळूर, बालापुर व कोलार हे परगणे मूळचे शहाजीच्या जहागिरीतलें एकास एक लागून होते, ते घेण्याकरितां बळवंतराव मेहंदळ्यास मुतालिक म्हणून पेशव्यानें ठेवून दिलें; आणि स्वतः १६ मे शेजी परत निघून १५ जूनला पुण्यास पोचला. रस्त्यांत तुंगभद्रा व कृष्णा या नद्यांस पूर आले होते; तेव्हां श्रीमंतांनीं पूजा करून प्रार्थना करितांच नदीदेवतांनीं पेशव्यास व लष्करास उतार दिला अशी आख्यायिका आहे.

शिन्ध्याचें ठाणें मराठ्यांनीं घेतल्याबद्दल निजामास फार राग आला. निजामाच्या विजापुरसुभ्यांत तें मोडत असून दक्षिणेकडील मुलखाचा बंदोबस्त करण्यास तें ठाणें फार उत्तम होतें. इकडे पेशव्यांनाही कर्नाटकां-
तांल मुख्य राखण्यास तें हवेंच होतें. श्रीरंगपट्टणपावेतो खंडणीचा मुख्य घेतल्यावर पेशव्यांनीं शिर्षे आपल्या ताब्यांत घेऊन तेथें कायमची फौज ठेवून दिली. स. १७५०त नासिरजंगानें कर्नाटकांत स्वारी केली, तेव्हां-
पासून निजामानें या बाजूस कधीं दुकून पाहिलें नाहीं. पेशवे शिन्ध्यांत आपलें ठाणें बसवूं लागले, तेव्हां निजामानें दिलावरखान नामक सरदार त्याचे संरक्षणार्थ पाठविला; परंतु त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. सलाबत जंगानें पंचरा लक्षांची जहागीर पेशव्यास देण्याचें कबूल केलें होतें, त्यापैकीं बारा लाखांचा मुख्य त्यानें नेमून दिला; व बाकीत शिर्षे व्हावें म्हणोन परशुरामपंत वकिलामार्फत ठरलें होतें. आपण नसतें घेतलें तर शिन्ध्याचें ठाणें मुरारराव घोरपड्यानें घेतलें असतें, अशी सबब पेशव्यानें सांगितली. एकंदरीत उभयतांचा सल्लख व स्नेह असतां पेशव्यानें हें ठाणें घेतल्याबद्दल

निजामास फार राग आला; आणि त्याचें म्हणणें वकिलानें खं. १ ले. ६५ ता. ३१ मेच्या पत्रांत पेशव्यास कळविलें आहे. [टीप १४० खंड १ पहा]. कर्नाटकच्या पांच नबाबांपैकी शिन्ध्याच्या नबाबाचें राज्य अलीकडे अगदी मोडकळीस आलें होतें; आणि त्याचा बहुतेक भाग कडप्याचे नबाबानें बळकावला होता. या घराण्यांतला शेवटचा नबाब दिलावरखान मरण पावल्यावर त्याचा जांवई मीर फैजुल्लाखान गादीवर आला. पेशव्याने शिन्ध्याचें राज्य घेतलें तेव्हां मीर फैजुल्लास निर्वाहाकरितां थोडीशी जहागीर लावून दिली; आणि शिर्से शहर आपल्या कबजांत घेतलें. शिन्ध्याचा किल्ला मात्र नबाबाकडे ठेविला होता. (ए. ले. सं. पु. २ पृ. ६५३).

सावनूरकर नबाबानें तहांत बेळगांवचा किल्ला पेशव्यास देऊं केला होता; पण तेथचा किल्लेदार युसुफ बेग किल्ला स्वाधीन करीना. तेव्हां त्याजवर पेशव्यानें फौज रवाना केली, व किल्लेदारास हुकरी गांव इनाम देण्याचें कबूल करून पेशव्यानें किल्ला घेतला (३ मे स. १७५७); परंतु तो गांव कोल्हापुरच्या जिजाबाईकडे असल्यामुळें त्याच्या मोवदला दुसरें गांव किल्लेदारास दिलें.

या स्वारींतून गोपाळराव पटवर्धनास बिदनुरावर रवाना करण्यांत आलें होतें. त्यास झालेला हुकूम व त्याची कामगिरी यांचें वर्णन उपलब्ध आहे (खं. १ ले. ५६, ५७, ६२-७ मार्च स. १७५७). बिदनुराहून दरसाळ होऊन सत्त चारंग मोडे पेशव्यास पाठविण्याचा करार होता. त्याप्रमाणें ते पाठविल्यावर लालजी गोपाळराव पटवर्धनानें घेतली. (खं. ३ ले. १७१, ९ मार्च स. १७५७) अशा स्वान्यांतून लोक कसा त्रास देत, त्याचें एक उदाहरण खंड १ ले. ५८ त वाचण्यालायक आहे. स. १७५५ पासून गोपाळराव पटवर्धन हा कर्नाटकांतच सारखा कामगिरीवर असून पुढील पेशव्याच्या कारकीर्दीत त्याच्या कामाचा ज्यास्त विचार करावा लागणार आहे. [खं. १ पृ. १०० टीप. १२०] पटवर्धन, मेहेंदळे वगैरे सरदारांनीं हळू हळू पर्जन्यकाळांतही मुख्यगिरी करण्याचा प्रघात पातळा.

मराठ्यांच्या कौजा बरसात आली की, शेतीच्या कामासाठी भराभर घोघर निघून जात, यामुळे लष्करच्या कामाळा अत्यंत व्यत्यय येत असे, आणि पुष्कळदां योद्ध्याकरितां वर्षोवर्ष केलेले श्रम फुकट जात. गोपाळराव पटवर्धन व मल्हारराव रास्ते यांस पुढील पावसाळ्यासंबंधानें ७ मार्चास पेशवा लिहितो, 'चिक्कावाळापुर, शिरें, कडपें, व्यंकटेश पावेतो सवारी करावी. तुमची सलाबत बहुत पडली आहे. एक वर्ष मेहेनत सांगितल्याप्रमाणें केली पाहिजे. किती लौकिक वाढला, व सरकार कामाचें ओसें तुझी उचलिलें, यामुळे आझांस बहुत आनंद वाटला. आणखी एक वर्ष खासा राहिल्यास बहुत काम होईल. हिंदुस्थानांत चिरंजीव दादांनीं दोन छावण्या केल्या. (म्ह. दोन पावसाळे स्वारीतच काढले) दत्तबांनीं तीन केल्या, अंताजी माणकेश्वर वगैरे दोन छावण्या करीतच आहेत; परंतु कर्नाटकांत मार्गे फत्तेसिंग व रघूजी भोसले यांची झाली. गुदस्तां पर्जन्य अतिवृष्टि जाली; परंतु श्रीकृपेनें निभावून सिरहटी व कोपल येथील काम सर करतांच चहूंकडे चौका बसला. जे लोक बहुत काहिळी करतील, त्यांस निरोप द्यावा; नवें जे घरास जाऊन आले असतील, ते ठेवावे व एकवर्ष मेहनत करून उपयोगी पडले असतील, त्यांनीं देशास जावें. एकवर्ष तुम्हांस रहावें पडतें, पण खावंदाचे कामासाठी व आपल्या लौकिकासाठी प्रयास करणें मर्दासच योग्य आहे. गुदस्तां आग्रह करून, बहुत ^{सुखात} तुम्हांस राहिलें, म्हणून यंदा कांहींसें फळास आलें. ^{सुखामक सरत} यंदा ^{म्हणून} आग्रह करणार नाही. यंदा सर्वही उत्तमच तुम्हीं केलें.' [बे. ले. सं. भाग २ पृ. १०१]. तोफखान्याची तर्तूद पेशव्यानें चांगल्याप्रकारें केल्यामुळे पावसाळ्यांत सुद्धां काम चालूं लागलें. मात्र घरी जाण्याचा प्रघात अंगवळणी पडलेला मोडण्यासाठी मोठमोठ्या सरदारांचीं सुद्धां कशी आर्जवे करावी लागत, हें बरील पत्रावरून कळून येतें. मुलूखगिरी यशस्वी होण्यास ती एकसारखी नेटानें चालविली पाहिजे, तिला मध्यें खळ उपयोगी

नाही, हें तत्त्व उत्तरोत्तर मराठे सरदारांस पटून त्याचाच अवलंब पुढें पानपतचे प्रसंगांत करण्यांत आला.

पेशवे पुण्यास येतांच पुढें स. १७५७ सालच्या पावसाळ्यांत निजामाशीं शिंदखेडची मोहीम झाली, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. लागोपाठच्या पांच स्वान्यांत मिळून पेशव्यास पुष्कळ संपत्ती मिळाली; मुल्खगिरीचे विशेष व व्यवस्था पाहण्यांत पेशवा व सदाशिवराव अत्यंत दक्ष व तरबेज झाले.

४. बळवंतराव मेहेंदळ्याचा कर्नाटकांतील उद्योग:- (मे १७५७ फेब्रुवारी १७५८) बळवंतराव मेहेंदळे यांस स. १७५७ सालच्या स्वारींत पेशव्यानें मार्गे ठेवून दिलें, तेव्हां त्यानें तिकडे केलेला उद्योग स्वतंत्र स्वारी म्हणून समजण्याची जरूर नाही. तत्रापि त्यांत पेशव्याचा भाग नसल्यामुळें व बळवंतरावाचा उद्योगही स्वतंत्र स्वरूपाचा असल्यामुळें त्याचा उल्लेख स्वतंत्रच केला पाहिजे. अर्काट, शिरे, कडपें, कर्नूल व सावनूर हे पांच नबाब त्या बाजूस बरेच सामर्थ्यवान होते, हें मार्गे एकवार सांगितलेंच आहे. पैकीं शिरे व सावनूर या दोहोंस पेशव्यांनीं जिंकलेंच. त्या प्रांतींच्या स्वराज्यापैकी बैंगरूळ भैसुरकरांनीं घेतलें होवें आणि त्यावरूनच श्रीरंग-पट्टणावर पेशव्यांनीं स्वान्या केल्या. त्याशिवाय शहाजीच्या जहागिरींतला म्हणजे मूळच्या मराठी स्वराज्यांतला बराचसा मुल्ख या वेळीं कडप्याच्या नबाबाचे ताब्यांत होता. हा नबाब अलीकडे मराठ्यांस जुमानीनासा होऊन खंडणी वगैरे कांहीं देईना. तेव्हां त्या नबाबाचें पारिपत्य करणें व अर्काटच्या नबाबापासून खंडणी वसूल करणें, अर्थात् पर्यायानें पूर्वींचें स्वराज्य ताब्यांत आणणें ही जरूरीची कामें बळवंतराव मेहेंदळ्यावर सोपवून नानासाहेब पेशवा परत आला. मराठ्यांचा हा डाव पाहून कडप्याच्या नबाबानें पावसाळ्यांतच सावनूर व कर्नूल येथील नबाब, मुरारराव घोरपडे व चित्रदुर्गकर वगैरे पाळेगार यांशीं राजकारण लावून त्यांस आपल्याकडे वळवून घेतलें. मद्रासकर इंग्रजांसही त्यानें मदतीस बोलाविलें. सर्वांचा असा बेत झाला कीं, एकवार या मराठ्यांस संबंध बुडवून

त्यांच्या खंडणीचें जूं कायमचें झुगारून द्यावें; परंतु प्रत्यक्ष लढाई सुरू झाली तेव्हां कडप्याचे नवाबास कोणीच मदत केली नाही. भर पावसाळ्यांतच बळवंतरावानें होसकोटें, मुळबागल व कडपनाथ हीं ठाणीं काबीज केलीं. शेवटीं त्या नवाबाचें व बळवंतरावाचें ता. २४ सप्टेंबर १७५७ रोजीं कडप्याजवळ भयंकर युद्ध झालें. त्यांत नवाब मारला जाऊन बळवंतरावास जय मिळाला. हजारों पठाणांची कत्तल झाली. कडपें शहर मराठ्यांनीं हस्तगत करून लुटलें. या लढाईत मराठ्यांचे बाजूस संभाजी घोरपडे नांवाचा भिरज प्रांतांतील नामांकित शिलेदार मारला गेला. मयत नवाबाचा वारस अब्दुल नबीखानही मराठ्यांशीं हिमतीनें लढला, त्याचें अर्धें राज्य बळवंतरावानें घेतलें. मुरारराव घोरपडे कोणत्याच बाजूस न जातां गुत्तीसच स्वस्थ राहिला. अर्काटच्या नवाबाजवळही खंडणीची मागणी बळवंतरावानें पूर्वींच केली होती. नवाब महंमदअलीनें पुष्कळ आढेवेढे घेतले. इंग्रजांनींही मध्यस्थी करून खंडणी माफ करण्याची खटपट केली, परंतु तें सारें निष्फळ होऊन शेवटीं महंमदअलीनें साडेचार लक्ष रुपये खंडणी मराठ्यांस दिली. या कामीं मेहेंदळ्याचा कारभारी अमृतराव शंकर यानें फार चांगलें काम केलें.

बळवंतराव मेहेंदळ्याचा कारभारी अमृतराव शंकर हा पेशव्याचे विश्वासांतील इसम असून, अर्काटचे नवाबाकडून खंडणी वसूल करण्याचे बाबतींत त्याचा संबंध मद्रासकर इंग्रजांशीं आला. जॉन्सपेन्सर (फॉरेस्ट) लिहितो. 'अमृतराव हा पूर्वीं पेशव्याचा चिटणीस असून अलीकडे तें काम आपला भाचा गोविंद शिवराम याजकडे सोंपून तो आतां (स. १७५९ ?) नाना व सदोबा यांचा कारभारी होऊन मुख्य सरदाराची पदवी पावला आहे. दरबारांत त्याचें वजन फार आहे. मुराररावाकडील व कर्नाटकांतील सर्व काम याच्या हातीं आहे; कारण त्या बाजूची सर्व माहिती त्यास चांगली आहे.

मराठे हकडे लढण्यांत गुंतलेले पाहून म्हैसूरच्या नंदराजानें पेशव्यास दिलेले परगणे परत हिसकावून घेतले, आणि तेथें असलेल्या मराठ्यांच्या फौजेस घालवून दिलें. ही मसलत नंदराजास दिदिगल प्रांताचा सुभेदार हैदरअली यानें दिली होती. या हैदराचा वृत्तान्त पुढें स्वतंत्रतेनें द्यावयाचा आहे. पाश्चात्य युद्धकलेची व्यवस्थित माहिती प्रथम या बाजूस हैदरअलीनेंच घेऊन ती अंमलात आणिली होती. म्हैसूरकरांच्या आगळिकीबद्दल त्यांचे पारिपत्य करण्यास बळवंतराव मेहेंदळ्यास फुरसत सांपडली नाही. पावसाळा संपे तो कडण्याचें अर्धें-राज्य हस्तगत करण्यांत त्याचा वेळ निघून गेला. या सुमारास बिदनूर संस्थानांत झोटिंगवादासाठी सुरू झाली होती. तें संस्थान काबीज करण्याचा नानासाहेबाचा फार दिवसांचा मनोदय सिद्धीस नेण्याचा बळवंतरावास हुकूम आला होता; परंतु तें काम तडीस नेण्यास त्यास सवड आली नाही. १७५७ च्या पावसाळ्यांत पेशव्यानें महाराष्ट्रांत दोन फौजा तयार केल्या, एक दहा हजारोंची विश्वासराव व दत्ताजी शिंदे यांच्या हाताखाली व दुसरी गोपाळराव पटवर्धन यांचे हाताखाली. या दोन फौजांनीं बळवंतरावाचे मदतीस जाऊन सर्वांनीं मिळून म्हैसूरवर चाल करून नंदराजाची खोड मोडावी आणि पूर्वीं केलेला उद्योग कायम करून घ्यावा असा पेशव्याचा संकेत होता. परंतु सप्टेंबर ऑक्टोबरांत सिंदखेडची मोहीम एकाएकी उपस्थित होऊन त्यांत विश्वासरावाची फौज गुंतली, आणि पावसांमुळे नोव्हेंबरच्या पूर्वीं गोपाळराव पटवर्धनाचे फौजेस कृष्णेवर उतार मिळाला नाही. यास्तव नानासाहेबानें बळवंतरावास सुचविलें कीं, 'तुम्ही एकदम बिदनुरावर जाऊन तें ठिकाण हस्तगत करावें. बिदनूरचा राणा व त्याचा मुळगा असे दोघेही नुकतेच मयत झाल्यानें बिदनूर सहज हस्तगत होईल. आणि तितक्या अवधीत गोपाळराव पटवर्धन बळवंतरावाचे मदतीस पोचल्यावर दोघांनीं मिळून चिन्नदुर्ग व मागून श्रीरंगपट्टण यांजवर हल्ले करावे.' (डफ पु. २ पृ. १०५). परंतु कडण्याची मोहीम पुरी करण्यासच बळवंतरावास अवकाश लागला. आणि पुढें निजामाचे बंधूंत वैर उपस्थित

होसन, बुसी, हैदरजंग, निजामली व शहानवाजखान यांच्या खटपटी सुरू झाल्या. त्यासाठी निजामाचे बाजूस फौज जमविण्याची पेशव्यास जरूर पडली, म्हणून त्याने बळवंतरावांसच स. १७५८ च्या फेब्रुवारीत फौजेसह ताबडतोब परत बोलाविले. अर्थात् बिदनूर व भैसूर ह्या बाजूची मसलत त्यावेळी साबली असती तर सर्व कर्नाटक मराठ्यांचे एकतंत्री कक्षेत येऊन हैदरअलीचा उदय होण्याचा संभव नव्हता. परंतु तो योग जुळून आला नाही. [डफ व ऐ. ले. सं. पु. २ पृ. ६५३-६५५ व ६६५].

गोपाळराव पटवर्धनाबरोबरच मल्हारराव रास्तेही असे. स. १७५७ चे अखेरीस या दोघांची खानगी पेशव्याने कलबुर्गावर केली. ' ती० (गोपाळ) रायांस व रास्त्यांस निरोप देऊन कर्नाटकांत खानगी केली. यजमान येवळावरून फिरत जाणार. रायांनी व रास्त्यांनी मिळोन खारीतील कारभार करावा. सरकारचे फडणीस, पोतनीस, चिटणीस बगैरे कारकून दिव्हे. येथील स्थिति एक प्रकारची जाली आहे. उभयतांत (नानासा. व सदाशिवराव) चित्त शुद्ध नाहीं. सर्व कारभार थोरले यजमानच करितात [२८-२-१७५८ ऐ. ले. सं. पु. १ ले. ११] यापुढचे ले. १२ चे पत्र ४ एप्रिल स. १७५८ चे त्याच बाजूचे आहे.

५. गोपाळराव पटवर्धन व रास्ते यांची कामगिरी— [स. १७५९ चा प्रथमार्ध]—सन १७५८ च्या सालांत गोपाळराव पटवर्धन व रास्ते यांस भैसुरावर किंवा कर्नाटकांत उतरण्यास अवकाश मिळाला नाही. ते संबंध वर्ष निजामाकडील भानगडीत गेले. पेशव्यांच्या तीन चार फौजांनी निजामास कैचीत धरले होते. शेवटीं जून महिन्यांत बुसी कायमचा दक्षिणेंतून निघून गेला, तेव्हां पेशव्यांची फौज थोडीशी रिकामी झाली, ती पादसाला आला. याच वर्षी पुढे उत्तरेत अब्दालीच्या खान्यांनी मराठ्यांची तारांबळ उडवून दिली, तेव्हां कर्नाटकाकडे सहजच थोडेंसे पेशव्यांचे दुर्लक्ष झाले. तथापि रास्ते, व पटवर्धन यांस

पेशवानें स. १७५८ च्या अखेरीस गैसुरावर पाठविलें आणि त्यानेंही स. १७५९ त दरेचसें काम करून दाखविलें, या फौजेनें आधी पूर्वी छिंदेरेच्या चौदा परगण्यांत आपला अंमल पुनः बसविला. नंतर ती आग्नेयीस साधंतीदुर्ग उजवें टावून बेंगरळावर जाऊन तिनें त्यास वेढा घातला. याच फौजेपैकी पायदळाची एक निवडक टोळी कोणास न कळत दाट जंगलांतून पश्चिमेकडे येऊन तिनें चेनापट्टणचा किल्ला अकरमात् इला करून घेतला. हा किल्ला श्रीरंगपट्टणच्या पूर्वेस चाळीस मैलांवर आहे. या अरिष्टाच्या निरसनार्थ नंदराजानें आपला दलवाई (दलपति) चा अधिकार हैदर नाइकास देऊन मराठ्यांवर पाठविलें. हैदरानें बेंगरळा व श्रीरंगपट्टण यांच्या वाटेवर असलेले दोन किल्ले मादूर व मालवल्ली हे मजबूत बंदोबस्तांत ठेविले, आणि चेनापट्टण काबीज करून तेथें आपलें सर्व सैन्य जमविलें. मादूर पासून चेनापट्टण तेरा मैलांवर आहे. गोपाळरावाबरोबर तोफखाना नव्हता, तो केवळ गनिमी काव्यानें शत्रूस हेंराण करी. परंतु हैदराची शिताफी कांही वेगळीच होती. एका मजबूत ठिकाणाहून कवाडती पामदळ व तोफखाना बरोबर घेऊन शत्रूस सुगावा लागूं न देतां, बारा बारा कोसांची मजल मारून पहाटेच्या सुमारास पहारे गैरसावध असतां तो मराठ्यांच्या छावणीवर येऊन पडे. अशा या जहांबाज इसमार्शी गोपाळरावानें दोन तीन महिने चांगलाच सामना केला. अशा सटापटीस निकालाचें स्वरूप न आल्यामुळें दोघेही कंटाळून गेले आणि त्यांजमध्ये तहाची वाटाघाट सुरू झाली. त्यांत असें ठरलें कीं रोख वत्तीस लक्ष रुपये घेऊन मराठ्यांनी चौदा परगण्यांवरचा एक सोडावा व प्रांतांतून निघून जावें. त्याप्रमाणें रकमेची भरती करण्याविषयी हैदरानें नंदराजास निकड लाविली. पण कसे बसे सोळा लाख जमा करून ज्यास्त रकम त्यास मिळेना तेव्हां 'तुम्हीच कांहीं युक्ति करून बाकीच्या रकमेची भरती करा' असा हैदरास नंदराबाचा

निरोप आला. तेव्हां मराठ्यांच्या लष्कराबरोबर जे सावकार होते त्यांनी हैदराच्या सांगण्यावरून सोळा लाखांची भरती जागण्या जागी करून दिली. तदनुसार रक्कम घेऊन मराठ्यांची फौज म्हैसूरची हद्द सोडून निघून गेली. सावकारांजवळ असलेली पत्त सत्ताधीशांच्या योग्यतेवर अवलंबून असते. यावरून पहातां हैदरावर मराठे सावकारांचा केवढा विश्वास होता हे बरीच प्रकारावरून दिसून येते. सावकारांनी एवढीच अट घातली होती की, मराठ्यांनी ते चौदा महाल सोडून दिले म्हणजे ते हैदराने आपल्या कबजांत ठेवावे, नंदराजाकडे परत देऊ नयेत. हैदरास तरी हेंच पाहिजे होतें. त्याने लगेच आपली फौज पाठवून त्या परगण्यांत आपला अंमल बसविला. थोड्याच वेळांत हैदराने म्हैसूरचे सर्व राज्य आक्रमिलें, त्याचा हा आरंभ होय. गोपाळरावाने हैदराशी ही जी तडजोड केली ती पेशव्यास पसंत पडली नाही. 'हैदराने तुमचे स्वरूप नेले.' असा त्यास पेशव्याने टोमणा मारिला. [खेर ए. ले. सं. पु. १-ले. २४ नोव्हेंबर १७६०] पण आपण हरलो असे गोपाळराव बिलकूल कबूल करीत नाही. 'आम्हांकडून हैदरास चांगली तंत्री पोंचल्याशिवाय कांहीं त्याने आम्हांस खंडणी दिली नाही.' हा गोपाळरावाचा जबाब आहे. हैदर कशा प्रकारचा मनुष्य होता याची पारख नानासाहेबास नव्हती. आपला कांहींएक उपाय चालत नाही अशी खात्री झाल्याशिवाय खंडणी देणारा मनुष्य हैदर नव्हता. या स्वारी पुरताच विचार केला तर गोपाळरावाने आपला नकशा कायम राखून या प्रकरणांतून अंग काढून घेतले हें शहाणपणाचें काम त्याने केले. अतिप्रसंगाचें घाडस त्याने केले असतें तर उत्तरेतलें पानपतऱ्या संकटाबरोबरच कर्नाटकांतही कदाचित् मराठ्यांच्या सत्तेस धोका आला असता. कारण स. १७५९ च्या अखेरीस निजामाशी पुनः कटकट सुरू होऊन पुढे उदगीरचा प्रसंग आला आणि त्याचवेळी उत्तरेत पानपतऱ्याचे प्रकरण रंगास चढले. हे प्रकार ध्यानांत घेतां गोपाळरावाचें कृत्य योग्य म्हणावें

लागते. ऐश्वर्याच्या भरांत झत्रूस हलकें समजण्याची खोड यावेळीं पेशव्याचे व सदाशिवरावाचे ठिकाणी थोडीबहुत उन्नवली होती, असें वाटूं लागते.

हैदरचे प्रकरण मिटल्यावर गोपाळराव पूर्वेकडे वळून, दमळबेरीच्या खिंडीत येऊन, इंग्रज व फ्रेंच हे मद्रासेस एकमेकांशीं झगडत होते त्यांजकडून कांहीं लाभ करून घेण्याचा प्रयत्न करूं लागला. पण तेथें त्याची डाळ शिजली नाही. फ्रेंचांचा त्यास राग येऊन त्यानें तिरुपतीचें देवालय हरतगत केलें; आणि पुढील उत्सवाच्या प्रसंगी देवास होणारी मोठीशी मिळकत पटकावण्याचा त्याचा इरादा होता. परंतु स. १७५९ च्या पावसाळ्यांतच त्यास पुण्याहून बोलावणें आल्यानें तो परत गेला. तिरुपतीवर त्यानें जी थोडीशी फौज ठेविली होती तीही पुढें अर्काटच्या नवाबानें काढून दिली. (डफ भा. २-११७) स. १७६० च्या आरंभी गोपाळराव लंदनीच्या लढाईत होता. आणि ता. २ एप्रिल स. १७६० रोजी त्यानें दौलताबादचा किछा हरतगत केला, ती हकीकत निजामाचे प्रकरणीं मार्गे पृ. ४०५ वर स्वतंत्र कलमांत दिली आहे.

हैदर मध्यें आला नसता तर, श्रीरंगपट्टण खास मराठ्यांचे हातीं पडलें असतें. मराठ्यांचा व मद्रासकडील इंग्रजांचा निकट संबंध याच वेळीं येता; आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासाला निराळें वळण मिळतें. येणेंप्रमाणें हैदरानें दक्षिणेस व अश्वदालीनें हिंदुस्थानांत मराठ्यांच्या आड येऊन, इंग्रजांना पुढें येण्यास संधि करून दिली. हैदरअलीनें जो आक्रम हैदरांत केला त्याच्याकडे सर्व मराठे सरदारांचें लक्ष लागून गेलें होतें यांत संशय नाही. [राजवाडे खं. १ पृ. २१८] हैदर मध्यें न येता तर इंग्रजांचा विषाव हिंदुस्थानांत झाला नसता, हा तर्क सामान्यतः पटण्याजोगा नाही. स. १७६० त हैदरअलीला काबूत आणण्याकरिता नंदराजानें मराठ्यांची मदत मागितली होती, पण ती त्यांस देतां आली नाही. [इ. सं. ऐ. टि. भा. २ पृ. २२]

६. सन १७६० ची मोहीम:—सन १७६० च्या एप्रिलांत सदाशिवराव पानपताकडे निघून गेल्यानंतर गोपाळराव पटवर्धन व विसाजीपंत विनीवाळे यांस वीस हजार फौजेनिशी पेशव्याने कर्नाटकांत पाठविले. शिन्ध्याचे व कडव्याचे अर्धे राज्य गेल्या होतें तीन वर्षांत पेशव्यांनी जिंकिले. नवीन जिंकलेल्या प्रदेशाची स्थिरस्थावर करण्यासाठीं कांहीं दिवस पेशव्यास सालोसाल फौजा पाठवाव्या लागत, त्यास अनुसरूनच या फौजेची खानगी कर्नाटकांत करण्यांत आली होती ही फौज त्या सालच्या पावसाळ्यांत निरनिराळ्या ठिकाणीं खंडग्या वसूल करीत होती. परंतु लवकरच पानपतावरील पेंच दक्षिणेंत कळल्यामुळे गोपाळरावास पेशव्याने साल अखेर आपल्याकडे बोळावून घेतले; आणि विसाजी कुष्णाने फ्रेंचांस मदत करून इंग्रजांचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न केला, त्या संबंधाच्या तहाचा मसुदा १७ सप्टेंबर स. १७६० च्या इ. सं. ऐ. टि. भा. ३ पृ. ३ वर दिलेला आहे. स. १७६१ च्या जानेवारींत पानपतचा झगडा निकालास लागला तेव्हां गोपाळराव हा पेशव्याच्या फौजेबरोबर उत्तरेत जात होता. विसाजीपंत विनीवाळे कांहीं दिवस मार्गे कर्नाटकांत होता, तोही १७६१ च्या जानेवारींत परत फिरून महाराष्ट्रांत गेला असावा. अर्थात् या प्रकरणाचा संबंध माघवराव पेशव्याच्या राज्यकारभाराशी येत असल्यामुळे कर्नाटकच्या स्वान्यांची हकीकत येथेंच पुरी करणें इष्ट आहे. तिचा संबंध इत उत्तर हैदराच्या हाकचार्जीशी विशेष येईल.

प्रकरण चोविसावे.

आंगरे, इंग्रज व पाश्चिम किनारा.

१. आंगरे बंधू तुळाजी व मानाजी (स. १७४१-५२).
२. तुळाजी व पेशवे यांचा वैरभाव.
३. आंगन्यांस बुडविण्याची तयारी.
४. सुवर्णदुर्ग काबीज (२२-४-१७५५).
५. विजयदुर्गचा पाडाव (१३ फेब्रुवारी १७५६).
६. विजयदुर्गसंबंधी पेशवे-इंग्रजांचे भांडण.
७. तुळाजीची योग्यता, पेशव्याची अक्षम्य चुकी.
८. हवशावर मोहीम, उंदेरी काबीज (२७ मे १७५८ फे. १७६०
९. ग्राहसची वकिलात व राजकीय परिस्थिति;
(स. १७५९) ऑगस्ट—ऑक्टोबर).

१ आंगरे बंधू तुळाजी व मानाजी (स. १७४१-५२) :—
ता. १२ डिसेंबर स. १७४१ रोजी संभाजी आंगरे मरण पावला (खं. ३ ले. ३४५), तेथपावेतो आंगन्यांची हकीकत पूर्वी येऊन गेली आहे. पाश्चिम किनार्यावर वावरणाऱ्या इंग्रज व पोर्तुगीस या दोन सत्तांपैकी चिमाजीआपाने स. १७३९ त पोर्तुगीसांस उघडून दिश्यावर, एक प्रतिस्पर्धी कमी सात्यामुळे, इंग्रजांचा मार्ग तितका सुलभ झाला. तथापि तुळाजी आंगन्याच्या प्रखर तेजापुढे स. १७५५ पावेतो इंग्रजांस या बाजूस वर डोकें काढतां आले नाहीं. अर्थात् स. १७४० पासून ५५ पावेतो त्यांचे प्रयत्न मुख्यतः पूर्व किनार्यावर फ्रेंचांचा पाडाव करण्यांत चालले होते. आंगन्यांचे घरांत कलह नव्हते, तो पावेतो पाश्चिम किनार्यावर इंग्रजांचे कांहीं एक चालले नाहीं; समुद्राच्या बाजूने

मराठी साम्राज्याचा बचाव आंगरे करीत होते. हे बचावाचे साधन पेशव्यानें कसे नाहीसे केले हे आतां सांगायचे आहे.

एकदां एक इंग्रज व्यापारी मुठीत जीव घेऊन तुळाजी आंगन्याचे भेटीस गेला, त्यानें त्याचे वर्णन पुढे लिहिल्याप्रमाणें केले आहे. “तुळाजी निमगोरा, उंच, भव्य, देखणा व अत्यंत रुबाबदार होता. पाहिल्याबरोबर मूर्तमंत शौर्याची कल्पना मनांत येई. त्याची कृतिही रूपास साजेशीच होती. कोणतेही जहाज त्याच्या तावडींत सांपडले म्हणजे सहसा सुटून जात नसे. इंग्रज व्यापारी त्याच्या आसास इतके कंटाळले कीं, ‘देवा कसेही करून यास आमच्या तावडींत आणून दे,’ अशी परमेश्वराची ते कृपा भाकूं लागले. तुळाजीची शक्ति व तयारी परिपूर्ण होती. त्याची बंदरे भरभराटीत असून रयत सुखी होती. तीस हजार फौज त्याजपाशीं जय्यत होती. तोफखान्यावर अनेक कुशल युरोपियन लष्करी व आरमारी कामें झडून करीत होते. त्याच्या आरमारांत साठावर जहाजे असून, शिवाय हत्ती, दासगोळा व इत्याखे असंख्य होती.

मानाजी व तुळाजी या दोन सावत्र बंधूंच्या तंट्यांत आंगन्यांच्या घराण्याची आहुति पडली. दोघेही बंधु हुशार होते. परंतु मानाजी नरम वृत्तीचा व तुळाजी कडक स्वभावाचा होता. मानाजीला पेशव्यांनीं सामदामानें आपल्या पक्षांत घेऊन तुळाजीच्या विरुद्ध त्यांनीं आपले घोरण ठेविले होते. अगोदरच आंगरे हे आपणास मुख्य छत्रपतीचे नोकर समजून पेशव्याचे कक्षांत राहण्यास नाखूष असत. तशांत त्यांचे घरांत तंटे उद्भवल्यावर पेशव्यांचे हातून ते तंटे शमण्याच्या ऐवजीं उलट त्यांनीं मानाजीस हातीं धरल्यानें, तुळाजीसारख्या बाणेदार व हट्टी पुरुषाचे मन सर्वथैव बिथरले. शाहूनें हे तंटे मिटविण्याची शिकस्त केली. [पहा खं. ६ ले. १५३]. मानाजीस ‘वजारतमाष’ हा किताब देऊन त्यास कुलाव्याचा अधिकार दिला. आणि तुळाजीस ‘सरखेळ’ ही पदवी देऊन त्यास सुवर्णदुर्गपासून थेट दक्षिण कोकण पर्यंतची हद्द वांटून दिली. तथापि

ही तडजोड तुळाजीस पसंत पडली नाही आणि त्याच्या क्रूर स्वभावाची त्यांत भर पडून पेशव्याशी त्याचे संबंध विकोपास जाऊं लागले. शाहूच्या पश्चात् छत्रपति नामशेष होऊन पेशव्याच्या हातांत सर्व सत्ता आल्यावर तुळाजीचें वर्तन अनावर झालें. तो स्वतंत्रपणें वागून पेशव्यांस मुळीच जुमानीनासा झाला. ताराबाईशीं पेशव्याचा तंटा जोरांत असतां तुळाजीनें पेशव्याचे विरुद्ध उच्चल घेतली, तेव्हां त्यास नरम केल्याशिवाय कारभार चालणें शक्य नाही, असा स. १७५०-५२चे दरम्यान पेशव्याचा विचार ठरला. पुण्याच्या छातीवर तुळाजी हें एक कायमचें दडपणच असल्यामुळें तें उडवून देण्याचा त्याचा निश्चयच झाला होता. पेशव्याच्या या वृत्तीमुळें उभयतांत कायमचाच पेंच उत्पन्न झाला. या पेंचांतून सुटण्यासाठीं पेशव्यानें योजलेला उपाय इतका घातुक झाला कीं, त्यांत आंगन्यांचीच नव्हे तर त्यांजबरोबर मराठशाहीचीही इतिश्री झाली. आंगन्यांस नाहीसे करून पश्चिम किनारा हस्तगत करण्याची आतुरता मुंबईकर इंग्रजांस केवढी होती, हें मागें सांगितलेंच आहे. स. १७५०-५१ त रामाजी महादेवाचे मार्फत पेशव्याकडे ते खटपट करीत होते. परंतु दुसऱ्या अनेक भानगडीमुळें आंगन्यांकडील काम स. १७५५ पर्यंत लांबणीवर पडत गेलें. स. १७५५ तही रामाजीपंतास वश करून इंग्रजांनीं घाई केली नसती तर मुद्दाम नानासाहेबानें ही मोहीम एव्हांच अंगावर घेतली नसती. सर्व बाजूंनीं विचार होण्यापूर्वीच रामाजी महादेवानें इंग्रजांचें कारस्थान घडवून आणिलें, आणि नानासाहेबास इंग्रजांची मदत घेण्याची दुर्बुद्धि झाली. वास्तविक इंग्रजांनीं पेशव्यास हातांतल्या बाहुल्याप्रमाणें खेळवून आपला फार काळचा हेतु सिद्धीस नेला. नानासाहेबासारख्या धूर्त पेशव्याला अशी विलक्षण भुरळ पडावी, हें त्याच्या योग्यतेस मोठें लांछन आहे. नानासाहेबानें स. १७५५-५६ त इंग्रजांची मदत घेतली नसती तर, इंग्रजांचें राज्य हिंदुस्थानांत स्थापन झालें नसतें, अशांतला प्रकार नाही. मागेंपुढें हिंदुस्थानदेश इंग्रजांच्या हातीं जाणार, हा योग अपरिहार्य होता.

तथापि नानासोहेबाच्याच संबंधानें पाहवयाचें तर त्यानें आंगन्यास बुडविलें, ही गोष्ट अत्यंत आत्मघातकी झाली यांत संशय नाही.

नानासोहेबाच्या कारकिर्दीचा बहुतेक वृत्तान्त अस्सल कागदपत्रांच्या आधारानें रचिलेला आहे; आणि बहुधा सर्व प्रकरणांचे अस्सल कागद मुबलक प्रसिद्ध झाले आहेत; तथापि आंगन्याच्या या प्रकरणावर प्रकाश पाडणारे अस्सल कागद बहुतेक नाहीतच, तेव्हां मुख्य भिस्त इंग्रजांनींच लिहून ठेविलेल्या एकतरफी हकीकतीवर ठेवावी लागते. ही गोष्ट सूचनार्थ मुद्दाम सांगून ठेवण्यांत येत आहे.

१ आंगन्यांच्या प्रकरणावर व पश्चिम किनार्यावरील या वेळच्या घडामोडींवर उपलब्ध असलेली माहिती येणे प्रमाणें:—

राजवाडे खं. २ पे. श. पृ. १३३, १३४, १३९, १४०, १५०.

,, सं. ३ ले. ५६८ आंगन्यांची खबर, ले. ३४४ व ४७५

,, सं. ६ ले. १५३, ३३७ व ४५३.

का. सं. प. या. ले. १०२ [ता. १०-१२-१७५२]. दुसरे लेखांक ७६, ८३, ६१, ८४, ३७९, १४६, १४७, हे सन १७५९-६० सालचे उद्देगी हस्तगत केली त्यासंबंधाचे आहेत.

खरे ऐ. ले. सं. भा. १ पृ. ७ सुरुतसंबंधी. ब. च. ले. ३२५

इ. सं. आंगन्यांची खबर—विस्तृत व चांगली.

इ. सं. पे. द. स. माहिती पृ. १५२. भा. व. पु. १ प. या. ले. ३९.

भा. व. पु. २ शकावली पृ. ३४.

ना. सा. रो. पु. १ ले. ६६, ८०, ८५, ८६.

शा. म. च. (का. सं.) पृ. ७९, ८०.

घा. रा. म. च. (का. सं.) पृ. २१.

मराठे व इंग्रज—पृ. १८. वि. रियासत पृ. ५७२-५७६,

Victor surridge-Romance of Empire-India p.4९-73.

Grant Duff भा. २ पृ. ८०-९९

Forrest's selections-Maratha Series.

बरील यादीत अस्सल कागदपत्र फार थोडे आहेत. बहुतेक लेख बसरीवजा आहेत.

मानाजी आंगरे तरी सर्वस्वी पेशव्यांचे लक्षांत वागत होता, असें मुळीच नाही. पेशव्यांची कोंकणप्रांतावर आसक्ति विशेष असून त्यांस जन्मभूमीचा लोभ सुटत नव्हता. परंतु त्या भूमीचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य जें आंगऱ्यांचे हातांत होतें तें पेशव्यांचे हातांत नव्हतें. म्हणून नानासाहेची कुलगडी करून व छत्रपतींवर आपल्या वजनाचा भार घालून आंगऱ्यांचा उच्छेद करण्याचा पेशव्यांचा प्रयत्न सारखा चालला होता. हा प्रयत्न एकप्रकारचा आनुवंशिक होता, एकाच विशिष्ट पेशव्याचा होता असें नाही. बाळाजी विश्वनाथास कान्होजीपुढें नाक घांसून शाहूची बाजू सांभाळावी लागली, तेव्हांपासून स. १७५६ त इंग्रजांचे मदतीनें आंगऱ्यांचें आरमार पेशव्यांनीं साफ बुडविलें तोंपर्यंत, पेशव्यांचा हा डाव अव्याहत चालला होता. त्यांत पेशव्यांच्या पक्षाचें समर्थन करितां येईल, असें मुद्दे सहसा सांपडतच नाहीत. तुळाजी उद्दाम किंबहुना क्रूरही असेल, परंतु तेवढ्याच कारणास्तव राज्याचा मुख्य आधारस्तंभ तोडून टाकण्याचें काम पेशव्यांनीं करणें कसें विहित होईल ! दाभाडे, गायकवाड, भोसले, प्रतिनिधि इत्यादि अनेक विरोधी सरदारांचे तंटे तोडून पेशव्यांनीं राज्याची व्यवस्था ठेविली, तशी व्यवस्था आंगऱ्यांची करणें शक्य नव्हतें, असें कसें म्हणतां येईल ! मानाजी आंगरे केवळ त्यांचा इस्तक; बाजीरावानें मानाजीशीं करार करून त्याची व्यवस्था ठरवून दिली, ती तो पेशवा मरण पावतांच नानासाहेबानें व सदाशिवरावानें झुगारून दिली. त्याबद्दल मानाजी गयावया करून शाहूच्या व पेशव्यांच्या पायां पडण्यास साताऱ्यास आला. त्या वेळीं पेशवा उत्तरेच्या स्वारीत होता, यावरून हा समय स. १७४२ चा असावा. वसई काबीज केल्यापासून, आंगऱ्यांना साफ उडवून देण्याचा उपक्रम चिमाजी आपा व नानासाहेब यांनीं ठरविलेला दिसतो. वास्तविक वसई काबीज करण्याचें काम आंगऱ्यांचें; पण आंगऱ्यावर पेशव्यांचा पूर्ण विश्वास नसल्यामुळे, चिमाजीनें तें आपल्या हातांत घेतलें; आणि त्या योजनेस विरोध करणें आंगऱ्यासही शोभलें नसतें. म्हणून त्या बाबतीत

आंगरे विशेष पुढाकार न घेतां अंग बचावून राहिले. वतईनंतर नवीन आरमार व पाश्चात्य युद्धपद्धति यांचा स्वीकार करण्याचें मुख्य काम सोडून उलट पेशवे आंगऱ्यांचे पाठीस लागले, त्या विवंचनेतच संभाजी आंगरे मरण पावला. लगेच मानाजीने शाहूकडे धांव घेतली, आणि आपले मुद्दे त्याजपुढें मांडिले. [इ. सं. पे. द. मा. पृ. १५२ ले. १]. 'महाराजांचे किल्ले आशाधारकाचे (मानाजीचे) स्वाधीन असतां प्रधानपंती घेतले. आमचे बोलीचें रसायन मान्य न करितां चेऊलची देशमुखी देणें म्हणोन सदाशिवपंती बोली घातली. तें न बने म्हणोन परस्परांचे आरमाराचा कलह जाहला. पंतांचें भेटीचा योग न बने. त्या उपरांत साहेबांचें आश्वासन पत्र गेलें. शिरसावंदोन पायांजवळ आलों. कृपाळूपणें सर्फराजीची आज्ञा चार किल्ले देववून गौरवावें. राजश्री पंतप्रधानाची व आपली एकवाक्यता करावी. परस्परे प्राचीन तहाप्रमाणें चालावें. न्यूनाधिक करूं नये. राजश्री पंतप्रधानांचे हर्षामर्षामुळें मुलकी अंमलांत व्याक्षेप होऊन आपण हुजूर आलों. निघोन आल्या दिवसापासून हा काळपावेतों कर्जदार होऊन नित्य चालावयाचें संकट पडिलें आहे. ये विशींची चिंता घणी मायबापास असे. परस्परांचे वडिलोपार्जित तहाचा करार चालत आला होता, त्याजमध्ये रा. राजू कैलासवासी कुलावेच्या मुक्कामी येऊन, प्राचीन तहामध्ये बोलीचाली करून, उभयपक्षांच्या समाधानेकडून तहनामे होऊन, पुढें न्यूनाधिक ठरूं नये, नाराजी करूं नये, किल्ले कोटांसी, जंजिरे यांसी कृत्रिम करूं नये, म्हणोन आणा शपथा परस्परांच्या जाहल्या होत्या. त्यांस विपर्यास येणेंप्रमाणें प्रधानपंतांनीं केला आहे. ' [इ. सं. पे. द. मा. पृ. १५२] या तफरारीवरून आंगऱ्यांचें म्हणणें समजून येतें. पूर्वींचा दाखला चालवावा, नवीन कांहीं करूं नये, या अप्रागतिक तत्त्वावर मराठशाहीची रचना असल्यामुळें, कारभार्यांचे व सरदारांचे तंटे कधींच मिटूं शकले नाहींत. प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें राज्यव्यवस्थेंत फेरफार करण्याची सोय प्रत्येक राज्ययंत्रांत असली पाहिजे.

भा. व. पु. १ प. या. ले. ३९ चा कागद बहुधा वरील तक्रारीला शाहूचा जबाब आहे. दोहोंमधील तक्रारींचे उल्लेख एकच आहेत. हा कागद शाहूचें सदाशिवरावास खरमरीत आज्ञापत्र असून, पेशवे त्या वेळीं स्वारीत असल्याचा उल्लेख आहे. यावरून तें स. १७४२ तलें असावें. “मानाजी आंगन्याकडील किल्ले माणीकगड व प्रांत तुह्मी घेतलात तो सोडून द्यावा, या विशीं पेशजी रा. पंतप्रधान असतां आज्ञा केली, त्याप्रमाणें किल्ला व प्रांत सोडून द्यावयाचा करार केला, त्यावरून स्वामी तुह्मांवर बहुत संतोषी झाले. वजारतमाब स्वामीच्या राज्यांतील पुरातन सेवक. निष्ठेनें सेवा करीत आहेत. त्यांचे सर्व प्रकारें स्वामीस अवश्यक. तदनुरूप तुह्मी अगत्यवाद घरून साहित्य करावें, हें तुम्हांस विहित आहे. स्वामीनीं तह करून दिला आहे, त्याप्रमाणें तुह्मी चालावयास अंतर न करणें. दुसऱ्या पत्राचा उजूर न करितां पत्रदर्शनीं किल्ला प्रांत त्यांचे हवालीं करून यांची खानगी सत्वर करणें, हे आमचे पदरचे आहेत. यांचें आगत्य अम्हांस तसें आपणही घरून चालविणें जरूर जरूर.”

मानाजी व तुळाजी यांचें बरें नव्हतें. पुढील ब्रह्मद्रस्वामीचे पत्र पहा. “सहस्रायु चिरंजीव विजयी भव तुळाजीस आज्ञा ऐसीजे. तुझे सहस्र अन्याय झाले, तुजला पत्र न लिहितों, परंतु मानसिंगांची व तुमची गोडी व्हावी, महत्कार्य सिद्धीस जावें याजकरितां पत्र लिहिलें आहे. तरी कबिले बायका जे तुम्हांकडे मानाजीचीं आहेत, तीं खाना करून द्यावी, मानसिंगास दोन गोष्टी सांगितल्या त्यापासून सहस्र वांट्यानें काडीइतके अंतर पडणार नाही. आक्षी चित्त शोधून पाहिलें, तुम्ही आतां लेकर बुद्धी न करणें, दोघे भाऊ एक होऊन एखादे आभाळास हात घालणें, हे आज्ञा.”

[क्र. च. ले. ३२५] या पत्रावरून तुळाजीच्या स्वभावाची कल्पना होते.

‘अंजनवेल व गोवळकोट हे जागे हवशाकडे राहिल्यानें कोंकण प्रांती उपद्रव लागतो. त्यावरून जिवाजी खंदेराव चिटणीस यास आज्ञा करून शिरोबर फौज व सामान घेऊन गोवळकोट द्यावा, असें सांगितलें. त्यावरून

आंगरे यांस पत्रें दिलीं. महाराजांनीं फत्तेसिंग बाबाकडील व आणखी पुष्कळ लोक खाना केले व खजिना पाठविला, हबशी जोरानें आले. त्यांशीं लढाई देऊन मार्गे घालविलें. बहुत कजाखी करून निशाण चढवून किल्ला घेतला. वर्तमान ऐकून महाराज संतोष पावले. ' [शा. म. च. पृ. ७९, ८०]. अंजनवेलीची ही मसलत स. १७४२ ची आहे. जो अंजनवेल घेईल त्यास (सरखेलीचें ?) पद देऊं, अशी शाहूनें अट घातली होती. तुळाजीनें यमाजी शिवदेवाच्या वशिल्यानें मानाजी विरुद्ध शाहूकडे कारस्थान चालविलें होतें. [खं. ६ ले. १५३]. 'तुम्ही त्यांस (म्हणजे तुळाजीस) वडोळ. परंपरा पदातां वडिलांकडे पद असावें. तुळाजी आंगरे यांणीं अरगजलें तरी पहिलें इल्लीं प्रमाणें तिकडेस वतन देतील तेव्हां तुम्ही आम्हावरी शब्द आणाल, यास्तव लिहिलें आहे. ' असें पेशवा मानाजीस लिहिले. त्यानंतर स. १७४३ त मानाजी हा नानासाहेब लिहिले. ' आम्ही कायावाचामनें करून आपली जोड केली आहे, दुसरा विचार नाही. ' हाच भाव मानाजीनें दुसऱ्या एका पत्रांत व्यक्त केला आहे. ' आमचा एक निश्चय कीं आपले ऐसे म्हणवून आहों. त्यास अंतर नाही. आम्ही आपले क्षणवीत असतां, आमचे पाठीं ऐसा विचार उपद्रव असावा, हाच मात्र खेद वाटतो. विस्तारें किती म्हणून लिहावें; न लिहावें तर कोणास लिहावें ! ' मानाजीनें रेवडल्याचे बंदरांत फिरंग्यांस अडविलें असतां, ' राजश्री रामाजी महादेव विश्वास घातकी निर्माण आहेत, दुसरे नारो त्रिंबक तळेकर रामाजी महादेवाचे साम्यतेस होऊन किल्ले सागरगड कीं कार्तिक व. २ गुरुवारी पहाटेस

१ [का. सं. प. या. १०२ हें पत्र ३ सफरचें आहे. - त्यांत ' कार्तिक व. २ गुरुवारी ' असा उल्लेख आहे. गुरुवारी कार्तिक व. २ स. १७४५, स. १७४८ व स. १७५२ या तीन सालांत येते. रामाजी महादेवाचें प्रकरण बहुधा शाहू छत्रपतीच्या निघनानंतरचें असावें. म्हणून या पत्राची तारीख ३ सफर=मार्गशीर्ष शु. ४ शके १६७४=१०-१२-१७५२ असावी.]

बारा पंधराशें लोकांनिशीं शिड्या घेऊन, त्यांनीं शिड्या लोटिल्या. दगड घालितां अवसान खता होऊन श्शमवदन केलें. मोड जाहला. आचरणा-प्रमाणें पारिपत्य करावें तरी ते करणार, आचरणार लघुकर्म आचरोन गेले. याप्रमाणें मामलेदाराचें आचरण, आणि आपलें तों विश्वासपूर्वक आश्वासन; आणि परिणाम याप्रकारें, तेव्हां काय कगवें ! ' पेशव्याचा कोंकणांतला विश्वासु मामलेदार आगन्यांशीं अशी उपड दगावाजी करतो, ही गोष्ट पेशव्याच्या संमतीशिवाय घडली, असें म्हणवत नाही. एकंदरीत आगन्याशी पेशव्याचें वर्तन विश्वासघाताचें होतें असें म्हणावें लागतें.

२. तुळाजी व पेशवे यांचा वैरभाव:—तुळाजी आंगन्याच्या दुर्वर्तनाचे अनेक उल्लेख आहेत. त्यांतील कांहीं येणेंप्रमाणें:—

‘ तुळाजी आंगरे कान्होजीच्या येकी राखीस जाले. संभाजी आंगरे दौलतीवरी असतां त्यांचे हाताखालीं कारभार करीत होते. त्यांणी श्रीमंत शाहूमहाराजांस विनंती करून आपले नांवें वखें घेतलीं. ब्राह्मणांस उपद्रव फार केला. सबब, महाराज कैलासवासी जाल्यावरी, नानासाहेब पेशव्यांनीं बहुत सांगून पाहिलें. वकील पाठविले. तत्रापि न ऐकत. तेव्हां इंग्रज अनुकूल करून घेऊन तुळाजी आंगरे धरिले. बेडी घालून किल्ले बंदन येथें ठेविलें. तेथेंच मेले. कैदेत राखी ठेविल्या, त्यांस संतान मुलें जालीं. तुळाजी वारल्यानंतर मुलें कोठें गेलीं त्याचें ठिकाण समजलें नाही ’ [खं. ६ ले ४५३].

‘ संभाजी आंगरे मयत झाल्यावर त्याचा सावत्र भाऊ तुळाजी आंगरे बाणकोटपासून सावंतवाडी दरम्यानचे मुलखाची बहिबट करीत होता. सरकासांत नेमणुकीप्रमाणें ऐबज न देतां उद्दामपणा करून समुद्रावरही लोकांस उपद्रव देत होता. त्याचे बंदोस्ताकरितां पेशव्यानें इंग्रजांची मदत मागितली; आणि तुळाजीस धरून विसापूर किल्ल्यावर कैदेत ठेविलें. ’ [खं. २ पे. श. पृ. १३३, १३४, १३९, १४०].

‘शाहूने मृत्यूसमयी पेशव्यास मुख्याधिकाराची सनद दिली, ती तुळाजी आंगरे मानीनासा होऊन, त्याने पेशव्याशीं बिघाड केला. आरमाराच्या व किल्लेकोटांच्या भरावर तो पेशव्यास जुमानीत नसे. सबब पेशव्याने पांच चार वर्षे उद्योग करून अखेरीस मुंबईकर इंग्रजांच्या मदतीने त्याचे राज्य घेतले, व त्यास सहकुटुंब कारागृहांत घातले; पण यांत बहुतेक लोकांना माहीत नाही अशी गोष्ट ही आहे की, तुळाजी आंगरे हा चित्पावनांचा कट्टा द्वेष असून तो त्याचा फार छळ करूं लागला होता. तुळाजीची हद्द बाण-कोटापासून विजयदूर्गपर्यंत होती; व हा टापू चित्पावनांचे माहेरघर होय. पेठे, फडके, परचुरे, रास्ते, भावे, देशमुख, घोरपडे, जोशी, बारामतीकर जोशी, सोलापुरकर जोशी, बर्वे, पटवर्धन, मेहंदळे, भानू, लागू, इत्यादि पेशवाईतील दरबारी व सरदारी लोकांची मूळ घराणीं याच टापूंतली आहेत. आपल्या अधिकारास न जुमानणाऱ्या प्रतिनिधीला व दमाजी गायकवाडाला पेशव्याने त्यांचे सरंजाम खालसा न करितां सोडून दिले; आणि तुळाजीचा मात्र परकीयांची मदत घेऊन, समूळ उच्छेद केला, यावरून पेशव्यांच्या या वर्तनाला जात्यभिमानाची कांही तरी प्रेरणा असावी, असे अनुमान करणे अन्यायाचे होणार नाही. हा चित्पावनांचा द्वेष तुळाजीच्या मृत्युबरोबरच शांत झाला. तो पुढे चालविणारा पुढे कोणी उत्पन्न झाला नाही.’ [मराठे व इंग्रज प्र. पृ. १८ खरे.]

‘तुळाजी आंगरे यांणीं हुजूरचे नेमणुकेचा ऐवज न देतां प्रधानपंत यांशीं उद्दामपणे चालूं लागले. याजवरून फौज व सरदार रामाजी महादेव व विसाजी केशव व माणकर वगैरे रवाना केले, आणि इंग्रजांकडे मुंबईस राजकारण पाठवून त्यांचे आरमार व लोक पाण्यांतून कुमकेस आणविले; आणि तुळाजीचे तालुक्यांत जाऊन किल्ले व जंजिरे यांस मारगिरी करून मोर्चे दिव्हे. बहुत जेर केले. तथापि उद्दामपणा न सोडतां तह व ऐवज कांहीं न बोलत. त्यावरून हल्ला करून विजयदूर्ग व सुवर्णदूर्ग किल्ले घेतले. तुळाजी आंगरे धरिले. कुटुंबसुद्धां कैद करून आणिले. बेडी घालून

किल्ल्यावर टाकिले. त्यांजकडे तालुका व किल्ले सत्तावीस खुपकीचे व जंजिरे होते ते एक महिन्यांत सर्व घेतलें. ' [घा. रा. म. च. पृ. २१].

तुळाजी आंगन्याची पेशव्याशी वागणुक कशी होती, हें या उताऱ्यावरूनच ताडलें पाहिजे. याशिवाय ज्यास्त भरंवसेलायक पुरावा त्यासंबंधानें उपलब्ध नाही. सामान्यतः तुळाजीला सर्वच लोक कांपत असत. पेशव्याला आपली हुकमत निर्बाध करावयाची होती. गायकवाड, दाभाडे, प्रतिनिधि इत्यादि सरदारांस पेशव्यानें आपल्या हुकमतींत कसें आणिले हें मागे दर्शविलेंच आहे; आणि त्याच पद्धतीनें पेशव्यानें तुळाजीस नरम आणिले असतें, तर त्यास दोष देण्यास विशेष अवसर सांपडला नसता; परंतु आरमाराच्या जोरानें वावरणाऱ्या तुळाजीस नुसत्या फौजेच्या बळावर जिंकणें पेशव्यास शक्य नव्हतें. याच कारणास्तव आरमारास प्रतिआरमार आणून तुळाजीशीं युद्धप्रसंग करण्याचा पेशव्यानें व्यूह रचिला. हें प्रतिआरमार म्हणजे इंग्रजांचें होय. त्यांची मदत घेण्यांत पेशव्यानें मुत्सदेगिरीची चुकी केली, ती तूर्त बाजूस ठेवून इंग्रजांचा व पेशव्याचा संबंध कशाप्रकारचा होता, हें प्रथम पाहिलें पाहिजे.

३ आंगन्यास बुढविण्याची तयारी:—रिचर्ड बूर्शियेर हा ता. १७ नोव्हेंबर स. १७५० रोजीं मुंबईचा गव्हर्नर होऊन आला; आणि एका आठवड्यानें त्यानें पेशव्यास पत्र पाठवून आपण आल्याची खबर दिली. स. १७४० त मुंबईकर इंग्रजांनीं मानाजीस मदत केल्यापासून पेशव्यांच्या दरबारीं त्यांचें वजन बरेंच वाढलें होतें. मद्रासकरांनीं महंमदअलीचा पक्ष घेऊन फ्रेंचाचा नक्षा बराच कमी केला; येणें करूनही इंग्रजांचें महात्म्य वाढलें होतें. महाराष्ट्रांत बुसीनें निजामाचा पक्ष उचलल्यापासून फ्रेंचांचें वाढवें वजन कमी करण्याचा पेशव्याचा घाट असून, त्यासाठीं केव्हां बुसीस फोडून आपणाकडे आणणें, तर केव्हां इंग्रजांची दोस्ती संपादनं, हे डाव पेशव्यास खेळावे लागत होते. उत्तरेकडे सुरत येथें दोन मोगल अधिकाऱ्यांचा झगडा लागला असून, त्यांत जांजिऱ्याचा सीदी मस-ऊद,

दमाजी गायकवाड व इंग्रज इतक्यांचे हितसंबंध जुळसे होते. या सुरत प्रकरणांत बाळाजीनें इंग्रजांची मदत मागितली असून, त्यांच्या मदतीनें सुरतेत आपला अंमल बसविण्याचा पेशव्याचा विचार होता. मुंबईच्या गव्हर्नराने मदत देण्याचें कबूलही केलें होतें, परंतु स १७५० पासून धरगुती व निजामाकडील प्रकरणांत पेशव्याचा काळ निघून गेल्यामुळे, त्यास हें सुरतेचें कारस्थान पुढें करण्यास सवड झाली नाही. शिवाय जंजिऱ्याचे सीदीचा पाडाव करण्याचाही पेशव्याचा उद्देश असून सीदी मसजद सुरतेस राहून जंजिऱ्यास हरप्रकारची मदत पाठवी. ती बंद करण्यास इंग्रजांचा उपयोग पेशव्यांस चांगला झाला असता, पण इंग्रजांचे व सीदीचे सख्य होतें. मराठी राज्यांत गोहत्या अजीबाद बंद असल्यामुळे, इंग्रजांस मुंबईस गोमांस मिळण्यास पंचाईत पडे. ही त्यांची गरज हा सीदी जंजिऱ्यांतून भागवीत असे; म्हणून सीदीचे विरुद्ध पेशव्यास मदत करण्यास इंग्रज तयार नसत. अशा स्थितीत मुंबईकर इंग्रज पेशव्यांस मदत करण्यास तत्पर असूनही चार पांच वर्षे पावेतो असा योग घडून आला नाही. उभयतांनी शस्त्र उचलण्याचा योग असा तुळाजी आंगरे त्यांस उपलब्ध झाला.

रामाजी महादेव बिबलकर हा महा दीर्घसूत्री गृहस्थ पेशव्यांचा कोंकणांतील सरसुभेदार असून, नानासाहेबाच्या अत्यंत विश्वासांतला होता. तीस चाळीस वर्षेपर्यंत कोंकणच्या कारभाराची एकूण एक सूत्रे व छिद्रे त्यास अवगत झालेली होती. अलीबागेस पुढे आंगऱ्यांचे दिवाण म्हणून जे बिबलकर झाले, त्यांचा व रामाजी महादेवाचा कांहीं संबंध नाही. साष्टी, वसई, ठाणें व कुलाबा हे प्रांत रामाजीच्या हद्दींतले असून त्याचे वास्तव्य कल्याणास होतें. अद्यापि या घराण्याचा वाडा व वंशज कल्याणास आहेत. ठाणें येथील कौपीनेश्वराचें देवालय रामजीनें बांधिलें. हल्लीचें ठाण्याचें जजकोर्ट हाही रामाजीचाच वाडा होता. तुळाजीच्या विरुद्ध

इंग्रजांचें कारस्थान घडवून आणणारा हा रामाजी महादेव होय. बहुधा याचें व तुळाजीचें प्रत्यक्ष वांकडें असावें, कारण तुळाजीविरुद्ध चाललेला एकंदर व्यूह या रामाजीनें रचिला आहे. रामाजीच्या ठिकाणी ज्यास्त उदारबुद्धीचा व दूरदृष्टीचा मनुष्य कोंकणचे कारभारावर असता तर कदाचित् या आंगऱ्याचे प्रकरणाचा निकाल अन्यतऱ्हेनें लागला असता. मराठ्यांचे कारभारांत आपला हात शिरकण्यास मुंबईकर इंग्रज अव्यंत उत्सुक होते; आणि या रामाजीपंतास त्यांनीं वश करून आंगऱ्यांचें आरमार नाहींसें करण्याचा आपला फार दिवसांचा उद्देश अल्पावधींत सिद्धीस नेला.

रत्नागिरि किल्ला बावडेकर अमात्यांचा असून तो तुळाजीनें हस्तगत केला होता, तो व सुवर्णदुर्ग असे दोन किल्ले तुळाजीजवळ पेशव्यानें मागितले तुळाजीनें उत्तर सांगितलें कीं, सुईचे अग्रा इतकी मृत्तिका देणार नाही. “ त्यावरून नानासाहेब व सदाशिवराव यांचे चित्तांत बहुत विषाद आला. तुळाजी आंगरे यांणी ब्राह्मणांस व रयतावे यास छाडाछेड बहुत मांडिली. दुर्वृत्त भाषणें करूं लागले. तींही पेशव्यांचे कानांवर गेली. ते समर्थी रामाजी महादेव यांस सांगून, इंग्रज अनुकूल करून तुळाजीवर मसलतीचा योग मांडिला. सुवर्णदुर्गांत व विजयदुर्गांत वगैरे फितुरांचीं संघानें रामाजी महादेव खेळूं लागले. मानाजीचा बिकटगड किल्ला रामाजीनें भेदानें घेतला. त्याखालील मुख्य बहुतेक गेला. तेव्हां कुलाबासंस्थानचे खर्चास अडचण पडून मानाजीनें साबाजीबाबा चिटणीस यास पुण्यास पाठवून हार्द्र समजाविलें. ते समर्थी नानासाहेबानें चाळीस हजार रुपये दरसाल खर्चास द्यावयाची मखलासी करून दिली. परंतु रुपये हातास आले नव्हते. ते समर्थी कुलाबा दग्ध झाला. किल्ल्याचा सरंजाम भात वगैरे सर्व जळालें. लोकांचे खाण्याचे हाल बहुत. दौलतीत पैका नाहीं. बोढीस बहुत पडले. त्या संघीत हबशाचा सरदार हजार आठशें माणूस घेऊन एक लढाई मातबर दिली. तेव्हां मानाजीचे मांडीस गोळी लागली, ति

मांडीतच अडकली. आनंदराव घाटगे यांणी थळापासोन वर सोळीपावेतों दुतर्फी बंदी केली. ते समयी सर्वांनीं विचार करून तुळाजी आंगन्यास कुमकेस आणावयाचा ठराव केला. महादाजीराम पारसनीस डवीर याचा मुलगा त्रिंबक महादेव कारभारांत होता त्यानें सांगितलें, तुळाजीचे मनांतील वांकडेपणा जात नाही. समयोचित विथर होऊं शकेल. सबब रामाजी महादेव उरणास जिवळ आहेत त्यांस आणावें. यास कोणाचाही रुकार नसे. तरी मानाजीबावांनीं तुळाजीस पत्रें लिहिलीं. तीं पाहून तुळाजीस मनस्वी राग येऊन मानाजी बावांस शिवीगाळ केली. तें ऐकून मानाजीचा संताप जाला. शेवटीं संस्थान पेशव्यांचे घरांत घालीन, परंतु तुम्हांस कुळाव्यांत घेणार नाही, असा निरोप तुळाजीस मानाजीनें कळविला; आणि रामाजी महादेवास आणावयाचा निश्चय ठरविला. मानाजीचें पत्र रामाजीपंतास जातांच रामाजीनें मानाजीस मदत करण्याची शपथपूर्वक प्रतिज्ञा केली; आणि लोकांची तयारी करून कान्होजी गजे व संकाजी बाजे दोन सरदार दोन हजार माणसांसह रामाजीपंत गलबतांत बसून आला. त्याचें पूर्वींच मानाजीनें हबशाचे फौजेचा पराभव करून त्यांचा सरदार आनंदराव घाटगे मारिला. मानाजीचे पायास जखम होऊन रक्त पुष्कळ गेलें. नंतर रामाजीपंताची व मानाजीची भेट रेवदंड्यास रामेश्वराचे देवळांत झाली. इतःपर मानाजीबावाविषयीं माझे चित्तांत वाकडेपणा असेल तरी याच देवाची शपथ, असे म्हणून देवावरचा बेल काढून मानाजीचे हातावर दिला. नंतर त्रिंबकजीबाबाचे मार्फत पुढील सर्व व्यवस्था ठरविण्यांत आली. रामजीपंतानें इंग्रजांशीं कारस्थान रचिलें होतें त्याचे सर्व कागदपत्र त्रिंबक महादेवास दाखविले. त्यांस सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग येथील भेदाचा व्यूह रचिलेला होता. तुळाजी आंगरे यांचे वाळ्यांतील कुळंबिणी पावेतों भेदाचा मजकूर, कोणास बक्षीस काय द्यावयाचें, त्यांचे नांवनिशीवार नानासाहेब व भाऊसाहेब यांच्या हातच्या मखलाशा व इंग्रजांच्या अनुकूलतेचीं पत्रें. तुळाजी आंगन्याची जरब इंग्रजांस मोठी असल्यामुळें त्यास बुडविण्यासाठीं इंग्रज अनुकूल

झाला. त्रिंबकजीबाबास रामाजीपंतानें सांगितलें, या कामी मानाजीबाबा अनुकूल होतील तर पेशव्यांजवळ सर्फराजी होईल. त्रिंबकजीबावानें मानाजीस हें सर्व कारस्थान कळविलें. परंतु पैसा नसल्यामुळें मानाजी ह्या बेतास एकदम अनुकूल झाला नाही. पुढें पेशव्यानें कबूल केलेली चाळीस हजारांची रकम मानाजीकडे पाठविली तेव्हां मानाजी अनुकूल झाला. 'सारा जमाव करून रामाजीपंत निघोन सुवर्ण-दुर्गावर गेले. तों भेदाचे संकेताप्रमाणें दरवाजे उघडे होते. तसेच आंत कान्होजी गजे शिरले. तेथें दहा वीस असामींनीं घायतल केली. कान्होजी गजे यांस चार पांच जखमा लागल्या. परंतु किल्ला काबीज केला. कान्होजी गजांच्या जखमा बांधून बरदास्त चांगली केली. नंतर एक माहिण्यानें विजयदुर्गावर मसलत केली. कांहीं लोक खुष्कीनें व कांहीं जलमार्गानें, व इंग्रजांनीं आरमारानें किल्ल्यास मार देऊन तटबंदी फोडून किल्ला जेर केला. तेव्हां तुळाजी आंगरे बाहेर पडले. त्यांस बाहेर धरून इंग्रज किल्ल्यांत शिरला; आणि किल्ल्याची लूट करून तुळाजीचें आरमार जाळून टाकिलें. मागाहून रामाजीपंतानें रत्नागिरि वगैरे किल्ले काबीज केले. त्या वेळेस नानासाहेबानें बाणकोट व दासगांव इंग्रजांस दिले. तुळाजीची सारी दौलत काबीज करून त्यास नेऊन कैदेत ठेविलें.' [इ. स. आंगण्यांची हकीकत]. इंग्रजांचें कारस्थान व प्रत्यक्ष तुळाजीशीं झालेले युद्ध हे प्रसंग फॉरेस्टच्या पुस्तकांत ज्यास्त खुलासेवार दिलेले येथें उतरून घेणें अवश्य आहे.

तुळाजीवर स्वारी करण्याचा विचार मुंबईकर इंग्रजांचा फार दिवस होता; परंतु पेशवे त्यांस अनुकूल नसते तर पूर्वीप्रमाणेच आंगण्यावर स्वारीकरून यश मिळण्याचा संभव नव्हता; म्हणून याकामी पेशव्यास आपणाकडे बळवून घेण्याची इंग्रजांची खटपट बरेच दिवस होती. त्या कामी रामाजी-पंतानें साह्य त्यांनीं मिळविलें. कदाचित् त्यांस त्यांनीं कांहीं आभिषही दिलें असेल. रामाजीपंताविषयी सामान्य लोकमत चांगलें नव्हतें. तो

महा खटपटी व वात्य असा समजला जात असे. नानासाहेब पेशव्याचा तो केवळ आत्मलिंगच होता. रामाजीपंतास राज्यकारभाराचें धोरण किंवा दूरदृष्टि होती असें दिसत नाहीं. इंग्रजांस घरांत घेऊन आंगन्यास बुडविल्यानें पुढें हें संकट आपल्याच राज्यावर येईल अशी त्यास कल्पनाही नव्हती. या बाबतींत पेशव्यानेंही स्वतंत्र विचार केला नाहीं. आंगळेपणानें रामाजीपंताचे कारस्थानास मंजुरी दिली. इंग्रज व फ्रेंच या दोघांस थोडेबहुत खेळवून आपण आपला उद्देश सिद्धीस नेऊं अशी पेशव्यास घमेंड होतीशी दिसतें.

तुळाजी आंगन्याविषद्ध पेशव्यानें कोल्हापुरच्या संभाजीसही यावेळीं आपणाकडे वळविलें होतें 'रा. स्वामी करवीरवासी यांणीं तुळाजी आंगेर यांजकडून अंमल दूर करून सरकारांत दिव्हा असे सरकारतर्फेनें कमावीस खंडोजी माणकर यास सांगितली असे.' म्हणून ताकीदपत्र ता. १८ फेब्रुवारी स. १७५५ चें आहे. [ना. सा. रो. भा. १ ले. ८०].

रामाजीपंताच्या कारस्थानाची हकीकत फॉरेस्टच्या पुस्तकांतील कागदावरून कांहींशी समजते. स. १७५५ च्या ता. ८ फेब्रुवारी रोजी खालील पत्र पेशव्यानें मुंबईचा प्रेसिडेंट ब्रूशियेर यास लिहिलें.

“ पुणें, ता ८ फेब्रुवारी स. १७५५ वि. वि. आपलेकडून शिवाजी रणछोड यांनीं येऊन हकीकत कळविली ती समजली. त्यास आमची कबुली आहे. आपणा उभयतांचा इतक्या दिवसांचा स्नेह असल्यामुळें आपली सल्ला आम्हास योग्य वाटते. आमच्यातर्फे बालाचाली करण्यांत रामाजीपंत यांस पूर्णपणें अधिकार देऊन पाठविलें आहे ते लवकरच आपल्या जागी जाऊन दाखल होतील. आपण आपलें आरमार तयारीत ठेवून मद्रासचें आरमाराही मदतीस बोलवावें अशी आपणास माझी विनंती आहे. आज हें पत्र लिहिण्याचा उद्देश इतकाच कीं, गेल्या सालपासून जो मनसुबा आपण ठरविला आहे, त्याच्या तयारीस तुम्ही

मनापासून लागावे. तो लवकरच सिद्धीस जाईल अशी मी आशा बाळगतो. कळावें. '

‘ पुणें ता. ११ फेब्रुवारी स. १७५५ (शिवजी रणछोड याजबरोबर आलेलें पत्र) :—वि. वि. आपलें संविस्तर पत्र पोंचलें. रामजीपंतांनींही आपणास भेटून घडलेली हकीगत निवेदन केली. तुमच्या सरकारची आमच्याशीं स्नेह राखण्याची इच्छा पाहून संतोष वाटतो. गेल्या साली आम्हास एकायेकीं कर्नाटकाच्या स्वारीस जावें लागल्यामुळें हें काम त्यावेळीं उरकून घेतां आलें नाहीं. आतां आमचा सर्व भरंवसा आपणावर आहे. त्यास आतां रामचंद्रपंत यांस आपणाकडे पाठविलें आहे. ते त्या स्वारी-संबंधीं आपणाशीं सर्व वाटाघाट करतील, तर पुढील तजवीज अविलंबें करावी. आपली सूचना मला मान्य असून हा व्यवहार विलायतेंत आपल्या यजमानासही पसंत पडेल असें आम्हांस वाटतें. कराराची यादी ह्या सोबत मोहोरबंद करून पाठविली आहे. आपल्या मदतीची आम्हास खातरजमा असून आमचा आपणावर पूर्ण भरंवसा आहे. दर्यावरील व्यवस्था सर्वस्वी आपल्याच ताब्यांत राहील. परमेश्वर या प्रयत्नास आपणास यश देऊन आपली व आमची दोस्ती बुद्धिगत करील अशी आशा बाळगितों. कळावें. '

‘ पुणें ता. (दाखल ता. ८ मार्च स. १७५५). वि. वि. गुदस्तसालीं रामाजीपंताचें व आपलें बोलणें होऊन मनसुबा ठरविण्यांत आला. परंतु आम्हांस कर्नाटकांत जावें लागल्यामुळें तो त्यावेळीं सिद्धीस गेला नाहीं. यंदा तो मनसुबा सिद्धीस नेण्यासंबंधानें आपलीं दोन पत्रें आलीं; आणि शिवजी रणछोड याजबरोबर तोंडीं निरोप आले. त्यावरून हा उद्योग तडीस नेण्याचा निश्चय करून रामाजीपंत यांस आपणाकडे पाठविले आहेत. आपण आरमाराची तजवीज त्वरित करावी. दर्यावरील कामांत आम्हांस मुळींच वाकबगारी नाहीं असा ठपका आपण आम्हांस दिला आहे. पण ही गोष्ट आपण पूर्वींच कळविली असती तर त्याचा विचार करूनच आपणांस उत्तर पाठविलें असतें. आतां

रामाजीपंत यांजबरोबर वाटाघाट करून कळवावें. शिवाजीबरोबर निरोप आला, त्यास उत्तर म्हणून मागचें पत्र आपणास आम्ही लिहिलें. आतां ह्या कार्मी आपण माघार घेऊं नये. ह्यासंबंधानें सर्व भरंवसा आपणावरच आहे, आणि हा बेत सिद्धीस न जाईल तर लोकांत फार वाईट दिसेल. सबब आपण वनत्या त्वरेनें रामाजीपंताच्या विद्यमानें काम शेवटास न्यावें. विशेष इकीकत रामाजीपंतास सांगितली आहे, ते आपणास समक्ष कळवितील. '

ता. १० मार्च १७५५ रोजी प्रे. बूर्शियर व कौन्सिल यांनीं नानासाहेब पेशव्याच्या पत्रांचा विचार करून रामाजीपंताबरोबर पुढील उद्योगाची वाटाघाट करण्याचा ठराव केला. रामाजीपंतानें निकड लाविली होती, कीं विजयदुर्ग प्रथम हल्ला करून काबीज करावा; परंतु आतां पावसाळा नजिक आल्यानें विजयदुर्गाची स्वारी प्रथम हातीं घेऊं नये; प्रथम सुवर्णदुर्ग किल्ल्यास इंग्रजांनीं समुद्रातून वेढा घालावा; आणि मराठ्यांनीं जमिनीवरून त्याजवर हल्ला करावा असें ठरवून त्याप्रमाणें आरमार रवाना करण्यांत आलें. हा सुवर्णदुर्ग (म्ह० हणेंचा किल्ला) काबीज करण्यासंबंधानें पेशव्याचा रामाजीपंत सुभेदार व इंग्रजांचा प्रे. रिचर्ड बूर्शियर (Bouchier) यांजमध्ये झालेला तह. (१९ मार्च १७५५).

१ सर्व आरमार इंग्रजांच्या ताब्यांत असावें; परंतु सर्व कारभार उभयतांच्या संमतीनें व्हावा.

२ तुळाजी आंगन्याकडून जीं जहाजे काबीज करण्यांत येतील तीं इंग्रजमराठ्यांनीं निमेलिम वांटून घ्यावी.

३ बाणकोट व हिंमतगड आणि नदीच्या दक्षिण कांठावरील पांच गांवें मराठ्यांनीं इंग्रजांस कायमचीं द्यावी.

१. [वरील पत्रावरून आंगन्यास बुडविण्याचें कारस्थान आरंभीं इंग्रजांनीं उपस्थित केलें, आणि त्यांत रामाजीपंत हा कारस्थानी असावा असें दिसतें.]

- ४ पश्चिम किनार्यावरून आंगऱ्यांनी कोणत्याही किऱ्यास समुद्रांतून मदत पोंचवूं नये असा बंदोबस्त इंग्रजांनी ठेवावा.
- ५ आंगऱ्यांच्या मुळखांताळ किऱ्यांत जें द्रव्य, सामान, दारुगोळा, तोफा वगैरे सांपडेल तें सर्व मराठ्यांस देण्यांत यावें.
- ६ मानाजीच्या मुलखावर उभयतांनी हल्ला केल्यास खांदेरी, बेंद व बंदर व कित्येक गांवें इंग्रजांस द्यावीं.
- ७ जवरीप्रमाणें जास्त कलमें नानासाहेबांच्या संमतीनें ठरविण्यांत यावीं. ह्या ठरावान्वये आरमाराधिपति वुल्यम जेम्स ह्यास इंग्रजांनीं सुवर्णदुर्ग किऱ्यावर हल्ला करण्याचा हुकूम केला. स्वारीबरोबर रामाजीपंत होता. मराठ्यांच्या आरमागचा मुख्य नानापंत म्हणून होता. ता. २१ मार्च १७५५. खुपकीच्या मार्गानें मराठ्यांची फौज समशेर बहादूर व दिनकरपंत ह्यांच्या हाताखालीं देवसूख येथें मुक्कामास होती. तेथून ते सुवर्णदुर्गावर येत होते.

४. सुवर्णदुर्ग काबीजः—(२२-४-१७५५)—ता. १२ एप्रिल रोजी कमांडर जेम्सचे पत्र मुंबईच्या प्रेसिडेंटास आलें. त्यांत सुवर्णदुर्ग काबीज केल्याचा वृत्तांत खाली लिहिऱ्याप्रमाणें आहे.

‘ ता. २२ मार्च सन १७५५ रोजी सायंकाळीं पांच वाजतां आमचें आरमार मुंबईचें बंदर सोडून निघालें. दुसऱ्या दिवशीं राजापुरीच्या बाहेर आंगऱ्यांचीं अठारा जहाजें आह्मांस दिसलीं, त्यांचा आह्मी पाठलाग केला. तेव्हां तीं पळून गेलीं. नंतर दोन दिवसांनीं पेशव्यांचें आरमार चौल बंदरांतून बाहेर येऊन आह्मांस सामील झालें. त्यांचीं सात तारवें, एक बातेला आणि साठ गळबतें होती. रस्त्यांत कामोराच्या बंदरांत त्यांनीं मुक्काम करून तीस तास फुकट घालविळे. नंतर आम्हीं अविर्धनच्या बंदरांत आलों. तेथेही पेशव्यांच्या आरमारानें मुक्काम

१ या तहानें पश्चिम किनार्याच्या बंदोबस्ताचें काम पेशव्यांनीं स्वच्छणीनें इंग्रजांचे इवालीं केलें हें वाचकांचे ध्यानांत येईल.

करून दोन दिवस फुकट घालविले. आंगन्यांचीं जहाजे सुवर्णदुर्गास पोचल्याचें कळलें, तेव्हां पेशव्यांचीं कांहीं जहाजे घेऊन आंगन्यावर हल्ला करण्याचा मी बेत केला, तो पेशव्यांस पसंत पडला नाही. आमच्या व पेशव्यांच्या आरमारांची फाटाफूट होणें पेशव्यास पसंत नसे. २९ तारखेला आंगन्यांचा व आमचा सामना होऊन तोफांची सरवत्ती सुरू झाली. आंगरे पळू लागले. त्यांचा आम्ही तीन वाजेपावेतो पाठलाग केला. पाठलाग करीत आम्ही जयगड पावेतो आलों; परंतु आंगन्यांचीं जहाजे आमच्या तावडीतून निसटलीं. पेशव्यांच्या जहाजांनीं काहीएक पराक्रम केला नाही. वास्तविक पाहतां आंगन्यांचेंच लोक हरएक कामांत मोठे कुशल होते. मागे रामाजीपंत एकटा आहे, असें पाहून मी आंगन्यांचा पाठलाग सोडून शुसऱ्या दिवशीं सुवर्णदुर्गास परत आलों. मी येण्यापूर्वीच रामाजीपंतानें कांहीं लोक व एक तोफ किनाऱ्यावर उतरवून लढाईचा पोरखेळ चालविला होता. ता. २ एप्रिल रोजीं मी सुवर्णदुर्गावर मारा सुरू केला. पेशव्यांचीं जहाजे निलाजेरपणानें आमची मळा पाहत उभी होती. कितीदां सांगितलें तरी तीं पुढें येऊन आम्हांस मदत करीनात. तेव्हां त्यांच्या मदतीची आशा सोडून मी एकट्यानेच हल्ल्याचें काम चालू केले. रात्री वादळ सुरू झालें. तेव्हां आम्ही जरा बंदराच्या बाहेर आलों असतां रामाजीपंतानें मजकडे येऊन अशी बातमी सांगितली, कीं किल्ल्याचा किल्लेदार व आठ माणसें ठार झालीं असून, आतां तीनशें पेक्षां जास्त लोक किल्ल्यांत नाहीत. मी उत्तर दिलें, असें आहे तर एक हजार लोक मजबरोबर घ्या; म्हणजे गळबतांवरील तोफांच्या आभयानें मी ते लोक घेऊन जमिनीवर उतरतो, आणि एकदम हल्ला करून किल्ला काबीज करतो. हा बेत रामाजीपंतास पसंत पडला नाही. हाताखालचे लोक त्याचा हुकूम पाळतात, असें मला वाटत नाही. सर्व लोक त्यास हरएक बाबतींत अडवीत असावेत असें दिसतें. एकंदर युद्धांत पेशव्यांच्या आरमारानें पन्नास सुद्धां गोळे टाकले नसतील. एवढ्याच कारणांमुळे हे काम अर्धें टाकून यावें, असें मला वाटलें.

नाही. तेव्हां मी एकठ्यानेच पुढें उद्योग चालवून ३ तारखेला आह्मी आपली जहाजे किल्ल्याच्या अगदी जवळ आणिली. किल्ल्यांतील लोकांचाही मारा कांहीं कमी नव्हता. सकाळीं नऊपासून तीन तास आमचा मारा चालला. बारा वाजण्याच्या सुमारास किल्ल्यांतील दारुखाना आग लागून उडाला. तेव्हां किल्ल्यांतील लोक सैरांवैरां पेंडूं झाले. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं तहाचा बावटा धेऊन किल्ल्यांतील लोक रामाजीपंताकडे आले. तेव्हां आह्मी तोफा थांबविल्या. पुढें जमिनीवर उतरलों. रामजीपंतांनें कळविलेली हकीकत खरी नव्हती. किल्ल्यांत फौज बरीच होती. ती मारली न जातां बरीचशी पळून गेली होती. कालचा दिवस बोलाचालींत गेला. बोलाचालींत अशी वेळ काढून शत्रूचे लोक बाहेरून मदत येण्याची वाट पहात आहेत, असा मला संशय आला. तेव्हां आह्मी एकदम आज सकाळीं तोफांचा मारा करून किल्ल्यांत शिरलों, त्याबरोबर किल्ला आमच्या हातांत आला. लगेच ही आनंदाची बातमी मी आपणांस लिहून कळवीत आहे. जास्त लिहिण्यास मला आतां अवकाश नाही. तरी पण इतकें खरें कीं सुवर्णदुर्ग किल्ला आपणास वाटला होता त्यापेक्षां फारच बळकट आहे. बहुतेक किल्ला मजबूद खडकावर असून तटाला चार चार फूट लांबी वंदीचे मोठाले लाल दगड आहेत. आमच्या तोफांचे गोळे ह्या दगडांवर आपटून ठिकच्या होऊन खाली पडत. पण दगडांस भंग होत नसे. एकंदर सवाशेवर तोफा किल्ल्यांत आहेत. सभोंवारचा प्रदेश सुपीक व सुंदर आहे. त्या प्रदेशांतून दरसाल दोन लाख उत्तम आंगण्यांस मिळतें, असें मला कळतें. लोकवस्ती दाट आहे. ह्या युद्धानें किल्ल्याची खराबी शाळी आहे. लोक नागवे उघडे व दीनवाणी होऊन हिंडत आहेत. रामाजीपंत हा दयार्द्र अंतःकरणानें सर्वांची विचारपूस करीत आहे. आमचे एकंदर ७९० गोळे व ४० दारूची पिपें Barrel खर्च शाळीः'

झाचवेळीं रामजीपंताचें पत्र प्रेसिडेंटास आलें तें असें:—‘ आझीं चौलडून निघून श्रीवर्धनास पोचलों, आणि मार्चच्या २७ तारखेस हरणई बबळ आलों असतां आंगन्यांचें आरमार आमच्या इष्टीस पडलें; त्याचा आझीं जयगडपर्यंत पाठलाग केला. पुढें सुवर्णदुर्गास येऊन मी आपली फौज जमिनीवर उतराविली; आणि किल्ल्यावर मारा सुरू केला. आपल्या आरमारानें समुद्रांतून व आमच्या फौजेनें जमिनीवरून मारा करीतांच किल्ला जेरीस आला; आणि आम्ही जमिनीवरून हल्ला करितांच तो माझ्या हस्तगत झाला. हा जय सर्वस्वी आपल्या मदतीचें फळ होय; आणि हा प्रकार मी नानासाहेब पेशव्यास कळविला आहे. अद्यापि आम्हांस आपली मदत घेऊन आंगन्याच्या ताब्यांत असलेले सर्व किल्ले काबीज करावयाचे आहेत. ’

त्यानंतर ता. १७ एप्रिल १७५५ चें रामाजीपंताचें दुसरें पत्र प्रेसिडेंटास आलें तें येणेंप्रमाणें:—‘ आपल्या मदतीनें आम्ही सुवर्णदुर्ग व दुसरे सहा किल्ले काबीज केले; आणि लगेच रसाळगडावर मोहीम करणार, इतक्यांत पेशव्याकडून हुकूम आला, कीं अंजनवेल व दामोळच्या हद्दींतले किल्ले प्रथम घ्यावे, आणि त्यासाठीं आपली मदत मागवावी. दामोदरपंत व रामशेट बहादूर हे आतां आमच्या मदतीस आले आहेत. सबब रामजी शिवजी यांस हें पत्र देऊन आपणाकडे पाठविले आहेत, तरी आपलें आरमार ताबडतोब हक्के पाठविण्याची तजवीज व्हावी. सुवर्णदुर्गचें काम आपल्यामुळेच फत्ते झालें, तेव्हां पुनः आतां मदत पाठविण्यास आपण अनमान करणार नाही, अशी आशा आहे. अखेरचे दिवस आले, झा सबबीवर मदत पाठविण्यास हरकत करूं नये. विशेष हकीकत रामजी शिवजी सांगतां कळेल. नाना घासुदेव व शिवजी मोहिते यांस तहाचें बोलणें करण्यासाठीं तुळाजी आंगन्यानें पाठविऊं आहे. हें आपणास कळावें म्हणून लिहिलें आहे ’

१ पेशव्यानीं रामाजी महादेव शिवलकर यास पाठवून द्याक्रे १६७७ त आंगन्या-
पासून अंजनवेल घेतली (भा. इ. सं. मं. वा. इ. शके १८३५ पृ. १३७).

वरील मतलबाचें पत्र ता. १८ एप्रिलचें नानासाहेब पेशव्याकडून प्रेसिडेंटास आलें, त्यांत आणखी असा मजकूर होता की, समशेर बहादुरानें रत्नागिरीच्या किस्व्यास वेढा घातला आहे, तरी त्याच्या मदतीस आपण आपलें आरमार ताबडतोब पाठवावें. आमच्या लढाऊ जहाजांनीं सर्वस्वी आपल्या हुकमतींत वागावें अशी सक्त ताकीद आहीं त्यांस दिली आहे.

इतक्यावर पावसाळा समीप आला असें सांगून इंग्रजांनीं आपलें आरमार परत बोलाविलें, त्यामुळे रामाजीपंताची पुष्कळ निराशा झाली. एकाच खेपेस रत्नागिरी घेऊन लगेच विजयदुर्ग काबीज करावा अशी पेशव्यांची इच्छा होती. रामाजीपंतानें पुष्कळ आर्जेबाचीं पत्रे पाठविलीं, पुण्याहून पेशव्यांचेही पत्र प्रेसिडेंटास आलें, त्यांतही रत्नागिरीस मदत लवकर पाठवा, अशी मागणी होती. त्यावरून ता. २९ एप्रिल रोजी रत्नागिरी पावेतो जाण्याचा प्रेसिडेंटानें आरमारास हुकूम केला, परंतु १५ मेच्या आंत आरमारानें मुंबईस परत आलें पाहिजे, अशी त्याची ताकीद होती. रामाजीपंतासही त्यानें अद्याच मजकुराचें पत्र पाठविलें. परंतु विजयदुर्गाची मोहीम पुढील सालावर गेली.

५. विजयदुर्गाचा पाडावः—(१३ फेब्रुवारी १७५६) पुढील वर्षाच्या म्हणजे स. १७५६ च्या जानेवारी महिन्यांत विजयदुर्गाची मोहीम सुरू झाली. मद्रासचें आरमार अॅडमिरल वॉटसन व कर्नल क्लार्क ह्यांच्या हाताखाली मदतीस आलें होतें. अॅ. वॉटसन हा राजाच्या आरमाराचा मुख्य असून कर्नल क्लार्क फ्रेंचाशीं लढाण्याकरितां मुद्दाम पाठविलेला होता. मुंबईच्या प्रेसिडेंटाकडून त्यास खालील मतलबाचा हुकूम दिलेला होता. (६ फेब्रुवारी १७५६)

‘तुळाजी आंगरे सांपडल्यास त्यास मुंबईस आणावा. विजयदुर्ग घेतल्यावर आंगण्याचे बाकीचे किल्ले घेण्यास आरमारानें पेशव्याच्या फौजेबरोबर जावे, बाणकोट व हिंमतगड पेशव्यानें इंग्रजांस दिले आहेत,

परंतु त्या प्रदेशाची हद्द ते अजून ठरवून देत नाहीत. ती ठरवून देईपर्यंत विजयदुर्ग किल्ला काबीज केल्यावर पेशव्यांच्या स्वाधीन करून नये. हरेश्वरचें ठिकाण आपणास पाहिजे आहे. सबब कोणत्याना कोणत्या सबबीने तें घेण्याची तजवीज करावी. दुसरी जी ठिकाणें आपल्या व्यापाराच्या व आरमाराच्या सोयीची अशीं तुझांस आढळतील, तीं तहाच्या वेळीं मिळविण्याचा प्रयत्न अवश्य करावा. तुळाजी आंगरे हा तुझांस लांच देऊं करील, किंवा स्वाधीन होतो म्हणेल, परंतु तुझी पर्के ध्यानांत ठेवा कीं, तो पहिल्या प्रतीचा लबाड आहे. त्याच्यावर विलकूल विश्वास ठेवूं नये. तो केव्हां काय करील त्याचा नेम नाही. दंड देतो म्हणेल तर तो, त्यानें आजपर्यंत आमचीं मोठमोठीं जहाजें नाहींशीं केलीं आहेत, आणि नानाप्रकारे दरसाल तीन चार लाखांवर आज कित्येक वर्षे तो आमचें नुकसान करीत आहे, इतकें सर्व नुकसान आमचें भरून निघेल इतका दंड ठरवावा. एवढा पैसा त्याजपाशीं असणें शक्य नाही, सबब तुळाजीचा हा कांटा संबंध काढून टाकावा, हेंच सर्वास श्रेयस्कर असून जिवंत सांपडलाच तर त्यास मुंबईस आगावें. पेशव्यांचे हातीं त्यास देऊं नये; कारण ते कदाचित् त्यास पुनरपि मोकळा सोडतील आणि तो पुनः आपणास पहिल्यासारखा त्रास देऊं लागेल ' (तुळाजी आंगन्यासंबंधानें इंग्रजांचें हें मत मोठें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे.)

तुळाजी संबंधानें इंग्रजांची जळफळ सरिजच्या (Surridge) खाळीक उद्गारांवरून चांगली व्यक्त होते. 'मनुष्यास गर्व चढला कीं विनाश समीप आला ह्मणून समजावें. पूर्वींच्या आपल्या उपकारकर्त्यांविरुद्ध तुळाजीनें जें उद्दाम आचरण केलें तेंच त्याच्या नाश्याचें मुख्य कारण होय. पूर्वीं केलेल्या मदतीच्या स्मरणार्थ आंगरे हा पेशव्याला दरसाल कांहीं खंडणी पाठवीत असे. तुळाजीनें ही खंडणी पाठविण्याचें बंद केलें. ती मागण्याकरितां पेशव्यानें त्यांजकडे वकील पाठविले. त्या वकिलांचीं नाकें कापून

त्यांस तुळाजीनें खरमरीत निरोप देऊन परत पाठविलें. हें पाहून पेशव्यांला स्वेष आला, आणि लगेच त्यानें तुळाजीच्या नाशास्तव इंग्रजांची मदत मागितली. याच वेळीं अँडमिरल वाट्सन व क्लार्क यांचे हाताखाली विलायतेहून भलें मोठें आरमार मुंबईचे बंदरांत दाखल झालें. त्यास कांहीं कामगिरी नव्हती. सबब पेशव्यानें मागितलेली मदत कबूल करून आंगन्या-बरील फार दिवसांचा सूड उगवण्याचा इंग्रजांनीं यावेळीं बेत ठरविला. फ्रेंचांचें वजन निजामाचे दरबारांतून काढून टाकण्यासाठीं ही फौज मुख्यतः आली होती; आणि महाराष्ट्रांत जाण्यासाठी ती परभारें मुंबईस उतरली. तेथें आल्यावर मद्रासेस इंग्रज-फ्रेंचांचा तह झाल्याची वार्ता क्लार्क यास कळली. झणून कोठें कांहीं तोंडांत टाकण्याची कामगिरी आहे किंवा नाहीं याचा तपास करितां क्लार्क यास विजयदुर्ग संबंधानें मराठ्यांशीं झालेल्या तहाची वार्ता कळली. त्याबरोबर तो व वाट्सन विजयदुर्गवर चालून आले. [ब्रि. रि. पृ. ५७३]

इकडे नोव्हेंबर स. १७५५ पासून म्ह० आरमाराचें युद्ध चालू होण्याचे अगोदर पासूनच पेशव्याची फौज खंडोजी माणकराचे हाताखाली आंगन्याचे मुलखांत शिरून रामाजीपंताच्या सख्यानें त्याचा प्रदेश काबीज करित चालली होती. डिसेंबर जानेवारी पावेतो या फौजेनें विजयदुर्ग किल्ल्याशिवाय बाकीचा सर्व प्रदेश काबीज केला. असें दुहेरी संकट आलेलें पाहून तुळाजी आंगरे आपल्या बचावासाठीं रामाजीपंताकडे येऊन पेशव्याशीं गोडी करण्याच्या खटपटीस लागला. अशी गोडी झाली असतां विजयदुर्गाचा लाभ हातचा जाईल असें इंग्रजांस वाटलें; आणि आपणास विचारल्याशिवाय मराठ्यांनीं परभारें तुळाजीशीं बोलणें सुरू केलें, येणेंकरून पेशव्यांनीं आपला करार मोडला असें निमित्त करून इंग्रज एकदम विजयदुर्गवर चालून आले. अशारीतीनें एकदम हल्ला करण्यास पेशव्यांची संमति नव्हती. वाट्सननें समुद्रांतून व क्लार्कनें जमिनीवरून किल्ल्यास वेढा दिला. ही गोष्ट रामाजीपंतास कळतांच, इंग्रजांनीं वेढा उठविण्या-

विषयी रामाजीने पुष्कळ प्रयत्न केले, पण ते सिद्धीस गेले नाहीत. इंग्रजांस किस्त्यांत दहा लक्षांचा ऐवज मिळाला, तो त्यांनी एकठ्यांनीच घेतला. मराठ्यांच्या व्यवहारांत इंग्रजांचा हा प्रथम प्रवेश होय. [त्रि. रि. पृ. ५७४]

पुढे लवकरच एक विचित्र गलबत बंदराजवळ येत असल्याचे विजय-दुर्गाच्या किस्त्यांतून तुळाजीने पाहिले. वाघाच्या दाढेंत हें मेंढरुं अशी उडी कां घालतें यांचें तुळाजीस क्षणभर आश्चर्य वाटलें. परंतु दूरबीण लावून पाहतांच, तो त्वेषानें म्हणाला, ' माझ्या सर्व खळाशांची अकल गुंग झाली वाय ! तोफा कां नाही डागीत ते ह्या चोरावर ! ' या गलबताची वर्तणूक मात्र त्यास मोठी विचित्र वाटली. इकडून तिकडे फिरणें, क्षणांत उभे राहणें, क्षणांत बाजूस वळणें, असें या विक्षिप्त पाहुण्याचें वर्तन पाहून तुळाजीची तव्यत गेली. त्यानें लगेच त्याबला पकडून आणण्यासाठीं आपलीं दोन जहाजे रवाना केलीं. या जहाजांस पाहून त्या विक्षिप्त पाहुण्यानें यःपत्ताय केलें. आंगऱ्यानें कितीही पाठलाग केला तरी तें हातीं आलें नाही. वॉट्सनचा विश्वास मदतनीस सर बुझ्यम ह्यूएट (Hewett) विजयदुर्ग बंदराची टेहळणी करून बंदराची रचना व ठाव वगैरेचीं सर्व माहिती घेऊन गेला हें तुळाजीस समजलेंच नाही. [Surridge]

ता. ७ फेब्रुवारी रोजी इंग्रजांचें आरमार मुंबईहून निघालें. ता. १३ रोजी विजयदुर्ग किड्या त्यांच्या हातांत पडला. ता. १८ रोजी मुंबईस ती बातमी पोचली, त्या वेळीं वॉट्सनचें पत्र ता. १४ चें आलें तें येणेंप्रमाणेंः—

‘ ता. ११ रोजी सायंकाळीं आमचें आरमार विजयदुर्गपुढें येऊन द्याखळ झालें. त्या वेळीं तुळाजीआंगऱ्याचें व पेशव्यांचें तहाचें बोलणें चाललें असल्याचें मला कळलें. तेव्हां तुळाजीस ह्या बाबतींत अवकाश द्यावयाचा नाही, असा निश्चय करून एकदम किड्या स्वाधीन करून देण्याविषयी मी त्यास निरोप पाठविला. उरलेल्या वेळांत जबाब न

आस्यामुळें आणि पेशवेही जरा कां कूं करीत आहेत असे पाहून ता. १२ रोजी आर्मी किल्ल्यावर तोफांचा मारा सुरू केला. चार वाजतां आमचा एक गोळा आंगण्यांच्या जहाजावर पडून त्यांची सर्व लढाऊ जहाजे जळून खाक झाली. ता. १३ रोजी सकाळी आमचे कांही लोक जमिनीवर उतरले. पेशव्यांची फौजही उतरणार होती. तीस उतरू देऊं नये म्हणून आर्मी पुनः किल्ल्यावर मारा सुरू केला. कॅप्टिन फोर्ड ६० लोक बरोबर घेऊन संध्याकाळी किल्ल्यांत शिरला आणि त्यानें वर आमचे निष्ठाण लाविलें. आज सकाळी आमची सर्व फौज किल्ल्यांत गेली. आज रामाजीपंत आमच्या भेटीस येणार आहे. तेव्हां तुळाजीस मी आपल्या ताब्यांत मागणार आहे. लढाईत म्हणण्यासारखें आमचें नुकसान झालें नाहीं. '

ता. ७ फेब्रुवारी १७५६ रोजी वाटसनची जहाजे मुंबई बंदर सोडून निघाली. क्लार्कचे हाताखाली जमिनीवर लढणारी फौजही त्याच जहाजांवर आली. त्यांच्या मदतीस पेशव्यानें आपली ४०।५० जहाजे पाठविली. पूर्वेकडच्या बाजूस पेशव्याची दहा हजार फौज तेंबू ठोकून उतरली होती. एवढा शत्रू एकदम चालून आलेला पाहून तुळाजीचा धीर सुटला. त्यानें बंधूस किल्ल्याचे रखवालीस ठेवून, मराठ्यांचे छावणींत घाव घेतली. पेशव्याची समजूत कळीतरी काढतां आली तरच या प्रसंगांतून निभावणूक आहे असें त्यास वाटलें. परंतु आपल्या वकिलांचा तुळाजीनें केलेला अपमान पेशव्याचे मनांत सळत होता, म्हणून पेशव्यानें (किंवा रामाजीपंतानें) तुळाजीचें म्हणणें मान्य केलें नाहीं. नंतर चार दिवसांनीं इंग्रजांचें आरमार बंदरांत दाखल झालें; आणि त्यानें किल्ल्यावर तोफांचा भडिमार चालविला. तुळाजीच्या तोफांनींही चांगलाच पराक्रम इंग्रजांस दाखविला. असा हा तोफांचा मारा चालला असतां, बंदरांतील आंगण्यांच्या एका जहाजांतून जोराच्या ज्वाळा वर निघूं लागल्या. तोफेच्या गोळ्यानें ही आग लागली असावी. एका गळबटावर आगीचा भडका होतांच एका मागून

एक सर्वच आंगऱ्यांचीं जहाजे आगीच्या तावडीत सांपडलीं. आणि ज्या जहाजांचा शेकडो वर्षे एवढा मोठा दरारा वाटत होता तीं सर्व घटका अर्ध घटकेंत जळून खाक झालीं. इकडे तोफांच्या माऱ्यानें किल्लाही शांत झाला. तेव्हां क्लार्क आपली फौज घेऊन किल्ल्याच्या व मराठी फौजेच्या दरम्यान जमिनीवर उतरला. हेतु हा कीं, किल्ल्यांत जो अगणित द्रव्यसंचय होता तो मराठ्यांचे हातीं लागूं द्यावयाचा नाही. पुढें तुळाजीनें पांढरें निशाण लावून शरण आल्याची खूण करतांच मराठे लोक द्रव्याचे लोभानें किल्ल्याकडे धावून आले. हें पाहून इंग्रजांचा एक अधिकारी कप्तान फोर्ब्स हातीं नागवी तलवार घेऊन त्यांजपुढें उभा राहिला; आणि ओरडला, 'खबरदार, एक पाऊल पुढें टाकाल तर या तलवारीनें डोचकीच उडवीन.' हे शब्द ऐकून मराठे खेद पाऊन मागे सरले. किल्ल्यांत इंग्रजांनीं प्रवेश केला, तेव्हां तेथें त्यांस आठ इंग्रज, दोन स्कॉट आणि तीन डच गृहस्थ अंधार कोठडीत अडकवून ठेवलेले आढळले. लूट मिळाली तिची गणतीच नाही. आंगऱ्यानें पुनः कधीही वर डोकें काढूं नये अशी तजवीज इंग्रजांनीं कायमची केली हें सांगणे नकोच. [Victor Surridge चे पुस्तकांतून उद्धृत]. तुळाजीकडे तालुका व २७ किल्ले खुष्कीचे व जंजिरे होते ते सर्व एक महिन्यांत घेतले [घा. रा. च. पृ. २१].

कमंडर होफच्या डायरीतील मजकूर. 'ता. १५ रोजी रामाजीपंत वॉट्सनच्या भेटीस आला. इंग्रजांच्या निशाणाबरोबर पेशव्यांचेही निशाण किल्ल्यावर लावावें, आणि आपली फौज आंत घ्यावी अशी मागणी रामाजीपंतानें केली. निशाण लावण्याची गोष्ट आह्मी कबूल केली. परंतु तुझी लढाईत यत्किंत् मदत केली नाही, आणि तुळाजीशीं संधान ठेवून ठरलेला करार मोडला, सबब तुमची फौज आह्मी किल्ल्यांत घेत नाही, असा जबाब आह्मी रामाजीपंतांस दिला. रामाजीपंतानें हरतऱ्हा केल्या. लांचही देऊं केला. पेशव्यांच्या फौजेवर खंडोजी माणकर हा सरदार मुख्य होता. त्याच्या स्वाक्षीन तुळाजी आंगरे झाला. इंग्रजांनीं तुळाजीस ताब्यांत घेण्या-

विषयीं हरतऱ्हा केल्या पण त्यांचा तो बेत सिद्धीस गेला नाहीं. इंग्रजांनीं किल्ल्यांत दररोज उकरा उकरी केली, त्यांत पुष्कळ धनसंचय त्यांस सांपडला. हें द्रव्य त्यांनीं अधिकारी लोकांस वाटून दिलें. इकडे मुंबईच्या प्रेसिडेंटानें निराळाच घाट रचिला. विजयदुर्ग आह्मांस द्या, आणि बाणकोट व तेथील किल्ला तुझी घ्या, ह्मणजे तुळाजीस तुझी आपल्या ताब्यांत ठेविल्यास चालेल अशा नवीन तहाची उभारणी त्यानें रामाजीपंताशीं वकिलामार्फत केली. परंतु रामाजीपंताच्या वकिलानें मात्र त्यास दाद दिली नाहीं. त्या संबंधानें प्रेसिडेंटाचा व नानासाहेब पेशव्यांचा बराच पत्र-व्यवहार झालेला दिसतो. त्यांतील मतलब असा. इंग्रज विजयदुर्गचा किल्ला सोडून देईनात. कांहींना कांहीं सबबीनें ते किल्ला सोडण्याचें लांबणीवर टाकूं लागले. नानासाहेबांस तें सहन झालें नाहीं. बाणकोटचें बंदर फार वाईट होतें, आणि विजयदुर्गचें बंदर मोठें व आरमारच्या सोयीचें असल्यामुळें पेशव्यांनीं बाणकोट घेऊन विजयदुर्ग आपणास द्यावा, असा इंग्रजांनीं इष्ट धरिला. त्या वेळीं नानासाहेबांच्या पत्रांत खालील मजकूर आहे. ‘ आंगऱ्याशीं आह्मी युद्ध सुरू केलें तें विजयदुर्ग घेण्याकरितां. तोच किल्ला तुह्मांस आह्मी दिल्यावर लोक आह्मांस काय म्हणतील ! शिवाय ही गोष्ट आमच्या कराराच्या विरुद्ध आहे. तुझी म्हणतां पोर्तुगीज लोकांवर दाब ठेवण्यास विजयदुर्ग सोयीचा आहे. त्यास आमची खात्री आहे कीं, तुझी आह्मी दोघे पोर्तुगीझांस पुरेसें आहों. त्यासंबंधानें आणखी भानगडी करण्याचें प्रयोजन नाहीं. तें तुमचें म्हणणें गैर आहे. तुमचा आमचा उत्तम स्नेह आहे. असें असतां किल्ला आह्मांस देऊन तुह्मी खालीं शहरांत राहिल्यास काय हरकत ! तुमच्या लोकांस सुखरूपपणें ठिकाणीं पोंचविण्याची तजवीज मी सर्व लावून देतों. तरी किल्ला आमचे ताब्यांत देण्याचा हुकूम ताबडतोब पाठवावा, आणि आमच्या व आपल्या स्नेहांत किंतु येत आो तो दूर करवा. तुझी इंग्रज लोक वचनाचे दड आहां असें समजूनच आहां

आपल्याशी दोस्ती केली आहे. बोलतां त्याप्रमाणें करितां असा तुमचा लौकिक आहे. विजयदुर्ग किल्ला आमच्या राण्यांत आहे. तो वेण्या-करितांच आम्ही तुमचे शत्रु आंगरे याजबरोबर लढाई केली. आज पांचसहा महिने झाले, अजून तुम्ही किल्ला सोडीत नाही. आपला स्नेह अशा थरास जावा, झाचें आश्चर्य वाटतें. तुम्हीं म्हणतां, कांहीं बाबती अशून ठरावयाच्या आहेत. तेवढ्यासाठीं किल्ला ताब्यांत ठेवण्याचें कारण नाही. त्या बाबती मागाऊनही ठरवितां येतील. सबब किल्ला ताबडतोब खाली करून द्यावा; आणि आपला लौकिक कायम राखावा. असें करण्याचे तुमचे मनांत न येईल तर पुढें काय प्रकार घडेल तो परमेश्वरास ठाऊक (११ जुलै १७५६)

यावर प्रेसिडेंटाकडून १ ऑगस्ट स. १७५६ चा जबाब पेशव्यास गेला तो पुष्कळ नरमाईचा असून, नानासाहेबाच्या तिखट पत्राचा परिणाम झालेला त्यांत दिसतो. पावसाळा संपतांच आपले लोक मुंबईपरत बोळावून किल्ला सोडून देण्याचें अभिवचन त्यांत होतें. सप्टेंबर महिन्यांत इंग्रजांनीं टॉमस वायफील्ड व जॉन स्पेन्सर हे आपले दोन वकील पेशव्याकडे पुण्यास पाठविले, त्यांची हकीकत आतां घांगावयाची आहे.

६. विजयदुर्गसंबंधी पेशवे इंग्रजांचें भांडणः—ता. २० जुलै स. १७५६ रोजी पेशवा सावनूरचे स्वारीतून पुण्यास परत आला, आणि लगेच त्यानें ता. २१ रोजी इंग्रजांस पत्र लिहून, अनेक भानगडींच्या निकालासाठीं त्यांचा वकील पुण्यास बोलाविला. सदाशिवरावांच्या मनांत पोर्तुगीसांवर स्वारी करून गोवासुद्धां त्यांचा प्रदेश काबीज करण्याचें फार होतें. त्यावरून पोर्तुगीसांनीं पोडा येथील ठाण्यावर हल्ला केला. तेथे पोर्तुगीस फौजेची धांदल उठून त्यांचा व्हाइसरॉय मरण पावला, परंतु दुसऱ्या भानगडी उपस्थित झाल्यामुळे गोव्यावर चालून जाण्यास सदाशिवरावास फावले नाही. या गोष्टीचा नानासाहेबानें इंग्रजांस पाठ-

विलेस्या आपल्या पत्रांत उल्लेख केला आहे. पोर्तुगीस हला करतीळ तर बाणकोट तुमचे फार उपयोगाचे होईल असे इंग्रजांचे म्हणणे होते. त्यावर नानासाहेबाने जबाब दिला की “तुम्ही आम्ही मिळून या पोर्तुगीसांस समूळच काढून टाकू या म्हणजे झाले. ” त्यावर इंग्रजांनी आपले दोन वकील जॉन् स्पेन्सर व टॉमस बायफील्स यांस पुण्यास पाठविले. बोलांचालीचे मुख्य काम स्पेन्सरनेच केले. ऑक्टोबरचे आरंभी पुण्यास या वकिलांनी पेशव्याची भेट घेतली. त्या वेळी सदाशिवराव व राघोबा हेही हजर होते. निजामाचे राज्यांतून बुधीस हुसकून देण्यासाठी पेशव्याने इंग्रजांची मदत मागितली. अशीच मागणी निजाम सलाबतजंगाने मद्रासकर इंग्रजाकडे केली आहे असे वकिलाने पेशव्यांस कळवून सांगितले की, या गोष्टीचा निकाली जबाब आतांच देतां येत नाही. वास्तविक यावेळी कलकत्त्याकडे इंग्रजांची फारच धांदल उडाली होती. पुढे ता. १२ ऑक्टोबर रोजी पेशव्याचा व इंग्रजांचा १८ कलमांचा लेखी ठराव पुण्यास झाला. त्याचा मतलब की, स्पेन्सर परत निघाल्यापासून २४ दिवसांनी विजयदुर्ग इंग्रजांनी सोडून द्यावा; आणि बाणकोट वगैरे दहा गांव पेशव्यांनी इंग्रजांचे हवाली करावे. पेशव्याने मागील कांहींएक बाबतीबद्दल इंग्रजाकडे मागणी करूं नये. तुळाजी आंगन्यास घाटाचे खाली मुख्य वगैरे देऊ नये; बाणकोटच्या खाडीत सीदी चौथाई जकात घेत असे. त्याची तोब पेशव्याने परभारे काढावी आणि इंग्रजापासून पूर्वी ठरल्यापेक्षा ज्यास्त जकात इंग्रजी मालावर घेऊं नये. (डफ व खं. २)

दिल्लीवरच्या स्वारीस इंग्रजांनी आपणास तोफखान्याची मदत द्यावी अशी मागणी पेशवा व रघुनाथराव यांनी इंग्रज वकिलाकडे केली, त्याल त्याने टाळाटाळीचे उत्तर दिले. यावेळी इंग्रजांची एवढी ताकद नव्हत की ते फ्रेंचांशी चाललेल्या युद्धांत गुंतलेले होते. सदाशिवराव व नानासाहेबांचा उद्देश तर पोर्तुगीस, फ्रेंच व इंग्रज ह्या सर्वांसच देशांतून काढून लावण्याचा होता. पानपतानंतर सर्वच मनु बदलला, त्यामुळे हा उद्देश

मागे पडला. विजयदुर्ग ताब्यांत घेण्यासाठी पेशव्याने गोविंद शिवराम खास पाठविले. नानासाहेबाजवळ सदाशिवरावाचेच वर्चस्व फार होतें असे स्पेन्सर म्हणतो. अशा प्रकारची फॉरेस्टच्या पुस्तकांतील हकीकत आहे.

विजयदुर्ग काबीज होण्यापूर्वी तुळाजीने पेशव्याकडे नरमाईचे व आपल्या बचावाचे बोलणें चालविलें होतें. पुढें सुवर्णदुर्ग येथील वर्तनावरून इंग्रजांचा पेशव्यास वहीम आला; आणि यांच्या नादास लागून आपण तुळाजीस बुडविणें बरें नाहीं असेही पेशव्यास वाटूं लागलें असवें. इंग्रजांचा सर्व राग तुळाजीवर होता; आणि पुढें मागे तुळाजी सुटून तो फिरून आपला सूड घेईक अशी भीति इंग्रजांस होती. म्हणून विजयदुर्ग काबीज करून तुळाजीस साफ बुडविण्याची धाई इंग्रजांनीच केली.

प्रदेशाच्या देवघेवीची भानगड संपून इंग्रज पेशव्यांचा ठराव ता. ११-१०-१७५६ चा झाला [ना. रो. भा. १ ले. ८५]. ह्या मोहिमेंत चांगली मदत केल्याबद्दल रेवदंड्याच्या आरमारावरील कारकून नारो बल्लाळ यास पेशव्यांनी नेमणूक करून दिली (ता. ४-११-१७५६, सदर ले० ८५).

वॉट्सनच्या जहाजावरील सर्जन एडवर्ड आइव्ह्स विजयदुर्गचे लढाईत हजर होता, त्याने ह्या वेळची कांही थोडी हकीकत लिहिलेली आहे, ती अशी. कॅप्टन जेम्स विजयदुर्गची टेहेळणी करून गेला, त्याचे पत्र ता. २१ डिसेंबर १७५५ चें दिलें आहे. इंग्रजांच्या फौजेत या प्रसंगी ७०० युरोपियन, ३०० तोफाजी (गोळंदाज) व ३०० एतद्देशीय इतके लोक होते. लढाई संपल्यावर गणति करितां, जखमी व मेलेले मिळून विसापेक्षां व्यास्त भरले नाहींत इंग्रज किल्ल्यांत शिरले तेव्हां तुळाजी आंत नव्हता. पूर्वीच दोन तीन दिवस बायकोच्या भावाला सर्व काम सोंपून तो किल्ला सोडून निघून गेला होता. त्याच्या दोन बायका व दोन मुलें

१ Edward Ives' a voyage from England to India, London, Edward Charles Dilly, printed 1773.

ही मात्र या मेहुण्याच्या ताब्यांत इंग्रजांस आढळली. अँडमिरल वॉटसनने त्यांची किल्ल्यांत भेट घेतली. त्यास तो देखावा फारच हृदयद्रावक वाटला. वॉटसन आंत येतांच त्याजपुढे सर्वांनी जमीनोस डोकें लावून नमस्कार केला; त्या वेळी त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुवर्षाव सारखा चालला होता. वॉटसनने त्यांस सांगितलें, 'तुम्ही घाबरूं नका, आतां तुम्हांस कोणतीही इजा पोंचणार नाही. आमचा आश्रय तुम्हांस आहे.' ते ऐकल्यावर त्यांनी त्यास पुनः वंदन केलें. तुळाजीच्या आईस या शब्दांनी ज्यास्तच गर्हिंवर आला. ती ह्मणाली, 'आतां आम्हांस कसचा राजा व कसची मुलें आणि या मुलांमुलींस बाप तरी कोण !' वॉटसन बोलला, 'मीच आतां तुम्हांस सर्वांचा बाप व संरक्षक आहे.' त्याबरोबर तुळाजीचा सहा वर्षांचा मुलगा होता तो वॉटसनचा हात धरून ह्मणाला, तुम्ही तर आतां माझे बाबा.' हे त्या मुलाचे शब्द ऐकून वॉटसनलाहि गर्हिंवर आल्याशिवाय राहिला नाही. वॉटसनचे मनांत त्या सर्वास मुंबईस नेऊन आपल्या ताब्यांत सुरक्षित ठेवावें असें होतें. परंतु त्याचें न ऐकतां, तुळाजीचा निरोप आल्यावरून ती सर्व मंडळी किल्ल्यांतच राहिली. पुढे तुळाजीबरोबर त्या सर्वास कैदेत ठेवण्यांत आलें. तुळाजी नानासाहेबांस शरण गेला आणि आइव्हर्स लिहितों, 'विजयदुर्गांत जी अपार संपत्ति होती ती त्यानें पेशव्यास दाखवून त्याची कृपा संपादन केली. कारण इंग्रजांस त्या किल्ल्यांत एक लाख पाँडाहून ज्यास्त द्रव्य मिळालें नाही. तुळाजीस बंडखोर समजून कैदेत ठेवण्यापलीकडे ज्यास्त कडक शिक्षा पेशव्यानें केली नसती' व केली नाही, हें आइव्हर्स यास माहीत नाही. किल्ल्यांत १० इंग्रज व तीन डच ग्रहस्थ तुळाजीनें कैद केलेले वॉटसन यास सांपडले, त्यांची नांवें Ives ने दिली आहेत. आंगण्याचे देवबरांत एक मुसलमानी अक्षरांचे कबच किंवा ताईत इंग्रजांस मिळाला, त्याचें चित्र व त्याजवरील लेखाचा अर्थ आइव्हर्सनें या पुस्तकांत दिलेला आहे.

पेशव्यांनी तह मोडला, या सबबीवर इंग्रजांनी विजयदुर्गावर एकदम चाल केली, यासंबंधाने ग्रॅट डफने बरीच चर्चा करून, इंग्रजांचे या बाबतीतले वर्तन सर्वथैव निर्दोष अगर निःस्वार्थी नव्हते असा अभिप्राय दिला आहे. इंग्रजांनी लढाई बंद ठेवावी म्हणून कांही अधिकाऱ्यांस रामाजीपंताने लांचही देऊं केला, त्यामुळे मराठ्यांची बाजू लंगडी दिसते. तत्राप मुंबईहून निघण्यापूर्वीच विजयदुर्गाचा सर्व द्रव्यसंचय आपणच हस्तगत करावयाचा, मराठ्यांचे हातास तो लागू द्यावयाचा नाही, असा विजयदुर्गाच्या इंग्रजी व्यवस्था कमिटीचा आगाऊच निश्चय झालेला होता. या गोष्टीची कुणकूण कदाचित् मराठ्यांस असेल व म्हणूनच इंग्रजांनी किल्ल्याशी लढूं नये असा त्यांचा प्रयत्न असेल. तुळाजीने पांढरा बावटा दाखविल्यावर मराठ्यांस किल्ल्यांत जाऊं देण्यासाठी रामाजीपंताने कॅप्टन बुकॅनन यास पेशी हजार रुपये लांच देऊं केला. हा लांच त्याने घेतला नाही आणि या कृत्याची वर्दी त्याने वरिष्ठांकडे दिली, याबद्दल प्रेसिडेंटाने त्यास पुढे सोन्याचे पदक बक्षीस दिले. उलूटपक्षी विजयदुर्ग आपणाकडे ठेवण्यास रामाजीपंताने मदत करावी म्हणून रामाजीच्या कारकुनास पांच हजार रुपये मुंबईच्या प्रेसिडेंटाने बक्षीस द्यावून देऊं केले होते. तुळाजीचे हाल करूं नयेत, समुद्रापासून चाळीस मैलांचे आंत त्यास जमीन वगैरे कोठे देऊं नये अशा इंग्रजांच्या अटी होत्या. डफ द्वाणतो, तुळाजीस प्रथम वंदन किल्ल्यावर ठेविले. तेथून पुढे सोलापुरचे किल्ल्यांत त्याची खानगी झाली. तेथेंच तो मृत्यु पावला. नानासाहेब पेशव्याच्या मृत्युसमयी तुळाजी दंगा करणार होता. (खं. १ ले २८६), यावरून त्यापुढे तो केव्हां तरी वारला. त्याचे दोन मुलगे बाराचौदा वर्षांनी कैदेतून पळून मुंबईस आले, तेथे इंग्रजांनी त्यांचा प्रतिपाळ चांगला केला. (डफ)

१ राजमाची सं. ३ ले. १५०. 'तुळाजी आंगरे विसापुरास कैदेत होते त्यास नगरास पाठविले. नंतर बाकणास पाठविले.' असा उल्लेख भा. व. शाकावलीत स. १७६६-६७ सालचा आहे [पृ. ५२, ५४].

७. तुळाजीची योग्यता, पेशव्याची अक्षम्य चुकी:—तुळाजी आंगण्याचे नांव मराठी इतिहासांत चिरस्मरणीय झालें आहे. त्याच्या सारखे घाडसी व करारी पुरुष विरळा निपजतात. त्यानें आपले हयातींत इंग्रजांना सारखे थरकापांत ठेविलें, परंतु छत्रपति संभाजी अगर टिपुसुलतान यांज-प्रमाणें तुळाजीच्या गुणांचा उपयोग राष्ट्रास घडला नाही, हें पाहून खेद वाटतो. विशेषतः नानासाहेबासारख्या मनुष्यस्वभाव जाणणाऱ्या पुरुषानें तुळाजी सारखा मोहरा फुकट घालविळा, आणि राष्ट्राकार्यांत त्याचा उपयोग करून घेतला नाही, ही गोष्ट त्या पेशव्याच्या कीर्तीस काळिमा लावते. त्यांतून एकवार तरी पेशव्यानें तुळाजीची गांठ घेऊन त्याचें हृद्गत समजून घेतलें पाहिजे होतें. कधीही व्यक्ति असली तरी एकवार नानासाहेबाची प्रत्यक्ष भेट झाल्यावर तिजवर त्या पेशव्याची छाप बसली नाहीं असे सहसा कधीं घडलें नाहीं. नानाप्रकृतींच्या कावेबाज इसमांस हर युक्तीनें ताळ्यावर आणून त्याजकडून राष्ट्राकार्य घेण्यांत हा पेशवा विशेष चतुर म्हणून नावांजलेला आहे. रघूजी भोसले, दमाजी गायकवाड वगैरे किती व्यक्तींस या पेशव्यानें आपल्या कार्यतंत्रांत गोंवून घेतले; परंतु तुळाजीची व त्याची गांठ अशी कधींच पडली नाहीं. तशी गांठ रामाजी महादेवानें बहुधा पडूं दिली नसेल. यामुळे आंगण्याचे वंशांतल हा एक पराक्रमी पुरुष इंग्रजांचे काव्यास बळी पडला.

रा. राजवाडे म्हणतात, ‘पेशव्यांची सर्वांत मोठी चुकी म्हणजे जे आरमार शिवाजीनें मोठ्या दूरदृष्टीनें स्थापन करून जोरांत आणून ठेविलें, ते त्यांनीं बुडविलें. कोंकणांतले कोळी व भंडारी ह्यांच्यासारखे उत्कृष्ट खळाशी पृथ्वीवर कचित्च सांपडतील. त्यांना पाश्चात्यांचें नौकानयन शिकविलें असतें तर राज्यास अतिशय बळकटी आली असती. अनादि-कालापासून नौकानयनांत हिंदुस्थानचें नांव प्रमुख असून याच विद्येच्या जोरावर हिंदूंनीं आर्य सुधारणा पृथ्वीवर पसरिली. तिच्या श्रेष्ठत्वा अवशेष शिवाजीनें मोठ्या परिश्रमानें पश्चिमकिनाऱ्यावर राखिला.

अशा प्रकारचे मराठी आरमार बाळाजी बाजीरावाने इंग्रजांची मदत घेऊन बुडविले. त्याने तुळाजी आंगरे नाहीसा केला. आपले काम करण्यास हात्रांची मदत घेऊं नये हें मोठें तत्त्व बाळाजीने लक्षांत ठेविलें नाहीं. सत्तावन सालच्या बंडांत हिंदुस्थानांत इंग्रजांची धांदल उडाली असतां फ्रान्सचा राजा दुसरा नेपोलियन यानें इंग्रज प्रधान मंडळास असें सुचविलें कीं, मी एक आरमार तयार करून तुमच्या मदतीस पाठवितों. परंतु इंग्रजांनीं ही फ्रान्सची मदत स्वीकारिली नाहीं. ह्यांतील मर्म ध्यानांत ठेवण्या जोगें आहे. एवढा चाणाक्ष नानासाहेब पेशवा, पण तो असा चकला. हल्लीं हिंदुस्थानांत थोडीशी चळवळ सुरू झाल्याबरोबर कितीतरी इंग्रज व इतर प्रवासी येथें येऊन आपआपल्यापरी प्रत्यक्ष माहिती आंतून व बाहेरून मिळवितात. पूर्वेतिहास, कागदपत्र, फोटो इत्यादि मिळवून व स्वानुभव घेऊन त्या गोष्टी ते तिकडे जाऊन प्रसिद्ध करितात. म्हणजे राज्यांत यत्किंचित् कमी ज्यास्त झालें कीं लगेच हजारे उपायांनीं त्याचा छडा लावणें हा पाक्षात्यांचा स्वभावजन्य मोठा गुण आहे, तो आमच्यामध्ये पूर्वीं कधीं नव्हता व अद्यापही फार दिसत नाहीं. परदेशांत आपल्या एजन्टी किंवा सकिळाती ठेविल्या नाहींत. मनुष्या एका निर्बंधाने एवढा मोठा परिणाम झाला. पेशव्यांना सर्वस्वी नादान ठरविणें झणजे अन्याय होईल. परंतु त्यांनीं कित्येक अश्रम्य चुका केल्या हें मात्र कबूल केले पाहिजे. '

इंग्रजांचे सावंतांशीं, सन स. १७३० व १७६६ या सालीं झालेले तह पाहण्या लायक आहेत. [पिंगुळकर कृत सावंतवाडीचा इ०] त्यावरून स. १७५६ त आंगण्याचा पाडाव झाल्यामुळे पश्चिमकिनारा इंग्रजास कसा मोकळा झाला, आणि त्यांनीं त्या बाजूनें हळू हळू आपले आवरण घालून हिंदुस्थान देश कसा व्यापीत आणिता हें सहज दिसून येतें. याच वेळेस इंग्रजांनीं पूर्व किनाऱ्यावर फ्रेंचांचा पाडाव करून कर्नाटकपासून बंगाल पर्यंत सर्व किनारा साधला आणि याच वेळेस आपल्या राज्याचा कायमचा पाया येथें घासला ही गोष्ट उघड आहे. स. १७६१ ख

पानपतांबर मराठे व मुसलमान या दोन बलिष्ठ शत्रूंचा परभार एकमेकांशी लढून झालेला नाश अनायासे इंग्रजांचे पथ्यावर पडला. ' आंगऱ्यांचा पाडाव व पानपतचे अरिष्ठ या दोन बनावानीं शेजारच्या त्रासदायक शत्रूंपासून इंग्रजांची मुक्तता झाली. तेथेंकरून त्यांस इतरांच्या मानानें पुढें ज्यास्त स्वतंत्रता व स्वास्थ्य मिळून त्याची सार्वभौम सत्ता स्थापन होण्यास फार चांगली मदत झाली. ' (Gerson Da Kunha's origin of Bombay.)

विजयदुर्ग पडल्याबरोबर इंग्रजांच्या सत्तेची वाढ कशी झाली, हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे. सन १७६५ चे आरंभी इंग्रजांनीं एकाएकीं हल्ला करून दोन किल्ले यशवंतगड व सिंधुदुर्ग (मालवण) काबीज केले, त्या संबंधानें कोल्हापूरकर जिजाबाईस फार वाईट वाटलें. सिंधुदुर्ग म्हणजे खुद्द शिवाजीनें मोठी शिकस्त करून बांधलेला किल्ला, पश्चिम किनाऱ्याचे संरक्षणार्थ योजिलेला होता. विजयदुर्ग स. १७५६ त काबीज केल्यावर इंग्रजांनीं हळू हळू संधि साधून सर्व पश्चिम किनारा व्यापून टाकिला; आणि त्याज-
वरील मजबुदीचीं ठिकाणें हस्तगत केलीं, हा नानासाहेबाचे कुतीचा परिणाम ओषानेंच प्राप्त झाला. ' जंजिरे सिंधुदुर्ग गेल्याची चिंता बाह्य असतां, इंग्रजांनीं यशवंतगडावर तोफांची मारगिरी अतिशयानशीं करून शनिवारी जंजिरा हस्तगत केला, हें निवेदन जाहलेवरून बहुतच आयासास कारण जाहलें. गोष्टी परम अनुचित जाहली. शत्रूस बळ पडोन समुद्र-
किनारा जागे स्वाधीन होऊन, राहिले जागे जतन होणें, आणि गेलेले वेणें याचा साधन प्रकार कोणें रीतीचा योजिला आहे तो साभिप्राय लेहून पाठवावा. कोंवळा मोड आहे तो मोडिल्यानें उत्तम, भारी जाहलेनें सर्वांचें वाईट, हें पुरतें चित्तांत आणून समर्पक तें करावें. ' [मंगळवार ता. १२ मार्च स. १७६५. पिंगुळकरकृत सावंतवाडीचा इ. ले. ८४-८५] इंग्रजांच्या हातांत पडलेलीं स्थळें पुनरपि सुटणें दुर्घट, हें जिजाबाईस उमजळ नसल्यामुळे, या कार्मी आपलेच लोक करून करतात, असें वादून जिजाबाई

ले. ८६ त सावंतवाडीकर दिवाण जिवाजी विश्राम याजवर वरप्रमाणे चरफडत आहे. [१९ जून १७६५].

तुळाजी आंगन्याने कैदेत असतां फंद फितूर करून पेशव्यांस पुढें पुष्कळच उपद्रव दिला, असें दिसतें स. १७६३ पासून ६९ पर्यंत विसापुर, नगर, चाकण, दौलताबाद इत्यादि ठिकाणीं त्यास बेडी घालून ठेवण्यांत आले, त्याचे लेक व बायका बोंबर असत. लेकांनीं सुद्धां बंडे वगैरे केली. त्या सर्वांच्या पोटगीचा बंदोबस्त पेशव्यांनीं ठेविला असून, फितुरांत सामील असलेले ब्राह्मण व इतर गृहस्थांस त्यांनीं सजा केल्या आहेत. तुळाजी बहुधा १७६९ त वारला असावा. (पे. रो. माधवराव १-१२८-१३९).

८. हबशावर मो.म, उंदेरी काबीज, इंग्रजांची अडवणूक:— (ता. २७ मे स. १७५८ फेब्रुवारी १७६०). विजयदुर्गाच्या प्रकरणावरून इंग्रजांचे हेतुविषयी नानासाहेब व रामाजीपंत यांचे डोक्यांत लख्ख उजेड पडला; आणि इंग्रजांनीं आपणांस बाहुल्याप्रमाणे हातांत नाचविले, अशी त्यांची खात्री झाली, ही गोष्ट पुढें प्राइसच्या वकिलातीची हकीकत द्यावयाची आहे, त्यावरून व्यक्त होईल. सुरतेस मराठ्यांनीं राजकारण केले, तेथे इंग्रज त्यांस आडवे, हबशास जिंकून जंजिरा मोकळा करण्याचा उद्योग पेशव्यानें आरंभिला, त्यास इंग्रज आडवे, निजामाशीं कारस्थान करून बुसीस आपणाकडे वळविण्याचा नानासाहेबानें उद्योग आरंभिला, त्यासही इंग्रज आडवे, अशा रीतीनें स. १७५६-५८ च्या दरम्यान इंग्रजासंबंधाने पेशव्याची बालंबाल खात्री झाली. हबशी, निजाम व त्याचा मूळ घनी मोगल बादशाह यांस मोडून हिंदुपदपातशाही स्थापनें हे मराठ्यांच्या व बाळाजी पेशव्याच्या उद्योगाचें मुख्य कार्य होतें. निजामास तर त्यानें हस्त-देनें आटोक्यात आणिलेंच; परंतु हबशाचें प्रस्थ मोडणें इंग्रजांमुळे विकट झालें. पेशव्याची जन्मभूमि हबशाचे हद्दीत. पेशव्याच्या पूर्वजास हबशानें जन्मभूमीतून हाकून दिलें होते. प्रत्यक्ष शिवाजीचा हबशास जिंकण्याचा संकल्प आज साठ पाऊणशें वर्षे अपूर्ण राहिला होता, तो

सिद्धीस नेण्यासाठी नानासाहेबा जिव्याची घडपड चालली होती. अनेक कारणांनी हें काम लांबणीवर पडत गेलें, आणि अखेरीस सिद्धीस गेलें नाहीच. हबशावर शस्त्र धरलें असतां, इंग्रज त्यांस उघड मदत करीत, यास्तव, इंग्रजांचा पेशव्यास फारच राग आला; परंतु मनचेमनांत चडफडण्यानें पेशव्याचे हातून इंग्रजांचें वांकडें थोडेंच होणार होतें. त्यांनीं किनाऱ्या-किनाऱ्यानें हिंदुस्थानची समुद्रमर्यादा आक्रमीत आणिली. हबशी आमचा शत्रु, त्यास मदत करूं नका, तहाप्रमाणें तो तुमचाही शत्रु झाला, असें पेशव्यानें इंग्रजांस बजाविलें असतां, त्यांनीं साफ जबाब दिला कीं, हबशी आमचा मित्र आहे, त्यास आम्ही मदत करणार. अर्थात् हबशी व निजाम हे दोन कांटे मराठशाहीच्या पोटांत कायमचे राहूं द्यावयाचे असा इंग्रजांचा उद्योग होता [पहा प्राईसची वकिलात.] विजयदुर्गापासून तर इंग्रजांचा तोरा वाढतच गेला. रामाजी महादेव लिहितो, 'सांप्रत इंग्रजांचे वखेडे, यामुळे उरणपर्यंत जाणें प्राप्त जालें आहे. इंग्रजांनीं नजर फिरविली आहे. यांचें पारिपत्य श्रीनें करावें. आपण प्रार्थना करावी.

[खं. ३ ले. ३४४]. ज्या रामाजीनें इंग्रजांची मदत मिळविण्यांत शिकस्त केली, त्याचेच हे पुढचे उद्गार ध्यानात ठेवण्याजोगे आहेत.

इंग्रज, फ्रेंच व पोर्तुगीझ या तीन युरोपियन सत्ता यावेळीं पश्चिम किनाऱ्यावर वावरत होत्या. पैकीं चिमाजी आपानें शेवटच्यांस वसईवर जिंकल्यापासून त्यांचें माहात्म्य बहुतेक गेलेंच होतें. बाकीच्या दोहोंपैकीं फ्रेंच प्रथम म्हणजे शाहूच्या मृत्युसमयीं बरचढ होते; आणि त्यांचा नकशा उत्तरविण्याचा इंग्रजांचा प्रयत्न कसा चालला होता, ही गोष्ट ब्रिटिश इतिहासांत नमूद असून तिचाच संबंध नानासाहेबाच्या कारभाराशीं मुख्यतः पोंचतो. स. १७५२त बुसीचें बजन निजामाचे दरबारीं स्थापन झालें, तेव्हां इंग्रजांशीं सख्य ठेवून बुसीचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न दोन तीन वर्षे नानासाहेबानें केला; परंतु विजयदुर्गाच्या प्रकरणांत इंग्रजांचा काबा नानासाहेबास चांगलाच कळून आल्यामुळे बुसीला जिंकण्याऐवजीं आपणा-

कडेच वळविण्याचा त्याने प्रयत्न सुरू केला. स. १७५५-५६ पावेतोईं प्रज व नाना बहुधा एकपक्षांत असत. त्या नंतर मात्र ते विरुद्ध वागूं लागले; आणि पाश्चात्यांच्या संबंधाने नानासाहेबास प्रथम संपूर्ण संशय व पुढे पुढे घास्ती सुद्धा वाटूं लागली. पानपतचे प्रकरण संपवित्यावर आपण या उभयतांस पाहून धेऊं, अशी बहुधा पेशव्याची व सदाशिवरावाची भावना असावी.

स. १७५८ च्या मे महिन्यानंतर नानासाहेबास कोंकणच्या कारस्थानांत लक्ष घालण्यास सवड मिळाली. त्या पूर्वी शिंदखेडच्या मोहिमेंत निजामाची खोड मोडून, श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींतही पेशव्यास चांगले यश मिळाले होते. स. १७५८-५९-६० चा काळ म्हणजे नानासाहेबाच्या वैभवाचा कळस होय. या काळांत सर्व विरोधकांचा नाश करून मराठशाहीचे उद्देश सिद्धीस नेण्याचा त्रिवर्ग पेशवेबंधूंचा जोराचा प्रयत्न चालला होता. 'हबशी यांणी विघाड करून मावळ वगैरे जागां स्वारी करूं लागले. त्यानंतर रामाजी महादेव, शंकराजी नारायण, व माणकर वगैरे खाना केले. मानाजी आंगरे यांस कुमकेस जावें असें छिहिलें. 'आरमार पाठवून हबशी जेर केले. उंदेरी किल्ला घेतला.' [धा. च. रा. मृ. २५]. स. १७५८ च्या आरंभीच जंजिऱ्यावर स्वारी करण्याचें ठरून, नोव्हेंबर पासून स. १७५९ च्या फेब्रुवारी पावेतोई पेशवा कोंकणांत होता. (खं १ प्र. पु. १४]. त्या वेळीच त्याने हबशावर स्वारी करण्याचा निश्चय करून ती कामगिरी रामाजी महादेवास व मानाजी आंगऱ्यास सांगितली. 'मानाजीचा मुज्जुदार महादाजी रघुनाथ याणें या कामी चांगला पराक्रम गाजविला. [का. सं. प. या. ले. ६१ ता. १-६-१७५८]. ते उरणास आले. रामाजीपंत खुष्कीने व मानाजी जळमार्गे जाऊन रायपुरी छटून जंजिऱ्याजवळ मोर्चा दिला. चार महिने मानाजी तेथेंच होते. नंतर प्रकृति विषयली म्हणोन कुलाब्यास आले. पांचवे सहावे दिवशी काळ जाहला. शके १६८० च्या भाद्रपदमासी मृत्यु पावले.'

(सप्टेंबर स. १७५८ चेजलची बखर खं. २ ले. ५६८.) 'मानाजीस पुत्र औरस १० व खेळीचे चार, त्यांत रघूजी आंगरे यास वजारतमास व सरखेळ किताब, व तालुका करार करून, वस्त्रे दिली. स. १६८० बहुधान्यनाम संवत्सरे.' [घा. रा. च. पृ. २३]. शेवटीं शेवटीं बिकटगड किल्ल्यावरून मानाजीचें व नानासाहेब चें थोडें वितुष्ट आलें होतें; परंतु त्रिंबक महादेवाच्या सल्ल्यानें मानाजीनें पुण्यास जाऊन नम्रभावानें पेशव्याची समजूत काढिली, असा प्रकार उल्लिखित आहे. [इ. सं. आंगरे यांची हकीकत पृ. १६-१८]

हबशावरील या मोहिमेच्या सुरुवातीची थोडी हकीकत इ. सं. त आली आहे [ऐ. टि. भा. २ ले. २१]. 'पूर्वी स. १७३३ त बाजीरावानें जंजिन्यास वेढा घालून उत्तमप्रकारें सल्ला निमेनिम सत्ता करून दिल्यानंतर शके १६८० वैशाखमासी बघ पंचमीस (ता. २७ मे स. १७५८) नानासाहेबीं सारे कोकणचे मामलेदारांस रामाजी महादेव मुख्य करून देऊन जंजिन्यास वेढा घालातया हुकूम केला. ते सारे मामलेदार मिळोन वेढ्यास बसले. जंजिन्याचा दाणापाणी बंद केलें. परंतु सीदी, इब्राहीमसाहेबीं हरहुन्नरें करून आपले लोक रात्रीचे चोरगस्तीनें मुलखांत घालोन सारे रयतीस उपद्रव भारी केला. वेढेकऱ्यांचा यत्न चालेना. हबशी अधिकच बळावत चालला. खोत, पाटील, जमेदार वगैरे लोक भयभीत होऊन पळून जाऊं लागले. रयतेचा इलाज चालेना. मराठ्यांचा हुकूम मानला तर हबशी येऊन घरें दारें जाळी, जिवंत मारून टाकी. हबशाचा हुकूम मानला तर मराठे जाच करीत...' [ही हकीकत पुढें अपूर्ण आहे.] मोहीमेचें आधिपत्य आंगन्यास न देतां, पेशवे आपल्याच हस्तकास देत, याजबद्दल आंगन्यास वैषम्य वाटून मोहीम नेटाय लागत नसे.

रघूजी आंगन्यानें हबशाशीं मोठ्या निकरानें सामना सुरू केला. इंग्रजांनीं उघडपणें हबशास मदत केली. रघूजी ता. १९-४-१७५९

रोजी सदाशिवरावास लिहितो, ' सुरतेकडील आरमार नारोपंतसहवर्तमान आठ दहा रोजांत येईल. सर्व एकत्र होऊन उंदेरींत पाणी नाहीसं जालें आहे. या समयांत मारगिरी करून लगट करावा हाणोन आज्ञा केली, त्याचे अन्वयांत सविस्तर विनंती पंतप्रधानांचे सेवेशीं लिहिली आहे. आपल्या आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करावी, भ्रमसाहसास अंतर न करावें हेच निष्ठा. नारोपंताकडील व वसईचें आरमार येऊन पावल्यास शत्रूवरी निकर्ष होऊन येईल. साबाजी प्रभूंनीं येथील हलाखीचें साद्यंतवर्तमान निवेदन केलें असेलच. '

[का. सं. प. या. ८३]. त्यानंतर तीन दिवसांनीं ता. २२ एप्रिलचें पत्र रघूजीनें पेशव्यास पाठविलें, त्यांत वडाईची हकीकत विस्तारानें लिहिलेली आहे. [सदर ले. ७६]. वसईकडील व सुरतेकडील आरमारें आंगन्याच्या मदतीस आलीं नाहींत. सुरतेहून हबशांस मदत होत होती. आंगन्याचा सरदार महादजी रघूनाथ हाही शिक्त करीत होता. ' दया अफाट, चौगीर्द आरमाराचा परीष असावा, सारें आरमार एकत्र जडाव जहालियावर, चित्तानुरूप सेवा घडोन येईल हेच उमेद असे. ' सुरत जाफराबादेकडून हबशास मदत पोंचे ती बंद करण्याविषयी पेशव्यानें दमाजी गायकवाडास लिहिलें; आणि दमाजीनें त्याचा बंदोबस्त केला. [का. सं. पं. या. ले. ८४-ता. १०-१०-१७५९]. मात्र मोहीम सुरू झाल्यावर सर्वप्रकारची सिद्धता अशी पत्रोपत्री उरकत नसल्यामुळे दिवसगत फार लागत. नानाप्रकारच्या भानगडी उपस्थित होऊन अखेरीस उंदेरीच, फिल्ला हस्तगत झाला. ' श्यामलाचें असाध्य स्थळ उंदेरी, समुद्रांतील जागा, आरमार व लोकांनीं मेहनत करून चंद्र २९ जमादिलाबर्दी [१९ जानेवारी १७६०] फत्ते करून काशावर गेले. तिकडील घर सुटला आहे. तेंही कार्य व्हावेंसं आहे. ' [खं १-ले. १५७] पेशव्यानें यासंबंधानें खालील पत्र सदाशिवरावास लिहिलें. ' उंदेरीचें काम य. रामाजी महादेव व नारो त्रिंबक यांणीं जेमतेम करून केलें. मात्र त्या

दोघांत कलुषता वाढली, ती रामाजी विश्वनाथ बर्वे यांचे मध्यस्थीनें बोलून उभयतांस बरे रीतीनें कडकावून हमवार करावें. काशाचें काम एकमतें करावेंच करावें' [२२ फेब्रुवारी १७५९ का. सं. प. या. ले. ३७९]. सदाशिवराव झावेळीं उंदेरीच्या कामावर कोंकणांत गेला असावा, असें दिसतें. 'नंतर गलबताची सांगड बांधोन त्यावर मोर्चे रचोन काशावर मारगीर केली. कांसा काबीज जहाल.' पुढें लवकरच मराठ्यांच्या फौजा उदगीरवरून पानपतावर जाऊन तिकडे गारद झाल्या. ही बातमी सत्ताविसावे दिवशीं इंग्रजांस आली, त्याबरोबर 'इंग्रजांनीं हबशाचे कुमकेस येण्याची तयारी करून दाखल होतांच पेशव्याचें आरमार निघोन गेलें. जंजिन्याचा साराच महसरा उठोन आला.' [इ. सं. आ. ह.]. येणेंप्रमाणें हबशास जिंकण्याचा नानासाहेबाचा मनोरथ अर्धाच राहिला. इंग्रजांच्या वर्तनासंबंधानें पोर्तुगीझांनींही ता. १० मार्च स. १७६१ ची नानासाहेबाकडे कागाळी केलेली आहे. [इ. सं. ए. टि. भाग २ ले. ५०]. 'इंग्रजांनीं आपला शब्द देऊन तफावत केली, काय कारण म्हणोन विचार मनास आणिलिया सहजच कळोन येईल. पढाणास (अन्दालीस) यश आलें; म्हणोन चोहीकडेस वर्तमान त्यांहीं उठविलें, आणि आम्हांसही गोमांतकीं तैथेंच वर्तमान घातलें. इंग्रजांनीं आपले सरदार आमच्या जहाजांवर पाठवून आपले पादशाहीतेंनें सांगोन घेतलें जे आपणासीं विवाड न करावा. मराठे सरदारांस नानाप्रकारचा बुद्धिभेद करण्यांत आला, तो सर्व इंग्रज यांचाच उपदेश इ. इ.' नारायण भास्कर नांवाचा पेशव्यांचा वकील गोमांतकास होता, त्यानें लिहिलेली कांही पत्रे या वेळची उपलब्ध आहेत. पोर्तुगीझांनीं हबशावर

१ कांसा किल्ला जवळच उरणचे खाडीवर असावा (!)

२. [का. सं. प. या. ले. १४६-४८. हीं तीनही पत्रे दंडाराजपुरीच्या मसलतीच्या वेळचीं म्ह. स. १७५९ चीं आहेत. पै ता. २९ ऑगस्ट आहे, 'गणेशचतुर्थी होतांच सामानसुद्धा राजपुरीजवळ सरकार कोंजास सामील झालें.' असा मजकूर आहे, गणेश चतुर्थी ता. २६ ऑगस्ट १७५९ रोजी होती, त्याबद्दल ही पत्रे ता. २६ ऑगस्टच्या थोडीं आधीं लिहिलेलीं असावा.]

स्वारी करण्यास मराठी आरमारास मदत करावी, असें पेशव्यानें लिहिलें, त्याप्रमाणें वकिलानें गोवेकरास जोराची समज दिली. हबशाकडील वकीलही गोव्यास आले होते आणि आपणास मदत करण्याबद्दल अतिशय आर्जेवें करीत होते. परंतु पोर्तुगीझ सत्तेत आतां कांहींच राम राहिला नव्हता, आणि दोनही पक्षांस थोड्याबहुत थापा देऊन ते वेळ मारून नेत होते. 'फिरंग्याजबळ जमात अथवा लढाईचा पोक्त सरंजाम नाही. दरसाल एक जहाज येतें. यंदां जहाजें आल्यावर आधीं मर्दनगडचे गळां पडावें, हा त्यांचा मनसबा आहे.' गोवेकरांस वाडीच्या सावंतांनींही या वेळीं चांगलेंच चेपीत आणिलें असून, पेशव्याच्या प्रमुखपणानें सर्व मराठे सरदार स्वराज्याचे कामांत झटून प्रयत्न करीत होते. पानपताच्या प्रसंगानें मात्र हा सर्व उद्योग बिघडून गेला.

पोर्तुगीझांसंबंधानें मराठे मुसद्यांचा अभिप्राय ठिकठिकाणीं व्यक्त झाला आहे. वाडीकर रामचंद्र सावंतास त्याचा दिवाण विठ्ठल शिवराम सबनीस लिहितो, 'आपणास फिरंगीयांची पाठ आहे म्हणून मरोंसा घराल तर तें मृगजळ आहे. कां कीं येथें राहिलेमुळें मजला सर्व कळत आहे.' [ता. १८ डिसेंबर स. १७५२. पिंगुळकर क. सा. ह. ले. ६५].

९. प्राइसची वकिलात व राजकीय परिस्थिति:—[स. १७५९ आगस्ट २४-ऑक्टोबर २६]. स. १७५८-५९ त पेशव्याची सत्ता कळसास पोचून मराठे आतां हिंदुस्थानचे सार्वभौमस्वामी होणार, असा सुमार दिसू लागला, तेव्हां त्यांच्याशीं गोडी राखण्याचे निमित्तानें, पेशव्याचे आग्रहावरून, मुंबईकर इंग्रजांनीं प्राइस नांवाचा आपला वकील पुण्यास पाठविला, त्याची फॉरेस्टमधील इकीकत तत्काळीन राजकीय परिस्थितीसंबंधानें विशेष बोधप्रद आहे. या इकीकतीवरून मराठेइंग्रजांची सत्ता कोणत्या तोळांत होती, हें स्पष्ट समबतें. पेशव्यानें जंजिन्यावर स्वारी केली असतां, इंग्रजांनीं हबशास दारुगोळा बगैरे पुरवून मदत केली, याचा पेशव्यास मोठा राग आला.

पानपतचा संग्राम उद्भवला नसता तर जंजिर्याचें हें प्रकरण चांगलेंच रंगलें असतें. जंजिरा जिंकून पश्चिम किनारा सर्वस्वी मोकळा करण्यासाठी शिवाजीच्या वेळेपासून मराठ्यांचे प्रयत्न अव्याहत चालले होते. शिवाजीची राजधानी हबशाचे हद्दीत, पेशव्यांची जन्मभूमि त्याच्याच ताब्यांत, आंगऱ्यांचे हातूनही हबशाचा बंदोबस्त होण्याची आशा राहिली नाही. शिवाजी गेला, बाजीराव गेला, नानासाहेबाची कारकीर्द उलटत चालली, तरी हबशाचा कांटा कायम तो कायम. मराठशाहीची वाढ कोंकणकिनाऱ्यावरून पूर्वेकडे झाली, अर्थात् कोंकणकिनारा सोडविणें पेशव्यास अत्यंत जरूर वाटत होतें. तुळाजी आपणास विरोध करतो, असें दिसतांच इंग्रजांची मदत घेऊन त्याचा पेशव्यानें उच्छेद केला. त्यानंतर हबशाचा उच्छेद करण्यास जेव्हां पेशव्यानें इंग्रजांची मदत मागितली, तेव्हां त्यांनीं साफ कानावर हात ठेविले. कारण हबशी नाहीसा झाला की, पुढची पाळी आपली, असें ह्या मुंबईकर इंग्रजांस वाटत होतें. युरोपीय परिस्थितीचाही ह्या प्रकरणाशी संबंध पोंचतो. स. १७५५ त आंगऱ्यावर चाल करताना इंग्रजांची बाजू फ्रेंचांचे मानानें बरीच खालावलेली होती. परंतु पुढील तीन वर्षांत त्यांनीं फ्रेंचांस बहुतेक नाहीसें केलें असून इंग्रज पुष्कळ सांवरले होते. अर्थात् हबशाचे स्वारीचे प्रसंगी ते मराठ्यांस योज्या-बहुत दिमाखाच्या गोष्टी सांगूं लागले. इकडे पेशव्याचें घोरण वेगळें होतें. त्यानें हळू हळू सर्व हिंदुस्थान आक्रमण करीत आणलें होतें. पानपतचा प्रसंग उरकल्यावर सीदी व इंग्रज दोघांसही पाहून घेऊं, असा त्याचा मनोदय होता. त्याचे ठिकठिकाणचे कारभारी आपापल्या कामांत दक्ष व अनुरक्त होते. इंग्रजांकडून आपणांस मदत होणार नाही, उलट विरोधच होईल, हें नानासाहेब ओळखून होता, आणि त्या घोरणानें त्यानें फ्रेंचांशीही संधान चालविलें होतें,* परंतु सप्तवार्षिक युद्धांत फ्रेंचांची सत्ता नाहीशी होऊन इंग्रजच वरचढ ठरले; आणि इकडे पानपतावर मराठ्यांचा संहार होऊन पुढील कारस्थानांचें स्वरूप सर्वथैव पालटलें. परंतु स. १७५९ त मराठे व इंग्रज

दोघेही वृद्धि पावत असून, एकमेकांस वचकून होते, आणि उघड युद्धाचा प्रसंग न आणितां जशास तसें कपट लढवून वेळ मारून नेत होते. हा प्रकार खालील हकीकतीत उतरला आहे.

ता. १९ ऑगस्ट सन १७५९ रोजी मुंबईच्या प्रेसिडेंटानें कौन्सिल भरवून पुण्यास जाऊन काय कामें करावयाची त्याची कलमवार यादी प्राइस यास दिली. त्यांतील मजकूरः—‘आम्ही आरळा एक वकील पुण्यास पाठवावा म्हणजे त्याजबरोबर आपण मोकळेपणानें अनेक प्रश्नांची वाटाघाट करूं असें नानासाहेब पेशव्यानें आम्हांस वारंवार लिहिलें आहे. इल्लीं आणीबाणीची वेळ आली असून पुष्कळ गोष्टींचा निकाल करणें जरूर आहे. ह्या कामासाठीं आम्ही तुम्हास पुण्यास पाठवीत आहों. मराठी भाषेची व दरबारांतील मुख्य मुख्य अधिकाऱ्यांची तुम्हांस चांगली वाकब असल्यामुळे ह्या कामीं तुमचा उपयोग करून घेण्यासंबंधानें आम्हांस विलायतेहूनही लिहून आलें आहे. सबब कळविण्याचे कीः—

१ पुण्यास गेल्यावर तुम्हास असें आढळून येईल, कीं राज्य कारभारांत पुष्कळ गोंधळ उद्भवला असून नानासाहेब व सदाशिवराव यांजमध्यें विरोध उत्पन्न झाल्यानें दोन पक्ष झाले आहेत. आमच्या हिदासंबंधानें गोड गोड बोलणारे पुष्कळ लोक तुम्हांस आढळतील; पण पक्की खात्री झाल्याशिवाय तुम्ही कोणावरही विश्वास ठेवूं नका. शंकराजीपंत फडके याचा पेशव्याकडून अपमान झाल्यामुळे तो सदाशिवरावाच्या पक्षास मिळाला आहे. त्याजकडून तुम्हांस बरीचशी उपयुक्त माहिती मिळेल; परंतु तो लबाड व आपला द्वेषी आहे, आणि आमचे मार्फत सुरतेंतून कांहीं पैसा उपटण्याची इच्छा त्यास असल्यामुळे तो आमच्याशीं वर वर स्नेहभाव दाखवितो, ह्याचा तुम्ही जपून उपयोग करीत जावा.

२ जंजिरा व उंदेरी हद्दधांपासून कारबीज करून घेण्याच्या कामीं नानासाहेबानें आमची मदत मागितली ती आम्ही दिली नाही, म्हणून नानासाहेबास आमची चीड आलेली दिसते. रामाजीपंतानेंही आमचे ब्रिटिश पेशव्याचे

कान भरले असवे. आम्ही सौदी यांस अन्नसामुग्री व दारूगोळा पुरविला, तो पुरविला नसता तर आपण जंजिरा कधीच काबीज केला असता, असे रामाजीपंताने पेशव्यास कळविले आहे. ह्या संबंधाने तुम्ही नानासाहेबांस असे कळवा की, रामाजीपंताने आपले वेत आम्हांस आगाऊ कळविलेले नव्हते. जेव्हां रामाजीपंताकडून गलबते व फौज मागण्यास गंगाघरपंत आमच्याकडे आला तेव्हां त्यास नकाराचे उत्तर देणे आम्हांस भाग पडले. कारण आमचा व हबशांचा फार वर्षांचा स्नेह असून विडायतेतून खास हुकूम आणि ल्याशिवाय आम्हांस हबशांवर शस्त्र धारितां येणार नाही. फ्रेंचांबरोबर चाललेल्या युद्धांत आम्हांस हबशांनी सर्वप्रकारची मदत केलेली आहे. आणखी असे की, जंजिरा घेणे हे काम रामाजीपंतास वाटते तितकें सोपें नाही. झणून लढाई सुरू करण्यापूर्वी रामाजीपंताने आम्हांस त्या संबंधाने विचारिले पाहिजे होतें. पुढे मराठ्यांचे व हबशांचे युद्ध सुरू झाले तेव्हां आम्ही हबशांकडे दारूगोळा व अन्नसामुग्री पाठवून दिली, याजबद्दल रामाजीपंतास राग आला; आणि हबशांस ही मदत आम्ही करू नये, असे त्याने आम्हांस कळविले. यावर आमचे एवढेच कळविणे आहे, की व्यापार हा आमचा धंदा आहे. युद्धांत पडण्याची आमची इच्छा नाही. आमच्या वाटेस कोणी गेले तर मात्र युद्धांत पडण्यास आम्ही कमी करीत नाही. मुंबईच्या बाजारांत सौदी धान्य खरीद करीत असतां त्यास त्याबद्दल मनाई करणे हे अत्यंत अधमपणाचे झाले असते. दारूगोळ्यासंबंधाने म्हणाल तर तो विकण्याची मनाई आम्ही पूर्वीच केली आहे. मराठ्यांनाही आमचा बाजार उघडा आहेच. ते मात्र आम्हांस नानासाहेबाचा उपद्रव देतात, मजूर वगैरे लोकांस मुंबईत येऊ देत नाहीत, आमच्या फत्तेमारी अडकवून ठेवितात. नुकतेच ठाण्याजबळ आमच्या सेनापतीस त्यांनी तमासणीसाठी चौकीवर अडकवून ठेविले. हा प्रकार नानासाहेबांच्या सल्ल्याने झाला असेल असे आम्हांस वाटत नाही. तरी ह्या संबंधाने सत्तीचे हुकूम पेशवे आपल्या अंमलदारांस पाठवितील, अशी तजवीज तुम्ही पेशव्यांकडून करावी.

३ नानासाहेबानें फ्रेंचांशीं संगनमत चालविलें आहे, असें उघड उघड झोक बोलतात. जंजिरा काबीज करण्यास फ्रेंचांनी पेशव्यांस मदत करावी म्हणजे मुंबई काबीज करण्यास पेशवे फ्रेंचांस मदत करणार, असा घाट दिसतो. ह्या प्रकरणांत काय तथ्य आहे त्याचा तुम्ही बारकाईने तपास करावा; आणि ही वार्ता खरी असेल तर तुम्ही त्यासंबंधानें पेशव्यांची चांगली कानउघाडणी करावी. नानासाहेब कानावर हात ठेवील. म्हणेल कीं हें सर्व कुभांड आहे. तर तुम्ही त्यास असें विचारा, कीं अशा भर पावसाळ्यांत तुमचें आरमार घाईघाईनें कां तयार होत आहे. ?

४ आम्हांस असेंही खात्रीलायक कळतें कीं, पावसाळा संपतांच सुरतेवर हल्ला करण्याचा दमाजी गायकवाडास पेशव्यांनीं हुकूम केला आहे. तरी नानांस असें कळवा कीं, बादशहान्याच हुकमानें आम्ही सुरतचे अधिकारी झालों आहों. नानासाहेब ज्याप्रमाणें भोगलांचे हुकूम दाखवून निरनिराळे प्रांत जिंकितो, त्याचप्रमाणें आमच्यापार्शीही सुरतेबद्दल बादशहाचा हुकूम मिळाला आहे. सुरतेचा नबाब पेशव्यास वेळेवर खंडणी देत नसेल तर ती त्याजकडून देवविण्याची आम्ही खटपट करूं. सबब मराठ्यांची फौज सुरतेवर आल्यास आणि तेथील आमच्या फौजेला मराठ्यांशीं दोन हात करणें भाग पडल्यास जे काय परिणाम घडतील, ते भोगण्यास पेशव्यांनीं तयार असले पाहिजे, असें त्यास निश्चून कळवा.

५ निजाम, सलाबतजंग व जंजिन्याचा सीदी हे आमचे दोस्त आहेत. तेव्हां त्यांजवर शस्त्र धरण्याचा प्रसंग पेशव्यांनीं आम्हांवर आणूं नये, असें तुम्ही सहजगत्या आपली सूचना म्हणून नानास कळवा.

६ मि. टॉमस मोस्टिन ह्यास तुमचेबरोबर पुण्यास पाठविण्यांत येत आहे. त्यास तुम्ही आमचा वकील म्हणून पुण्यास ठेवून द्या; आणि त्यास कोणीतरी चांगला वजनदार दुभाष्या तेथीलच पाहून द्या.

७ आमच्या कडील पुष्कळसे युरोपियन लोक पुण्यास जाऊन पेशव्यांस मिळाले आहेत. त्यांस चार सामोपचाराच्या गोष्टी सांगून व बरूरीप्रमाणें पैसा बगैरे देऊन मुंबईस परत पाठविण्याची खटपट करा.

८ पेशव्यास व इतर कित्येक मंडळीस देण्यासाठी कांहीं चिजा तुमच्या-
बरोबर पाठविण्यांत येत आहेत, त्या तुम्ही ज्याच्या त्यास पावत्या करा
सारांश पुण्यास जाऊन जास्त बिघाड न करितां युक्तीने पेशव्यास वळवून
त्याचा आमचा सलोखा करून द्या. होता होईतो वरदळीवर येऊं नका.
परंतु हर प्रयत्नें करून पेशव्याच्या मनांत आमच्या विषयीं दहशत उत्पन्न
करण्यास कमी करूं नका. '

पुढें प्राइस् पुण्यास जाऊन आला. त्यानें रोजच्यारोज लिहून ठेविलेलीं
टिपणें छापलेली आहेत त्यांतील कारणा पुरता गोषवाराः—

शुक्रवार ता. २४ ऑगस्ट स. १७५९ रोजी सकाळीं ८॥ वाजतां
मुंबई सोडली. एक वाजतां गळबत ठाण्यास आलों. ता. २५ रोजी ठाणें
येथें बाळाजीपंतास भेटून त्याजकडून पुढील प्रवासासाठीं बिगारी व
घोडे घेतले. ता. २६ रोजी १ वाजतां निघून ५ वाजतां कल्याणास आलों.
कल्याणचा अधिकारी फौजेसह सीदीवर चालून गेला होता. सीदीनें एका
ज्राझणाची बायको पळविण्यामुळे हा तंटो उद्भवला. पाऊस अतिशय
पडल्यामुळे चार दिवस प्रवास करितां आला नाही. ता. २९ रोजी कल्याण
सोडून संध्याकाळीं कोळगांवास आलों. ता. ३० रोजी सकाळीं ७॥ वाजतां
कोळगांव सोडून चार वाजतां नेरळ येथें आलों. कोळगांवाहून नेरळ १८
मैल आहे. ता. ३१ रोजी संध्याकाळीं खोपवलीला पोचलों. तेथें बोर
घाटास सुरुवात होते. ता. १ रोजी सकाळीं १० वाजतां खोपवली सोडून
घांट चढूं लागलों तों दुपारी २ वाजतां खंडाळ्यास पोचलों. संध्याकाळीं
मुक्काम कासगांव येथें केला. ता. २ सप्टेंबर रोजी निघून ३ सप्टेंबर रोजी
चिंचवड येथें पोचलों. ता. ४ रोजी संगमावर मुक्काम केला, आणि लगेच
पेशव्यांस खबर पाठविली. रामाजीपंताचा सेक्रेटरी बाबाजी चिटणीस हा
सदाशिवराव भाऊकडून भेटास आला. पेशव्यास सुतक असल्यामुळे ते
बाहेर पडत नव्हते. ता. ६ रोजी रामाजीपंताचा नातलग हरिपंत भेटास
आला. नदीच्या पळकिडीक तीरावर तोंफखाना कामदारचा भाऊ सवळ

पेण्यासाठी आला होता. त्याने मला मुक्कामावर नेले. सोमवार पेठेत बणजाराच्या एका विस्तीर्ण घरांत आमचा मुक्काम होता. ता. ७ रोजी पेशव्यांचा (खासगी) कारभारी गोविंद शिवराम आमचे भेटीस आला. कोणकोणास काय काय वस्तु नजर करावयाच्या ते मी गोविंद शिवरामाच्या सल्ल्याने ठरविले. नानासाहेब, सदाशिवराव, रघुनाथराव, विश्वासराव व माधवराव इतक्यांसच तूर्त नजराणे ठरविले. ता. १० रोजी सुतकांतून मोकळे होऊन पेशवे बाहेर पडले. ता. १२ रोजी मी पेशव्यांच्या भेटीस गेलों. दरवाजापाशी गोविंद शिवराम व रामाजीपंत सामोरे आले. त्यांनी मला दरबारांत नेले. नाना, सदाबा व विश्वासराव इतके आतून दरबारचे जागी आले. नानासाहेबाने मला आपल्या उजव्या हातास बसविले, आणि कळविले की, मला तुमच्याशी पुष्कळ प्रकरणांवर बोलावयाचे आहे. त्या दिवशी उशीर झाल्यामुळे रजा घेऊन परत मुक्कामावर आलों. ता. १७ रोजी पर्वतीवर पुनः माझी व पेशव्यांची भेट झाली. परंतु कामकाजासंबंधाने पुनः बोलणे झाले नाही. एकंदर तपास करितां असे कळून आले की, आम्ही हबशांस मदत केल्यामुळे पेशव्यांचा आमच्यावर बहुत राग झाला आहे; तसेंच आम्ही फौज पाठवून सुरत काबीज केली, हाही प्रकार पेशव्यांस आवडलेला नाही. पुण्यास मुजफरखानाची व माझी गांठ पडली. ता. १९ रोजी मी गोविंद शिवरामाच्या भेटीस गेलों, आणि कळविले की ' पेशव्यांनी बोलाविल्यावरून प्रेसिडेंटान्या हुकमाने मी आलों आहे. काम भागवून मला वाटेस लावा.' गोविंद शिवरामने सांगितले, ' तुम्ही सुरत सोडून द्या आणि जंजिरा काबीज करण्यास मदत करा.' ' ह्या गोष्टी आम्हांस कबूल नाहीत,' असे मी साफ कळविले. गोविंद शिवराम बोलला, ' बादशहाच्या फर्मानांत आतां कांहीं अर्थ नाही.' तीं साफ खोटी आहेत. मी जबाब दिला, ' तुमच्या इतकीच आमची फर्माने खरी आहेत. जेजिन्याचा सीदी आमचा दोस्त आहे, त्यास आम्ही धक्का लागू देणार नाही.' गोविंद शिवराम बोलला, ' बरील दोन मुद्दे तुम्ही कबूल न केल्यात

तुमचा आमचा बेबनाव झाल्याशिवाय राहणार नाही.' मी म्हणालों, 'आमची इच्छा तुमच्याशीं सलोख्यानें बागण्याची आहे. इतक्या उपर अन्यायानें तुम्हांस युद्धच करावयाचें असेल, तर त्याबद्दल तुम्हांस पुढें पश्चात्ताप झाल्याशिवाय राहणार नाही.' त्यावरून गोविंद शिवराम बरा नरम आला. पेशव्यांच्या भेटीसंबंधानें त्यानें मला रामाजीपंतास पत्र लिहिण्यास सांगितलें. ता. २० रोजीं रामाजीपंतास पत्र लिहिलें, त्यांतील मतलब कीं, 'आज आठ दिवस मी पेशव्यांच्या भेटीसाठीं तिष्ठत बसलों आहे. मला परत जाण्याची निकड आहे. तर कामाचा निकाल लागण्याची तजवीज ताबडतोब करावी.' ता. २४ रोजीं पेशव्यानें मला दरबारास बोलाविलें. बराच वेळ इकडल्या तिकडल्या गोष्टी होऊन पेशव्यानें गोविंद शिवराम याजकडे सर्व हवाला दिला. पुढें ह्या दोघांचीं व माझीं बोलणीं झालीं. स्पेन्सर व वाय्फिल्ड ह्यांच्या मार्फत इंग्रजांशीं पूर्वीं तह ठरलेला आहे, त्यास अनुसरून मराठे व इंग्रज ह्या दोघांनीं एकमेकांचे शत्रु व मित्र असतील, ते आपलेही शत्रु व मित्र समजावे, असा करार असल्याबद्दल गोविंद शिवरामनें सांगितलें. नंतर पुष्कळ वाटाघाट झाली. सीदीला जिंकण्यास तुम्ही आम्हांस मदत करीत असाल तर तुम्हांस कोणत्याही बाबतींत मदत करण्याची आमची इच्छा नाही. तुम्हीं आल्या पायीं माघारे जा, असें, पेशव्यास विचारून गोविंद शिवरामनें मला निधून सांगितलें लगेच पेशव्याची रजा घेऊन मी परत आलों. ता. २८ रोजीं गोविंद शिवरामची व माझी पुनः भेट झाली. त्यांत नवीन कांहीं ठरलें नाही. जंजिरा जिंकून ध्यावयाचा हाच मुख्य पेशव्याचा कटाक्ष असून तो प्रांत जिंकण्याचा इरादा आपला फार वर्षांचा आहे, पेशव्यांचें मूळचें वतन जंजिन्याचे हद्दींत आहे, सबब कसेंही करून जंजिरा घेतलाच पाहिजे, असें त्यांचें बोलणें पडलें. ता. ३० रोजीं हत्तीच्या टक्या पाहण्यास बोलावणें आल्यावरून मी गेलों. ता. १ ऑक्टोबर रोजीं दसऱ्याचा मोठा सण पडला. मला आमंत्रण आल्यावरून मी हत्तीवर बसून स्वारीत गेलों

होतो. ता. ९ ला मी दमाजी गावकऱ्यांस जाऊन भेटलो. तुमचे म्हणजे काय असेल ते लेखी कळवा, असे दमाजीने सांगितले. ता. १२ ऑक्टोबर रोजी सदाशिवरावाची व माझी दरबारांत गांठ पडली. मुख्य मुद्दा जंजिन्यासंबंधाचाच होता. आपण आजपर्यंत इंग्रजांस मदत कसकशी केली, याचें दिग्दर्शन सदाशिवरावानें केलें. मीही त्यास आपली बाजू स्पष्ट सांगितली. ह्या संबंधानें पुष्कळ बोलणीं झालीं. पण जंजिन्या-संबंधानें दोनही पक्ष इष्ट घेऊन बसल्यामुळे ह्या वकिलातीचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. मंगळवार ता. २३ ऑक्टोबर रोजी दुपारी १२ वाजतां मि० प्राइस पुण्याहून निघाला तो ता. २६ रोजी सायंकाळी ८ वाजतां मुंबईस पोचला.

पुढें माधवराव पेशव्याचे हातीं मराठ्यांचीं राज्यसूत्रें आल्यावर त्यानें पुनः चट्टकडे पूर्वीचा जम बसविला, याजबद्दल इंग्रजांस किती वैषम्य वाटलें, हें स. १७६७ त त्यांचा वकील टॉमस मॉस्टिन पेशव्याकडे आला, त्यास सांगितलेल्या कानमंत्रांत दिसून येतें. 'मराठ्यांची सत्ता पुनः वाढत चालली, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट असून ती आमच्या लक्षांतून गेलेली नाहीं. बंगाल व मद्रास येथील इंग्रज अधिकाऱ्यांचेही मनांत हा प्रकार चांगला वागत आहे; आणि ही मराठ्यांची सत्ता 'कमी करण्या' संबंधानें मद्रास बंगालचे अधिकारी व आम्ही मुंबईकर शक्य तेवढा प्रयत्न करित राहूं. माधवरावाची व त्याच्या चुलत्याची गोडी झाली म्हणून सांगतात; परंतु ही गोडी फारशी टिकाऊ दिसत नाहीं. त्यासंबंधानें खात्रीलायक बातमी काय असेल ती काढून आम्हांस कळवा. विशेषतः अशा कौटुंबिक कलहानें मराठ्यांच्या शक्तीस कितीसा विरोध होणारा आहे, हें पाहून ठेवा; आणि राघोबा आमची मदत वगैरे मागण्याची उत्सुकता दाखवील तर त्या बाबतींत शक्य ती भर त्यास देण्यास तुम्हीं कमी करूं नका.' अशा प्रकारची इंग्रज वकीलास वरिष्ठाची ताकीद होती.

प्रकरण पंचविसावें.

नागपुरकर भोसले, बंगाल व पेशवे.

१ बंगाल्यावरील स्वाऱ्या व भास्कररामाचा खून [स. १७४४].

२ खुनाचा वचपा, बंगाल्यांत मगाठशाहीचा विस्तार.

[स. १७४८-५१].

३ रघूजीची अखेर, कोल्हटरकांशीं घरोबा [१४-२-१७५५].

४ जानोजी व मुघोजी यांचा बेबनाव.

१ बंगाल्यावरील स्वाऱ्या, भास्कररामाचा खून. [स. १७४४]:-
चौथाई व सरदेशमुखी या हकांच्या साधनानें मराठशाहीचा फैलाव हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत करण्याचा उपक्रम मूळ बाळाजी विश्वनाथानें केला, त्याची वृद्धि बाजीरावानें केली, आणि सिद्धि नानासा.ने बहुतेक तडीस नेली. ह्या उद्योगाचेंच एक अंग बंगाल प्रांत जिंकणें हें असून, तें रघूजी भोसल्यानें स्वीकारिलें होतें. स. १७४२ त रघूजी व पेशवा ह्यांचा युद्धप्रसंग होऊन, भाळवनाकडील बाजूस रुंचार करण्याची रघूजीस बंदी झाल्यानें, बंगालकडील क्षेत्रच आपल्या उद्योगासाठीं त्यास मुक्कर करावें लागलें. रामाजी नारायणाचे दोन मुलगे कोन्हेराम व भास्करराम हे या कामीं उत्कृष्ट साह्यकर्ते रघूजीस मिळाले. पहिला मुत्सद्दी व दुसरा शिपाईगडी होता. एकदां बंगाल्यातील उद्य ग हातां घेतल्यावर त्यांत अनेक संकटे येऊन भोसल्यांचा नय त्यात दिवसेदिवस ज्यास्तच रुतत गेला; परंतु कैक वर्षांच्या चिकाट्यांनी आपला कार्यभाग तडीस नेला. बंगाल प्रांतांतच विहार व अजय्य ह्या दोन प्रांतांचा समावेश समजावयाचा आहे.

ह्या प्रांतात भोसल्यांच्या मुख्य चार स्वान्या द्याल्या. त्यांत रघूजी, भास्करपंत व रघूजीचे मुलगे हे खपत होते. मात्र सर्वच प्रत्येक स्वारीत हजर होते असें नाहीं. ह्या स्वान्यांचे काल येणेप्रमाणे:—

पहिली,—स. १७४२, उन्हाळा—शरदतु.

दुसरी,—स. १७४४

तिसरी,—स. १७४८

चवथी,—स. १७५१.

बंगालच्या नवाबांची खालील नामावलि ह्या वेळच्या व्यवहारांस उपयोगी पडेल.

मुर्शीद कुलीखान स. १७०१—१७२५.

सुजाखान (वरच्याचा जांबई) स. १७२५—१७३९.

सर्फराजखान स. १७३९—१७४१.

अलिबर्दीखान स. १७४१—१७५६.

अलिबर्दीखानानें सर्फराजखानास मारून स. १७४१ च्या सुमारास बंगाल, बहार व ओरिसा ह्या तीन प्रांताचा कारभार मिळविला. त्यावेळीं उरसाचे कारभारावर मीर हबीब नांवाचा गृहस्थ होता. उरसा, ओरिसा अथवा ओढया ह्या प्रांतांचें मुख्य शहर कटक असून नागपुरावरून बंगाल्यांत येण्यास मध्यें हा प्रांत लागतो. मीर हबीब अलिबर्दीस जुमानीना, तेव्हां अलिबर्दीनें त्याजशीं युद्ध करून त्यास घालवून दिलें; आणि उरसा प्रांत कबजांत घेऊन तेथें आपला नातू सिराजुद्दौला यास बंदोबस्तास ठेविलें. मीर हबीबनें पुढें अलिबर्दीचा सूड घेण्याचा निश्चय करून, प्रथम त्याज-

१ या स्वान्यांची संगतवार व विव्धसनीय हकीकत ठरविण्यास लागणारी सामग्री उपलब्ध नाहीं. डफची माहिती धरसोढीची आहे. 'मराठ्यांचा दरारा' ह्या पुस्तकांत भरपूर वर्णन केले आहे; परंतु काळाची व घडामोडींची ऐतिहासिक खंयति जुळविलेली नाहीं. तीन शकावल्या, व नागपूरकर भोसल्यांची बस व कागदपत्र यांजवरून पुढील भाग शक्य तितके स्पष्ट केले आहेत.

पार्शीच नोकरी पत्करिली; आणि अंतस्थरीतीनें रघूजी भोसल्याशीं संधाने करून त्याजकडून बंगाळ प्रांतावर स्वारी करविली. हे या एकंदर झगड्याचें मूळकारण आहे. रघूजी भोसले कर्नाटकच्या स्वारींत असतां (मार्च १७४१) त्याचा सेनापति भास्करराम वऱ्हाडांत होता, त्याच्याशीं मीर हबीबनें कारस्थान करून उरसा परत घेण्यासाठीं त्याची मदत मिळविली. त्या सालच्या पावसाळ्यांत रघूजी सातान्यास छत्रपतीची रजा घेऊन नागपुरास आल्यावर, त्याच्या संमतीनें भास्कररामानें उरसावर स्वारी करण्याची कामगिरी स्वीकारिली.

मध्यंतरीं उरसांत सिराजुद्दौल्ल्यानें क्रूरपणाचें आचरण केल्यामुळे, तेथें बंडें उपस्थित झालीं, तीं चालू असतांच आपण त्या प्रांतावर स्वारी केल्यास तो सहज आपल्या हातीं येईल, अशा कल्पनेनें स. १७४२ चे आरंभीं भास्करराम तिकडे चालून गेला; परंतु तो येऊन पोचण्या पूर्वींच अलिबर्दीखानानें येऊन बंडें मोडलीं, आणि आतां सर्व निर्भय आहे, असें पाहून तो मुर्शिदाबादेस परत जाऊं लागला. इतक्यांत म्हणजे स. १७४२ च्या एप्रिलांत भास्कररामाची फौज त्या प्रांतावर आल्याची बातमी वाटेंतच खानास सुमजली. भास्करपंतानें रामगडच्या जंगळांतून एकाएकी उतरून पंचायत परगणा लुटला. त्याजवळ फक्त दहा हजारच फौज होती; परंतु ती चाळीस पंनास हजार आहे असा भ्रम होता. अलिबर्दीखानाजवळ चार हजार पायदळ व तीन चार हजार स्वार होते, तेवढ्यांनीं भास्करपंताशीं त्यानें सामना केला; परंतु मराठ्यांपुढें त्याचा निभाव लागला नाही. त्यांनीं खानान्या फौजेचा फडशा उडवून त्याचें सर्व सामान हिरावून घेतलें; तथापि राहिलेल्या लोकांनिशीं लढत लढत मार्गे हटण्याचा त्यानें विचार केला. अशरीतीनें त्यानें खटव्यापर्यंत मजल गांठिली. ढभयतांमध्ये बोलाचाली व वाटाघाट चालूच होती. प्रथम पंतानें खानाकडे चौथार्डवद्दल दहा लक्षांची मागणी केली. ती नाकारून अलिबर्दीनें पंतार्शी सामना केला. त्यांत पराभव झाल्यावर चौथार्डची

रक्कम घेऊन पंतानें परत जावें, असें बोलणें बरवानच्या राजाच्या मार्फत खानानें लाविलें. पेंचांत सांपडल्याचें हें बोलणें पाहून पंतानें आपली मागणी दहा लाखांवरून एक कोटीवर चढविली. तेव्हां खान अतिशय चिड्छन गेला. त्याचा हिशेबनीस जानकीराम यानें एक कोटि रक्कम देऊन मराठ्यांस तूर्त वाटेस लावावें अशी खानास सल्ला दिली, पण ती खानास पटली नाहीं. त्याच्या हाताखालचे अफगाण बिथरले असतांही, मराठ्यांस शरण न जातां, त्या अफगाणांसच तो शरण गेला; आणि त्यांच्या आश्रयानें मुर्शिदाबादेस निभावून जाण्याचा विचार त्यानें ठरविला. त्याप्रमाणें चालूं लागतांच मराठ्यांनीं त्याजवर तोफांचा मारा केला, त्यांतून जीव बचावीत तो खटवा येथें पोचला. तेथें मुर्शिदाबादेहून अन्न व इतर साहित्याची मदत त्यास होऊं लागली. रस्त्यांत बरवान येथें भास्करपंतास पुष्कळ लूट मिळाली. पुढें पर्जन्यकाळ समीप आल्यानें आपण परत जावें, असें पंताच्या मनांत होतें; परंतु अर्ध्यावरून पंतानें असें परत जाणें मीर हबीब यास पसंत नव्हतें. त्याचा भाऊ मुर्शिदाबादेस अलिबर्दीच्या कैदेत होता, त्यास सोडवून अलिबर्दीचा पाडाव केल्या- शिवाय पंतानें परत जाऊं नये, असा मीर हबीबनें आग्रह धरिला; आणि मुर्शिदाबादची लूट केल्यास अपार संपत्ति मिळेल, असेंही सुचविलें; आणि त्याप्रमाणें प्रथम ती कामागिरी स्वतःच अंगीकारिली. सातशे चपळ मराठे-स्वार बरोबर घेऊन मीर हबीबनें मुर्शिदाबादेवर चाल केली, तेथें आपल्या भावास कैदेतून सोडविलें, आणि जगत्शेट आलमचंद, मुराद अलीखान, राजा दुर्लभराय वगैरे श्रीमंत लोकांच्या पेढ्या लुटून अडीच कोटींची संपत्ति घेऊन तो परत खटवा येथें भास्करपंतास येऊन मिळाला. त्यावरून पंताची खात्री झाली कीं, पावसाळ्यांत इकडे राहण्यांतच फायदा आहे. झणून मीर हबीबवर भरंवसा ठेवून त्यानें हुगळी, खटवापासून मिदनापुर-पर्यंतची ठिकाणें ताबडतोब हस्तगत केलीं. मध्यंतरी अलिबर्दीखान त्याचे कचाट्यांतून सुटून मुर्शिदाबादेस येऊन पोचला. हुगळी मदीस पुर आलेला

असल्यामुळे भास्करपंताकडून त्याचा पाठलाग झाला नाही. तो खटव्या-
सच छावणी देऊन राहिला. बसून राहण्यापेक्षां कांहीं बरी उद्योग
केलेला बरा, असे मीर हबीबच्या सल्ल्याने ठरवून भास्करपंताने हुगळी
शहरावर हल्ला करून ते काबीज केलें; बरद्दान व मेदिनीपुर ही त्यांनीं
हस्तगत केलीच होती. पुढे ओरिसातले बंदर बालेश्वर (बालासोर) हेही
त्यांनी घेतले. ' मराठ्यांचा दरारा त्या वेळीं बंगाल प्रांतांत इतका बसला
की, ते जात तिकडे त्यांचे नुसते नांव ऐकून ठिकठिकाणचे अधिकारी
आपला प्रांत मुकाट्याने सोडून जात. श्रीमंत, मध्यम, व गरीब असे सर्वच
डोंगरांतून झाडांच्या अश्रवाने राहून दिवस काढीत. अशाप्रकारे ओरिसा,
मेदिनीपुर, बरद्दान, राजशाही वगैरे जिल्ह्यांचा बराचसा भाग व अकबरनगर
व राजमहाल हे प्रांत मराठ्यांच्या हातीं आले. नबाबाचा अधिकार फक्त
मुर्शिदाबाद व गंगेच्या पूर्वतीरावरील प्रांत यां पुरताच राहिला. मुर्शिदाबादचे
लोकही शहर सोडून पश्चानदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर जाऊन राहिले. कटवा
व बरद्दान यांजवळचा प्रदेश निर्जन अरण्यासारखा भयाण दिसत होता.'
[मरा. दरारा. पृ. ५७] या वेळच्या मराठ्यांच्या हस्त्यापासून आपले
संरक्षण करण्यासाठी इंग्रजांनी कलकत्त्याचा किल्ला बांधिला, आणि एक
मोठा खंदक सभोवार बांधण्याची सुरवात केली. त्यास " मराठा डिच "
हे नांव आहे. भास्करपंत छुटीच्या आदेश लागला, आणि दिखाऊ
विजयाच्या नादांत आपल्या फौजेची त्याने पांगापांग केली, यामुळे पुढे
त्याचा नाश झाला. नबाबाने मुर्शिदाबादेस जाऊन, मराठ्यांना बालवून
देण्यासाठी जंगी तयारी केली, आणि पावसाळा आहे तोंच मराठ्यांना
गांठण्याचे हेतूने, आश्विनमासांत त्याने कूच केले. नवरात्रांत दुर्गापूजेचा
उत्सव बंगाल्यांत फार मोठा होत असतो, तो समारंभ भास्करपंडिताने
मोठ्या थाटाचा आरंभिला होता. त्यासाठी त्याने ठिकठिकाणच्या
विद्वानांना, जमीनदरांना व शेटसावकारांना, आमंत्रणे पाठवून, मोठा
मंडप घालून उत्सवाची तयारी चाळविली होती; या उत्सवाच्या

गडबडीत मराठे लोक निमग्न असतां कटव्याचे उत्तरेस गंगानदीच्या परतीरावर नबाबाचें सैन्य येऊन उतरलें. होज्यांचा पूल करून मोठ्या साहसानें नबाबाचे कांही लोक नदी उतरून अलीकडे आले. या पुढें येणाऱ्या मंडळीत मुस्ताफाखान अफगाण व मीर जाफर हे अग्रगण्य होते. अकस्मात् उत्तर रात्री हल्ला आलेला पाहतांच भास्कर पांडित व त्याचे लोक सैरांवैरां पळून गेले. मीर हबीब त्यांचेच बरोबर पळाला आणि मराठ्यांना वाट दाखवून त्यानें थोडें बहुत निभावून आणिलें. स. १७४२ च्या या सालचा दसरा २८ सेप्टेंबरास होता. वरील हल्ला आल्यावर भास्करपंतानें स्वारीचा नाद सोडून घरचा रस्ता सुधारला. त्यानें मुर्शिदाबादेहून निकडीनें रघूजीकडे फौजेची मागणी केली. ही मागणी आल्यावर रघूजीनें हर तऱ्हा करून फौज उभारली; आणि दसऱ्याचे मुद्दूर्तानें म्हणजे ता. २८ सेप्टेंबर रोजी बंगाल्यांत भास्कररामाचे मदतीस जाण्याची सिद्धता केली. [खं. ३ ले. २०८, २२२ व २२० हे अनुक्रमें ता. ३ व १८ व २३ सेप्टेंबर १७४२ चे आहेत.] 'आम्हांस फौजेसह वर्तमान भास्करपंताकडे जाणें जरूर. नेमणुकी प्रमाणें ऐवज लोकांचे पदरीं घालून सत्वर आम्हांकडे रवाना करावे. नाजूक काम जाणून बाबूराद रघुनाथ यास पाठविलें आहे. तें वर्तमान सांगतां कळूं येईल, भास्करपंतानीं जाऊन कस्त मेहेनत केली आहे, त्याचें सार्थक विना इकडोन फौज गेलिया विरहीत होईल न होईल कळतच आहे. तत्त्वार्थ फौज गेली पाहिजे. कोणीएक असामी मार्गे न राहे ते गोष्ट करणें. तिळतुस्य दिरंगावर न घालणें. निदानचें हें पत्र आहे, आळस करावयाचें काम नाही. बाबूजी-नाईक यांही फौज ठेविली आहे; त्यांजकडील गोष्ट बनून आली तरी खामखा पदरीं घ्यावी आणि अनमान न करितां आम्हांकडे पाठवावी. बहुत सत्वर येऊन पोचणें. बाबूजी नायकाचा विचार मनास आणावयास वरचेवर कोन्हेरपंतास उत्तेजन देऊन आधीं कार्य साधणें. ' अशी निकडीची पत्रें रघूजीनें आपल्या हस्तांसा हलिहिलेली आहेत.

पेशवाई न मिळाल्यामुळे बाबूजी नाईक उघडपणे फौज ठेऊन रघूजीस मिळाला हॅही वर स्पष्ट आहे.

भास्करपंत परत आल्याने रघूजीला एकदम बंगाल्यांत जाण्याचें प्रयोजन राहिलें नाहीं. इकडे अलिवर्दीखानानें पेशव्याची विनवणी करून त्याजकडून रघूजीला शह बसविला. पेशवा या वेळीं माळवा व बुंदेलखंड या बाजूस फौज घेऊन होता; त्यानें बाबूजी नाईक व रघूजी यांजवर फौज पाठविली असावी; अथवा पेशव्याची फौज आपणावर येण्यापूर्वीच त्याच्या प्रतीकारार्थ रघूजी आयती तयार असलेली फौज घेऊन पेशव्यावर गेला असावा. कारण आक्टोबर स. १७४२ त पेशवा व रघूजी ह्यांच्या जावळ व भडाले येथें दोन लढाया झाल्या, त्यांचा उल्लेख मार्गें पृ. ४४ वर पेशव्याच्या स्वान्यांत आला आहे. पुढें स. १७४३ सालभर पेशवा व रघूजी यांची झटापट चालून उभयतांची गोडी शाहूनें सातान्यास करून दिली. अर्थात् भास्करपंताच्या पराभवाचा वचपा काढण्यास त्या सालीं भोसल्यास बंगालवर जातां आलें नाहीं. पंतानें लूट पुष्कळ आणिली होती, परंतु अपयश घेऊन आल्याबद्दल सर्व मंडळीस दुःख वाटत होतें. सबब स. १७४४ त रघूजीनें बंगाल्यावर मोठ्या फौजेनिशीं भास्करपंडितास स्वाना केलें. याप्रसंगीं मराठ्यांशीं टक्कर देण्याचें आपणास सामर्थ्य नाहीं, असें पाहून कपटाविद्येनें आपला हेतु साधण्याचा नबाबानें विचार केला. या कामीं त्याचा सेनापति मुस्ताफाखान अफगाण याची मसलत नबाबानें स्वीकारिली. अलीभाई नांवाचा एक मुसलमान झालेला मराठा भास्करपंताजवळ होता, त्याचेमार्फत मुस्ताफाखानानें भास्करपंताशीं सलुखाचे बोलणें लावून तह करण्याची वाटावाट चालू केली; आणि नजराणे व फळफळावळ पाठवून भास्करपंताचे मन भाळून टाकिलें. नबाब अलिवर्दीखान खटवा येथें भास्करपंताच्या छावणीजवळच येऊन उतरला. ह्या दोघांच्या भेटीचा दिवस ठरला. नबाबाचें कपट न समजून भास्करपंतानें त्याच्या छावणींत नबाबाचे भेटीस जाण्याचें ठरविलें. भेटीचा थाट मोठ्या भव्य केलेला होता. सलामी घेत घेत भास्करपंडित

नेमलेल्या वेळीं अलीभाई व वीस निवडक सरदार यांस बरोबर घेऊन नवाबाच्या डेन्यांत गेला. मुस्ताफाखान व जानकीराम प्रवेशद्वारापाशी स्वागत करण्यास उभे होते. डेन्याच्या दारापाशी स्वतः नवाब त्यांस घेऊन आत गेला. लगेच त्याने भास्करपंडित कोणते असा प्रश्न विचारून मंडळींनी पंडिताकडे बोट दाखवितांच नवाब मोठ्याने ओरडला, 'काफरकू मारो.' त्याबरोबर सशस्त्र मारेकरी एकदम चालून आले, आणि त्यांनी भास्करपंत व त्याचे सरदार यांस कापून काढिले. तंबूच्या तणावा कापल्यामुळे कोणासही पळून जातां आले नाही. हे वर्तमान बाहेर पडतांच भास्करपंताची फौज पळून गेली. राघो गायकवाड नांवाच्या सरदाराने सर्वा आधी पळ काढिला, त्याबरोबर सर्व लोक पळून आले. या विजयाबद्दल अलीवर्दीखानाने मुर्शिदाबादेस आनंदोत्सव करून मुस्ताफाखान, जानकीराम वगैरे मंडळीस मोठमोठी बक्षिसे वाटली आणि बादशहासही पत्र पाठवून खूप केले. बादशहानेही नवाबाचा मोठा गौरव केला. हा प्रकार स. १७४४ च्या बरसातीनंतर म्हणजे ऑक्टोबर नोव्हेंबर महिन्यांत झाला असावा. [खं. २ पृ. १०१]. खून होऊन पडलेल्या सरदारांची नांविनिशी ना. भो. ब. पृ. ४३ वर आहे.

२ खुनाचा वचपा, बंगाल्यांत मराठशाहीचा विस्तार. [स. १७४८—५१] :—भास्कररामाच्या खुनाचा सूड ताबडतोब घेण्यासंबंधाने रघूजीस अत्यंत हुर हुर लागली होती. परंतु अनेक अडचणीमुळे त्यास हे काम पुढे तीन चार वर्षे हाती घेतां आले नाही. नागपुर वऱ्हाडांत दंगेघोषे चालू असून सातान्यास शाहूछत्रपतीच्या बुद्धावस्थेत मराठशाहीच्या कारभारांत पुढे काय प्रकार घडतो इकडे सर्वांची अंतःकरणे वेधली होती. स. १७४८ त पुत्र जानोजी व मीर हबीब यांसह रघूजी भोरिसा प्रांतांत कटक येथे आला. आणि लगेच त्याने मुंडकटाई व दंड मेळून तीन कोटीची मागणी अलिवर्दीकडे केली. त्याजवर घरसोडीची शटाघाट चालवून नवाबाने दोन महिने काढिले. आणि शेवट्या अवघीत

मुस्ताफाखाने अफगाणांचा सरदार बियरून मराठ्यांस मिळणार होता, त्याच्याशी लढून अलिबर्दाने त्यास ठार मारिले. आणि लगेच रघूजीशी उद्दामपणाचे वर्तन आरंभिले. त्याबरोबर रघूजीने एकंदर मुल्खान धुमाकूळ मांडिला; आणि संबंध ओरिसा प्रांत हस्तगत केला. पावसाळ्यांत मराठे बंकीपुर पाटणापर्यंत पुढे गेले, तेव्हां पावसाळ्यानंतर त्यांजवर अलीबर्दाने चांगली तयारी करून चाल केली. आपल्या आगमनाची कांहींएक वार्ता कळू न देतां एकाएकी अंधान्याराशी खान रघूजीवर चालून आला. निकराची लढाई होऊन मराठ्यांस शेवटी पळ काढावा लागला बंकीपुराहून मराठे पळत पळत मुर्शिदाबादेस आले. मागोमाग नवाबही त्यांचा पाठलाग करीत आला. इतक्यांत नागपुराकडे गोंडवणांत बंडावा झाल्याचे ऐकून रघूजीला स्वारीचे काम अर्धवट टाकून फौजेसह तसेच परत यावे लागले. सारांश या स्वारीपासून विशेष कांहीं निष्पन्न झाले नाही, आणि त्याबद्दल विश्वसनीय हकीकतही उपलब्ध कागदपत्रांत आढळत नाही. 'मराठ्यांचा दरारा' या पुस्तकांतून वरची हकीकत घेतली आहे. ही स्वारी आटोपल्यावर रघूजीने सातान्यास जाऊन शाहूमहाराजांची भेट घेतली, असा उल्लेख वरील पुस्तकांत आहे. ही भेट स. १७४८ व ४९ यांचे संधीस झाली असावी.

ह्या प्रसंगी मात्र रघूजीने मुलगा जानोजी व सरदार तुळजाराम यांस, मीर हबीबचे मदतीस लगेच, म्हणजे स. १७४८ वर्ष संपण्या पूर्वीच बंगाल्यावर रवाना केले. जानोजीने अल्हाबासाने कटक प्रांत हस्तगत करून तो मीर हबीबचे स्वाधीन केला. पुढे 'जानोजी व मीर हबीब यांचे दरम्यान तंटा उपस्थित होऊन शेवटी मीर हबीब यास जानोजीने प्रतिबंधांत ठेविले. त्यास प्रतिबंध असल्या होऊन चौकीदाराशी झगडण्यांत मीर हबीब मारला गेला. (स. १७५१). ती हकीकत पुढे येईल. तूर्त अलिबर्दाने

१. का. सं. प. या. ले ३९७ चे २७ रजबचे पत्र या पळास अनुलक्षून असले पाहिजे असे खंमबते. २७ रजब म्हणजे १३ जुलै १७४८.

कटक प्रांत आणि बंगाल व बहारच्या चौथ्याईबद्दल बत्तीस लक्ष रुपये मोसल्यास दिले. त्यानंतर जानोजीने गाविलगड, नरनाळा व माणिकदुर्ग हे तीन किल्ले हस्तगत केले. ' [रा. श. खं. २ पृ. १२३-१२४]. याप्रमाणे जानोजीने सतत दोन वर्षे मेहनत करून अलीवर्दीखानास इतकें सत्ताबून सोडिलें कीं, तह करून मराठ्यांच्या सर्व मागण्या कबूल केल्या. शिवाय त्यास गत्यंतर राहिलें नाहीं. त्यानें नागपुरास रघुजीकडे वकील पाठविले आणि त्यांच्या मार्फत खालील तह ठरविला. तहाची वाटाघाट वर्ष सहामहिने चालू असतां जानोजी बंगाल्यांत स्वस्थ पण सावध होता.

१ बंगाल, बहार व ओरिसा या तीनही प्रांताची चौथ्याई नबाबानें मोसल्यांस नियमानें देत जावी.

२ मीर हबीबनें परत नबाबाकडे जाऊन त्यास नबाबानें ओरिसा प्रांताचा सुभेदार नेमावें. त्या प्रांताचें समग्र उत्पन्न मीर हबीबनें मोसल्यास द्यावें.

३ मराठ्यांनीं बंगाल प्रांतावर पुनः स्वाभ्या करूं नयेत. मात्र त्याबद्दल त्यानें दरसाल बारा लक्ष रुपये मोसल्यांस द्यावे.

४ कटक प्रांत म्ह. सुवर्णरेखानदीपर्यंतचा प्रदेश मराठ्यांचा समजावा. त्या पलीकडे मराठ्यांनीं पाऊल ठेवूं नये.

५ दोन वर्षांच्या खंडणीबद्दल २५ लक्ष रु. नगद द्यावे. [ना. भो. व. पृ. ४५।४६]. हा तह जानोजीनें घडवून आणिला, आणि एक-द्वितीय आपला फायदा करून बंगालचें प्रकरण त्यानें कायमचें मिटविलें, ह्यावरून जानोजीची कर्तबगारी व्यक्त होते. तह ठरल्यावर रघुजीनें आपलें सैन्य बंगाल्यांतून काढून घेतलें; आणि पुढें त्यानें आपला करार तंतोतंत पाळिला. त्यानें शिवरामभट साठे यास कटकप्रांताचा सुभेदार नेमिलें, आणि त्यानेही तो कारमार कैक वर्षे दक्षतेनें केला. तहानंतरची पांच वर्षे अलिबर्दी-खानास शांततेची गेल्यानें प्रांताची पुष्कळ आबादानी झाली. मीर हबीब-

विषयी नबाबाचे मनांत वैरभाव डांचत असल्यामुळे, युक्तीने हा कांटा परभारे काढण्याचा विचार ठरवून मीर हबीबचे नांवचें एक बनावट पत्र जानोजीच्या हातांत पडेलें केलें, तें वांचून जानोजीनें एकदम त्याचा शिरच्छेद केला, अशीही हकीकत सांपडते. [स. १७५१].

३, रघूजीची अखेर, कोल्हटकरांशीं थरोवा. [१४-२-१७५५] -
 ' भास्करपंतास अलीवर्दीनें दगा देऊन ठार मारिलें, तेव्हां त्याची स्त्री गर्भिणी होती. तिजला घरावें तों ईश्वरकृपेनें एका पठाणाचे बायकोनें बाईला डोली देऊन कोणास न समजतां काशीस रवाना केलें. तेथें पोचल्यावर तीस पुत्र झाला, म्हणून नांव काशीराव भास्कर ठेविलें. भास्करपंताचे मृत्यूचें वर्तमान रघूजी बाबांस कळतांच बंधु कोन्हेरपंत यांस जाऊन मजकूर निवेदन केला. रोज दर्शनास जात. बंधूचे दुःखांत कोन्हेरपंत मग्न, हें मुघोजी बाबांनीं जाणून दरसाल पंचवीस हजार रुपयांचीं सनद वंशपरंपरेची, शिवाय स्वारी शिकारी लग्नकार्ये वगैरेचे खर्चास सरकारांतून मदत देणेची, शपथपूर्वक करून दिली. याशिवाय कर्नाटकांतील भोसल्यांच्या सुभ्याबद्दल कोन्हेरपंतास दहा लक्षांचे उत्पन्न अर्काटचे नबाबानें सेंपेंवर ता. ३ स. १७४८ त करार करून दिलें होतें. [खं. ३ ले. ५५५] यावरून कोन्हेरपंताची प्रतिष्ठा दिसून येतें. रघूजीला बोलण्यांत लोक बाबासाहेब असें म्हणत. भास्करपंताची स्त्री ताईबाई नांवाची होती, तिचे नांवें वऱ्हाडांतील बंदोबस्त सुभा बाईचे नांवानें बाबासाहेबांनीं करून बहिवाटीस कोन्हेररामाचे विद्यमाने कृष्णाजी गोविंद मुकर करून बंदोबस्त ठेविला. (तो १७५१ पर्यंत चाळला.) कोन्हेरराम शोकाक्रांत पार होऊन देशी जाण्याची आज्ञा मागितली. बाबासाहेबीं बहुतां प्रकारें समाधान करून पाहिलें. परंतु उदासीनता दूर होईना, हें पाहून त्यांचे विनंतीवरून देशी जाण्याची आज्ञा देऊन रवाना केलें. नंतर बाबासाहेबांनीं कोन्हेरपंताचे सहा पुत्र, त्यांत चवघांचे नांवें पत्र पाठवून बोलावून घेऊन बहुतशी खात्री करून चवघांचे नांवें सनद करून दिली; आणि बाबूराव कोन्हेर

याजळा कुलदौलतीचा कारभार सोंपून संनिघ ठेविलें, [स. १७५२] व ।तषे बंधूंची खानगी देशी पंतांनीं करून देऊन बाबासाहेबांचे आशे-प्रमाणें दिवाणगिरी व मुज्जूचा दरख बगैरे शिलशिल्याप्रमाणें घेऊन कारभार केला. बाबासाहेबांची मर्जी पंतावर बहुत संतोषभरित असे. ' खालील रघूजीच्या स्वदस्तुरचे पत्रावरून ही गोष्ट व्यक्त होते. हे पत्र सा. ३० सप्टेंबर स. १७५२ चें आहे. 'आमचाही वृद्धापकाळ व तुमचाही वृद्धापकाळ, पेशा प्रसंगामधीं तुम्ही व आम्ही विभक्त असावें, हें विश्वास मानत नाही. याउपर कित्येक गोष्टी तुझांस व आझांस सांगितल्या त्या उभयतांनीं चित्तांत आणाव्या. पूर्ववत्प्रमाणें एकचित्त असल्याणें सर्व उत्तम आहे. ऐसें चित्तांत असून, हें पत्र लक्ष पत्रांचे जागां म्हणून तुझीं चिरंजीव बाबूरायांस घेऊन यावें. इकडील सर्वार्थ विसोबा सांगतां कळूं येईल. तुझी यावयास अनमान कराळ तर तुझाला आमच्या गळ्याची आन असे ' [खं. ३ ले. १८४] या पत्रावरून भोसले व कोल्हटकर या दोन कुटुंबांचा किती एकजीव होता, आणि हिंदुस्थानच्या ईशान्य बाजूकडील मराठशाहीची ही प्रचंड दौलत उभाऱ्यात या दोन कुटुंबांचें भ्रम कसे कारण झाले, ह्याची कल्पना करितां येते. राजकारणें व युद्धप्रसंग अंगावर घेतल्यानें प्रसंगीं पराक्रमी पुरुषांस जिवानिशीं जावें लागतें, याचा प्रत्यय व दौलतीचा वीट भास्करपंताच्या मृत्यूनें त्याचा तितकाच पराक्रमी बंधु कोन्हेरराव यास घेऊन, त्यानें नागपुर सोडून देशीची वाट धरिली. त्यामुळें वृद्धपणीं रघूजीसही कोन्हेररामाचा वियोग दुःसह झाला. कौटुंबिक व राज्याचा विस्तार व भडचणी वाढत चाललेल्या, पसारा मोठा, व आपली शक्ति क्षीण होत चाललेली, अशी रघूजीची अवस्था शेवटीं होऊन त्यास कोन्हेरराम जबळ असावा असें वाटून वरील पत्र लिहून त्यास आणण्यास मुद्दाम माणसें पाठविली. त्यावर कोन्हेरराम येऊन त्याची व रघूजीची भेट झाली कीं नाही याचा उल्लेख सांपडत

नाही. रघूजी पुढे दोन तीन वर्षे जिवंत होता. त्या अवधीत राज्याच्या किंवा इतर व्यवहारांत त्याने भाग घेतल्याचें दिसून येत नाही. मात्र हुजूरचा ऐवज न दिल्याबद्दल पेशव्याचा त्याजकडे तगादा असे. [शा. म. रो. १६७ ता. १७।६।१७५३] त्यावरून सामान्यतः स. १७५२ पासून स. १७५५ त त्याच्या मृत्यूपर्यंत शेवटची तीन वर्षे तो बहुधा आसन्नमरण स्थितीत असावा असा तर्क होतो. या तीन वर्षांत पेशव्याच्या निजामाच्या बगैरे अनेक भानगडी व तक्रारी उपस्थित झाल्या असतां त्यात रघूजीचे मुलगे जानोजी व मुघोजी यांचें नांव येतें, रघूजीचें येत नाही. ' त्यांस पोटदुखीचा आजार उभा राहिला. ' असा उल्लेख आहे. अशा कारणामुळेच रघूजीचा मृत्यु स. १७५३ त झाला असे पुष्कळ उल्लेख मिळतात. परंतु रघूजीच्या मृत्यूची तिथि पुरंदेर रोज-निशीत आलेली निःसंशय खरी होय. ' फाल्गुन वा॥ ६ मंगळवार (शके १६७६) खबर आली की रघूजी भोसले यांस फाल्गुन शुद्ध तृतीयेस देवआज्ञा जाली. ' ता. १४ फेब्रुवारी स. १७५५. स. १७५४ सालचे रघूजीच्या नांवचे अनेक कागद उपलब्ध आहेत. (खं. ३-४३९-४४३) ' बाबासाहेबांची प्रकृति बिघडली तेव्हां रजिस्कारभाराचे कितीएक प्रकार बाबूराव याजला एकांत घेऊन करावें. आज्ञा झाली की, तुम्हीं आम्हांस पुत्रवत् आहां. तेव्हां आम्हांजवळ रात्रंदिवस राहत जाणें. श्रीमंत जानोजी भोसले यांनीही जवळ राहवें. या उभयतांस दौलतीचे सर्व कारभार ते समजावून देऊन स. ११६३ फसली साली देवाज्ञा झाली. तेरा ब्रिज्यांनी सहगमन केलें. ' जानोजीस ' सेनासा० सुभा ' पद देऊन सर्व मुलांस राज्यांत कांहीं वांटणी रघूजीने ठरवून दिली; आणि आपल्या पश्चात् ही व्यवस्था पेशव्यांनी चालवावी, असें कळवून ठेविलें. सर्व सरदारांचे बरोबरीने राज्याचा उद्योग करावा असें, मरण्यापूर्वी रघूजीने आपल्या मुलांस मुद्दाम बजाविलें. (डफ भा. २ पृ. ७४).

‘नंतर कांही दिवस सेनासाहेबाचा अधिकार जानोजीबावांनीं घेतला, कारभार बाबुराव कोन्हेर यांनीं करावा. तों पंत मजकुरची प्रकृति फारच बिबडली याजकरितां आज्ञा घेऊन देशीं गेले. पंतांचे पाठीमागे जानोजीबावा व मुघोजीआपा या उभयतांत फिसाद धाडून खिस्ता होत गेला. हे वर्तमान पुण्यास समजल्यावरून पेशव्यांनीं जानोजीबावाचे नांवें सेनासाहेबाचीं वखें व मुघोजीआपाचे नांवें ‘सेनाधुरंधरी’चीं वखें पाठविलीं व राजकारण कांहीं दिवस सुरळीत चाललें. बाबुराव कोन्हेरला पत्रें येण्याबिषयीं गेलीं, परंतु प्रकृतीमुळे येण्याचा योग न झाला. यास्तव जानोजीबावांनीं बळवंतराव कोन्हेर यास बोलावून चौघांचे नांवें पंनास हजारोंची रालीना नेमणूक करून दिली. बळवंतरावांहीं दिवाणीचा कारभार व मुज्मीचा दरख कांहीं दिवस चालविला. पुढें दिवाकर पुरुषोत्तम ऊ. देवाजीपंत चोरघोडे कामकाजांत पुढें येऊन त्यांजवर श्रीमंतांची कृपा होऊन ते कारभार पाहूं लागले, तेव्हां बळवंतराव कोन्हेर देशीं परत आले.’ [ना. भो. का. पृ. ११-१३]. रघूजीचे मरणसमयीं साबाजी व जानोजी असे दोघे जवळ होते. मुघोजी गाविलगड घेण्यास गेला होता. त्यानें तो गड काबीज केला, तों त्यास रघूजी निवर्तल्याची बातमी समजली. त्यावरून सुरजी अंजनगांवचे शुक्लामी येरून क्रिया केली.

मराठशाहींत केवळ अकलेच्या व अंगांतील पराक्रमान्या जोरावर जीं माणसें पुढें आलीं त्यांपैकीं रघूजी भोसले प्रमुख होय. त्याचें वय मरणसमयीं साठीच्या वर असालें. पिळाजी जाधव व रघूजी भोसले हे आरंभीं शाहू छत्रपतीजवळ वागून उदयास आले. पैकीं पिळाजीनें पेशव्याशीं गोडी राखून उद्योग केला, व रघूजीनें पेशव्याशीं बहुतेक विरोध ठेविला. तथापि स. १७४३ त पेशव्याचा व त्याचा तह शाहूनें घडवून दिल्यापासून त्यानें ठरलेली मर्यादा बरोबर पाळून पेशव्याशीं वर्तन चोख व बाणेदार असेंच ठेविले. शिंदे, होळकर, गायकवाड यांजप्रमाणेंच किंबहुना त्यांच्याहून

अज्ञान २६ पै.] नागपुरकर भोसल्यांचे, ज्ञानाच व पेशवे.

व्यास्त रघूजीचा पराक्रम मराठेशाहीच्या उपयोषी मळला. माझ काका चक्राच्या सहास्यांतून पाहिल्या तिघांचीं राज्ये अद्यापि बांकांनीं आहेत, असा प्रकार नागपुरकर भोसल्यांचा झाला नाहीं. त्यांचें राज्य रघूजीच्या मरणानंतर १०० वर्षांनीं खालसा झालें.

४, जानोजी व मुघोजी यांचा बेबनाव (स. १७५५-६०):—
‘रघूजीस मुलगे चार. जानोजी व साबाजी हे एकोदर धाकट्या झीचे, आणि मुघोजी व बिबाजी हे एकोदर वडळी झीचे.’ जानोजी धाकट्या झीचा परंतु वयानें मुघोजीपेक्षा मोठा होता. मुघोजीवर बाबांची मर्जी कांहीं अंशीं कमी होती, याचा उल्लेख मार्गे पृ. १३५ वर आला आहे. जानोजी व मुघोजी दोघेही कर्तृत्ववान् व हुशार होते; परंतु गृहकलहानें त्यांजें बरेंच नुकसान झालें. आपल्या पक्षात् जानोजीनें कारभार करावा अर्हे रघूजीनें बहुतेक ठरविलें होतें; आणि जानोजी पेशव्याचे तंत्रानें चालण्यास होता. रघूजीच्या मरणानंतर पेशव्यानें त्यांचे दौलतींत आरंभी कांहींचक दबळादबळ केली नाहीं. परभारें सर्व व्यवस्था सुरळीत लागती तर त्या कामांत पेशव्याचा पेशव्यास प्रसंगच आला नसता. परंतु भोसल्यांचे दौलतींत दुफळी उत्पन्न झाली, आणि त्यांचा तंटा पुण्यास पेशव्याकडे आला. दोघां भावांचा विशेष तंटा असा कांहीं नव्हता; परंतु उभयघां एकमेकांविरुद्ध चढविणारी मंडळी दरबारांत पाहिजे तितकी होती. वास्तविक अद्या कारभारी मंडळीच्या पार्श्वे राण्याचें उत्पन्न खर्च होऊन जात होतें. मराठे सरदारांनीं बाह्य प्रदेशीं आपापल्या राजधान्या स्थापन केल्या, तेव्हां त्यांची सर्व रचना मूळ छत्रपतींच्या नमुन्यावर करण्यास प्रघात पडला. चिटणीस, पोतनीस, फडणीस वगैरे छत्रपतींच्या हस्त-

१ जानोजी मृ. २९. ४. १७७१ ना. मो. व. पृ. ७९

साबाजी मृ. २६. १. १७७५ „ ११७

बिबाजी मृ. जून १७८७ „ १३५ झी उमाबाई

मुघोजी मृ. १९. ५. १७८८ „ १२५

कन्यांतील सर्व दरखदारांनी आपापल्या सफेचे इसम प्रत्येक राजधानीस पुरवोवे, या प्रघाताने शिबेशाहीत व होळकरशाहीत वगैरे बाहेरची माणसे जरी पुष्कळशी आली, तरी नागपुरच्या दरबारांतील बाहेरच्या इसमांचा सुळसुळाट वाचला, म्हणजे मन यक्ष होते. ना. भो. व. वृ. ३३-३४ व ना. भो. का. प. लेखांक ५५ यांतील याथा उदाहरणार्थ अवश्य पाहाव्या. महिपतराव दिनकर हा प्रभु इसम मुघोजीच्या विश्वासांत होता. त्याच्या सल्ल्याने मुघोजीने जानोजीस चिरंजीव संबोधनाने पत्र लिहिले. 'आझी वडील मातुश्रीचे तेव्हां वडीलपणा आझांकडेस; व तुझी कनिष्ठ मातुश्रीचे तेव्हां कनिष्ठ तुझी, दौलतीची मालकी आझांकडेस, तुझी आमचे आज्ञेत वागावे. अशी पत्रे लिहून फौजेचा विचार घेऊन नवीन इतबारी लोक ठेवण्यास आरंभ केला. इतर कुल सरदार, मुत्सद्दी वगैरे मंडळी जानोजीबोवांकडे.' तेव्हां सान्यांनी विचार करून बाबूराव कोन्हेर मुजुमदार व त्रिंबकजी राजे या दोघांस पुण्यास पेशव्याकडे रवाना केलें. बोलणीं झाली. पेशव्यांचे मनांत एवढ्या मोठ्या दौलतीतून कांही तरी नजराणा हाबकल्याशिवाय या बाबतीचा निकाल करावयाचें नव्हतेंच, तेव्हां अनायासे चालून आलेला डाव त्यांनी युक्तीने फायदेशीर करून घेतला. त्रिंबकजी राजाच्या कारकुना-जबळ देवाजीपंत चोरघोडे नांवाचा शागीर्द पुण्यास होता. हा देशस्थ यष्टुवेंदी ब्राह्मण, नागपुराजवळच्या चिमूर गांवचा राहणार. त्रिंबकजी-बरोबर तो नानासाहेबाच्या दरबारास गेला. तेथे मोसल्यांच्या ठरावाची बोलणी चालली असतां नानासाहेबास नजराणा मिळवून देण्याचे कामी देवाजीपंताची मदत फार झाली. तेव्हांपासून त्याजवर नानासाहेबाची मर्जी बसली. पुण्याहून परत येतांना त्यास आज्ञा झाली की, 'स्वारी कर्नाटकप्रांती जाणार, तेथे चाकरीत हजर असावे.' ही कर्नाटकची स्वारी १७५६ च्या आरंभी झाली. त्या स्वारीत दोघेही मोसळे बंधु पेशव्याच्या आज्ञावरून येले होते. परत आल्यावर मोसल्यांच्या दौलतीची आदराने

पुण्यास सन १७५७ च्या पावसाळ्यांत झाडी. पेशवे ७ लक्ष नकराजें मगतास, असा निरोप जानोजीस कळला होता. तो देवाजीपंताचे मध्यस्थीनें. १॥ लक्ष ठरला. इकडे पेशव्यांची पहिली मागणी १॥ लक्षांची होती. त्यांत देवाजीपंतानें १ लक्षाची भर घालून पेशव्याची मर्जी संपादन केली, आणि तिकडे ४॥ लक्ष कमी झाल्यामुळे जानोजीचीही मर्जी त्याजवर बसली. [ना. भो. व. पृष्ठ. ५३]. हा देवाजीपंत पुढें, भोसल्याचे कारस्थानांत माधवराव पेशव्याचे कारकीर्दींत विशेष प्रसिद्धीस आला. निजामाचा विठ्ठल सुंदर, पेशव्याचा सखाराम बापु, व भोसल्याचा हा देवाजीपंत असे तीन शहाणे, व नाना फडणीस अर्वा शहाणा मिळून पेशवाईतील सडे तीन शहाण्यांची मालिका आहे. पुढें मुघोजी व जानोजी यांजमध्ये कलह उत्पन्न झाला, आणि त्यांच्या दोन तीन लढाया वऱ्हाड-प्रांतीं झाल्या. [ना. भो. व. पृष्ठ ५४]. महादाजी रघुनाथ पटवर्धन व त्याचा बाप रघुनाथभट पटवर्धन, हा रघूजीच्या वेळेपासून भोसल्याच्या दौलतींत शिकेनवीस म्हणून होता. तारीख २० नोव्हेंबर १७५५ च्या पत्रांत महादाजी रघुनाथ पुण्याहून लिहिलो ' मल्हारजी हाळकराचे चित्तांत आहे की, उभयतां बंधूंचें सख्य करून द्यावें. जानोजीबाबाचें वर्तमान तरी आज्ञापवेंतो प्रथम दिवसच आहे. बोळीचाली कांहीं नाही. दोघे बंधू निराळे. पहावें, पुढें कसे होईल. जानोजी भोसले व फत्तेसिंग भोसले यांजकडील कामकाजाचा बंदोबस्त होणें आहे. ' [खंड. ३ ले. ४६४]. या वेळीं दोघेही भोसले बंधू पुण्यास होते असें दिसतें. त्याच महिन्यांत शिवभट साठे यानें बंगाल्यांतून जवाहिर व रकम १२ लक्षांची आणिली. तें सर्व द्रव्य आपणांस मिळावें म्हणून दोघे भोसले बंधू आपसांत भांडूं लागले. [खंड. ३ ले. ४६५, ४६७, ४६८]. कायगांवकर वासुदेव दीक्षित याचा ओठा मुघोजीकडे विशेष होता. ता. ७ फेब्रुवारी स. १७५६ रोजी मुघोजी दीक्षितास लिहिलो, " साहेबांचा काळ जाळिवा नंतर दौलतेचा "

प्रकार जाहला, तो परसरे आपणांस श्रवण जाहलाच असेल. मास पक्षानंतर कूचदरकूच पंत प्रधानांच्या भेटीच्या उद्देशे पुण्यास आलों. इष्टलाभाचे बोलण्यांत घरकृत्यांत द्वैतार्थ पाहोन, उभयपक्षीं समजाविशी समान दौलतेचे वांटे करून उभयतांस द्यावे, आणि समाधान करावें, हा निश्चय ठरविला. इतक्यांत कर्नाटक प्रांतांत मसलत उपस्थित होऊन पेशवे निघाले त्यांज. बरोबर चालून जाणें जरूर जाहलें. दिवसगत जाहली. यामुळें आम्हां उभयतांसही फौजेसहित राहावें लागलें. अशा प्रसंगांत शिवभट साठे बंगाल्याहून ऐवजाच्या हुंड्या १२ लक्षांच्या घेऊन नागपुरास आले. हा सर्व ऐवज ते जानोजीकडे देणार, त्यास दौलतेचे विभाग होतील, तदनुसार ऐवजाची समान वांटणी द्यावी. एकासच प्राप्त व्हावी असें नाहीं. आपण वडील आहेंत, तरी रुपये सर्व साहुकाऱ्यांत अनामत ठेवावे. शिवभट दुराग्रहच धरतील तर, निम्मे जानोजीकडे द्यावे. आमच्या वांटणीचे आपणांसन्निध. ठेवावे. शिवभट यांसही पत्र लिहिलें आहे. आमचे नांवचीं लटकीं पत्रें दाखवितील तरी न मानतां रुपये अडकवून ठेवावे. आपण आम्हांस तीर्थरूपाचे जागां वडील आहेंत. सकळविशीं भरंवसा मानून विनंती लिहिली आहे. ' [खं. ३ ले. ५६९]. दीक्षित हे स्वतः सावकारी करीत, व सर्व देशभर त्यांचा देवघेवीचा व्यापार असे. तेव्हां त्या निमित्तानें सर्व सरदारांशीं त्यांचे व्यवहार चालत. जानोजीनेंही वरील बाबतींत दीक्षितास पत्र लिहिलेलें आहे. [खं. ३ ले. ४७०]. २८ मार्च स. १७५७ रोजी दीक्षितास पत्र लिहून जानोजीनें वऱ्हाडांत जातांना वामुदेव दीक्षितास आपल्या भेटीस बोलाविलें [३-५१४]. २६ मार्चला शिवभट साठे लिहितो. “ उदर्क मुक्काम प्रतिष्ठानीं प्रविष्ट जाहल्यावर वर्तणूक, वर्तमान, अवलोकन करून तुम्हांस लेखन करिजेल. प्रस्तुत सैन्य, अधिकारीसह वर्तमान बुभुक्षित दिसतात. तपोनिधि हंसपुरी महंत सातान्यास गेले असत. बाबूराव कोन्हेर चिरंजीवाचे व्रतबंधास घरास गेले असत. उभयतां मशारनिव्हे आल्या व्यतिरिक्त कांहीं काम विव्हेस

खावावयाचें श्रीमंतांचे मनोदयीं नाही. कित्येक गोष्टींस महुंत मध्यवर्ती आहेत, यास्तव आम्हीही कांहीं उपक्रम करीत नाही. ” का. सं. प. या. ले. ३६१ वरून दिसतें कीं, हिशेब व्यवस्थित न ठेविल्याबद्दल पेशवा भोसल्यास स. १७५६ त तंबी देत होता. ले. ५६५ वरून दिसतें कीं, स. १७५७चे मार्चांत पेशवा भोसले बंधूस घेऊन दीक्षितांचे जवळ पैठणचे वाजूस आला होता. ‘ आम्ही आपण बोलवाल तिकडे येऊं,’ असें पत्र जानोजीनें ७ फेब्रुवारी १७५७ रोजीं लिहिलें, [का. सं. प. या. ३७४].

याच प्रसंगांत खाळील पत्र जानोजीनें ३० मार्च १७५७ रोजीं दीक्षितास लिहिलेलें आहे. ‘ पैठणावरि मुक्काम करण्यास अडचणी आहेत; म्हणोन, गंगातीरी मुक्काम नेमले. मागाहून महुंत हंसपुरीबाबा व बाबूराव कोन्हेर येतील त्यांस स्वामींच्या भेटीची अपेक्षा व आम्हांसही आहे. कै. तीर्थरूपांमार्गे स्वामी वडील आहेत. तीर्थरूपांपेक्षां आमचे ठायीं ममता विशेषात्कारें धरिली पाहिजे. वर्षासनाविषयीं तिळतुल्य अंतर होणार नाही. स्वामींनीं कृपा करून भेटीचा लाभ दिला पाहिजे. येते समयीं शामराव विश्वनाथ यांसही घेऊन यावें ’ [का. सं. प. या. ३५ नं. दीक्षिताचें संधान सर्व पक्षांशीं होतें; आणि त्यांच्या मार्फत सर्वांनीं समक्ष भेटून तंट्या तोडावा, असा विचार ठरलेला होता. तदनुसार पेशवा सुद्धां सर्वांच्या भेटी होऊनच पुढें तह ठरला, असें अनुमान करण्यास हरकत नाही. हंसपुरी हा कोणी मदतनीस आणलेला असून पुढें त्याचें भोसल्यांशीं व पेशव्यांशीं वांकडें आलें, [खं. ३ ले. ५५७].

ता. २८ फेब्रुवारी स. १७५८ च्या पत्रांत खाळील मजकूर आहे. ‘ भोसल्यांचा कारभार विव्हेस लाविला. वीस लक्ष रुपयांचा करार यांजवळून करून घेतला. कांहीं सावकारी निशा, कांहीं किरकोळ त्यांजकडील सरदारांनीं घावे, असा तह ठरला आहे. त्यांस बल्ले परबां दिलीं. आतां मजल दर मजल पेशवे वेरलाहून नाशकास जाणार. ’ (ये. ले. सं. पु. १

के. ११). रामराजाचे खर्चाचे दरसाल दहा लक्ष रुपये थावे; व दहा हजार फौजेनिशी मराठी राज्याचे नोकरीस यावे, अशी रघूजीच्या वेळची कडुलायत जानोबीनेही लिहून दिली. तसेंच अलिबर्दीशी १७५१ त केलेले सहस्र पेशव्याने मान्यता दिली. (डफ २ पृ. ७५-७६). भोसल्याच्या या कौटुंबिक तंट्यांत नानासोहेबाचे व बाबूराव कोन्हेरचे बरेच वाकडे आले असवे, असे दिसते. किंबहुना भोसल्यांच्या पदरी सहस्रपेशव्यांच्या कोल्हटकरांची व पेशव्यांची आरंभापासूनच पुष्कळशी सुरक्ष व तेढ असावी, असा बळकट संशय येतो. इतर सर्व सरदारांस, त्यांच्या पराक्रमाबद्दल पेशव्यांकडून प्रोत्साहन व शाबासकी देण्यांत येत असतां, भोसल्यांच्या पदरी कोल्हटकर घराण्यांतील पुरुष अलौकिक पराक्रम करीत असतां, व भास्करपंतासारखा मोहरा, खून होऊन गमावला असतां त्यासंबंधाने पेशव्यांनी शब्दाने किंवा कृतीने यत्किंचित्ही बराबार्ड अभिप्राय दाखविला नाही. जणुं काय, भोसल्यांचे राज्य व त्यांचा उद्योग हा मराठघाहीचा अंशच नव्हे. कदाचित् तो अभिप्राय हल्ली उपलब्ध नसेल, तर निराळी गोष्ट. रघूजीस पेशव्यांचे पाठबळ असते, तर भास्कर-रामाच्या खुनाबद्दल सूड तेव्हांच घेतां आला असता. याचा दोष उभयपक्षां आहे. भोसल्यांना पेशव्यांची मध्यस्थी अगदी नको होती; आणि बऱ्या उद्देशाने जरी पेशव्यांनी भोसल्यांच्या कामांत लक्ष घातले असते, तरी तो प्रकार त्यांस रुचला नसता. कसाबसा एकवार मिटलेला तंटो पुन्हां उपस्थित होण्यास आपणाकडून कारण होऊं नये, अशी पेशव्यांची भावना भोसल्यासंबंधाने असल्यामुळे, इच्छा असूनही योग्य प्रसंग येईपर्यंत नानासोहेबाने एकदम त्यांच्या कामांत कधीही लक्ष घातले नाही. शिवाय बिंबाजी भोसल्याचा साराबार्डशी आससंबंध असल्यामुळे पेशव्यास पूर्वी बिंबाजीची वास्ती नेहमीच बाटत असे, तिच्या निरसनार्थही भोसल्यांस बांधून घेणे पेशव्यास स्वयंत्याचें बाटले; पण रघूजीच्या मृत्यूनंतर दोघां बंधूच्या मांडणाने जानासोहेबास मध्ये पडण्याची संधि प्राप्त झाली, आणि त्याने त्या संधीचा

खर्चोम करून घेतला. पराक्रमाच्या दृष्टीने पाहजे केवळ्यांच्या तोडीचेच कोल्हटकरांचे घराणे जोमदार होते. या तोडीचे तिसरे विस्तृत घराणे पटवर्धनांचे होय.

कोन्हेरामाच्या घराण्यास दूर सारून, नानासाहेबांनी प्रथम मोठ्या युक्तीने देवाजीपंत चोरघोड्यास भोसल्यांच्या कारभारांत मुद्दाम पुढे आणिले. कोल्हटकरांच्या घराण्यांतील लहानमोठे अनेक पुरुष, पेशव्यांच्या जुहुंफामार्गे होतकरू व पराक्रमी होते. त्यांची भोसल्यांच्या दौळती-विषयी अखंड निष्ठा असून त्या दौळतीच्या रक्षणार्थ सर्वस्वावरही पाणी सोडण्यास ते तयार असत. असे दिसते की रघूजीच्या पश्चात् कोल्हटकरांनी दौळतीतून आपले लक्ष काढले, त्यास कारण देवाजीपंत चोरघोडे हा पेशव्यांचे विश्वासांतील इसम होय. कोल्हटकरांस मार्गे सारण्यास हा कारण झाला, यावरून पेशव्यांचे त्याला पाठबळ असले पाहिजे असे वाटते. भोसल्यांच्या भांडणासंबंधाने पेशव्यांचा आशय, त्याने बाबूराव कोन्हेर यास खालील पत्रांत लिहून कळविला आहे. हे पत्र १३ जुलै १७५७ चे आहे. [खंड. ३ ले. १९३]: 'आमच्या नजरेचे रुपये व चिरंजीव भाऊचे नजरेचे रुपये करार केले, ते अद्याप दिले नाहीत. आमचे कारकून समागमें नेले, त्यांस हा कालवरी ठेविले. रुपये देत नाही, असो. नजरेच्या रुपयांची चिंता काय ? तुम्ही कबूल केल्याप्रमाणे घालच. राजभी मुघोजी भोसले येथे असतां ११ लक्षांचे महाळ द्यावयाचा करार ठरला. त्यांचे कमाविसदार समागमें नेले, त्यांस महाळी दखलकार केले नाही. महाळाचा पैका मन माने तो वसूल घेतला; महाळ खराबीत आणिला. मशारनिव्हे आमच्या वचनावरून मोहिमेस हिंदुस्थानांत गेले. सावकारापासून कर्ज रुपये सरकाराचे मध्यस्थीने मशारनिव्हेस दिव्हे. त्यांचा रुपाया त्यास न पावला तर हे गोष्ट कशी ठीक पडेल ? मशारनिव्हेचे कमाविसदार समागमें नेले, त्यांस महाळी दखलकार केले असते, तरी कांही वसूल त्यांकडे पडता, कांही

तुम्हांकडे सनदपैवस्तीपासून पडता. ते गोष्ट न करतां, बिलकुल वसूल तुम्हीं घेतला. हाल सालचाही घेतां म्हणोन कळों आले. ऐशास आम्ही बोळाचालाबयाची गोष्ट बाकीस ठेवली असें नाहीं. मशारानिलेहीनीं सावनूरच्या मुक्कामी चाकरी केली ते सालचे चार लक्ष रुपये तुम्हीं वाजवी त्यांस द्यावे, ते न देतां आम्हांवरी पाडिले. आम्ही त्यांस दिले. साल गुदस्तांचे तों तुम्हीं त्यांस ११ लक्ष द्यावे त्यास घालमेल करून वसूल शाडे यानिशीं घेतला. त्यांचे कमाविसदार बैसवून ठेविलेत. हे कोण गोष्ट ? ११ लक्ष रुपये तुम्हांस सुटतात ऐसा अर्थ नाहीं. पत्रदर्शनीं ११ लक्ष रुपये पाठवून देणें. ये विषयीं राजश्री जानोजी भोसले, सेनासाहेब सुमा यांस लिहिलें आहे. तुम्ही त्यांचे यत्नित्यारही आहां. दीर्घदर्शिवें सर्व आपण समजावून व तुम्हींही उचित रीतीनें ध्यानास आणून रुपये पाठवून देणें. वरकड गोष्टी आणिक एखादे जागां चालतील. आम्हांजवळ बोलोन चालोन करार जाहला असतां, त्यास नवदिगर करावें म्हणावें हें कसें ठीक पडेल ? अशा गोष्टी सहसा तुम्हीं सरकारी करूंच नयेत. अशा गोष्टीनें परिणाम लागेल, न लागे, तो तुम्हांस न कळेसा काय ? या उपरी ११ लक्ष रुपये सत्वर पाठवून देणें. करार केल्या गोष्टी वरकडाप्रमाणें येथील ठकलीत न्याव्या, गोड ल्याहावें, असें सहसा न करावें, हेंच उत्तम. सत्वर यथार्थ काय तें उत्तर पाठवणें. ' या पत्रांतील खोंचदार भाषा ध्यानांत ठेवण्याजोगीं असून तिजवरून पेशव्याचा भाव चांगला व्यक्त होतो. या पत्रांत जानोजीच्या विरुद्ध पेशव्यानें मुघोजीचा पक्ष घेतला आहे. दोषां भावांमध्ये दौळतीची सारखी वांटणी करावयाची, हा प्रकार जानोजीस कबूल नव्हता, आणि पेशव्यांनाही तो मंजूर करतां येत नव्हता. राज्य किंवा जहागीर एकाच इसमाकडे चालाबयाची असते. उद्योग किंवा निर्वाहाचें साधन मिळण्यापलीकडे इतरांचा स्याजवर हक्क नसतो, म्हणून वास्तविक वारस ठरविण्यापलीकडे पेशव्यांस कांही एक करतां येत नव्हतें. यावरून मुघोजीस वारस म्हणून उभा

करण्यांत पेशव्यांचें अंग असलें पाहिजे. अर्थात् यापुढें कोल्हाटकर मुजुमदारांचें व पेशव्यांचें सख्य राहिलें नाहीं. जातभाईच्या विरुद्ध पेशवे वागले अशी याच्या सारखी आणखी पुष्कळ उदाहरणे आहेत.

भोसले बंधूंच्या भांडणाचा निकाल लवकरच लागला असावा असे अनुमान होतें. तिसऱ्या खंडांतील लेखांक १८८ व ५५६ हे दोन्ही लेख भोसल्यांच्या संबंधाचें करार आहेत. दोन्ही सन १७५७ चे आहेत, आणि बहुधा ते जुलई महिन्यांतील वरील पत्रानंतरचे असावेत. ले. १८८ चा १४ कलमी करार जानोजीने पेशव्यास लिहून दिला, आणि त्यांत मुघोजी व बिंबाजी भोसले यांस १५ लक्षांचा सरंजाम देण्याचें ठरविलें आहे. ले. ५५६ च्या करारनाम्यांतही पेशवे व भोसले यांमधील संट्यांचे जावसाळ दाखल आहेत. ना. भो. का. प. ले. ४४ पृष्ठ १२४ वर कलम ६ खाली खालील मजकूर आहे. 'जानोजी भोसले राज्यावर बसले, तेव्हां मुघोजी भोसले यांनी कंबर फिसादाची बांधली जे, आम्हीं उभयतां मिळून राज्य करूं. याकरितां रहाटगांवचे मैदानांत लढाई झाली. या कर्कशांत दिवाकरपंत चोरघोडे मुघोजीस बोलले जे, कैलास-वासी बाबासाहेबानी तुमचे वांटणीस चंद्रपूर दिलें, तेंच घेऊन असा. वृथा खटपट करावी हें ठीक नाहीं. न ऐकतां लढाई केली. शेवटीं याच गोष्टीवर समजूत झाली !' वांटणीत जानोजीस 'सेनासाहेब सुभा' व मुघोजीस 'सेनाधुरंधर' असे किताब देऊन, मुघोजीने जानोजीचा कारभार करावा असे ठरलें. तसेंच साबाजीने दारव्हे येथें व बिंबाजीने छत्तिसतगडास रहावे असे ठरलें.

मुघोजीबद्दल नानासाहेबानें जानोजीस सन १७५८-५९-६० या सालांत केव्हां तरी पत्र लिहिलें आहे. 'राजभी मुघोजी भोसले सेनाधुरंधर यांनी सर्वांशीं बद्दअमलीचा प्रकार केला. साधकार व मुख्ख धुडाविळा. भाऊपणांतही मुघे नाहींत. चाकरीतही तोच प्रकार आहे. आपलें स्वरूप तरी जतन करावें, ते गोष्ट न केली. सरंजाम चोरावती खाऊन सर्व खराबा केला. वर्ष सवा वर्ष रुबुरु सांगावयाचे प्रकारें सांगत असतां

कोषवीही गोष्ट घडून न आली. देशास मद्यारनिस्त्रेस ठिकाणी ठेवावें, बहकूं देऊं नये, व मुळखाचा बंदोबस्त करावा, व लोकांचें हेणें बारावें, सरकारचे चाकरीस फौज पाठवावी याप्रमाणें बंदोबस्त करावा.' [१३ सवाल ना. भो. का. प. ले. ४७] ज्या मुघोजीचा पक्ष घेऊन नानासाहेब भांडत होता, त्यास बंदोबस्तानें ठेवावा, असें खांगणें शेवटीं नानासाहेबासच प्राप्त झालें.

वऱ्हाडच्या सुभ्याचें काम भास्कररामाच्या स्त्रीच्या तर्फेन कृष्णाजी गोविंदकडे वहिवाटीस होतें. जामोजीस कृष्णाजीचें काम पसंत न पडून त्याजला काढून सुभ्याचे जागीं मानसिंगराव मोहिते यास नेमून, त्रिंबकराव कोन्हेर प्रभू याजकडे त्याची वहिवाढ दिली. म्हणजे भास्कररामाचे स्त्रीचा हक गेला. कदाचित् ती या वेळीं हयातही नसेल. कटक सुभ्यावर शिवभट साठे होताच. छत्तिसगडचा सुभा मोहनसिंग भोसले (रघूजीचा लेकवळा) याजकडेस दिलहा; आणि नागपूरचा सुभा जानोजीनें स्वतः आपणाकडे घेतला. मागाहून मुघोजीचा बंदोबस्त करून पेशव्यांनीं त्यास खाना केलें, तेव्हां त्याचा दिवाण सदाशिव हरि, व चिटणीस शंकराजी-राम व महिपतराव दिनकर असे कारभारी पेशव्यांनीं नेमून दिले. मुघोजीचा भाऊ विंवाजी देशीं जेउरास होता, तो स. १७५७ त मुघोजी-जवळ चंद्रपुरास येऊन राहिला.

वऱ्हाडांत निजामाची व भोसल्यांची हद्द एकठिकाणीं आल्यामुळें उभयतांत नेहमीं कटकटी होत. वास्तविक त्यांचा उल्लेख स्वतंत्रच आला पाहिजे. [ना. भो. का. प. ४३-४४ पाहावें.] उभय बंधूंच्या वांटणीच्या मुळखांत निजामाकडून दखळ होत होती ती, जानोजीनें स्वारी करून मिटविली; आणि वांटणीप्रमाणें निश्चयांत आणून, पंत प्रधानांचा निरोप घेऊन परत वऱ्हाडांत आले. बरोबर दिवाकरपंत चोरघोडे व रखमाजी गणेश चिटणीस हे मुख्य कारभारी होते.

समाप्त.

सूचि.

अच्युतराव ३३९,
अन्वद्वीन ४५, ३३०
अनुवाई २९६
आपाजी जाधव ४१५
अण्णुल वीरसाव ३४३
अब्दुल नबीसाव ४२४
अब्दुल मजीदसाव ८९
अब्दुल रहीमसाव ३६२
अब्दुल हादीसाव ३५९
अबदाली २२३
अमृतराव शंकर ६५, ४१५, ४२४
अमृतराव शंकर दिनकरराव १६४
अर्जुनसिंग धंधेरे ६३, ६५
अलीमाई ४८९
अलीवदीसाव ४३, ४४, ४६, ४८६,
रघूबीशी तह ४९२
असफज (नबाब) १७२
अहमद (शहाजादा) ५३
अंताजी रुण ५२
अंताजी माणकेस्वर १६, २१५, ३५९
अंताजी शिवदेव १२६
अंबाजी पुरंदरे २२, २६
अंबाजी शिवदेव मृत्यु ३०६
अंबिकाबाई (यशवंतराव दामाऊयाची
बायको) ३००, ३२१
अंबिकाबाई शाहूची बायको १७८
आनंदराव जाधव २८१
आनंदराव सुमंत १३४
आपाजीराम गाढगीळ २७

आपाजी सोमवंशी २५०
आबाजी नाईक ८९, ९२
आबाजी कवडे ३०, ३३
इंदोजी कदम १६२
इब्नाहिमसाव गारदी ३८३, ३८५
पेसव्यांचे नोकरांत प्रवेश १९३, ४००
इब्नाहिम साहेब-खोशी ४७१
ईश्वरसिंग ६५, ६६, ६८, मृत्यु ७०
उत्तमराव ३३९
उदगीरची मोहीम ४०३
उदाजी चव्हाण १०२
उमाजी ओसले मुंगीकर २९४
उमापति पुणतांचेकर ३७०
उमाबाई दामाडे २३७, २९८, ३०३
३०७, ३२१ मृत्यु ३२२
एस. ठाकूर १५१
औरंगजेब ७५, ८५, २४३
कर्णाजी शिंदे ८३
कविजंग ३९९
लाइव्ह ३४१, ४५३
कान्होजी आंगरे १८५
कान्होजी मोहिते (ताराबाईचा भाचा)
२७३
कॉफ्लान्स ३९२
काशीबाई २, ३०५
काशीराव अनंत न्यायाधीश १६६
काशीराव भास्कर ४९३
कुसाजी ओसले ८९, ९५
रुणराव चासकर १९३

रुष्णराव भगवंत अमात्य २४३

रुष्णाजी गोविंद ४९३, ५०६

रुष्णाजी परशुराम १०२

रुष्णाजी रघुनाथ ३५९

रुष्णाबाई (दर्याबाई निंबाळकर) १४३
१४५, १४८, १६२

केदारजी गायकवाड ३१२

केशवदास ७०

कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे ३४६

कोन्हेरराम रामाजी कोल्हटकर ३८, ४७,
५८, ९२, १३५, २२८, ४९३, ५०३

कोलंबस २०९

खंडेराव दभाडे २३७

खंडेराव न्यायाधीश १२४, १६६

खंडोजी माणकर ३०५

खंड्या-शाहूचा कुत्रा १८१

खुदाबंदखान ३४४

ख्वाजा न्यामदुल्लाखान ३५९

गजराबाई-शाहूस सगुणाबाईपासून

झालेली मुलगी.-सुम १०७

गजफरजंग-बुसीचा किताब ३६०

गंगाजी संकपाळ २४०

गंगाधर यशवंत चंद्रचूड ६९, २६३

गंगाधर स्वामी चाफळकर, मृत्यु १०४

गंगाध्या ८२

गाजीउद्दीन ३२, ८४, २२४, २५८,

३३९, ३५१, ३५४, विषप्रयोग ३५६

गार्डन १६९

गुजराथ, गायकवाड पेशव्यांमध्ये निमेनिम
वाटणी ३१०

गुलाम महंमदसा ३३२

गोदेहू ३७१

गोपाळराव खांडेकर ३०६

गोपाळराव गोविंद ४०४

गोपाळराव पटवर्धन ४०६, ४१५, ४१७,
४२१, ४३६

गोपाळ महादेव पेंढारकर १४५

गोपाळराव यादव १५२

गोपाळराव सोडूरकर ४१४

गोपाळसिंग राजा खंदारकर ३८६

गोपिकाबाई ३, २६, ३५, ३७, ६०,
१६३, २५१, २५५, २६०, २९५,
३९७.

गोविंद खंडेराव चिटणीस ९, १०६, १११

११४, ११७, १२०, १२५, १३१,

१३३, १३८ नानासाहेबांशी करार

१४१, १४४, १४८, १५०, १५२,

१७०, १९२, २२७, २४६, २५०,

२६०, २७१, २८१, २९९, ३०२,

३१२.

गोविंदपंत बुंदेले ३६, ६४, १५९, ४००

गोविंद शिवराम ४८०

गोविंद सत्ताराम ४८१

गोविंदराव साखोजी ५२

गोविंद हरि ३८६

घनश्याम नारायण मंत्री १६६

घाशीराम परदेशी १५१

घोडनदीचे युद्ध व शिंगव्याचा तह ३४५,

चंद्रसेम जाधव ८६, २०१

चंदासाहेब ३९, ७८, कैद ७९, ८१,

८३, कैद ३२९, ३४१

चिटकोपंत २३२

चित्तो महादेव १४७

चित्तो विनायक १६२

चिमणाजी दामोदर १९४

चिमणाजी नारायण सच्चि १६६, २४०

चिमणा बापु शेणवई ३४६
 चिमाजी आपा १, मृत्यु ३, ५, १०,
 १३, २२, २९, १८८, २०९, ४३५
 जगजीवनराव प्रतिनिधि-पदप्राप्ति १०२,
 १८४, २८२, २८६, मृत्यु. ४१३
 जगत्तराज बुंदेला ६४
 जगत्सिंह ६६, मृत्यु ७०
 जनकोजी शिंदे ३८५
 जनार्दनपंत पेशवे २१, २३, ३५
 जवानमर्दान ३१५
 जयसिंह सवाई ३३, ५३, ६५, ६६
 जयाप्पा शिंदे २७, ६४, ६६, ६८, ७०,
 १०९, २१५, २४५, २५६, २८६
 जानकीराम ४८६
 जानोजी निंबाळकर १०८, ३०७,
 ३३५, ३३८, ३४२, ३४५, ३५५,
 ३६१, ३८६, ४०२
 जानोजी पवार १४९
 जानोजी भोसला १३६, २२८, २८७,
 ४९७, ४१४, ४९५, ४९६, मुखोजीशी
 बेयनाव व मृत्यु ४९७-५०७
 जालिमसिंग ६७
 जिजाबाई (कोल्हापुरची) ६, २७,
 १२७ दिवाणास पत्र ४६७, १३६, १४३,
 १४७, २३९, २६१, २९२,
 दत्तकाची सटपट २९४
 जिजाबाई संडेराव चिटणीस २, ७,
 मृत्यु १०४
 जिवाजी गणेश सासणीवाळे २३२
 जिवाजी विश्राम ४६८
 जेम्स कमांडर ४४९
 जोत्याजी केसरकर १७८

डक ७, ३२, १३६, १६०, १७७,
 ३३७, ४६४
 दुमास ४८-८१
 दुळे २१५, ३३०, ३३३, ३४१, ३६०,
 ३६८, ३७०
 डोटिल ३३०
 तार्डवाई-भास्कररामाची स्त्री. ४९३
 तानशेट भुरके १९५
 ताराबाई ३८, ९९, १२३, १३०,
 १३६, १४१, १४६, १५१,
 पेशव्यास फलमवार उत्तर १५२,
 १६३, १६५, २०४, २२१, २२४,
 पेशव्याशीं बेयनाव २२६, २२९, २५१,
 कारस्थानें २५४, २६१, २६७,
 रामराजाचे खरेपणाबद्दल संशय २७०,
 २७४, पेशव्याशीं तह २७९, २८९,
 २९४, बंडावा ३०४, ३०६, ३२१
 तिमोजी रंगनाथ ८२
 त्रिंबकजी राजे ४९८
 त्रिंबक महादेव पारसनीस डबीर ४४४
 त्रिंबकराव कोन्हेरे प्रभु ५०६
 त्रिंबकराव दाभाडे २०१, ३०४
 त्रिंबक विश्वनाथ पेठे, वृत्त २६५, २८१,
 ३०६
 त्रिंबक सदाशिव-नाना पुरंदरे पाह
 तुकाबाई रामराजाची स्त्री १६३
 तुळजोशाम ७९, ४९१
 तुळजाजी आंगरे २१६, २५०, वर्णन
 ४३२, इंग्रजांचें मत ४५३, ४५७,
 ४६४, योग्यता ४६५, मृत्यु ४६८
 पेशव्याशीं वैराचें कारण ४३३,
 दुर्वर्तन ४३९
 तुळजाजी खिसमतगार खून १२६,

वृत्ताजीपंत वाकनास १९२,

वृत्ताजी शिंदे. ३४६, ३८५, ४२५

वृत्ताजी गायकवाडे. २०, ३५, ४२,

५५, १२५, १३०, १३४, १८३,

२२७, २४१, २५५, २५८, २६०,

गेंड्याच्या माळावर परामव. २६८,

२९८, गोविंदराव चिटाणिसास

नम्रतेचें पत्र २९९, ३०३, पुण्यावर

चाल व कैद. ३०५-३१० अहमदा-

बादेची लढाई. ३१५, पानपत नंतर

धीराचें पत्र ३१७, योग्यता ३१८,

३२३, वंशावळ ३२५, ३३८, ४६५

४७३.

दर्याबाई निंबाळकर—रुष्णाबाई

निंबाळकर पहा

दादोबा—जगजीवनराव प्रतिनिधि पहा

दामोदर महादेव हिंगणे ६१, १६७,

शवलजी सोमधंशी २५०,

दिनकर महादेव २७६

देवाकर पुरुषोत्तम—देवाजीपंत चोरघोडे

पाहा

दीपाबाई भोसले २७

दुर्गाबाई—रामराजाची पालनकर्ती १४९

दुर्गाबाई—रामराजाची स्त्री १६३

द्विजी तापकर ३०१

द्वाराव मेघश्याम लपाटे १२२, १३४

द्वाराजीपंत चोरघोडे ४९६, ४९८, ५०३

द्विस्तअली(अर्काटचा नबाब) ७८, ८०, ८५

द्विनाजी जाधव २०१

द्वाराव पाटणकर ८६

द्विडो अनंत ऊर्फ रुस्तुमराव वाकनास

१४५, १६२

द्विडो वृत्ताजी ५२

नजरबेगखान २४१

नजबिखान रोहिला २२४

नरसोजी नाईक वणजारे २१४

नंदराजा ४१९, ४२५, ४२९

नागोजी गुजर ३९६

नागोजी घाडगे १४७

नागो महादेव ५२, २५०

नादिरशहा ७८, ८४

नाना पुरंदरे ३२, २५२, २५६, २६१,

२७३, ३०६

नाना फडणवीस २७, ४९९

नानासाहेब पेशवाः—पेशवाईवर नेमणूक

१-१२ कोल्हापुरच्या संभाजीशी गुप्त

करार ५, पेशवाईची वखें १०, कार-

भारी ११. उद्देश १२, एकवीस

वर्षांच्या कारभाराचें सामान्य स्वरूप

१६-२२, स्वान्यांची यादी १७ धोरण

१८, शिक्षण २२-२८ रघुनाथरावास

सरमरांत पत्र २३, उत्तरेकडील

स्वान्या २८-३५, रघुजी भोसल्याशी

बेबनाव ३६-४३, माळेच्याच्या

सुभ्यावर नेमणूक ५३-५५, नाना

पुरंदर्यास पत्र ५८, हिंगण्यामार्फत

पोरीची मागणी ६०, ६२, ६५, ७३

७३, ८१, ८४, बाबूजी नायकाशी

तकरारी ८७, ९९, १०१, पेशवाई-

वरून अहता १०८, ११८ नालस्ती

११७, ११९, १३८, गोविंदराव

चिटाणिसास पत्र १३९, करार १४०,

१५०, १६५, १६९, मराठशाहीचें

रूपांतर. सरे—राजवाड्याची चिकित्सा

१९६,-२०४ प्रमुखपण येण्याचें

कारण २०८, २२५, २४३, पुण्यातील

भानगडी २५५-२६६, बनोत्पादनाचे
मार्ग २६०, एक निनावी पत्र २६९,
गोविंदरावाच पत्र २७१, ताराबाई-
संवर्धी आदरभाव २७६, ताराबाईशीं
समेत २७७-२८९, साशंश मनो
वृत्तीचें पत्र २८३, ताराबाईवर जबर-
दस्त आरोप २८८, कोल्हापुर गादी
संबंधानें उद्देश २८९.—२९७,
कोल्हापुरकरांशी मन्त्रतेचें वर्तन २९०,
मृत्यूची तारीख २९५, गायकवाडांशीं
कपट ३०८, शिंद्याच पत्र ३२१,
धमक ३२४, रामदासांशीं राजकारण
३३६,—३४०, निजामशाहीशीं बिघाड
३४१, मुत्सद्देगिरी ३६०, निजाम-
शाहीविषयीं मत ३६४, शिवनेरी
काबांज ३७७, सिंदखेडची लढाई
३८०, ओरंगाबादची लढाई व साखर-
खेडल्याचा तह ३८७, दौलनाबाद
खेण्याविषयीं पटवर्धनास पत्र ४०६,
कर्नाटकांतील स्वा-यांची यादी ४१५,
ओरंगपट्टीचा वेढा ४१९, आख्यायिका
४२०, ब्रूशिंयरशीं पत्रव्यवहार ४५३,
४५९, अहम्य चुकी ४६५, ४८१.
रघूजीकडे नजरेची मागणी कोल्हट-
करांशीं तेढ ५०२-५०७

नारायण दीक्षित ५७,
नासयणराव घोरपडे ९६,
नारो आपाजी तुळशीबागवाले, १०८,
नारोजीबाबा धाराधी १५१,
नारो त्रिंबक ४३८, ४७२,
नारोरांम भागवत ४१६,
नारोरांम मंत्री २, ७, मृत्यु १०४, १९३

नारोरांकर राजे बहादुर ५०, ५१, ३४३
४०४, ४१४,
नासिरजंग ३०, ३२, ७७, ८४, ९६,
२५७, ३०२, ३२९, ३३२, मृत्यु.
३३३, ३६२, ४२०,
निजामली ३२९, निजामशाहीवर
स्थापना ३९३, ५०७
निजामशाहीतील प्रमुख व्यक्ती ३६५-
३६६ अवलियाचें भविष्य ३७२
निजामुलमुल्क (चिकिलीखान) ३०
५३, ७५, मृत्यु ११८, २२२, २२८
३०१, मृत्यु ३२७, वंशावळ ३२८
निंबाजी नाईक निंबाळकर २५०
नेपोलियन १२
परशुराम त्रिंबक १९३, २०६
परशुराम नारायण अनगळ १९४
परशुरामभाऊ पटवर्धन २७
परसोजी भोसले १८१
प्रतापसिंह (चंदावरचा राजा) ८२, ८४
प्रतापसिंह (मेवाडच्या जगतसिंहाचा
मुलगा) ७०
प्रयागजी वांदल २२७
प्राइस-वकीलांत ४७४, पेशव्यांशीं
बोलावयाचे मुद्दे ४७६,
पार्वतीबाई-ताराबाईची सून १४६
पांगारकर-नाईक पेशव्यांचा वाद ९९
पिट (इंग्लंडचा प्रधान) १२
पिलाजी जाधव १८, ३०, ३२, ३७
४०, ५५, ६१, ९३, ९४, ११५,
१८९, २१४, २४१, ३३१, ३५७
फ्लेसिंग भोसले ११, २७, ७७,
८४, ८६ एकाचा मार्मिक अभिप्राय

८७, ९१, १२६, १३४, १५८, १७५, १८२, २३८, २५५, २५८, ४३८	बाबूजी नईक बारानतीकर ६, ८, ९, १२, १३, पुण्यातून हाकलपट्टी २०, ३१, ३४, ३८, ४२, ७२, ८१, ८६, खटपट ८७-९९, ११४, २५०, २८६, ३०१, ३४४
फत्तेसिंगराव गायकवाड ३१२	बाबूराव कोन्हेर ५०, ४९३, ५०३
फिरंगोजी पवार ३०६	बाळाजी आवजो १३८
फिरोजजंग ३३५, ३३७	बाळाजीपंत नातु १९४
फैजमहंमदखान (भोपाळवाला) ६१	बाळाजी वाजीराव-नागासाहेब पहा
बच्चयाजी विश्वनाथ ४०४	बाळाजी महादेव ३४३
बडासाहेब (चंदासाहेबाचा भाऊ) ८३	बाळाजी विश्वनाथ १७१, २०१
ब्रह्मदेवस्वामी १३, ३०, ५६, तुळाजीचा	बाळोजी बिन शिवाजी डुवल २५१
खरडपट्टी ४३७	विंबाजी भोसले ४ ७, ५०२
बसवंतराव कासुरडे १८२	बुक्कनन (कॅप्टन) ४६४
बसालतजंग ३६२, ३८२, ३८७, ४०१	बुसी २१५, ३३६, ३४३, ३४७, ३५३, ३५८, ३६८, उत्तरसरकार प्राप्ति
बसुलिंगदेव ३०१	३६९, निजामाकडून यहुमान ३७१, निजामाकडे वजन ३७६, ३८७, स्वदेशी प्रयाण ३९०, पुनरागमन
बळवंतराव मेहेंदळे २६१, ३०६, ४१५	मृत्यु ३९१, ४१५, ४४१
कर्नाटकांतील उद्योग ४२३	भगवंतराव अमात्य १२३, १४१, १४३, १४६, १४८, १५०, २३०, २३९, २४१, निजामाकडे जाण्याचा प्रयत्न
बाहिरजी पदवळ १५१	२४०-२४१, शाहूकडील बचनें २४२, मृत्यु २४३
बाहिरब खंडेराव १२६, १६७	भगवंतराव नरहरि दप्तरदार १४८
बाहिरोपंत पिंगळे २०१	भवानराव प्रतिनिधि—श्रीनिवासराम
बाजीराव पेशवा १३, १८, २५, २९, ३०, ५५, ७७, ७८, ९८, १०१, १३३, १७१, १८९, २०१, २०९, २२२, २४५, २६०	प्रतिनिधि पाहा
बाजीराव बाबडेकर अमात्य-भगवंतराव	भवानीबाई-तारबाईची सून १४२
अमात्य पाहा.	भवानिशंकर २५०
बापूजी खंडेराव १२७, १४१, १४५, १५२, १६२, २५३, ३०६	भालकीचा तह ३५२, ३५७
बापूजी भिवराव रेठेकर ३७, २६१, ३०६	भालेराव (ग्वाल्हेरचे) ६१
बापूजी महादेव हिंमणे ३३३	
बाबा कडणिस ३०५	
बाबाजी प्रभु ९४,	

भास्करराम रामाजी कोल्हटकर ३८, ४०	महिपतराव दिनकर ४९८, ५०६
४३, ४४, ५८, बंगाल्यावर स्वान्या	महंमद अन्वरखान ३५६
व खून ४८३-४९०, ४९३	महंमदशाहा दिल्लीचा बादशाहा मृत्यु २२३
भुजंग हुजरे १५१	माधवराव अनंत वेदान्ती २६
मराठशाहीतीळ कर्तृत्ववान स्त्रिया २९७	माधवराव निर्बाजी शिवणीकर ३०१
मल्हार कृष्ण ४९, ५२	माधवराव पेशवा १६३, २३५, ४८०
मल्हार रामराव चिटणीस १२०	इंग्रजांचे मत ४८२
मल्हारराव तुळदेव १८९	माधवसिंग ६५, ६६
मल्हारराव रास्ते ४२६	मानसिंगराव मोहिते. ५०६
मल्हारराव होळकर ३३, ३४, ४३, ५५	मानाजी आंगरे १, २९, २५०, ४३१,
६६, ६८, ७१, २१५, २४१, २५५	४३५, पेशव्याविरुद्ध सत्कार ४३६,
२७४, ३०८, ३६९, ४१४	४७१
मस्तानी ३, ५७	मानाजी पायगुंडे २७१
मसऊद ४४१	मायाजी फडतरे १८३
महंमद अली ३४१, ३५३, ४४१	मालोजी भोसले मुंगीकर १६०
महादजी शिंदे ३४६	मीर आसद ८०, ८२
महादशे वीरकर ४१९	मीर जाफर ४८८
महादाजी गोविंद काकिर्डेकर ३०१	मीर इबीस ४३, ४६६, ४९०
महादाजीपंत पुरंदरे १, १०, ११, १३	मुज्जरखान-सदाशिवरावाचे खानाचा
१६, १८, २२, ३७, ४०, ५०, ६९	प्रयत्न ३९३
९२, १७६, ११४, ११६, ११८	मुज्जरजंग ८५, ३२९, मृत्यु ३३५,
१२५, १४४, १५७, २५२, घरी	३४८, ३७५, ४१३
वसले २५६, २६०, ३०५, ३४७	मुधोजी भोसला १३६, १४२, १४४,
३८६, ४१३	४१४, ४९३, ४९५, जानोजीशा,
महादाजी भोसले मुंगीकर २९४	बेचनाव ४९७-५०७
महादाजी रघुनाथ पटवर्धन ४९९	मुरादअलीखान ४८६
महादाजीगम पारसनीस डबीर ४४४	मुरारराव घोरपडे १३, ७६, ७७, ७९,
महादशभट गोविंद हिंगणे ३०, ३१, ५२	८३, ८५, ९७, ३३३, ३५३, ४१४
मृत्यु ६२	मुस्ताफाखान ४८८, ४९१
महाबतजंग ४६, ५२	मोमीनखान ३१६
महिपत त्रिंबक ऊर्फ बजाबा पुरंदरे २२	मोरो बाबुखुव फडणीस ३८६
महिपतराव आनंदराव सुमंत १६६	मोरो शिवदेव थिटे २७९
महिपतराव चिटणीस १४१	

कम्मजी शिवदेव २०, ४८, ७९, १०४,
 १०८, १२२, १२५, १३०, १३५,
 १४४, १५७, २११, २२७, २४६,
 २५०, २८५, २८८, ३०४
 यशवंतराव दाभाडे १६५, २२७, २३७,
 २९८, ३०३, ३०५, सेनापतिपदाची
 समाप्ति. ३०९, मृत्यु ३२२
 यशवंतराव पवार ४३, ५५, २४१ ३४४
 यशवंतराव पानशे ३९४
 यशवंतराव महादेव पोतनीस ९०, १०६,
 १२१, २४६, २५०,
 यादव गोपाळ सटावकर १९४
 यादो महादेव निरगुडे ३०४
 थारमहंमद रोडिला. ६२
 येसाजी भोसले ८९, ९५
 येसूबाई (शाहूची आई) २७
 रत्नमाजी गणेश चिटणीस ५०७
 रघुनाथभट्ट पटवर्धन (सावकार) १३, ४९९
 रघुनाथ मुद्गल पंडितराव १६६
 रघुनाथराव पेशवे — ३, १६, २१, नाना-
 साहेबचे सरमरीत पत्र २३, ३५,
 १९४, २१५, २३०, २६०, २८६,
 ३१४, ३१७, ४०३, ४८०
 रघुनाथराव हरि ५०
 रघूजी आंगरे ४७१
 रघूजी भोसला ६, ७, ८, ११, २०,
 ३०, ३५, ३६, ३७, स्वभाव ३९,
 ४३, तुमसकडून दारूच्या बाटल्या
 ४८, ५५, ७२, ७७, ७९, ८१,
 ८३, ८६, ९१, ९८, १०२, १०८,
 १२६, १३०, १३४, १४४, १७२,
 १८२, २०१, २०७, २११, मृत्यु
 २३४, २४६, २५८, २८७, ३०१,

३०७, ३२९, ३४७, ४६५, ४८५,
 ४८८, धखेर व कोल्हटकरांशी
 संबंध ४८३-४९७ मृत्यु ४९५
 रमाबाई ४१३
 राघो तुकदेव ३९९
 रातनबाई १७९, १९४
 राजसिंह ७०
 राजा दुर्लभाय ४८६
 राजा रघुनाथदास-रामदासपंत पाह्य
 राजाराम ३०६
 राणोजी भोसला २२७
 राणोजी माने १४७
 राणोजी शिंदे ४९, ५५, मृत्यु ६२,
 २३८, २४५
 राणूबाई-शाहूची बायको सहगमन १५१७
 राधाबाई-२, व्यवस्था २३, ३५, ६०,
 ३०५
 राधाबाई-श्रीपतराव प्रतिनिधीची बायको
 १०३
 रामचंद्र अमात्य १६६, ३०६, २३९,
 २४३
 रामचंद्र जाधव ४०२
 रामचंद्र नारायण प्रभु ३९७
 रामचंद्र प्रभु ९४
 रामचंद्र बाबा शेणवी ११, १८, २७,
 ३०, ४६, ६५, ६६, ६८, ७०,
 ७३, ९०, ९५, १०१, १०९, ११३
 २१७, वृत्त २४५, २५५, मृत्यु
 २६४
 रामचंद्र बसवंत ३१२
 रामदासपंत २३५, २५४, २५९, २६८
 पेशव्यास पत्र ३३५, ३३७, चलती
 ३३९, ३४०, खून ३५३.

रामराजो छत्रपति ५, १६, ११८, १३१	विजय रामराजे ३७१
वर्णन १३३, १३८, पूर्ववृत्त १४१-	विठ्ठल शिवदेव २५५, ३०६, ४१४, ४१६
१५४, राज्यारोहण १६२, लमें १६३	विठ्ठल सुंदर ३८५, ४०४, ४९९, ५०७
२०४, २२६, २४०, २४६, साता-	विठ्ठलार्ह १०, मृत्यु १०४,
न्यावर कैद २५१-२५५, २६१,	विल्यम जेम्स ४४९
कैदेतून सोढविण्याचे प्रयत्न २६७,	विश्वासराव पेशवा १६३, २२१, विवाह,
२८९, ३२१, पेशव्यास शाबासकी	२२९, ३८५, ४०३, ४२५, ४८०
३५८, ५०२	विश्वासराव लक्ष्मण ५०
रामराव जिवाजी २५०	विष्णु विश्वनाथ पंडित १९४
रामाऊ १९३	विसाजी कृष्ण विनीवाले ३०९, ४३०
रामाजी अनंत दामोदकर २१५	विसाजी गोविंद १३५
रामाजी नारायण कोल्हटकर ५८	विसाजी रघुनाथ १३५
रामाजी महादेव बिवलकर ४४२, ४५१	व्हिक्टोरिया १८८
प्रोसिडेन्टास पत्र ४५२, ४५५, ४६४,	वीरसिंह (ओच्छाचा राजा) ५१
४७०, ४८१	वुडलसम २३५
रामाजी विश्वनाथ बरवे ४७३	वुल्यम ह्युट ४५६
रिचर्ड बृशिशर ४४१, रामाजी पंताशी	वेल्स्ली (लॉर्ड) ६५
फेलेल्या अटी ४४८	शहाजी ७५, ७६
लक्ष्मण गंगाधर स्वामी चाफळकर १०४	शहाजी भोसले खानवटकर २९५
लक्ष्मण शंकर ६४	शहानवाजखान ३५३, दिवाणागिरविर
लक्ष्मीबाई-झाडूची रास. १५८	नेमणूक ३५५, ३६१, ग्रंथरचना
लाली ३९१	३६४, ३७०, ३७३, ३७६, खून
ला ३७४	३८७, ४१५
लॉयड जॉर्ज २३५	शंकराजी नारायण ४७१
लिबाजी अनंत १६२	शंकराजीपंत ९४
व्यंकटराव घोरपडे १९३	शंकराजी महाडिक १७९, १८७
व्यंकोजी नानाजी ७८, १५२	शंकराजीराम ५०६
वायफील ४८१	शंभुसिंग जाधव १६५
वारसन (अडमिरल) ४५३	शाहू छत्रपति-३, ४, ७, ८, १०, ११
वासुदेव दीक्षित ३६३, ४९९	१६, २५, ३२, ३५, ३८, ४०, ७१
वासुदेव-यमाजीचा पुतण्या १४५	७९, ८५, ८७, ९३, ९८, दोन
विजयदुर्गाचा पाडाव ४५३ पेशवे	राण्याचीं मांडणें १००-१०८ पुष्कळ
इंग्रजांचे मांडण ४६०	कल्यो पुढणांचे मृत्यु १०४, वायफाची

व्यवस्था १०५ वायकांच्या मांडणांत	सेखू (धोंकली)-शाहूची राख १५८
त्रेधा १०६, ११३, ११५, असेरच्या	सखो महादेव २७६
खरटी मृत्यु ११९, प्रसिद्ध दोन	सगुणाबाई ९१, १०४, मृत्यु १२१,
यादी. १२७, १२८, राज्यव्यवस्थे-	१३६, १९४
संबंधी सूचना १३०, १३६, १४१	सटवोळी जाधव ३०७
१४६, १५०, अंतर्क्रिया १५५-१६३-	सदाशिव रामचंद्र-नवी सरदारी २६४,
बोग्यता १६७-१७७, तत्कालीन	३१६
अभिप्राय, १७७-१९०, कुटुंबपरिवार	सदाशिवराव पेशवे-३, ११, १६, २१,
१७८, लोमांतील मंडळी १८०	२२, २३, ३५, ८९, ९३, ९६,
मारेकऱ्यावर मेहरबानी १८६, नग	९८, १०८, ११३, ११६, १४१,
राची स्थापना १९०-१९५, २२४	१४४, १६२, १७१, २०९, २२४,
शिवमट ५००	बुसरे लम २२९, सांगोण्यावर चाल
शिवराम ५१	व तेथे केलेली व्यवस्था २४७-२५०
शिवगम हरी पंडित १४८	२५५, २६०, २७३, २९०, ३०२,
शिवाजी १४, ७५, ९७, १३८, १६६,	३२७, ३४७, ३८७ खुनाच्या प्रयत्न.
१७१, २१४	३९६, उदगीरची मोहीम. ३९७,
शिवाजी सांडेकर १४७, १४९	४००, ४१२, ४३०, ४७३, ४८०
शिवाजी बहाळ जोशी २५१, ४१३	सदाशिव हरी ५०६
श्री तुकाबाई १५१	सफदरजंग ४४, ५६, ८०, ८१, ८५,
श्री निवासराव प्रतिनिधि १४५, १६६	२२४, ३२९
श्रीपत्ताराव प्रतिनिधि १०२, मृत्यु १०३	सभासिंग राजे ६२, ६३
श्रीपत्ताराव बापूजी ३१६	सय्यद लष्करखान ३३४, ३३७, ३४३,
शेखमिरा ३०५	३५३, ३५५, ३६४, ३५८
शेट्याजी सराडे ४१५	सय्यद इशमतखान ३५६
शेट्याबा दाजी संकपाळ ११८	सरिज ४५४
शेषोनारायण २९९	सलाबतजंग २५४, ३२९, ३३६, ३४१
सकवारबाई ९१, १०४, १०८, १२३,	३५३, ३५८, ३६०, ३६५, ३७०,
१३०, १३४, १४४, १४७, १४९,	३७२, ३७६, ३८७, शिरअब्दे
१५४, सती जाणे व मीमांसा	३९३, ४१५
१५५-१६२, २५१	सवाई माधवराव २६
सखंभट पुणताबेकर ३७०	संताजी मोहिते १४७
सत्तारामेचीपु बोकीळ २७, ११४, २१५,	संभाजी आंगरे ४२९, ३६
२५६, ४९९	

संभाजी (कोल्हापुरचा) ४, ६, ९०,	लेन्सर ४८१
१०४, १२३, १२६, १२९, १३५,	हणमंतराय निंबाळकर ३०६, ४०२
१३८, १४२, १५३, १५६, १६७,	हरिपंत फडके २७
२३९, २६१, २८७, २९०, मृत्यु	हरिछम २७१
२९३, ४३६	हसनअली (अफोठच्या नवाबाचा
संभाजी घोरपडे ४२४	धाकटा मुलगा १८०
साखराबाई-रामराजाची स्त्री १६३	हिदायत मोहदीनखान-मुजफरजंग पाहा
साबाजी मोसले ४९६	हुसेनखान २४०
सावंत घराणे २१६	हैदरअली ८८, १२२, ४२७
सावित्रीबाईची-शाईची बायको १७८	हैदरखान-मुजफरखानाचा जावई ३९६
सिधोजी राऊत ३०७	हैदरजंग ३६२, सुन ३८७
सुवर्णदुर्ग-काबाज करण्यासंबंधी पत्र-	होक (कमांडर) ४५८
व्यवहार ४४९-४५३	

श्रीसयाजीसाहित्यमाला.

—:०:—

१ संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास.	२-८-०	...
२ भूपृष्ठविचार (सचित्र)	०-१०-०	...
३ आपणा लघुबंध अंगेज.	१-०-०	...
४ अलकानो अदभूत प्रवास (सचित्र)	१-६-०	...
५ माबापने ये बोल.	०-६-०	०-४-०
६ हिंदुस्थानना देवो (सचित्र)	४-०-०	...
७ नीतिशास्त्र.	०-१४-०	०-१०-०
८ प्रेमानंद (सचित्र).	१-०-०	०-१२-०
९ जगतनो वार्तारूप इतिहास (ग्रंथ १ जो)	३-८-०	...
१० बालोद्यानपद्धतीचे गृहशिक्षण (सचित्र)	०-१०-०	०-९-०
११ देहधर्माविद्यानां तत्त्वो.	१-०-०	०-१४-०
१२ विज्ञानप्रवेशिका	०-११-०	...
१३ जिंदगीनो विमो.	०-११-०	...
१४ दयाराम	०-११-०	...
१५ सुधारणा व प्रगति.	३-०-०	...
१६ वीरपुरुषो.	०-१२-०	०-११-०
१७ उर्दामज्जविद्यानुं रेखादर्शन (सचित्र)	१-०-०	०-१५-०
१८ करोळीआ. (सचित्र)	०-१४-०	०-१३-०
१९ ब्रिटिश राष्ट्रीय संस्थाओ.	०-१३-०	०-१२-०
२० मिराबाई	०-११-०	०-१०-०
२१ शिस्त	१-०-०	...
२२ प्राणीविद्यानुं रेखादर्शन (सचित्र.)	१-०-०	०-१४-०
२३ दाघनिकाय [भाग १ जो]	१-८-०	...
२४ पॅलेस्टाईननी संस्कृति.	०-१२-०	०-११-०
२५ मनुष्यविद्यानी तत्त्वो.	१-०-०	०-१५-०
२६ जगतनो वार्तारूप इतिहास [ग्रंथ २ जी]	३-०-०	...
२७ नीतिविशेषचन	१-२-०	१-०-०
२८ बालोद्यानपद्धतीनुं गृहशिक्षण (सचित्र).	०-१४-०	०-१२-०

२९ कविटनो उपदेश.	०-१५-०	०-१४-०
३० गिरधर.	०-१४-०	०-१३-०
३१ पार्लमेन्ट (गुजराती).	१-४-०	१-२-०
३२ तुलनात्मक धर्मविचार.	०-१३-०	०-१२-०
३३ मालण.	१-०-०	०-११-०
३४ इतिहासनुं प्रभात.	१-४-०	१-२-०
३५ जीवविद्या.	१-०-०	०-१४-०
३६ धर्मनां मूळतत्वां.	०-१०-०	०-९-०
३७ नैतिक जीवन तथा नैतिक उत्कर्ष.	०-१५-०	०-१४-०
३८ तुलनात्मक भाषाशास्त्र.	१-४-०	१-२-०
३९ हिंदुस्थानाचा लष्करी इतिहास व दोस्तराष्ट्रांच्या फौजा.		
४१ महाराजा शिवाजी. [सचित्र].	१-६-०	१-०-०
४२ विविध धर्मोनु रस्सादर्शन.		०-१२-०
४३ नवीन जापाननी उत्क्रांति.		१-०-०
४४ उत्तर युरोपनी पुराणकथा.		०-१४-०
४५ विष्णुदास.		१-०-०
४६ राजनीतिनो संक्षिप्त इतिहास.		१-४-०
४७ सम्राट् शास्त्रप्रवेशिका.		०-१४-०
४८ बाळउछेर. (सचित्र)		१-८-०
४९ वीर शिवाजी. (सचित्र)		१-०-०
५० बाळस्वभाव अने बाळउछेर.		१-८-०
५१ शरीर यंत्रनुं रेखादर्शन		१-४-०
५२ शाळा अने शिक्षणपद्धति		०-१५-०
५३ मणिशंकर कीकाणी		१-६-०
५४ संस्कृति अने प्रगति.		२-८-०
५५ चीननी संस्कृति.		१-६-०
६२ दलपतराम.		१-२-०
६५ हिंदुस्थानवा अर्वाचीन इतिहास-मराठी रीवास्त-मध्यविभाग.		२-१२-०
६६ खदर-मध्यविभाग २		३-०-०

श्रीसयाजी-बालज्ञानमाला.

—:—

१	०	
२	१	गिरनारनुं गैरव (सचित्र) ०-६-०
३	२	ऋतुना रंग. ०-६-०
४	३	शरीरनो संचो. (सचित्र) ०-६-०
५	४	महाराणा प्रताप. (सचित्र) ०-६-०
६	५	कोषनी कथा. (सचित्र) ०-६-०
७	६	पाटण-सिद्धपुरनो प्रवास. ०-६-०
८	७	पावागढ. ०-६-०
९	८	औरंगजेब [सचित्र] ०-६-०
१०	९	मधपुडो. [सचित्र] ०-६-०
११	१०	रणजीतसिंह. ०-६-०
१२	११	सुखा शरीर. ०-६-०
१३	१२	श्री हर्ष. ०-६-०
१४	१३	सूर्यकिरण (सचित्र) ०-६-०
१५	१४	वातावरण. ०-६-०
१६	१५	ग्रहण (सचित्र) ०-६-०
१७	१६	पालनेपोलाअन. ०-६-०
